ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ
ФАКУЛЬТЕТ ІСТОРІЇ, ПОЛІТОЛОГІЇ ТА НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

ІСТОРІЯ ВОЛИНІ

Видання друге,
змінене і доповнене

Луцьк
«Надстир'я»
2024

УДК 378.22:340(079)(075.8)
В 70

Рекомендовано до друку Вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(протокол № 4 від 30.03.2023 року)

Авторський колектив:
В. Білик, Г. Бондаренко, В. Бортніков, А. Бортнікова, О. Гаврилюк, С. Гаврилюк, І. Гулюк, В. Денисюк, О. Златогорський, О. Каліщук, О. Карліна, А. Карпюк, Н. Кінд-Войтюк, Ю. Крамар, М. Кучерепа (наук. ред., керівник автор. колективу), О. Ленартович, Т. Літковець, В. Надольська, С. Панишко, Л. Понєдєльник, В. Приймак, В. Пришляк, О. Разиграєв, В. Скальський, Ю. Сорока, С. Степанюк, Л. Стрільчук, Г. Хлібовська, О. Штанько, С. Шульга, С. Щеблюк, Я. Ярош

Рецензенти:
Володимир Баран, *доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри історії України та археології (Волинський національний університет імені Лесі Українки);*
Руслана Давидюк, *доктор історичних наук, професор кафедри історії України (Рівненський державний гуманітарний університет);*
Володимир Трофимович, *доктор історичних наук, професор, заслужений працівник освіти України, професор кафедри історії імені проф. М. П. Ковальського (Національний університет «Острозька академія»)*

Книга – унікальне видання про важливий історико-географічний регіон України – Волинь. В одинадцяти розділах висвітлено історичний і культурний розвиток краю від найдавніших часів до сьогодення. На її сторінках у хронологічному порядку відображені щасливі й трагічні, побутові та доленосні, культурні й політичні явища у житті мешканців краю. Висвітлення поставлених проблем ґрунтується на оригінальній джерельній базі, основу якої становлять архівні свідчення та публікації документів і матеріалів, укладені українськими та зарубіжними вченими. Вони дали змогу по-новому подивитися на різні сторони багатогранного процесу історичного розвитку волинського суспільства. Краще пізнати і сторію Волині допоможе велика кількість ілюстративного матеріалу – репродукції гравюр, ікон, давніх портретів, картин, архівних і сучасних фотографій. Це перше видання такого типу за роки незалежності України.

Для науковців, викладачів, учителів, аспірантів, студентів, учнів, усіх, хто цікавиться історією Волині.

ISBN 978-617-521-035-2 (2023)
ISBN 978-966-517-995-5

© М. М. Кучерепа, науковий редактор, керівник авторського колективу, 2023.
© Колектив авторів, 2023.

ЗМІСТ

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ (*А. Цьось*) 6

ПЕРЕДМОВА (*М. Кучерепа*) 8

ВСТУП. ПОНЯТТЯ «ВОЛИНЬ» І «ПОЛІССЯ» В ЧАСІ ТА ПРОСТОРІ (*Г. Бондаренко*) 11

РОЗДІЛ 1. КРАЙ У ДАВНИНУ (*О. Златогорський, А. Карпюк*) 17
1.1. Заселення території сучасної Волині в добу палеоліту та мезоліту 17
1.2. Неолітична революція в Європі та її «відголоски» на наших землях 19
1.3. Волинь у добу енеоліту. Міграції племен і занепад трипільської цивілізації 22
1.4. Історико-культурний розвиток Волині в добу бронзи 28
1.5. Етнічна палітра краю у ранньозалізний вік 32
1.6. Волинь у добу Великого переселення народів 37
1.7. Слов'яни Волині: політичний, етнічний, економічний і культурний розвиток 46

РОЗДІЛ 2. В ЧАСИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ (*С. Панишко*) 51
2.1. Формування території Волинської землі до середини XII ст. 51
2.2. Становлення волинських міст 57
2.3. Економічний розвиток 60
2.4. Волинське суспільство ранньофеодального періоду 63
2.5. Культура та релігія 65

РОЗДІЛ 3. ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО (*С. Панишко*) 67
3.1. Проблема Волинсько-Галицької адміністративно-територіальної спільності 67
3.2. Міста як основа територіальної структури регіону 75
3.3. Інтенсифікація процесів економічного розвитку Волині та формування місцевого ринку 84
3.4. Специфічні риси суспільного розвитку Волинського регіону 90
3.5. Розвиток культури. Волинське літописання 93
3.6. Наслідки татарського вторгнення 95

РОЗДІЛ 4. У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (XIV ст. – 1569 р.) (*В. Пришляк*) 100
4.1. Початок доби литовської політичної зверхності над Волинню 100
4.2. Княжа Волинь часів Любарта і Вітовта 102
4.3. Волинські хоругви у битві під Грюнвальдом 1410 р. 106

4.4. Луцький з'їзд 1429 р. 108
4.5. Волинь за часів Свидригайла у другій чверті XV ст. 113
4.6. Княжі роди й удільні князівства на Волині за литовської доби 118
4.7. Початки урбанізації 126
4.8. Правовий статус і культурні здобутки Волині за литовської доби 130

РОЗДІЛ 5. ЗА ЧАСІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1569–1795 рр.) 140
5.1. Волинське воєводство: кордони і повітовий поділ (*В. Пришляк*) 141
5.2. «Волинці» на Люблінському сеймі 1569 р. (*І. Гулюк*) 145
5.3. Волинські владики і Берестейська унія 1596 р. Церковна історія (*В. Пришляк*) 154
5.4. Урбанізаційний процес. Магдебурзьке місто (*О. Штанько*) 161
5.5. Волинь напередодні та в добу Хмельниччини (*В. Пришляк*) 170
5.6. Відгомін Коліївщини (*В. Пришляк*) 178
5.7. Культурне життя (*В. Пришляк*) 181

РОЗДІЛ 6. В ІМПЕРСЬКІЙ РОСІЇ 189
6.1. Формування територіально-адміністративного устрою (*В. Денисюк*) 189
6.2. Державні та місцеві органи влади (*О. Карліна*) 196
6.3. Становий поділ населення. Соціально-економічні процеси (*О. Карліна, В. Приймак*) 208
6.4. Політика російського уряду щодо етнічних меншин (*С. Шульга*) 232
6.5. Церковно-релігійне життя (*В. Білик*) 239
6.6. Культурно-освітні процеси (*О. Карліна*) 250

РОЗДІЛ 7. ВЕЛИКА ВІЙНА Й УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1914–1921 рр.) 259
7.1. Волинь на початку Великої війни: 1914–1915 рр. (*О. Разиграєв*) 259
7.2. Західна Волинь під контролем австро-угорських військ (1915–1918 рр.) (*О. Разиграєв*) 268
7.3. Підросійська Волинь у 1916 р.: цивільне та військове життя (*О. Разиграєв*) 279
7.4. Революційні події на Волині у 1917 р. (*В. Скальський, О. Разиграєв*) 286
7.5. Волинь у складі Української Народної Республіки й Української Держави Павла Скоропадського (листопад 1917 – грудень 1918 рр.) (*В. Скальський, О. Разиграєв*) 295
7.6. Доба Директорії УНР (грудень 1918–1921 рр.) (*В. Скальський, О. Разиграєв*) 305

РОЗДІЛ 8. МІЖ ДВОМА ВІЙНАМИ (1921–1939 рр.) 319
8.1. Адміністративно-територіальний устрій і національна структура населення краю (*Ю. Крамар*) 319
8.2. Західна Волинь у політиці Польщі та радянської Росії. «Волинська програма» Генрика Юзевського (*М. Кучерепа*) 328
8.3. Політична палітра краю (*М. Кучерепа*) 340
8.4. Соціально-економічний розвиток (*М. Кучерепа, Л. Понедільник, С. Щеблюк*) 349

8.5. Міжконфесійні відносини (*Ю. Крамар*) 361
8.6. Шкільництво й освіта (*Ю. Крамар*) 370
8.7. Мистецьке життя (*Л. Понєдєльник, С. Степанюк, Н. Кінд-Войтюк*) 379

РОЗДІЛ 9. ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА НА ВОЛИНІ (1939–1945 рр.) 398
9.1. Волинь у 1939–1941 рр.: радянізація, репресії й опір радянському тоталітаризму (*М. Кучерепа, С. Степанюк, О. Каліщук*) 398
9.2. Початковий етап радянсько-німецької війни на території Волині (*О. Ленартович*) 421
9.3. Окупаційний режим (*О. Каліщук*) 428
9.4. Рух опору (*О. Каліщук О. Ленартович*) 440
9.5. Волинська трагедія (*О. Каліщук*) 458
9.6. Вигнання окупантів і повернення радянської влади (*О. Ленартович*) 462

РОЗДІЛ 10. ВОЛИНЬ РАДЯНСЬКА (1944–1991 рр.) 470
10.1. Повоєнне десятиліття. Війна після війни (*М. Кучерепа, Ю. Сорока*) 470
10.2. Соціально-економічний розвиток (*О. Гаврилюк, С. Гаврилюк, Г. Хлібовська*) 494
10.3. Суспільно-політичні процеси (*В. Бортніков*) 506
10.4. Органи державної влади й управління (*В. Бортніков, А. Бортнікова*) 517
10.5. Від «радянізації» та русифікації до відродження української національної культури і духовності (*О. Гаврилюк, С. Гаврилюк*) 529

РОЗДІЛ 11. В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1991–2022 рр.) 540
11.1. Суспільно-політичні процеси (*В. Бортніков*) 540
11.2. Політичні партії та вибори (*В. Бортніков, Я. Ярош*) 558
11.3. Особливості розвитку економіки (*В. Бортніков*) 571
11.4. Соціальна сфера і соціальна політика (*В. Надольська, А. Бортнікова*) 580
11.5. Освіта, культура і духовність краю (*А. Бортнікова, Г. Хлібовська, Л. Стрільчук*) 588
11.6. Участь волинян у захисті незалежності та державного суверенітету України в умовах російської агресії (*Т. Літковець, Л. Понєдєльник*) 605

ВИСНОВКИ 625

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ 626

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК 641

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК 655

НАШІ АВТОРИ 669

СЛОВО ДО ЧИТАЧІВ

Шановні читачі! Пропонуємо вашій увазі книгу, присвячену Волині – давній українській землі, невід'ємній історичній складовій частині європейського економічного та культурного простору. Звідси беруть свій початок ріки Балтійського і Чорного морів, безпосередньо сполучаючи водними шляхами цивілізації Півдня й Півночі, Заходу та Сходу. Волинь вирізняється вигідним геополітичним розташуванням, багатою природою, унікальною суспільно-політичною й історико-культурною спадщиною. Край приваблює неповторною красою природи, древніми архітектурними комплексами, різноманітними пам'ятками старовини.

За свою тисячолітню історію Волинь пережила чимало подій, випробувань, змін. Однак головний скарб цієї землі – люди. Саме вони творять історію краю. Волиняни вирізнялися своєю шляхетністю, патріотизмом, духовністю, сповідуванням християнських моральних чеснот. Їм завжди допомагала рости і розквітати віра в Бога й Україну. На Волині функціонували великі релігійні та культурно-освітні осередки, окремі з яких не тільки діють сьогодні, а й досить помітні на сучасній карті.

Усе це зумовило і зумовлює особливості політичного, економічного, культурного та релігійного життя волинського регіону. Адже Волинь – це край, де зародилася й найдовше існувала середньовічна українська державність, де почалися й швидше протікали модернізаційні процеси. Можна вважати, що з'їзд європейських монархів у Луцьку 1429 року поклав початок європейським інтеграційним процесам.

Ця книга наразі – найбільш повний сучасний літопис історії та ц культури Волині від найдавніших часів до сьогодення. На її сторінках у хронологічному порядку ви віднайдете щасливі й трагічні, побутові та доленосні, культурні й політичні явища у житті мешканців краю. Автори розглядають основні етапи розвитку Волині на широкому фоні суспільних, політичних, мистецьких подій. Розділи книги охоплюють різні напрями: від історії й археології, пам'яток архітектури, які є справжньою окрасою Волині, до видатних особистостей, які прославили Батьківщину.

Волинська земля стала важливим осередком розвитку української культури, духовності нашої країни. Із Волинню в різні історичні періоди

були пов'язані життя й діяльність видатних державних осіб, діячів науки, культури, освіти. Кілька століть поспіль дбала про національну ідентичність українського народу династія князів Острозьких. Завдяки їй Волинь перетворилася на культурний осередок, відомий далеко за межами країни. Серед їхніх найцінніших надбань – Острозька академія, Острозьке Євангеліє, перші друкарні, нові школи, церкви та монастирі.

У Луцьку та Колодяжному проживала родина Косачів, яка дала світу геніальну Лесю Українку. Із Волинню пов'язали свою долю український художник Андроник Лазарчук, композитор Ігор Стравінський, історик і політолог В'ячеслав Липинський, сходознавець Агатангел Кримський, математик Михайло Кравчук, письменник Улас Самчук.

На жаль, доля не завжди прихильно ставилася до працьовитих і щирих людей краю. Мужність і героїзм волинян у час кривавої та жорстокої війни російського агресора проти України будуть вписані золотими сторінками в історію нашої держави.

Сподіваюся, що ця книга допоможе краще пізнати історію Волині. Дякую усім, хто долучився до поповнення історичної спадщини краю, насамперед авторам. Ця книга – підсумок вагомої праці колективу науковців факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки, цікавий і пізнавальний доробок висвітлення історії Волині для наступних поколінь.

Шановні друзі! Запрошую вас у захопливу подорож прекрасною, молодою та водночас прадавньою Волинню. Впевнений, завдяки цій книзі Волинь стане для вас ближчою таріднішою.

Із глибокою повагою Анатолій Цьось,
ректор Волинського національного університету
імені Лесі Українки

ПЕРЕДМОВА

До рук читачів віддаємо нову книгу про історію та культуру Волині. Її автори поставили за мету висвітлити події, що відбувалися на території краю від найдавніших часів до сьогодення. Робота побудована за хронологічно-проблемним принципом і складається зі вступу, одинадцяти розділів, висновків, списку рекомендованої літератури, іменного та географічного покажчиків.

Така структура дала змогу окреслити головні віхи історичного, соціально-економічного, суспільно-політичного, культурного розвитку краю, забезпечила комплексну реконструкцію основних явищ і процесів, що відбувалися на Волині. У центрі уваги авторів – політичні події та суспільні рухи, економічне життя, розвиток освіти й мистецтва, культурні зв'язки.

Висвітлення поставлених проблем ґрунтується на оригінальній джерельній базі, основу якої становлять архівні свідчення та публікації документів і матеріалів, укладені українськими та зарубіжними вченими. Вони дали змогу по-новому подивитися на різні сторони багатогранного процесу історичного розвитку волинського суспільства. На їх основі автори змогли реконструювати суспільну свідомість, психологію, позиції не лише очільників краю, а й жителів Волині, мотиви вчинків окремих людей.

Автори значну увагу приділили життю і діяльності знаменитих давньоруських князів, волинським князям Романові Мстиславичу, Данилові Романовичу, князівським родам Острозьким, які були родоначальниками знаменитої Острозької академії, й іншим видатним волинянам. Важливу роль у житті волинян відіграло створене 1617 року Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Серед доброчинних фундаторів і покровителів братства – Галшка Гулевичівна, митрополит Київський Петро Могила, гетьмани Петро Конашевич-Сагайдачний та Іван Виговський, Марина (Марія Магдалина) Мокієвська – мати гетьмана Івана Мазепи. Відомими братчиками були Лаврентій Древинський, Афанасій Пузина, іконописець Йов Кондзелевич, поет Данило Братковський.

Червоною ниткою у книзі проходить ідея боротьби краян за українську державність у часи входження Волині до складу іноземних країн.

Особливо бурхливим і суперечливим, драматичним й трагічним в історії краю було XX століття, упродовж якого Волинь належала до шести дуже різних державних утворень: Російської імперії, Української Народної Республіки, Української Держави Гетьманату Павла Скоропадського, Директорії УНР, Другої Речі Посполитої, СРСР. У цьому столітті волиняни пережили дві світові війни, нацистський окупаційний режим, більшовицький тоталітаризм, репресії та депортації населення у Сибір і Казахстан упродовж 1939–1950-х років.

Автори на підставі широкого кола джерел розглядають соціально-політичні процеси останніх десятиліть: громадсько-політичний рух за демократизацію і проголошення 1991 року незалежності України. У контексті політичних змін висвітлено внесок волинян у зміцнення української державності, розвиток науки і національної культури.

Автори не залишились осторонь проблеми участі волинян у відстоюванні територіальної цілісності нашої держави під час повномасштабної війни Російської Федерації проти України.

Науковцям вдалося уникнути однобічності в судженнях і висновках й об'єктивно відтворити важливі проблеми. Варто зауважити, що автори, використовуючи принципи історизму, об'єктивності, науковості й інші методи при висвітленні проблем, заявлених у книзі, надали роботі новизни.

Краще пізнати історію Волині допоможе велика кількість ілюстративного матеріалу. У книзі багато репродукцій гравюр, ікон, давніх портретів, картин, архівних і сучасних фотографій, які засвідчують уявлення волинян про минувшину краю. Науковий апарат праці включає посилання на рукописні й опубліковані документи та джерела, розповіді літописців, дослідження вчених.

У книзі наведено список рекомендованої літератури із основними новими працями з історії Волині. Він, крім інформації про використані джерела і літературу, має своїм завданням допомогти читачам, що бажають глибше ознайомитися з історією краю, розшукати відповідні матеріали. Іменний і географічний покажчики містять відсилання до сторінок, на яких згадані ті чи ті імена, назви населених пунктів.

Висловлюємо щиру вдячність за допомогу в підготовці цієї книги працівникам Державного архіву Волинської області, Волинського краєзнавчого музею. Висловлюємо подяку Володимирові Марчуку, голові Волинської організації Національної спілки художників України, заслуженому діячеві мистецтв України, за допомогу ілюстрування цього видання.

За конструктивні поради та слушні зауваження щодо змісту цієї книги теплі слова подяки заслуговують рецензенти Володимир Баран, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри історії України та археології (Волинський національний університет імені Лесі Українки); Руслана Давидюк, доктор історичних наук, професор кафедри історії України (Рівненський державний гуманітарний університет); Володимир Трофимович, доктор історичних наук, професор кафедри історії імені М.П. Ковальського, заслужений працівник освіти України (Національний університет «Острозька академія»).

Над книгою працював високопрофесійний колектив науковців факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки та деяких інших установ. У її написанні брали участь В. Білик (розділ 6.5), Г. Бондаренко (вступ, висновки), В. Бортніков (розділи 10.3, 10.4, 11.1, 11.2, 11.3), А. Бортнікова (розділи 10.3, 10.4, 11.4, 11.6), С. Гаврилюк (розділи 10.2, 10.5), О. Гаврилюк (розділи 10.2, 10.5), І. Гулюк (розділ 5.2), В. Денисюк (розділ 6.1), О. Златогорський (розділ 1), О. Каліщук (розділи 9.1, 9.3, 9.4, 9.5), О. Карліна (розділи 6.2, 6.3, 6.6), А. Карпюк (розділ 1), Н. Кінд-Войтюк (розділ 8.7), Ю. Крамар (розділи 8.1, 8.5, 8.6), М. Кучерепа (керівник авторського колективу, передмова, розділи 8.2, 8.3, 8.4, 9.1, 10.1), О. Ленартович (розділи 9.2, 9.4, 9.6), Т. Літковець (розділ 11.6), В. Надольська (розділ 11.4, список рекомендованої літератури), С. Панишко (розділи 2, 3), Л. Понєдєльник (розділи 8.4, 8.7, 11.5, список рекомендованої літератури), В. Приймак (розділ 6.3), В. Пришляк (розділи 4, 5.1, 5.3, 5.5, 5.6), О. Разиграєв (розділ 7), В. Скальський (розділи 7.4, 7.5, 7.6), Ю. Сорока (розділ 10.1), С. Степанюк (розділ 8.7, 9.1), Л. Стрільчук (розділ 11.5), Г. Хлібовська (розділи 10.2, 11.6), А. Цьось (слово до читачів), О. Штанько (розділ 5.4), С. Шульга (розділ 6.4), С. Щеблюк (розділ 8.4), Я. Ярош (розділ 11.3).

Сподіваємося, що читачі по-новому відкриють для себе Волинь через її історію і культуру. Автори книги будуть вдячні за критичні зауваження, які прохання надсилати на адресу Волинського національного університету імені Лесі Українки.

Микола Кучерепа,
професор,
керівник авторського колективу

ВСТУП

ПОНЯТТЯ «ВОЛИНЬ» І «ПОЛІССЯ» В ЧАСІ ТА ПРОСТОРІ

У Волинській області третину території становить Волинь, а решта – Полісся. Питання визначення понять «Волинь» і «Волинське (Західне) Полісся», яке використовували і використовують в історичній науці відповідно до адміністративно-територіальних поділів у різні часи, варто розглянути з позицій проведення умовних кордонів і Волині, і Волинського Полісся, а також проаналізувавши літературу та картографічні матеріали. Для кращого розуміння окреслення просторових і часових меж для вивчення історії та культури краю варто розглянути й проблему просторово-часового формування понять «Волинь» і «Полісся» з позиції історизму, формування каузальних, причинно-наслідкових зв'язків, що впливали на життя суспільства на кожному етапі розвитку регіону Західного Полісся.

Поняття «Волинь» відзначається певною стійкістю, хоча й різними підходами та характеристиками щодо його означення й окреслення, особливо в історичних часі та просторі. Представники різних наукових напрямів історії, етнології, топоніміки, геральдики, а також географії, філології й інших наук вказують на стійкість цього поняття з давніх-давен. Проте в нього вкладався різний зміст, якщо вивчати регіон в історичній ретроспективі.

У давнину це була територія, на якій згадуються слов'янські племена дулібів, бужан, лучан, волинян й інші. Науковці ведуть суперечки про справжність тієї чи тієї назви племені та території, яку воно займало, вивчають літописи та хроніки, спогади іноземних авторів, матеріали археологічних розкопок тощо. Поєднання часових і просторових характеристик вказує на те, що поняття «Волинь», «Волинська земля», «Волинське князівство», «Волинське воєводство», «Волинське намісництво», «Волинська губернія», а «Волинська область» і поготів, ніколи не вкладалися в усі характеристики Великої Волині: природно-географічні, економічні, адміністративно-територіальні, історичні й інші.

Тому поняття «Волинь» потрібно розглядати в історичному часі й існуючому саме тоді розумінні територіального простору в усій сукупності зв'язків і залежностей у господарстві, культурі, політиці тощо. Незважаючи на те, що на Волині як у географічному регіоні закладалися певні традиції, звичаї, побут, що засвідчують певні можливості саморозвитку населення, на них суттєво впливали змінні чинники місцевого, регіонального, державного і навіть епохального характеру, як-от: поділи між державами, війни, голодомори й епідемії, інформаційні спалахи та науково-технічний прогрес, екологічні й інші.

У різні часи поняття «Волинь», яке накладалося і на Західне Полісся, залежало значною мірою від адміністративно-територіального поділу і державної належності (спочатку – в складі Київської держави, згодом – у Волинсько-Галицькій, пізніше – в складі Литви та Польщі, а ще пізніше – під владою Росії). Адміністративно-територіальні, політико-ідеологічні, релігійні, соціально-економічні зміни мали особливий вплив: руйнували або змінювали усталені народом традиції життя, залишали свої глибокі сліди і нашарування та могли мати і негативний, і позитивний наслідки у розвитку регіону.

Оскільки «Волинь» як поняття історичне багато в чому залежало від політико-адміністративного поділу і його змін, тому воно не завжди точно вписувалося в адміністративні кордони, особливо в окремі частини поняття: Західна, Східна, Південна Волинь. Північні території більше перебирають на себе назву «Полісся», яка виходить за межі власне Волині, але частково входить у певну адміністративно-територіальну одиницю. Західна та Східна частини виступають як регіони різних держав у часи після Жовтневої революції та громадянської війни, а про південну частину окремо не згадується.

Унаслідок радянсько-польської війни землі Західної Волині відійшли до Польщі за Ризьким миром 1921 р. і входили до її складу до 1939 р. За роки розмежування Волині між різними державами цим поняттям поляки визначали Волинське воєводство, а в УРСР поняття «Волинь» було більш розмите, бо до 1939 р. охоплювало території Житомирської та півночі Хмельницької областей як частин колишньої Волинської губернії.

Із утворенням у грудні 1939 р. Волинської області в складі України це поняття почали використовувати стосовно цієї адміністративно-територіальної одиниці, а всі інші землі в історичному краєзнавстві отримали назву «Велика Волинь» – від західного до східних кордонів Житомирської області з Рівненською областю включно.

Щодо Південної Волині, то це історико-географічне поняття, яке охоплює територію розміщення Кременця, Острога, Славути, Ізяслава, Шепетівки, Полонного, Старокостянтинова, Ямполя й інших літописних поселень і сучасних населених пунктів півдня сучасної Рівненської та північних частин Тернопільської і Хмельницької областей. У різні часи на поняття «Волинь» часто накладалися та накладаються або співіснують і такі поняття, як «Галичина», «Поділля», «Полісся», що потребує окремого аналізу в історичному часі та просторі. Тому варто звернути увагу на довідники[1].

Використання понять «Волинь» і «Полісся» з наукового погляду повинно залежати від правильного визначення просторово-часових характеристик. В «Історії міст і сіл. Хмельницька область» наявний термін «Подільська Волинь», що взагалі не має права на існування, оскільки відсутня адміністративна одиниця з назвою «Поділля» (до 1954 р. це була Кам'янець-Подільська область). До тих частин Волині, які входять до складу інших областей, правильно використовувати назви «Хмельницька Волинь», «Тернопільська Волинь» тощо. Отже, завжди потрібно точно

[1] Янко М. Топонімічний словник-довідник Української РСР. Київ : Рад. школа, 1973. 179 с.; Янко М. Топонімічний словник України : словник-довідник. Київ : Знання, 1998. 432 с.

вказувати, до якого часу і до якої території в існуючих саме тоді кордонах дослідник використовує ці поняття.

Своє розуміння понять «Волинь» і «Полісся» висловив свого часу український історик і краєзнавець Олександр Цинкаловський, який назвав основну працю життя «Стара Волинь і Волинське Полісся»[2], що вказує на межі колишнього Волинського воєводства у складі Речі Посполитої.

Оригінальний погляд В. Трембіцького[3], дослідника Волині з української американської діаспори, який розглядає поняття «Велика Волинь» у конкретно визначеному часі – 1918 р. У його монографії «Позиція Великої Волині в Українській державі 1918 року» йдеться про Волинську губернію, Полісся, Холмщину та Підляшшя. Утім, назва книги, найімовірніше, має бути пов'язана не з поняттям «позиція», а з поняттям «становище», що відповідало б змісту. У статистичному зіставленні В. Трембіцький подає такі цифри: властива Волинь (без Бердичівщини та Радомишльщини) – 75 146 км² із населенням 4 647 000; Полісся – 22 000 км² із населенням 672 000; Холмщина – відповідно, 15 000 і 1 200 000, а Підляшшя – 10 140 і 630 000. Уся ця величезна територія становила 122 286 км² із населенням 7 109 000 осіб різних національностей і віросповідань. Українців нараховувалося 4 654 000 (59,10 %), євреїв – 1 123 100 (14,26 %), білорусів – 710 000 (9,01 %), поляків – 678 600 (8,61 %), росіян – 335 300 (4,25 %), представників інших національностей – 373 000 (7,77 %) осіб. Варто зазначити, що у такому розумінні Велика Волинь, як подає В. Трембіцький, ніколи не існувала в одній адміністративно-територіальній одиниці. Навіть сьогодні окремі території, згадані дослідником, розміщені в різних державах. Та й в Україні волинські й поліські землі лежать у різних областях сучасного адміністративно-територіального поділу. Варто зауважити, що В. Трембіцький не виділяє окремо Західне або Волинське Полісся, а говорить про північні поліські землі Волинської губернії.

Спірним залишається походження назви «Волинь». Місто Волин, або Велинь (літописна згадка під 1018 р.), плем'я волинян дають змогу стверджувати про давність назви[4]. Однак, можливо, назва краю означає його характеристику. Корінь *vel* – українське «воло» – означає підвищення, пагорб. Отже, Волинь – країна підвищень, як Поділля, що до XV ст. мало назву Пониззя – країна низовин, долин[5].

Волинь і Поділля упродовж багатьох століть змінювали свої межі й розмір території. Так, деякий час Брацлавщина належала до Волинського воєводства, а частина Волині входила до території Поділля. Причому на деяких польських картах XVII ст. Волинь сягала Дніпра і навіть Чернігівщини.

Перша літописна згадка на означення території Волині вміщена під 1077 р.: *«Всеволод же вийшов супроти брата Ізяслава на Волинь і вчинив мир»*[6]. Різні погляди

[2] Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року. В 2-х т. Вінніпег, 1984. Т. 1. 600 с.; Вінніпег, 1986. Т. 2. 578 с.

[3] Трембіцький В. Позиція Великої Волині в Українській державі 1918 року. Вінніпег, Нью-Йорк, 1993. С. 60–61.

[4] Літопис Руський / ред. О.В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. С. 6, 82; Повість врем'яних літ. Літопис (за Іпатським списком). Київ : Рад. письменник, 1990. С. 308.

[5] Янко М. Топонімічний словник-довідник Української РСР. Київ : Рад. школа, 1973. С. 38.

[6] Літопис Руський. С. 121.

на справжність тієї чи тієї назви племені та території, яку воно займало, існували й існують до сьогодні, що знайшло свій відбиток у значній кількості досліджень[7].

Деякий час частина території, де жили дуліби, волиняни, бужани, належала Володимирській, Червенській і Белзькій землям. Отже, територія Волині із заходу на схід бере початок із Червенської та Белзької земель, формується навколо Володимира та Луцька, поширюється на схід до Острога, Дорогобужа, Ізяслава. До Волинської землі у XII ст. входять міста Чорторийськ, Пересопниця і Погориння з містами та містечками, що визначає її умовні кордони. Це досить докладно, з використанням картографування, доводить член-кореспондент НАН України М. Котляр у своїй монографії[8].

Що стосується поняття «Полісся» на означення території, то з 1235 р. згадується «лісова сторона», а з 1275 р. – Полісся. У літописі сказано, що князь «*Мстислав… ішов од Копилля, пустошачи по Поліссі*»[9]. Адміністративно-територіальний поділ українських земель у XV–XVIII ст., зокрема Волині й Полісся, вивчали М. Любавський[10] і Ф. Шабульдо[11] та докладно висвітлив М. Крикун у своїх працях, серед яких вирізняється монографія, видана 1992 р. У ній досить чітко визначено кордони воєводств Подільського, Брацлавського, Київського та Волинського за згаданий період історії їх існування. Додано карти з можливими змінами кордонів. Тобто майже за чотири століття автор висвітлив проблеми історичної географії, що стосуються адміністративного поділу Волинського воєводства та частини земель Полісся, які входили до його складу[12].

Із утворенням 4 грудня 1939 р. Волинської області в складі України поняття «Волинь» почали використовувати щодо цієї адміністративно-територіальної одиниці, а всі інші волинські землі в історичному краєзнавстві отримали назву «Велика Волинь», яка охоплює територію від західного кордону України до кордонів між Житомирською та Київською областями.

Поняття «Волинь» у часі й історико-політичних змінах, а також у просторових характеристиках добре ілюструє геральдика. Герби Волині мають глибоке історичне коріння і відомі багатьом дослідникам різних часів. Вони викликають певний історичний інтерес і наукові дискусії. Полісся також має свою символіку, яка характеризується давнім глибоким корінням. Один із давніх можливих варіантів герба – герб Полісся і Володимирської землі кінця XIII – початку XIV ст., котрий мав у своїй основі

[7] Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. Киев : В Тип. Императ. Ун-та Св. Владимира, 1887. С. 7–14; Батюшков П. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб. : Тип. «Общественная Польза», 1888. С. 1–8; Батюшков П. Холмская Русь. СПб. : Изд. П.Н. Батюшковым. С. 37; Левкович І. Нарис історії Волинської землі (до 1914 року). Вінніпег, 1953, (перевид.) Луцьк, 1992. С. 5–8; Иванов П. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века. Одесса : Экономическая типография, 1895. С. 27–65; Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Київ : Наукова думка, 1984. 172 с.; Кучинко М. Історично-культурний розвиток західного Побужжя в IX–XIV століттях. Луцьк : Надстир'я, 1993. С. 101–105.

[8] Котляр Н. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Київ, 1985. С. 72–74, карта.

[9] Літопис Руський. С. 421.

[10] Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства, ко времени издания первого Литовского Статута: исторические очерки. Москва, 1892. С. 38–43, 209–213.

[11] Шабульдо Ф. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. Київ, 1987. С. 37–103.

[12] Крикун Н. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв. Київ, 1992. 157 с., карты.

«погоню»– озброєного срібного вершника з білою корогвою, на якій уміщено червоний хрест. Цей знак разом із гербом Галицького князівства був на грамоті Юрія І Львовича з датою – 1313 р. Його вивчали відомі дослідники Волині О. Цинкаловський і П. Батюшков[13], а також М. Грушевський[14]. Звичайно, що теперішній поділ на області й райони штучний і не збігається з історичними регіонами, але вже частково відбувся процес формування місцевої символіки – гербів і прапорів областей, районів, населених пунктів у межах сучасного адміністративно-територіального поділу.

Литовська Русь, до якої входили землі Волині та Полісся, разом із Червоною Руссю були основою Володимиро-Галицької землі початку XIV ст., а тому герби «погоня» і золотий лев на синьому тлі об'єднувалися в один знак.

Із утворенням 12 грудня 1796 р. Волинської губернії до її складу увійшли частково землі колишнього Київського воєводства, південна частина Полісся по правому березі річки Прип'ять і Волинське воєводство. Центром губернії стало місто Житомир. Волинська губернія проіснувала до 1925 р., коли в Україні було створено округи за новим адміністративно-територіальним поділом. У Польщі відновилося Волинське воєводство, яке проіснувало до 1939 р. Поліське воєводство в складі Польщі до 1939 р. охоплювало частину територій сучасних Камінь-Каширського, Ратнівського і Любешівського районів.

Характеристика Волинської області, історія вивчення її території у різних аспектах викладені у колективних працях «Історія Волині»[15] й «Економічна і соціальна географія Волині»[16]. Видання охоплюють широкий аспект проблем із різних поглядів: природно-географічного, історико-географічного, розвитку та розміщення народногосподарського комплексу та його складників, а також географії невиробничої сфери.

Полісся, як і Волинь, вирізняється кількома окремими регіонами з погляду фізгеографії. Загалом Полісся охоплює басейн річок Прип'ять і Десна й розміщене в межах Польщі, Росії, Білорусі та України. Українське Полісся займає значну частину півночі Української держави й у ньому виділяють кілька частин: Волинське (або Західне) Полісся, яке і є об'єктом дослідження у цій книзі, Житомирське, Київське, Чернігово-Сіверське. Західне Полісся в адміністративно-територіальному поділі охоплює Волинську та Рівненську області. Окрему область називають Малим Поліссям. Водночас Західне Полісся ще виступає у різних наукових виданнях як Волинське Полісся. Зокрема, вже згаданий двотомний словник О. Цинкаловського має назву «Стара Волинь і Волинське Полісся». У сучасному адміністративно-територіальному поділі Західне Полісся визначають південними кордонами тих районів Волинської та Рівненської областей, які належать до цієї зони. У межах Волинської області Полісся позначають смугою, яка починається північніше Володимира від місця впадіння р. Луги у Західний Буг. Далі південна лінія проходить через Локачинський район, північніше Луцька, зачіпаючи частково Ківерцівський район, що добре ілюструє

[13] Онуфрійчук М. Давній герб Волині. *Волинь*. 1991. № 1. С. 20–24.

[14] Грушевский М. Очерк истории украинского народа. Киев : Лыбидь, 1990. С. 15–22; Грушевський М. Ілюстрована історія України. Київ, Львів, 1913. С. 126.

[15] Історія Волині з найдавніших часів до наших днів / О. Михайлюк та ін. Львів : Вища школа, 1988. 240 с.

[16] Економічна і соціальна географія Волині / за ред. П.В. Луцишина. Луцьк : ЛДПІ, 1992. Вип. 1. 256 с.

фізико-географічна карта Волинської області[17]. У межах Рівненської області південна межа Полісся проходить північніше Рівного від Клевані – Оржева – Тучина і Корця (включно)[18]. Отже, Західне, або Волинське, Полісся визначають на півдні умовною межею Устилуг – Корець, на що вказують фізико-географічні карти Волинської та Рівненської областей.

Величезні й незворотні наслідки негативного характеру має аварія на Чорнобильській атомній електростанції. У межах області майже не зростає кількість населення, яке за чисельністю перебуває на довоєнному рівні. Молодь намагається знайти собі роботу і кращі умови життя за межами Волино-Поліського краю й України загалом. Тому на порядок денний виступають проблеми наукових досліджень, які завжди сприяють вихованню самосвідомості та національній ідентифікації. Інтерес до історії та культури Волині й Західного Полісся постійний. Це підтверджують численні наукові дослідження та публікації.

Мапа. Волинь (Жовтий колір). Автор Алекс Тора

Джерело: на основі Енциклопедії українознавства (у 10 томах) / гол. ред. Володимир Кубійович. Париж, Нью-Йорк : Молоде Життя, 1954–1989.

[17] Атлас Волинської області. Москва, 1991. С. 2.

[18] Атлас Ровенської області. Москва, 1985. С. 15.

РОЗДІЛ 1
КРАЙ У ДАВНИНУ

1.1. Заселення території сучасної Волині в добу палеоліту та мезоліту

Від мільйона років історії людського роду на теренах Волині до нас дійшли лише оббиті людською рукою камені, сліди прадавніх осель і вогнищ. На основі археологічних досліджень учені вважають, що землі регіону були заселені вже у прадавні часи. Найраніші свідчення проживання людей на території нашого краю належать до стародавнього кам'яного віку – палеоліту. Загалом в Україні у світлі найновіших даних цей період тривав від 1 млн до 10 тис. років. Упродовж цього надзвичайно тривалого часу людина виділилася з тваринного світу, навчилася добувати вогонь, будувати житла та шити одяг, сформувався її сучасний фізичний тип, утворилися перші людські колективи. З'явилися паростки образотворчого та музичного мистецтва. Виникли релігійні вірування, а також початки реального пізнання навколишнього світу.

Залежно від змін у техніці виготовлення знарядь праці та суспільних відносин хронологічно палеоліт поділяють на ранній і пізній. Ранній палеоліт (1 млн – 35 тис. років) в археологічній науці поділяють на окремі пори – шельську, ашельську та мустьєрську.

У ранньому палеоліті теплий клімат на території Європи сприяв багатій рослинності та розмаїттю тваринного світу. Об'єднуючись у невеликі групи, первісні люди спільно добували засоби до існування. Основним їх заняттям було збиральництво, а знаряддя залишалися незмінними упродовж десятків тисяч років.

Одна з найцікавіших проблем історії Волині – первісне заселення краю. Ще недавно вважали, що найдавніші люди з'явилися тут лише 30 тис. років тому. На думку Олександра Черниша, процес заселення Волині відбувався уже в ашельський час. Він посилається на знайдену імовірну стоянку в Ростані (300–200 тис. років тому)[1]. Проте останні дослідження не підтверджують цей факт[2].

На заключну стадію раннього палеоліту, мустьєрську пору (120–35 тис. років тому), припадає існування людини-неандертальця. Крім відомого раніше ручного рубила, людина винайшла нові знаряддя – гостроконечник, який використовували як наконечник списа чи дротика або й ніж і був чоловічим знаряддям, та скребачку, яку застосовували для очищення шкір тварин і яка була жіночим знаряддям (рис. 1). На Волині ручне рубило, т. зв. біфас, відомий на стоянці поблизу села Липне.

[1] Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів : навч. посіб. Луцьк : Волинські старожитності, 2012. С. 28.

[2] Степанчук В.Н. Нижний и Средний палеолит Украины. Черновцы : Зелена Буковина, 2006. С. 129.

Рис. 1. Крем'яні вироби доби мустьє із села Журавники

Джерело: фото О. Златогорського, 2021 р. Архів ТзОВ «СУ Волинські старожитності»

Процес заселення регіону первісними людьми простежується у пізньому палеоліті (35–10 тис. років тому). Саме тоді на території Європи жили люди сучасного фізичного типу – кроманьйонці. У пізньому палеоліті відбулося максимальне похолодання клімату[3]. Воно припало на кінець льодовикової епохи (близько 20–17 тис. років тому). Саме тоді відбувається поступовий перехід населення до осілості. Люди заселяють зручні місця вздовж рік із покладами кременю. Для будівництва жител використовували дерево, а також кістки та шкіри звірів. У період пізнього палеоліту подальшого вдосконалення набула обробка каменю, людина освоїла техніку виготовлення різноманітних крем'яних знарядь: скребків, скобелів, наконечників списів, а також обробки рогу та кістки, з яких виготовляли шила, голки з вушком, лощила, кайла, гарпуни. На території Волині стоянки цього часу відомі в м. Луцьку, Кременеці, смт Торчині, селах Бармаки, Жорнів, Липа, Новостав, Городок (біля Рівного), Лище, Бужанка, Яревище, Грабове.

Подальший розвиток історії давнього населення Волині відбувався у середньому кам'яному віці (мезоліті), який тривав із 10 до 5 тис. років тому. Це час значних змін у природі Європи. Із потеплінням на наших теренах установилися близькі до сучасних кліматичні та ландшафтно-географічні умови[4]. Зміни, що сталися у кліматі,

[3] Залізняк Л. Фінальний палеоліт та мезоліт Київського Полісся. *Археологія і давня історія України*. Київ : ІА НАН України, 2016. Вип. 3 (20): Дослідження Київського Полісся. С. 11.

[4] Там само.

рослинному та тваринному світі, зумовили еволюцію способу життя та діяльності первісних людей у цю епоху.

Із плином часу нащадки першопоселенців волинських просторів із осілих і напівосілих звіробоїв перетворилися у бродячих мисливців. Вони покинули свої стабільні житла, стійбища та змінили спосіб господарювання. Саме тоді, у період переходу від осілого життя до кочового, первісні племена Волині незрівнянно ширше, ніж раніше, стали освоювати землі регіону, а розселяючись, створювали власну самобутню культуру. Так на нашій території формувались окремі археологічні культури.

Григорій Охріменко, спираючись на результати власних досліджень на Волині й аналоги із суміжних країн, у ранньому мезоліті нашого краю виділив окремі групи пам'яток, які зарахував до поширених у Європі лінгбійської, агрензбурської та свідерської культур. Дві перші знані лише з окремих знахідок у населених пунктах Полісся. Більше відомостей маємо про свідерську культуру. На Волині її пам'ятки представлені стоянками в селах Ветли, Люб'язь, Мала Осниця, Невір, Розничі, Самари[5]. Стоянки населення цієї культури складалися з кількох жител, у яких сезонно мешкали невеликі групи людей. Одне з таких жител Григорій Охріменко розкопав біля села Мала Осниця.

У пізньому періоді мезоліту, тобто в час тарденуазької пори, на Волині уже перебували окремі групи племен коморницької та яніславицької культур. Перша з них, датована VIII–VI тис. до н. е., відома лише з розвідок на окремих стоянках у смт Торчині, селах Вербаїв, Коршовець. Друга, яніславицька культура (VII–V тис. до н. е.), представлена окремими знахідками на стоянках у селах Гораймівка, Коник і Новосілки.

Незважаючи на сприятливі умови для життя, густота населення Волині була незначною. Наприклад, усе населення свідерської культури становило близько 2 тис. осіб, тобто на площу в 100 км^2 припадала всього одна людина. Ось чому вільні землі нашого краю в наступні часи так приваблювали різноетнічні племена, які переселялися на Волинь і знаходили тут життєвий простір для себе.

1.2. Неолітична революція в Європі та її «відголоски» на наших землях

Завершальним періодом кам'яного віку став неоліт, який здебільшого охоплює V–IV тис. до н. е. Клімат цього періоду був теплим. Первісна людина вже менше залежала від природи. Вона дуже відрізнялася від свого предка – палеолітичної людини – новою культурою, новими відкриттями та винаходами, вищими продуктивними силами та виробничими відносинами. Неолітична людина, перетворюючись зі збирача та мисливця в скотаря і землероба, розпочинає боротьбу з природою, щоб у наступних епохах підкорити її собі та стати її господарем. Землеробство виникло зі спостереження за ростом дикорослих злаків, а скотарство – з приручення диких тварин. Це великі досягнення первісних людей, один із найважливіших етапів розвитку людства на шляху до прогресу.

[5] Охріменко Г. Населення Волині та Волинського Полісся в праісторичні часи: розвиток господарства, матеріальної та духовної культури. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2003. С. 9–12.

У період неоліту удосконалюється і техніка обробки каменю, широко застосовується пиляння, свердління та шліфування виробів. Знахідки на поселеннях слідів кам'яного виробництва дають змогу стверджувати, що волинські майстри виготовляли різні знаряддя праці – сокири, серпи, ножі і навіть пилки[6].

Важливим досягненням людей неоліту був винахід першого в історії штучного матеріалу – кераміки, тобто випаленого глиняного посуду. Це дало змогу робити запаси харчових продуктів і вживати варену їжу. Люди також навчилися прясти нитки з конопель і вовни та виготовляти з них тканину, тобто придумали ще один штучний матеріал. У добу неоліту винайдено нові засоби пересування: лижі, сани, човни, що суттєво покращило контакти між окремими особами та людськими громадами.

Приручення тварин, запровадження землеробства і названі вище винаходи дали такий поштовх у розвитку матеріальної культури первісної людини, що іноді їх називають «неолітичною революцією». Але землеробство та скотарство, хоч і зробили вирішальний вплив на подальшу долю людства, визначили його подальший прогрес, однак, попри їх важливість, у період неоліту не були провідними галузями господарства. Основними джерелами здобування їжі поки що залишалися традиційні полювання, рибальство та збиральництво, причому співвідношення всіх п'яти галузей первісного господарства в різних місцях Волині різне.

У добу неоліту на Волині чітко виділяють дві культурно-історичні зони: південну, землеробсько-скотарську, представлену культурою лінійно-стрічкової кераміки, і північну, мисливсько-рибальську, репрезентовану волинською неолітичною культурою із гребінцево-накольчастою керамікою. Ці культури відрізняються одна від одної і за часом існування, і за характером знахідок й основними видами господарської діяльності.

Епоха неоліту, як і інші епохи, має єдині для України, а отже, і для Волині, початок і кінець. У ранній період неоліту тут продовжувала існувати з доби мезоліту яніславицька культура, представниками якої були місцеві мисливці та рибалки. Початок епохи на Волині поклали прийшлі землеробсько-скотарські племена культури лінійно-стрічкової кераміки (за назвою від орнаменту на посуді), які переселилися сюди із Середнього Подунав'я[7]. Вона була поширена на просторах Центральної та Західної Європи. Як засвідчують численні радіовуглецеві датування за методом С14, у нас ця культура існувала впродовж другої половини V тис. до н. е. Відомо понад 20 пам'яток-поселень і поховань, які дають змогу схарактеризувати матеріальну культуру волинян того часу. Це поселення в м. Луцьку, Рівному, в селах Гірка Полонка, Голишів, Новостав, Коршовець, Рованці (рис. 2, 3), Ратнів і могильник у селі Баїв. На поселеннях виявлені рештки заглиблених, зрідка наземних жител площею від 9 до 26 м^2. Як засвідчують дослідження Григорія Охріменка в Рованцях і Голишеві, стіни жител були сплетені з лози й обмазані глиною, а опалювались оселі за допомогою вогнищ[8].

---

[6] Кучинко М., Златогорський О. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області : навч. посіб. Луцьк : Волинські старожитності, 2010. С. 25.

[7] Залізняк Л.Л. Культурно-історичні зв'язки Полісся у первісну добу. *Археологія.* Київ : Інститут археології НАН України, 2001. № 3. С. 121.

[8] Охріменко Г., Кубіцька Н. Археологічні пам'ятки біля сіл Боратин, Рованці, Новостав, Голишів. *У межиріччі Чорногузки та Стиру. Сторінки історії сіл Боратин, Голишів, Новостав та Рованці Луцького району* / упоряд. В.Д. Гнатюк. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2006. Кн. І. С. 3–27.

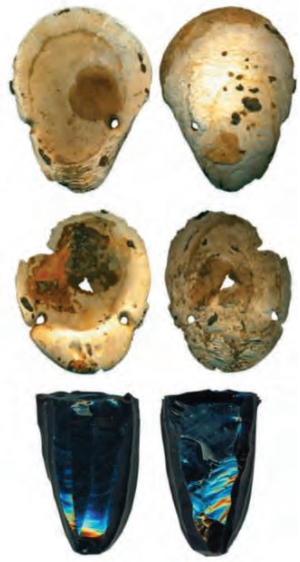

Рис. 2. Вироби культури лінійно-стрічкової кераміки з села Рованці

Джерело: Златогорський О., Бардецький А. Звіт про результати археологічних досліджень на території багатошарового поселення у селі Рованці, урочище «Гнідавська гірка» Луцького району 2009 р. Архів ТзОВ «СУ Волинські старожитності». Луцьк, 2009. С. 378–380. На правах рукопису

Рис. 3. Шліфовані вироби з поселення культури лінійно-стрічкової кераміки у селі Рованці

Джерело: Златогорський О., Бардецький А. Звіт про результати археологічних досліджень на території багатошарового поселення у селі Рованці, урочище «Гнідавська гірка» Луцького району 2009 р. Архів ТзОВ «СУ Волинські старожитності». Луцьк, 2009. С. 378. На правах рукопису

Вірування перших землеробів Волині можна схарактеризувати на основі поховання у Баєві. Воно було тілопокладальним, а супровідний інвентар складався з горщиків із їжею та кам'яної сокири. Отже, тут проявляється віра у потойбічний світ. Духовна культура населення представлена окремими знахідками мистецтва. У Гіркій Полонці та Голишеві виявлено кістяні браслети та підвіски з ікла кабана. Стилізовані фігурки бика відомі на поселенні в Рованцях, що водночас засвідчує й існування культу цієї тварини у віруваннях населення.

Культура лінійно-стрічкової кераміки була самобутнім явищем у ранній історії Волині та мала вплив на подальший історико-культурний розвиток місцевих мешканців.

У поліських районах нашої області проживало населення волинської неолітичної культури. Ця культура існувала в другій половині V–III тис. до н. е., тобто в середньому та пізньому періодах неоліту. Учені вважають, що вона виникла на основі пізньомезолітичної яніславицької культури, а пам'ятки Волині входили в дніпро-донецьку культурну область, поширену в Лівобережжі України та Білорусі.

Поселення цієї культури зосереджені в лісових масивах уздовж берегів рік й озер, на низьких терасах. На Волині вони були відомі в селах Карасин, Новосілки, Розничі, Лахвичі, Люб'язь, смт Старій Вижівці[9]. Поселення невеликі, площею близько 1 га, кількість осель на них теж незначна. Житла площею 10–12 м^2 заглиблені в ґрунт на 0,5 м. Біля них були вогнища, скупчення крем'яних виробів, фрагменти кераміки, що вказує на існування господарсько-побутових комплексів[10]. Можливо, деякий вплив на культуру цього населення мали їхні південні сусіди.

Як засвідчують результати досліджень, землеробство та скотарство тут було ще в зародковій стадії, основним же заняттям залишалося полювання. Так, знайдено вістря стріл і кістки оленя, зубра, вепра. Не втратило свого значення і збирання горіхів, грибів, ягід тощо.

У розвитку матеріальної культури неолітична людина зробила дуже багато. Людині кам'яного віку залишився ще один, але дуже важливий крок до прогресу. І такий крок вона зробила – відкрила метал, завершивши цим кам'яний вік, який тривав сотні тисяч років.

1.3. Волинь у добу енеоліту. Міграції племен і занепад трипільської цивілізації

Наступний період в історії давнього населення Волині пов'язаний із мідно-кам'яним віком (енеолітом), який датується серединою IV–III тис. до н. е. Це час, коли люди кам'яного віку почали використовувати невідомий їм раніше метал – мідь. Найшвидше це сталося там, де були її поклади. На Волині такі великі родовища розташовані поблизу села Великий Мідськ. Щоправда, з міді виготовляли переважно

[9] Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів. С. 68.

[10] Охріменко Г. Волинська неолітична культура. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2001. 154 с.

прикраси, зрідка – зброю, а для виробництва знарядь, як і раніше, використовували камінь. Мідні рубальні та ріжучі знаряддя були менш продуктивні ніж кам'яні, бо мідь дуже м'яка. Чимало предметів виготовляли з кістки та дерева. Отже, енеоліт – це ще не час панування металу. Це лише крок із епохи каменю в епоху металу, як мезоліт був кроком із палеоліту в неоліт.

Продовжувався процес освоєння нових територій, придатних для землеробства та скотарства. Тут варто зауважити, що племен, які б займалися лише землеробством, тоді ще не було. Річ у тім, що обробіток землі вручну за допомогою мотик не міг забезпечити землеробів їжею, а орне землеробство взагалі неможливе без худоби. Тому за доби енеоліту всі землеробські племена додатково займалися полюванням, рибальством і збиральництвом.

У цей період відбуваються значні міграції племен у пошуках нових земель, придатних для життя. Окремі з них переселилися на Волинь, унаслідок чого тут складається низка етнокультурних груп, які відрізнялись одна від одної і за рівнем розвитку, і за етнічною належністю. Зауважимо, що такого розмаїття різних етнокультурних груп населення не було в жодному історичному періоді нашого краю. Різним було їхнє походження та розвиток, але історичні долі цих груп тісно переплітались. Загалом, як і на інших етапах історико-культурного розвитку, процес утворення нових етносів чи входження якихось із них у нові етнічні спільності на Волині був таким же, як і на сусідніх землях, адже це закономірний процес. Етноси тісно пов'язувалися між собою й повсякчас вступали у різні форми спілкування. Між ними тривали і об'єднавчі, і диференційні процеси. Ці етноси (племена чи народи), назв яких ми не знаємо, представлені окремими археологічними культурами.

Найранішою, датованою 3200–2700 рр. до н. е., стала маліцька культура (або Гоща-Вербковіце), яка сформувалася в Південно-Східній Польщі. Перші маліцькі племена досягли Волині в другій половині IV тис. до н. е. Вони, найімовірніше, асимілювали неолітичне населення культури лінійно-стрічкової кераміки. Стан матеріальної культури місцевих мешканців найкраще засвідчують досліджені пам'ятки в селах Лище, Голишів, Рокині, Маяки та м. Луцьку.

Жителі поселень займалися землеробством, скотарством і мисливством, що підтверджують знахідки рогових мотик, крем'яних вкладнів до серпів, кам'яних зернотерок, кісток свійських і диких тварин. Жінки ліпили горщики, миски, чаші, келихи і навіть амфори, оздоблюючи їх вигадливим орнаментом або фарбуючи в різні кольори. Посуд трапляється на поселеннях найчастіше (рис. 4).

Жінки, як і раніше, займалися прядінням і ткацтвом, що засвідчують знахідки глиняних тягарців-прясел для веретена. Майстри-чоловіки виготовляли крем'яні ножі, різці, скребки, скобелі, пилки та свердла, а також кам'яні зернотерки, рогові мотики, кістяні шила, голки тощо. Існування у цих племен обміну засвідчує знайдений у селі Голишів скарб, до складу якого входили сокири з каменю-опоки, найближчі поклади якої були в Середньому Подністров'ї.

Близькою до схарактеризованої вище була волино-люблінська культура, датована 3100–2600 рр. Її населення з'явилося на території Волині наприкінці IV тис. до н. е. і залишило пам'ятки в селах Антонівка, Баїв, Голишів, Зимне, Рованці, м. Луцьку, тілоспальне

поховання у м. Володимирі[11]. Як засвідчують знахідки рогових мотик, кістяних серпів із крем'яними вкладеннями, кам'яних зернотерок, обгорілих зерен пшениці та ячменю, а також кісток свійських тварин, місцеве населення займалося землеробством і тваринництвом. Проте доволі низький рівень розвитку цих галузей не міг забезпечити людей харчуванням, а тому водночас із цими заняттями були традиційні – мисливство, рибальство та збирання дикорослих плодів. Факти існування місцевого кремнеобробного виробництва племен волино-люблінської культури обмежені.

Рис. 4. Горщик маліцької культури із села Кульчин

Джерело: фото Г. Охріменка, 2010 р. Архів ТзОВ «СУ Волинські старожитності»

Досить високий рівень культури населення засвідчує посуд. Крім горщиків сірого, коричневого та чорного кольорів, поширені миски й чаші різних форм, розмальовані білою та червоною фарбами в геометричному стилі, що утворює композиції з трикутників. Трапляються оригінальні амфори з округлим дном, які мають два–чотири вушка. Відома амфора волино-люблінської культури із зображенням рала з Хрінників (рис. 5).

Рис. 5. Амфора волино-люблінської культури із зображенням рала з села Хрінники

Джерело: фото О. Златогорського, 2011 р. Архів ТзОВ «СУ Волинські старожитності»

[11] Златогорський О.Є., Самолюк В.О. Дослідження поховання енеолітичного часу на Волині. *Археологічні відкриття в Україні 2010 року*. Київ; Полтава, 2011. С. 142.

Духовне життя та вірування племен цієї культури розкриває інвентар поховань у Голишеві, Сьомаках, Баєві та Рованцях. Покійники лежали переважно на лівому боці, зорієнтовані головами на південь. Були поодинокі та парні поховання. Їх супроводжували керамічні, кам'яні та кістяні вироби, а часом – мідні намистинки та шпильки, що вказує на віру людей у потойбічне життя. Інколи здійснювалася кремація покійників, а також натирання тіла червоною вохрою. Тілоспалення засвідчує віру в очищувальну силу вогню, а натирання вохрою – символ вічного життя.

Очевидно, етнічно це населення було спорідненим із представниками маліцької культури. Та й у часових рамках вони загалом співіснували. На думку Віталія Коноплі, історичну долю населення маліцької і волино-люблінської культур на території Волині визначили племена культур лійчастого посуду і трипільської[12]. Перші витіснили його з території Західного Побужжя, а другі – асимілювали, створивши тут своєрідну групу пам'яток пізнього Трипілля.

На початку III тис. до н. е. на територію Західного Побужжя з Центральної Європи починає проникати ще одна спільнота – племена культури лійчастого посуду. Їхні поселення розташовувались на високих берегах річок поблизу сіл Зимне, Лежниця, Литовеж, Невір, Сереховичі[13]. Про рівень розвитку матеріальної та духовної культури можна судити з результатів найкраще дослідженого поселення в селі Зимне, на якому виявлено 20 жител із низкою господарських споруд. Знаряддя праці презентують крем'яні, рідше кам'яні та кістяні вироби. Серед крем'яних найбільше ножів, ножеподібних із зубцями серпів, сокир, доліт і трикутних вістер стріл. Із каменю зроблені зернотерки та свердлені сокири з грибоподібним обушком і симетрично розширеним лезом. Кістяні вироби представлені шилами, голками, а також мотиками з рогу оленя. Трапляються кістяні риболовні гачки. Через красу та високі абразивні якості кремінь дуже цінувався і на Волині, і за її межами. Це засвідчують скарби кременевих пластин-заготовок біля сіл Лудин і Шистів.

У будівлях і культурному шарі знайдено чимало цілих і розбитих горщиків із розхиленими у вигляді лійки вінцями, мисок, друшляків, черпаків біконічної форми з високою ручкою, виготовлених ліпним способом. Серед керамічних виробів – уже відомі нам із комплексів інших археологічних культур круглі прясла для веретен і конічні тягарці для натягування ниток на вертикальних ткацьких верстатах, які засвідчують наявність прядильно-ткацького ремесла в цього населення. Знахідка на поселенні в селі Зимне мідної сокири підтверджує функціонування міжплемінного обміну. Головну ж роль, природно, відігравало землеробство, тваринництво, полювання та рибальство.

Торкаючись духовної культури цього населення, можна говорити і про релігійні уявлення, і про мистецтво. Одним із поширених був культ барана, що знайшов свій вияв у формі високих глиняних ручок черпаків у вигляді голови барана із загнутими рогами. Тут, очевидно, переплітаються, з одного боку, старі тотемістичні уявлення, а з іншого – землеробсько-скотарський характер занять мешканців. Відображеннями ідеологічних уявлень людей можуть бути і мініатюрні глиняні сокирки, які вважали

[12] Конопля В.М. Лендельская культура. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. Київ : Наукова думка, 1990. С. 15.

[13] Кучинко М.М. Археологія Волині. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. С. 53.

оберегами від грому та блискавки. Роль оберегів виконували також підвіски-амулети з ікл вепра та ведмедя, знайдені в Зимному.

Торкаючись історичної долі схарактеризованої культури, варто зауважити, що вона припинила свій розвиток із приходом на Волинь племен шнурової кераміки. Окремі групи «шнуровиків», зокрема стжижовської культури, запозичили у племен лійчастого посуду чимало рис культури.

Чи не найрозвиненішими в час енеоліту були племена трипільської культури. На Волині трипільці з'явилися на початку III тис. до н. е., тобто на пізньому етапі свого розвитку. Як ми уже вказували, пришельці застали тут населення волино-люблінської культури. Далі вони заселили землі між річками Горинь, Стир й Іква. Нині на нашій території відомо кілька трипільських пам'яток. Поселення, розташоване на лівому березі Стиру, в селі Голишів, найкраще досліджене і дає змогу висвітлити матеріальну та духовну культуру населення[14]. Традиційним для трипільців було осіле землеробсько-тваринницьке господарство, підтверджене кам'яними та кістяними мотиками, зернотерками та кістками великої і дрібної рогатої худоби, а також коней. Допоміжну роль відігравало полювання на диких тварин, що засвідчують знахідки їхніх кісток, а також рибальство та збирання грибів, ягід, горіхів тощо. Широкого розвитку досягло виробництво крем'яних і кістяних знарядь, типових для енеоліту, та керамічне виробництво, про що говорять названі вище знахідки. Суспільний лад був матріархальний.

Духовна культура населення проявилася, зокрема, у виготовленні фігурок людей і тварин (рис. 6), виявлених на поселенні Голишів, та в розписі посуду. Із культом Великої Матері пов'язані глиняні статуетки та зображення жіночих грудей на деяких посудинах, а фігурки биків і баранів мають певний зв'язок із сільськогосподарськими культами. Що ж до глиняних мініатюрних сокирок-амулетів із Голишева, то вони виконували роль оберегів від грізних стихій природи, що характерне і для інших названих вище народів.

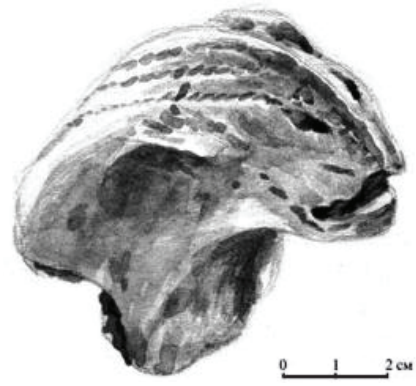

Рис. 6. Зооморфна фігура трипільців із села Голишів.

Джерело: Кучинко М., Златогорський О. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області : навч. посіб. Луцьк, 2010. С. 45.

[14] Охріменко Г., Златогорський О., Бірук О., Гапонюк Б. Голишів – поселення пізнього трипілля на Волині. *Волинський музей: історія і сучасність* : матеріали II Всеукр. наук.-практ. конф. Луцьк, 2004. Вип. 3. С. 357–358.

Історико-культурний розвиток трипільців Волині припинився з вторгненням чужорідної етнічної групи племен із Західної Європи. Цю етнічну групу пізньоенеолітичного населення Волині становили племена культури кулястих амфор, яку датують серединою – другою половиною III тис. до н. е. Пам'ятки цієї культури поширені в Німеччині, Чехії та Польщі. На Волині вони відомі в смт Торчині, селах Бужковичі, Гірка Полонка, Оздів, Зимне, Згорани, Литовеж, Хотячів, Хрінники, Івання[15].

Археологічні знахідки різних матеріалів, зокрема рогових мотик і кам'яних зернотерок, а також кісток великої та дрібної рогатої худоби і свині дають змогу припускати, що заняття населення мало землеробсько-тваринницький характер. Поширення полювання підтверджують знахідки рогів оленів, амулетів із ікл вепра та кісток дикої свині. Безумовно, мало місце і рибальство, а також збиральництво. Досить розвинутим було виготовлення знарядь із каменю та кістки, подібних до описаних в інших культурах (рис. 7).

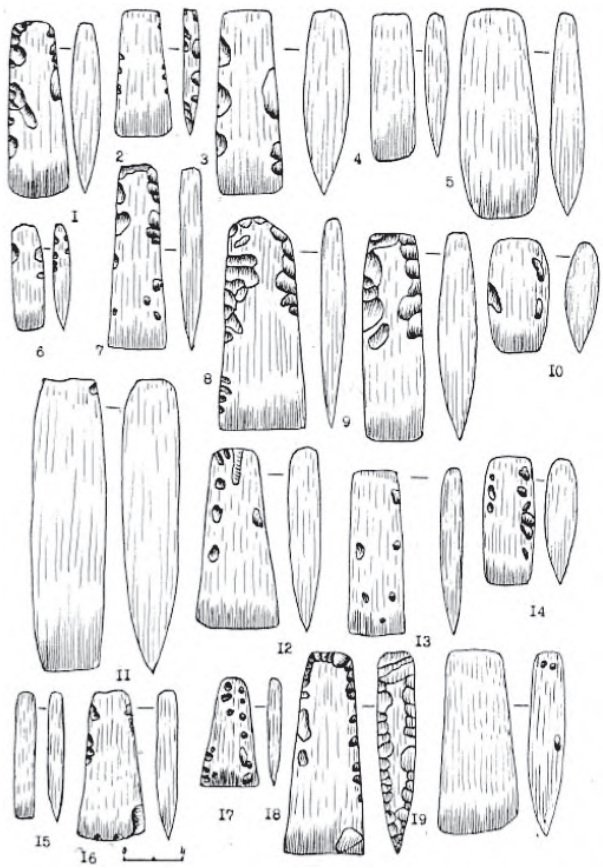

Рис. 7. Сокири носіїв культури кулястих амфор

Джерело: Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів : навч. посіб. Луцьк : Волинські старожитності, 2012. С. 85.

[15] Кучинко М.М. Археологія Волині. С. 60.

Суспільний устрій населення, очевидно, був уже патріархальним. Це засвідчують поховальні пам'ятки. Так, у Литовежі, Хотячеві, Оздові, Хрінниках відомі тілопокладні поховання в гробницях із плит або блоків. Біля кістяків знайдені горщики та знаряддя праці. У Литовежі відкриті парні поховання – чоловіка та жінки. Особливий інтерес викликає гробниця, виявлена в с. Івання на Дубенщині. Вона мала прямокутну форму, розміром 2,2×1,5 м, зроблена з тесаних вапнякових блоків і перекрита зверху кам'яною плитою. Усередині лежали скорчені кістяки чоловіків віком 22 і 50 років, шість орнаментованих посудин і бурштиновий диск-амулет. Гробниці були сімейними усипальницями, а зображення на бурштиновому амулеті чоловіка з луком, найімовірніше, пов'язане з особою вождя[16].

Торкаючись культурного розвитку цього населення, можна сказати, що він був на досить високому рівні. Це засвідчує і рівень господарства, й оригінальні форми та орнаментація посуду. Що ж до вірувань, то, як землероби, ці племена поклонялися силам природи, зокрема Сонцю. Це підтверджує згаданий бурштиновий диск із гробниці в с. Івання. На одній його стороні зображений солярний (сонячний) знак у вигляді хреста, а на іншій – три постаті з піднятими догори руками. Культ Матері у віруваннях цих людей засвідчують глиняні жіночі статуетки[17].

Для розв'язання питання історичної долі цієї групи племен на території Волині велике значення мають традиції їхньої культури, які простежуються на матеріалах культури племен наступних періодів. Досить розмаїтий історико-культурний розвиток Волині в енеоліті характеризувався завершенням існування трипільської культури на території України. Чи залишили носії цієї культури свої риси в місцевому населенні, нині сказати важко. Подальші історичні процеси знайшли свій розвиток у наступному, бронзовому віці.

1.4. Історико-культурний розвиток Волині в добу бронзи

Важливою віхою в культурно-історичному поступі давнього населення Волині був бронзовий вік, який загалом датують II – початком I тис. до н. е. У цей період винайдено перший штучний метал – бронзу. Якщо мідь епохи енеоліту можна вважати даром природи, то бронза – це вже серйозне досягнення людини. Виробляючи знаряддя з міді, людина використовувала готовий природний матеріал, так само, як камінь, кістку чи дерево. Навчившись же виготовляти бронзу, вона створила матеріал новий, не властивий природі, так само, як кераміка та тканина, винайдені в час неоліту.

У період бронзи відбувався подальший розвиток землеробства та скотарства, завершився процес першого суспільного поділу праці, тобто скотарство відокремилося від землеробства, утвердилися патріархально-родові відносини. Доказом посилення ролі чоловіка є парні поховання чоловіка та жінки, нерідко зі смертю чоловіка жінку вбивали.

[16] Кучинко М.М. Археологія Волині. С. 63.

[17] Там само.

Відбувалися територіальні зміни і в розселенні окремих племен і виникнення нових етнокультурних спільнот. Правобережжя України, зокрема і Волинь, наприкінці III – у першій половині II тис. до н. е. були залюднені землеробсько-скотарськими племенами, які входили до вже згадуваного нами етнічно спорідненого масиву Європи, відомого під загальною назвою культур шнурової кераміки. Характерною ознакою пам'яток цих племен є шнуровий орнамент на глиняному посуді.

До найраніших пам'яток доби бронзи належать поселення та могильники племен городоцько-здовбицької культури. За останніми даними, на території Волині відома низка пам'яток у м. Луцьку, селах Вікторяни, Гірка Полонка, Городок, Липини, Одеради, Полонка, Мерва. Пам'ятки населення цієї культури належать до двох етапів її розвитку. Вони відрізняються характером житлових споруд, поховань, типами посуду, знарядь праці тощо. Пам'ятки городоцького етапу належать до кінця енеоліту, а здовбицького – до початку доби бронзи[18].

Археологічні матеріали племен здовбицького етапу городоцько-здовбицької культури засвідчують високий рівень розвитку скотарства. Це підтверджують і крем'яні ножі для розкрою шкір тварин та розрізання м'ясних туш, і молочна тара – глиняні амфори, кухлі, черпаки. Залишки кісток великої рогатої худоби вказують, що вона була на першому місці. На другому – кози та вівці, на третьому – коні, на четвертому – свині. Важливою галуззю господарства цього населення залишалося землеробство, що засвідчують знахідки крем'яних серпів, вкладнів до рогових серпів, зернотерок, розтирачів до сокир, якими розчищали від лісу ділянки для рільництва.

На заняття мисливством вказують знахідки кісток вепра, збиральництвом – великої кількості черепашок річкових молюсків, прядінням – пряслиць для веретен, металургією – місцевих виробів, каменеобробною справою – різних знарядь праці.

Племена стжижовської культури проживали на теренах Волині упродовж XVIII–XVI ст. до н. е. Їхні поселення розташовувались на високих мисах, південних схилах берегів рік й озер. Вони відомі в м. Луцьку (на території замку), смт Торчині, селах Боратин, Рованці, Лище, Усичі, Пересопниця, Шепель (рис. 8).

Рис. 8. Амфора стжижовської культури із села Шепель

Джерело: фото В. Ткача, 2011 р. Архів ТзОВ «СУ Волинські старожитності»

[18] Кучинко М., Златогорський О. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області. С. 52.

Основою господарства племен стжижовської культури було землеробство і тваринництво. Це підтверджує розташування поселень на родючих ґрунтах, тривала осілість населення, а також збільшення кількості великих крем'яних сокир, якими вирубували кущі, звільняючи площі під посіви, знахідки серпів і зернотерок. Для оранки почали активно використовувати коней, на що вказує велика кількість їхніх кісток у культурному шарі названих поселень. Землеробство стимулювало розвиток тваринництва. Про це можна судити з кісткових залишків великої рогатої та дрібної худоби, свиней. Зросла роль приручених собак як сторожів стада та майна. Вважають, що саме тоді на Волині домінував молочний напрям тваринництва, чим можна пояснити збільшення кількості молочної тари – амфор, кухлів і черпаків.

Суттєву роль у господарстві місцевого населення продовжувало відігравати полювання та рибальство, що підтверджують знахідки кісток вепра, лося, оленя, сарни, бобра, качки, кулика та риб – карася, щуки. Безперечно, мало місце і збирання ягід, грибів, жолудів тощо. Значного розвитку досягли обробка каменю та кістки, керамічне виробництво, прядіння і ткацтво, що засвідчують названі вище численні знахідки.

Суспільні відносини цього періоду на Волині були патріархальними. Це засвідчують родові могильники та кургани, насипання яких було нелегкою справою і вимагало зусиль усього роду, об'єднаного владою вождя, а також чоловічі поховання з дорогою металевою зброєю. Наприклад, поховання із с. Лище можна вважати захороненням вождя[19]. Наявність патріархату засвідчують і парні поховання – чоловіка та жінки в Боратині[20].

Духовну культуру можна вивчити за матеріалами могильників, які були і ґрунтові, і курганні. Ґрунтові могильники відомі в Торчині, Луцьку, Усичах, Лищі, Підгайцях. Релігійні уявлення стжижовського населення проявляються в поховальному обряді. Так, тілоспалювання зумовлене вірою в очищувальну силу вогню; фетишизм проявився в носінні амулетів із ікл ведмедів, вепрів. Інвентар біля похованих – горщики з їжею, знаряддя праці, прикраси й амулети – засвідчує віру в потойбічне життя[21]. Віра в злих духів, упирів, мабуть, спричинила відрізання в покійників, яких вважали такими, ступень ніг. Варто також відзначити звичай жертвоприношення овець і собак, засвідчений у низці поховань у Торчині. Про зачатки мистецтва говорять знахідки пишно орнаментованого посуду, використання різних прикрас (рис. 9), а про музичне мистецтво – знахідка в Торчині духового інструмента, т. зв. сопілки бога лісів і полів – Фавна.

Стжижовська культура припинила існування на Волині в XVI ст. до н. е. На зміну їй прийшла тшинецько-комарівська культура, датована XVI–XII ст. до н. е. Якийсь час вона співіснувала зі стжижовською культурою, як це підтверджено в с. Лище. У складі нової культури існувало кілька локальних груп, які розвивалися впродовж трьох–чотирьох століть, займаючи територію від Дніпра на сході до Вісли й Одера на заході. На Волині також існувала окрема група. Поселення племен цієї культури

[19] Кучинко М.М. Археологія Волині. С. 73.

[20] Свєшніков І. Нові поховання початку бронзової доби на Західній Волині. *Studia archeologica*. Львів, 1993. № 1. С. 29.

[21] Кучинко М.М. Археологія Волині. С. 73.

розташовувалися на схилах берегів рік, мисах і берегових плато. Вони відомі в Луцьку, Коршеві та Лищі. У селі Городище Друге відкрита майстерня, в якій виготовляли крем'яні серпи, сокири, ножі тощо. Це засвідчують браковані вироби, а також відщепи та дрібні крем'яні відходи виробництва[22].

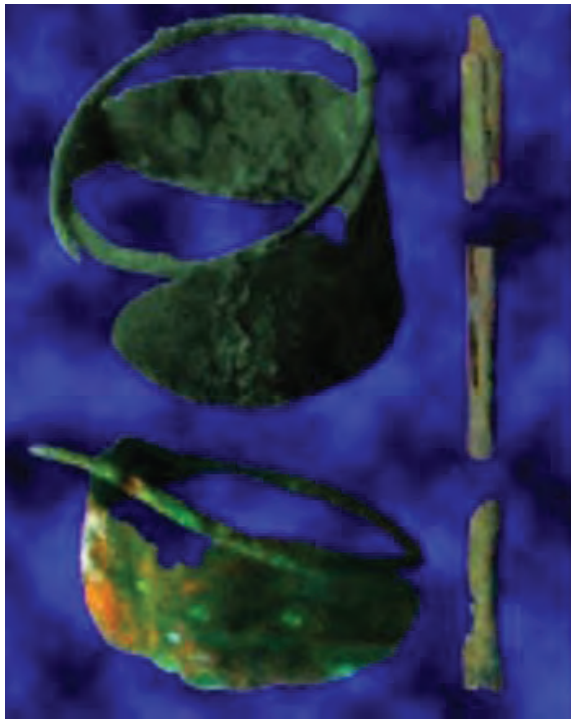

Рис. 9. Прикраси стжижовської культури із села Рованці

Джерело: Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів : навч. посіб. Луцьк : Волинські старожитності, 2012. С. 90.

У будівлях і навколо них трапляються крем'яні серпи і кам'яні зернотерки, а також обгорілі зерна ячменю, пшениці та проса, які підтверджують наявність тут землеробства. Причому в південних районах Волині панівним було орне землеробство, а в поліських – підсічно-вогневе. Про роль тваринництва говорять знахідки кісток великої рогатої худоби, коня та свині. Доказом розвитку молочного тваринництва є черпаки, кухлі, друшляки. Знахідки кісток вепра, оленя, ведмедя та зайця засвідчують існування мисливства.

Про каменеобробку говорять клиноподібні крем'яні сокири, серпи з увігнутим лезом, які близькі до виробів попередньої, стжижовської культури. Металеві вироби представляють окремі бронзові бойові сокири, кинджали, вістря стріл, браслети, шпильки, фібули, перстень і золота сережка.

[22] Конопля В., Івановський В. Нові пам'ятки археології Надстир'я (Луцький район). Львів : Львівський історичний музей, 1997. С. 24.

У населення тшинецько-комарівської культури розвивалися патріархальні відносини, про що переконливо говорять поховання під курганами, спорудження яких вимагало організації праці великого колективу, а також поховання знатних осіб зі зброєю та золотими оздобами із села Скірче.

Про духовну культуру населення можна судити з дослідження могильників, які поділяють на курганні та ґрунтові. Кургани відомі в селах Скірче, Черськ і Шепель. Вони мали висоту від 0,5 до 1,5 м. У більшості з них відкриті скорчені тілопокладання, а в Шепелі – тілоспалення. Ґрунтові (безкурганні) поховання з тілопокладеннями в кам'яних скринях досліджені поблизу с. Лище. Віра в очищувальну силу вогню, загробне життя, культ предків засвідчені кремацією покійників, різноманітними предметами в похованнях, тризнами та спорудженням курганів, що були своєрідними пам'ятниками померлим.

Проблемі походження тшинецько-комарівської культури приділяло увагу багато археологів і більшість із них пов'язували процес її становлення з попередніми культурами шнурової кераміки. Більшість українських і зарубіжних дослідників висловлюються за існування прямих генетичних зв'язків племен тшинецько-комарівської культури з праслов'янським населенням Центральної та Східної Європи. Що ж до історичної долі населення цієї культури на Волині, то, зокрема, Ігор Свєшніков припускав факт поступового переростання волинської групи тшинецько-комарівської культури в культури ранньозалізного віку[23].

1.5. Етнічна палітра краю у ранньозалізний вік

Наступну епоху, яка характеризується величезними зрушеннями в усіх галузях економіки, суспільних відносин і культури, становив ранньозалізний вік, який загалом датують XII ст. до н. е. – IV ст. н. е. Це була остання епоха давнини, яку прожило населення Волині. Саме тоді людина почала використовувати залізо. Застосування цього металу сприяло швидкому розвитку землеробства, тваринництва, ремесла та торгівлі. Потреба в залізних знаряддях праці поступово спричинює виділення металургійно-ковальського ремесла в окрему галузь господарської діяльності людини. На території Волині ознаки раннього залізного віку з'явилися з утвердженням нової економічної ситуації, коли приселищне тваринництво в Лісостепу та Поліссі перетворилося на придомне і виникло стійлове утримання худоби. Значний розвиток землеробства, скотарства та ремесла спричинив нагромадження надлишків продукції, які сприяли поширенню торгівлі та виділенню категорії людей, що займалися лише обміном – купців. Останні стають посередниками між землеробами, скотарями та ремісниками.

Зрушення у розвитку продуктивних сил сприяли й змінам у виробничих відносинах: у руках окремих людей, зокрема представників племінної верхівки, поступово накопичувалися багатства, які вже не належали роду. На цій основі виникла

[23] Свєшніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до н. е. Київ : Наукова думка, 1974. С. 44.

приватна власність, несумісна із загальнородовою. А це призвело до поступового розкладу первіснообщинних відносин, поглиблення майнової та соціальної нерівності, яка передувала класовому суспільству і потім яскраво проявилася в ньому.

Перехід від бронзового до ранньозалізного віку на теренах України був зумовлений не лише внутрішнім соціально-економічним розвитком, а й різкою зміною клімату, який наприкінці II тис. до н. е. став надзвичайно посушливим. Глобальне потепління внесло істотні корективи у розвиток матеріальної культури тодішнього населення[24]. У ранньозалізний вік на території Волині існували археологічні пам'ятки, що належали окремим етнокультурним групам населення. Одна з таких – лужицька культура, яка у ранньозалізний вік була поширена на землях сучасних Німеччини, Польщі, Чехії, Словаччини та західних районів України. Її назва походить від землі Нижня Лужиця в східній Німеччині, датується XI–IX ст. до н. е. На Волині локальна група лужицької культури – ульвівецька (від с. Ульвівок на Львівщині). Її пам'ятки представлені поселеннями в м. Луцьку, селах Рованці, Городок, Промінь, Боратин, Головне, а також могильниками в селах Млинище, Рованці та Городок.

Характер духовної культури населення лужицької культури Волині розкривають матеріали могильників. Вони біритуальні, тобто тілоспальні та тілопокладні. Такі поховання відомі в Рованцях і Городку. Лише тілоспальні поховання в урнах були на могильнику біля с. Млинища.

Одразу за лужицькою культурою на Волині виділяють лежницьку етнокультурну групу (від села Лежниця поблизу Нововолинська), яка представлена населенням, що мешкало на Волині в VII–VI ст. до н. е. і мало спільні риси з племенами попередньої лужицької культури. До пам'яток цієї групи належать поселення у Володимирі, Зимному, П'ятиднях, Луцьку, Рованцях, Городку, Коршеві, Усичах (Валентинів) і Торчині. Цікава бронзоливарна майстерня, відкрита Павлом Раппопортом у Володимирі. Це заглиблена споруда, в якій виявлені 24 глиняні формочки, що використовувались для відливки бронзових браслетів і нашийних обручів-гривен. У майстерні знайдені уламки глиняних ложок, якими наливали у формочки розплавлений метал, а також керамічні трубки-сопла, через які вдували повітря в горн. Бронзові предмети, які виготовляли в майстерні, дуже подібні до виробів лужицької культури кінця бронзового – початку ранньозалізного віку і датуються IX–VIII ст. до н. е.[25]

Релігійні вірування населення лежницької культури пов'язані з культом предків і вірою в очищувальну магію вогню, що засвідчують спалювання мертвих, рештки яких поміщали в глиняні урни. Лежницькі пам'ятки підтверджують наявність на Волині локальної групи, спорідненої з лужицькою та лісостеповими культурами.

Наприкінці IV ст. до н. е. на територію Волині з Польщі проникли нечисленні групи племен поморсько-кльошової культури, назва якої походить від польського Помор'я та типу поховань (урни накривали великими посудинами-кльошами) (рис. 10). Її поселення відомі в селах Гірка Полонка, Городок, Зимне, Кречів, Лежниця, Линів, Хрінники, а могильники – в селах Головне, Гуща, Млинище та Люб'язь.

[24] Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного періодів. С. 109.

[25] Там само. С. 110.

Рис. 10. Поморські поховальні урни

Джерело: Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів : навч. посіб. Луцьк : Волинські старожитності, 2012. С. 112.

Про духовну культуру та вірування поморців певні відомості дають могильники. Для поховального обряду поморсько-кльошових племен характерним було винятково тілоспалення, що засвідчують могильники біля сіл Головне, Гуща, Млинище та Люб'язь. Відомі поховання підкльошові, в кам'яних скринях і просто в ямах. Наприклад, на могильнику в селі Головне Юрій Кухаренко дослідив 34 поховання.

Вважають, що населення поморсько-кльошової культури мешкало на території Волині з кінця IV до кінця II ст. до н. е. і зникло з появою тут пізньозарубинецьких племен, а Денис Козак висловив думку, що носії цієї культури мешкали у регіоні до початку I ст. до н. е., до появи тут племен пшеворської культури[26].

Період вітчизняної історії I ст. до н. е. – II ст. н. е. вченими прийнято називати давньослов'янським. Рання історія слов'ян ховається в мороці віків. Тож виникає питання: чи можливо її пізнати? Сучасна наука відповідає на нього позитивно, хоча й наголошує на труднощах. Це стосується передусім джерельної бази. Є чимало доказів, що історія слов'ян почалася задовго до того, як про них з'явилися достовірні відомості в Руському літописі. Так, починаючи з рубежу нашої ери, про слов'ян уже з'являються писемні повідомлення у працях античних учених I–II ст. н. е. Поява саме тоді писемних джерел про життя давнього населення західноукраїнських земель здійснила справді революційний переворот у можливостях дослідження історії та культури наших предків. Зокрема, Пліній Старший у праці «Природнича історія», Тацит – «Германія», Птоломей – «Географія» називають слов'ян венедами, сусідами яких були германські племена. Цінність цих повідомлень незаперечна. На їх основі вдалося встановити прямий зв'язок між названими племенами та виявленими археологічними пам'ятками, які існували на Волині в цей часовий проміжок. Тому вченим вдалося пов'язати окремі археологічні культури з певними племенами.

[26] Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів. С. 113.

В означеному періоді Волинь стала місцем, де відбувалися бурхливі процеси становлення окремих етнокультурних спільнот із їхньою самобутністю, з одного боку, й інтеграцією цих спільнот у більші племінні об'єднання – з іншого. Унаслідок цього утворювалися нові археологічні культурні групи. На території локалізації венедів – Повісленні – в останніх століттях до нашої ери відбувався процес формування нової культурної спільності – пшеворської культури. Її епонімом стало місто Пшеворськ у Південно-Східній Польщі. Вона сформувалася на початку II ст. до н. е. на основі місцевої поморсько-кльошової культури під сильним впливом латенської (кельтської) культури. На початку I ст. до н. е. племена пшеворської культури прийшли на Волинь. На нових землях вони розселилися в басейнах рік Західний Буг, Стир, Горинь і Стохід, де зустрілися з місцевим населенням пізнього етапу поморсько-кльошової культури, яке поступово увійшло до складу пшеворців.

Культура пришельців відома за поселеннями та похованнями в с. Боратин, Гірка Полонка, Милуші, Загаї, Линів і Підріжжя (рис. 11). Більшість названих пам'яток досліджував професор Денис Козак, а поселення в Підріжжі – Василь Воляник.

Рис. 11. Матеріали пшеворської культури з Волині

Джерело: Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів : навч. посіб. Луцьк : Волинські старожитності, 2012. С. 121.

Духовну культуру цього населення можна схарактеризувати на основі поховань. Могильники у пшеворців безкурганні. У них побутував звичай хоронити померлих через спалювання на вогнищах на спеціальному майдані. Рештки кремації очищали від попелу і вугілля та зсипали в поховальні урни. До ями клали також предмети, якими покійник користувався за життя. У могили воїнів – їхню зброю та військове спорядження: мечі, кинджали, списи, шпори, перед тим навмисне погнувши чи поламавши їх. На думку деяких археологів, цей елемент ритуалу відображає почуття страху живих перед померлими, бажання зменшити лихі дії померлих щодо живих. У пшеворців були свої уявлення про потойбічний світ, а звідси – і система релігійних обрядів.

За етнічною належністю загалом носії пшеворської культури не були однаковими. Чимало зарубіжних і вітчизняних археологів вважають, що пам'ятки пшеворської культури належать слов'янам-венедам. Картографування вченими цих й інших пам'яток дало змогу виділити західний і східний варіанти пшеворської культури, які, найімовірніше, відповідають двом історичним масивам населення. Племена, які мешкали на Заході, між Віслою й Одером, – германці-лугії, а ті, що проживали на Сході – це, вочевидь, слов'яни-венеди, адже саме під такою назвою їх знають античні автори I–II ст. н. е.[27]

На рубежі I–II ст. н. е. на Волині з'явилися «змішані» пам'ятки, сформовані на основі зарубинецьких і пшеворських елементів. В археологічній науці вони отримали назву зубрицької культурної групи. Ця група сформувалася внаслідок об'єднання місцевого населення пшеворської культури з прийшлими з Прип'ятського Полісся невеликими групами зарубинецького населення. Археологічні дослідження засвідчують, що дрібні групи пришельців-зарубинців на Волині не засновували окремих поселень, а розташовувалися на пшеворських, змішуючись з місцевими мешканцями.

Поселення в м. Луцьку, селах Боратин, Городок, Линів, Гірка Полонка та Загаї вивчав Денис Козак. Розкопками доведено, що вони мали невеликий розмір і на них водночас функціонувало лише близько чотирьох–шести жител, у яких могли мешкати 20–35 осіб. Суспільний лад зубрицького (венедського) населення характеризується наявністю великої патріархальної (родової) общини, якій належали окремі житлово-господарські комплекси на поселеннях у Гіркій Полонці, Боратині, Загаях і Городку.

Про духовну культуру населення часто говорять, визначаючи притаманний йому поховальний обряд, але, незважаючи на ретельні пошуки археологів, ні могильників, ні навіть окремих поховань населення зубрицької групи не виявлено. За цих умов єдина пам'ятка, яка дає змогу пролити світло на духовну, а водночас і матеріальну культуру цього населення – святилище, відкрите на поселенні в с. Загаях біля Луцька (рис. 12). Це майже прямокутна будівля завдовжки 3,5 м і завширшки 2,5 м, зорієнтована кутами за сторонами світу. Посередині північно-західної стіни була округла ніша. Загалом своїми контурами споруда нагадує тіло людини. У ніші на рівні долівки стояло погруддя кам'яного ідола з обличчям старого чоловіка. У центрі споруди було заглиблене в долівці вогнище з вугіллям, попелом, перепаленими кістками й уламками горщиків. Поруч лежала глиняна жіноча статуетка з відламаними

[27] Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів. С. 114.

ногами та головою, а біля стіни – дві нижні щелепи людей. Очевидно, тут було родове святилище-капище, а щелепи і фігурка жінки – можливо, рештки жертвоприношень ідолові[28].

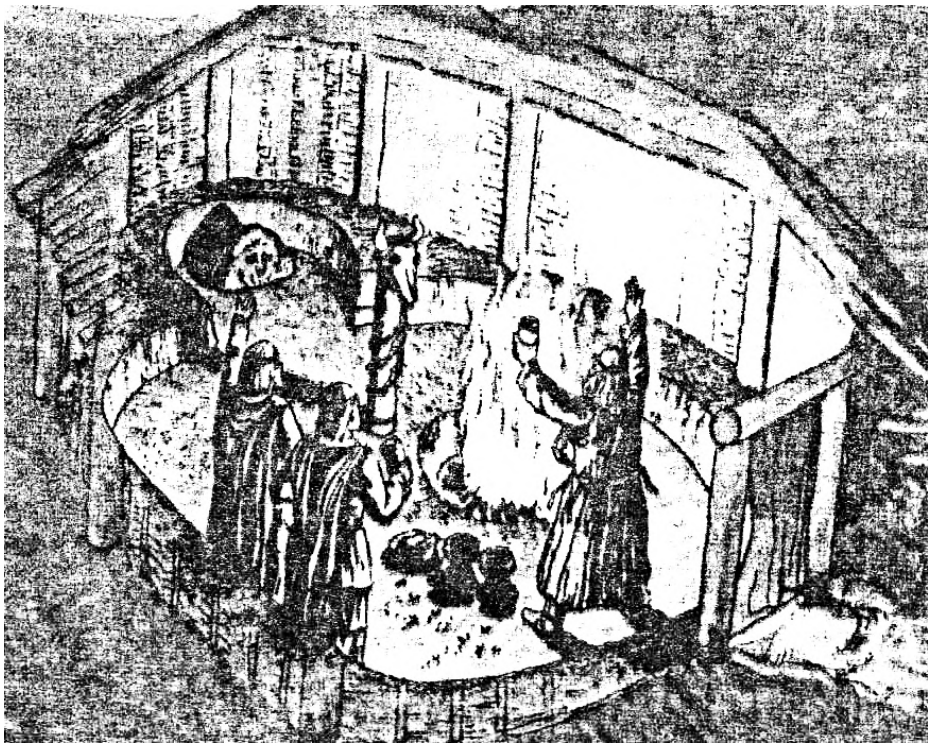

Рис. 12. Реконструкція святилища в селі Загаї (за П. Корнієнком)
Джерело: Кучинко М.М. Археологія Волині. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2005. С. 109.

Пам'ятки зубрицької культурної групи належали венедам, згадуваним античними авторами. На думку Дениса Козака, ця етно-культурна група існувала на території Волині з другої половини I – до кінця II ст. н. е. і зникла у зв'язку з навалою з північного заходу германських племен, які окупували землі венедів.

1.6. Волинь у добу Великого переселення народів

Історичний відрізок часу між античністю та середньовіччям називають періодом Великого переселення народів (IV–VI ст. н. е.). Причиною переселення племен на території Євразії дослідники визнають зміни клімату, збільшення населення та виснаження/нестачу земель. У цей період закладено основу сучасної політичної карти Європи. Варварські племена розпочали великий рух, який, власне, і спричинив утворення нових держав.

[28] Козак Д. Етюди давньої історії України. Київ : Інститут археології НАН України, 2010. С. 91–118.

Територія сучасної України, зокрема історичної Волині, не тільки не була осторонь цього Великого переселення, а й часто відігравала у ньому ключову роль. Шлях до Європи готів, гунів і слов'ян пов'язаний із Волинню.

Політичне й економічне панування Римської імперії супроводжувалося романізацією племен Центральної Європи. Як наголошують дослідники, романізація – це складний процес, пов'язаний, з одного боку, з включенням варварських народів до складу імперії, а з іншого – з розповсюдженням римської культури за межами лімесу[29] в середовищі варварів Європи. Тим часом історична ситуація характеризувалася активізацією варварського світу, який об'єднував свої зусилля для наступу на Рим.

Доба перших століть І тис. н. е. – одна з яскравих сторінок історії України загалом, зокрема й Волині. Це був, із одного боку, період занепаду рабовласницького ладу, а з іншого – прогресу в розвитку варварських народів, які стояли на ступені переходу від родово-общинного до ранньокласового суспільства. Але в ІІ ст. н. е. Римська імперія ще переживала час свого піднесення, а її кордони підійшли впритул до слов'янських земель. Саме у цей період населення Волині вступило у досить жваві економічні контакти з імперією на її кордонах. Це засвідчують численні знахідки римських монет на наших землях, а також окремі коштовні монетно-речові скарби. Ці знахідки – важливе історичне джерело, яке разом із іншими матеріалами дає змогу пролити світло на стан матеріальної культури та суспільно-економічного розвитку тогочасної Волині. В означеному часі на волинських теренах, крім слов'ян, також мешкали неслов'янські народи. Це були германські гото-гепідські племена.

У другій половині ІІ ст. н. е. сусідні з Волинню землі Мазовії та Підляшшя в Польщі були заняті германськими племенами – готами та гепідами, які ще в І ст. н. е. переселялись із Ютландії в Повісленння, знищуючи корінне населення. В археологічній літературі це населення визначають як вельбарську культуру, яка отримала назву від села Вельбарк у Нижньому Повісленні. В останній чверті ІІ ст. н. е., разом із іншими германськими племенами, готи з'явилися і на Волині. Жах, який наводили германці, примушував слов'ян нашого краю поспіхом покидати свої оселі й тікати світ за очі. Частина з них переселилась у Подністров'я, частина сховалась у лісах. Унаслідок цього, як засвідчують археологічні дослідження, в останній чверті ІІ ст. н. е. припинили існування майже всі венедські поселення на Волині, а на частині з них з'явився шар етнічно германської вельбарської культури.

Вельбарська культура представлена поселеннями та похованнями в селах Баїв, Боратин, Гірка Полонка, Городок, Новостав, Рованці, Богушівка, Білосток, Несвіч, Чаруків, Линів, Гуща, Машів, Загаї, Хрінники, Ратнів, смт Шацьку, м. Любомлі, Острозі. Перший вельбарський могильник на Волині дослідили Маркіян Смішко й Ігор Свєшніков поблизу с. Дитиничів[30]. Поселення розташовані на високих терасах рік, на схилах балок або на надлугових мисах. На них – відкриті житла, господарські будівлі та ями-льохи. Житла у вельбарців були і наземні, і заглиблені. Наземні – великих

[29] Лімес (limes – межа, кордон. англ. Frontiers of the Roman Empire – кордони Римської імперії) – кордон між окремими ділянками землі, відведеними для громадян громади. За часів Римської імперії лімесом називали укріплений кордон держави, який охороняли легіонери.

[30] Смішко М.Ю., Свєшніков І.К. Могильник III–IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської області. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 1961. Вип. 3. С. 89–114.

і малих розмірів. Великі оселі (т. зв. «штальхаузи») – площею 60–120 м², мали прямокутну форму, двокамерні. В одній із них було вогнище або піч, що вказує на її житловий характер, а друга слугувала коморою чи стайнею для худоби, як, наприклад, у Боратині. Менші житла – здебільшого підквадратної форми зі стовпово-тиновими стінами площею 10–16 м². В одному з кутів оселі було вогнище або піч. Півземлянкові житла були овальної або прямокутної форми площею від 8 до 20 м² і завглибшки 0,8 м, як це засвідчено розкопками в Боратині, Городку та Загаях[31]. Конструкція стін напівземлянок подібна до стін наземних жител, тобто стовпово-тинова. Дах, очевидно, був двосхилий, солом'яний. Нерідко в житлах розміщувалися глиняні лави та підвальні ями. Поблизу були господарські будівлі невеликих розмірів і ями-льохи діаметром до 2 м і завглибшки 1–1,5 м, які в комплексі з житлом становили окремі садиби, часто огороджені плотом, як, наприклад, у Городку.

Знахідки в Боратині та Загаях залізних наральників, які надягали на дерев'яні сохи, мотик, серпів, кіс, кам'яних жорен, ритуальних глиняних хлібців, обвуглених зерен, а також домішок полови та соломи в обмазці стін жител підтверджують, що вельбарці були землеробами. Це ж засвідчують і ями-льохи для зберігання зерна. Роль тваринництва – велика кількість кісток свійських тварин на поселеннях. Знахідки глиняних прясел для веретена та тягарців для вертикального ткацького верстата, кістяних голок, гребенів (рис. 13) й інших виробів засвідчують, що прядіння і ткацтво, а також обробка кості виконували роль домашніх промислів.

Рис. 13. Кістяні гребені носіїв вельбарської культури

Джерело: Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів : навч. посіб. Луцьк : Волинські старожитності, 2012. С. 135

[31] Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів. С. 133.

Своєрідним центром-факторією готських племен на Волині дослідники вважають поселення вельбарської культури в урочищі Шанків Яр у с. Хрінниках, яке впродовж 20 років досліджувала Волинська археологічна експедиція Інституту археології НАН України під керівництвом Дениса Козака. Багаторічні розкопки пам'ятки на Хрінницькому водосховищі дали підстави припустити, що це було не родове поселення однієї чи кількох родин готів, а великий міжобщинний торгово-ремісничий центр вельбарців, що існував на березі Стиру у III–IV ст. н. е.[32]

За кількістю римських імпортів, фібул, гребенів, виявлених у культурних шарах виробничих приміщень і складів, цю пам'ятку можна сміливо ставити в ряд найбільших із-поміж існуючих у цей час на території України. Допускаємо, що сюди зручним шляхом по Стиру, через Подністров'я і Подніпров'я з Подунав'я та через Повіслення і Прип'ять із Прибалтики прибували купецькі експедиції з відповідним товаром (срібло, мідні та срібні монети, залізо та вироби з нього, скло, прикраси, вино тощо). Натомість із навколишніх регіонів у цей центр звозили місцеві товари сільськогосподарського виробництва (зерно, шкури, мед, віск, дьоготь тощо). Ці товари могли зберігатись у спеціальних приміщеннях, складах, відкритих під час археологічних розкопок у Хрінниках. Тобто можна стверджувати, що на поселенні жили порівняно заможні люди – купці, воїни-професіонали, які добре знали античну культуру, оскільки ознайомилися з нею під час перебування на землях Римської імперії.

Дослідники виявили і розкрили дві цікаві споруди готів – жертовне капище та вівтар готського «єретика», прихильника античного божества Сарапіса.

Капище виявлено у центрі скупчення жител періоду другої половини II – першої половини IV ст. н. е., за 8–10 м від них. Основою споруди є майданчик розмірами 5×4 м, зроблений із земляної підсипки товщиною 10–15 см, перекритий зверху шаром насипної глини з домішками органічних речовин товщиною 18–22 см. Центральна частина капища – вівтар у вигляді вогнища, що піднімається над вимосткою на 0,6 м. Воно мало чітку, округлу в плані форму діаметром 1,22 м і складалося з чотирьох нашарувань: потужного шару пропаленої глини і самого череня, на якому був ще один шар глини та череня. Навколо вогнища також вимощено глиняний майданчик розмірами 3×2,2 м та висотою 20 см над рівнем основної вимостки. Майданчик сильно обпалений, у його чотирьох кутах – отвори, обгорілі зсередини, діаметром 0,4–0,6 м. В одній із таких ям-отворів зберігся горщик, вмонтований у глину, в іншому – декілька уламків посуду[33].

У східній частині капища збереглася частина стіни висотою 0,5 м над рівнем глиняної вимостки і довжиною 4,2 м при ширині 0,55–0,6 м. Стіна із дерев'яними конструкціями згори була частиною загорожі, обмазаної глиною. На схід від капища – майдан розмірами приблизно 7×14 м, вибитий на глибину до 35 см відносно рівня материка. Він складався із сіро-брунатної гумусної маси, вщерть заповненої кістками:

[32] Козак Д.Н. Хрінники (Шанків Яр) – пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010–2014 рр. Київ, 2016. С. 38.

[33] Козак Д.Н. Капище готів на Волині. *Археологія*. Київ : Інститут археології НАН України, 2010. № 3. С. 34; Козак Д.Н. Етюди з давньої історії Волині. Київ : Інститут археології НАН України, 2010. С. 150.

фрагментами черепів хижих і свійських тварин, один – людського черепа, декількома дрібними людськими кістками[34].

Аналогій культовій споруді на поселенні вельбарської культури у Хрінниках на Волині не вдалося виявити в Україні. Немає цей об'єкт аналогій і на пам'ятках континентальних германців й у Скандинавії, хоча жертовників там розкопано досить багато. За археологічними джерелами, у давніх германців, на відміну від слов'ян, не було великих зображень скульптур чи ідолів. Відомі лише дерев'яні фігурки невеликого розміру зі схематичним зображенням людського обличчя. Германці не мали храмів, а свої моління здійснювали у гаях і дібровах під відкритим небом. Там же вони проводили певні ритуальні дії, жертвоприношення, зокрема й людські. Усі відомі германські культові об'єкти були лише місцями для складання жертв. Спеціально сконструйованих споруд до знахідки в Хрінниках не було виявлено. Хрінницьке капище споруджене на поселенні, у його центрі. На ньому не виявлено жодних жертовних дарів, які присутні на відомих культових майданчиках. Воно має добре продуману конструкцію й інтер'єр, а також міцну, спеціально побудовану огорожу[35]. Виявлений культовий комплекс, на думку Дениса Козака, був стаціонарним капищем-жертовником, де здійснювалися лише культові жертвоприношення тварин і людей у честь германських богів. Такими богами могли бути Одін (Вотан), Тор (Донар) і, можливо, Нерта.

Вівтар готського «єретика» також виявлено на поселенні готів в урочищі Шанків Яр. Він досліджений у житлі-напівземлянці III ст. н. е. Являв собою нішу, відгороджену від житлового приміщення перегородкою. Перед нішею, на долівці житла, було виявлено голову від бронзової фігури античного божества Сарапіса (рис. 14)[36].

Рис. 14. Фігурка античного божества Сарапіса із села Хрінники

Джерело: Козак Д.Н. Божество Сарапіс із поселення готів на Волині. Археологія. Київ : Інститут археології НАН України, 2006. № 3. С. 63.

[34] Козак Д.Н. Капище готів на Волині. *Археологія.* Київ : Інститут археології НАН України, 2010. № 3. С. 34–35; Козак Д.Н. Етюди з давньої історії Волині. Київ : Інститут археології НАН України, 2010. С. 151.

[35] Козак Д.Н. Етюди з давньої історії Волині. Київ : Інститут археології НАН України, 2010. С. 159.

[36] Козак Д.Н. Божество Сарапіс із поселення готів на Волині. *Археологія*. Київ : Інститут археології НАН України, 2006. С. 62.

Точної аналогії Сарапісу з Волині знайти не вдалося. Найближчою є фігурка, виготовлена з базальту та виявлена у Римі, на віллі Альбані. Ймовірно, фігурка походить із римських наддунайських провінцій або території Римської імперії, з якими у готів на Волині були торговельні та військові контакти. Можливо, одному з мешканців поселення у Хрінниках, воїнові чи купцеві, належало погруддя найвідомішого в античному світі божества Сарапіса.

Викликають інтерес знахідки бронзових чи срібних поясних пряжок, застібок-фібул, шпильок, підвісок, браслетів, перснів і римських монет у Баєві, Боратині, Садові, Красові, Лудині. Найімовірніше, вони засвідчують торгові контакти вельбарців із римськими провінціями. На Волині знайдено аж десять золотих медальйонів, які були римськими нагородами місцевих вождів за заслуги перед імперією. Вважають, що ці знахідки належали готам.

Нині на території нашого краю відомо близько десятка скарбів із речами чи монетами від I–II до IV–V ст. н. е. Вони знайдені в різні роки у м. Ківерцях, селах Качин, Ласків, Лудин, Борочиче, Брани, Сереховичі та Машів. Проте, на відміну від інших археологічних пам'яток (городищ, курганів тощо), виявити монетний скарб можна лише випадково. І трапляється це найчастіше з людьми, які мають справу із землею. Саме так знайдено ще 1610 р. один із найзагадковіших скарбів Волині – Ласківський, із яким пов'язана просто-таки детективна історія[37]. Завдяки судовому процесу на світ з'явився документ, який містить опис предметів, що входили до складу Ласківського скарбу. Це: срібна чаша; дві срібні позолочені застібки-фібули з напівкруглою голівкою та ромбічною ніжкою, оздоблені коштовним камінням, які формою нагадують раків; чотири позолочені бляшки та чотири срібні хрестовини з набору прикрас кінської збруї, а також сім золотих монет із припаяними вушками, які насправді були пізньоримськими медальйонами IV ст. н. е. часів імператора Костянтина Великого або його наступників[38].

Очевидно, людина, яка заховала скарб, відігравала неабияку роль у подіях IV ст. н. е., пов'язаних із нападами германців на римські провінції в Нижньому Подунав'ї. Союзників, які виступали на боці римлян, мабуть, і нагородили золотими медальйонами. Повернувшись у рідний край, один із можливих учасників цих подій, вочевидь, заховав коштовності, однак забрати їх із невідомих причин уже не зміг. Сказане дає змогу припустити, що Ласківський скарб заритий у землю десь на рубежі IV–V ст. н. е. Хто був його власником сьогодні сказати важко, однак, зважаючи на те, що до складу скарбу входило аж сім золотих медальйонів, можна впевнено говорити, що ним міг бути один із військових ватажків.

Одним із найбагатших і чи не найцікавіших серед скарбів Волині пізньоримського часу є Борочицький, знайдений, як і попередній, під час земляних робіт 1928 р. на ділянці поблизу хутора Мусін, неподалік с. Борочиче (рис. 15). Люди працювали на спорудженні залізниці Луцьк–Львів. Під час збирання глини для насипу під залізницю один із землекопів випадково натрапив на цей знаменитий скарб.

[37] Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів. С. 137.

[38] Там само. С. 135.

Рис. 15. Борочицький скарб

Джерело: Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів: навч. посіб. Луцьк: Волинські старожитності, 2012. С. 130.

До скарбу входили монети, срібні римські денарії I–II ст. н. е. від часів імператора Веспасіана (69–79 рр.) до Септимія Севера (193–211 рр.); золотий медальйон імператора Клавдія Йовіана (363–364 рр.); дві срібні посудини. Одна з посудин нагадувала амфору грушоподібної форми заввишки 40 см і важила 1 кг 205 г. Інша посудина, що мала яйцеподібну форму, була заввишки 20 см і важила близько 550 г. Це начиння, за словами очевидців, було вщерть заповнене золотими та срібними монетами. На думку археологів, срібні начиння, найімовірніше, виготовлені в Константинополі в IV ст. н. е. До складу скарбу входила також золота таця, розміри якої не вдалося вияснити, бо її одразу ж заховав один із робітників[39]. Можливо, так само пропали й інші речі. І навряд чи коли-небудь ми щось дізнаємося про їх долю.

Дослідники намагалися з'ясувати кому міг належати цей величезний скарб і коли він був закопаний і дійшли висновку, що більшість монет I–II ст. н. е., які входять до волинських скарбів, одержана від римлян у IV ст. Це стосується і Борочицького скарбу. У IV ст. н. е. він був доповнений срібними посудинами та медальйоном Йовіана. Отже, судячи з комплексу матеріалів, Борочицький скарб, як і Ласківський, заритий у землю десь на рубежі IV–V ст. н. е. А ось хто його заховав і чому не забрав назад залишилося нерозгаданою таємницею[40].

Не такий багатий, як описані вище, зате цілковито зберігся й експонується у Волинському краєзнавчому музеї Качинський скарб (рис. 16).

[39] Козак Д.Н. Готські скарби Волині початку раннього середньовіччя. *Етнокультурні процеси в південно-східній Європі в I тис. н. е.* : зб. наук. пр. Київ, Львів : РАС, 1999. С. 86.

[40] Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів. С. 140–141.

Рис. 16. Качинський скарб

Джерело: Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів. С. 141.

Він виявлений улітку 1961 р. в с. Качині під час копання силосної траншеї і знаходився в ямці, накритій горщиком. До честі селян, вони не розібрали речі скарбу, а передали його вчителеві історії Олександрові Мельничуку, а він – у музей. До складу скарбу входили оздоби людського вбрання та прикраси кінської збруї. До перших належать дві срібні позолочені пряжки та дві великі срібні двощиткові застібки-фібули з напівкруглою голівкою і видовженим ромбічним щитком. Другу групу знахідок становили срібні вудила та позолочені пластинки різної форми й орнаменту. Подібні речі найчастіше трапляються в Північному Причорномор'ї і є продукцією провінційно-римських майстрів. Дослідники вважають, що Качинський скарб також був захований на рубежі IV–V ст. і належав одному з представників готської аристократії. Але якщо скарби з Ласкова та Борочича засвідчують контакти Волині з Візантією, то скарб із Качина – зв'язки з Кримом, де існувала Готська держава. Напевно, частина волинських готів підтримувала добрі стосунки зі своїми родичами з Криму, звідки й отримувала дорогі предмети.

Близький до описаних вище Бранівський скарб, до складу якого, крім срібних монет, входили два золоті медальйони імператора Траяна (97–117 рр.). Велику вартість мав і скарб, виявлений у с. Машеві. До його складу входили три золоті зливки

й одна римська монета імператора-філософа Марка Аврелія (161–180 рр.). Ці й інші срібні скарби Волині заховані в умовах військових конфліктів між готами та слов'янами, які намагалися вигнати германців зі своєї землі.

Ґрунтуючись на дослідженнях вельбарських поселень у Боратині, Городку та Загаях, де функціонувало по п'ять–десять дворів, а в одному житлі мешкало близько чотирьох–шести осіб, можна припустити, що на поселенні нараховувалося від 20 до 50 осіб. Вони жили великими родинами, кожна з яких складалася з трьох–чотирьох малих сімей, що вели індивідуальне господарство. Згідно з фактами це суспільство було патріархальним.

Духовну культуру вельбарського населення засвідчують матеріали могильників у м. Любомлі, селах Машів, Баїв і Гірка Полонка. Основним типом поховального обряду було тілоспалення на стороні з наступним захороненням кісток у ямках або урнах. Трапляються і скорчені тілопокладення на боці, зорієнтовані головами на північ. Біля похованих були горщики, знаряддя праці, зброя та прикраси. На могильниках трапляються жертовні ями із залишками тризни. Тілоспалення засвідчують віру в очищувальну силу вогню, а інвентар поховань – віру в потойбічне життя та культ предків.

Вельбарська культура припинила своє існування на теренах Волині в IV ст. н. е., на рубежі пізньоримського часу та раннього середньовіччя. Найпізнішими проявами цієї культури є коштовні монетно-речові скарби, що походять із Південної та Центральної Європи. Вони опосередковано можуть засвідчувати, що на початку V ст. на Волині ще проживали окремі групи готів, споріднених із центральноєвропейським германським населенням. Як вважає дослідник вельбарських пам'яток Денис Козак, після вимушеного відходу германців із Волині слов'яни не зразу повернулися сюди, адже після тривалого готського поневолення їх було ще мало. У матеріальній культурі слов'ян Подністров'я відсутні будь-які елементи вельбарської культури – культури готів і навпаки, на вельбарських пам'ятках поки що немає слідів слов'янської культури[41]. Упродовж V ст. слов'янське населення Подністров'я накопичувало сили і лише в VI ст. знову заселило прабатьківські волинські землі.

Тобто, завершуючи характеристику матеріальної культури пізньоримського часу, зазначимо, що вона досить своєрідна. Розселення північно-західного населення вельбарської культури відбувалося, вочевидь, кількома хвилями. Перша з них мала місце наприкінці II–III ст., а друга – в другій половині III–IV ст. н. е. В окремих випадках вельбарська культура стикається з пшеворською. Вельбарські племена в південно-східній Європі зіткнулися після римсько-варварських війн III ст. з провінційно-римським світом і його культурою, одним із свідченням чого є і схарактеризовані вище скарби.

Змішаною слов'яно-германською культурою, яка співіснувала з вельбарською в південно-західному регіоні Волині, була черняхівська культура, епонімом якої стало с. Черняхів на Київщині. На території Волині її пам'ятки відомі в селах Баїв, Боратин, Григоровичі, Лучиці, Милуші, Мстишин і Промінь. На жаль, широких досліджень цих пам'яток не проводилось, а розглядали їх при вивченні вельбарської культури Юрій Кухаренко та Денис Козак.

[41] Козак Д. Дуліби (пошуки генези). *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край* : матеріали IX наук. іст.-краєзнавчої міжнар. конф., 20–23 січня 1998 р. Луцьк : Надстир'я, 1998. С. 152.

Як засвідчують археологічні розвідки, поселення черняхівців розташовувалися здебільшого на південних схилах перших надзаплавних терас річок і струмків і мали розміри близько 300×800 м. Житла прямокутні, переважно заглиблені, площею 10–20м² і глибиною 0,5–15 м. Стіни були каркасно-стовпової або зрубної конструкції. Оселі опалювалися вогнищами або глиняними печами. Нерідко вздовж стін були вирізані в материку лави-лежанки. У багатьох напівземлянках в одному з кутів були підвальні ями. Дахи жител покривали очеретом або соломою[42].

На низці черняхівських поселень Волині відкриті господарські будівлі, близькі за розміром до жител, а також ями-погреби діаметром 1–2,5 м і завглибшки від 1,2 до 3 м. Найчастіше на поселеннях трапляється кераміка – ліпна і гончарна. У світлі наявних знахідок варто сказати про торгові та культурні зв'язки цього населення з сусідніми народами. Так, на вельбарському поселенні в с. Боратині трапляється черняхівський посуд, датований другою половиною III ст. Правда, його небагато, загалом близько 4 % від усієї знайденої там кераміки. Денис Козак висловлює припущення, що йдеться про змішування на території Волині вельбарської та черняхівської культур[43]. Вельбарсько-черняхівська інтеграція простежується також у пізніші часи – на матеріалах могильника IV ст. в с. Баєві. Там поховання з тілопокладеннями мають чіткі черняхівські риси, як-от: підголовники в ямах, вуглинки в підсипці, скорчені кістяки, покладення рук на таз. У деяких ямних похованнях була кераміка черняхівської культури. Черняхівськими є також світильники, намистини тощо. Оскільки могильник у Баєві – одна з найвиразніших змішаних черняхівсько-вельбарських пам'яток, Денис Козак запропонував назвати вельбарсько-черняхівські пам'ятки Волині «баївською групою»[44]. Загалом пам'ятки черняхівської культури на території Волині датуються із кінця II – до середини, можливо, до кінця IV ст.

1.7. Слов'яни Волині: політичний, етнічний, економічний і культурний розвиток

Відносини між різними за етнічною належністю групами населення були складними. Вони, на жаль, ще до кінця не з'ясовані і до сьогодні. Складним, зокрема, залишається період після IV ст. н. е., тобто після відходу з Волині германських племен. Сьогодні ми майже не знаємо тут пам'яток V ст. н. е.

Після затяжної боротьби з причорноморськими готами слов'яни з'являються на європейській арені як сформована соціально-політична сила. Писемні джерела засвідчують їхній стрімкий розвиток, участь у Великому переселенні народів (IV–VI ст. н. е.) та широке розселення по Європі, під час якого формувалися союзи племен і стійкіші політичні об'єднання. У VI ст. слов'яни вперше стали відомі під своїм ім'ям, яке є самоназвою (етнонімом). Після завершення процесу розселення розпочався період стабілізації слов'янського суспільства. Візантійські автори VI ст. Йордан

[42] Кучинко М., Златогорський О. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області. С. 106.

[43] Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Київ : Наук. думка, 1992. С. 87.

[44] Там само. С. 102–103, 130.

у книзі *«Про походження та історію готів»* і Прокопій Кесарійський у творі *«Готська війна»* чимало описують внутрішній устрій, військову справу, матеріальну культуру та звичаї слов'ян, зокрема й Західного регіону України, яких вони називають «склавіни» – грецька транскрипція самоназви «слов'яни».

Матеріальна культура слов'ян у цей час не була монолітною. Наявність спільних рис не виключала відмінностей між окремими групами археологічних пам'яток. На основі цього в другій половині I тис. археологи виділяють на Волині дві археологічні культури, які розвивалися послідовно від VI до X ст.

Першою, що існувала в третій чверті I тис. н. е., була корчацько-празька культура, яка дістала назву від села Корчак на Житомирщині та м. Праги в Чехії. Археологічні пам'ятки цієї культури в VI–VII ст. займали територію від Правобережжя Дніпра і Прип'яті до верхів'їв Дунаю й Ельби. Вони є ніби ланкою, що пов'язує східнослов'янські старожитності VIII–X ст. з пам'ятками попереднього часу. На Волині це неукріплені поселення сільського типу площею 0,5–1 га, які розташовувалися на південних схилах перших надзаплавних терас річок чи струмків, нерідко оточені ярами. Такими були поселення в м. Луцьку, селах Боратин, Рованці, Маяки, Лучиці, Коршовець, Смолигів, Дуліби, Мировичі, Туричани, Підріжжя та Будятичі. Дещо іншим було розташування поселення в с. Лежниці – на 15-метровому мисовому підвищенні над Західним Бугом[45].

Особливе місце займає єдине на Волині городище в с. Зимному. Воно розташоване на лівому березі р. Луги, правої притоки Західного Бугу, на центральній частині високого довгого мису, оточеного з трьох сторін заболоченою долиною, а з південно-східної – відокремленого перекопом від корінного берега ріки. Схили мису підносилися над навколишньою долиною на 15 м. Городище має неправильну трикутну форму завдовжки 135 м і завширшки у південно-східній частині – 65 м, а в північно-західній – 14 м.

На низці поселень знайдено знаряддя праці: залізні серпи, коси, ножі, але загалом на поселеннях металеві вироби трапляються зрідка. Виняток становить лише городище в с. Зимному. Там розкопками Вітольда Ауліха знайдено ковадло, молоток, зубило, сокири, струг, токарний різець тощо, а також срібні та бронзові пряжки, окуття пояса з нашивними та підвісними бляшками, браслети з масивними потовщеними кінцями, персні, шпилька з фігурною голівкою та спіраль із шести витків срібного округлого дроту, які засвідчують розвиток культури волинян того часу.

Викликає інтерес великий скарб монет, знайдений 1928 р. в селі Веселе, який був захований у горщику корчацько-празької культури. До його складу входило близько 1000 срібних монет, карбованих у час правління візантійського імператора Юстиніана(527–565 рр.)[46].

Увесь комплекс виявлених археологами пам'яток дає змогу більшою чи меншою мірою схарактеризувати господарство, суспільні відносини та культуру місцевого населення. Судячи з розташування поселень на родючих землях, а також зі знарядь

[45] Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів. С. 147.

[46] Кучинко М., Златогорський О. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області. С. 112.

праці та перепалених зерен пшениці, ячменю, проса, першорядну роль у занятті людей відігравало землеробство. Водночас знахідки кісток тварин дають змогу стверджувати, що розвивалось і тваринництво. Наявність у східних слов'ян худоби та продуктів рільництва засвідчують і твори візантійських авторів VI ст. Зокрема, Маврикій Стратег у своїй праці *«Стратегікон»* писав, що слов'яни володіли *«великою кількістю різної худоби і земних плодів, зсипаних у купи, особливо проса і пшениці»*[47].

Розвивались також металургійно-ковальське та ювелірне ремесла. Підтвердженням цього є відкриття в Зимному металургійно-ковальського центру, на якому знайдено названі вище інструменти, а також шматки залізної руди, шлаку та криці. Там же виявлено тиглі для плавки кольорових металів, ллячки для розливу металу в форми та близько десяти самих форм для відливання прикрас. Судячи зі знахідок, зимнівські ювеліри володіли прийомами лиття кольорових металів, кування та чеканки. Що ж стосується виготовлення ліпного посуду, а також костерізної справи, то, вочевидь, вони ще залишалися на рівні домашніх промислів.

Стан суспільних відносин у місцевої людності в VI–VII ст. засвідчує топографія поселень. Вони здебільшого розташовувались гніздами. На самих же поселеннях існували індивідуальні оселі. Основою суспільства була патріархальна сім'я, яка складалася з менших родин, що засвідчують малі житла, розташовані групами. Це дає змогу припускати, що східнослов'янське населення краю було на першому етапі від родової сусідської общини.

Старожитності корчацько-празької культури на Волині, як і в сусідніх регіонах, археологи ідентифікують зі склавінами, згаданими у візантійських джерелах. І насамкінець варто сказати, що археологічні пам'ятки VI–VII ст. – важлива історична ланка, яка з'єднує слов'янські пам'ятки попереднього періоду, першої половини І тис., з пам'ятками наступного, переддержавного періоду нашого краю, про які йтиметься далі. Тобто склавіни празької культури були предками українців заходу.

Що ж стосується археологічних пам'яток VIII–X ст., то вони, як і попередні, – важливе джерело для висвітлення історико-культурного розвитку Волині. Це, зокрема, пам'ятки райковецької культури, що займала територію від правого берега Прип'яті та Західного Бугу на заході і до Дніпра на сході. Основні типи її пам'яток – це неукріплені поселення й городища. Вони розташовані окремими групами – «гніздами» з городищем у центрі. На Волині це поселення в м. Луцьку, селах Гірка Полонка, Рованці, Новостав, Крупа, Лище, Сьомаки, Коршів, Литовеж, Зимне, Миляновичі, а також городища в селах Головне, Арматнів, Човниця та Затурці. Відомі також могильники в с. Головне на Любомльщині, Миляновичі та Перевали на Турійщині. Поселення розташовувалися на берегах рік і мали розміри близько 200 м завдовжки і 80 м завширшки. Про матеріальну культуру говорять поселення, а про духовну – поховання людей того часу.

У Гіркій Полонці виявлено майстерню гончара з горном для випалу посуду. Споруда складалася з двох частин: перша, площею 4 м^2, слугувала для виготовленню посуду, а друга із рештками печі овальної форми діаметром 1,7 м із дуже обпаленими стінами і дном – для його випалу. Крім вугілля та попелу, в ній були деформовані фрагменти

[47] Мишулин А.В. Материалы к истории древних славян. *Вестник древней истории*. 1941. № 1. С. 253.

бракованих глиняних виробів[48]. На окремих поселеннях археологи знайшли знаряддя праці – залізні лемеші, коси, серпи, сокири, кам'яні жорна, кістяні шила та голки, кістки великої рогатої худоби тощо.

Основними галузями господарства мешканців нашого краю того часу було землеробство та тваринництво. Про це красномовно говорять названі вище знаряддя праці, а також ями для зберігання зерна. Знахідки кісток засвідчують розведення великої рогатої худоби та свиней. Про значний розвиток металургійно-ковальського ремесла говорять знахідки орних і жниварських знарядь, деревообробних інструментів, зброї у вигляді наконечників списів стріл, шпор тощо. Кам'яні зернотерки, точильні бруски, прясла, а також кістяні шила, проколки, голки вказують на існування каменеобробної та косторізної справи. Розвиток гончарства підтверджують знахідки посуду та згадана майстерня.

Торкаючись суспільних відносин, варто сказати, що разом із значними економічними зрушеннями продовжувався процес складання та зміцнення територіальної общини, засвічений виникненням городищ в Арматневі, Головні, Затурцях й ін., які були не лише надійним сховищем людей у разі небезпеки, а й общинними центрами, де здійснювалися різні громадські заходи, культові церемонії й обряди.

За *«Повестю временних літ»*, на території Волині у VII–XI ст. проживало три різні племені: дуліби, бужани та волиняни. Автор літопису XI–XII ст. знає на нашій території плем'я волинян і вказує, що дуліби існували хронологічно раніше. В іншому місці він згадує, що в Побужжі жило плем'я бужан, яких потім змінили волиняни[49]. Тобто дуліби передували появі і бужан, і волинян. Михайло Кучера на основі картографування городищ IX–X ст. виділив два регіони їхнього розміщення: городища у басейні Горині та Стиру залишили волиняни, а у басейні Західного Бугу – бужани.

Дуліби перестали існувати орієнтовно у VII ст. (610–641 рр.) внаслідок того, що були підкорені аварами (за літописцем – «обрами»)[50]. Хоча пам'яток аварів на території Волині дослідниками ще не виявлено. Є лише набагато пізніший могильник угорських племен X–XI ст. Його виявив Олексій Златогорський у с. Рованцях. Але він пов'язаний із іншими історичними подіями та племенами.

Одночасно з матеріальною розвивалася і духовна культура волинян. Язичницька релігія з культами та міфологією характеризує суспільство, яке вже вийшло за межі первісної ідеології. Волиняни того часу поклонялися Сонцю – Даждьбогу, богові грому та блискавки Перуну, богові вогню і ковальства Сварогу, богові достатку Велесу, що засвідчено амулетами у вигляді солярного знаку в Майдані Липненському чи мініатюрними сокирками у Луцьку і Зимному та капищем Велеса у Володимирі[51].

---

[48] Охріменко Г., Кучинко М., Кубицька Н. Розвиток керамічного виробництва на Волині (археологічний, етнографічний, мистецький аспекти). Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2003. С. 141–142.

[49] Ауліх В.В. До питання про господарство, соціальні відносини і племінну належність давньоруського населення верхів'їв Західного Буга другої половини I тис. н. е. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Київ, 1959. Вип. 2. С. 153.

[50] Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянною Историко-Археографической комиссиею Академии наук СССР. Т. 1. Лаврентьевская Летопись. Вып. 1: Повесть временных лет. Ленинград, 1926–1928. С. 11–12.

[51] Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. С. 7–30.

Пам'ятками духовної культури є поховання, виявлені в селах Головне, Миляновичі та Перевали. Поховальний обряд населення райковецької культури характеризує тілоспалення, що здійснювалося окремо від місця поховання. Рештки кремації поміщали в неглибокі ямки. Над ними насипали кургани, інколи обведені ровиком, що символізувало священне коло, яке мало оберігати покійника від злих духів. Поховальний інвентар представлений посудом, ножами та прикрасами, що засвідчує, з одного боку, віру людей в очищувальну силу священного вогню, а з іншого – в потойбічне життя.

Ця культура на терені Волині належала племінному союзу волинян, про яких арабський письменник Аль Масуді в першій половині X ст. писав, що «валіняна» на чолі з князем Маджаком було наймогутнішим племенем і всі інші народи йому підкорялися. Нині загальноприйнята думка, що назва волинян стала основою, на якій виникла і назва великого регіону – Волинь, Волинська земля[52].

Тобто територія Волині впродовж тисячоліть була привабливою для освоєння та заселення. Розвивалося матеріальне та духовне життя, підтвердженням чого стали відомі археологічні пам'ятки різних культур. Історичний розвиток місцевих мешканців давнього періоду носив поступальний характер. Подальше формування території регіону відбувалося уже у складі Давньоруської держави.

[52] Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. Вид. 2-ге, зі змінами і допов. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. С. 80–81.

РОЗДІЛ 2
В ЧАСИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

2.1. Формування території Волинської землі до середини XII ст.

Упродовж останнього тисячоліття Волинь зберігала свою адміністративно-територіальну спільність, хоча на окремих етапах (феодальної роздробленості, сучасний) вона була мінімальною. Така тяглість територіальної спільності за умови зміни економічних укладів і суспільно-політичних систем вказує на визначальність саме територіальної (фізико-географічної) єдності. У доіндустріальних суспільствах вона ґрунтувалася на використанні природних ресурсів. У землеробських спільностях основним таким відносно сталим ресурсом, поряд із мінливим кліматом, була якість землі, її продуктивність.

Волинь, як історико-географічний регіон, – це землі, що лежать у басейнах правих приток верхньої Прип'яті та Західного Бугу. Тут Волинське Опілля обмежене зоною мішаних лісів: із півночі – Волинським Поліссям, а з півдня – Малим Поліссям. Такий лісостеповий острів для зони мішаних лісів України найбільший і унікальний. Масив опідзолених чорноземів і сірих лісових ґрунтів, що переважають у Волинському Опіллі, оточений менш родючими ґрунтами поліської зони. І саме Волинське Опілля стало основою формування Волині у державний період її історії.

Говорячи про територію Волині, потрібно наголосити на тривалості процесу її формування. При цьому мінялись і самі зовнішні межі, і внутрішня адміністративна структура регіону. Початки цього процесу визначає поява державних структур, зокрема адміністрації, основною функцією якої було управління певною територією. Тому саме з появою держави з'являється і новий принцип організації регіону – адміністративно-територіальний.

Пройшовши тисячолітню історію, процес формування Волині продовжується і нині. Варто наголосити, що в Україні Волинь із-поміж інших історико-географічних регіонів, у різних економіко-соціальних і суспільно-політичних системах найдовше зберігає свою назву.

Сприятливі фізико-географічні умови Волині спричинили її інтенсивне освоєння. Періодично тут формувались і територіальні спільності, що виражались у певних археологічних культурах, схарактеризованих у попередньому розділі.

Перехід від племінного принципу організації території до адміністративного зафіксований згадкою Червенських градів і розпочався задовго до поширення влади Києва на Волинь. Цьому є кілька прямих свідчень у писемних джерелах. Насамперед це згадка про власне Червенські гради. Вона засвідчила новий принцип організації

території довкола Червена, який на короткий час (другу половину X ст.) перейняв першість у старого племінного центру Волиня. Якщо раніше територія визначалася поширенням певного племені, то поява градів вказує на зростання ролі адміністративного чинника в її окресленні, що характерно для державного періоду. Це засвідчує прискорений розвиток феодальних відносин у регіоні перед включенням його до складу Київської Русі. Згодом роль Червена перейшла до вже князівського центру – Володимира, а Волинь, як племінний центр, поступово зійшов із політичної арени.

Розглядаючи історію Волині руського періоду, варто пам'ятати, що за Олега, Ігоря, Ольги, Святослава і на початку правління Володимира Червенські гради, розташовані у західній частині Волині, не входили до складу Київської держави. Волинь підпала під реальну владу Києва чи не останньою серед інших східнослов'янських племінних регіонів. Ця важлива обставина, викликана високим рівнем розвитку регіону, пояснює багато специфічних моментів його подальшої історії. Водночас варто відзначити позитивний характер західних впливів, адже Волинь, як і Галицька земля, лежала найближче до Європи серед усіх руських земель.

Територіальна основа Русі склалася наприкінці I тис. н. е. Після цього розпочалося поширення влади київських князів на сусідні регіони. Цей процес характеризувався поступовістю, зокрема щодо волинського регіону. Уже 907 р. місцеві дуліби, як союзники київського князя, взяли участь у поході Олега на Візантію.

Між Волинню та Києвом проживали древляни, яких княгиня Ольга підкорила 946 р. Очевидно, тоді під київський вплив підпали і землі в середній течії Горині, пізніше відомі як Погорина. Перше безсумнівне свідчення включення Волині до складу Київської Русі – повідомлення про похід Володимира Святославича на захід. Під 981 р. літописець записав: *«Пішов Володимир до Ляхів і зайняв городи їх – Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю»*[1]. Тобто цей регіон, заселений східнослов'янським населенням, увійшов до складу Київської держави.

Наведений фрагмент літопису прямо вказує на залежність приєднаних міст від Польщі. Однак в інших джерелах, насамперед у «Чеській хроніці», під 1086 р. при описі кордонів Празького єпископства згадано річки Буг і Стир[2]. На можливість короткочасного поширення впливу давньочеської держави на Волинську землю вказують й археологічні джерела, зокрема присутність моравських елементів на низці археологічних пам'яток. Найяскравіший приклад – три багаті дружинні поховання з Підгірцівського могильника з «оболом мертвих» у роті небіжчиків. У 60-х рр. X ст. крайнім західним пунктом, підконтрольним київським князям, був Пліснеськ. Біля цього міста сходилися володіння давньоруської, давньопольської та давньочеської держав.

На Волині в момент її входження до складу Київської держави вже існувала місцева ранньофеодальна знать. Цим пояснюється і поява нового принципу організації території (Червенські гради), і перенесення центру з родоплемінного Волиня до ранньофеодального Червена. Швидке, порівняно з іншими центрами Волині, зростання Червена впродовж X ст. ілюструє процес місцевої (волинської) феодалізації. Чеський і польський вплив на цей процес був мінімальним.

[1] Літопис руський / за Іпат. списком пер. Л. Махновець ; відп. ред. О.В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. С. 49.

[2] Козьма Пражский. Чешская хроника. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. С. 151.

Ранньофеодальна знать Червенських градів без особливого ентузіазму сприйняла своє підкорення Києву. Саме цим можна пояснити перенесення політико-адміністративного центру землі з Червена, твердині місцевих феодалів, до Володимира, побудованого київським князем Володимиром Святославичем.

Цей князь, проводячи адміністративну реформу, розіслав своїх синів як представників великокнязівської влади по містах. У Володимирі спершу був посаджений Борис, потім Всеволод. На думку деяких істориків, саме тоді у Луцьку був посаджений Позвізд. Так представники київського великокнязівського роду очолили місцеву феодальну адміністрацію, що здійснювала управління підвладною територією.

На рубежі X–XI ст. ситуація на західних кордонах Русі була складною. Періоди мирних відносин із Польщею змінювалися спалахами напруження. Володимирові Святославичу вдалось утримати західні землі за Руссю, однак міжусобиця, що розпочалася після його смерті, тяжко позначилася на історичній долі Волині. Болеслав, що допомагав Святополкові Окаянному в боротьбі з Ярославом Володимировичем за київський стіл, повертаючись у Польщу, захопив Червенські гради, як плату за військову допомогу. Згодом Ярослав переміг Святополка, однак відвоювати західні землі зміг значно пізніше. 1030 р. він *«узяв Белз»*, а 1031 р. повернув *«городи червенські знову»*[3]. Тобто наприкінці першої третини XI ст. західноволинський регіон остаточно закріпився за Київською державою.

У першій половині XI ст. Володимир був адміністративно-політичним центром не лише Волині, а й усіх західноруських земель. До другої половини XI ст., окрім Володимира, тут не згадується жоден князівський центр. За заповітом Ярослава Мудрого, ці землі успадкував його молодший син Ігор. Він володів ними впродовж трьох років до 1057 р. У 80-х рр. XI ст. уділ Ігоря Ярославича розділився на дві частини: у Галичині утвердились Ростиславичі, а Володимир великий київський князь Всеволод віддав Ярополкові. Після смерті останнього 1087 р. Всеволод Ярославич переводить із Дорогобужа у Володимир Давида Ігоревича.

До складу Володимирського князівства Давида Ігоревича на рубежі XI–XII ст. входили Сутійськ, Бужськ, Червен, Всеволож, Турійськ, Шеполь, Луцьк, Перемиль, Острог. Це територія приблизно 25–30 тис. км^2, переважно Волинське Опілля. І саме воно стало територіальною основою Волинської землі, яка сформується після приєднання до нього Погорини (рис. 17).

До середини XII ст. Погорина була у безпосередній залежності від Києва. Початок її формування належить до 1084 р., коли Всеволод Ярославич надає у володіння Давида Ігоревича Дорогобуж. Західним рубежем Погорини був район Чемерина – Вибуча, східною межею – Корчеськ. На південних рубежах Погорини стояли міста Шумськ, Тихомль, Вигошев, Гнійниця. Тобто загальна територія Погорини становила 15–20 тис. км^2 і її основою, як і в тогочасному Володимирському князівстві, також були землі Волинського Опілля.

У першій половині XII ст. зв'язки Погорини з Києвом послаблювались, а з Володимиром посилювались. Погорина від Києва відділена малородючими регіонами

[3] Літопис руський. С. 121.

правобережжя Случі (літописний Чортів Ліс). Натомість Волинське Опілля поєднувало Володимирську та Погоринську волості не тільки природним ландшафтом, але й економічно, оскільки тогочасна економіка ґрунтувалася на землеробстві, яке, зі свого боку, прямо залежало від якості землі. У нашому випадку родючі ґрунти Волинського Опілля, як острів, зі всіх сторін оточені Поліссям, спричинили паралельний прискорений розвиток його окремих частин не залежно від їх правового статусу у складі Русі.

Рис. 17. Володимирське князівство на рубежі XI–XII ст.

Автор: Сергій Панишко

Середина XII ст. для Волині, як і для інших давньоруських земель, – важливий рубіж. Волинська земля, що раніше була великокнязівським доменом, виділяється у напівсамостійну адміністративно-територіальну одиницю. Поступово вона перейшла у спадкове володіння династії Ізяславичів. Володимирський князь, який спочатку був представником київської великокнязівської влади, поступово знаходить опору в місцевому феодальному середовищі. Вираженням цих процесів у політичному житті стала боротьба за відособлення від Києва.

На відміну від багатьох інших регіонів Київської Русі початок формування Волинської землі пов'язаний не з процесами розпаду Давньоруської держави, а внаслідок її внутрішнього економіко-соціального та суспільно-політичного розвитку. Михайло Ґрушевський виділив у політичному житті Русі рубежу XI–XII ст. «волинське питання». Основною причиною його постановки саме тоді він вважав бажання руських князів відібрати волості у володимирського князя Давида Ігоревича[4].

[4] Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава Мудрого до кінця XIV сторіччя. Київ : Наукова думка, 1991. С. 108–114.

Як відомо, рішення Любецького з'їзду юридично закріпили пожалувані вперше на правах бенефіція Всеволодом князям-ізгоям волості: Давидові Ігоревичу – Володимир, Володареві та Василькові Ростиславичам – Перемишль і Теребовль. Природно, що такі кардинальні зміни у системі князівського землеволодіння викликали невдоволення більшості князів, відносини між якими ґрунтувалися на принципах родового сюзеренітету.

Давид Ігоревич був виразником інтересів передовсім волинських феодалів, а останніх надмірний контроль Києва обтяжував. Не дивно, що князь-«злочинець» користувався широкою підтримкою місцевої еліти і під час війни з могутньою коаліцією руських князів неодноразово повертався на володимирський стіл (рис. 18). Володимирське віче 1098 р., незважаючи на облогу міста Ростиславичами, виразило повну підтримку Давидові, відмежувавшись тільки від бояр, що підмовили його на злочин.

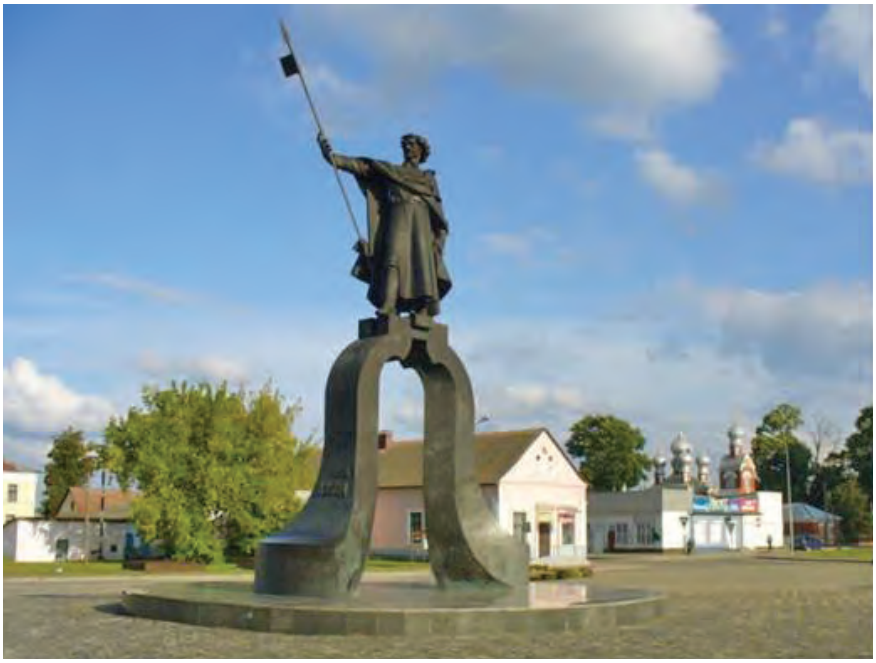

Рис. 18. Пам'ятник Давидові Ігоревичу в Давид-Городку (Республіка Білорусь)
Джерело: Radzima.org

Наступна яскрава сторінка боротьби володимирських князів за відносну незалежність від Києва пов'язана з іменем Ярослава Святополчича, який княжив у Володимирі у другому десятиріччі XII ст. і хотів захопити у великого князя київського погоринські волості. Однак і ця спроба звільнитися від безпосередньої влади Києва не мала успіху. Після 60-денної облоги Володимира Ярослав був вимушений повністю підкоритися волі Володимира Мономаха. І знову цілком очевидна підтримка свого князя волинянами, адже для того часу така тривала облога стольного міста землі – виняткове явище.

Остаточне виділення Волині в окреме напівсамостійне князівство пов'язане з Ізяславом Мстиславичем. Ізяслав утвердився на володимирському столі 1135 р. Його боротьба за Київ мала для Волині вагомі наслідки. Саме у Володимир князь відходив після поразок у боротьбі з Юрієм Довгоруким. Часті переміщення Ізяслава у Володимир сприяли закріпленню за ним Погорини, на яку Ізяслав зберігав права як київський князь. Син Ізяслава, Мстислав, хоч на короткий час і став київським князем, основну увагу приділяв саме Волині.

Зміни щодо становища Волині чітко відобразились у термінології літописів стосовно територіально-адміністративних одиниць регіону. До кінця XII ст. тут згадуються «волості», а пізніше – «землі». Чітка зміна термінології літописів на рубежі XII–XIII ст. передбачає зміну їх змісту. Встановлено, що поняттю «волость» на Русі відповідало умовне держання, бенефіцій. Зважаючи на загальну схему розвитку феодального землеволодіння, ця зміна понять відображала перехід від умовного феодального володіння до спадкового. Тобто могутність володимирських князів, починаючи з другої половини XII ст., не була випадковою. Вона ґрунтувалася на володінні одним із перших на Русі феодів. Нащадки Романа Мстиславича вже не випускали зі своїх рук фактично всю південно-західну Русь.

У 1173 р. (стаття за 1174 р.) на сторінках літопису з'являється поняття «Волинська земля»: *«Прийшов Ярослав луцький з усією волинською землею, домагаючись собі старшинства од Ольговичів. Але вони не одступили йому Києва, і він, увійшовши в зносини з Ростиславичами, урядився з ними щодо Києва і відступив од Ольговичів»*[5]. Саме відтоді поняття «Волинь» набуває не тільки територіального, а й адміністративно-політичного змісту. Будучи збірним для системи окремих князівств регіону, у періоди їх консолідації під владою одного князя Волинь виступає як окрема адміністративно-територіальна одиниця, князівство (рис. 19).

Деякі дослідники датують першу згадку про Волинську землю 1077 р.[6] Вони посилаються на статтю за цей рік, де сказано: *«Всеволод же вийшов супроти брата Ізяслава на Волинь і вчинив мир»*[7]. Важко визначити однозначно, що саме мав на увазі літописець, згадуючи Волинь у статті за 1077 р.: місто чи географічний регіон. Хоча вірогідніше останнє, однак для XI ст. це поняття іще не могло мати адміністративного змісту.

Зміни у положенні Волинської землі в складі Давньоруської держави вимагали посилення влади місцевих князів, формування власної повноцінної адміністрації. До центрального апарату волинської адміністрації входили високі посадові особи, діяльність яких контролював безпосередньо сам князь. Літопис згадує тисяцьких володимирського князя Андрія Володимировича – Воротислава та Мстислава Ізяславича – Всеволодковича; сідельника луцького князя Ярослава Ізяславича.

Зв'язковою ланкою центральної князівської адміністрації із землею були спеціальні представники, посадники та тивуни. У Володимирі був посаджений посадник Василь, напевне, київський боярин. Ізяслав Мстиславич послав посадників у Бужськ,

[5] Літопис руський . С. 310.

[6] Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Київ : Наукова думка, 1985. С. 74.

[7] Літопис руський. С. 121.

Шумськ, Тихомль, Вигошев, Гнійницю. На початку XII ст. у Червені посадником був Фома Ратиборович. Мали своїх посадників у містах і дрібні володарі. У Шумську посадником дорогобузького князя Володимира Андрійовича був Паук, княжий кормилець. Тимчасові управлінські (розпорядчі) функції на місцях здійснювали тивуни. Зокрема, згадується тивун Мстислава Ізяславича.

Рис. 19. Волинські князівства у другій половині XII – першій половині XIII ст.
Автор: Сергій. Панишко

2.2. Становлення волинських міст

Формування території Волинської землі було тісно пов'язане з економіко-соціальним розвитком регіону. Найяскравіше цей процес ілюструє становлення міст, що виростали з багатьох укріплених пунктів – городищ.

Перші слов'янські городища з'явилися тут у третій чверті I тис. Найвідоміше з них – Зимнівське, яке, будучи укріпленим осередком дулібського племінного союзу, виконувало і певні адміністративні функції. Але містом воно не було і не могло бути, оскільки тоді іще не було умов для існування населених місць із міськими функціями.

«Баварський географ» IX ст. згадує у бужан 230 «civitates», тобто укріплених поселень. Якщо вказана кількість правильна, то доводиться визнати, що до цієї категорії він зарахував не тільки пункти, укріплені земляними спорудами, а ширше коло поселень. Останні могли мати дерев'яні фортифікаційні споруди, що до нашого часу не збереглися.

Ситуація змінилася наприкінці I тис., коли під час історичного розвитку з'явилася потреба у концентрації певних економічних і суспільних функцій в окремих пунктах, які згодом переростали в міста. Становлення таких міст відбувалося двома шляхами: общинно-феодальним, коли поселення було спочатку племінним центром, а потім князівським (Луцьк, Пересопниця, Дорогобуж), або державним, коли місто, як майбутній феодальний центр, засновував князь на новому місці (Володимир, Данилів, Холм).

Інколи такі міські центри певний час протистояли один одному. Наприклад, Червен, як осередок місцевої волинської феодалізації, протистояв старому племінному центру Волиню, але з включенням регіону до складу Русі отримав нового перспективного конкурента у вигляді Володимира.

Розташовані на невеликій відстані одне від одного городища могли бути виразниками цих двох тенденцій містоутворення. Так, наприкінці I тис. н. е. Острог був великим племінним поселенням зі складною структурою, а розміщений за 3 км. Розваж міг бути місцем перебування дружинників київського князя[8].

У деяких випадках старі племінні центри добровільно не поступалися новим державним і були спалені.

Динаміка розвитку міст залежала від розміру додаткового продукту, що вироблявся у сільськогосподарському секторі економіки Русі. На жаль, літописи містять дуже скупу інформацію про розвиток тогочасного сільського господарства. При вивченні цієї проблеми не обійтися без джерел археологічних. Однак і в археології село X–XIII ст. поки що вивчене недостатньо.

Тому розвиток сільського господарства, зокрема землеробства цього періоду, можна простежити за результатами дослідження міст. По-перше, основним заняттям більшості мешканців міст, особливо дрібних, було сільське господарство. По-друге, динаміка розвитку міст залежала від рівня розвитку виробництва у його сільськогосподарській окрузі.

Аналіз писемних джерел змальовує яскраву картину появи нових міст до середини XII ст. саме у лісостеповій зоні, на Волинському Опіллі. І цю тенденцію повністю підтверджують археологічні джерела, зокрема динаміка розвитку системи розміщення городищ.

Найточніші хронологічні характеристики еволюції поселенської структури Волині отримані у Погоринні[9]. Тут процеси містоутворення розпочались іще у племінний період, коли вже у VIII–IX ст. функціонувало чотири городища (Нетішин, Жорнів, Дюксин, Залужжя). Упродовж X ст. їх кількість стрімко зросла до 34 пам'яток, причому вже тоді сформувалися потужні фортеці площею 7–10 га зі складним плануванням, що були племінними адміністративно-територіальними центрами (Острог, Жорнів, Будераж). Це можна розглядати як свідчення місцевої, волинської феодалізації (рис. 20).

Очевидно, ці «Погоринські гради» X ст. були подібними до Червенських градів, розташованих у басейні Західного Бугу. Однак лише невелика частка цих городищ у подальшому переросла у повноцінні міста.

[8] Прищепа Б.А. Погоринські міста в X–XIII ст. Рівне : ПП Дятлик М., 2016. С. 201.

[9] Там само. С. 199–202.

Рис. 20. Городище Жорнів. Вигляд із північного заходу. Фото
Автор: Богдан Прищепа (2012)

Масштабні археологічні дослідження, проведені у Погоринні, дають змогу скорелювати тезу про активізацію процесів містоутворення на Волині саме після її входження до складу Русі. Ці процеси розпочалися набагато раніше. Нині точно встановлено, що впродовж XI ст. кількість городищ у Погоринні зростала меншими темпами, аніж у попередньому столітті[10].

Водночас не варто виключати позитивний вплив Києва на одержавлення території Волині. Чи не найяскравіше це засвідчує факт заснування майбутнього стольного міста Волині – Володимира.

Найдавніші знахідки у Володимирі належать до X ст. Отже, місто розпочало своє існування незадовго до його появи на сторінках літописів. Водночас Володимир зразу ж виступає як важливий князівський центр.

Археологічні джерела, наявні в нашому розпорядженні, на жаль, не дають змоги точно реконструювати первинний вигляд Володимира, адже його укріплення пізніше кілька разів були повністю зруйновані та зведені заново. Сучасне городище є залишками старостинського замку XV ст. і до руського періоду історії міста прямого стосунку не має[11]. Поширення культурного шару й об'єктів X–XI ст. вказує на невеликі розміри первинного ядра міста, що локалізувалось у районі сучасного Успенського собору та городища.

Луцьк виріс із агломерації сільських поселень. На території давньоруського міста, на природному острові, який розміщувався між Стиром і Глушцем, найдавніші культурні шари належать до VII–VIII ст. Наприкінці X ст. земляним валом укріпили дитинець,

[10] Прищепа Б.А. Погоринські міста в X–XIII ст. С. 200.

[11] Панишко С.Д. Про локалізацію дитинця давньоруського Володимира. *Археологія і давня історія України.* Київ, 2013. Вип. 11. С. 114–125.

що являв собою державну князівську фортецю, адміністративний осередок київського князя на Волині. Навколо дитинця зростав торгово-ремісничий посад[12].

Дитинець літописного Белза укріплено у першій половині – середині XI ст. Нижній ярус дослідженого археологами дерев'яного накату вулиці датують другою половиною XI ст., а верхній – початком XII ст. На узбіччі вулиці виявлено дерев'яні споруди XI–XII ст.[13]

У середині X ст. на місці слов'янського поселення споруджуються укріплення дитинця літописного Дорогобужа. Наприкінці XI – у першій половині XII ст. підсипаний вал. Приблизно саме тоді ж у центрі дитинця був викопаний колодязь глибиною 20 м[14].

Згадані у літописах до середини XII ст. міста, особливо великі адміністративні центри, тяжіли до родючого Волинського Опілля. Це підтверджують і результати археологічних досліджень ширшого кола пам'яток, насамперед городищ. Характерною ознакою городищ XI – першої половини XII ст., що мали скла'дне планування і йшли по шляху становлення як феодальні міста, було їх розташування у межах Волинського Опілля. Це вказує на одну з важливих умов розвитку міських поселень – наявність у їх сільськогосподарській окрузі родючих ґрунтів. Не випадково нині найпотужніші сільськогосподарські підприємства Волині розташовані поблизу найбільших давньоруських міст: у с. П'ятидні біля Володимира, с. Ратнів поблизу Луцька, с. Іскра поряд із Пересопницею та у Дорогобужі.

Тобто у Погоринні, як і на території Побужжя та Надстир'я, процеси містоутворення відбувалися приблизно одночасно. У зв'язку з окняжінням Волині, після її приєднання до Київської Русі, тут на рубежі X–XI ст. у нових адміністративно-територіальних центрах регіону споруджують укріплення. Однак ці пункти були лише проміжною ланкою на шляху додаткового продукту, що вироблявся на Волині, до Києва. Тому цілком зрозумілі їх незначні розміри у першій половині XI ст.

У другій половині XI ст. на Волині формуються дві волості: Володимирське князівство та Погорина. Відтоді все більша частина податків не доходить до Києва, а залишається в руках місцевих князів, що дає останнім змогу розбудувати не тільки свої столиці, а й менші адміністративні центри. Це добре видно на прикладі укріплення волинських міст на рубежі XI–XII ст.

2.3. Економічний розвиток

Основним заняттям населення Волині було сільське господарство, провідну роль у ньому відігравало землеробство. Водночас частина сільського населення займалася ремісничим виробництвом, зокрема чорною металургією та промислами, а більшість населення малих міст – сільським господарством.

Говорячи про розвиток землеробства, потрібно враховувати, що рівень його розвитку прямо залежав не тільки від якості оброблюваної землі, застосовуваних

[12] Терський С.В. Лучеськ X–XV ст. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. С. 200.

[13] Петегирич В.М. Белз. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). Київ, 1990. С. 127–129.

[14] Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. Рівне : ПП ДМ, 2011. С. 220–221.

знарядь праці й агротехнічних прийомів, але й від кліматичних умов, які не завжди були стабільними. Загалом ранньофеодальний період історії Волині припадає на кінець т. зв. «кліматичного оптимуму», коли клімат відзначався порівняною теплотою та сухістю. Такі умови сприяли розвитку землеробства, насамперед у перезволожених регіонах.

Головним знаряддям для обробітку землі, особливо у поліських регіонах, де переважали ґрунти легкого механічного складу, залишалося рало. Ним можна було розпушувати ґрунт, проводячи по ньому борозну. Металеві наральники трапляються на багатьох пам'ятках.

Водночас у лісостеповій зоні Волині поступово поширюється і принципово новий спосіб обробітку землі – плужний, завдяки якому відбувалося не тільки розпушення верхнього шару, але і його перевертання догори. Свідченням використання плуга є знахідки лемешів і чересел.

Основною культурою, яку вирощувало населення Волині, залишалася пшениця, але впродовж всього давньоруського періоду зростали посіви жита. Сіяли також ячмінь, просо, овес, горох, льон, коноплю, мак. У підсобному господарстві вирощували капусту, ріпу, огірки, гарбузи, часник, моркву, буряк, цибулю. Із плодових культур – яблука, груші, сливи, вишні.

Другою за значенням галуззю сільського господарства було тваринництво. Серед стада чільне місце займала велика рогата худоба, друге – свині, далі – овечки та коні. У тваринництві, як і у землеробстві, були помітні регіональні відмінності, зокрема між лісостеповою та поліською зонами.

Важливе місце займали сільські промисли: мисливство, рибальство, бджільництво. Основні напрями мисливства – добування хутра та м'яса. На Поліссі наймасовішою здобиччю був лось, а у лісостеповій зоні – олень і дикий кабан. Розвитку рибальства сприяло значне обводнення волинського регіону. Функціонували спеціалізовані поселення мисливців і рибалок. Бортництво давало мед і віск для виробництва свічок.

Для ранньофеодального періоду XI–XII ст. характерним було помісно-вотчинне ремесло, коли виробництво розвивалося на територіях феодальних садиб або у центральних частинах міст, де концентрувалася знать.

Основною галуззю ремесла, яка забезпечувала сільське господарство засобами виробництва (знаряддями праці), була чорна металургія та ковальство.

Виробництво металу відбувалося у сільській місцевості, поблизу родовищ болотної руди та великих лісових масивів і джерел виготовлення вугілля. Сам процес був пов'язаний із великою пожежною небезпекою, тому виносився подалі від густо забудованих дерев'яних міст, у спеціалізовані поселення металургів. Плавка у сиродутному горні завершувалася формуванням криці, яку для отримання порівняно чистого заліза потрібно було довго проковувати, щоби звільнити від вкраплень вугілля.

Із отриманого заліза ковалі виготовлювали всі потрібні знаряддя праці та предмети побуту. Водночас застосовували прийоми покращення якості металу, зокрема закалювання.

Чи не найбільшим досягненням тогочасного ковальства було виготовлення пакетного металу, коли до твердого стального сердечника леза ріжучого знаряддя з обох

боків приварювали дві пластини м'якого заліза. Таке лезо легко заточувалося, довго зберігало свою гостроту і завдяки гнучким краям не ламалося.

Загалом металургійне виробництво тяжіло до багатих на болотну руду та ліс поліських регіонів, а у лісостепу – до річкових заплав. У східній частині Волині діяв потужний залізоробний осередок у районі сіл Залізниця та Харалуг поблизу Корця. Продукція цього центру – «мечі харалужні» – згадується у «Слові о полку Ігоревім».

Високого рівня розвитку досягло і гончарне ремесло. Його прогрес виразився і в зміні самих форм посуду, і в удосконаленні процесу виробництва. Створюється враження, що гончарство, як і металургія, було винесене за межі густо забудованих міст, оскільки воно матеріалоємне та вогненебезпечне. У будь-якому разі, у Дорогобужі, який систематично розкопують упродовж багатьох років, поки що не виявлено гончарних виробничих об'єктів. Тому гончарство часто вивчають на основі готової продукції, частіше – її фрагментів. Особливістю волинського гончарства XI – першої половини XII ст. була традиція виготовлення посуду з т. зв. «білої» каолінової глини.

Яскравою галуззю давньоруського ремесла було ювелірне виробництво. Одне із ранніх свідчень його розвитку на Волині – поховання ювеліра в одному з курганів біля Пересопниці. До складу поховального інвентарю входило дев'ять предметів: великі та малі ваги, наковальня, молоточок, бронзові матриці для виготовлення прикрас. Сліди ювелірного виробництва виявлені й у Луцьку.

Особливістю волинських ювелірних виробів до XI ст. був набір стилістично єдиних прикрас, зокрема скроневих кілець волинського типу. Дослідження останнього часу встановили наявність впливу Великої Моравії на тогочасну волинську ювелірну школу. Типові волинські вироби цього часу трапляються в скарбах не тільки на Волині (Боршівський), а й у верхів'ях Південного Бугу (Копіївський, Юрковицький) і навіть у Гніздівському скарбі 1868 р., Гущинському біля Чернігова.

На зміну цій традиції у другій половині XII – першій половині XIII ст. приходить інша, характерними рисами якої були використання черні у контурному варіанті, застосування позолоти, схематична орнаментація. Центри виробництва таких речей – великі княжі міста Волинської землі – Володимир, Луцьк, Холм, Белз, Пересопниця, Дорогобуж[15].

Помітну роль у розвитку економіки, зростанні міст і консолідації Волинської землі відіграло проходження потужного торгового шляху з Києва через Дорогобуж, Пересопницю, Луцьк і Володимир у Західну Європу. До хрестових походів цей шлях був однією з найважливіших артерій, що пов'язувала Схід і Захід. Уже у X–XI ст. по ньому здійснювалась активна торгівля, на що вказує склад скарбів у Киковому, Борщівці, Козлині, Бегені. У кожному з них були зливки срібла, що засвідчує значну роль торгівлі під час їх формування. Волинські міста, розташовані на цьому транс'європейському шляху, окрім виконання функцій перевалочних пунктів, із XII ст. стають самостійними центрами міжнародної торгівлі.

На початкових етапах формування Волинської землі роль міжнародної «валюти» відігравали арабські дирхеми, але починаючи з Володимира Великого київські князі

[15] Михайлова Р.Д. Художня культура південно-західної Русі X – першої половини XIV ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 1994. С. 10–11, 19.

здійснювали обмежену емісію власної монети: срібників (рис. 21) і златників, що повинно було засвідчити незалежність і могутність Русі.

Рис. 21. Срібник початку XI ст. з Городницького скарбу

Джерело: Національний музей історії України

По північній окраїні Волинської землі проходив один із маршрутів шляху «з Варяг у Греки» по Прип'яті та Західному Бугу, що ілюструють знахідки матеріалів скандинавського походження цього часу в Городищі. Ця пам'ятка була на трасі торгового шляху в місці впадіння Ясельди у Прип'ять і являла собою торгово-ремісничий центр типу Гніздова та Тимерова.

Отже, процес формування Волинської землі пов'язаний із економіко-соціальним розвитком регіону. Становлення місцевих князівських адміністрацій потребувало достатнього розміру додаткового продукту, що вироблявся на підвладних їм територіях – насамперед у сільськогосподарській сфері. Водночас сільське господарство залежало від розвитку ремесла та торгівлі. Тобто утворення адміністративно-територіальних структур на Волині було можливим при функціонуванні не тільки високорозвиненого сільськогосподарського виробництва, а й феодальних міст – ремісничих і торгових центрів. Суспільною силою, зацікавленою в розвитку економіки, була тодішня дружинно-боярська еліта, виразником інтересів якої стала князівська адміністрація, яка прагнула збільшити розмір додаткового продукту, відповідно, й податків і зборів.

2.4. Волинське суспільство ранньофеодального періоду

Історики давно звернули увагу на раннє формування феодальних відносин на Волині. Останнім часом здобуті й археологічні свідчення цього процесу. Знахідки великої кількості прикрас і зброї на Зимнівському городищі засвідчують проживання там дружини на чолі з князем.

Значні відмінності в поховальному інвентарі курганів волинян ілюструють особливий статус частини похованих. Так, у курганах у Грудеку Надбужному, Пересопниці, Пліснеську виявлені мечі X–XI ст., у с. Мокре – шолом.

Швидкий соціально-економічний прогрес Волині наприкінці I тис. відображають також рядові поховання. Якщо у IX–X ст. тут побутував здебільшого обряд кремації, то на могильниках X ст. його змінюють інгумаційні поховання на рівні давнього горизонту, а у X–XI ст. різко збільшується кількість тілопокладень у підкурганних ямах[16].

Рання соціальна диференціація у волинян і пов'язане з нею формування протодержавних утворень відображене в оповіданні Масуді (943–944 рр.): *«Між ними (слов'янськими народами) є тільки один, при якому влада була споконвіку. Його володар називався Маджак. Цей народ називався валінана, йому слідували здавна інші слов'янські племена та їхні царі його слухали...»*[17].

Опосередковано розвиток соціальних відносин на Волині засвідчує раннє поширення тут християнства. Нові вірування розповсюджувалися серед найрозвинутіших племінних угруповань. Якщо врахувати, що найбільшу зацікавленість у новій релігії проявляли феодали, то потрібно визнати, що на Волині цей клас тоді вже мав значну вагу.

Як доказ початку окняжіння Волині з Києва можна розглядати масив т. зв. «зрубних гробниць» – підкурганних поховань за обрядом інгумації, де стінки могильних ям були обкладені деревом. У міжріччі Стиру та Горині такі пам'ятки з'явились уже у X ст. Деякі дослідники вважають, що там були поховані дружинники київського князя, які прийшли сюди після підкорення древлян Ольгою. Показово, що у басейні Західного Бугу (Червенські гради) у X ст. цей тип поховань невідомий, оскільки влада київських князів туди іще не сягла.

Специфічним типом археологічних пам'яток кінця I тис., перехідного періоду від племінних до державних форм організації території були городища-сховища. На таких укріпленнях, розміщених поряд із відкритими поселеннями, мешканці постійно не проживали, а ховались у разі появи нетривалої військової загрози. Таку небезпеку створювали особи, виключені з числа общини під час її розпаду та становлення станового суспільства. Вони поступово об'єднувались у групи, які жили з військової діяльності і були основою майбутніх князівських дружин. Городища-сховища відомі у Затурцях, Арматнові, Човниці, Антополі, Кунині та багатьох інших пунктах. Згадані вище військові ватаги, від яких населення мирних общин періодично оборонялось у городищах-сховищах, із плином часу еволюціонували у ранні князівські дружини, серед яких поступово виділялася багата і впливова група – бояри. Матеріально їх існування засвідчують феодальні садиби (замки) та коштовні речові скарби. Приклад такої садиби – досліджене Михайлом Кучинком городище «Вал». На проживання там багатого боярина вказує знайдений скарб срібних прикрас. Ця садиба припинила існування у XII ст[18].

Хоча у XII ст. багато феодальних садиб, що були розташовані по всій Волині, припиняють своє існування, натомість виникають нові, здебільшого поблизу великих

[16] Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–III вв. Київ : Наукова думка, 1990. С. 97.

[17] Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII в. до конца X в. по Р. Х.).СПб., 1870. С. 135–136.

[18] Кучинко М.М. Давньоруське городище Вал в Надстир'ї. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1996. 208 с.

міст. Щодо цього цікаві топонімічні дані маємо з Червена. Сьогодні тут поблизу городища є місцевості Вакіїв і Ратиборовичі. Їх назви, можливо, пов'язані з володимирським боярином Вакієм і Фомою Ратиборовичем, що 1121 р. був посадником у Червені. Не виключено, що сучасне волинське село Шельвів отримало назву від одного з волинських бояр Шелвів.

Перша літописна згадка про волинських бояр належить до 1097 р., а стаття за наступний рік називає імена трьох із них – Василя, Лазаря, Туряка. Ці «мужі» підбурювали Давида Ігоревича проти Василька. Тоді ж згаданий і Вакій. Послами волинських князів були Гаврило Василькович (Володимира Андрійовича), Жирослав Васильович (Мстислава Ізяславича), Онофрій (Ярослава Ізяславича).

Волинські князі були власниками найбільших маєтностей. Окрім всієї Волині, якою вони управляли на правах державної власності, волинські князі мали і великі особисті володіння. Очевидно, на таких правах Давид Ігоревич володів Шеполем, Перемилем і Всеволожем. В XI ст. Ярополк Ізяславич володів на Волині Небльською, Деревицькою та Луцькою волостями.

Упродовж XII ст. власність волинських князів розширилася. Навіть незначний дорогобузький князь Володимир Андрійович 1170 р. володів великим майном, у яке входили села та стада. 1173 р. в Ярослава Ізяславича, який, щойно вокняжившись у Києві, як був вигнаний звідти, супротивники відібрали «*майна ... без числа*».

2.5. Культура та релігія

Одним із вирішальних чинників й одночасно проявів культури кінця I тис. н. е. була релігія. До складу Русі Волинь увійшла ще за панування там язичництва. Це була цілісна світоглядна система, яка залишила глибокі традиції у свідомості місцевого населення, назвах і матеріальних пам'ятках.

Чи не найяскравіше існування язичництва засвідчують численні гідроніми (назви водних об'єктів), що мають складник «святе» або «добре», зокрема й перлина волинської природи – озеро Світязь. Ці назви відображають пам'ять про часи, коли на берегах цих озер функціонували язичницькі капища, а пожертви скидали у воду. Опускання дарунків богам на дно озера у свідомості давніх волинян сприймалось як їх перехід нижче рівня землі, у потойбічний світ.

Ознакою язичництва був підкурганний обряд поховання та кремація тіла покійника. Великі курганні могильники існували поблизу Володимира, Луцька, Пересопниці. Наявність супровідного інвентарю (посуд, зброя) вказує на дохристиянські вірування похованих. Серед таких знахідок часто трапляються різноманітні язичницькі амулети, зокрема гостроконечники.

Поблизу Володимира в урочищі «Онуфріївщина» або «Велесівщина» функціонувало язичницьке святилище, присвячене богові скотарства Велесові. Цікаво, що пізніше там був заснований Онуфріївський монастир, а св. Онуфрій – також покровитель скотарства. Будівництво церков на місці давніх язичницьких капищ було поширеним явищем (рис. 22).

Рис. 22. Комплекс укріплень у с. Човниці. Язичницьке святилище

Джерело: Mapster

Вище вже йшлося про те, що еволюція релігійних вірувань – ознака соціально-економічного розвитку Волині. Висновок про раннє поширення християнства на Волинь із Великої Моравії, раніше зроблений здебільшого за матеріалами писемних джерел, нині підтверджений даними археології.

Раннє поширення християнства на Волині із заходу сприяло формуванню її історико-культурної та територіальної спільності. Від заходу, звідки прийшла нова релігія, земля і надалі відділялась етнічним рубежем між західними та східними слов'янами[19]. Водночас серед сусідніх східнослов'янських земель Волинь вирізнялася поширенням тут нової релігії, що позначилось на специфічності певних рис місцевої матеріальної культури. Близькість до Західної Європи, її вплив на Волинські землі надавала місцевому життю певної специфіки, однак це не вказує на її культурну відірваність від Русі. Навпаки, ці зв'язки, особливо із давньоруською столицею, були надзвичайно активними.

Володимирська єпископія утворюється вже в XI ст., коли в цьому місті був посаджений єпископом Стефан Болгарин.

Відомо, що київські монастирі були пов'язані з певними князівськими династіями, отже, і землями. Печерський – із Київською, Кирилівський – Чернігівською, Видубецький – Переяславською землями. Усі вони розташовувалися поблизу Києва на шляхах до цих князівських центрів Русі. Із Волинською землею пов'язаний менш відомий Кловський (Стефанів) монастир. Його основним фундатором був князь Давид Ігоревич, якого поховали там після смерті. Цей монастир заснував колишній ігумен Печерського монастиря Стефан, який пізніше став володимирським єпископом.

Між 1074 і 1094 рр. цей Стефан власноручно на стіні Михайлівського собору Видубецького монастиря зробив напис *«Господи помилуй мене, грішного раба свого Стефана, грішившого більше всіх людей словом і ділом и помислом»*[20].

[19] Кучинко М.М. Історико-культурний розвиток Західного Побужжя в IX–XIV ст. Луцьк : Надстир'я, 1993. С. 105–108.

[20] Высоцкий С.А. Киевские граффити XI–XVII вв. Киев : Наукова думка, 1985. С. 44–48.

РОЗДІЛ 3
ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО

3.1. Проблема Волинсько-Галицької адміністративно-територіальної спільності

Як було показано у попередньому розділі, на Волині у XII ст. функціонувала власна князівська адміністрація, влада якої періодично і, принаймні, номінально поширювалася на практично всю її територію. Період із кінця XII ст., коли на адміністративній карті Русі з'явилося Волинсько-Галицьке князівство, у цьому аспекті вимагає окремого розгляду. Зближення таких різних земель як Волинь і Галичина потребує спеціального пояснення: необхідно зрозуміти, яким було їх становище у новому утворенні і як ці процеси позначилися на історії Волинської землі.

Традиційно вважається, що початок князівству поклало утвердження володимирського князя Романа Мстиславича у Галичі у 1199 р. (рис. 23).

Рис. 23. Князь Роман Мстиславич (1170–1205). Зображення ілюстративне
Джерело: книга Миколи Аркаса «Історія України-Русі» (1912)

Однак ця подія мала цікаву передісторію. 1188 р. Роман уже робив спробу стати галицьким князем і при цьому віддав Володимир братові Всеволодові назавжди:

«Роман тоді оддав братові Всеволоду [город] Володимир назовсім і хреста йому цілував: «Більше вже мені Володимир без надоби»[1]. Коли ж спроба вокняжитись у Галичі закінчилася невдачею, то назад у Володимир Всеволод Романа не пустив. Лише втручання київського князя Рюрика Ростиславича примусило Всеволода повернути братові стольне місто Волині.

Тобто 1188 р. Роман жодного дня не був одночасно і володимирським, і галицьким князем, а волинсько-галицьким і поготів. Тут ми маємо справу зі звичайним переміщенням князя між столами. Природно, що за цих обставин у різних частинах своїх володінь він мав й окрему незалежну адміністрацію. Історична традиція засвідчує, що така адміністрація формувалась із місцевих чиновників, хоча не варто виключати і можливість залучення кадрів із інших земель.

Під час другого вокняжіння в Галичі 1199 р. Роман не повторив помилки десятилітньої давнини, залишивши за собою і Володимир, водночас очоливши дві окремі, незалежні одна від одної адміністрації – володимирську та галицьку. Для володимирців (волинян) він був володимирським князем, а для галичан – галицьким. До того ж на момент смерті володимирський стіл був для нього ближчим, важливішим, оскільки він був похований саме у Володимирі. У літописі вказано, що дружина Романа Мстиславича також була похована у стольному місті Волині.

Ситуації 1188 і 1199 рр. кардинально відрізнялись. Якщо в першій князь при переході на новий стіл не залишав за собою попередній, то в другій, ставши галицьким князем, залишався і володимирським. Суміщення двох головних столів у різних землях одним князем для досліджуваного періоду – явище виняткове, але в цьому випадку зрозуміле. Зі смертю Володимира Ярославича припинилася місцева галицька династія Ростиславичів. Цілком природно, що в цій ситуації на галицький стіл претендував Роман, який десятиліттям раніше вже сидів у Галичі.

Роман був могутнім князем, мав у своєму розпорядженні значні сили, що здатні були суттєво впливати на політичну ситуацію. Натомість його малолітні діти були повністю залежні від обставин. На місці волинсько-галицької «держави» Романа на початку XIII ст. утворився конгломерат напівзалежних від іноземних держав утворень. Це виглядало тим більше дивним, що причиною цього була раптова смерть володаря, проблема, яку міцна держава здатна розв'язати, наприклад, запросивши іншого князя.

І все ж Данило та Василько повернули батьківські володіння, а їхній союз дав змогу відновити і примножити силу південно-західної частини Русі. Під час практичної реалізації права Романовичів на батьківську спадщину простежується чіткий територіальний розподіл їхніх інтересів.

Вважається, що Данило прагнув сісти в Галичі. В історіографії навіть сформувалось означення до його імені «Галицький» (рис. 24). Однак насправді з молодих літ чітко визначився інтерес князя до забужських земель, де він спочатку розбудовував Угровськ, а пізніше свою нову столицю – Холм, у якому і був похований. Літописець неодноразово підкреслює проблемний характер відносин Данила Романовича

[1] Літопис руський. С. 346.

з галицьким боярством. А Угровське князівство, яке пізніше трансформувалось у Холмське, розміщувалось не в Галичині, а обіймало західну частину Волині.

Рис. 24. «Король земель Руських» Данило. Зображення ілюстративне
Джерело: книга Олександра Барвінського «Історія України-Руси». Львів, 1904. С. 21

Натомість діяльність Василька була пов'язана лише з Волинню. При цьому брати здебільшого сиділи на різних столах. Лише впродовж короткого часу вони виступають як співправителі в Каменеці на Случі, Тихомлі, Перемилі.

І Роман, і Данило з Васильком володіли окремими князівствами й очолювали окремі незалежні адміністрації. Під час відвоювання батьківської спадщини бояри Романа, які втратили свої посади та володіння, слідували за його синами з надією повернути колишнє положення та власність. У статті за 1211 р. записано, що у військо Данила, яке той привів із Каменця на Случі, були всі великі бояри його батька, а у Каменець ці бояри прийшли з Белза (з Волині) разом із Васильком[2]. Серед них був Дем'ян, який пізніше пов'язав свою долю саме з Данилом Романовичем, у якого служив тисяцьким. Очевидно, за Романа він належав до галицької адміністрації, а у Белзі ховався від репресій опонентів.

У складі володимирської адміністрації Василька співрозмірне положення становище займав Мирослав. Літопис згадує інших вищих сановників Василька Романовича. Це двірський Олекса Орішок і тисяцький Юрій Домажирич. Межі поширення влади цих князівських чиновників визначали підвладну князеві територію, тобто розміри князівства.

[2] Літопис руський. С. 374.

Упродовж другої половини XII – першої половини XIII ст. Волинь пройшла довгий шлях від великокнязівського домену через відносну самостійність за правління Романа Мстиславича до фактично підлеглого становища у складі держави Данила Галицького. Однак упродовж всього цього часу волинські князі зберігали свою автономію, мали власну адміністрацію, що здійснювала управління підвладною територією.

Продовження процесу формування території волинських князівств у другій половині XII – першій половині XIII ст. було тісно пов'язане з політичною історією регіону. Після утвердження у Володимирі Ізяслава Мстиславича Волинь уже не виходила із рук його нащадків. Однак розростання роду Ізяслава спричинило поділ волинського регіону на кілька князівств. Уже його сини, Мстислав і Ярослав, поділили землю на дві частини – Володимирське та Луцьке князівства.

Відносини між Ізяславичами не були простими. Старшому із них, Мстиславові, до переходу в Київ вдавалося зберігати на Волині старійшинство. Однак, коли він був позбавлений великокнязівського столу і повернувся у Володимир, Ярослав уже не визнавав його верховенства. За договором 1171 р. Володимирське та Луцьке князівства визнавалися рівноправними та незалежними одне від одного.

Для початку XIII ст. маємо свідчення про поширення влади волинських князів на окремі міста за межі Погорини, у верхів'я Случі та Південного Бугу. Спочатку влада волинських князів над цією територією не була міцною, оскільки вона розташовувалася на порубіжжі київських, волинських і галицьких володінь. Згодом тут сформується нова територіальна спільність – Болохівська земля, яка наприкінці XIII ст. остаточно закріпилася за Волинню, а пізніше стала базою для колонізації Східного Поділля.

Територія Луцького князівства розросталась і в північно-східному напрямку. Луцький князь Мстислав Німий на початку XIII ст. володів Чорторийськом.

Після смерті Ізяслава Мстиславича розпочинається виділення зі складу Володимирського князівства забузьких земель. Спочатку там сформувалося Белзько-Червенське князівство. 1188 р. Белзький стіл займає Всеволод Мстиславич, а після його смерті ці землі переходять синові Олександрові, який володів ними до 1234 р., коли був схоплений за наказом князя Данила. До володінь Олександра Всеволодовича спочатку входили всі забузькі землі, однак на початку XIII ст. Данило Романович відбирає у нього північну частину володінь і розбудовує тут Угровськ як новий центр Забужжя.

Тут формується нова адміністративно-територіальна одиниця – Угровське князівство. До його складу, окрім самого Угровська, спочатку входили Верещин, Столп'є, Комов, Ухані, Щекарів, усього шість міст, а територія князівства перевищувала 5 тис. км^2. На серйозність намірів Данила щодо подальшої столичної долі Угровська вказує заснування там монастиря й, особливо, організація окремого єпископства. У літописній статті за 1213 р. поряд із Угровськом згадується «Оукраина», яка обіймала західну частину Угровського князівства.

Із поки що остаточно не з'ясованих причин Данило поступово втратив інтерес до Угровська і центр князівства був перенесений у новозбудований Холм. Туди ж перемістилась і єпископія. А ось головним монастирем князівства певний час залишався угровський Данилівський.

Із перенесенням адміністративного центру князівства із Угровська до Холма розміри його території суттєво не змінились, однак густота міст тут зросла удвічі. На сторінках літописів з'являються Андріїв, Бусовно, Охожа, Володава, Дороговськ.

Південну частину волинського регіону обіймало Бужське князівство, що існувало у XII ст. й обіймало західну частину Малого Полісся. 1168 р. згаданий бужський князь Ярополк.

Виділення зі складу Володимирського князівства кількох нових адміністративно-територіальних утворень упродовж другої половини XII – початку XIII ст. призвело до зменшення його території. У першій половині XIII ст. під безпосередньою владою Володимира залишається тільки правобережжя Західного Бугу та верхів'я Прип'яті. Однак Володимир залишався стольним містом усієї Волинської землі. Тут сидів старший «великий» князь Волині, влада якого поширювалася далеко за межі Володимирського князівства. У часи Романа Мстиславича і Василька Романовича більшість території Волині перебувала під владою одного князя. Територіальний розвиток Волинської землі у другій половині XII – першій половині XIII ст. був, по суті, повторенням загальнодержавних процесів.

Водночас із виділенням нових князівств церковна ієрархія приводиться у відповідність до цивільної адміністрації. Кожен великий князівський центр мав окрему єпископську кафедру. На початку XIII ст. з'являється Угровська єпископія, яка пізніше була переведена у Холм. Угровські та Холмські єпископи здійснювали церковне управління забузькими територіями. Очевидно, вже у першій половині XIII ст. з'являється єпископська кафедра й у Луцьку, але вперше вона згадана у літописі пізніше.

За Романа об'єднання Волині та Галичини досягалося шляхом посідання одним князем двох столів, а за його синів – братським сімейним правом. При цьому юрисдикція Романа та його синів не поширювалася на всю Волинь, оскільки частину її території займали володіння Романового брата Всеволода та його сина Олександра.

У першій половині XIII ст. основною частиною регіону володів володимирський князь Василько. Водночас іще за життя Романовичів намітилася тенденція поширення на власне волинські землі влади і синів Данила. Цей процес на третю чверть XIII ст. спричинив фактичне роз'єднання землі на три частини. Володимирським і Берестейським уділами володів прямий нащадок Василька – Володимир, Луцьким – Мстислав Данилович, забузькими землями – його брат Лев.

Однак єдність Волинської землі в свідомості літописця цілком збереглася. Про це маємо відомості з опису Телебужиної війни 1287 р. Тоді татарський хан, йдучи в похід на Польщу, відрядив послів до задніпровських і волинських князів. Серед останніх перераховано Льва, Мстислава та Володимира. Це повідомлення є репером для визначення розмірів і структури Волинської землі у 80-х роках XIII ст.

Володимир Василькович, не маючи нащадків, змушений був передати свої володіння одному із двоюрідних братів. Писемні джерела засвідчують, що вибір князя у 1288 р. не був простим. Володимир був тісно пов'язаний із Левом Даниловичем і, особливо, з його сином Юрієм Львовичем, майбутнім володарем Волині та Галичини. Однак зі смертю князя 1288 р. Володимирське князівство дісталося Мстиславові, і він зразу ж сів на володимирському столі як більш престижному. Водночас

князь залишив за собою і луцький стіл, зосередивши у своїх руках більшу частину Волині. Після смерті Мстислава Даниловича його володіння переходять під владу Юрія Львовича (рис. 25).

Рис. 25. Король Юрій I Львович. Зображення ілюстративне

Джерело: https://spektrnews.in.ua/news/spravzhnya-stor-ya-ukra-ni-chastina-15/80258#gsc.tab=0

Тобто наприкінці XIII ст. усі волинські землі знову об'єднуються під владою одного князя. Однак наскільки волинські князівства зберегли свою адміністративну автономність у цей час важко сказати. Припинилося ведення Волинського літопису, тож кінець XIII – перша половина XIV ст. є чи не найтемнішою плямою у середньовічній історії Волині.

Високий ступінь централізації Волині в цей час засвідчує титул Юрія «князь Володимирії» на його печатці. Якщо врахувати глибоку історичну традицію вживання поняття Володимирія (Лодомерія) до Волинської землі давньоруського часу, то цілком очевидно, що цей титул відображає єдиновладдя Юрія принаймні на більшій частині її території. Наступники князя, Андрій і Лев – хоч і користувалися батьківською печаткою, однак у грамотах використовували інший титул – «*...правителі ... землі Руської – Галичини і Лодомерії*» (грамота від 9 серпня 1316 р.).

Зображення Юрія на троні з короною на голові та скіпетром у руках вказує на коронацію цього князя. Держава Юрія складалась із двох частин – Волині та Галичини, що засвідчує їх розподіл між наступниками короля. Андрієві дісталася Волинь, а Левові – Галичина. Тут напрошується порівняння з синами Романа – Данилом і Васильком.

Можна з певністю стверджувати, що Андрій був старшим сином, оскільки він отримав кращу частину. І знову ж, як і за Романовичів, найважливіші рішення брати ухвалювали разом. Так, грамота 1316 р. про відновлення союзу з Пруссією дана від імені обох Юрійовичів. Натомість внутрішні справи Волині Андрій вирішував сам (грамоти 1320 р. про пільги краківським і торунським купцям). Це засвідчує обмеження юрисдикції кожного князя певним регіоном.

Зі смертю Андрія та Лева Юрійовичів (до 1323 р.) династія Романовичів припинилась. Але, не зважаючи на це, південно-західна Русь не втратила своєї єдності. У ній почав княжити син сестри Юрійовичів Марії та мазовецького князя Тройдена – Болеслав, який після хрещення за православним обрядом прийняв ім'я Юрія (II) (рис. 26). Ситуація з вокняжінням Юрія-Болеслава вказує на актуальність збереження єдності регіону. Натомість, століттям раніше, після смерті Романа Мстиславича ситуація була кардинально відмінною. Тоді держава розпалася, незважаючи на наявність не тільки прямих спадкоємців князя, хоча й малолітніх, а і його брата Всеволода.

Юрія-Болеслава отруїли 1340 р. Час його правління збігався з діяльністю таких великих сусідів-централізаторів, як Казимир Великий, Гедимін, Іван Калита. Волинський князь повинен був діяти в цьому ж напрямі, що, природно, зустрічало опір певних сил.

Смерть князя до недавнього часу умовно вважалася кінцем давньоруського періоду. Однак традиції руської державності на Волині тривали, принаймі, до смерті останнього луцького князя Свидригайла 1452 р.

Рис. 26. Князь Юрій II Болеслав. Зображення ілюстративне

Джерело: https://disted.edu.vn.ua/media/images/kasyan

Як бачимо, періоди консолідації території Волині змінювалися часами дроблення. Це позначилося на адміністративно-територіальній структурі регіону.

Володимирське князівство другої половини XIII – першої половини XIV ст. обіймало переважно поліську зону. У південній його частині, окрім стольного Володимира, згадується тільки Всеволож. Як такі, що належали володимирському князеві, – Любомль і Рай, а при описі військових дій – Камінь, Мельниця, Турійськ. Окрім власне Володимирського князівства, влада Володимира Васильковича поширювалась і на Берестейщину. Тут, окрім Берестія, володимирський князь володів Кам'янцем, Більськом, Кобрином.

Менше маємо відомостей про належність окремих міст до Луцького князівства Мстислава Даниловича. У літописі розповідається, що біля Луцька була княжа резиденція Гай. Саме тоді Мстиславові Даниловичу належав Дубен. До складу Луцького князівства також входив Чорторийськ, де Мстислав спорудив вежу-стовп.

Цікаво, що відомий Лев Данилович, у честь якого названий Львів, окрім того, що правив у Перемишлі та Галичі, також був і волинським князем, оскільки держав Белз.

Опис «Телебужиної війни» 1287 р. дає змогу встановити окремі ділянки меж тогочасних волинських князівств. Під час просування татарського війська по території Волині кожен руський князь зустрічав його на межі своїх володінь, що, до речі, для монголів було свідченням покори. Так, Мстислав луцький зустрів татар на Горині і провів їх мимо Крем'янця і Перемиля до Липи, де на межі своїх володінь татарське військо зустрів Володимир Василькович. Лев Данилович, землями якого татари не проходили, на шляху до Володимира наздогнав хана у Бужковичах[3]. Отже, можна констатувати, що Горинь була південно-східним рубежем Луцького князівства, а його західний рубіж (із Володимирським князівством) проходив у районі річки Липи.

У другій половині XIII ст. влада волинських князів поширилася далеко за межі власне Волині, зокрема на тимчасові держання північніше Берестейщини (Волковийськ, Слонім). Володимир Василькович також був сюзереном пороського князя Юрія.

Для умовного кінця руського періоду історії Волині, середини XIV ст., маємо змогу практично точно встановити розміри двох основних волинських князівств – Володимирського та Луцького (рис. 27). До складу Володимирського князівства площею близько 15 тис. км^2, окрім стольного міста, входили Ратен, Ветли, Льбяж, Камінь, Любомль, Кошер, Чернечгородок, Влучим, Турійськ, Мельниця, Городел (12 міст).

Більшим за площею, понад 20 тис. км^2, але з меншою густотою розміщення десяти міст було Луцьке князівство (Луцьк, Перемиль, Острог, Данилів, Стожок, Кременець, Шумськ, Полоний, Закамінь, Межибоже).

Залежне від Володимирського столу Берестейське князівство обіймало площу близько 13 тис. км^2 й, окрім самого Берестя, включало п'ять міст: Кам'янець на Лосні, Дрогичин, Мельник, Більськ, Кобрин.

Кожне з названих міст об'єднувало навколо себе округу з приблизно десятком сільських поселень. Наприклад, у літописі повідомляється, що 1285 р. польський князь Болеслав пустошив довкола Щекарева, де пограбував десять сіл.

[3] Літопис руський. С. 435.

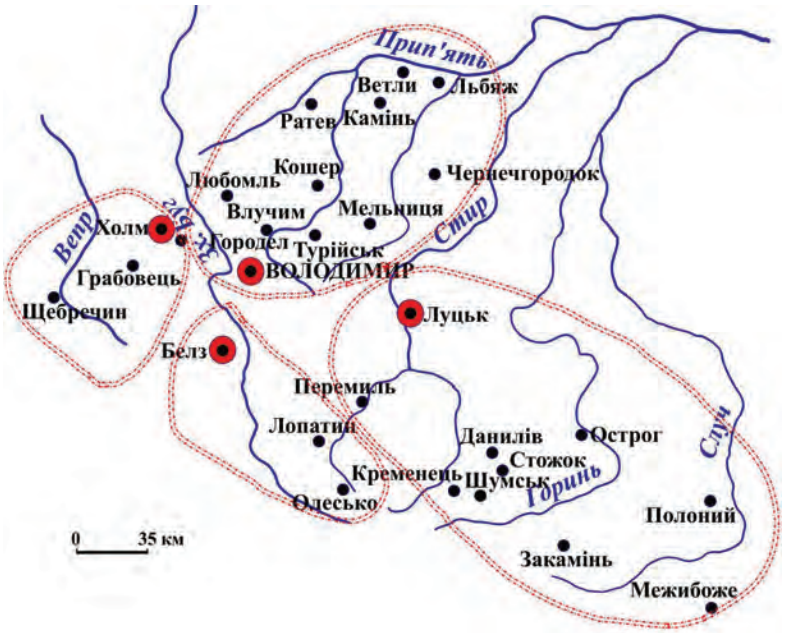

Рис. 27. Волинські князівства у першій половині XIV ст.

Автор: Сергій Панишко

Картографування міст волинських князівств другої половини XIII – першої половини XIV ст. засвідчує, що їх адміністративні центри містилися як правило на окраїнах земель. Так, Володимирське князівство від стольного міста простягалося на північний схід на 150 км, Луцьке – на південний схід більше ніж на 200 км. Напевне, така картина була наслідком місцевої, волинської феодалізації, коли адміністративна влада місцевого князівського столу поширювалася з часом і на сусідні менш розвинуті регіони. Подібне явище простежується і в масштабах всієї Давньоруської держави, коли розміщені близько один до одного Київ, Чернігів і Переяслав здійснювали управління величезними частинами держави. У цьому важливому у формуванні території аспекті Волинська земля повторювала загальноруську схему.

Головною рисою формування території Волині у другій половині XIII ст. була втрата забузьких земель (Холмське князівство) та початок активної інкорпорації Східного Поділля (Болохівська земля). На початку XIV ст. Берестейська земля, відмежована від Волині малородючими просторами верхів'їв Прип'яті, також втрачає тісний зв'язок із нею.

3.2. Міста як основа територіальної структури регіону

У попередньому розділі вже говорилося, що процеси містоутворення відображають відмінності у рівні економіко-соціального розвитку окремих регіонів землі

й пояснюють послідовність формування її території. Міста, згадані у писемних джерелах до кінця XI ст., більш-менш рівномірно розміщувались у західній частині Волині, а у 40-х рр. XII ст. вперше згадується багато міст Погорини. Причому вони тяжіли до лісостепової зони регіону. Натомість у другій половині XII–XIII ст. почастішали літописні повідомлення про поліські міста. У подальшому, зокрема наприкінці XIII – на початку XIV ст., ця тенденція стає панівною.

Масове виникнення міст у певному регіоні передувало або відбувалося водночас із його входженням до складу Волинської землі. Причому спочатку освоювались, феодалізувались і включались під ефективне управління місцевої волинської адміністрації родючі лісостепові регіони, а згодом, по мірі вичерпання там вільних земель, і поліські.

Із укріпленням місцевого феодального соціуму росла і його автономність, небажання ділитися з київським, а, згодом – із волинським центрами частиною додаткового продукту, який збирали у формі податків. Цю частку податків, яка залишалася на місці, використовували для розбудови системи волинських князівств: Луцького, Белзького, Червенського, Бузького й інших. За ці кошти утримувалася місцева адміністрація, військо, велося міське будівництво. У цьому аспекті Волинь не була винятком. Подібні процеси відбувались і в інших землях.

Стольним містом Волинської землі залишався Володимир. Не зважаючи на періодичне виділення окремих князівств зі складу землі, внаслідок чого скорочувалася підвладна йому територія, місто швидко зростало.

У першій половині XII ст. тут розпочалося монументальне будівництво. В урочищі «Стара Катедра», за 3 км на захід від дитинця, досліджені залишки двох церков приміського монастиря. Перша з них, невеликих розмірів, будувалась у першій половині – середині XII ст. Друга, триапсидний шестистовпний храм розміром 25,3×17,1 м – у другій половині XII ст.

Упродовж 1156–1160 рр. у стольному місті Волині за Мстислава Ізяславича був побудований Успенський собор (рис. 28). Він нагадує сучасні йому церкви Кирилівську і Пирогощу в Києві, Борисоглібські собори Чернігова та Смоленська, Успенський собор Чернігівського Єлецького монастиря, однак серед них володимирський храм найбільший (20,6×34,5 м). У такий спосіб Мстислав Ізяславич хотів виділити свою волинську столицю. Собор став усипальницею волинської князівської династії.

Згадані храми будували з плінфи повними рядами у тогочасній традиції київської архітектурної школи. Натомість архітектурні споруди стольного міста Волині кінця XII ст. не тільки засвідчують подальший розвиток міста, але і вказують на формування місцевих архітектурних особливостей.

Хронологічно близьким до Успенського собору був храм Михайлівського монастиря, який розташовувався поблизу сучасної Василівської церкви. Його розміри становили 28,2×20,7 м. Цей храм суттєво відрізнявся від київських зразків. Зокрема, він мав заокруглені кути, а також його стовпи були не хрестоподібні у плані, а масивні квадратні. Ці ознаки були специфічною особливістю волинської архітектурної школи.

На території дитинця Володимира, на захід від Успенського собору, в XII ст. була зведена іще одна церква невідомої присвяти розміром 17,7×11,3 м. Цей храм

поки що не знайшов належної інтерпретації у працях істориків, хоча за розмірами він близький до соборного храму Луцька, церкви Іоана Богослова.

Рис. 28. Успенський собор у Володимирі

Автор: Юхтовський Ю.

Із початку XIII ст. у Володимирі при спорудженні монументальних будівель замість плінфи почали використовувати масивну брускову цеглу. Змінився і характер кладки: якщо плінфу укладали поздовжніми рядами, то у кожному ряді кладки з брущатої цегли чергували дві ложки й один тичок. Ця техніка т. зв. вендської кладки прийшла на землі Волині з Польщі.

У XIII ст. з брущатої цегли у стольному місті Волині у Михайлівському монастирі була споруджена церква-ротонда діаметром 20 м із трьома апсидами-нішами у східній стінці. Усередині ротонди по колу розміщувалася колонада, що підтримувала купол будівлі.

Поряд із цією ротондою виявлено фундамент невеликої споруди, яку деякі дослідники вважають усипальницею Великого литовського князя Войшелка, якого Лев Данилович позбавив життя у цьому монастирі 1268 р. (рис. 29).

До нашого часу збереглася Василівська церква-ротонда, яка має восьмипелюстковий план і діаметр внутрішнього простору 8,1 м. Щодо датування цього об'єкта існують розбіжності – від кінця XII до початку XIV ст.

Упродовж XII–XIII ст. формується околиця давньоруського Володимира. Літописи згадують там села – П'ятидні, Хвалимичі, Житані. Неподалек від столиці, у місці

впадання Луги у Західний Буг, розміщувався Устилуг, що, вірогідно, був «річковим портом» Володимира. За 4 км на південь від міського дитинця розташовувався Успенський Святогорський монастир – головна обитель усієї Волинської землі.

Рис. 29. Символічна могила Великого князя Литовського Войшелка у Володимирі
Джерело: ВолиньPost

Активне зростання території міста, широке монументальне будівництво, формування околиці впродовж XII ст. хронологічно збігаються зі становленням Володимира як найбільшого адміністративного центру Волинської землі. Показово, що в XII ст. тут виділяється два періоди спорудження монументальних культових споруд – середина XII ст. (за Ізяслава Мстиславича та його сина Мстислава) і 90-ті роки (за Романа Мстиславича), тобто саме в періоди поширення адміністративної влади володимирських князів майже на всю територію Волинської землі. Між ними у Володимирі монументальні споруди не зводили. І це цілком природно, адже 60–80-ті рр. були часом активного суперництва між Володимиром і Луцьком. Виділення останнього у самостійне князівство, причому, на думку деяких учених, рівне, а то і номінально старше за Володимирське, позбавляло володимирського князя значної частини зборів, що відтоді залишались у руках луцького князя.

Упродовж XIII ст. масштаби монументального культового будівництва у Володимирі помітно знижуються. Причиною цього було суттєве зменшення підвладної території, а також потреба двох масштабних відбудов міста: після розгрому 1241 р. та знищення його укріплень на вимогу Бурундая 1259 р.

На початку XIV ст. Володимир на короткий час стає столицею Волинсько-Галицького князівства. На жаль, монументальних об'єктів, споруджених у цей час у місті, поки що не виявлено, але у їх існуванні сумніватись не доводиться.

У моменти втрати Володимиром своєї ролі єдиного центру Волині активно зростали інші центри, насамперед другий за значенням князівський стіл – Луцьк.

У XII–XIII ст. дитинець й окольне місто Луцька розміщувались на пагорбах, що були ізольовані від навколишньої території р. Стир і її протокою Глушцем. Загальна площа цього острова становила 30 га. На південь від острова, за Глушцем, простягалася посадська частина міста Хмільник. Між ними була прокладена гребля, що згадується у літописах. У цей час, порівняно з попереднім періодом, площа міста значно зросла.

Центральний храм Луцька, собор Іоана Богослова (єпископський), був зведений на території дитинця у 1170-х рр. Це був чотиристовпний, одноапсидний храм розміром 18×13,5 м. Його підлога була вкрита полив'яними плитками, а на стінах збереглися два шари фресок. За 8 км на північ від міського дитинця розташовувався Жидичинський Миколаївський монастир – головний монастир Луцького князівства, куди 1227 р. приїздив помолитись Данило Романович.

Інтенсивне зростання території та спорудження церкви Іоана Богослова у Луцьку в 1170-х рр. припадає на час, коли місто стало адміністративним центром східної частини Волинської землі (рис. 30). Однак тоді територія Луцького князівства, порівняно з Володимирським, була меншою, отже, меншими були і масштаби будівельної діяльності луцького князя.

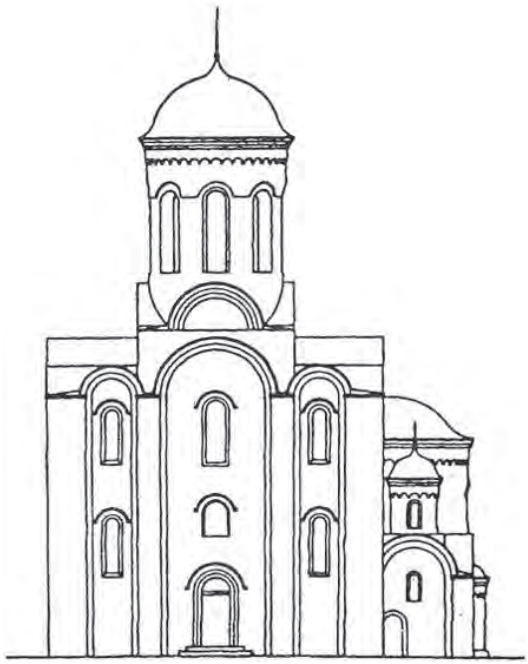

Рис. 30. Собор Іоана Богослова у Луцьку. Реконструкція Мар'яни Малевської
Джерело: Wikimedia

В окольному місті Луцька, очевидно, у другій половині XIII ст., коли містом правив Мстислав Данилович, була споруджена Дмитрівська церква. Вона мала розміри 13×10 м.

За Любарта Гедиміновича була докорінно перебудована соборна церква Іоана Богослова. Її підлога була суттєво піднята і вимощена новими плитками, споруджено новий престол і перегородку, яка виділяла вівтар[4].

У середині XIV ст. у Луцьку на місці колишнього міського дитинця розпочинається будівництво мурованої князівської фортеці. Саме тоді колишнє Волинсько-Галицьке князівство звузилося до території Володимирського та Луцького князівства, Любарт Гедимінович став спадкоємцем влади Романовичів, а Луцьк – номінальною столицею колись могутнього утворення. Столиця потребувала відповідного архітектурно-планувального оформлення і воно було проведене у вигляді спорудження потужної й атрактивної мурованої фортеці, відомої як Луцький замок.

Якщо Володимир і Луцьк зберегли свою вагому адміністративну роль упродовж усього давньоруського періоду, то менші князівські центри її поступово втрачали. Хоча ці міста і продовжували зростати, але більшість із них історичних перспектив не мала.

Дослідження літописного Дорогобужа дають змогу встановити, що у другій половині XII – першій половині XIII ст. густозаселеними були не тільки дитинець, а й окольне місто. Їх сумарна площа становила 5,5 га, а загальна площа міста сягала 30 га. У XII–XIII ст. в Дорогобужі велося монументальне будівництво. На дитинці знайдено багато керамічних плиток для вимощування підлоги якоїсь монументальної будівлі. На захід від городища в останній чверті XII ст. була збудована мурована Успенська церква[5] (рис. 31).

Рис. 31. Макет Дорогобужа, втілений за кресленнями Богдана Прищепи фізиком Євгеном Малиновським

На XII–XIII ст. припадає розквіт іншого князівського центру Погорини – Пересопниці. Якщо в XI ст. вона являла собою ланцюг поселень, що розтягнулись по обидва боки Стубли більше аніж на 5 км, то у XII–XIII ст. населення міста сконцентрувалось

[4] Терський С.В. Лучеськ X–XV ст. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. С. 109.

[5] Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. С. 146, 193–198, 221.

навколо дитинця, сформувавши тут п'ять посадських районів. У західному куті дитинця в середині XII – на початку XIII ст. споруджується княжа церква (рис. 32).

Рис. 32. Реконструкція забудови середньовічної Пересопниці. Фото
Автор: Богдан Прищепа (2013)

При дослідженні Белза встановлено, що розквіт цього міста припадає саме на XII–XIII ст. До цього періоду належить основна кількість матеріалів: й індивідуальних, і масових знахідок. На жаль, пам'ятки монументального мистецтва у Белзі поки що не виявлені. Однак у їх існуванні у князівській столиці, якою Белз був наприкінці XII – на початку XIII ст., сумніватись не доводиться. Не виключено, що назви заселених у XII–XIII ст. урочищ «Троїця», «Монастирище» вказують на наявність тут у давньоруський період якихось церковних споруд.

До періоду XII–XIII ст. належить також розквіт іншого забузького центру – Червена. Саме тоді була густо забудована не тільки територія його дитинця й окольного міста (3,5 га), але і навколишні ділянки, зокрема на протилежному березі Гучви. Загальна площа Червена у XII–XIII ст. досягала 40 га. Існування мурованої церкви засвідчують знахідки уламків будівельного каміння й іконки першої половини XIII ст. із зображенням Христа, виявлені в східній частині городища. Камінь для будівництва церкви доставляли із середнього Розточчя, на відстань 35–50 км.

На прикладі Во́линя добре видно зв'язок між темпами зростання міста та його адміністративними функціями. У XII ст. Во́линь, який раніше був центром племені волинян, втрачає своє колишнє адміністративне значення. У XII–XIII ст. він виступає як рядове феодальне місто. І ця обставина зразу ж позначилася на розмірах міста. У XII–XIII ст. площа Во́линя помітно зростає, тут формується торгово-ремісничний посад. Однак його загальна заселена площа сягає тільки 15 га. У Во́лині поки що не виявлено слідів давньоруських монументальних споруд.

Звернемо увагу на те, що площа Червена (40 га), що зберіг свої адміністративно-територіальні функції до XIII ст., утричі перевищувала розміри давньоруського Волиня (15 га), що втратив їх у X ст. Це прямо вказує на залежність зростання давньоруських міст Волині від їх статусу. Чим більшим адміністративним центром було місто, тим воно мало більше можливостей для зростання. Тобто одним із визначальних

чинників тодішнього процесу урбанізації був адміністративний, коли населений пункт виступав осередком князівської влади. Натомість роль вільного ремесла і торгівлі, які часто були визначальними у зростанні західноєвропейських міст, на Русі були мінімальними.

Починаючи з рубежу XII–XIII ст. основним шляхом становлення міст регіону стає державний, коли князь засновує міста зразу як майбутні адміністративні центри. Причому такі міста зводили здебільшого на Поліссі або поряд із ним.

У першій третині XIII ст. розбудовувався попередник Холма – Угровськ, який Данило на початку свого правління, очевидно, планував зробити своїм стольним містом. На тодішньому вигляді міста, чи не вперше на Русі, прямо позначилася західноєвропейська традиція будівництва укріплень типу «motte», коли оборонна башта споруджувалася на компактному земляному насипі (рис. 33). Пізніше ця ідея була повною мірою реалізова у Холмі у вигляді резиденції князя Данила на Високій Гірці.

Рис. 33. Залишки мурованої оборонної вежі в Угровську. Урочище «Стовп». Фото *Автор: Юрій Мазурик*

Із перенесенням князівської столиці з Угровська до Холма останній починає активно зростати і дуже швидко стає великим феодальним містом. У XIII ст. у Холмі ведеться активне монументальне будівництво, однак подальша доля цього міста вже не пов'язана з Волинню. Забужжя фактично вийшло зі складу Волинської землі.

У XII–XIII ст. у Волинському Поліссі споруджуються невеликі міста, з яких найбільше археологічно дослідженими є Камінь і Любомль. На городищі Каменя досліджено кілька давньоруських зрубів, ділянки вуличної вимостки. Життя тут розпочалось у XII ст. На початку XIII ст. місто швидко зростає і в другій його половині укріплюється. Слідів татарського погрому тут не виявлено, натомість знайдено поодинокі фрагменти литовської кераміки.

Другим прикладом розвитку поліського міста другої половини XIII ст. є Любомль, де часто перебував Володимир Василькович. Показником його розвитку було спорудження Георгіївської церкви, описане у літописі. Археологічні дослідження встановили, що місто з'явилось у XIII ст. (рис. 34).

Унаслідок монголо-татарського погрому в другій половині XIII – першій половині XIV ст., порівняно з попереднім періодом, у лісостеповій частині Волині густота

розміщення міст зменшилася. Тут навіть такі значні центри, як Дорогобуж і Пересопниця, повністю втратили своє адміністративне значення.

Рис. 34. Дитинець літописного Любомля. Фото

Автор: Ігор Красицький

Натомість у поліській зоні густота розміщення міст у першій половині XIV ст. зросла, досягнувши відповідної характеристики лісостепової зони XII ст., що вказує на вирівнювання ступеня феодалізації цих двох фізико-географічних зон Волині. Тут з'являються невеликі міста – Любомль, Ветли, Кошер, Ратен, Льбяж, Чернечгородок, Четвертня. У Малому Поліссі вперше згадується Олесько.

Водночас із другої половини XIII ст. практично єдиним був державний шлях становлення міст, коли вони розбудовувалися князівською владою. Культурні шари більшості згаданих міст не мають матеріалів, раніших за XIII ст., тобто вони не могли виступати як общинні центри.

Літопис дає детальний опис будівельної діяльності Володимира Васильковича[6], зокрема спорудження ним нових і розбудову й укріплення вже існуючих міст, наприклад, Каменця на Лосні, Берестя. Причому князь користувався послугами будівничого Олекси, який *«і за [часів Василька], отця його, багато городів поставив»*[7]. Продовжив традицію містобудування і його наступник Мстислав Данилович, збудувавши вежу-стовп у Чорторийську.

Оборонне будівництво в цей час велося не просто на кордонах землі, а саме на її північних рубежах, у Поліссі. На прикладі спорудження Каменця на Лосні можемо скласти уяву про перебіг цього процесу, причому не тільки про його архітектурно-будівельний складник, але і про історико-географічний, демографічний і суспільно-політичний зміст. Зрештою, літописне оповідання про спорудження Каменця на Лосні змальовує процес освоєння (феодалізації) поліських регіонів Волинської землі.

Літописна стаття за 1276 р.[8] розпочинається описом військових дій на півночі князівства. Володимир Василькович і Лев Данилович захопили прусів біля Слоніма, аби ті

[6] Літопис руський. С. 447.

[7] Там само. С. 430.

[8] Там само. С. 429–430.

не заселяли землі. Князі вважали цей регіон своєю власністю, але реальних можливостей обсадити його залежним від себе населенням тоді не мали. З іншого боку, вказівка на захоплення, а не на винищення населення, вказує на зацікавленість руських князів у виробниках, яких вони, напевно, повинні були посадити десь на своїх землях.

На можливе місце посадження полонених прусів Володимиром Васильковичем вказує подальша літописна розповідь. Після походу волинських князів на Слонім литовці здійснили похід на Камінь (нині – м. Камінь-Каширський) і спустошили його околиці. Не виключено, що мета цього походу була такою ж, як напередодні у волинських князів, – не допустити заселення чужої території своїми одноплемінниками. На те, що Володимир Василькович посадив прусів біля Каменя, вказують і знахідки литовської кераміки в цьому місті.

Про використання полонених балтів для освоєння нових земель на Волині маємо свідчення іще з початку XIII ст. У середньовічного автора М. Стрийковського збереглася тогочасна приказка: *«Ой Романе, Романе* (Роман Мстиславович, – *С.П.*), *лихом живеш – литвою ореш».*

Феодалізація Полісся передбачала не тільки його заселення, а й певну адміністративну організацію. Кожне зі згаданих міст виступало не тільки як економічний, але й адміністративний осередок своєї округи, волості-сотні.

Будівництво володимирським князем Каменця було не початком освоєння басейну Лосни, а його завершенням. Після емоційного зауваження літописця, що ця територія опустіла після Романа, міститься вказівка, що Олекса-будівничий поїхав туди «*с тозпъмьци*», тобто з місцевими жителями. Отже, населення там було, а спорудження міста було потрібне володимирському князеві для його організації в окрему адміністративну одиницю – сотню. І це було успішно здійснено вже 1289 р., як можна зробити висновок із уставної грамоти Мстислава Даниловича, де серед інших згадана і Каменецька сотня (рис. 35).

Рис. 35. «Волинська вежа» у Кам'янці на Поліссі

Джерело: Львівський мідієвістичний клуб

Говорячи про волинські міста другої половини XIII ст., не можна обійти увагою появу тут нового типу фортифікаційних споруд – т. зв. волинських веж, що відомі, зокрема, у Каменці на Лосні, Берести, Чорторийську. Їх поява була зумовлена не тільки суто технологічними досягненнями волинських будівельників, що виражались у застосуванні брущатої цегли та вапняного розчину, а й революційними зрушеннями у теорії фортифікаційного мистецтва. Саме на Волині вперше на території Давньоруської держави башти-донжони почали масово застосовувати у системі оборони міст.

3.3. Інтенсифікація процесів економічного розвитку Волині та формування місцевого ринку

Виділення Волинської землі, формування князівств у її межах і становлення місцевих князівських адміністрацій стимулювало подальший розвиток економіки у двох напрямах: структурного вдосконалення місцевого економічного організму, зокрема розвитку регіональних центрів ремесла та торгівлі, й окняжіння нових регіонів. Ці заходи волинських князів укріплювали економіко-соціальну базу, а зрештою – і їхню політичну могутність.

Виділенню Волинської землі в окрему адміністративно-територіальну одиницю у середині XII ст. передували суттєві зміни у розвитку сільського господарства, ремесла і внутрішнього обміну (торгівлі). Причому центральною проблемою був розвиток тих видів ремесла, які забезпечували сільськогосподарське виробництво та різноманітні промисли засобами праці. Важливим також було ремісниче забезпечення поступового покращення побутових умов тогочасного населення. Зрештою, це спричиняло формування економічних комплексів міських волостей (власне місто з його сільськогосподарською округою) та окремих князівств.

Процес формування сільськогосподарської округи волинських міст досліджений на прикладі Луцька. Тут він відбувався у двох основних напрямах. Перший – це зміна поселенської структури, що виразилась у затуханні життя в менших протоміських центрах і висуненні на передній план Луцька. Другий – збільшення загальної кількості сільських поселень і їх населення, що засвідчує подальше сільськогосподарське освоєння регіону. Можливість такого збільшення кількості відкритих поселелень полегшувалося наявністю в луцькому регіоні родючих ґрунтів, здатних до тривалого орного обробітку.

Але найбільші темпи освоєння нових земель простежуються у порубіжних зі степом регіонах, де тільки нещодавно була ліквідована загроза систематичних вторгнень половців. Це, зокрема, верхів'я Случі та по Хоморі, де у XII–XIII ст. темпи появи нових селищ були найвищими у регіоні. Князівська влада прагнула якнайшвидше освоїти цю територію, переселяючи сюди населення з внутрішніх регіонів держави. Зокрема, князівські символи на прикрасах, знайдених у Болохівських містах, і перенесення у цей регіон гідроніма «Десна» вказують на переселення на Східне Поділля якоїсь групи населення з Чернігово-Сіверщини.

Процес сільськогосподарського освоєння цього мікрорегіону відображає склад знарядь праці для обробітку землі, виявлених на Городищі біля Шепетівки, залишків міста, яке загинуло від монгольського погрому 1241 р. Там знайдено 34 наральники, 32 чересла, 405 серпів, 219 кіс, 47 оков лопат. Це знаряддя праці не тільки мешканців міста, але і навколишнього населення, яке сховалось тут від монгольської небезпеки і загинуло під час штурму.

Показово, що тут знайдено лемехи трьох типів, які засвідчують, що частина ґрунтів у сільськогосподарській окрузі міста вже була окультурена, а частина тільки вводилась у землекористування. Русичі оселились там тільки у XII ст., отже, можна говорити про швидке зростання економічного потенціалу цього міста та його округи напередодні монголо-татарського погрому.

Проблема відносин руського феодального міста з селом не обмежується його зв'язками з сільськогосподарською округою у широкому значенні цього слова. Значний відсоток власне міських жителів займався сільським господарством. Знайдені у Дорогобужі знаряддя добре ілюструють зростання сільськогосподарського виробництва впродовж X–XII ст. Якщо X–XI ст. датуються тільки три серпи, то до XII–XIII ст. належать три чересла, два наральники, 14 серпів, сім кіс[9].

Показово, що не тільки рядові міщани, але і воїни-дружинники, які проживали у Дорогобужі, мали відношення до землеробства. На це переконливо вказує знахідка серпа у житлі дружинника, де поряд із ним були коштовні предмети побуту та зброя, зокрема металевий шолом.

Окрім рослинної їжі мешканці давньоруських міст Волині вживали і продукти тваринництва. Жителі дитинця Дорогобужа споживали насамперед м'ясо свині, вівці та кози, а також великої рогатої худоби, доповнюючи свій раціон мисливськими трофеями (тур, олень, лось, козуля, кабан, ведмідь, лисиця, заєць і бобер). Щодо останнього, то присутність його кісток у місті вказує не тільки на хутрову, але і м'ясну спрямованість полювання на бобра.

Успіхи сільськогосподарського виробництва забезпечувались виготовленням усе досконаліших знарядь праці у ремісничій сфері виробництва.

Дослідники давньоруського ремесла виділяють за розмірами два основні райони поширення виробів ремісничих майстерень. Перший охоплював територію діаметром близько 20–30 км. Це був район споживання ковальських виробів. Окреслена територія близька до розмірів сільськогосподарської округи давньоруських міст. Вироби, що брали участь у міжобласній торгівлі, збувались у діаметрі 120–450 км. У нашому випадку їх поширення сприяло формуванню економічних комплесів окремих князівств і Волинської землі загалом.

Місцеве ремесло було визначальним чинником складання економічних комплексів міських волостей. Не викликає сумнівів існування металургійного виробництва на низці селищ поліської зони, що багата на болотні руди. Це засвідчують знайдені на них сопла або їх уламки від залізоплавильних горнів. Прикладом такого пункту є селище у Гораймівці, що розміщене неподалік від літописного Чорторийська.

[9] Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях. Рівне : Державне редакційно-виробниче підприємство, 1996. С. 241.

Очевидно, металурги селища поставляли сировину для подальшого обробітку ремісникам цього міста. Узагальнення результатів археологічних досліджень давньоруської металургії та металообробки вказує на їх дуже високий рівень. Навіть сільські ковалі могли виготовляти практично увесь спектр залізної продукції.

Сліди металургійного виробництва у сільській місцевості виявлені у районі літописного Дорогобужа. У самому Дорогобужі досліджено низку об'єктів, що можуть бути пов'язані з обробкою металу. За ступенем насиченості залізними виробами культурний шар Дорогобужа виділяється надзвичайним багатством. Тут знайдено багато залізних речей, більшість із яких було виготовлено на місці.

І знову ж у наборі залізних речей другої половини X – початку XII та другої половини XII – першої половини XIII ст. помітні кардинальні відмінності. Якщо до першого періоду належать приблизно 110 виробів 24 найменувань, то до другого – 1140 речей 71 найменування[10]. Упродовж XII ст. тривало розширення масового виробництва посуду. При цьому спрощувались окремі елементи виробів і дещо погіршувалась якість тіста та технологія його обробки. Але загалом виробництво гончарної продукції ставало більш технологічним. Останнє вказує на переорієнтацію цієї галузі ремесла із задоволення обмежених вотчинних потреб на широкий товарний ринок.

Для періоду другої половини XII – першої половини XIII ст. характерне помітне розширення вживання корчаг, що були тарним видом посуду, призначеним для зберігання рідких і сипучих продуктів. Зважаючи на зростання їх об'єму, це можна вважати непрямим свідченням зростання виробництва окремих видів сільськогосподарської продукції, призначеної, можливо, на продаж.

У другій половині XII ст. спостерігається помітне зменшення кількості клейм на денцях посуду. Це також вказує на падіння ролі вотчинного ремесла і збільшення товарного виробництва, зорієнтованого на ринок.

У першій половині XIII ст. на Волині поширилася кераміка сірого та темно-коричневого кольору, виготовлена із тіста, що містило значну кількість домішок. Очевидно, це також є свідченням зростання об'ємів гончарного виробництва. У Дорогобужі найчастіше така кераміка трапляється у спорудах, спалених під час монголо-татарської навали.

Прогресивним технологічним нововведенням у виробництві кераміки стало використання поливи, яка спочатку наносилась тільки на внутрішню поверхню посуду і була покликана надійно ізолювати його стінки від вмісту.

Важливою галуззю керамічного виробництва у великих містах було виготовлення будівельної кераміки: плінфи, згодом – брущатої цегли та плиток. Наприкінці XII – на початку XIII ст. кладку з плінфи витісняє мурування з брускової цегли («пальчатки»). Порівняно з плінфою цей тип будівельного матеріалу мав безперечні переваги, передусім щодо швидкості її виготовлення й укладання в мури. Уже у XIII ст. стрихарство (виробництво цегли) стає окремою галуззю ремесла і навіть самостійною професією.

У цей же період на Волині поширюється специфічна «вендинська» техніка кладки брущатої цегли. Паралельно зі зміною самого будівельного матеріалу та технікою

[10] Там само. С. 65–70.

кладки змінився і скріплювальний розчин. Замість цем'янкового почали застосовувати вапняно-піщаний.

Наприкінці XII – на початку XIII ст. брущата цегла як будівельний матеріал швидко поширилася на території Волинської землі. З неї були збудовані Михайлівська та Василівська церкви у Володимирі, частини веж у Столп'ї, Угровську, вежі у Каменці на Лосні, Чорторийську. Поширення брущатої цегли як основного матеріалу для зведення монументальних споруд наприкінці XII – на початку XIII ст. вказує на значний прогрес і керамічного, і будівельного ремесел. Артіль, що займалася будівництвом монументальних споруд із цегли, задовольняла потреби всієї Волинської землі. Використання плінфи в цей період припиняється.

Раннє поширення брущатої цегли та прогресивних нововведень у техніці мурування на Волині не можна розглядати як припинення єдиної давньоруської будівельної традиції у цьому регіоні. Більшість культових споруд продовжували споруджувати за візантійськими зразками. Правильнішим буде розгляд цього процесу як запозичення найпрогресивніших прийомів будівництва із Західної Європи, збагачення ними давньоруської архітектурної школи.

Із території Волині брущата цегла швидко поширилася в інші південноруські землі – Галицьку, Переяславську та Київську.

Розвиток місцевого каменерізного ремесла засвідчують знахідки відходів виробництва шиферних прясел у Сутійську, запаси сировини у Дорогобужі. У Червені знайдена кам'яна іконка першої половини XIII ст. із зображенням Христа. Ця знахідка підтверджує існування західноруської групи дрібної пластики з каменю і місцевих центрів художнього ремесла.

Для періоду Волинсько-Галицького князівства достовірно засвідчене існування місцевого косторізного ремесла. Майстерня косторіза, розміром 2,7×1,8 м, досліджена у Пересопниці. На заняття обробкою кістки та рогу мешканцями Дорогобужа вказують знахідки, окрім готових виробів, 48 заготовок для їх виготовлення.

На Дорогобузькому городищі зібрані надійні свідчення існування тут ювелірного виробництва. І знову ж більшість таких знахідок походять із шару XII–XIII ст. Це бронзові та свинцеві зливки (сировина), тиглі для плавлення металу та виготовлення поливи зеленого кольору, два ювелірні пінцети.

Розвиток сільськогосподарського та ремісничого виробництва сприяв інтенсифікації внутрішнього обміну та торгівлі. Основну роль у внутрішньому обміні відігравали зв'язки між сільськогосподарським виробництвом давньоруського села і ремісничим міста.

У той же час помітною була роль села у ремісничому виробництві (металургія, гончарство) і міста – у сільськогосподарському (заняття міських жителів сільським господарством). Ці складні взаємозв'язки міста з його сільськогосподарською округою формували економічну і, як наслідок, адміністративно-територіальну спільність міської волості.

Паралельно з цим відбувалася консолідація більших територіальних структур (князівств) навколо найрозвиненіших в економічному відношенні князівських столиць. Позитивну роль у цьому відігравали відмінності в ресурсному потенціалі

складових частин Волині, Полісся й Опілля. Навіть у періоди роздріблення Волинської землі на окремі князівства кожне з них включало і лісостепові, і поліські райони.

Найкращі можливості для розвитку подібних комплексів мали екотони, тобто території на межі Лісостепу і Полісся, що поєднували природні ресурси цих фізико-географічних регіонів. Не випадково найбільші міста і князівські центри виросли саме там.

Уже в другій половині XII – першій половині XIII ст. стольні міста на території підвладних князівств знаходились не в центрі, а на їх окраїнах. Із цього погляду Волинська земля повторювала давньоруську схему окняжіння, коли великокнязівська влада з центру поширювалася на окраїни. На території Волині такий рух, очевидно, йшов у напрямку від родючих лісостепових регіонів до менш родючих поліських.

Зростання сільськогосподарського та ремісничого виробництва, їх зв'язок у єдиний економічний організм шляхом внутрішнього обміну не можна розглядати як свідчення виділення Волині із загальноруського економічного комплексу. Волинська земля і надалі зберігала тісні зв'язки з іншими регіонами Русі. Чи не наймасовішим свідченням цього є поширення виготовлених із овруцького шиферу прясел на всій території Волинської землі. Ковальські вироби, що виготовляли у волинських містах, зокрема у Дорогобужі, належать до тих же шести груп, на які розподіляються такі вироби всієї Русі. Незважаючи на певну специфіку волинських ювелірних виробів XII–XIII ст., місцева школа ювелірного ремесла розвивалась у руслі загальноруських процесів.

Входження Волині до внутрішнього ринку Давньоруської держави засвідчують знайдені тут вироби, що мають повні аналогії в інших регіонах. Вірогідно, з одної майстерні походять бронзові писала з хрестовидною прорізю на лопатці зі Звенигорода, Витичева, Волковиська, Львова, Новогрудка, Белза, Городниці. Усі вони мають на лопатці рельєфне зображення.

Під час дослідження Дорогобужа була знайдена вагова гиря (410 г) із позначками, що давали змогу зіставляти тогочасні північну і південну системи ліку. Там же, вперше на Волині, знайдено дві платіжні гривни т. зв. чернігівського типу, що могли виготовлятись на Волині і належати до часів Данила та Василька Романовичів (рис. 36).

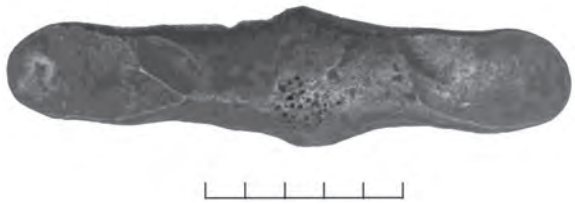

Рис. 36. Гривня чернігівського типу з Дорогобужа

Джерело: Рівненський обласний краєзнавчий музей

У XII–XIII ст. продовжував функціонувати сухопутний торговий шлях із Києва до Регенсбурга. Доказом цьому є єврейська хроніка другої половини XII ст., яка повідомляє про купця Веніаміна ха-Надіба (Щедрого) з Володимира, що торгував у Кельні.

Починаючи з XIII ст. все більшої ваги набуває торговий річковий шлях із Волині до Балтики, що проходив по Західному Бугу і далі по Віслі. Про цей шлях йдеться у літописному повідомленні про допомогу литовським племенам під час голоду.

Торгові шляхи, що проходили через Волинь зі сходу на захід і з півночі на південь, консолідували, зв'язували землю в одне ціле. Територія зростала спочатку в східному напрямку, а пізніше – у північному, що стимулювалося зміною значення основних торгових шляхів, поступовим зростанням значення балтійського вектора торгівлі.

Разом з цим торгові шляхи, особливо із Західної Європи на Київ, міцно зв'язували Волинь із руською столицею. Через Волинь проходило багато життєво важливих для Русі товарів. Для південної Русі, особливо в моменти погіршення відносин між Києвом і Галичем, що траплялося досить часто, Волинь була своєрідним «вікном у Європу».

У XII ст., порівняно з попереднім періодом, спостерігається значний прогрес в економічному розвитку Волині, який відбувався паралельно з демографічним вибухом. Усе це зміцнювало базу феодального господарства і позначалося на суспільному розвитку.

3.4. Специфічні риси суспільного розвитку Волинського регіону

Зростання додаткового продукту, що створювався у виробництві, стимулювало соціальне розшарування та структуризацію волинського суспільства. Прискорення соціального розвитку, зі свого боку, виражалося в інтенсифікації феодалізації Волині у XII–XIII ст.

У XIII ст. з'являється поняття «володимирські бояри», що підтримували Данила і Василька у їхній боротьбі за повернення батьківських володінь. Для цієї суспільної групи князі-діти були знаменом у боротьбі за своє цілі. Володимирські бояри, поряд із частиною галицьких, крок за кроком слідували за Романовичами у відвоюванні для них отчини, а для себе – попереднього положення. Ось чому Данило з провінційного Каменця на Случі приводив військо більше, ніж будь-який волинський князь того часу, зокрема тодішній володимирський. Сума бояр двох адміністрацій Романа Мстиславича, що слідували за його дітьми, давала більшу кількість прибічників, ніж мав будь-який інший володар дрібних адміністративно-територіальних утворень у південно-західній Русі першої половини XIII ст. Завдяки підтримці саме цих бояр Романовичі не тільки відвоювали батьківську спадщину, а й значно розширили свої володіння.

Хто ж воював на боці Романовичів? Сухі рядки літопису прямо про них не говорять, але їх образ розкриває археологія. У Дорогобужі розкопане житло такого воїна, який, як говорилося вище, одночасно займався і землеробством. Його власник загинув під час монголо-татарського штурму міста на початку 1241 р., а на місці житла була влаштована братська могила захисників міста[11].

[11] Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. С. 66–68.

Дружинник мешкав у невеликому наземному житлі розміром 4×3,5 м з глинобитною піччю, збудованою на дерев'яному каркасі у південному куті житла на рівні підлоги. Піч мала ширину 0,95 м і довжину 1,15 м. Простір усередині печі визначався її черенем і був невеликим – 0,5×0,9 м. Оскільки стінки печі збереглися на висоту 0,6 м, встановити її висоту в час функціонування важко.

Очевидно, у момент штурму мешканці житла намагалися сховати у печі цінні предмети. На її черені знайдено два ключі від навісних замків, бронзовий наконечник піхов меча (можливо, там були піхви), уламки скляного браслета. Перед устям печі знайдено серп, наконечник списа, три цілі скляні браслети й уламки іще чотирьох. Поблизу лежали три стремена та шолом. Згаданий наконечник піхов меча (бутероль) був виготовлений у Прибалтиці у землях куршів і прусів.

Далі від печі, на підлозі житла, лежали іще три навісні замки, металева скоба, клямка від дверей, шиферне прясельце, бронзові скроневе кільце і браслет, скручений із дроту, мармуровий хрестик, намистина. Також виявлено велику кількість фрагментів побутової кераміки.

Очевидно, у момент загибелі житла дружинника там не було, оскільки частина зброї та захисного обладунку залишилася на місці. Водночас відсутність ударної зброї ближнього бою вказує, що він частково спорядився до бою. У житлі не було меча, але наявність там шолома, предмета озброєння, що набагато рідше трапляється за меч, вказує на вірогідність володіння власником житла і мечем.

У середньовіччі меч був не тільки зброєю, але і священним символом. Він був дуже рідкісним видом зброї, а тому традиційно передавався з покоління у покоління. У Дорогобужі знайдено цікавий меч[12], що використовувався впродовж тривалого періоду, неодноразово ремонтувався і несе цікаву інформацію про еволюцію тогочасного суспільства (рис. 37).

Рис. 37. Меч XI ст. із Дорогобужа

Джерело: Рівненський обласний краєзнавчий музей

Форма навершя, перехрестя меча та широкий дол на лезі свідчать про його виготовлення в епоху вікінгів, у X ст. Подібний меч було знайдено у відомому кургані «Чорна могила» поблизу Чернігова. Через понад століття використання дорогобузький меч відремонтували. У другій половині XI – на початку XII ст. на його ручку вдягнули срібну трубку з орнаментом у вигляді трипелюсткового ростка, від якого відходять пагони. Орнамент виконаний різцем, а заглиблення заповнені черню. І знову меч служив близько ста років, аж поки його власник не загинув 1241 р. Причому загинув не з мечем у руці, оскільки зброя була у піхвах.

[12] Там само. С. 168–169.

Як бачимо, меч використовували впродовж чверті тисячоліття. Із великою вірогідністю можна припустити, що він передавався у спадок від батька до сина. У цьому випадку маємо справу з формуванням багатого боярського роду, який за своїми маєтностями набагато перевершував власність дружинника, описану вище. Такі бояри вже мали стабільне становище у суспільстві і не були зацікавлені у сильній князівській владі. Ми не знаємо ставлення власника цього дорогобузького меча до свого князя, навіть не знаємо якому конкретно князеві він служив, але саме подібні власникові цього меча галицькі бояри були основними опонентами Данила Романовича.

Учені вже давно звернули увагу на відмінності у стосунках князів із різними територіальними групами боярства. Конфронтація князівської влади та галицького боярства пояснюється силою останнього, його економічною могутністю та великою суспільно-політичною вагою.

Волинські феодали підтримували князів більшою мірою. Серед них було більше дрібних феодалів, володіння яким надавали за службу князеві, аніж великих бояр, власників більших маєтностей, які на XIII ст. вже стали спадковими.

Зростання об'ємів випуску ювелірної продукції та становлення місцевих центрів цього ремесла вказують на розширення попиту на коштовні вироби в середовищі відносно небагатої знаті. Концентрацію матеріальних засобів в одних руках засвідчують матеріали давньоруських скарбів. За підрахунками Р.Д. Михайлової, XI – початком XII ст. датуються дев'ять скарбів, що знайдені на Волині, а XII–XIII ст. – вже 23[13].

Кількість власників значних цінностей у XII–XIII ст., порівняно з попереднім періодом, зросла. Причому відбулося це за рахунок збільшення власників цінностей середньої величини. Якщо на повністю дослідженому Городищі біля Луцька (XI–XII ст.) знайдено тільки один скарб, який, очевидно, пов'язаний із князівсько-боярською власністю, то у шарі XII–XIII ст. на Городищі біля Шепетівки їх знайдено 16, практично однорідних і менших за цінністю, і належали вони заможним городянам.

Яскравим свідченням соціального розшарування та появи суспільних проблем на цій основі було поширення навісних замків. Тільки в одному житлі дружинника у Дорогобужі їх знайдено три екземпляри. Оскільки два ключі від таких замків були сховані у печі, можна говорити про існування трьох – п'яти замкнутих об'єктів в одному господарстві.

Одним із чинників зростання на Волині кількості повністю залежних від князя і, відповідно, вірних йому слуг, що підтримували Романа Мстиславича та відвоювали його синам батьківську спадщину, була феодалізація Полісся. Нижча родючість тамтешніх ґрунтів зумовила затримку цього процесу. У XII–XIII ст. дрібні власники отримували там нові володіння на умовах бенефіція, тобто вони були зобов'язані їх відслужити. Причому володіння землею було легітимним тільки у випадку, коли сам князь реалізував своє право на князювання. Ось чому такі власники (не тільки дрібні) підтримували дітей Романа, допомогаючи їм повернути батьківські володіння.

У другій половині XIII ст. на суспільно-політичному розвитку Волині позначилися зовнішньополітичні чинники. Татарський вихід позбавляв місцевих князів частини

[13] Михайлова Р.Д. Художня культура південно-західної Русі X – першої половини XIV ст. С. 20–21.

прибутків, але широка будівельна діяльність у досліджуваний період засвідчує їх великі матеріальні ресурси. Опис останніх років життя і заповіт Володимира Васильковича дають змогу приблизно оцінити володіння цього князя. Окрім всієї землі й городів у ній, якими він володів на правах державної власності та роздавав у володіння своїм боярам (наприклад, Всеволож), князь мав і приватну власність, якою розпоряджався на власний розсуд. До таких володінь належали м. Кобрин і чотири села – Городло, Садове, Сомино, Березовичі. Князеві належало також мито з Городла.

3.5. Розвиток культури. Волинське літописання

Упродовж періоду існування Волинсько-Галицького князівства розвиток культури визначався поглибленням християнізації регіону. У попередньому розділі говорилося, що перші християни на Волинь прийшли із заходу, з Великої Моравії ще до офіційного хрещення Русі. І хоча християнізація регіону розпочалася раніше, ніж в інших землях, за винятком Київської, язичництво тут довго не здавало своїх позицій. Зрештою, сліди язичницьких вірувань помітні й сьогодні.

На існування дохристиянських вірувань у свідомості пересічних волинян у XII–XIII ст. вказує насамперед поширення різноманітних амулетів й оберегів. Найчастіше вони мали вигляд гостроконечника і їх носили прив'язаними до пояса. У деяких похованнях цього часу трапляється вугілля, що також розглядається як свідчення слідів язичницької кремації.

Тривале збереження дохристиянських традицій підсилювалося тісними контактами населення регіону з балтськими племенами, зокрема ятвагами та литовцями, які християнізувалися порівняно пізно. Надзвичайну живучість цих традицій засвідчують описи язичницьких святилищ, які існували на Волині навіть у XVI ст.

І все ж успіхи християнства були беззаперечні. Завдяки йому з'являються волинські мистецькі школи, насамперед ювелірна й архітектурна. Своєрідністю відзначені вироби кам'яної дрібної пластики.

Поблизу княжих і єпископських столиць розміщувалися найбільші монастирі Волині, що були осередками культурного життя. Головним монастирем землі був Успенський Святогірський, що розміщувався за 4 км від Володимира. Починаючи з XII–XIII ст. володимирськими єпископами стають вихідці з цього монастиря (наприклад, Іоасаф, Василій). Біля Угровська функціонував монастир св. Данила. Вірогідно, він зберіг за собою роль центрального монастиря князівства і після перенесення адміністративного центру Забужжя до Холма. На це вказує той факт, що 1247 р. ігумен цього монастиря Григорій очолив посольство Данила до Папи. Поблизу Луцька знаходився Жидичинський Миколаївський монастир, куди 1227 р. приїздив на прощу Данило Романович (рис. 38).

Існували і менші монастирі, з яких вийшли відомі церковні діячі того часу. Так, у Ратенському монастирі розпочав свою церковну кар'єру майбутній перший московський митрополит Петро.

Рис. 38. Жидичинський Свято-Миколаївський монастир. Сучасний вигляд
Джерело: https://kivertsi.rayon.in.ua/storage/cache/images/upload/news/

Волинська культура вже у XII ст. відзначалася певною своєрідністю. Але особливої уваги заслуговує друга половина XIII ст., час князювання Володимира Васильковича. Завдяки своїм контактам із Ногаєм князь забезпечив землі спокій та умови для всебічного розвитку. Показово, що у другій половині XIII ст. ніде на Русі, окрім Волині, не велося монументальне будівництво. Навіть у Новгороді, куди не дійшли татари. Перша мурована церква після татарського нашестя була споруджена у Твері тільки наприкінці століття.

Володимир Василькович і сам був освіченою і культурною людиною. Він переписував книги, споруджував і розмальовував храми. Відома його широка меценатська діяльність щодо підтримки християнських центрів далеко за межами Волині. Є всі підстави вважати, що після смерті князя велася підготовка до його канонізації.

Вінцем розвитку волинської культури цього періоду вважається Волинський літопис (рис. 39). Він дуже відрізняється від інших подібних творів живістю й образністю оповіді. І хоча коло інтересів літописця охоплює переважно регіональні проблеми, вівся він за класичними київськими зразками. Місто Володимир у ньому виступає як продовжувач столичної традиції знищеного татарами Києва, а володимирський князь Володимир Василькович – як спадкоємець великих князів київських.

Показово, що у Волинському літописі міститься набагато більше інформації про країни Балтійського регіону, аж до Нідерландів включно, аніж про князівства Подніпров'я, за винятком хіба що Чернігівського.

Літописання не було розраховане на широке коло читачів. Його завданням була, так би мовити, теоретична розробка проблем князівської влади, фіксація її діянь для потомків. Літописи вели практично при всіх більших князівських столах. А ось популяризаторська робота проводилася не скрізь. І тим величніший вигляд має постать Володимира Васильковича, коли візьмемо до уваги організацію при своєму дворі скрипторію, де творили і копіювали, а пізніше розповсюджували різноманітні твори, насамперед релігійного змісту.

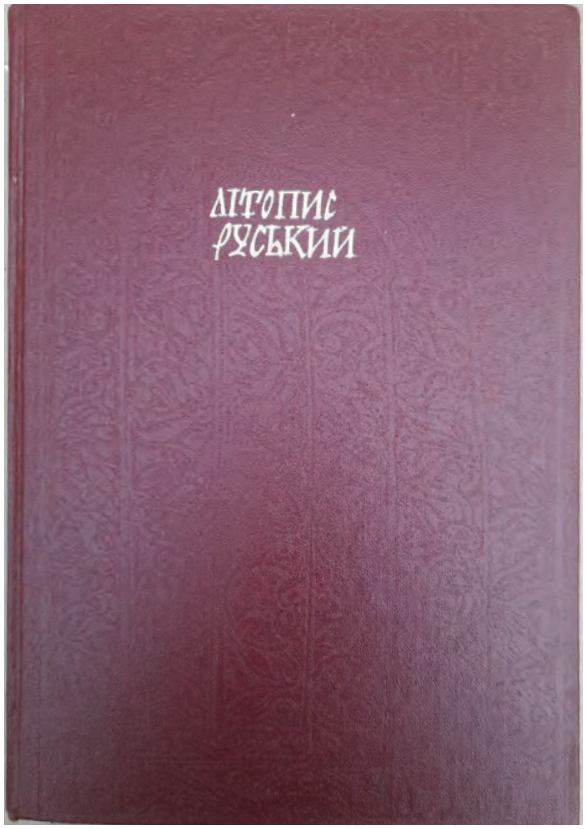

Рис. 39. Обкладинка «Літопису Руського» за Іпатським списком, що містить текст «Волинського літопису», пер. Леонід Махновець (Київ 1989)

Скрипторій Володимира Васильковича залишив помітний слід у книжній культурі Русі. Кілька створених там книг, зокрема Кормча книга 1286 р., в переписаному вигляді дійшли до нашого часу.

Із релігійними сюжетами пов'язаний і розвиток зображувального мистецтва. На фрагментах тиньку зі «Старої катедри» у Володимирі та церкви Іоана Богослова у Луцьку збереглися фрагменти фресок. Десь на рубежі XIII–XIV ст. була намальована ікона Волинської Богоматері.

3.6. Наслідки татарського вторгнення

Середина XIII ст. була рубежем для всієї Руської держави. Основними причинами цього були і зміни у її внутрішньому становищі, і зовнішні чинники, насамперед татарська навала. На Волині рубіжність цього часу визначалася не тільки загальноруськими причинами, але й місцевими, що були зумовлені зміною геополітичної ситуації у балтійському регіоні. Перерозподіл політичних сил між новими

державними утвореннями, поява тут Литовської та Орденської держав, зрештою, розпад Монгольської імперії й утворення Золотої Орди спричинили зміну зовнішньополітичних векторів волинських князівств.

Перше татарське вторгнення, як засвідчують писемні й археологічні джерела, найбільш руйнівне, відбулося на початку 1241 р. Тоді вороже військо рухалося по маршруту Київ – Колодяжин – Ізяслав – Кременець – Данилів – Володимир. Цей шлях позначений масовими руйнуваннями давньоруських міст, наприклад, Ізяслава, хоча деякі з них і не були взяті приступом (Кременець, Данилів). Писемні джерела зберегли відомості про знищення населення у Володимирі та Бресті. У Володимирі *«не зосталося [жодного] живого. Церква святої Богородиці наповнена була трупами, інші церкви [теж] були наповнені трупами і тілами мертвих»*[14].

Археологічні розкопки доповнюють цю страшну картину. На городищі поблизу Шепетівки загинуло близько 1,5 тис. осіб. Їх так і не поховали, бо не було кому. Життя на цьому місці не поновилось. Однак не всі міста після розгрому занепали. У Дорогобужі загиблі були поховані у братських могилах, а на цій ділянці продовжувалося життя (рис. 40).

Рис. 40. Братська могила жертв монгольського нашестя середини XIII ст. у Дорогобужі

Автор: Богдан Прищепа (1989)

Водночас багато пам'яток не мають слідів масштабних погромів.

Наслідком завоювання було визнання володимирським і галицьким князями зверхності хана. Унаслідок цього обмежувалися князівський суверенітет і надходження до власної казни. Так, про татарську подать пізніше у своєму заповіті говорив Володимир Василькович.

[14] Літопис руський. С. 398.

Показово, що державні атрибути Волині (територія, адміністрація, право) повністю збереглися. Крім того, контроль за діями князів південно-західної Русі з боку ханського центру був мінімальним. Тут не було баскаків, не маємо свідчень про перепис населення татарами («число»), що було прямим втручанням у справи князівської адміністрації. Жоден із місцевих князів, окрім Данила, не їздив в Орду за ханським ярликом. Характерно, що у південно-західній Русі жодного князя не позбавили життя внаслідок інтриг своїх же родичів. Усе це дає підстави говорити про більшу традиційність міжкнязівських відносин у південно-західному регіоні Руської держави, на відміну від північно-східного, де місце кожного князя визначалося переважно ханською ласкою.

Усі ці обставини, причиною яких була економічна та соціально-політична могутність Волині, сприяли її швидкому відродженню. Вже через два десятиліття після розгрому 1241 р. Володимир стає процвітаючим містом, укріплення якого вимагав знищити темник Бурундай.

Після розгрому 1241 р. маємо відомості іще про кілька вторгнень монголів на Волинь. Але тільки одне з них, Куремсина війна 1257 р., мало характер війни проти, власне, Волині. Тоді татарське військо було успішно відбите від Володимира та Луцька. У подальшому монголо-татарські війська тільки проходили територію Волині на шляху до Польщі та Литви. Причому вони брали із собою дружини руських князів, маючи на меті посварити останніх із їхніми західними та північними сусідами. 1259 р. на вимогу Бурундая руські князі самі знищили укріплення у Володимирі, Луцьку, Стожку, Данилові. Звісток про взяття і розгром жодного іншого міста ми не маємо.

У часи правління Володимира Васильковича Волинь мало потерпала від татар. Причиною цього були тісні контакти князя з могутнім ординським темником Ногаєм, який практично визначав політику Орди впродовж правління кількох ханів. Ногай виступав як покровитель володимирського князя, захищаючи його і від ханів й інших монгольських воєначальників, і від вороже настроєних руських князів. Саме цей захист забезпечував спокій для волинських земель у другій половині XIII ст., можливість розпочати широке монументальне оборонне та культове будівництво, проводити культурну діяльність. 1286 р. Володимир Василькович їздив до Ногая в Орду.

Монгольське панування призвело до помітного занепаду господарства. Найкраще це видно по наймасовішій категорії археологічних знахідок – побутовій кераміці. У процесі її виготовлення та формах відбулося повернення до традицій періоду становлення Русі. Інколи навіть почали виготовляти ліпні горщики. Відбулося різке скорочення вживання низки знакових знарядь праці, наприклад, овруцьких пірофілітових прясел.

Водночас саме тоді місцеве населення увійшло в сферу впливів східної культури. На Волині починають використовувати саман і з'являється іранська кашинна кераміка. Луцький князь Мстислав Данилович став зятем половецького хана Тігака (рис. 41).

Монголо-татарський чинник в історії Волинської землі якщо і був визначальним, то впродовж відносно короткого проміжку часу, в другій половині XIII ст., коли місцеві князівства знаходились у залежності від Орди. У подальшому доля Волині пов'язана з Литовською державою.

Рис. 41. Шолом половецького хана Тігака, тестя луцького князя Мстислава Даниловича. Чінгульський курган

Джерело: Музей історичних коштовностей України

В історії регіону литовський вплив почав проявлятись уже на початку XIII ст., коли ятвязькі, а згодом і власне литовські племена розпочинають вторгнення на підвладні волинським князям землі. І хоча вони обходили укріплені пункти, все ж розоряли сільську місцевість. Запустіння землі по Лосні (північніше Берестя) після Романа Мстиславовича, мабуть, було наслідком литовських вторгнень. Постійна загроза для поліських регіонів із півночі утруднювала їх соціально-економічний розвиток, а в подальшому – і феодалізацію.

Починаючи з XIII ст., в історії Волинської землі різко зменшується роль загальнопольського чинника. На передній план виступають відносини з Мазовією. Це відбувалося паралельно зі зміною територіальної структури регіону. Включення забузьких князівств (Белзького, Червенського, Холмського), що належали Даниловичам, у сферу галицьких впливів позбавило Волинь спільного кордону з Малопольщею. Відтоді найближчою польською сусідкою Волині на північному заході стала Мазовія, з володарями якої волинські князі підтримували традиційно тісні стосунки. Вісь Волинь – Мазовія при тісних контактах першої з Литовською державою і відносній самостійності другої у складі Польщі давала волинським князям можливість впливати на польські справи в своїх інтересах. І, що найважливіше, в момент посилення

Польщі в першій половині XIV ст., мабуть, саме ця обставина зумовила марність спроб Казимира Великого захопити Волинь. Натомість ослаблена Галичина, що була зорієнтована на Малопольщу, в момент вирішальних подій середини XIV ст. опинилась один на один із набагато сильнішим супротивником.

Говорячи про зовнішні чинники в історії Волинської землі другої половини XIII ст., не можна обійти увагою німецькі ордени та єпископства у Прибалтиці. В умовах швидкого зростання могутності Литви та Польщі волинські князі змушені були шукати собі нових стратегічних союзників. Об'єктивно ними були хрестоносці, яких можна було використати також у боротьбі за звільнення від татарської залежності.

Зближення князів південно-західної Русі з хрестоносцями розпочалося саме у другій третині XIII ст., до цього їх відносини мали яскраво виражений ворожий характер. Але 1238 р., після повернення Данилом Дорогочина, дружні зв'язки посилюються. 1249 р. Данило і Василько посилають у Ригу послів. Стаття за 1289 р. спеціально підкреслює, що Мстислав держав мир із Ляхами, Німцями, Литвою[15]. Показово що німці тут поставлені на другому місці, хоча спільного кордону з ними Волинь не мала.

На початку XIV ст. у зв'язку з пожвавленням торговельного шляху з Волині до Балтійського моря настає якісно новий етап у відносинах із прибалтійськими німцями, особливо Прусською Ганзою. У грамоті від 1334 р. Юрій-Болеслав II згадує про приязнь із Пруссією, що існувала з часів Романа Мстиславича.

[15] Літопис руський. С. 450.

РОЗДІЛ 4
У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО (XIV ст. – 1569 р.)

4.1. Початок доби литовської політичної зверхності над Волинню

Децентралізація та занепад Королівства Русі, як називали тоді державу Романовичів чи Галицько-Володимирське князівство, призвели до епохальних змін в історії Волині. Подія 7 квітня 1340 р., коли у Володимирі на Волині отруєно Болеслава-Юрія II Тройденовича – короля «Малої Русі» (як названо його у грамоті 1380 р. константинопольського патріарха Ніла)[1], відкрила нову добу – добу Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського (далі – ВКЛ). Це надзвичайно цікавий і невід'ємний період не лише литовської, білоруської, але й української минувшини.

Початок доби литовської політичної зверхності над Волинню закладено того ж таки 1340 р., коли Любарт, син литовського князя і засновника династії Гедиміна, за шлюбним договором став князювати спочатку на Волині, зокрема у Луцьку, а потім й у галицькій частині Королівства Русі. Остання після сорокарічної запеклої боротьби відійшла до Польської Корони. Волинь опинилася перед складним вибором територіальної інкорпорації і згодом стала першим реальним надбанням ВКЛ в українських землях[2] (рис. 42, 43).

ВКЛ як пізньосередньовічна поліетнічна держава інкорпорувала більшість українських регіонів за часів співправління литовських князів Ольгерда і Кейстута[3]. Волинська земля на деякий час стала об'єктом доволі запеклого протистояння між Польським королівством і ВКЛ, а в середині XV ст. остаточно опинилася серед володінь Литовської держави[4]. Поступовий, але неухильний інкорпораційний процес гальмувало існування на цій території малих удільних князівств Рюриковичів і Гедиміновичів. Цей непростий період тривав від 40-х рр. XIV ст. до 60-х рр. XVI ст. – більше як двісті років, оповитих серпанком забуття, сповнених таємниць і парадоксів[5]. І не лише для аматорів, а й для фахівців, серед

[1] Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Київ : Наук. думка, 1992. Т. III: До року 1340. С. 138. (Серія «Пам'ятки історичної думки України»).

[2] Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. 2-е изд. Москва, 1915. С. 209–235; Грушевський М. Новійша література по історії В. кн. Литовського. Критичний огляд. *Український науковий збірник.* Москва, 1916. Вип. II. С. 21–39.

[3] Пришляк В.В. Історія України: в 2 ч. Брест, 2004. Ч. 1: Від давніх часів до кінця XVIII ст. С. 45–46.

[4] Довнар-Запольский М.В. Из истории литовско-польской борьбы за Волынь. Договоры 1366 г. Киев, 1896. С. 28; Панишко С.Д. До питання про розмежування володінь Любарта і Казимира на Волині у 1366 р. *Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження.* Хмельницький, 1995. С. 87–89; Панишко С. Адміністративно-територіальна структура Волині литовського періоду. *Старий Луцьк* : наук.-інформ. зб. ЛДІКЗ. Луцьк, 2008. Вип. IV. С. 61–68.

[5] Андрияшев А. Очерк истории Волынской земли до конца XIV ст. Киев, 1888; Батюшков П.Н. [Петров Н.И.] Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург, 1888. С. 1–115; Zajączkowski S. Wołyń pod panowaniem Litwy. *Rocznik Wołyński.* Równe, 1931. S. 1–25.

яких не вщухають дискусії з найважливіших проблем цього відтинку спільної литовсько-польсько-білорусько-української історії. Саме тоді, як свого часу слушно зазначив Михайло Грушевський, *«пройшли переміни важні, глибокі, які відмінили тутешні обставини глибоко й сильно в порівнянні з ранішим, досить добре нам звісним, життям київських часів»*[6].

Рис. 42. Волинь у середині XIV – другій третині XVI ст. Масштаб 1:1 500 000 (в 1 см – 15 км). Мапа і легенда до неї складені В.Д. Собчуком, 2018 р.

Джерело: Історія Волині: навч. посіб. / наук. ред. – д-р іст. наук Ірина Ворончук. Київ; Харків, 2021. Т. І.

[6] Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1995. Т. VII: Козацькі часи – до року 1625. С. 3. (Серія «Пам'ятки історичної думки України»).

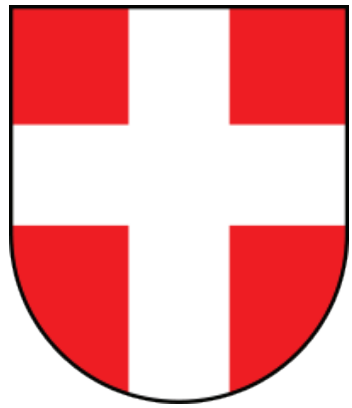

Рис. 43. Герб Волині (срібний хрест на червоному щиті). Геральдичний символ Волині відомий із монет XIV ст. великого князя руського Любарта-Дмитра Гедиміновича та з пізніших печаток початку XV ст. великих князів литовських Вітовта і Сигізмунда Кейстутовичів. За основу взято хрест святого і мученика Георгія (Юрія) – символ лицарів і знаті. Асоціювався з нащадками короля Юрія І Львовича (1301–1308 рр.) та його володіннями

Джерело: Волинський краєзнавчий музей

4.2. Княжа Волинь часів Любарта і Вітовта

За синів Гедиміна, Ольгерда та Кейстута, територія Великого князівства Литовського значно розширилася. Початок доби литовської політичної зверхності над Волинню покладено 1340 р.[7]. Напередодні син литовського князя і засновника династії Гедиміна (Ґедимінаса) – Любарт-Дмитро (1300–1383 рр.), який згодом, після заручин й одруження 1323/1331 р. із донькою, ймовірно, луцького князя Лева Юрійовича – Агрипиною (за легендою – Бушою)[8], став «політичним русином», почав князювати спочатку на Волині, зокрема в Луцьку в 1323–1324 рр., 1340–1383 рр., а потім, номінально, й у галицькій частині Королівства Русі[9] (рис. 44). Останнє 1349 р., після

[7] Норкус З. Непроголошена імперія. Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій / пер. з литов. Петро Білинський. Київ, 2016. С. 287. Рецензію на цю монографію див.: Пришляк В. Про князівство Литовське як Велике [рец. на кн.: Зенонас Норкус. Непроголошена імперія. Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій / пер. з литов. П. Білинський. Київ : Критика, 2016. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* Луцьк, 2017. № 5(354). С. 177–183; Pryszlak W. Rec. na: [Zenonas Norkus. Neprohołoszena imperija. Wełyke kniaziwstwo Łytowśke z pohladu poriwnialno-istorycznoji sociołohiji imperij. Krytyka, 2016 (tłum. z jęz. litewskiego Petro Biłynski)] : recenzje. *Polski Przegląd Dyplomatyczny*. 2018. Nr 3(74). S. 159–163.

[8] Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). *Склад, суспільна і політична роль* : історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. С. 295–296; Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 519. Дискусійні моменти з цього приводу див.: Tęgowski J. Małżeństwa Lubarta Giedyminowica. Przyczynek do genealogii dynastów halicko-wołyńskich w XIV wieku. *Genealogia*. 1995. T. 6. S. 23–25.

[9] Грушевський М. Коли сфабрикована грамота Любарта луцькій катедрі? Критична замітка. *Записки НТШ*. Львів, 1906. Т. LXX. Кн. II. С. 71–72; передрук: Грушевський М. Твори: у 50 т. Львів, 2007. Т. 8. Серія «Історичні студії та розвідки» (1906–1916) / упоряд. М. Капраль, А. Фелонюк. С. 175–176; Флоря Б.Н. Две грамоты князя Любарта (о луцкой епископской кафедре в первой половине XIV в.). *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г.: Памяти А.П. Новосельцева.* Москва, 2000. С. 250–254; Троневич П. Великий князь Дмитрій-Любарт і його сучасники : історико-краєзнавчий нарис. Луцьк, 2011. С. 29, 48–51. (Серія «Пантеон»).

сорокарічної запеклої боротьби, відійшло до Польської Корони, яка стала суперечити із ВКЛ за окремі території Волині. Того ж 1349 р. польський король Казимир III тимчасово зайняв Володимир й інші волинські міста. За мирною угодою 1352 р. Володимирська і Луцька землі залишалися за Литвою[10]. Польсько-литовське протистояння за Волинь тривало. Упродовж 1366–1370 рр. її західну частину знову тимчасово захопили поляки. Аби закріпитися на Волині Казимир III у «столечному» Володимирі розпочав будівництво з каменю та цегли нового мурованого замку, що проіснував менше двох років[11]. Натомість того ж 1366 р. Любарт переніс столицю Волинської землі з Володимира до Луцька[12], де заклав свою нову резиденцію – мурований замок, який зберігся до нинішнього часу й за романтичною традицією, що походить із XIX ст., інколи іменується в народі замком Любарта. Проте будівництво не обмежувалося лише самим замком. Була споруджена дамба для підвищення рівня води навколо князівської резиденції, підйомний міст над ровом перед В'їзною (Воротною) вежею. Саме ж будівництво з цегли велося за межами тісного дитинця навколо однієї з його стін. Тобто площа дитинця збільшувалася. Цеглу з розмірами 28–30 см×12,5–15 см×7,5–9 см викладали у техніці готичної кладки. Так було збудовано вежу, князівський палац і західну стіну[13].

Рис. 44. Картина «Любартас (Любарт)» (2014). Художник Артурас Слапшис

Джерело: приватна колекція Антанаса Ґедвіласа (Вільнюс, Литва)

[10] Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець, 2017. С. 19.

[11] Панишко С. Мурований замок Казимира Великого у Володимирі. *Старий Луцьк* : наук.-інформ. зб. ЛДІКЗ. Луцьк, 2011. Вип. VII. С. 323–327.

[12] Троневич П. Волинь в сутінках української історії XIV–XVI ст. Луцьк, 2003. С. 18.

[13] Троневич П. Луцький замок. Луцьк, 2003.

Тобто за шлюбною угодою саме через Луцьк Волинь у перспективі ставала першим реальним надбанням Литви в українських землях. Відбувалося поступове формування території Волинської землі[14]. Географічно майже вся її територія з півночі входила у басейн правих приток р. Прип'ять: річок Турія, Стир, Стохід, Горинь; на заході – обмежувалася частиною р. Західного Бугу; на півдні – лівими притоками річок Серет, Гнізна, верхів'ями річок Збруч і Бог (Південний Буг), а на сході – лівими притоками басейну р. Случі, верхів'ями річок Уж і Тетерів[15].

Проте, фактично до 1383 р. Волинь залишалася незалежною державою. Любарт не вважав себе литовським васалом, а навпаки – спадкоємцем усього Королівства Русі, зберігав титул великого князя волинського і навіть карбував монету, на якій з одного боку зображений лев, а з другого – волинський хрест. Лише після смерті Любарта, в часи правління його сина Федора Любартовича, Волинь відійшла до Вітовта Кейстутовича. Литовські князі до кінця XIV ст. не порушували суспільно-політичного устрою в українських і білоруських землях. Місцеві волинські князі ставали васалами або нових удільних князів, або великого князя литовського на основі договорів (рядів) чи присяжних грамот. За цими документами вони повинні були вірно служити сюзеренові, сплачувати щорічну данину, брати участь у його військових акціях. Сюзерен зосереджував у своїх руках зовнішню політику держави, не втручаючись у внутрішнє життя удільних князівств. Однак цей неухильний інкорпораційний процес гальмувало існування на території Волині удільних князівств Рюриковичів і Гедиміновичів[16]. Себто ВКЛ формувалося як свого роду федеративний конгломерат майже самостійних напівдержав, пов'язаних між собою наявністю єдиного сюзерена та відносною єдністю зовнішньополітичних інтересів. Волинська земля була однією з перших включена до його складу з теренів старожитньої Русі. Вона не лише напряму уособлювала її спадщину, але й була другою, за значенням, землею після Литви.

Вітовт (Вітаутас) Олександр Кейстутович – представник литовської правлячої династії Гедиміновичів, який народився і помер у литовських Троках (Тракаї), став великим князем литовським і час його правління (1382–1430 рр.) займає одне з чільних місць в історичній минувшині Волині пізнього середньовіччя (рис. 45). Саме за Вітовта Великого, як його звично іменує литовська традиція, ВКЛ майже на 40 років перетворилось із дещо аморфного федеративного об'єднання земель у міцну централізовану державу[17]. До самої смерті 1430 р. своєю княжою волею Вітовт придушував будь-які сепаратистські дії удільних князів-державців, утримуючи так державну стабільність. Династичні шлюби, припинення князівських міжусобиць, реформи, привілеї містам і міщанам, ліквідація загрози агресії з боку сусідніх держав привели до певної стабілізації в державі[18].

[14] Панишко С. Структура Волинської землі в середині XIV століття. *Родовід.* 1992. Ч. 3. С. 26–30.

[15] Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. С. 11.

[16] Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)...; Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. : історико-генеалогічне дослідження. Львів, 1996.

[17] Грушевський М. «Похвала В[еликому] кн[язю] Витовту», кілька уваг про склад найдавнійшої руської-литовської літописи. *Записки НТШ.* Львів, 1895. Т. VIII. Кн. IV. С. 1–16.

[18] Прышляк У. Гістарычная постаць Вітаўта ў сучаснай беларускай гістарыяграфіі і навукова-папулярнай літаратуры. *Гістарычны альманах.* Гародня, 2003. Т. 8. С. 167–173; Пришляк В.В. Вітовт в сучасній історіографії та науково-популярній літературі Білорусі: погляд з України. *Беларусь – Украіна: гістарычны вопыт узаемаадносін* : мат. міжнар. навук. канф. (Мінск, 18–19 сакавіка 2003 г.) / рэд.: У.І. Навіцкі, М.П. Касцюк і ін. Мінск, 2004. С. 94–99.

Рис. 45. Велика («маєстатна») печатка Вітовта, 1407 р. Легенда латиною: *«Печать Олександра, інакше Вітовда – Божою милістю великого князя Литви, правителя Русі та ін.»*. Волинський хрест став її невід'ємною частиною разом із «Погонею» (лицар на коні з піднятим у правиці мечем) – гербом ВКЛ, знаками Трокського князівства – «Піший воїн» і Жемайтії – «Ведмідь». Малюнок XIX ст.
Джерело: книга "Siegel des mittelalters von Polen, Lithauen, Schlesien, Pommern und Preussen". Berlin, 1854

Після Кревської унії обділеним волостями залишився Вітовт – син Кейстута. Уділ його батька – Троцьке, Городенське і Берестейське князівства разом із іншими землями Владислав II Ягайло надав братові Скиргайлові, якого водночас призначив намісником у ВКЛ. Взамін них 1388 р. Вітовтові була передана Волинська земля. У Луцьку Вітовт разом із сім'єю, князями, боярами осів ще 1387 р. Луцька земля з 1392 р. перейшла під його опіку[19]. Вітовт надавав великої уваги Луцьку, яке за час свого князювання помітно розбудував і зміцнив. Насамперед це стосується Верхнього (Вишнього) і Нижнього (Окольного) замків, оборонні споруди яких були певною мірою модернізовані відповідно до нових викликів застосування вогнепальної зброї.

Особливо дбав і розбудував свою одну зі своїх південних резиденцій – Луцький (Вишній) замок (рис. 46). На час князювання Вітовта припадає третій будівельний період, який реалізовувався у кілька етапів. Унаслідок весь Верхній замок постав у червоній цеглі: північну та східну стіни домурували, а в місці їх стику звели Владичу вежу. Усі три вежі накрили ґонтом. Характер кладки, розміри цегли вказують на повну ідентичність із готичним Старим замком Вітовта 1398 р. у Гродно на високому правому березі р. Німан. Тобто це робота однієї бригади майстрів у цих містах. Також на території замку був князівський палац, який згодом став королівською власністю. Як відомо з документів, у середині XVI ст. на місці старого почалося

[19] Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. / редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. Київ, 1993. Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. С. 140. (Серія «Пам'ятки історичної думки України»).

будівництво нового палацу з використанням італійських (ренесансних) архітектурних елементів. Палац було прибудовано до В'їзної вежі. Він мав довжину 28 сажнів, ширину – 6, а висоту – 10. 1427 р. Вітовт отримав буллу від Папи Римського Мартина V про перенесення кафедри з Володимира до Луцька. Тому ще упродовж 1425–1427 рр. в Окольному замку велося будівництво дерев'яного костелу Святої Трійці. Він часто перебував у місті, включивши його в сферу великокнязівської політики. За свого правління Вітовт, ймовірно, намагався зробити Луцьк ще однією зі своїх неофіційних резиденцій на Волині[20].

Рис. 46. Луцький (Верхній) замок

Джерело: фото Віктора Чухрая, 1997 р.

4.3. Волинські хоругви у битві під Грюнвальдом 1410 р.

1409 р. почалася «Велика війна» Польщі й Литви, з одного боку, і Тевтонського ордену – з другого. Наприкінці червня 1410 р. до кордонів із Пруссією стала наближатися польсько-литовська армія, ядром якої були сили слов'янських народів. Військо Вітовта складалося з ополчень усіх литовських, українських, білоруських земель ВКЛ. Свої полки виставили Київ, Смоленськ, Брянськ, Стародуб, Полоцьк, Вітебськ, Новгород-Сіверський, Берестя, Пинськ, Ратно, Луцьк, Крем'янець й інші міста. При литовському князеві також були невеликі загони татарської кінноти[21]. До складу польського війська увійшли полки з підвладних Польщі Холмської, Львівської, Галицької й Подільської земель, а також загони з Чехії, Моравії та Силезії. Союзна армія

[20] Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. Санкт-Петербург, 1894. С. 240.

[21] Длугош Я. Грюнвальдская битва / изд. подгот. Г.А. Стратановский, Б.В. Казанский, Л.В. Разумовская ; пер. с латин. Г.А. Стратановского. Москва, Ленинград, 1962. С. 73. (Серия «Литературные памятники»).

(близько 100 тис. осіб) перевищувала сили ордену, але була гірше озброєна і підготовлена. Хрестоносці (приблизно 80 тис. осіб) мали воїнів із 22 держав Західної Європи[22].

На початку липня 1410 р. союзні армії Ягайла і Вітовта вступили на територію Східної Пруссії і розташувалися між Танненберґом і Грюнвальдом, куди підійшли війська німецьких рицарів. Битва, яка вирішила долю «Великої війни», розпочалася вранці 15 липня 1410 р. атакою військ Вітовта і татарської кінноти на правому крилі союзної армії. У Грюнвальдській битві у війську ВКЛ під командою Вітовта 15 липня 1410 р. було вісім українських хоругв: Берестейська, Київська, Крем'янецька, Луцька, Новгород-Сіверська, Пинська, Ратненська і Стародубська. Власне, з Волинської землі були лише дві хоругви – Луцька і Крем'янецька, а з сусідньої Холмської землі – Ратненська[23] (рис. 47). За новим адміністративно-територіальним поділом Ратненське князівство в середині 40-х рр. XV ст. відійшло до складу Польського королівства і було приєднане до сусідньої Холмської землі Руського воєводства, утворивши разом із навколишніми землями відомий в історичній науці т. зв. «ратенський» (чи «любомльсько-ратенський») клин коронних земель, що глибоко, на 120 км, врізались у землі ВКЛ[24].

Рис. 47. Грюнвальдська битва 1410 р. Гравюра невідомого автора

Джерело: Kronika polska Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydana. Kraków, 1597. S. 297

[22] Краўцэвіч А.К. Тэўтонскі ордэн: ад Ерусаліма да Грунвальда. Мінск, 1993. С. 28; Nadolski A. Grunwald 1410. 2 wyd. Warszawa, 2009.

[23] Длугош Я. Грюнвальдская битва. С. 91. (Серия «Литературные памятники»); Грыцкевіч А. Барацьба Вялікага княства Літоўскага і Рускага (Беларуска-Літоўскай дзяржавы) з Тэўтонскім ордэнам у канцы XIV – першай палове XV ст. *Адраджэнне* : гістарычны альманах. Мінск, 1995. Вып. 1. С. 40, 45.

[24] Пришляк В.В. Західне Полісся за литовсько-польської доби (XIV–XVIII ст.). § 1. У складі Великого князівства Литовського. *Західне Полісся: історія та культура* : монографія / наук. ред. В.К. Баран. Луцьк, 2012. С. 110.

Німецькі рицарі відбили натиск і почали переслідувати литовсько-руські війська, що відступали. У цей критичний момент битви три білоруські полки під орудою смоленського князя Семена Лінґвена Ольґердовича залишилися на полі бою і скували частину сил хрестоносців, що наступали. Один із смоленських полків був цілком знищений, а два інші пробилися до польських військ і прикрили їх із правого флангу. Польські війська перейшли в наступ і прорвали фронт німецьких рицарів. Атака хрестоносців, що повернулися після переслідування литовсько-руського війська, була відбита. Великий магістр ордену особисто ввів у бій резерв, але і Ягайло протиставив йому свіжі сили, підтримані військами Вітовта, що повернулися на поле бою. Хрестоносці були оточені. Більшість загинула разом із керівниками ордену, зокрема з великим магістром Ульріхом фон Юнґінґеном.

Об'єднані сили слов'янських народів і литовців завдали нищівного удару Тевтонському ордену. Грюнвальдська битва стала важливою віхою в історії всієї Центрально-Східної Європи[25]. *"Drang nach Osten"* (натиск на Схід) – агресія німецьких рицарів на сусідні східні землі була зупинена.

Один із безпосередніх наслідків «Великої війни» – зростання міжнародного значення ВКЛ і зміцнення його державної суверенності. Це проявилося насамперед у спробах литовських феодалів позбутися політичної залежності від Польського королівства. Однак польські пани намагалися поставити під свій контроль зовнішньополітичну діяльність уряду Вітовта і низкою поступок литовським феодалам добитися зміцнення польсько-литовської унії. Для цього 1411 р. Ягайло, заручившись згодою польських панів і католицьких прелатів, передав Вітовтові в довічне володіння Західне Поділля, яким із 1408 р. управляли королівські старости. Він активно відстоював зовнішньополітичні інтереси Литви. Так, у договорі, укладеному 1412 р. в м. Любомль між польським королем і німецьким цісарем й угорським королем Сигізмундом, Угорщина відмовилася на користь Польщі та Литви від давніх претензій угорських феодалів на Галицьку й Подільську Русь, причому Ягайло гарантував володіння цими українськими землями не тільки польським, а й литовським магнатам.

2 жовтня 1413 р. на спільному сеймі у м. Городло на Західному Бузі польські та литовські провідники оформили нову – Городельську унію, яка ще раз підтверджувала польсько-литовське зближення, але, на відміну від попередніх подібних актів, проголошувала збереження великокнязівського престолу в Литві. Також був вироблений порядок обрання польського і литовського монархів із відома і за згодою нобілів обох держав. Великий князь литовський і надалі залишався під верховною владою польського короля[26].

4.4. Луцький з'їзд 1429 р.

Зустріч європейських правителів, із часу якої минуло понад 590 літ, відбулася у січні 1429 р. в Луцьку на Волині (рис. 48). Конгрес скликаний на Водохреще з відома та згоди

[25] Бумблаускас А., Марзалюк І., Черкас Б. Грюнвальдська битва – битва народів. Київ, 2010.

[26] Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Т. IV. С. 149–153.

майбутнього імператора Священної Римської імперії, а на той час короля угорського, німецького та чеського – Сигізмунда І Люксембурзького, з ініціативи великого князя литовського Вітовта для розв'язання низки політичних й економічних питань Центрально-Східної Європи. На ньому обговорювали волоське, ганзейське, чеське, тобто гуситське питання[27]. Також ішлося про створення антитурецької коаліції, релігійні й інші проблеми, зокрема про правила торгівлі, податки, судноплавство у Балтійському морі. Осібно планувалося розв'язати питання про коронацію Вітовта[28]. Перемовини й обговорення могли відбуватися у князівському палаці Верхнього або Окольному замку. Через суперечки між головними його учасниками з'їзд не мав суттєвого впливу на політичне життя тогочасної Центрально-Східної Європи. Натомість ця звична для дипломатичної практики пізнього середньовіччя багатостороння зустріч європейських монархів стала значною подією в історії передусім Луцька й Волині загалом. З'їзд підкреслив і суттєво підсилив вагомість міста, яке невдовзі отримало магдебурзьке право та можливість обирати повноважну міську владу.

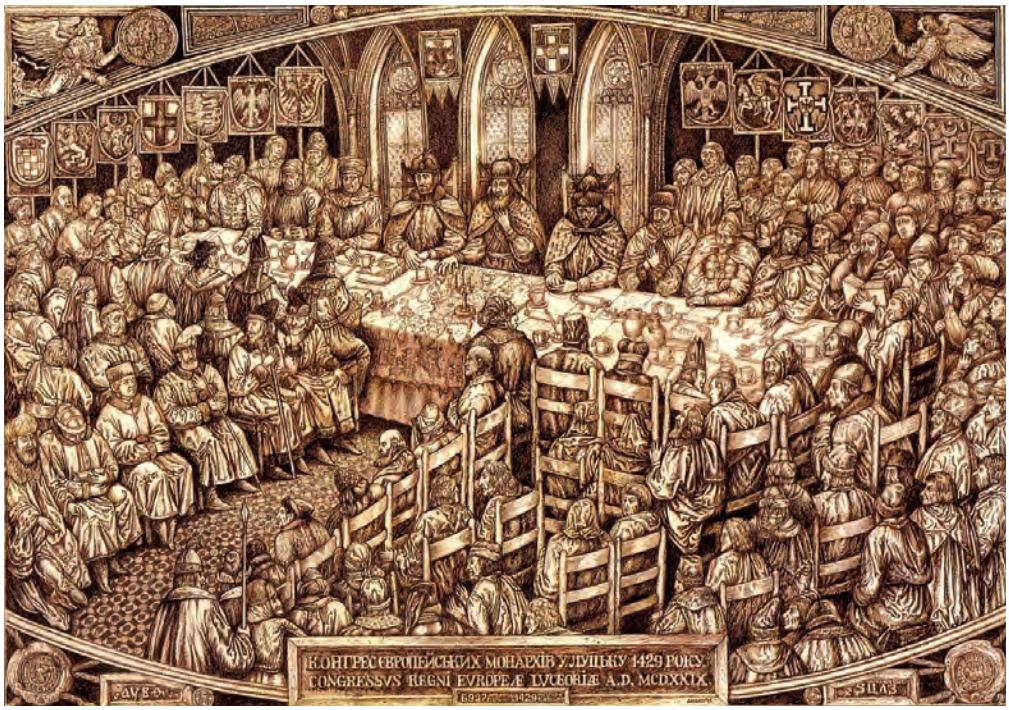

Рис. 48. Конгрес європейських монархів у Луцьку 1429 р.
Художник Олександр Дишко, 2012 р.

Зустріч монархів мала на меті розв'язання низки важливих питань політичного, економічного та релігійного характеру. Те, що вона відбулася у Луцьку на Волині –

[27] Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego / przeklad J. Mrukówna, red. i koment. S. Gaweda ; red. M. Skowronek. Wyd. 2. Księga 11 : 1413–1430. Warszawa, 2009. S. 262–263.

[28] Барабашев А. Витовт. Последние двадцать лет княжения, 1410–1430. Санкт-Петербург, 1891. С. 239–241.

не випадковість. Розташування Лучеська на тодішній мапі Центрально-Східної Європи було зручним із огляду на логістику приїзду сюди Вітовта – з Вільна, Сигізмунда Люксембурга – з Буди й Владислава Ягайла – з Кракова чи Гродна. Друга причина апелювала до феномену присутності Бога у важливих справах, чинених монархами. Ішлося про костел Святої Трійці. Його будівництво розпочалося 1425 р. Після перенесення до міста римо-католицької кафедри з Володимира 1427 р. храм став кафедральним[29]. Святиню розцінювали як гідну для спільної молитви трьох володарів після завершення зустрічі. Добра гостина, бенкет, вартий достойників, також бачилися Вітовтові можливими саме у Луцьку.

Для максимальної зручності іменитих монархів підготовано розкішні палати в князівському палаці у Верхньому й Окольному замках, будинках луцьких міщан і мешканців тодішніх передмість – Гнідави та Красного, а також, можливо, околиць Лучеська – Жидичина та Ківерець. Переповідають, що були заготовлені сотні бочок вина та пива, стада лосів, зубрів, диких кабанів, домашні воли, барани, золоте та срібне столове приладдя.

Першим до княжого Луцька на свято Трьох королів (6 січня) приїхав польський король Владислав II Ягайло з дружиною Софією та двома маленькими синами. Один із них – Казимир згодом стане великим князем литовським і королем польським. Разом із ними – архієпископ Ян Тарновський і єпископ Збіґнєв Олесницький із Кракова. В очікуванні решти монархів Владислав Ягайло знайшов собі цікаве заняття – подався на лови – полювати на багаті дичиною-звіриною угіддя між Луцьком і Житомиром[30].

Імператор Священної Римської імперії Сигізмунд I разом із дружиною – королевою Барбарою Цілеською прибули на запрошення Вітовта значно пізніше – 23 січня, відіславши наперед себе поважних послів. Далеко за місто, аж до Забороля, виїхали господарі на чолі з Вітовтом і Ягайлом та представники руської, латинської, вірменської, єврейської, караїмської громад Луцька (рис. 49, 50). Його зустріч, яку описав польський історик-хроніст XV ст. Ян Длугош, була особливо пишною: *«Король римський і угорський Сиґізмунд прибув на той з'їзд трохи пізніше. Він, однак прислав завчасно послів, аби це якось виправдало його запізніле прибуття. Щоб не марнувати часу на зупинку в Луцьку, король Владислав подався з Луцька полювати на угіддя між Луцьком і Житомиром і пробув там кілька днів, аж поки йому не доповіли про прибуття до Луцька короля римського Сиґізмунда. [...] Вийшли йому на зустріч на відстань однієї милі князь Вітольд зі своїм почтом панів, а після його приїзду король польський Владислав увійшов до карети, в якій їхала королева римська Барбара, і в'їхав до Луцька. Врешті за князем Вітольдом поспішав на коні король римський Сиґізмунд, біля якого з одного боку їхав єпископ краківський Збіґнєв, а тим часом труби та інші різні інструменти звучали потужно»*[31].

[29] Колосок Б. Ecclesia cathedralis Luceoriensis. Кафедральні споруди Луцька : історико-архітектурне дослідження. Білий Дунаєць, Острог, 2002. С. 82. (Бібліотека «Волання з Волині», т. 28); Троневич П.О., Хілько М.В., Сайчук Б.Т. Втрачені християнські храми Луцька. Луцьк, 2001. С. 41.

[30] Садовнік Т., Бірюліна О., Баран В. Європейський з'їзд 1429 року в Луцьку. Вид. 2-ге. Луцьк, 2006. С. 18–19; Пришляк В. Вітовт в сучасній історіографії та науково-популярній літературі Білорусі: погляд з України. *З'їзд європейських монархів у Луцьку в 1429 році* : матеріали I та II міжнар. наук., іст.-краєзнавчих конф., присвячених 570-й та 575-й річницям з'їзду / авт.-упоряд. Г. Марчук. Луцьк, 2007. С. 52–56.

[31] Переклад з пол. за виданням: Długosza Jana. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. S. 261.

Рис. 49. З'їзд європейських монархів у Луцьку, 1429 р.
Художник Артур Орльонов, 2016 р.

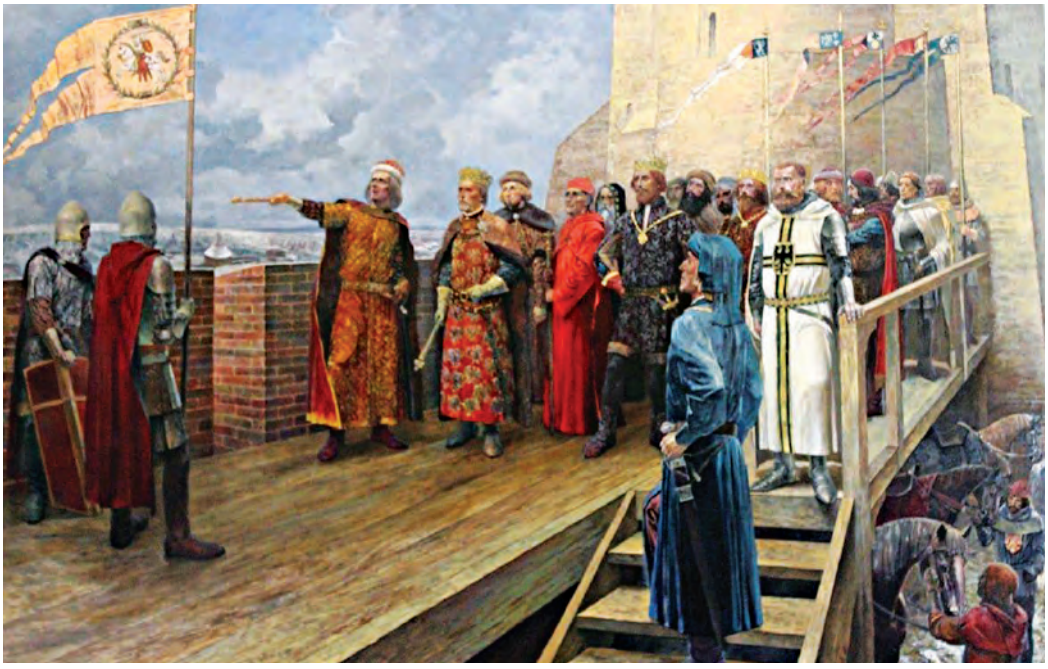

Рис. 50. З'їзд монархів. Художник Андрій Серебряков, 2013 р.

Після урочистої зустрічі процесія рушила до самого міста. Назустріч виходило багато людей із сіл, самих лучан і вже прибулих гостей з'їзду. Процес мав певне

значення презентації, де кожен володар намагався подати своє представництво якомога пишніше і багатше. Усе відбувалося під звуки дзвонів церков і костелів, барабанів, сурм. Після прибуття в замок великий князь влаштував ще один прийом із королівськими почестями.

Господарями з'їзду були Вітовт Кейстутович із династії Гедиміновичів, литовсько-руські князівські роди: Острозькі, Гольшанські, Сангушки, Четвертинські, Чорторийські, Друцькі, Курцевичі, бояри Кирдеї, а також луцькі єпископи: римо-католицькі, православні та вірменські, єврейські рабини.

В очікуванні на ініціатора тогочасного «саміту» – імператора Сигізмунда і поки не розпочалися дипломатичні переговори, поважні гості розважалися, бенкетували, куштували всілякі смаколики та вина. За переказами, щодня нібито споживалося до 700 бочок питного меду, вина, мальвазії й інших напоїв, 700 волів, 1400 баранів, сотні лосів, диких кабанів, а також інші страви[32]. У перервах між дискусіями гості проводили час у різних забавах, лицарських турнірах, полюваннях. Дипломатичні переговори відбувалися у князівському палаці у Верхньому замку Луцька. Проводити перемовини та ночувати окремі Вітовтові гості також могли, ймовірно, лише в недобудованій тоді Стировій (Свидригайловій) вежі, де були облаштовані вбиральня та камін[33].

Історія коронування Вітовта була чи не найбільшою інтригою зустрічі в Луцьку. Аби відвернути амбіції Вітовта на Чеське королівство і щоб трохи ослабити Польщу, Сигізмунд I Люксембург здавна підбурював Вітовта на титул короля Литви. Вітовт також цього хотів, але активними противниками Литовсько-Руського королівства були поляки, які керувалися тим, що литовці не мають права нехтувати умовами Кревської унії 1385 р. У сприйнятті польського короля Луцьк, Волинь, як і весь простір ВКЛ, належали передусім йому як верховному правителеві. Бажання Вітовта коронуватися на осібного монарха ВКЛ викликало певний дисонанс в усталеному ментальному баченні ситуації його кузена. Тому питання коронації, на успішне розв'язання якого так сподівалися Сигізмунд і Вітовт, було зірване поляками. Висловивши свій протест, польська делегація завчасно покинула Луцьк[34].

Коронацію Вітовта і його молодої дружини Юліанії Гольшанської у Вільні запланували на вересень наступного 1430 р. Коронаційні акти були підготовлені у канцелярії Сигізмунда. ВКЛ проголошувалося королівством на вічні часи. Проте через перешкоду поляків, які перекрили шлях і спеціально не пустили корону до Литви, урочиста коронація Вітовта так і не відбулася. Вінці, які везли з Риму, на території Королівства Польського перехопили піддані Ягайла. Поважний вік, емоційні потрясіння і низка життєвих обставин не сприяли Вітовтові. У жовтні 1430 р. він помер, так і не ставши коронованим володарем ВКЛ[35]. Похований у кафедральному костелі литовської столиці.

---

[32] Стрийковський М. Літопис польський, литовський, жмудський і всієї Руси / пер. з пол. Р. Івасів, В. Пепа ; з лат. І. Козовик, Р. Паранько ; відп. ред. О. Купчинський. Львів, 2011. С. 658. (Серія «НТШ. Історичні джерела», т. 10).

[33] Кушпа М. Луцьк в X – першій половині XVI століття: короткий нарис з історії просторового розвитку міста. Луцьк, 2019. С. 97.

[34] Blaszczyk G. Burza koronacyjna: Dramatyczny fragment stosunków polsko-litewskich w XV wieku. Poznań, 1998.

[35] Długosza Jana. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. S. 315–316.

З'їзд у Луцьку не мав суттєвого впливу на політичне життя тогочасної Центрально-Східної Європи через суперечки між його головними учасниками. Михайло Грушевський слушно зазначав, що «*се був один з численної серії дипломатичних з'їздів 1420-х рр., тільки відбувався з великою парадою […]. На порядку дня стояли справи прусська, гуситська та волоська, що виплила тоді між Польщею й Угорщиною. Успіхи нарад в сих справах були дуже невеликі*»[36]. Однак в історичній та, особливо, краєзнавчій літературі його часто-густо сплутують із подібними реаліями у Вільно й інколи класифікують сучасними термінами як «один із перших європейських самітів», «першу в історії міжнародної політики багатосторонню зустріч на найвищому рівні» чи навіть як «праобраз» Європарламенту[37]. Натомість основні джерела для повної історичної реконструкції цієї події досі лежать в архівах Берліна, Відня та Кракова.

4.5. Волинь за часів Свидригайла у другій чверті XV ст.

У другій чверті XV ст. Волинь спробувала відродити власну окремішність (рис. 51). Князь Свидригайло (Швитригайла – у литовській традиції, бл. 1375–1452 рр.) був наймолодшим сином великого князя литовського Ольґерда, який став на чолі неоголошеної війни «руської» знаті супроти литовського центру і Польського королівства за свої політичні права (рис. 52). 14 серпня 1385 р. між Литвою й Польщею укладено Кревську унію. За її умовами великий князь литовський Ягайло Ольґердович (Йоґайла – у литовській традиції) у краківському Вавелі одружився у січні 1386 р. з польською королевою Ядвігою Анжуйською. Згодом, 4 березня того ж року, коронувався і став не лише повноправним королем Польщі під іменем Владислава II Ягелли, але й засновником нової польської королівської династії Ягеллонів. Усі литовсько-руські князі роду Гедиміновичів зобов'язані були присягнути на вірність Ягайлові та Польській Короні, тобто фактично позбавити себе спадкових прав на уділи. Серед тих, хто не бажав присягати Польському королівству, – вітебський князь Свидригайло Ольґердович і великий князь волинський Федір Любартович. Водночас, за литовсько-польською угодою, православну еліту на теренах ВКЛ суттєво обмежили у наданні державних урядів. Це усувало їх від активного політичного життя у своєму краї. Хоча навіть за таких умов князі, пани і бояри продовжували нести усі тягарі воєнних походів й інші державні повинності.

Федір Любартович відійшов від політичного протистояння й замирився з королем Ягайлом. Натомість безправні русини 1400 р. обрали своїм верховним провідником у боротьбі за зрівняння у правах із католицькою шляхтою князя Свидригайла. Саме він обіцяв їм державні посади, земельні наділи та всілякі інші винагороди за вірну

[36] Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. Т. IV. С. 155.

[37] Дискусія на цю тему велася на науковій конференції в Луцьку 6–7 вересня 2019 р. Див.: Пришляк В. Міжнародна наукова конференція «Луцький з'їзд 1429 р. на тлі епохи» : хроніка. *Український історичний журнал*. 2020. Січ.–лют. № 1 (550). С. 219–223. Про певну міфологізацію цієї події див. також: Русина О.В. Українські аспекти білорусько-литовського літописання: історія й історіографія. *Український історичний журнал*. 2016. № 6. С. 141–142.

службу. Заради улюбленого князя волинська шляхта йшла на відважні вчинки. Наприклад, Великодньої п'ятниці 1418 р. за допомогою князя Дашка Острозького вони визволили ув'язненого за наказом Вітовта Свидригайла із важкодоступного Крем'янецького замку[38].

Рис. 51. Волинь й інші українські землі у XV ст. (мапа)

Джерело: Атлас. Історія України. 7 клас (Київ, 2019)

Після смерті Вітовта литовські, українські й білоруські князі-русини 1431 р. проголосили Свидригайла Ольґердовича великим князем литовським[39]. Старшим за нього за віком серед Ольґердовичів був герой Грюнвальдської битви, мстиславський князь Семен-Лінґвен (Луґвеній). Проте ця інтронізація і зростання впливу православних русинів у державі не зовсім сподобалася польським панам, і вони підбурили короля Ягайла на війну проти Литви. В історичній літературі цей збройний конфлікт

[38] Софийская первая летопись. *Полное собрание русских летописей.* Санкт-Петербург, 1851. Т. V: Псковская вторая и Софийская первая летописи. С. 260; Супрасльская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Москва, 1980. Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские / сост. и автор предисл. Н.Н. Улащик. С. 56; Собчук В. Кременецький замок. *Студії і матеріали з історії Волині.* Кременець, 2012. С. 87.

[39] Długosza Jana. Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego. S. 318, 320.

із поляками, що розгорівся у червні – серпні 1431 р., відомий як Луцька війна[40]. Ягайло, як і у випадку з коронацією Вітовта, убачав у Свидригайлові небезпечного конкурента-супротивника, виразно підтримуваного місцевою знаттю.

Рис. 52. Відбиток печатки князя Свидригайла, 1432 р.

Джерело: Національний архів у Кракові

Готуючись до війни проти Польщі, Свидригайло уклав союзи з Тевтонським і Лівонським орденами[41], Молдовським господарством і Золотою Ордою. Крім того, його підтримував німецький імператор й угорський король Сигізмунд I Люксембург.

Після взяття і розграбування Городла польські війська обложили Володимир. 21 липня 1431 р., переправившись через р. Буг біля Городла, Владислав II Ягайло з королівським військом через Устилуг, Зимно, Березовичі, Забороль наприкінці липня наблизився до Луцька – столиці Волинської землі[42]. Свидригайло тим часом зібрав великі сили й отаборився в Луцьку. 31 липня 1431 р. шість польських хоругов зіткнулися з передовими литовськими загонами на переправі на річці Стир. При наближенні головних сил польського короля Свидригайло спалив частину міста і відступив, залишивши чотиритисячний гарнізон у Луцькому замку під командуванням луцького старости і воєводи Станка Юрші (Юрші Івановича). Під час бою сам великий князь литовський отримав поранення. Наступного дня польські війська приступили до облоги Луцького замку. 13 серпня поляки здійснили спробу штурму замку, але були відбиті. Того ж дня між луцьким старостою Юршою і польським командуванням укладено чотириденне перемир'я.

[40] Троневич П. Волинь в сутінках української історії XIV–XVI ст. С. 53; Полехов С.В. Наследники Витовта. Династическая война в Великом княжестве Литовском в 30-е годы XV века / отв. ред. Б.Н. Флоря. Москва, 2015. С. 193–210.

[41] Коцебу А. Свитригайло, великий князь литовский, или Дополнение к историям литовской, российской, польской и прусской / пер. с нем. Санкт-Петербург, 1835. С. 223–225. Критичну оцінку цієї праці див.: Полехов С.В. Наследники Витовта... С. 19–20.

[42] Gąsiorowski A. Itinerarium króla Władysława Jagiełły 1386–1434. Warszawa, 1972. S. 91.

17 серпня литовці відновили військові дії. Поляки знову спробували захопити замок штурмом, але зазнали невдачі. Саме тоді інші литовські загони зайняли Ратно, увійшли в Холмську землю й спробували захопити Крем'янецький і Збаразький замки. 20 серпня укладено нове, шестиденне перемир'я. Саме тоді у війну проти Польщі на боці Свидригайла вступив Тевтонський орден і Молдовське господарство. Ягайло тим часом пропонував продовжити термін перемир'я, але поляки зробили нову атаку на Луцьк, зазнавши чергової невдачі. Зрештою 1 вересня 1431 р. великий князь литовський Свидригайло у Чорторийську уклав із польським королем дворічне перемир'я (до 24 червня 1433 р.)[43]. Польська Корона зберегла за собою Західне Поділля з містами Кам'янцем, Червоногородом, Смотричем і Скалою. ВКЛ утримало під своїм контролем Східне Поділля і Волинь.

Кінець Луцької війни не приніс успіху Польській Короні. Обидві сторони зберегли за собою спірні прикордонні землі, які вони утримували на момент укладення угоди про перемир'я. Польща на кілька років була втягнута у нову війну з Тевтонським орденом (1431–1435 рр.). Поляки не змогли домогтися повалення Свидригайла з литовського великокнязівського престолу. Польща і Литва не провели демаркацію нових кордонів через нові розбіжності й непорозуміння.

Зробивши ставку на «руську» аристократію, князь збурив проти себе пропольські сили, які зважилися у вересні 1432 р. на двірцевий переворот і привели до влади на великокнязівський престол у Вільні стародубського князя Сигізмунда Кейстутовича (1432–1440 рр.)[44]. Свидригайла позбавили влади. Йому нічого не залишилось, як рятуватися втечею[45].

Упродовж 1432–1433 рр. династична війна точилася з перемінним успіхом. Відхід союзницької «руської» шляхти з Білорусі 1434 р. лише помітно зменшив шанси на її примарний успіх. Великий князь литовський Сигізмунд Кейстутович вчасно для себе надав привілей про зрівняння прав православних і католиків. Після програшної битви 1 вересня 1435 р. на р. Швентої (Святій) під Вількомиром (нині – м. Укмерге в Литві) Свидригайло поступово став втрачати свої позиції. Незважаючи на такі несприятливі обставини, 1436 р. з Києва за підтримки чернігово-сіверських князів і союзників-татар йому вдалося організувати спільний похід на Східне Поділля і навіть взяти Вінницю. Тоді ж його одностайно підтримали і волинські княжі роди.

Останні дванадцять років княжіння Свидригайла на Волині були «золотим віком» для місцевих княжих і боярських родин. Волинь часів Свидригайла представляли столичний Луцький повіт, у якому урядував староста Немиря Рязанович, і Володимирський повіт під управлінням князя Михайла Курцевича. Життям великокнязівського двору Свидригайла у Луцьку відав маршалок – князь Михайло Чорторийський,

[43] Бучинський Б. Кілька причинків до часів вел[икого] князя Свидригайла (1430–1433). *Записки НТШ.* Львів, 1907. Т. LXXVI. Кн. II. С. 135–136; Войтович Л. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. Львів, 1998. Вип. 5: ΠΡΟΣΦΩΝΗΜΑ: Історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. С. 164.

[44] Барвінський Б. Жигимонт Кейстутович, великий князь литовсько-руський (1432–1440). Жовква, 1905. С. 162–165.

[45] Бучинський Б. Кілька причинків до часів вел[икого] князя Свидригайла (1430–1433). *Записки НТШ.* Львів, 1907. Т. LXXVI. Кн. II. С. 140–142.

а главою уряду (канцлером) став Федір Козловський. Його заступником (підканцлером) і підскарбієм був пан Сенко Каленикович. Господарським справами двору відав луцький ключник – пан Юшко Войдатович[46].

Упродовж 1440/1442–1452 рр. Свидригайло постійно користувався титулом великого князя, який прибрав ще 1430 р. Його двір у Луцьку, де він князював на запрошення місцевої знаті, мав виразний великокнязівський характер. Тут діяли уряди, яких не було ще навіть у Вільні. Рада складалася з представників князівських і панських родів, які походили з різних земель ВКЛ, хоча більшість становили мешканці Волині – головного регіону, підпорядкованого великому князеві[47]. За його правління у Луцьку домуровано Верхній (Вишній) замок. Стирова вежа цього замку досі носить друге ім'я – Свидригайлова. Окрім Луцького та Володимирського повітів Волинської землі, під владою Свидригайла були також Брацлавська земля, яка займала східну частину Поділля, і Звягольська волость[48].

Саме на Волині за правління Свидригайла, як засвідчують документи його канцелярії за 1440–1452 рр., на означення проміжної ланки між князями та господарськими боярами й боярами-слугами вперше на теренах ВКЛ почали вживати термін «пан», запозичений, за посередництвом польської, очевидно, із чеської канцелярської мови. Це ж стосується і таких публічно-правових термінів, як-от: ґрод (замок), рицер (боярин), староста (королівський намісник), містич (городянин), зем'янин (шляхетний рицар-землевласник), дідич (спадковий власник) тощо. Із другої половини XV ст. у Свидригайлових актових джерелах на позначення родовитої, благородної від народження особи міцно вкорінюється поняття «шляхтич» (від німецького слова "eschlecht" – походження, відповідно, запозичення у чеській мові – "šlechtic", а у польській – "szlachcic")[49].

Проте Свидригайлові не вдалося на довше утримати під своєю владою Волинську землю. Уже 1438 р. Луцька земля присягнула його суперникові на великокняжому столі – Сигізмундові Кейстутовичу. Так на Волині завершився короткий період утвердження політичного регіоналізму. Від 1452 р. удільна автономія Волинської землі, яка остаточно відійшла до ВКЛ, починає згасати. Це було пов'язано, власне, зі смертю Свидригайла 10 лютого 1452 р. Оскільки Луцька земля певний час була анексована і належала до Польської Корони, то 1452 р. луцький староста Немиря Рязанович і князь Іван Чорторийський відразу погодилися на приєднання Луцька до ВКЛ[50]. Проте до цього часу і надалі у складі ВКЛ Волинь була провінцією, не дуже інтегрованою з Вільном. Натомість залишалася своєрідним державно-територіальним центром, однією із земель старожитньої Русі, до якої продовжували тяжіти інші руські землі.

---

[46] Троневич П. Волинь в сутінках української історії XIV–XVI ст. С. 51–52; Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku: spisy / oprac. M. Wolski. Kórnik, 2007. S. 76. (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy / pod red. A. Gąsiorowskiego. T. III: Ziemie Ruskie. Z. 5).

[47] Однороженко О. Геральдика членів господарської ради великого князя Свидригайла Ольгердовича. *Студії і матеріали з історії Волині.* Кременець, 2012. С. 153–194.

[48] Halecki O. Ostatnie lata Świdrygiełły i sprawa wołyńska za Kazimierza Jagiellończyka. Kraków, 1915. S. 98–101.

[49] Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. Вид. 2-ге., перегл. і випр. Київ, 2008. С. 151–152.

[50] Ващук Д. «Абыхмо дєръжали ихъ ѡдлѣ права ихъ зємъли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). Київ, 2009. С. 144.

Десь в останній чверті – наприкінці XIV ст. замість «Володимирії / Лодомерії (Lodomeria)» ніби знову повертається первісний термін «Волинь», застосовуваний не тільки для означення князівства, а й усього регіону з впливовим релігійним і культурним центром – Володимиром[51]. Історичний термін «Волинь», «Волинська земля» або латиною «terra Voliniensis» для означення окремої території на пограниччі Русі (Галицької) та Поділля писемні згадки переконливо фіксують у XIV – на початку XV ст.[52] На тему волинської минувшини цієї доби, на жаль, існує багато історичних перебільшень і домислів у стилі регіональної гіперболізації та глорифікації окремих періодів окремого регіону[53].

4.6. Княжі роди й удільні князівства на Волині за литовської доби

Велику роль у політичній, релігійній, соціально-економічній і культурній історії Волині відіграли княжі роди, продуктивна діяльність яких окреслювала контури цієї землі впродовж середньовічного та ранньомодерного періодів[54]. Їх формування, як і постання будь-яких інших елітних груп у часи Середньовіччя, було пов'язане з військовою діяльністю. Про це влучно писав французький історик-класик Марк Блок, який після згадки про поділ середньовічного суспільства на три стани: тих, що моляться, тих, що воюють, тих, що працюють, і твердження, що другі стоять *«набагато вище від третіх»*, риторично запитував у своїх читачів: *«Як міг воїн за самою своєю суттю не вселяти людям страх, любов і пошану?»*. Далі міститься не менш важлива характеристика про те, що *«гордість – це одна з найістотніших складових усякої самосвідомості класу. Гордістю «аристократів» феодальної доби була передусім гордість воїна»*[55]. Відповідно, справа війни для таких осіб виходила за межі випадкового заняття та ставала частиною їхнього побуту, що приносило їм матеріальну користь.

Згадані вище три стани окреслюють чіткі функції, які повинна виконувати людина в епоху Середньовіччя. Згідно з тогочасними переконаннями ними мали

[51] Цинкаловський О. Княжий город Володимир : іст.-краєзнавчі нариси. Новоград-Волинський, 2017. Репр. вид. (Наук.-попул. б-ка Т-ва «Просвіта»; ч. 18 (2)). Друк. за вид. «Учітеся, брати мої», Львів, 1935; Кучинко М., Охріменко Г., Петрович В. Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст.: у світлі соціотопографії. Луцьк, 2004; Терський С. Княже місто Володимир. Львів, 2010.

[52] Яковенко Н. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.). *Міжкультурний діалог* / упоряд. О. Бетлій. Київ, 2009. Т. 1: Ідентичність. С. 88. Передрук: Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття. Київ, MMXII. С. 37. (Серія: Золоті ворота. Вип. 2).

[53] Прикладом таких не зовсім вдалих інтерпретацій волинської минувшини пізнього середньовіччя, незважаючи на добру підбірку фахових статей, може слугувати, власне, назва спецвипуску журналу «Пам'ятки України: національна спадщина» спільно з часописом «Українська культура» – Українська Волинська держава XIV–XV століть. *Пам'ятки України: національна спадщина* / гол. ред. спецвип. Д. Чобіт. 2017. № 1(6–7). 80 с.

[54] Слово «князь» запозичене з прагерманського слова *kuningaz* або ж готського *kunnigs*, що означає король, правитель. Його поширеність у слов'янських мовах пов'язана з раннім запозиченням. У текстах раннього середньовіччя поняття вживається у контексті особи, яка наділена владою, частіше – військового вождя. У литовську добу князем була особа, яка зосередила у своїх руках великі земельні володіння й адміністративну владу. Див.: Голобуцький П.В. Князь. *Енциклопедія історії України:* у 10 т. / редкол. В. Смолій. Київ, 2007. Т. 4: Ка–Ком. С. 368–370.

[55] Див.: Блок М. Феодальне суспільство / пер. з фр. В. Шовкуна. Київ, 2002. С. 302.

бути наділені не лише звичайні люди, а й королівська особа, яка володіла особливою символічною владою. Такі риси, як на цьому наголосила Наталя Яковенко, вказують на суспільство *«досить жорстких статусів і стабільних станових категорій, якому не властива соціальна мобільність»*[56]. Відповідно, розглядувані стани і формат взаємин між ними почали вибудовуватися раніше, у період їх появи на історичній арені.

Значимим для еволюції князівської верстви був перебіг політичних подій. Її поява й еволюція пов'язані з руськими часами, коли формувалася система відносин у суспільстві та підносилися окремі роди. В останні періоди існування Старокиївської держави усі ці процеси були пов'язані із залежністю удільних князівств від головного князя з київської династії[57]. Уже тоді почали формуватися межі станів, зокрема, між князями і боярством[58]. Дещо згодом, ближче до XII ст., можна простежити процеси, що сприяли зростанню потужності удільних князів, для яких зв'язки з київським князем набували радше символічного характеру *(«кожна земля, під сеньйоратом свого старійшини»)*[59].

Модель відносин великого князя та шляхетської спільноти у ВКЛ була дещо іншою порівняно з тією, що склалася у Короні Польській. Насамперед це стосувалося князівської верстви, про яку надалі й ітиметься[60]. Входження українських земель до складу ВКЛ відбувалося упродовж 1320–1360 рр., тоді як Волинь стала частиною цієї держави 1340 р., після обрання місцевими боярами на княжий престол сина Гедиміна – Любарта[61]. Помітні дві деталі у цих подіях. По-перше, ВКЛ було державою, в якій великий князь концентрував владу, маючи при собі панів-раду й ієрархію вельмож, які отримували землі за вислуги[62]. Друга характерна особливість полягала у відстороненні руських князів від головних й удільних столів, які передано членам литовського роду[63].

Князівський прошарок, за пропозицією Юзефа Вольфа, доцільно класифікувати відповідно до етнічного походження. Так, до першої категорії можна зарахувати князів литовського походження (нащадків удільних князів, які правили у Литві до XIII ст., та литовського князя Гедиміна). Волинь стала своєрідним простором закріплення бокових гілок династії Гедиміновичів. Свої вотчини тут утворювали вихідці з цих гілок – князі Сангушки (Ковель, пізніше – Славута), Чорторийські (Чорторийськ,

[56] Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. С. 17.

[57] Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. III: До року 1340. С. 193. (Серія: Пам'ятки історичної думки України).

[58] Там само. С. 194.

[59] Там само. С. 207.

[60] Відомий польський дослідник Станіслав Кутшеба, аналізуючи суспільну ієрархію у ВКЛ та зупиняючись окремо на Волині, писав, що *«тут так між собою стани зливаються, що інколи складно вбачити між ними межі»*. Kutrzeba S. Historya ustroju Polski w zarysie. Litwa, Lwów, 1914. S. 46, 57–60.

[61] Крип'якевич І. Історія України / відп. ред. Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович. Львів, 1990. С. 113–114. (Серія: Пам'ятки історичної думки України).

[62] Концентрація влади у державі була пов'язана з боротьбою великих князів литовських проти удільних князівств. Особливо примітна політика Вітовта (1392–1430 рр.), який перегруповував власність місцевих князів, переводячи їх із удільних прав на пожалування, що передбачало пізніше повернення цих земель до великокнязівського фонду. Ширше ж, у свідомості литовських князів, як на це слушно звернув увагу Митрофан Довнар-Запольський, Литовське князівство проступало як їхня вотчина, в межах якої були маєтності шляхти. Див.: Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. Киев, 1901. Т. 1. С. 18–20.

[63] Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. С. 88–89. Свої уділи у Холмській і Володимирській землі отримав Федір Ольґердович (Ратно, Любомль і Кошер), тоді як Костянтинові Ольґердовичу 1388 р. було пожалувано Чорторийськ.

Клевань), Вишневецькі (Вишневець) й інші, які придбали тут володіння: Радзивілли (Олика) і Ходкевичі (Млинів)[64]. Друга категорія пов'язана з князями руського походження – Рюриковичами (нащадками полоцько-вітебських, чернігівських, смоленських і пінсько-турівських князів). Із волинського Острога походили князі Острозькі, які відіграли ключову роль в історії рідної землі. До третьої автор зарахував князів, які прийшли з території Московії, і татар із черкесами. До четвертої – тих князів, походження яких складно встановити[65]. Відповідно до цієї класифікації Наталя Яковенко розробила генеалогічні схеми українських князівських родів, між якими бачимо і волинські (наприклад, від Гедиминовичів Острозьких і Заславських, від князів Рюриковичів – рід Пронських, Четвертенських і т. д.)[66].

На теренах Волині та Центральної України в XIV–XVII ст. було близько 52 князівських родів. За своєю значимістю у державі, що безпосередньо пов'язана з розмірами земельних володінь, помітно виділялися такі волинські роди: Острозькі, Заславські, Сангушки, Гольшанські, Гольшанські-Дубровицькі, Збаразькі, Вишневецькі, Чорторийські, Четвертинські, Корецькі, Коширські[67].

Перераховані княжі роди належать до когорти найвпливовіших родів на Волині. Видавець джерел, історик Александр Яблоновський визначав їх через зайняті ареали та співвідношення володінь. Чи не найбільш пізнаваним був рід Острозьких, землі яких становили 1/3 Волинського воєводства (або 32 % від земельного фонду). Інша князівська гілка – рід Збаразьких, який осідав у Крем'янецькому повіті та володів 1/4 земель на Волині. Третім поважним князівським родом були Сангушки, княжата на Кошері та Ковелі, які посідали землі на півночі Володимирського повіту (також Локачі), володіння яких у цьому повіті простягалися на 1/2. Не менш впливовий рід Чорторийських, центральне гніздо якого – Чорторийська волость. До Корецьких належали північно-східні землі Полісся у Володимирському повіті. Не можна також оминути володінь потужного роду Радзивіллів, князів на Олиці та Несвіжі, власність яких лежала у Луцькому та Крем'янецькому повітах (місто Радивилів)[68].

Як уже згадано вище, земельні володіння були підставою для набуття шляхетського статусу[69]. Верховний власник і розпорядник земельного фонду у ВКЛ – великий

---

[64] Бумблаускас А. Велике князівство Литовське: погляд з Вільнюса на Луцьк і Київ: передмова. *Україна: литовська доба 1320–1569* / передм. Русина О. та ін. Київ, 2008. С. 14.

[65] Wolff J. Kniaziowie Litewsko-Ruscy od końca czternastego wieku. Warszawa, 1895. S. XXI.

[66] Повний список генеалогічних схем можна відшукати тут: Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття... С. 304–370.

[67] Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття... С. 90–91. В історіографії використовується подвійне окреслення князів: як «княжат-головних» і «княжат-повітових». Таке розмежування пов'язане з їхнім походженням. Останні теж були активно представлені на Волині, зокрема через такі роди, як Курцевичі, Корецькі, Ружинські. Див.: Блануца А. «Княжата-головні» та «княжата-повітники» на Волині в XVI – першій половині XVII століття. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Київ, 2006. Вип. 6. С. 227–238.

[68] Źródła dziejowe / opisane przez Aleksandra Jabłonowskiego. Warszawa, 1889. T. XIX: Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. VIII: Ziemie Ruskie. Wołyń i Podole. S. 109–115.

[69] Водночас наявність маєтності, як це засвідчує початок другого розділу Першого Статуту ВКЛ (1529 р.), була неминуче пов'язана з потребою нести військову службу: *«Кожен князь, і пан, і дворянин, і вдова, а також кожна сирота, досягла вона повноліття чи ні, і всяка інша людина, яка дістала повноліття і яка має земський маєток, коли виникає необхідність, зобов'язана з нами і нашими нащадками або при наших гетьманах нести військову службу і споряджати на військову службу стільки людей, скільки у той час визнано за потрібне».* Див.: Статут ВКЛ 1566 р. *Статути Великого князівства Литовського:* у 3-х т. / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса, 2003. Т. II. С. 217.

князь литовський. Передання земель шляхті відбувалося на тимчасовій основі: «до волі і ласки» або пожиттєво («до живота»). Перехід вислужених й успадкованих земель у спадкове володіння («отчинне») ще не було передбачене законодавством[70]. Під владою головного князя перебувала ієрархія князів, які походили з лінії Рюриковичів або ж належали до молодшої лінії Гедиміновичів. Водночас князі та магнати мали досить значиму незалежність у своїх володіннях, яку вони здобували завдяки військовим кампаніям. Як нагороду за участь у війнах упродовж XV ст. шляхта отримала низку привілеїв, що забезпечували її правами на приватну земельну власність, звільняли від податків і приносили інші пільги, зокрема участь в органах земського управління, що пізніше зафіксовано у земських грамотах і трьох редакціях Статутів ВКЛ (1529, 1566, 1588 рр.)[71].

На Волині ситуація із земельною власністю була узалежнена від соціальної структури. Інформацію про розміри маєтностей, які тримали князі, дає перепис війська від 1528 р., проведений для обрахунку військової повинності та земельної власності. Із волинських княжих родів виділялися ті, які виставляли відповідну кількість вершників: Острозькі (426), Гольшанські (154), Сангушки (126), Вишневецькі (46), Чорторийські (33), Четвертинські (31), Корецькі (20)[72]. Фактично князі разом із панами, які становили 13 % від загалу, зосередили у своїх руках 44 % землі. Натомість у руках шляхти-зем'ян (60 % від усіх землевласників) було 26 % землі. Якщо конвертувати ці показники у волоки, то князь тримав приблизно 168 волок землі, пан – 57, а шляхтич-зем'янин – лише 22[73]. Цікаво, що з археологічної точки зору в тій частині Волині, яка відійшла або тимчасово перебувала у сфері впливу ВКЛ, зокрема, у Камені (Коширському), Любомлі, Турійську, Ратно, Ветлах, а також у Качині, Коршеві, Городищі І, Коблині, Дубно, Фалемичах, П'ятиднях та ін. відомі городища із первинними насипними укріпленнями з вежею європейського типу *«motte and bailey»*[74]. Вони поєднували у собі оборонні й господарські функції, на яких згодом часто виростали замки волинських зем'ян і князів.

Шляхтич, володіючи власними землями та маючи відповідні великокнязівські підтвердження (листи-надання, привілеї), міг розпоряджатися цією землею, укладаючи угоди (купівлю-продаж, застави, оренди, обміни, дарування). Проте із транзакціями пов'язана вагома деталь, яку фіксував І Статут ВКЛ (1529 р.). Шляхтич міг залучати до ринкових операцій тільки 1/3 від свого маєтку. На цьому наголошував перший розділ 16 артикула Статуту: *«Також ми дозволили третю частку маєтку*

[70] Поліщук В. Особливості проведення земського перепису литовсько-руського війська у Волинській землі у 1528 році. *Український археографічний щорічник*. Київ, 2012. Нова серія. Т. 19/20. Вип. 16/17. С. 151–164.

[71] Лисяк-Рудницький І. Феодалізм. *Історичні есе*: у 2-х т. Вид. 2-ге. / упоряд. Я. Грицак. Київ, 2019. Т. І. С. 97.

[72] Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. С. 103.

[73] Бланука А. Шляхетське землеволодіння. *Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти.* Луцьк, 2011. С. 192–212. Волока – земельна ділянка й одиниця вимірювання, яка побутувала у Великому князівстві Литовському. У значенні поземельної міри застосовувалася т. зв. литовська волока, яка складалася з 30 моргів (бл. 21,36 га), 1 морг містив 30 прутів (бл. 0,71 га), 1 прут – 7,5 ліктів (237,3 м^2), 1 лікоть землі мав 0,42 м^2. Див.: Гурбик А. Волока. *Енциклопедія історії України:* у 10 т. / редкол. В. Смолій. Київ, 2003. Т. 1: А–В. С. 623.

[74] Панишко С.Д. Городища "motte and bailey" як перші лицарські двори Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Львів, 2012. Вип. 16. С. 205–215.

продавати навіки». За умови, якби шляхтич потребував грошей, то міг *«закласти і ті дві частки [...] але ніхто не повинен брати верх цього і не може зовсім відлити [частки] від родичів»*[75]. Така норма зникнула згодом із ухваленням II Статуту ВКЛ (1566 р.), надаючи тим самим шляхті більше простору для економічних операцій[76].

Отже, витоки княжих родів на Волині безпосередньо пов'язані з руськими часами, коли формувалися удільні князівства з властивими правами та характерною незалежністю від головного князя. У литовську добу внаслідок конфронтацій між представниками князівської династії відбувалося поступове обмеження удільних князівств у свободах. Із часом ті шляхтичі, які тримали свої володіння, мали змогу зробити їх спадковими.

Серед аристократії Волині з князівськими титулами бачимо таких вагомих представників княжої верстви як Острозьких чи Заславських, але поряд із ними були Курцевичі, Масальські[77], Боговитини, Любецькі, Головні-Острожецькі[78], Ружинські[79], Роговицькі, Кирдеї, Семашки, Загоровські, Гулевичі, Бранські, Борисковські, Галичанські й інші люди шляхетні («зацні»), які, тримаючи менші земельні наділи, підпадали під вплив «головних» княжат[80]. Тобто більшість земель Волинської землі належала саме перерахованим родам, що дало підставу Михайлові Грушевському окреслювати Волинь поняттям князівського, аристократичного гнізда: *«Волинь була найбільше панською, аристократичною провінцією в.[еликого] князівства – вона аж кишіла тими другорядними маґнатськими і дрібнішими князівськими родами, так що дрібної шляхетської власности і маєтностей державних тут в порівнянні з ними було незвичайно мало»*[81].

Провідна роль Волині у XV–XVI ст. значною мірою зумовлювала наявність на її території великого числа малих удільних князівств, які мали у складі ВКЛ достатньо велику автономію. Доба удільних князівств на Волині тривала тоді, коли основними державними організмами на цій території залишалися удільні князівства, що в певні періоди були повністю незалежними, в інші часи – залежали від ВКЛ. Подібно до німецьких графств і герцогств Мекленбург, Саксен-Кобург-Гота чи Баден-Баден у складі Священної Римської імперії германської нації фактично залишалися суверенними князівствами[82]. Тоді на території Волинської землі існували Вишневецьке, Дубровицьке, Заславське, Збаразьке, Корецьке, Клеванське, Ковельське, Кошерське,

---

[75] Статут Великого князівства Литовського 1566 року. *Статути Великого князівства Литовського*. У 3-х т. Одеса, 2002. Т. I. С. 213.

[76] Див.: Bardach J. Statuty Wielkiego Księstwa Litewskiego – pomniki prawa doby Odrodzenia. *Kwartalnik Historyczny*. 1974. R. 81. Nr. 4. S. 750–780.

[77] Поліщук В. Князі Масальські на Волині у XVI ст. за документами Державного історичного архіву Литви (руська титулована знать у просторі Великого Князівства Литовського). Київ, 2007.

[78] Тесленко І. Походження князів Головнів-Острожецьких у світлі новоявлених джерел. *Студії і матеріали з історії Волині.* Кременець, 2012. С. 129–152.

[79] Гуртовий Г. Волинський Ружин і гетьмани Ружинські. Луцьк, 2003.

[80] Собчук В. Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. Кременець, 2014. С. 15–78.

[81] Грушевський М.С. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Київ, 1994. Т. V: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків. С. 32. (Серія: Пам'ятки історичної думки України).

[82] Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)... С. 7; Войтович Л.В. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації. *Український історичний журнал*. 2003. № 4. С. 138.

Острозьке, Порицьке, Степанське, Четвертинське, Чорторийське й інші малі удільні князівства. Походження князів Несвіцьких і Збаразьких[83] і їх відгалужень – князів Колоденських, Вишневецьких, Порицьких, Воронецьких і Тристенських й надалі залишається доволі дискусійним питанням в історичній генеалогії часів ВКЛ[84].

По суті, це були окремішні феодальні міні-держави, своєрідну державність яких можна не без підстав вважати невід'ємною частиною державності українського народу в цей період, часто іменований в історіографії «бездержавним». Кожне з-поміж них мало свої особливості в розвитку політики, економіки та культури. Єдине, що їх, без усякого сумніву, об'єднувало – це князівські династії, які вже тоді диференціювалися за майновим рівнем. На одному полюсі видно князів Острозьких, Гольшанських, Сангушків і Вишневецьких, власників тисяч підданих, на іншому – князівські роди, чиї маєтки були значно мізернішими. У ревізіях волинських замків 1545–1552 рр. найбільших князів іменують «княжатами головними», а іншу групу з князівської верстви називають «княжатами-повітниками»[85]. Великі претензії на суверенний характер влади волинських князів відображено у титулуванні цих «володарів з ласки Божої» – *«Милостю Божєю»,* а також у не менш характерному титулі «*князєй головныхъ*»[86]. Серед «головних княжат», які володіли уділами на Волині, згадано дев'ять княжих родів: Острозькі, Заславські, Сангушки, Гольшанські-Дубровицькі, Збаразькі, Вишневецькі, Чорторийські, Четвертенські, Корецькі, решта належали до княжат-повітників[87].

Князі Острозькі, Сангушки, Чорторийські, Збаразькі зазвичай були представниками – намісниками великого князя литовського у Волинській землі. Серед великокнязівських урядників головний – луцький староста.

Дискусія про походження найпотужнішої магнатської родини Волинської землі – князів Острозьких, які впродовж трьох століть становили наймогутніший клан руської (української) знаті, має давню історію[88]. Згідно з родинною версією самих Острозьких їхній родовід, ймовірно, розпочався від першого руського короля Данила Романовича[89]. Острозькі не склали свого родоводу, а їхній архів почасти втрачений, а почасти розкиданий по збірках інших шляхетських родин, зокрема Сангушків, Чорторийських й ін.[90]

---

[83] Собчук В.Д. З історії титулованої української аристократії пізнього Середньовіччя (Становлення роду князів Збаразьких та його володінь на Волині). *Молода нація.* 2000. № 1. С. 228–245.

[84] Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. Харків, 2008. С. 74.

[85] Zródła dziejowe. Warszawa, 1877. T. VI. S. 20; Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. Москва, 1901. С. 472; Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко. Київ, 2005.

[86] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Lwów, 1890. T. III: 1432–1534. S. 32, 54, 64; Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002. С. 243.

[87] Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. С. 104, 106–107.

[88] Дзярнович О., Рагаускене Р., Тесленко І., Черкас Б. Князі Острозькі / за наук. ред. І. Тесленка. Київ, 2014.

[89] Войтович Л. Родина князів Острозьких. *Записки НТШ.* Львів, 1996. Т. CCXXXI: Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. С. 355–367; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)... С. 229, 232–236.

[90] Спробу реконструкції частини архіву Острозьких 40–90-х рр. XVI ст. див.: Собчук В. Архів князів Острозьких: найдавніші реєстри документів. *Історична Волинь. Північний захід України в регіональних та локальних вимірах минулого.* Кременець, 2017. С. 121–142.

Острозький уділ на Волині міг отримати від Болеслава-Юрія II Тройденовича представник волинської гілки Рюриковичів (Волинські Мономаховичі) – Василько Романович (приблизно в 1320-х рр.). Утім, про це не збереглися якісь письмові згадки. Лише у привілеї короля Владислава II Ягайла князеві Федорові Острозькому від 1386 р. згадано, що князівством володіли вже предки Острозького.

1340 р., коли агресія королівств Польщі й Угорщини стала реальністю, великий князь волинський Любарт-Дмитро Гедимінович почав на васальному праві роздавати лени дрібним князям, щоби залучити їхні дружини до збройної боротьби зі супротивником. Ймовірно, тоді Данило Василькович, що фактично володів Острозьким уділом, набув законних прав, утворивши васальне Острозьке князівство. Його основою стали міста-фортеці Острог і Дубно.

Упродовж 1352–1387 рр. Острозькі також володіли Холмською землею, утворивши Острозько-Холмське князівство. У 1386 та 1390 рр. король Польщі Владислав II Ягайло підтвердив васальні права Острозького князівства. 1393 р. їх доповнено грамотою королеви Ядвіги. Наприкінці XIV–XV ст. князівство за рахунок різних пожалувань і купівель поступово розширилося на значну частину південної та західної Волині. Утім, 1463 р. внаслідок родинних обставин із меж Острозького князівства виокремлено Заславське (у джерелах XV–XVI ст. воно частіше іменоване Жеславським, від м. Жеслави, інакше – Заслава, нині – м. Ізяслав на півночі сучасної Хмельницької обл.).

Початок значнішого піднесення князівства пов'язаний із діяльністю Михайла Острозького. Його справу продовжив молодший брат Костянтин Іванович Острозький (1460–1530 рр.) – один із найвидатніших полководців ВКЛ, великий гетьман литовський[91]. Мав титули віленського каштеляна, маршалка Волинської землі, луцького, вінницького, брацлавського і звенигородського старости. Князь Костянтин Острозький уславився як один із найславетніших полководців Європи XVI ст., що за всю свою військову кар'єру провів понад 30 битв і лише в двох зазнав поразки. Найвідомішу перемогу князь здобув у битві під Оршею 8 вересня 1514 р., де було розгромлене 40-тисячне військо Московського царства на чолі з воєводою Іваном Челядніним[92]. Київський літопис зафіксував: *«Того ж року бій був Костянтина Івановича Острозького з Москвою під Оршею, за Дніпром на Кропивні річці. І побив князь Москву»*[93].

Унаслідок пожалувань державного скарбу, посагу обох дружин, а також купівель володіння Острозьких зросли більше ніж удвічі і значно перевершили родове Острозьке князівство. Відтепер варто розрізняти власне князівство Острозьке і володіння Острозьких, які охоплювали повіти в Київському, Брацлавському, Волинському, Руському, Подільському, Люблінському, Сандомирському, Краківському, Берестейському, Новогрудському, Мінському, Полоцькому, Вітебському, Віленському, Трокському, Жемайтійському воєводствах, королівствах Богемія й Угорщина. Тобто Острозькі стали наймогутнішою і найвпливовішою князівською родиною в українських

[91] Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог, 2009.

[92] Сагановіч Г. Нарыс гісторыі Беларусі ад старажытнасці да канца XVIII стагоддзя. Мінск, 2001. С. 117–118.

[93] Київський літопис першої чверті XVII ст / вступна ст. і публ. В.І. Ульяновський, Н.М. Яковенко. *Український історичний журнал*. 1989. № 2. С. 119; 1989. № 5. С. 105.

землях. За підрахунками Наталі Яковенко, вони мали не менше як 60 тис. підданих і були зобов'язані виставляти 426 вершників до війська ВКЛ[94].

1511 р. до Острозького князівства доєднано Степанське князівство, на що видано спеціальну грамоту польського короля і великого князя литовського Сигізмунда I Старого. 1522 р. останній підтвердив великому гетьманові литовському, князеві Костянтинові Івановичу Острозькому статус удільного володаря, надавши привілей печатки на червоному воску «*бачучи на його милості знаменитий і високий дім княжий*». Унаслідок смерті декількох представників роду Острозьких чоловічої статі у 1540-х рр. відбувається послаблення князівства, яке на деякий час опинилося розділеним. Лише 1574 р. завдяки діям Василя Костянтина Острозького, якого в історіографії часто іменують «некоронованим королем України-Русі», Острозький уділ об'єднується.

Із огляду на смерть більшості представників роду Острозьких, із ініціативи Януша Васильовича Острозького (1554–1620 рр.) 1609 р. створено Острозьку ординацію як неподільне майоратне володіння, складовою частиною якої стало удільне Острозьке князівство. Із неї було зобов'язано споряджати 300 піших воїнів. Окрім того, на ленному праві тут перебувало близько шести тисяч шляхтичів, які мали служити ординату[95]. Острозька ординація охоплювала близько 600 сіл і 24 міста, як-от: Базалія, Берездів, Дераżня, Дорогобуж, Дубно, Жорновно, Заслав (до 1450 р.), Звягель, Княгинин, Козлин, Колодно, Костянтинів, Красилів, Крупа, Кузьмин, Лабунь, Литовиж, Любартів, Межиріч-Острозький, Олександрія, Острог, Остропіль, Полонне, Птиче, П'янь, Рівне, Смолдирів, Сатиїв, Степань, Сураж, Чернехів, Чортория, Шульжинці, Янушпіль, двори в Луцьку, а також землі навколо них. Острозьке князівство поділялося на Острозьку[96], Ровенську[97], Дорогобузьку та Степанську волості[98]. 1578 р. Острозьке князівство зазнало нападу кримсько-татарської орди, яка суттєво сплюндрувало його. 1617 р. стався другий за потужністю й негативними наслідками напад кримських татар на князівство. 1620 р. разом із ординацією до володіння князів Заславських перейшло Острозьке князівство. Відтоді Заславські стали йменуватися Заславськими-Острозькими або *«князі на Острозі Заславські»*.

Князі Чорторийські, наприклад, у Чорторийську бували зрідка. В Окольному замку в Луцьку вони мали свою оборонну вежу, зведену на початку XVI ст., яка збереглася досі. Нещодавно відкрили її відреконструйовані підвали, сполучені з підземними галереями монастиря єзуїтів. 14 липня 2023 р. розпочав роботу новий Музейний простір «Окольний замок», в осерді якого – саме вежа Чорторийських як одна з восьми (чотирьох мурованих і чотирьох дерев'яних) уцілілих веж луцького Окольника. Усі реставраційні роботи й археологічні відкриття стали можливими

[94] Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття... С. 95.

[95] Войтович Л.В. Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів. Львів, 1992. С. 131.

[96] Тесленко І. Парафіальний поділ та церковне землеволодіння в Острозькій волості за часів Василя-Костянтина Острозького (1574–1608). *Наукові записки Острозької академії. Серія: Історичні науки.* Острог, 2008. Вип. 13. С. 205–211.

[97] Собчук В. Ровенська волость: формування, склад, власники. *Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст.* Кременець, 2014. С. 143–160.

[98] Собчук В. Степанська волость і її власники. *Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст.* Кременець, 2014. С. 109–142.

за рахунок фінансової підтримки Європейського Союзу завдяки проєкту «Нове життя старого міста: ревіталізація пам'яток історико-культурної спадщини Луцька та Любліна» в межах Програми транскордонного співробітництва Польща–Білорусь–Україна 2014–2020[99].

Наприкінці XVI – першій половині XVII ст. Чорторийські стали римо-католиками і поступово перетворилися на затятих польських патріотів – знаменитих князів Чарторийських, очільників політикуму й уряду Речі Посполитої, щедрих меценатів, особливо у XVIII ст.[100]

Загалом, присутність у Волинській землі такої плеяди князівських родів, які згодом домінували на сенаторських урядах, дало справедливий привід Михайлові Грушевському слушно назвати Волинь цього періоду *«найбільш аристократичною українською землею»*[101].

4.7. Початки урбанізації

Волинські міста у складі ВКЛ підпорядковувалися різним системам права: земському (великокнязівському), патримоніальному (князів, панів, зем'ян-шляхти), а також магдебурзькому (міському). Міське право, поширене в містах Центрально-Східної Європи у XIII–XVI ст., містило взірці міського устрою, вироблені в німецькому місті Магдебург. Його вирізняли такі риси, як-от: незалежність міської громади від місцевих державних адміністративно-судових установ, право міщан на користування загальноміською нерухомістю та право приватної власності на міські земельні ділянки. У сукупності ці чинники значною мірою сприяли соціально-економічному розвитку міст.

У часи пізнього середньовіччя магдебурзьке право нерозривно пов'язувалось із заснуванням (латин. *locatio*) нових міст. Запровадження нової організаційної моделі міської громади супроводжувалося прибуттям значних мас поселенців і кардинальними соціально-економічними перетвореннями. Ця модель передбачала, крім правової автономії міської громади, ще й особисту свободу для міщан, регулювання їхніх повинностей, а також просторову перебудову міст.

На території ВКЛ магдебурзьке право поширювалося повільніше, ніж у Польському королівстві. Обрахунок волинських поселень, які отримали міське право, в сучасній українській історіографії чи не найповніше здійснив львівський дослідник Андрій Заяць[102].

До XIV ст. майже не збереглося відомостей про надання магдебурзького права містам Волині. Зрештою, і XV ст. не було вирішальним у поширенні цього права – його отримали лише п'ять міст. Причина цього – мінімальна урбанізація на Волині

[99] Докладніше див.: Баюк В. Дослідження Луцьких підземель. *Археологічні дослідження в Україні 2020*. Київ, 2022. С. 19–22.

[100] Dernałowicz M. Portret Familii. Warszawa, 1990.

[101] Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. V. С. 339.

[102] Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003; Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першій половині XVII ст. / наук. ред. проф. М.Г. Крикун. Львів, 2019.

впродовж XIV–XV ст. Порівняно з досить бурхливим періодом містобудування XI – першої половини XIII ст., друга половина XIII–XV ст. принесла всього 11 містобудівельних починань, із яких тільки п'ять були вдалими. «Затухання» урбанізаційного процесу в означеному часі, поза сумнівом, зумовлене монгольською навалою, що значно підірвала продуктивні сили тогочасного суспільства, а також боротьба за ці землі між Польською Короною і ВКЛ. Однак чи не найпершою причиною призупинення розвитку міст на Волині була відсутність великого магнатського землеволодіння, без існування якого марно говорити про урбанізаційний процес у більших масштабах. Це засвідчує приклад Польського королівства, де XIII ст. стало століттям формування великої земельної власності, а XIV ст. принесло бурхливу урбанізацію, а з нею і поширення німецького міського права. Подібні процеси на Волині відбувалися лише у XV ст.[103]

Серед волинських міст право на магдебургію, ймовірно, найраніше отримав Володимир – 1324 р., очевидно, за клопотанням представників німецької громади, яка саме тоді вже мешкала у місті. Вдруге її підтверджено 17 липня 1509 р.[104] Політичне піднесення Луцька в XIV–XV ст. відбувалося на основі потужного економічного зростання. Уже тоді до Луцька, як торговельного осередку, прагнули приїжджати купці з польських міст: близько 1341 р. князі Любарт і Кейстут текстом своєї грамоти дарували купцям із Торуня право на безперешкодний проїзд до Лучеська через Дорогичин, Мельник і Берестя[105]. Водночас через Луцьк із давніх часів проходив старий сухопутній шлях від літописних Червенських градів до Києва[106]. У перші десятиліття XV ст. в Луцьку вже існувала доволі розвинута система податків і повинностей у сфері землеволодіння та землекористування. Достатньо сформована і соціальна структура. Розвитку міського господарства сприяло вигідне географічне положення на березі Стиру, а також розгалужена система міжнародних зв'язків: від часів Старокиївської держави Луцьк був центром міжнародної торгівлі. Здавна на ярмарках міста торгували сіллю, воском, зерном, хутрами, медом, овочами. Загалом Луцьк XV ст. посідав одне з вагомих місць у торгівлі із західними та північними землями ВКЛ. Торговельними успіхами Лучеськ завдячував і східному транзиту, що йшов до міста й далі – на захід до Польщі та європейських країн, а також на північ – до Литви. Оцінку Луцька середини XV ст. дав польський хроніст – сучасник князя Свидригайла Ян Длугош. Описуючи *«найвизначніші міста й містечка Польщі»*, він згадував і Луцьк: *«...Луцьк, славний з незвичайної врожайності ґрунтів, омитий прекрасною, званою Стир, рікою»*[107].

Поява одного з перших королівських привілеїв, що спричинили до надання й утвердження у Волинській землі самоврядних традицій, припала на час після

[103] Заяць А. Рецепція маґдебурзького права на Волині до кінця XV ст. *Осягнення історії* : зб. наук. пр. на пошану проф. М.П. Ковальського. Острог, Нью-Йорк, 1999. С. 273–274.

[104] Там само. С. 272.

[105] Грамоти XIV ст. / упоряд. М.М. Пещак. Київ, 1974. С. 23–24.

[106] Цинкаловський О. Стара Волинь та Волинське Полісся: краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р. Вінніпег, 1986. Т. II. С. 37; Пришляк В. Середньовічні шляхи галицько-волинських земель в епоху Романовичів. *Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького.* Львів, 2001. С. 221–228, карта; Пришляк В.В. Києво-Холмський шлях. *Енциклопедія історії України:* в 10 т. / редкол.: В.А. Смолій та ін. Київ, 2007. Т. 4: Ка–Ком. С. 199–200.

[107] Цит. за: Колосок Б. Давній Луцьк у працях зарубіжних сучасників. *Київська старовина*. 2000. № 2(332). С. 5.

Луцької війни: 31 жовтня 1432 р. текстом своєї грамоти Владислав II Ягайло надав мешканцям Луцької землі – полякам, німцям і русинам тевтонське (німецьке) право[108]. Однак, зважаючи на те, що 1432 р. влада Ягайла на Луцьк і його околиці не поширювалася, легітимність привілею викликала низку сумнівів і суперечностей серед дослідників. Власне, тому питання про час надання магдебурзького права Луцьку й досі залишається відкритим. Михайло Грушевський датою отримання Луцьком права на магдебургію вважав 1497 р. Грамота ж Ягайла Луцькій землі 1432 р., видана з нагоди *«її заяви, що піддається Польщі»*, на переконання дослідника, реального значення не мала, бо Луцька земля тоді не підлягала Ягайлові. Михайло Грушевський, відкидаючи трактування документа як поновлене надання, зазначав, що Луцьк отримав магдебурзьке право 1497 р. *de novo*[109].

Документ «З грамоти короля Владислава (Яґайла) про надання м. Луцьку маґдебурзького права», датований 1432 р., очевидно, не варто вважати достеменним привілеєм на магдебурзьке право Луцьку. Це був привілей на права та свободи жителям Луцької землі (територіально-адміністративна одиниця Волині у XV ст.), а не конкретно Луцьку. Він урівнював у правах представників східної та західної церков, мав на меті стимуляцію розвитку міських поселень. На те, що привілей 1432 р. не був повноправним наданням магдебурзького права Луцьку, вказує форма документа. У ньому не зазначено про відміну чинного у місті права. Не згадано про виборне міське управління, війтівський уряд і т. д. Отже, датою отримання Луцьком магдебурзького права потрібно вважати 31 липня 1497 р., коли великий князь литовський Олександр Ягеллончик видав привілей, за яким у місті було замінене руське або волинське право на магдебурзьке[110].

На теренах Володимирського повіту містозасновницьку ініціативу започаткував у XVI ст. князь Василь Михайлович Сангушко, який 1508 р. отримав великокнязівський привілей на осадження міста Вижва[111]. 1543 р., 1546 р. й особливо 1549 р. Вижва згадується вже як місто[112]. 1518 р. Василь Сангушко отримав локаційно-магдебурзький привілей для Ковеля, який із 1543 р. згадується вже як місто[113].

Нереалізованими виявилися три спроби заснувати містечко у поліському Смідині. 1540 р. князь Лев Боговитин отримав локаційно-магдебурзький привілей на осадження містечка у селі Сомин, але це поселення так і не стало містом. 1543 р. у джерелах згадано містечко Миляновичі у зв'язку з тим, що його власник – князь Василь Михайлович Сангушко обмінював свої маєтки на маєтки королеви Бони Сфорци д'Арагони (1518–1557), дружини польського короля і великого князя

[108] Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе (далі – АЮЗР). Киев, 1869. Ч. 5. Т. I: Акты о городах (1432–1798). С. 1–2 / переклад з латині В.М. Миронової, О.М. Коріневської ; опубл. рос. мовою: Бортникова А.В. Грамоты на магдебургское право городу Луцку XV–XVI веков. *Славяноведение*. 2010. № 2. С. 98–99.

[109] Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. V: С. 230.

[110] Грушевський О. Луцьке міщанство в XVI ст. *Історично-географічний збірник*. Київ, 1927. Т. I. С. 2.

[111] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Slawucie. Lwów, 1890. T. III. S. 61–63.

[112] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Вильна, 1867. Т. 1. С. 81.

[113] Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині ... С. 36.

литовського Сигізмунда I Старого. До речі, королева Бона, окрім Крем'янецького замку на стрімкій замковій горі, згодом названій її іменем, упродовж 1536–1556 рр. володіла і Крем'янецькою волостю[114].

У поборовому реєстрі 1576 р. Озеряни біля Турійська відзначені як новоосаджене містечко. Відомо, що 1571 р. князь Лев Сангушко записав князеві Романові Сангушку місто Кошер. Із міським статусом поселення Кошер згадується ще в 1568 та 1585 рр., а 1600 р. місту надане магдебурзьке право, однак це не допомогло йому втримати міський статус і поселення з часом стало знову селом. Вдалою виявилася локація містечка Сокіл у Луцькому повіті. Про це ми довідуємося з прохання братів Василя та Марка Сокольських до великого князя. 5 липня 1564 р. вони отримали привілей на осаду містечка в селі Сокіл із правом проводити щотижневий торг й один ярмарок у рік і тримати корчми[115].

У XVI ст. відбулася релокація Четвертні, яка була знана як місто ще 1409 р., а від початку XVI ст. відома як село. Локаційний привілей видано князеві Янушеві Збаразькому 20 квітня 1571 р. Зокрема, у ньому зазначено, що у Четвертні *«вжо от немалого часу место оседати почало и оседаеть»*. Про це довідуємося також із запису у Луцькій гродській книзі під 1565 р., де зафіксовано існування замку в Четвертні. Близько 1585 р. її ще називали Старою Четвертнею для відрізнення від Нової Четвертні або Борович, у яких саме тоді збудовано замок князем Яковом Андрійовичем Четвертинським[116].

У поборовому реєстрі 1579 р. вперше названо як містечко Колки (Романів), власник якого – князь Роман Сангушко[117].

Значна увага в локаційних привілеях приділялася господарським справам, найперше торговим. Деякі з міських поселень на Волині отримали право на проведення лише торгів, зокрема Смідин (1556 р.). У деяких міських поселеннях локаційним привілеєм дозволено проводити ярмарки і торги. Це, зокрема, Мосор, Рожище, Смідин, Сокіл, Четвертня, Чортория. Релокаційний привілей Смідина 1568 р. дозволяв проведення у ньому одного ярмарку, а привілей, виданий наступного 1569 р., додав ще один ярмарок[118].

Початок міського управління та самоврядування знайшло певне відображення у локаційно-магдебурзьких привілеях, наданих містам і містечкам на Волині (див. табл. 1).

У складі ВКЛ на Волині розвивалися середні міста великокняжого статусу, наприклад, Ковель, Степань, Турійськ і Сокіл, що мали приватновласницький статус. До малих міст, відповідно, належали: Вижва та Миляновичі, а також Корець, Клевань і Несухоїжі[119]. Отже, особливістю початкового періоду урбанізаційного процесу

---

[114] Archiwum książąt Lubartowiczów Sanguszków w Slawucie. Lwów, 1890. T. IV. S. 24–26.

[115] Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині ... С. 39, 40, 52.

[116] Сендульский А. Местечко Четвертня Луцкого уезда. *Волынские епархиальные ведомости.* 1875. № 15. С. 584–590.

[117] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 25: Луцький гродський суд. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 107.

[118] Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині ... С. 101.

[119] Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. *Приложение.* Киев, 1989. № 1. С. 212–215.

Волинської землі цього періоду була зростаюча містозасновницька ініціатива волинської шляхти.

Таблиця 1

Локаційно-магдебурзькі привілеї волинським містам

Місто	Рік надання магдебурзького права	Місто	Рік надання магдебурзького права
Володимир	1324/1431/1509	Торчин	1540
Перемиль	1420	Сомин	1540
Камінь	1430	Миляновичі	1543
Крем'янець	1438	Вижва	1549
Литовеж	1451	Мацеїв	1557
Рівне	1492	Чорторийськ	1559
Луцьк	1497	Берестечко	1559
Дубно	1498	Вишневець	1560
Ковель	1518	Радивилів	1564
Острог	1528	Олика	1564
Острожець	1528	Сокіл	1566
Порицьк	1532	Рожище	1567
Козин	1538		

Джерело: Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття. Львів, 2003. С. 36–53, 167–168; Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першій половині XVII ст. Львів, 2019. С. 47–48, 52.

4.8. Правовий статус і культурні здобутки Волині за литовської доби

Секрет порівняно швидкого розвитку ВКЛ як «лагідної імперії»[120] полягав у тому, що, ставши за своєю сутністю поліетнічним державним утворенням, воно не провокувало переваги якогось одного етносу над іншими. Фактично держава розширювалася за рахунок злиття династій – старої руської Рюриковичів і нової литовської Гедиміновичів. Майже хрестоматійне гасло *«Старовини не чіпаємо й новизни не вводимо»* – почасти російський історіографічний міф, аби довести відсутність литовського чинника на землях ВКЛ[121]. Проникнення нової влади на руську Волинь відбувалося поступово, але більш-менш планомірно. У межах українських земель ВКЛ наприкінці XVI ст. відбулося п'ять ревізій: 1471, 1545, 1559–1560, 1563 рр. Книга ревізій українських замків 1545 р. – звіт королівського ревізора про обстеження стану обороноздатності замків, зокрема на Волині: Володимирського, Луцького та Крем'янецького.

[120] Про імперськість ВКЛ див.: Норкус З. Непроголошена імперія. Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій / пер. з лит. П. Білинський. Київ, 2016.

[121] Бумблаускас А. Велике князівство Литовське: погляд з Вільнюса на Луцьк і Київ: передмова. *Україна: литовська доба 1320–1569* / передм. О. Русина та ін. Київ, 2008. С. 14.

Тобто можна було перевірити наявність у князів і шляхтичів привілеїв на маєтки-вислуги та мита. Як складник Литовської метрики джерело містило докладні описи місць розташування цих замків, стану збереженості їх веж, городень, мостів й інших замкових споруд, забезпеченості озброєнням і провіантом[122].

Окрім цих трьох замків, потужні замки постали в Острозі, Дубні, Олиці та Степані. На південно-західному прикордонні як форпост із боку Львівської землі височів замок в Олеську, на південно-східних рубежах із Подільською землею – замки у Збаражі та Старокостянтинові. Замки були щонайменше у 102 волинських містах[123].

Загальнодержавне управління Волинською землею здійснювали великий князь литовський і великий вальний (загальний) сейм, що засідав у «столечному» Вільні. Вищим дорадчим органом ВКЛ, а від початків – як допоміжний орган при великому князеві, була Господарська рада, або Пани-рада[124]. Представницькі функції на місцях виконували повітові сеймики. Для регіонального управління великий князь литовський (господар) призначав своїх намісників-урядників: канцлера, великого гетьмана, воєвод, каштелянів, маршалків земського і двірського, підскарбія та старостів. Вони, окрім впливових родовитих князів-магнатів і вищого духовенства, входили до широкої панів-ради.

Перше місце у Волинській землі займав луцький староста, який очолював земський уряд. Серед луцьких старост, які одночасно урядували-очолювали староства у Брацлаві та Вінниці, видно князів Костянтина Івановича Острозького, Федора Михайловича Чорторийського, Андрія Михайловича Сангушка Коширського, Богуша Федоровича Корецького, маршалка Волинської землі, а також володимирського старосту Федора Андрійовича Сангушка й ін.[125] Земське (місцеве) управління унормовувалося загальноземським й обласними привілеями верховної великокнязівської влади, що діяли до ухвалення Статутів ВКЛ. У 1501 та 1508 рр. Волинська земля отримала два обласні привілеї – земські уставні грамоти, що були своєрідними автономними статутами землі, в яких королі польські та великі князі литовські підтверджували права й на основі цього встановлювали норми її відносин із центральною державною владою у Вільні[126]. 16 лютого 1501 р. король і великий князь литовський Олександр Ягеллончик підтвердив землі Волинській права і вольності відповідно до першочергового привілею короля Казимира IV Ягеллончика[127]. У серпні 1508 р. привілей усім обивателям землі Волинської на деякі їхні права та вольності надав уже Сигізмунд I Старий[128]. За цього правителя Волинською землею фактично управляли

[122] Литовська метрика. Книга 561: Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко. Київ, 2005. С. 90–209.

[123] Грушевський О. Питання оборони замків Великого князівства Литовського в XVI ст. *Історично-географічний збірник.* Київ, 1928. Т. 2. С. 1–9; Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині ... С. 128–134.

[124] Юхо Я. Рада Вялікага княства Літоўскага. *Вялікае княства Літоўскае:* энцыклапедыя: ў 2 т. 2-е выд. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. Мінск, 2007. Т. 2: Кадэцкі корпус – Яцкевіч. С. 483.

[125] Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku: spisy / oprac. M. Wolski. Kórnik, 2007. S. 96–97, 121. (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy / pod red. A. Gąsiorowskiego. T. III: Ziemie Ruskie. Z. 5).

[126] Ващук Д. «Абыхмо дєръжали ихъ πодлѣ права ихъ зємъли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.). Київ, 2009. С. 147–182.

[127] Там само. Додаток 1. С. 269–272.

[128] Там само. Додаток 2. С. 273–277.

місцеві князі, передусім Острозькі та Сангушки. За цими грамотами можна простежити певну особливість Волинської землі в системі судочинства[129] й правовому регулюванні економічних відносин, зокрема торгівлі та митних зборів.

Правове регулювання волинської торгівлі литовської доби зумовило пожвавлення і внутрішнього, і зовнішнього товарообміну. На його розвиток значний вплив справляла митна система (державні та приватні митні комори і прикоморки), дорожній примус і складське право. Це докладно засвідчують численні актові джерела[130]. Ярмарки та тижневі торги, інтенсивний шляхетський і купецький експорт збіжжя, попелу, інших товарів, здебільшого через р. Буг до Ґданська, мережа торговельних шляхів, торгівля сіллю, т. зв. «східними товарами» й іншими предметами творили загальний образ доволі жвавої торгівлі Волинської землі[131].

Як фундаментальне історичне джерело з історії Волині збереглася Луцька замкова книга за грудень 1560 р. та весь 1561 р. Вона нараховує 383 записи судових і нотаріальних справ за урядування князя Богуша Федоровича Корецького на посаді луцького старости. Замкова книга – продукт повноважень і справочинства судово-адміністративної установи (замкового уряду) головного міста «господарського» Волинської землі. Матеріали справ відображають соціальну структуру та динаміку розвитку станового суспільства на Волині напередодні Люблінської унії 1569 р. – князів, панів, шляхти, бояр, слуг, селян. Відображені господарські, майнові та конфліктні відносини між шляхетськими маєтками, посадовими особами (урядниками), луцькими міщанами, купцями. Вичерпно представлена сфера судочинства. Також текст пам'ятки – унікальне джерело вивчення староукраїнської писемно-літературної мови в її північноукраїнському варіанті[132]. До неї близька Заславська замкова книга – актова книга замкового суду Заславської волості за 1572–1575 рр. Вона містить 816 записів руською (староукраїнською) мовою і є унікальним джерелом для вивчення історії судівництва та судочинства південно-східної частини Волині[133].

На усій території Волині, як і на решті українських земель, підвладних ВКЛ, були запроваджені й діяли найвідоміші правові кодекси – три Литовські Статути:

---

[129] Про судочинство, процесуальні норми, кримінальне і сімейне право, майнові та цивільні правовідносини на Волині див. також: Ващук Д.П. Ч. 2. Правова система та механізми її функціонування. *Україна і Литва в XIV–XVI століттях: політико-правові та соціально-економічні аспекти.* Луцьк, 2011. С. 98–123.

[130] Торгівля на Україні XIV–XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / упоряд.: В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. Київ, 1990. Док. № 1–109. С. 16–142.

[131] Докладніше про це див.: Боряк Г.В. Торговельні шляхи на Волині в першій половині XVI ст. *Минуле і сучасне Волині* : тези доп. та повідомл. Волин. регіональної іст.-краєзнавчої конф. (26–28 вересня 1985 р.). Луцьк, 1985. С. 168–172; Крикун М.Г., Кравченко В.М. Торгові зв'язки Волині з Ґданськом у 60-х роках XVI століття. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях* : статті і матеріали. Львів, 2012. С. 24–41; Пришляк В. «На трактi, який до Берестя вів...» (Суходільні й водні шляхи Берестейщини в XIV–XVIII століттях). *Пам'ятки України: історія та культура*. 2002. Ч. 3–4 (136–137). С. 83–87; Берковський В.Г. Розд. 6. Розвиток торгівлі. *Україна і Литва в XIV–XVI століттях: політико-правові та соціально-економічні аспекти.* Луцьк, 2011. С. 212–239; Соляні шляхи до Луцька, Володимира та Кременця за історичними записами Коронної метрики 1539 року / упоряд. В. Михайловський. *Записки НТШ.* Львів, 2012. Т. CCLXIV: Праці Історично-філософської секції. С. 397–412.

[132] Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / підгот.: В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук ; відп. ред. В.В. Німчук. Луцьк, 2013. 733 с. (Пам'ятки української мови. Серія актових документів і грамот).

[133] Тесленко І. Заславська замкова книга як джерело до історії Південно-Східної Волині. *Наукові записки* : зб. пр. молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Київ, 2009. Т. 19. Кн. 1. С. 233–246.

1) «Старий» 1529 р.[134];
2) «Волинський» 1566 р.[135];
3) «Новий» 1588 р.[136]

Для напрацювання проєкту Другого Литовського Статуту було створено комісію з десяти осіб, до складу якої увійшло п'ять католиків і п'ять православних. Статут затверджено сеймом 1564 р., але він набув чинності лише з 1 березня 1566 р. Другий Статут ВКЛ, зважаючи на виняткову роль волинської шляхти під час його укладання, справедливо отримав назву Волинський. Він складався з 14 розділів, що містили 367 артикулів. Згідно зі Статутом було здійснено адміністративно-політичну реформу держави (поділ на повіти), а також розширено шляхетські привілеї. До сейму введено, поруч із вищою палатою, яку традиційно формувала Пани-рада, представників рядової шляхти – повітових послів. Цей кодекс фактично на державному рівні юридично оформив домінантну роль шляхти й на перспективу обмежував права селян. Перед тим «Устава на волоки» від 1 квітня 1557 р. лише збільшувала податки і повинності, що передовсім лягали на селянські плечі, відкриваючи шлях до їхнього подальшого закріпачення.

Варто зазначити також про вимоги та роль волинської шляхти на Віленському вальному сеймі 1565–1566 рр. 8 січня 1565 р. «волинці», зокрема ключник і городничий *«замку його королівської милості Луцького»* (земський урядник, який займався охороною й утриманням у належному стані замкових споруд, зокрема дерев'яних городень на стінах, збором податків тощо) Олександр Маркович Жоравницький, який поєднував ці уряди услід за ласим до збагачення луцьким війтом Іваном Яцковичем Борзобагатим Красенським, хорунжий Волинської землі Михайло Сербин, земський суддя Луцького повіту Гаврило Бокій, володимирський земський підсудок (помічник судді) Богдан Костюхнович Хоболтовський та Іван Михайлович Гулевич, засвідчили перед польським королем і великим князем литовським Сигізмундом Августом низку старих і нових проблем[137]. Ішлося про земську службу – тобто відбування військової повинності на користь короля, що гнітила панів (знатну верству шляхти) і зем'ян (шляхетську верству – власників «землі» – маєтків) Волинської землі. Не задовольняла шляхтичів і потреба сплати помірного й подорожнього мит під час транспортування збіжжя до найбільших тодішніх річкових портів – «палів» на р. Західний Буг, зокрема в Устилузі та Коритниці, й інші нагальні проблеми[138].

---

[134] Статут Великого княжества Литовского 1529 г. Минск, 1960.

[135] Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года / рэдкал.: Т.І. Доўнар і інш. Мінск, 2003; Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. *Вялікае княства Літоўскае* : энцыклапедыя / рэдкал.: Т.У. Бялова (гал. рэд.) і інш.; скл. В.С. Пазднякоў. Мінск, 2010. Т. 3: Дадатак. А–Я. С. 467–550.

[136] Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. Тэксты. Даведнік. Каментарыі. Мінск, 1989.

[137] Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. Москва, 1900. С. 702–703.

[138] Документы Московского архива Министерства юстиции / подгот. М. Довнар-Запольский. Москва, 1897. Т. 1. С. 177–182; Поліщук В. Прохання представників Волинської землі на вальних сеймах Великого князівства Литовського 1547–1568 рр. *Парламенцкія структуры ўлады ў сістэме дзяржаўнага кіравання Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай у XV–XVIII стагоддзях* : матэрыялы міжнар. навук. канф., Мінск–Наваградак, 23–24 лістап. 2007 г. / навук. рэд.: С.Ф. Сокал, А.М. Янушкевіч. Мінск, 2008. С. 61–79.

До тексту Другого Литовського Статуту на самому початку були вписані три королівські привілеї: Віленський 1563 р., Більський 1564 р. і Віленський 1565 р. Перший Віленський привілей скасовував обмеження для православних і зрівнював їх із католиками. Більський привілей запроваджував для магнатерії та шляхти спільні виборні суди за зразком земських судів у Польській Короні. Віленський привілей 30 грудня 1565 р. декларував скликання регулярних повітових сеймиків і вальних сеймів із правом шляхти *«на містцях головнійших, повітом і судом повітовим розложоних, зїждчатися і збирати князем паном радам нашим врадником земським і дворним і всему рицерству, хто в котором повіті оселость має… радити, обмовляти й обмишляти»*[139].

За адміністративною реформою ВКЛ упродовж 1564–1566 рр. на теренах Волинської землі – старих трьох уділах Гедиміновичів – почала формуватися нова адміністративно-територіальна одиниця – Волинське воєводство з центром у Луцьку з трьома судовими повітами – Луцьким, Володимирським і Крем'янецьким[140]. Цей поділ, що з незначними змінами проіснував до кінця XVIII ст., безпосередньо торкався й політичних прав шляхти, бо лише володіння «осілістю», тобто маєтком, у конкретному повіті слугувало підставою для участі у місцевих сеймиках і надавало право голосу в земських самоврядних органах. У такий спосіб Статут 1566 р. радикально зреформував усю систему органів влади й управління, остаточно утвердивши ідею самоврядної та шляхетської держави, що типологічно нагадувала основні політичні структури Польського королівства: *«яко в панстві нашом Коруні Польской обичай»*[141]. Окрім того, Другий Литовський Статут продемонстрував високий європейський рівень системної правничої думки і зародження традицій парламентаризму[142].

На чистій сторінці рукописного Слуцького списку Першого Литовського статуту знайдено вірш 1621 р. Яна Пашкевича:

Польща квітне латиною,
Литва квітне русчизною,
Без тої в Польщі не пробудеш,
Без сеї в Литві блазнем будеш.
Тій латина єзик дає,
Та без Руси не витримає.
Відай же, Русь, твоя хвала
По всім світі вже дозріла
Веселися ж ти, русине,
Твоя слава ніґди не згине![143]

[139] Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. Т. I. С. 48.

[140] Крикун М. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII століттях. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях* : статті і матеріали. Львів, 2012. С. 13–23; Крикун М. Волинське воєводство. *Кордони воєводств Правобережної України у XVI–XVIII століттях* / авториз. пер. з рос. А. Ясіновський. Львів, 2016. С. 70–108.

[141] Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 года. Т. I. С. 48.

[142] Про повні, неповні списки, фрагменти та копії Другого Литовського Статуту докладніше див.: Паядайте-Васіляускєне А.-В. Кириличні списки Другого Литовського Статуту: палеографія, хронологія, кодикологія. Львів, 2004.

[143] Пер. опубл.: Собрание древних грамот и актов городов Вильны, Ковна, Трок, православных монастырей, и по разным предметам. Вильно, 1843. Ч. 1. С. XXII–XXIII, прим. 31.

Він засвідчує широке вживання «руської» мови як канцелярської в діловодстві та побуті ВКЛ. 90 % усіх земель ВКЛ становили тоді східнослов'янські землі, які стояли в економічному та культурному аспекті, певно, дещо вище власне Литви. ВКЛ перейняло у руських земель систему адміністративного устрою, судочинство, військову організацію. Населення, що дотримувалося язичництва, прийняло християнство за православним зразком. Не маючи своєї усталеної литовської / жемайтійської писемності, Литва справді перейняла «руську» мову (деякі вчені не без підстав під цією назвою розуміють один із варіантів староукраїнської або старобілоруської мови) як державну[144]. Спочатку у ній було більше українізмів, пізніше – білорусизмів. Отже, дослідники часто і невипадково називали ВКЛ «Литовсько-Руською державою»[145].

Статути реформували усю систему органів влади й управління і остаточно утвердили ідею шляхетської держави, наблизивши її до Польщі. Саме тому політична еліта ВКЛ вважала, що її країна, за висловом очільника комісії для підготовки Другого Литовського Статуту, канцлера Миколая Радзивіла Чорного, – *respublica bene ordinata* [добре впорядкована держава], що тоді домінувала на теренах від Балтики до Чорномор'я і багато в чому визначила подальшу історичну долю всіх народів цієї частини Центрально-Східної Європи.

Волинь вела вперед й у культурному поступі. Одна із найславніших пам'яток християнської культури – Луцьке Євангеліє – переписане у Спаському монастирі в с. Красне біля Луцька (нині входить у межі міста) в середині XIV ст.[146] (рис. 53, 54). Друга унікальна пам'ятка книгописання на Волині – Луцький Псалтир –переписаний священником церкви св. Катерини, о. Іваном на замовлення синів великого князя Любарта-Дмитра у річницю його смерті 4 серпня 1384 р.[147] (рис. 55). Ще одне Євангеліє 1491 р. походить із Жидичина, поблизу Луцька. Інше, що датується рубежем XV–XVI ст. – з Четвертні. «Повчання Єфрема Сирина» 1492 р. створене у Володимирі. Збереглося декілька недатованих рукописів волинського походження. Це «Кирило Єрусалимського... повчання і житіє» з Дубно та «Симона Богослова нові творіння» з Дермані. Заслуговують увагу рукописні пам'ятки XV ст. – волинський «Апостол» і «Кормча книга»[148].

Волинський князь Костянтин Іванович Острозький не лише займав у ВКЛ високий уряд великого гетьмана литовського (до речі, він звитяжний переможець татар у битві під Вишневцем (Лопушним) 28 квітня 1512 р.[149] і московитів у битві під Оршею 8 вересня 1514 р.[150]), але й був одним із найщедріших меценатів Києво-Печерського

[144] Краўцэвіч А. Стварэнне Вялікага княства Літоўскага / навук. рэд. Г.В. Штыхаў. Rzeszów, 2000. С. 128.

[145] Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності / пер. з англ. Р. Клочко. Харків, 2016. С. 96.

[146] Луцьке Євангеліє XIV століття : факсим. вид. Київ, 2011. 526 с., додаток.

[147] Луцький Псалтир 1384 р. : факсим. вид. Київ, 2013. 512 с. : іл.

[148] Запаско Я.П. *П*ам'ятки українського книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. Львів, 1995. С. 63–65, 70–71; Семенюк Л. Книжково-літературні традиції Волинської землі (від найдавніших часів до кінця XVIII ст.). Луцьк, 2015. С. 86–87.

[149] Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх / підгот. тексту до друку, передмова, коментарі Ю.А. Мицика, В.М. Кравченка. Київ, 1992. С. 186; Podhorodecki L. Chanat Krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. Warszawa, 1987. S. 85–86.

[150] Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. С. 187; Лобин А.Н. Битва под Оршей 8 сентября 1514 года. Санкт-Петербург, 2011.

монастиря (з 1688 р. – лаври). Брав активну участь у відновленні Успенського собору після одного з перших руйнівних нападів кримських татар на Київ і Луцьк 1482 р. Його коштом відреставровано та поновлено настінні розписи, виготовлено новий різьблений іконостас, прибудовано каплицю Іоана Богослова.

Рис. 53. Луцьке Євангеліє XIV століття : факсим. вид. Київ, 2011. Рукопис зберігається у збірці М.П. Рум'янцева Російської державної бібліотеки в Москві

Рис. 54. Сторінки Луцького Євангелія – стародавньої літературної пам'ятки, датованої серединою XIV століття

Джерело: https://tureligious.com.ua/lutske-yevanheliie/

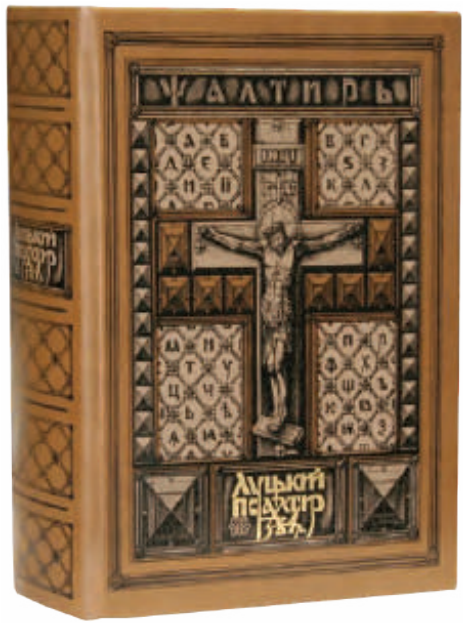

Рис. 55. Луцький Псалтир 1384 р. : факсим. вид. Київ, 2013.
Рукопис зберігається у Бібліотеці Медичі – Лауренціані (Флоренція, Італія)

Коли Костянтин Острозький помер 11 вересня 1530 р. в Турові, то згідно із заповітом 24 вересня того ж року його поховали в Успенському соборі Києво-Печерського монастиря. На замовлення сина – київського воєводи, волинського князя Василя-Костянтина Острозького – над похованням 1579 р. встановлено надгробний мармуровий пам'ятник (рис. 56). Його автором, ймовірно, був скульптор і різьбяр, львівський цехмістр нідерландець Генріх Горст. Це одна з небагатьох пам'яток на теренах України, композиційна схема якої відповідала типу тогочасних ренесансних пристінних надгробків європейського типу. Пам'ятник зруйновано разом із собором 1941 р.

Саме на Волині постало українське рукописне Пересопницьке євангеліє з мініатюрами, написане упродовж 1556–1561 рр. у двох монастирях: Дворецькому та Пересопницькому. Пам'ятка написана староукраїнською літературно-писемною мовою уставом і півуставом із елементами скоропису. Це найраніший із відомих перекладів євангельського тексту українською мовою середини XVI ст., який дійшов до нашого часу[151]. Роботу над книгою розпочали 15 серпня 1556 р. в Дворецькому монастирі князів Заславських при церкві Святої Трійці (монастир був у с. Двірець; нині – село Ізяславського району Хмельницької області). Продовжена (зі 155 зворотного аркуша)

[151] Пересопницьке євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик / підгот. І.П. Чепіга за участю Л.А. Гнатенко ; наук. ред. В.В. Німчук ; ред. кол.: О.С. Онищенко та ін. Київ, 2001; Пересопницьке євангеліє 1556–1561. Дослідження. Транслітерований текст. Словопокажчик. 2-ге вид., допов. / упоряд. О.С. Онищенко, І.П. Чепіга, Л.А. Гнатенко та ін. ; наук. ред. В.В. Німчук. Київ, 2011; Пересопницьке Євангеліє. Витоки і сьогодення / ред. та рец.: М.Г. Жулинський, П.Ю. Гриценко, О.П. Толочко, П.М. Кралюк ; пер. зі старослов. Київ, 2011. 1724 с.; Пересопницьке євангеліє від Матвія / уклад. М.В. Федоришин. [Пересопниця]; Дрогобич, 2017.

у Пересопницькому монастирі при церкві Різдва Богородиці (монастир розташовувався у Пересопниці; нині – село Рівненської області) після призначення Григорія архімандритом, де і була завершена 29 серпня 1561 р. (рис. 57).

Рис. 56. Відновлений надгробок князя Костянтина Івановича Острозького
Автор фото: Дмитро Антонюк (2022)

Рис. 57. Пересопницьке євангеліє. Оригінал зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Над перекладом і переписуванням працював Михайло Василевич, син протопопа із Сянока. Окрім нього, в записі до книги згадано й архімандрита Пересопницького монастиря Григорія[152]. Автором мініатюр й орнаментального оздоблення був маляр Федуско зі Самбора[153]. Визначна пам'ятка староукраїнської мови та мистецтва раннього модерну – один із перших українських перекладів четвероєвангелія[154]. Створене коштом тогочасних меценатів: волинської княгині Анастасії Заславської та князів Чорторийських – подружжя Івана Федоровича і його дружини Євдокії. 1701 р. гетьман Іван Мазепа подарував Пересопницьке євангеліє Переяславській єпископії. Згодом книга стала одним із символів українського народу. Під час інавгурації на Пересопницькому євангелії урочисто присягають президенти України.

[152] Гнатенко Л.А. Перекладачі, писці та редактори Пересопницького євангелія. *Українська мова на осі часу. Василеві Васильовичу Німчукові* / упоряд.: Г.В. Воронич, Н.В. Пуряєва ; редкол.: П.Ю. Гриценко (голова) та ін. Київ, 2017. С. 249. (Серія: Не все сплива рікою часу).

[153] Скоп Л. Майстер мініатюр Пересопницького Євангелія Федуско, маляр зі Самбора. Дрогобич, 2011.

[154] Огієнко І. Українська Пересопницька Євангелія 1556 р. Каліш, 1921.

РОЗДІЛ 5
ЗА ЧАСІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ (1569–1795 рр.)

Історія Волині другої половини XVI–XVIII ст. пов'язана з розквітом і занепадом Речі Посполитої, кінець існування якої було покладено останнім, третім поділом 1795 р. (рис. 58).

Рис. 58. Герб Волинського воєводства Речі Посполитої, 1597 р.

Джерело: Kronika polska Marcina Bielskiego, nowo przez Joachima Bielskiego, syna jego, wydana. Kraków, 1597. S. 8

Уже на початку XVI ст. все більше визрівав ґрунт для укладення тіснішої унії між Польською Короною та ВКЛ. Що стосується самої Польщі, то вона добивалася унії і з великодержавних амбіцій, і з розрахунку на територіальні прирощення, нові землі, придатні для сільськогосподарського виробництва. На середину XVI ст. польська економіка переживала бурхливе піднесення, бо війни у Європі вивели її на роль головного експортера сільськогосподарської сировини, збіжжя та лісових товарів на європейський ринок. Окрім того, з середини XVI ст. у балтійську торгівлю, головною артерією якої була Вісла, що зв'язувала внутрішні регіони Польщі з головним портом зовнішнього збуту – Ґданськом, щодалі активніше втягувалася передовсім Волинь[1]. Звідси по р. Західний Буг, що в ті часи вже від Сокаля була судноплавною, а далі по Віслі

[1] Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упоряд.: В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко. Київ, 1990; Крикун М., Кравченко В. Торгові зв'язки Волині з Ґданськом у 60-х роках XVI століття. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях* : статті і матеріали. Львів, 2012. С. 24–41.

провадили ком'ягами на експорт збіжжя, поташ, смолу, напівфабрикати корабельного лісу. Тобто інтереси Польщі в усьому, що стосувалося балтійської торгівлі, не були чужими «волинцям». Невдачі ж ВКЛ у Лівонській війні могли обернутися утвердженням Московії на берегах Балтики, і тоді російський вивіз продуктів у Західну Європу склав би поважну конкуренцію польському та волинському експорту[2].

До торговельної гарячки були втягнуті найширші кола купецтва та шляхти, а це, зі свого боку, активізувало шляхетську колонізацію, стимулюючи гонитву за нерозораними ланами й незайманими лісовими масивами. Уявленню про землі, що чекають на енергійного господаря, ідеально відповідала і Волинь – як сусідня, а отже найближча до Литви та Польщі українська земля. На виняткову родючість ґрунтів і значні економічні потуги Волині звернув увагу Олександр Ґваніньї у своїй «Хроніці європейської Сарматії», вперше виданій у Кракові 1578 р. Італієць-мандрівник описав і звичаєвий устрій «Волинської країни»: *«Волинська земля лежить серед інших руських князівств, а її людність не поступається своєю мужністю. Це велика країна, родюча і багата на різне збіжжя та різноманітні овочі. Волинь багата на ліси з дичиною та рибними озерами. Вона здавна належала до Великого князівства Литовського, а тепер входить до складу Корони, і тут діє звичайне коронне право... Вони мають руську мову, письмо, звичаї; руську віру. Є між ними й громадяни римської релігії. Ця країна поділяється на три провінції, або повіти: Луцький, Володимирський і Кременецький»*[3].

5.1. Волинське воєводство: кордони і повітовий поділ

За ухвалою Віленського сейму 1565–1566 рр. у складі ВКЛ було утворене Волинське воєводство поряд із іншими «українними» воєводствами – Київським і Брацлавським[4]. Перед тим «Попис» 1546 р. як один із фрагментів розмежування між Короною Польською і ВКЛ уже тоді фіксував обриси майбутнього воєводства і його кордони з Руським і Белзьким воєводствами, утвореними в Короні ще в середині XV ст.[5] На півночі в басейні Прип'яті та його приток воєводство межувало з Пинським повітом Берестейського воєводства[6]. На північному заході – Ратенська та Любомльська землі – т. зв. Ратенський чи Любомльсько-ратенський клин коронних земель, які колись традиційно належали до Волинської землі, але наприкінці XV ст., від часів короля Казимира IV Ягеллончика, відійшли до Корони і тепер входили до Холмської землі Руського воєводства. Із часом на цьому волинсько-холмському порубіжжі були утворені два староства у Холмському повіті Холмської землі Руського воєводства:

[2] Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. 2-ге вид., переробл. та розшир. Київ, 2005. С. 198.

[3] Гваньїні О. Хроніка європейської Сарматії / упоряд. та пер. з пол. О.Ю. Мицика. 2-ге вид., доопрац. Київ, 2009. С. 418.

[4] Любавский М. Литовско-русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. Москва, 1900. С. 228–229, 724–728.

[5] Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Вильна, 1867. Т. 1. С. 58–81.

[6] Бужанський А. Ріка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком (географічно-археологічна студія). Вінніпег, 1966.

Ратенське[7] та Любомльське[8]. Із Ратенським староством межувало Ковельське староство. На т. зв. Радзивілівській мапі Великого князівства Литовського, виконаній на замовлення, кошти і під наглядом литовського магната, віленського воєводи князя Миколая Криштофа Радзивілла, званого «Сиріткою», що вийшла вперше 1613 р. в Амстердамі, добре простежується волинсько-литовський кордон: північніше Каменя (Коширського) і Чорторийська, південніше Дубровиці[9] (рис. 59). Назва карти: "Magni Dvcatvs Lithvaniae, Caeterarumque Regionum Illi Adiacentium Exacta Descriptio Illss mi. ac Excellss mi. Principis et Dni. D. Nicolai Christophori Radziwil D.G. Olijcæ ac in Nieswies Ducis, S. Rom. Imperrii Principis in Szylowiec ac Mir Comitis et S. Sepulehri Hierosolimitani Militis etc. opera. cura et impensis facta ac in lucem editaa. – Amsterodami: excudebat Guilhelmus Janssonius, 1613" / «Велике Князівство Литовське з багатьма краями, що до нього належать, останньо описане. Найсвітлішому і найвищому володареві і панові п. Миколі-Кшиштофу Радзивіллу, Божою Матір'ю князеві на Олиці й Несвіжі, князеві Священної Римської імперії, графові на Шилівці й Мірі, лицареві Св. Гробу у Єрусалимі та ін., чиїм старанням і коштом ця праця вийшла у світ 1613 р., Амстердам»[10].

Укладачем, художником і гравером карти був польський картограф Томаш Маковський (1575 – близько 1620 рр.). У її створенні брали участь: картограф Матвій (Мацей) Струбич (близько 1520–1578 рр.), волинський князь Василь-Костянтин Острозький (1526–1608 рр.), церковний і суспільно-політичний діяч Речі Посполитої Йосиф Верещинський (близько 1530–1598 рр.), діяч католицької церкви, математик Якуб Босґрейв (близько 1548–1623 рр.), литовські монахи-єзуїти. За версією Я. Дашкевича, до створення карти Великого князівства Литовського, можливо, були залучені українські вчені Острозької школи[11].

На захід від волинського села Крати починався кордон і з Городельським повітом Белзького воєводства. Цей волинсько-белзький кордон проходив на південь від волинського села Устилуг, уздовж Бугу на південь до Грубешівського анклаву й до містечка Литовежа (літописного Всеволожа) й далі звивистою лінією йшов на південний схід аж до Стоянова. Радивилів, Почаїв, Чернихів Крем'янецького повіту примикали до Львівського повіту Львівської землі Руського воєводства. Волинсько-теребовельський кордон – із Теребовельським повітом Галицької землі Руського

[7] Грушевський М. Описи Ратенського староства з 1500 по 1512 р. *Записки НТШ*. Львів, 1898. Т. XXVI. Кн. VI. С. 1–40; Реєстр прибутків і данин з усіх дібр та з обох Ратенських волостей, зібраних паном Якобом Секлюцьким, їхнім старостою у 1500-му році / пер. з латині проф. І.О. Денисюка ; опубл.: В.Т. Денисюк, І.О. Денисюк. *Ратнівщина* : історико-краєзнавчий нарис. Луцьк, 1998. С. 304–336; Грушевський М. Описи Ратенського староства з 1500 по 1512 р. *Твори*. У 50 т. Львів, 2004. Т. 6. Серія: Історичні студії та розвідки (1895–1900) / упоряд. М. Капраль. С. 259–291.

[8] Пришляк В. Любомльське староство XVI–XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині* : матеріали XXV Волинської обл. істор.-краєзн. наук. конф. Луцьк, 2007. Вип. 25. С. 90–94.

[9] Alexandrowicz S. Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego Tomasza Makowskiego z 1613 r. tzw. "radziwiłłowska", jako źródło do dziejów Litwy i Białorusi. *Studia Źródłoznawcze.* Warszawa, Poznań, 1965. T. 10. S. 33–67; Alexandrowicz S. Kartografia Wielkiego Ksiestwa Litewskiego od XV do polowy XVIII wieku. 3 wyd., popr. i uzupel. Warszawa, 2012.

[10] Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. Київ, 2004. С. 184–189.

[11] Дашкевич Я.Р. Територія України на картах XIII–XVIII ст. *Історичні дослідження: Вітчизняна історія* : респ. міжвідом. зб. Київ, 1981. Вип. 7. С. 90–91; передрук: Дашкевич Я. Майстерня історика. Джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни / упоряд. А. Гречило, М. Капраль, А. Фелонюк. Львів, 2011. С. 525.

воєводства проходив уздовж Серету і вів до Збруча. На півдні воєводство межувало з Кам'янецьким і Летичівськими повітами Подільського воєводства[12].

Рис. 59. Радзивілівська мапа Великого князівства Литовського, на якій позначена Волинь. Амстердам, 1613 р. Автор – Томаш Маковський

Джерело: Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. Київ, 2006. (Серія «Пам'ятки картографії України»)

Загалом кордони Волинського воєводства з Белзьким, Руським і Подільським воєводствами переважно були суходільними, але й частково проходили річками: по Бугу, Стиру, його притоці Слонівці, Серету – притоці Дністра, Медведівці – притоці Збруча,

[12] Крикун М. Волинське воєводство. *Кордони воєводств Правобережної України у XVI–XVIII століттях* / авториз. пер. з рос. А. Ясіновський. Львів, 2016. С. 76–84.

Шалівці – притоці Медведівки та Божку – притоці Богу (Південного Бугу)[13]. Кордон із Житомирським й Овруцьким повітами Київського воєводства йшов по р. Случі – притоці Горині до вигину в районі м. Любара, а звідти до могили Гончарихи, що була висипана *«над великим шляхом татарським»*[14] (рис. 60).

Рис. 60. Волинське воєводство у XVI–XVIII ст.

Джерело: Крикун М. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII століттях. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях : статті і матеріали. Львів, 2012. Картосхема між С. 24 і 25 (картограф В. Гирявенко).

[13] Крикун М. Кордони й повітовий поділ Волинського воєводства в XVI–XVIII століттях. *Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях* : статті і матеріали. Львів, 2012. С. 14.

[14] Грушевський М. Гончариха. *Записки НТШ.* Львів, 1896. Т. X. Кн. II. С. 4.

Загальна протяжність кордону Волинського воєводства становила до першого поділу Польщі 1122 км. До осені 1791 р. воєводство поділялося на три повіти: Володимирський – на північному заході, Крем'янецький – на півдні і Луцький – між ними. Географічне окреслення цих повітів започатковано було ще з уділів, які входили до Волинської землі за часів правління Гедиміновичів[15].

Отже, «воєводська» Волинь охоплювала територію таких нинішніх областей: Волинської – без її поліських північно-західної й північної частин, Рівненської – без її поліських північної та північно-східної частин, північну, волинську частину Тернопільської та північну, так само волинську половину Хмельницької, південно-західну частину Житомирської і північну частину Львівської (т. зв. Галицьку Волинь) – межиріччя Стиру та його правої притоки Слонівки.

5.2. «Волинці» на Люблінському сеймі 1569 р.

Однією з найважливіших дат для Волині на хронологічній шкалі українського ранньомодерного періоду вважають 1569 р., коли у Центрально-Східній Європі постала Річ Посполита. Новонароджену державу формували різні народи, які з плином часу були примкнуті до Корони Польської (далі за текстом – КП) та Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ). Відповідно, самобутність цієї держави складно пов'язати лише з одним аспектом – наприклад, католицькою вірою / польськістю, хоча б тому, що вона рівноцінно була також пов'язана з православною традицією, а також протестантськими течіями, які виникли під час Реформації, й автентичними культурами вірмен, євреїв, татар та ін. Етнічна розмаїтість не лише насичувала і робила інтенсивнішим суспільне життя, а й чинила помітний вплив на економічне зростання держави, що, зі свого боку, спричиняло її культурне піднесення. Умовою, яка гарантувала та забезпечувала співжиття у єдиній країні розрізнених народів, були права та привілеї, що їх надавав і затверджував монарх.

Важливим об'єднавчим чинником у такій дійсності була персона короля, якого обирав двопалатний сейм, що складався із сенату та посольської ізби[16]. Відносини монарха та шляхти не завжди були упорядкованими. Протиріччя виникали і через дії короля, який прагнув набути більшої політичної ваги, і з ініціативи шляхтичів, які через збирання у конфедерації боронили власні вольності, гарантовані їм відповідно до договірних статей із правителем[17]. Вагоме значення у появі Речі Посполитої відіграла волинська шляхта. Звісно, немає підстав для того, щоб перебільшувати вплив волинців на сеймі у Любліні, оскільки найпомітнішу роль відіграли комунікації

[15] Любавский М. Областное деление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута. Москва, 1892. С. 209.

[16] Участь у сеймах і локальних сеймиках була важливим чинником для шляхти, за допомогою якого вона реалізовувала власні громадянські права, відповідаючи за законодавчі ініціативи у державі.

[17] Шляхетські права були схвалені 16 травня 1573 р., коли при сходженні на трон Речі Посполитої їх затвердив новий король Генріх Валуа. Від коронації 1576 р. Стефана Баторія вони стали невід'ємною частиною коронаційної церемонії кожного короля. Окрім них, монарх клятвено зобов'язувався дотримуватися сформульованих сеймом пунктів ("pacta conventa"). Значна присутність шляхти у політичному житті держави та характер її відносин із королем вплинули на появу різних назв, які закріпилися за Річчю Посполитою – «магнатська», «шляхетська».

між польською та литовською сторонами. Проте участь волинської шляхти у сеймі, а на певному етапі її рішення, могли істотно змінити перебіг подій. У діяльності волинців проглядався не лише інтерес до набуття прав і ваги у державі, подібної до тієї, що нею володіла польська шляхта, а й бажання зберегти власну традицію[18].

Для розуміння позиції і тих вимог, які виголошувала волинська шляхта на сеймі, важливо розглянути її місце у суспільстві Великого князівства Литовського (ВКЛ). Від Середньовіччя соціальна структура Великого князівства Литовського виглядала дещо по-іншому порівняно з Королівством Польським (КП), де шляхетський стан мав більш однорідний вигляд[19]. Відмінність полягала у домінантному впливі князівської верстви, литовська гілка якої походила від великого князя Гедиміна (1316–1341 рр.), тоді як руська – від династії Рюриковичів.

Князівська верства, зі свого боку, ділилася на «головних-княжат» і «княжат-повітників»[20]. Нижче за князів на ієрархічній драбині були пани та бояри-зем'яни[21]. Князі мали зобов'язання перед великим князем, які полягали у складанні присяги на вірність й обіцянці допомагати збройно у часи війни, а *«в решті питань* (вони, – *автор*) *почували себе власниками мікродержав у державі – з власними податками, судочинством, структурою влади»*[22]. Відповідно, такі роди, як-от: Острозькі, Заславські, Гольшанські-Дубровицькі, Збаразькі, Вишневецькі, Корецькі, Чорторийські, Четвертенські, Санґушки та ін. були найбільшими землевласниками і не могли лишатися осторонь розв'язання важливих питань, які стосувалися Волині.

Політичне зближення КП та ВКЛ відбувалося у декілька етапів: розпочалося від унії, укладеної у місті Кревно 1385 р.; виразніше оформилося, не лише на рівні персонального зв'язку, а й у конкретних інституційних змінах, 1569 р., з укладанням нової польсько-литовської унії у місті Люблін[23]. Побіч історії такого зближення, яке часто стимулювали зовнішні загрози з боку Тевтонського ордену, а пізніше – татар і Московії,

---

[18] Польський дослідник Кароль Мазур застосовує термін «регіоналізм».

[19] Уршула Авґустиняк, спираючись на праці інших істориків, вважає, що після адміністративних реформ 1564–1566 рр. значима різниця поміж аристократичними станами двох держав зменшилася. Відтоді перестали виділятися князі та пани, а чинниками, які стали значущими, розпочинала бути власність шляхтича та його участь у владі. З цієї перспективи розглядається поділ цього суспільства на вищу шляхту – магнатів і панів, які, відповідно, були наближеними до урядів, та нижчу – середніх і дрібних власників, які часто перебували на службі у перших. Див.: Augustyniak U. Historia Polski. 1572–1795. Warszawa, 2008. S. 257.

[20] У межах князівського стану був поділ на «головних» – спадкоємців удільних князів і «повітників» – князів, які посідали землі за межами своїх родових гнізд.

[21] Відмінність між цими двома станами полягала у наявності у панів власної «отчинної», а не наданої великим князем землі. Див. більше: Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України... С. 158–161.

[22] Там само. С. 102.

[23] Упродовж 184 років, від Кревської до Люблінської унії, було укладено щонайменше п'ять уній: Віленсько-Радомська (1401 р.), Городельська (1413 р.), Гродненська (1432 р.), Краківсько-Віленська (1499 р.), Мельницька (1501 р.), що зближували обидві держави. С. Плохій наголошує, що важливою була ініціатива Городельської унії, унаслідок якої понад 50 литовсько-руських родів отримали власні герби. Утім, їх не отримала православна аристократія ВКЛ, що, на думку дослідника, негативно позначилося на розвитку суспільства. Див.: Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2016. С. 99.

Надання православним і представникам інших релігійних деномінацій прав, що були рівноцінні з правами римо-католицької шляхти, відбулося 1563 р., напередодні укладення Люблінської унії, та було підтверджене рішенням Варшавської конфедерації 28 січня 1573 р., згідно з яким декларувалася терпимість до інших релігій: *"aby [...] między ludźmi sedycja jaka szkodliwa nie wczęła, którą po inszych królewstwach jaśnie widziemy"*. Див.: Konfederacja generalna Warszawska. URL: https://agad.gov.pl/?page_id=966 (дата звернення: 20.08.2021).

вагомим чинником для двох держав були адміністративно-судові реформи, проведені Сигізмундом II Августом упродовж 1564–1566 рр. Унаслідок було сформовано три повіти – Володимирський, Луцький і Крем'янецький, які становили адміністративні одиниці Волинського воєводства. Відтоді на цій території запроваджувалися повітові сеймики, які за своїм виглядом були ідентичні коронним, а міжшляхетські конфлікти переставали бути справою великого князя і переходили до новоутворених судів: ґродських, земських і підкоморських. Завдяки цим змінам відбулося уподібнення політичних систем, адміністративного та соціального устрою, що було важливою передумовою майбутнього об'єднання. Водночас, як стало очевидно на сеймі, не усі протиріччя були розв'язані і під час переговорів вони цілком могли зруйнувати ідею унії.

21 грудня 1568 р., перед початком роботи сейму, литвини отримали привілей від Сигізмунда II, згідно з яким жодне рішення, яке б стосувалося Литви, не могло бути ухвалене у Любліні без їхньої згоди. Сам сейм розпочався 10 січня 1569 р. (рис. 61, 62). У переговорах, із одного боку, виділялася позиція монарха та польської сторони, з іншого – литовської аристократії, проєкти яких між собою дещо різнилися. Перші жадали, щоб нова унія постала з уже укладених раніше уній і на основі рішень Варшавської конфедерації 1564 р., що передбачало більшу інтеграцію ВКЛ до складу КП. Натомість литовська сторона, відкидаючи такий підхід, прагнула унії, яка б не була пов'язана з попередніми домовленостями, погоджуючись на спільну елекцію короля з його «піднесенням» у Вільні, а також спільний сейм, проте вимагаючи водночас, аби закордонна політика, податки на війну, а також можливість збирати окремі сейми для розв'язання внутрішніх питань зберігалася за кожною зі сторін унії[24]. Компромісний варіант вдалося випрацювати під час украй складного, а інколи непередбачуваного переговорного процесу.

Етап переговорів від 10 січня до 1 березня 1569 р. минав у напруженій атмосфері і не приніс конкретних результатів, а у ніч із 28 лютого на 1 березня, після обговорень щодо можливості об'єднати литовську та польську делегації, литовські вельможі взагалі залишили Люблін, не досягнувши бажаних результатів[25]. За вказаний період маємо поодинокі згадки про волинян у щоденникових записах, але з них складно вивести їхню чітку та послідовну позицію на переговорах. Найімовірніше, що посли, презентуючи на сеймі волинську шляхту, насамперед були частиною литовської делегації, вірність якій підтверджувалася попередніми присягами на користь великого князя литовського[26]. Їхню делегацію очолював віленський воєвода Миколай Радзивіл Рудий і маршалок Ян Ієронім Ходкевич, які саме тоді й артикулювали позицію литовців.

Не був солідарним у полишенні місця переговорів один із найвпливовіших руських князів Василь-Костянтин Острозький, який лише 6 березня відправився з Любліна

[24] Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Київ, 1993. Т. IV: XIV–XVI віки – відносини політичні. С. 388, 392. (Серія «Пам'ятки історичної думки України»). Термін «елекція» у Речі Посполитій був пов'язаний із обранням шляхтою нового короля.

[25] Литовці та поляки засідали в окремих палатах.

[26] Скрупульозний опис Люблінського сейму можна відшукати у щоденниках цієї події. Див.: Дневникъ Люблинскаго Сейма 1569 года. Соединеніе Великаго княжества Литовскаго съ Королевствомъ Полскимъ» / под ред. М. Кояловича. Санкт-Петербургъ, 1869. Корисним для вивчення польсько-литовських відносин також таке видання: Źródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W.X. Litewskiego. Cz. 2, oddz. 1 / T. Działyński. Poznań, 1861.

до Тарнова. Затримка стосувалася приватної потреби князя, який залагоджував справи, пов'язані з отриманням спадку свого тестя, краківського воєводи Яна Тарновського. Розуміння унії князем можемо відчитувати зі згадок у щоденникових записах. Найпомітніша деталь тут – незгідливість із литовською стороною щодо доступу до адміністративних урядів, на ґрунті чого у Василя-Костянтина 18 січня відбулася суперечка із жмудським старостою. Із іншого боку, бачимо спочатку затримку князя у Любліні, а згодом його зволікання з поверненням до місця проведення сейму для складання присяги королеві[27]. У таких діях помітне і підігрування польській стороні, і консолідована з литвинами позиція.

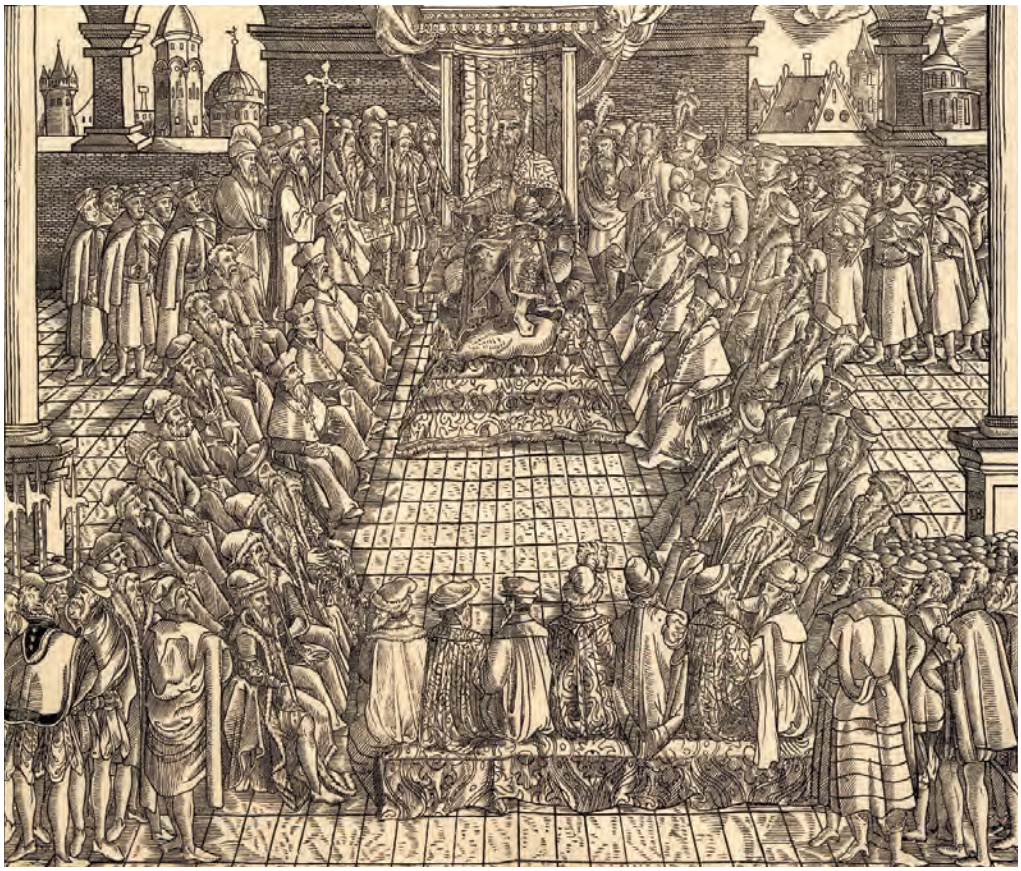

Рис. 61. Люблінський сейм 1569 р. Гравюра XVI ст.

Джерело: Źródłopisma do dziejów unii Korony Polskiej i W.X. Litewskiego. Cz. 3, Diariusz Lubelskiego Sejmu Unii: rok 1569. Poznań, 1856.

[27] Наприклад, під 4 квітня у щоденнику унії читаємо такий фрагмент: *"Iedny zgoła szie chorobą wymowyłi, drudzy, yz nie pod zwyczainą pieczeczyą lysthy przysłano; wsakosz na koniecz y czy drudzy chorobą się wymowiły".* Василь Ульяновський твердить, що стан В.-К. Острозького погіршувався від початку 1590-х рр., а *«до того часу Острозький вів досить активний спосіб життя, брав участь у справах державної політики, війнах, боротьби за маєтки тощо»*. Див.: Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький. Історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ, 2012. С. 1287–1296.

Рис. 62. Люблінська унія. Художник Ян Матейко, 1869 р.
Джерело: Muzeum Narodowe w Warszawie, MP 4760

Після від'їзду литовських вельмож засідання сейму продовжувалося. Упродовж 1–5 березня, за наполяганнями сенаторів і підтримки цієї пропозиції Сигізмундом II, було видано акт, який декларував (1) вилучення із юрисдикції ВКЛ Підляшшя та Волині і їх приєднання до КП[28], а також (2) потребу підтвердити цей крок присягою аристократії згаданих земель наприкінці березня[29]. Унаслідок цей крок приніс свої результати, оскільки литовська делегація таки повернулася до Любліна, зазнавши малоприємного територіального обмеження своєї держави. Королівський акт призвів також до березневого з'їзду опозиції у Литві, а також, що не менш примітно і цікавитиме нас далі, вплинув на організацію з'їзду волинської шляхти у Луцьку, яка висловила власні помисли щодо ідеї приєднання Волині до Корони Польської.

Завдяки виявленій польським дослідником Каролем Мазуром петиції можемо відстежити активну позицію волинської шляхти щодо категоричного кроку Сигізмунда II. 29 березня у Луцьку відбувся шляхетський з'їзд, унаслідок якого його учасники виробили власні пункти, що були реакцією на згаданий інкорпораційний акт[30]. Їхні пропозиції стосувалися скликання окремого сейму для волинської братії при кордонах КП з метою обговорення пропозиції короля. У документі також

[28] Інкорпорація стосувалася не тільки Волині, а й інших українських земель (Брацлавщини, Київщини).

[29] Із моментом присяги пов'язана вагома деталь, оскільки волинська шляхта не бажала присягати королеві з огляду на те, що їх сковувала інша обітниця, дана раніше великому князеві литовському. Із середньовічних часів присяга була важливим елементом клієнтурних відносин.

[30] Петиція дає змогу реконструювати події цього часу. Виданий 5 березня у Любліні інкорпораційний акт досяг Волині 16 березня, тоді як 29 березня місцева аристократія на нього зреагувала своєю петицією.

наголошено, що волинська шляхта, будучи «людьми почтивими і рівними у праві», не бажала спільності з польською шляхтою в разі, якщо її волею і надалі хтось керуватиме декретами. Гарантом їхньої честі та збереження минулої слави у цій ситуації мала бути персона короля[31].

Помітне місце у петиції займають претензії шляхти, адресовані монархові та коронній канцелярії. Скарги стосувалися мови документа, написаного польською, що викликало подив і неприйняття у волинських вельмож. Також була наявна вказівка щодо недоречності витиснення на документі коронної печатки. Волинські шляхтичі наголосили королеві, що дотепер ніколи не перебували у складі КП, а були підлеглими лише Сигізмунда II Августа та його предків як господарів ВКЛ. Не маючи нічого проти «братерської милості» з поляками, волинські шляхтичі не розуміли і того, що король наказав їхнім урядникам з'явитися та присягнути перед ним у Любліні.

У цій ситуації було наголошено, що жодних окремих рішень від литовської шляхти волинці ухвалювати не планують, а повноваження їхніх послів після повернення додому з Любліна втратили свою силу і варто було знову скликати шляхту всіх станів Волинського воєводства для розв'язання такого питання[32]. Формулюючи ці пункти, волинська шляхта згадала про заслуги перед королем і державою, висловивши сподівання, що їхні права не будуть порушені. Імовірно, такий жест мав слугувати захистом від радикальних покарань за непокору[33]. Доставити петицію королеві доручили трьом шляхтичам – Петрові Загоровському, Олізарові Кирдею та Григорієві Чапличу.

Відповідь короля нам невідома, проте ситуація з присягою, якої чекали у Любліні, надалі залишалася невизначеною, а її дату, з огляду на балансування волинської шляхти і вичікування, що неодноразово виправдовувалося хворобами або ж іншими приватними причинами, переносили з 3 квітня на 14, а пізніше – на 22–23 травня[34]. Їхню поведінку складно сповна осягнути, і джерела не завжди дають змогу це зробити, проте варто врахувати особливість історичного моменту і той факт, що шляхтич, який брав участь у цих подіях, часто міг ризикувати не лише престижем власного роду, а й своєю кар'єрою і, відповідно, місцем у суспільстві[35].

Питання інкорпорації Волині до КП не вичерпувалося лише королівським актом, оскільки його мала підтвердити місцева шляхта. Упродовж квітня–травня на сеймі сенатори неодноразово зверталися до короля з вимогою ухвалити рішення щодо

---

[31] Mazur K. Szlachta wołyńska wobec unii jagiellońkiej w dobie sejmu lubelskiego. *Przegląd Historyczny.* 2004. 95/1. S. 42.

[32] Ibidem. S. 42.

[33] Томаш Кемпа ідентичність волинської шляхти у період сеймових переговорів визначає так: *«Волиняни почували себе передусім русинами; далі важливою була ідентифікація їх із Волинню, і тільки після цього слід бачити їхній зв'язок із литовською державою».* Варто також зауважити, що лексика петиції була тісно пов'язана з бажанням шляхтичів уникнути екзекуції власних дібр. Див.: Кемпа Т. Волиняни і Люблінська унія 1569 р. *Студії і матеріали з історії Волині.* Кременець, 2012. С. 243.

[34] Відсутність відповіді, найпевніше, була пов'язана з інтересом короля в унії між ВКЛ і КП, натомість прийняття пропозицій волинян могло зашкодити цим планам. Кароль Мазур припускає, що така поведінка волинської шляхти була пов'язана з її прагненням зберегти відносини і з королем, і з литвинами. Див.: Mazur K. W stronę integracji z Koroną: sejmiki Wolynia i Ukrainy w latach 1568–1648. Warszawa, 2006. S. 25–29.

[35] Красномовним у цьому сенсі було позбавлення Сигізмундом II Августом урядів підляського воєводу Василя Тишкевича та підляського каштеляна Григорія Тризну.

волинської шляхти, яка відмовлялася прибути до Любліна і присягнути королеві. Мірою покарання мала стати екзекуція земель непокірливих осіб[36]. Щоденникові записи із сейму інформують, що на такі обговорення відреагували на Волині проханням відтермінувати час присяги. 14 травня було визначено, що приїзд волинців до Любліна мав відбутися не пізніше Вербної неділі.

Упродовж 19–23 травня до Любліна почали прибувати волинські шляхтичі для складання присяги. Серед перших був троцький воєвода Петро Збаразький. Услід за ним прибув господарський маршалок Василь Загоровський і луцький єпископ Віктор Вербицький. 23 травня приїхали найвпливовіші волинські вельможі, зокрема київський воєвода Василь-Костянтин Острозький, волинський воєвода Олександр Чорторийський, луцький, вінницький і брацлавський каштелян Богуш Корецький і житомирський староста Костянтин Вишневецький[37]. Із-поміж них найбільш згідливу позицію щодо унії зайняв В.-К. Острозький, тоді як О. Чорторийський і К. Вишневецький висловлювали сумніви щодо унії[38]. Консенсусу вдалося досягнути лише після обіцянки короля зберегти князівські титули і права православної церкви. 23 травня обітницю склало 17 осіб, зокрема луцький суддя Гаврило Бокій, луцький ключник Олександр Жоравницький, Петро Загоровський та ін.[39]

24 травня поведінку волинської шляхти впродовж березня–травня під час своєї промови пояснив луцький, брацлавський і вінницький староста Богуш Корецький, наголосивши, що вони як «чесні люди» звикли завжди виконувати королівські накази, проте незрозумілість із листом, який надійшов із коронною печаткою, та хвороби окремих сенаторів стали на заваді швидкому приїзду. Князь також висловив прохання, аби волинську шляхту не змушували повторно, після даної раніше присяги ВКЛ, складати також присягу на користь Польського королівства, що було б актом, вчиненим «проти власної совісті»[40]. Характерним був також виступ Костянтина Вишневецького, який просив, щоб король забезпечував волинській шляхті наявні вольності та права, не применшуючи її почтивості перед іншими, а також гарантував збереження князівських титулів і прав православних у державі[41].

Король, гарантуючи збереження прав і вольностей, наголосив, що сама присяга не може бути примусовою, а вчинити її можна винятково з доброї волі. У разі, якщо волинці претендували б на більші права, монарх не відкидав такої ідеї, наголошуючи, що у цьому питанні потрібно буде «спільно радитися»[42]. Того ж дня присягу

[36] Поняття «екзекуція» тут пов'язане з можливим відібранням маєтків у шляхтичів. Подібне побоювання не було безпідставним, оскільки підтвердження на право власності були не в усієї шляхти. Чинник землеволодіння важив багато для еліти, бо осілість була підставою для повноправної участі у житті воєводства.

[37] Кемпа Т. Волиняни і Люблінська унія 1569 р. *Студії і матеріали з історії Волині.* Кременець, 2012. С. 255.

[38] Ibidem. S. 255.

[39] Дневник Люблинского Сейма 1569 года. Соединение Великага княжества Литовского с Королевством Полским / под ред. М. Кояловича. Санкт-Петербург, 1869. С. 378.

[40] Від імені короля та сенаторів Б. Корецькому було роз'яснено, що раніше вони складали присягу ВКЛ, оскільки були до нього належні. Тепер такий акт втрачав свою чинність із огляду на перехід Волині під владу КП, тому присяга не може бути актом, вчиненим супроти власної совісті. Там само. С. 379–380.

[41] *"Abismi tim nie bili ponizeni – abi nikt do inssei religiei niebil przyczіqgani".* Князь також попросив про відтермінування присяги *("Poczkali ieszcie bracziei swei drugiei, ktorzi prziadą – abismi ich tim nieobrazili").* С. 382.

[42] Досить показовими були слова посольського маршалка Станіслава Чарнковського, який сказав: *"Pani Wolinczie bicz nam rowne, przetho ich miloszci, a braterstwa pragniemi".* С. 384.

склав Олександр Чорторийський, Василь-Костянтин Острозький, Богуш Корецький і Костянтин Вишневецький, а сам процес розтягнувся і на наступні дні[43].

Після присяги на сеймі, від 26 травня та до другої половини червня, спільно з волинською шляхтою був випрацюваний інкорпораційний привілей, який утверджував статус Волині у КП. Згідно з датою, яка фігурувала у документі, його написали 26 травня, проте відомо, що її поставили заднім числом.

На початку привілею, в частині, де розглянуто історичні події, які передували інкорпорації Волинського воєводства до КП, вказано, що воно *«законно завжди їй належало, а королівським рішенням ця земля "до її первинного, цілісного тіла* (була, – *автор*) *приєднана"»*[44]. Згідно з документом *«шляхта, все лицарство тієї Волинської землі»* звільнялося від підпорядкування владі ВКЛ і його податків та приєднувалося до КП «як рівні до рівних, вільні до вільних»[45]. Документ стосувався не тільки шляхти католицького віросповідання, а й православних[46]. Громадяни цієї землі, на рівні з громадянами КП, набували право посідати високі адміністративні посади та зберігали за собою привілеї. У документі гарантувалася заборона відбирання шляхетських маєтків на Волині й закріплювалося судочинство, яке мало відбуватися за II Литовським Статутом (Волинським) 1566 р. Крім цього, закріплювався статус руської мови *(«з нашої коронної канцелярії, мають бути написані і адресовані ніякою іншою, як руською мовою на віки вічні»*[47]*).* Зберігалася також князівська титулатура руської шляхти *(«зберігати їхні стародавні честь та звання, що їх вони мають від своїх предків»*[48]*).* Шляхтичі мали брати участь у сеймиках й обирати своїх послів на вальні сейми, водночас, *«всі ті згадані та панове громадяни Волинської землі»*, за звичаєм цього часу, були зобов'язані *«споряджати свої загони на війну»*[49]. Гарантом дотримання наданих прав і їхньої непорушності був монарх. Відповідно, документ оформлював входження Волині до КП на рівноправних умовах, а також забезпечував права та привілеї, реалізація яких втілювала адміністративно-культурну автономію Волинського воєводства у межах Речі Посполитої[50].

Після інкорпорації Волині переговори з литовською делегацією відновилися 7–10 червня 1569 р.[51] Литвини, оминаючи факт зменшення власної території, запропонували власний проєкт унії, який стосувався спільного сейму, прав громадян кожної зі сторін унії займати уряди і заборони екзекуції литовських земель. До пропонованих ідей коронярі поставилися прихильно, що сприяло просуванню переговорів,

[43] 25 травня 1569 р. акт присяги місцевої шляхти був внесений до Луцької гродської книги. Див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов. Киев, 1861. Ч. 2. Т. 1. Дворянскихъ провинціальныхъ сеймовъ, въ Югозападной Россіи. 530 с.

[44] Unia Lubelska 1569 roku. Akty prawne / wstęp i opracowania: Henryk Litwin. Kijów, 2019. С. 112.

[45] Там само. С. 113.

[46] Там само. С. 114.

[47] Там само. С. 117.

[48] Там само.

[49] Там само. С. 118.

[50] Про вплив люблінських привілеїв на формування в української шляхти уявлень про себе як про політичний народ Речі Посполитої див.: Старченко Н. Люблінська унія як ресурс формування концепту політичного «народу руського» (1569–1648 рр.). *Український історичний журнал.* 2019. № 2. С. 4–45.

[51] Оскар Галецький назвав такі дії литвинів «тактичним прорахунком» і вказав, що, крім територіальних втрат, зовнішня загроза для них надалі лишалася актуальною. Див.: Halecki O. Dzieje unii Jagiellońskiej. Warszawa, 2013. T. II: W XVI wieku. S. 317–339.

які через узгодження усіх деталей тривали до кінця червня[52]. 28 червня сторони дійшли компромісу і відбули святковий молебень, після чого 1 липня представники двох держав присягнули, що було підсумовано напученням Яна Ходкевича, який вказав, що не листи і пергамент роблять угоду чинною, а лише чесноти та любов. Так постала федеративна Річ Посполита, де Велике князівство Литовське та Корона Польська зберігали атрибути своєї окремішньої державності, що проявлялося в окремому скарбі, війську, центральних урядах, судовій системі, мові урядування, маючи водночас спільного короля, сейм, закордонну політику та монету (рис. 63).

Рис. 63. Акт Люблінської унії 1 липня 1569 р.

Джерело: Головний архів давніх актів у Варшаві (AGAD). Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 5627

Підсумовуючи, варто наголосити, що Люблінська унія не була подією, яка стосувалася виняткова польської та литовської ранньомодерних держав, а в нинішній час – їхніх історичних пам'ятей, незважаючи на домінантну роль еліт цих держав у переговорах.

[52] Щоправда, розбіжності були й надалі, зокрема у питаннях із проведенням кожного другого сейму в Литві та притисканні литовської печатки поряд із польською. Литовці також прагнули вилучення з унійного акта згадки щодо інкорпорації українських воєводств як свідчення дії, що відбулася без їхньої участі. До нерозв'язаних питань поверталися під час безкоролів'я (1572–1573 рр., 1574–1576 рр., 1586–1587 рр.).

Волинська шляхта брала безпосередню участь у цих подіях і декларувала власну позицію у питаннях, які її стосувалися, виступаючи співтворцем інкорпораційного привілею, що гарантував збереження давніх і новонабутих прав. Упродовж наступних десятиліть після укладення унії зміни, ухвалені 1569 р., визначали перебіг суспільних процесів на Волині, формуючи ідентичність шляхтича, який не лише набував громадянські права у цій державі, беручи участь у сеймиках і маючи можливість бути обраним на важливі адміністративні посади, чи виконувати обов'язки посла на сеймі, а й зумів зберегти риси, які визначали його традицію, що своїм корінням сягала Середньовіччя.

Результатом унійних переговорів для волинської шляхти також було збереження шляхетської власності та князівської титулатури, гарантування права судитися власним правом і користуватися руською мовою у повітових урядах і королівській канцелярії, а також вливання до кола громадян, які упродовж наступних десятиліть виступали у статусі співтворців спільної Речі Посполитої. Побіч цих аспектів помітне також те, що унія становила своєрідний виклик для волинського шляхтича, який, маючи відчуття любові до рідного краю та повсякчас працюючи над його розбудовою, відтепер поставав перед викликом тіснішого контакту із західною культурою.

5.3. Волинські владики і Берестейська унія 1596 р. Церковна історія

У пошуках шляхів релігійного порозуміння у новій польсько-литовській «державі двох народів» передовсім два волинські православні владики: Кирило Терлецький – луцький і острозький (рис. 64) та Іпатій Потій – володимирський і берестейський (рис. 65) прийшли до концепції регіональної унії між Руською церквою Речі Посполитої та Римом. Їх підтримали: холмський і белзький єпископ Діонісій Збируйський, пинський і турівський єпископ Леонтій Пелчицький, а також львівський владика Гедеон Балабан і Михайло Рагоза (Рогоза). Останній став першим унійним владикою – митрополитом Київським, Галицьким та всієї Русі, який увійшов в історію своєю участю у Берестейській унії як один із її організаторів. Рогоза походив із Волині й замолоду був писарем волинського воєводи, князя Богуша Корецького (рис. 66).

1589 р. започатковано Московський патріархат, глава якого отримував титул патріарха Московського і всієї Русі, що у підтексті містило претензії й на українсько-білоруські землі. Останнє автоматично робило прихильниками унійної ідеї і короля, і політичні верхи Речі Посполитої.

Після першої заяви владик упродовж 1591–1594 рр. починається активна підготовка унійного акта, полегшена тим, що з 1592 р. папський престол зайняв рішучий прибічник з'єднання церков Климент VIII. В Україні позиції проунійно налаштованих ієрархів посилювалися тим, що 1593 р. володимиро-берестейським владикою став колишній берестейський каштелян і сенатор Іпатій (Адам) Потій, людина освічена, впливова й авторитетна[53]. Але одночасно виникли й ускладнення: князь Василь-Костянтин

[53] Падокшын С.А. Іпацій Пацей: Царковны дзеяч, мысліцель, пісьменнік на пераломе культурна-гістарычных эпох. Мінск, 2001.

Острозький висунув власний проєкт, заснований на принципах згаданої вище загальної унії, тобто з'єднання Східної та Західної церков за згодою всіх патріархів, а також глав Московської й інших автокефалій[54]. Це робило справу нереальною і з огляду на вороже ставлення Москви до «латинства», і зважаючи на турецькі влади, котрі не дали б згоди на співпрацю християнських верхів своєї держави з Римом[55].

Рис. 64. Кирило Терлецький – єпископ луцький і острозький, ініціатор Брестської церковної унії. Портрет XVIII ст.

Джерело: К портрету Кирилла Терлецкого. Киевская старина. 1884. № 10. С. 366–369

Рис. 65. Іпатій Потій – володимирський і берестейський єпископ, один із організаторів Берестейської унії 1596 року. Портрет XVII ст.

Джерело: Королівський замок у Варшаві

[54] Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525–1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń, 1997; український переклад: Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525–1608), воєвода київський і маршалок землі Волинської / пер. з пол. І. Ярмошик ; наук. ред. В. Молчанов. Хмельницький, 2009.

[55] Ґудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / пер. з англ. М. Габлевич ; за ред. О. Турія. Львів, 2000. С. 284–285.

Рис. 66. Михайло Рагоза, митрополит Київський, Галицький та всієї Русі
Джерело: Борис Ґудзяк. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / переклад з англ. Марії Ґаблевич ; ред. Олега Турія. Львів : Інститут Історії Церкви Львівської Богословської Академії, 2000. С. 271.

Контури конфлікту з князем виразно окреслились уже наприкінці 1594 р., коли без його згоди Терлецький і Потій за участі луцького римо-католицького єпископа Бернарда Мацейовського склали т. зв. Торчинські артикули з викладом умов, за яких могла б бути здійснена унія (цей документ завізували тодішній митрополит Михайло Рогоза і семеро владик). У лютому 1595 р. владика луцький і острозький Кирило Терлецький вручив Торчинський акт папському нунцієві в Польщі Маласпіні, а той передав його до Риму[56].

Ось головний зміст цих артикулів, на підставі яких невдовзі була проголошена унія:

1) форми таїнств, обрядів і свят Руської церкви лишаються незмінними;

2) згідно з традицією кандидатів на вищі духовні пости обирають духовні особи лише з-поміж людей руської та грецької націй; владик посвячує митрополит, а митрополита – владики, однак потвердження він мусить дістати від папи, як раніше отримував із Константинополя;

3) владики отримують обов'язкові місця в сенаті нарівні з католицькими єпископами (всупереч рекомендаціям і навіть наполяганням Риму цей пункт не був реалізований аж до 1790 р.);

4) усі монастирі, церкви і церковні братства перебувають під контролем владик без втручання світських осіб;

5) людей грецького обряду заборонено вихрещувати в латинство;

6) допускаються мішані шлюби без переходу одного з подружжя до віри іншого (ці пункти так і залишилися декларацією);

[56] Власовський І. Князь К.К. Острозький. Нью-Йорк, 1958. С. 42.

7) Руська церква нарівні з Римською може закладати школи та семінарії грецької і слов'янської мов, а також влаштовувати друкарні;

8) юрисдикція патріархату Східної церкви на території Русі втрачає чинність, відтак оголошуються недійсними всі посвячення чи номінування, що йтимуть від патріархів[57].

Руські владики, всупереч погрозам Острозького і чуткам, що княжі люди схоплять їх по дорозі в Австрії чи самій Італії, дісталися до Риму благополучно. Після офіційних слухань і переговорів 23 грудня 1595 р. в залі Костянтина – одній із парадних зал Ватикану, в присутності 33 кардиналів відбулася урочиста церемонія адаптації Руської церкви до союзу з Римською, в пам'ять чого папа наказав вибити медаль із написом «На прилучення русинів». Цим же днем, 23-го грудня, датується і папська булла «Великий Господь», яка оголосила унію звершеною. Найближчі місяці засвідчили, що насправді до цього було ще далеко.

На сеймі, що відбувся між 26 березня і 6 травня 1596 р., вперше проблему унії обговорювали публічно. Православні депутати вимагали від короля змістити з єпископських кафедр Потія і Терлецького, а отримавши відмову, оголосили, що не визнають ні унії, ні церковних влад, які підписали її без згоди вірних. Аналогічну позицію зайняли і братства, зокрема впливове Львівське. Певною загадкою для істориків лишається спалах козацького повстання під керівництвом Семерія (Северина) Наливайка і Матвія Шаули, який припав на цей самий час – вересень 1595 – червень 1596 рр., причому зосереджувався у нетрадиційних місцях козацької активності – на Волині, Поліссі та в Білорусі. Римська курія вбачала зв'язок між заворушеннями і церковним неспокоєм, а що стосується репресивних дій повстанців проти оточення Кирила Терлецького, то сучасники не мали сумніву, що за ними стоїть владна постать князя Острозького, який 5 травня 1596 р. на письмі висловив свій протест проти єпископів, які підпорядкували православну церкву папській владі[58].

До церковного собору, призначеного згідно з маніфестом Сигізмунда III на 16 жовтня в західно-поліському Бересті – центрі сусіднього з Волинським воєводства, обидві сторони готувалися не як до екуменічної акції, а як до вирішальної сутички[59]. Унійна партія в очікуванні полемічних дебатів була зміцнена чотирма єзуїтськими теологами на чолі з самим Петром Скаргою, а також підкріплена двома сенаторами, представниками двору, і трьома католицькими єпископами – луцьким, львівським і холмським. Православну сторону, окрім ієрархів, які не підписали артикули унії (львівського і перемишльського), представляли троє високопоставлених уповноважених Константинопольського патріархату і близько 200 осіб із середньої ланки духівництва: архімандрити, ігумени, протопопи. Поза тим шляхта кожного з руських воєводств вислала до Берестя світських депутатів, а міщанство великих міст – власні делегації. Зрозуміло, що учасниками собору були й князь Василь-Костянтин

[57] Documenta Unionis Berestensis eiusgue Auctorum (1590–1600) / ed. Athanasius G. Welykyj. Romae, 1970. № 41, 42. P. 61–75; Артикули, що належать до з'єднання з Римською Церквою. *Історичний контекст укладення Берестейської унії і перше поунійне покоління.* Львів, 1995. С. 173–179.

[58] Там само.

[59] Там само.

Острозький і його син Олександр. Острозькі привели з собою чималий збройний загін, зокрема татарський ескорт із гарматою (рис. 67).

Рис. 67. Грамота Берестейської унії 1596 р. Грамота архієпископа, митрополита Київського, Галицького і всієї Русі Михайла Рагози, архієпископа полоцького Григорія Германа, екзарха київського і єпископа луцького та острозького Кирила Терлецького, єпископа володимирського і берестейського Іпатія Потія, єпископа холмського і белзького Деонісія Збируйського та інших духовних осіб про укладення церковної унії на соборі у м. Бересті. 18 (8) жовтня 1596 р.

Джерело: Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України), ф. 131: Колекція грамот на пергаменті, оп. 1, спр. 627. Оригінал

З'їхавшись до Берестя і не дійшовши, як і можна було чекати, порозуміння навіть щодо спільного засідання, обидві партії на третій день, 18 жовтня, почали соборувати нарізно: прихильники унії – в міській церкві св. Миколая, яку охороняли гайдуки одного з королівських посланців, а православні – в господі, де зупинився князь Острозький. Кожен із соборів розпочався із проголошення власної правомірності, а скінчився засудженням «відступників». Унійний митрополит Михайло Рогоза викляв і позбавив сану неслухняних львівського та перемишльського владик,

а на православному соборі намісник патріарха Никифор, зі свого боку, відлучив від церкви і позбавив сану митрополита Рогозу й усіх унійних владик[60].

Так відбулося те, чого побоювалися сенатори перед відрядженням Потія і Терлецького до Риму: Русь розділилася на дві нерівні половини. З одного боку став увесь православний загал, а з другого – опинилися волинські ієрархи, прихильні до унії, але поки що без вірян.

Територія Володимирсько-Берестейської єпархії Руської церкви суттєво змінилася у другій половині XVII – на початку XVIII ст., коли вона поширилася далеко за межі Володимирського повіту, охопивши частково Луцький і більшу частину Крем'янецького повіту Волинського воєводства (до 40 % площі цього регіону). На півночі Крем'янецького повіту утворилися три унійні анклави з центрами у Шумську: володіння Данила Єло-Малинського, Тилявці та Ямполі (земельні посілості Євгенії Тишкевичівни)[61].

Перед Хмельниччиною у Володимирській єпархії залишилося лише сім православних монастирів: Загорівський, Зимнівський, Милецький, Низкиницький, у селі Попів Млин, Туропинський і Філонівський[62]. Із часом таке становище поступово змінювалося. 18 квітня 1655 р. Олександр Сапєга надав фундуш церкві в Мацейові (нині – Луків Ковельського р-ну) з подання настоятеля мацейовської церкви св. Параскеви, о. Степана Маркевича від знаного унійного владики Якова Суші[63].

Докорінно обстановка змінилася на користь унійної конфесії після 1702 р., коли Луцька єпархія прилучилася до Руської церкви і так відбулося розширення меж Київської унійної митрополії[64]. Збереглися матеріали церковних перевірок Володимирської, Камінь-Кошерської, Киселинської, Ковельської, Локачинської, Порицької, Торчинської, Турійської протопопій Володимирської унійної єпархії – генеральних візитацій кінця XVII – початку XVIII ст., які містять унікальні матеріали з церковної історії та є цінним документальним свідченням пастирської діяльності унійного єпископату Руської церкви[65].

Почаївський монастир – знакова для Волині обитель, відома з 1527 р. (рис. 68). 1597 р. Анна Гойська подарувала монастирю чудотворну ікону Матері Божої, яку 1559 р. привіз на Волинь грецький митрополит Неофіт. Розквіт монастиря пов'язаний із діяльністю ігумена Йова Заліза (1550–1651 рр.), який преобразив обитель – оточив огородою, створив друкарню. 1649 р. коштом Федора та Єви Домашевських

[60] Архив Юго-Западной России. Киев, 1859. Ч. I: Акты, относяшиеся к истории православной церкви в Югозападной России. Т. I. Док. № 123. С. 533–537.

[61] Ґіль А., Скочиляс І. Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть : історичні нариси. Львів, 2013. С. 24, 26.

[62] Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). Львів, 2007. С. 19–21; Довбищенко М.В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ, 2008. С. 652–653.

[63] Архив Юго-Западной России. Киев, 1859. Ч. I: Акты, относяшиеся к истории православной церкви в Югозападной России. Т. I. С. 501–504.

[64] Скочиляс І. Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріялами Володимирського собору 1715 р. Львів, 2008. С. 6.

[65] Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століть : книга протоколів та окремі описи / заг. ред. та істор. нарис А. Ґіль, І. Скочиляс ; упоряд. А. Ґіль, І. Маркевич, І. Скочиляс, Ір. Скочиляс. Львів, Люблін, 2012.

зведено кам'яний храм у монастирі. Одна зі святинь – Почаївська ікона Божої Матері (рис. 69). Переповідають, що під час Збаразької війни 1675 р. завдяки молитві до цієї ікони турецько-татарські завойовники відступили від монастиря (події присвячена «Почаївська дума», кант XVII ст. «Ой, зійшла зоря вечоровая»). Упродовж 1713–1832 рр. монастир належав до василіянського чину Руської церкви і також у цей період досяг свого розквіту[66]. Недалеко від Збаража, у Решнівці, діяв печерний монастир[67].

Рис. 68. Почаївська лавра з півдня. Акварель Тараса Шевченка, 1846 р.
Джерело: http://litopys.org.ua/shevchenko/

Неухильно зміцнювала свої позиції й римо-католицька церква. 30 квітня 1639 р. волинський воєвода Адам Олександр Сангушко надав фундуш костелу і кляштору домініканів у Камені-Коширському. І хоча у тексті фундушу сказано, що *«за правом посполитим... не тільки костели римські, а також церкви грецькі»* можуть бути, пріоритет усе ж надавався цьому монастирю, який належав до Каменського фільварку, а його підданих обкладено *«всілякими повинностями, роботами, чиншами, підводами, данями, податками... старими і новими товарами лісовими на власному ґрунті тільки виробленими, всілякими полями... борами, паями, лісами, добрами, запустами, джерелами, болотами, багнами, багниськами, городами, саджавками, ставами... ріками, річками, ярами,*

[66] Монастир Скит 1732 рік / пер. з пол. В. Рожко, Л. Василів-Базюк. Луцьк, 2014.

[67] Рожко В. Решнівка – Малий Почаїв історичної Волині. Луцьк, 2017.

озерами, гонами бобровими...»[68]. Саме тоді закладено і добудовано римо-католицькі костели у Любомлі (1412–1640 рр.), Мацейові (XVI ст.), Корці (1533 р. – поч. XX ст.), Клевані (1630 р.), Олиці (1635–1640 рр.), Дубровиці (1695–1702 рр.), Голобах (1711–1728 рр.), а у Чорторийську – також костел і кляштор домініканів (1736–1741 рр.), дерев'яний костел у Вишеньках (1771 р.) поблизу Рожища й інші храми[69].

Рис. 69. Почаївська ікона Божої Матері, XVI ст.
Зберігається у Свято-Успенському соборі Почаївської лаври

5.4. Урбанізаційний процес. Магдебурзьке місто

Відомий французький історик, один із представників школи «Анналів» Фернан Бродель свого часу назвав урбанізацію передвістям появи нової людини. Розмірковуючи над значимістю великих міст, дослідник наголошував, що саме вони великою мірою творили сучасні держави, стаючи одночасно результатом цього державотворчого процесу[70].

[68] Гісторыя Беларусі. У 6 т. Мінск, 2004. Т. 3: Беларусь у часы Рэчы Паспалітай (XVI–XVIII ст.). С. 304.

[69] Archiwum Państwowe w Lublinie, zesp. 95: Konsystorz Grekokatolicki w Chełmie. Sygn. 108. S. 44; Sygn. 116. S. 25; Sygn. 129. S. 59.

[70] Бродель Ф. Ідентичність Франції / пер. з фр. С. Глухової. Київ, 2013. Кн. 1: Простір та історія. С. 156. (Історична думка).

Міське право, що поширювалось у містах Центрально-Східної Європи упродовж XIII–XVI ст. за принципами філіації (запозичення, взорування), містило взірці міського устрою, вироблені в німецькому (саксонському) місті Магдебург[71].

Магдебург – одне з найстаріших німецьких міст, потужний торговий осередок і резиденція єпископа. Формуванням свого муніципального права завдячував торговельним, митним і монетарним привілеям, дарованим міській громаді впродовж X–XII ст. монархами з династії Оттонів.

Давнє купецьке право *(ius merkatorium)*, дещо доповнене низкою королівських дозволів політико-економічного характеру, як-от: проведення щотижневих торгів і щорічних ярмарків, визнання території ярмаркового округу (закладання Ринкових площ), пільги у фінансово-податковій сфері, надання євреям і купцям Магдебурга, що не підлягали юрисдикції монастиря св. Маурітіуса (від 968 р. – архієпископської резиденції), права на створення окремого суду, спричинили до викристалізування тих правових норм, які у модифікованому вигляді згодом стали підмурком і зразковим варіантом для устрою не лише німецьких, але й інших міст Центрально-Східної Європи, зокрема волинських[72].

Знаково, що німецьке право не переносилось у вигляді готового взірця, а формувалося під впливом місцевих умов, трансформуючись в особливу організаційну модель міської громади[73].

Підставову класифікацію волинських міст здійснив Андрій Заяць. В її основу покладено подимний реєстр 1629 р. як найповніше джерело першої половини XVII ст. з доповненням, що до першої групи дослідник зарахував повітові міста як регіональні центри воєводства. Загалом науковець виділив чотири групи міст: 1) головні міста (Луцьк, Крем'янець, Володимир – як повітові адміністративні центри, в яких діяли гродські та земські судово-адміністративні установи, були управлінсько-релігійні центри, відбувалися сеймики, найбільші ярмарки та зосереджувалися навчальні заклади); 2) більші міста (понад 500 будинків – 15 міст); 3) середні міста (від 200 до 500 будинків – 42 міста); 4) малі міста (до 200 будинків – 55 міст)[74].

За влучною заувагою А. Зайця, волинське місто ранньомодерної доби було складною поліфункціональною системою, для визначення «містськості» (міського статусу) якого мінімально потрібними були такі складники: локаційно-магдебурзький привілей (дуже важливий із огляду на структурування міської громади і закладені основи її управління та самоврядування); ярмарки й торги (важливі не лише для збагачення міщан, а й для формування регіональних ринків, неможливих без міст); укріплення (як важливий елемент самозбереження міської громади в тогочасних умовах «домових» війн та татарських нападів)[75].

---

[71] Хачатурян Н.А. Политическая организация средневекового города. *Город в средневековой цивилизации Западной Европы.* Москва, 1999. Т. 1: Феномен средневекового урбанизма. С. 327.

[72] Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.) : історико-правове дослідження. Львів, 2008. С. 46–47.

[73] Щигел Р. Проблеми урбанізації Центральної Європи у XII–XVI ст. *Проблеми слов'янознавства.* Львів, 1990. Вип. 42: Історія зарубіжних слов'янських народів. С. 16–24.

[74] Заяць А.Є. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. Львів, 2019. С. 56.

[75] Там само. С. 53–54.

Більшість волинських міст – це малі міста. Великими на той час вважали Луцьк, Володимир, Крем'янець, Острог, Дубно, Старокостянтинів, Остропіль, Полонне, Заслав, Корець, Олику[76].

Процес запровадження і рецепції магдебурзького права у волинських містах, а відтак – формування у кожному з них міського уряду, іменованого магістратом, не був одномоментним явищем, а продовжувався тривалий час. На особливості становлення міської самоврядності впливав і статус міста – королівський чи приватновласницький[77].

Так, наприклад, наріжним каменем започаткування міських вольностей на державницько-документальному рівні для Луцька став привілей великого князя литовського Олександра (рис. 70) від 31 липня 1497 р. . У тексті зазначалося: *«Надаємо їм [лучанам] на вічні часи право тевтонське, що магдебурзьким зоветься»*. Згадувалася посада війта і визначався розмір його прибутків *(«поновлюємо посаду війта, і даруємо її тим, хто є зараз, виділяючи для цього дві корчми, вільні від різних наших податків, з четвертиною динарія із всіх податків, подарунків, судових виплат, грошових штрафів і будь-яких випадкових прибутків»)*[78].

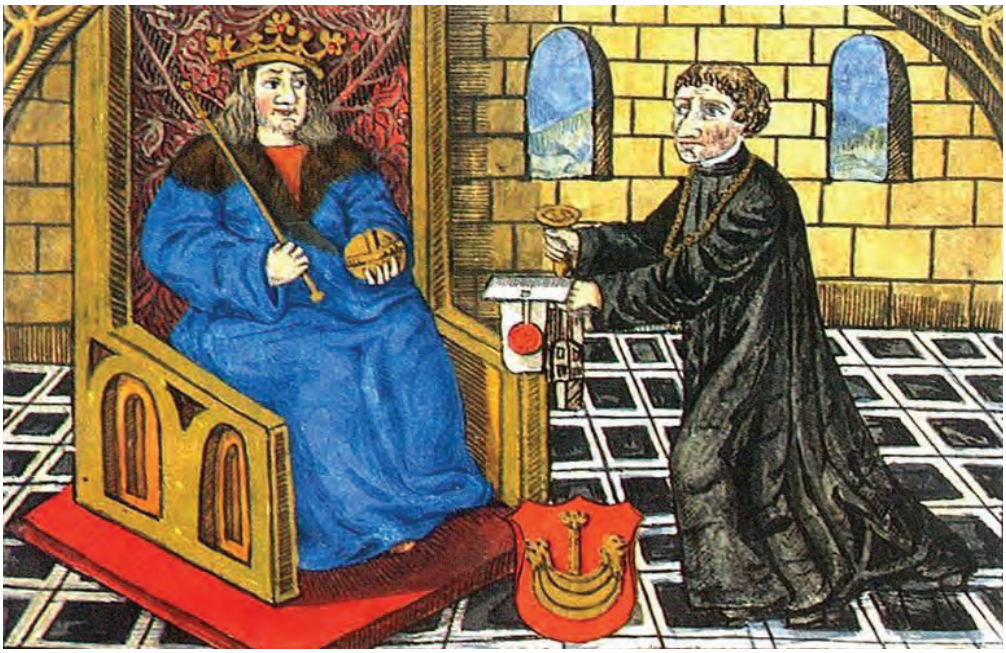

Рис. 70. Великий князь литовський і король польський Олександр Ягелончик та коронний секретар Ян Ласький

Джерело: книга "Commune incliti Poloniae Regni priuilegium constitutionum et indultuum publicitus decretorum approbatorumque" (Краків, 1506)

[76] Там само. С. 62.

[77] Сас П.М. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х гг. XVI в. Киев, 1989. С. 174–176.

[78] Архив Юго-Западной России. Киев, 1869. Ч. 5: Акты, относящиеся к истории городов Юго-Западной Руси. Т. I. С. 13.

Луцькі міщани, що зі старостинської переходили під юрисдикцію новоствореної міської влади, відповідно до привілею 1497 р., мали коритись вирокам і наказам війта і райців, *«які будуть свого часу»*. Отже, у підпорядкування органу місцевого самоуправління – магістрату потрапляли мешканці власне міста і *«ті, що живуть в його околицях»*, тобто передміщани[79].

Документ визначав порядок вибору магістратських урядників: міська громада Луцька, як і міщани Володимира та Крем'янця, не мали привілею-дозволу на право самостійно обирати серед своїх членів особу, достойну обійняти посаду війта; його призначав король[80]. Луцький війт щороку мав обирати половину радців, іншу частину делегувало міське поспільство[81].

Влада війта була зазвичай значною й утримати її якомога довше було природним бажанням. Так, в Олиці війт Олехно Петрович Скуйбіда перебував на уряді щонайменше від 1562 до 1568 р.; від 1590-х рр. до 1601 р. війтом був Венцеслав Слонічевський; принаймні від 1601 до 1606 р. – Миколай Старнігель. Досить довго при владі в Острозі перебував Павло Малишевич (щонайменше від 1575 до 1592 р.). Від 1577 до 1612 р., з невеликою перервою, війтом міста Сокіл був Михайло Рудовський. Щонайменше від 1580 до 1585 р. на війтівському уряді містечка Острожець перебував Андрій Гринкович. Від 1580 до 1622 року, з невеликою перервою, війтом Горохова був Омелян Никифорович Островський. Від 1568 до 1586 р. у Корці посаду війта обіймав Томило Манцевич. 19 років (1611–1630 рр.) війтом Олики був Ян Олексич. 29 років (1613–1642 рр.) урядував у Миляновичах Іван Богушевський[82].

У муніципальному устрої Корони Польської і Великого князівства Литовського рада виступала як найвищий орган міського самоврядування. Управляючи міським майном, вона була водночас і виконавчим, і судовим органом, а також репрезентантом міста в його зовнішніх відносинах. До компетенції ради входив переважно розгляд цивільних справ: суперечки щодо спадщини та майна, нагляд за благоустроєм міста, відання обліком міських прибутків і видатків, а також дрібні злочини[83].

Щороку за участі всього магістрату, очільників ремісничих корпорацій міста та поспільства (повноправних, присяглих на вірність місту мешканців громади) обирався чинний міський уряд – рада: чотири райці, кожен із яких упродовж року посідав уряд бурмистра; решта урядників набувала статусу «старих» райців. Каденція радників тривала один рік[84].

У королівському привілеї Ковелю (1611 р.) зазначено, що міщани щороку в найближчий після Нового року понеділок вибирають вісім осіб *«статечних і чесних»*

[79] Архив Юго-Западной России. Київ, 1869. Ч. 5: Акты, относящиеся к истории городов Юго-Западной Руси. Т. I. С. 13–14.

[80] Кравченко В. Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира в кінці XVI століття. *Український археографічний щорічник*. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Український письменник, 2009. Вип. 13/14. С. 417–456.

[81] Архив Юго-Западной России. Киев, 1869. Ч. 5: Акты, относящиеся к истории городов Юго-Западной Руси. Т. I. С. 13–14.

[82] Заяць А.Є. Міське суспільство Волині ... С. 133.

[83] Groicki B. Porządek sądow i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie Polskiej / wydał K. Koranyi. Warszawa, 1953. S. 29–31.

[84] Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України). Ф. 23: Луцький городовий магістрат. 1638–1790 рр. Оп. 1. Спр. 1: Актова книга, 5 червня 1638–27 липня 1640 рр. Арк. 80 зв. – 81.

на уряд бурмистра і райців. Князь Григорій Львович Сангушко, надаючи привілей Горохову (1600 р.), наголошував, щоб до міського уряду на день св. Мартина (11 листопада) самі міщани обирали людей добрих, чесних, які знають право, а Стара рада повинна відзвітувати про свою діяльність перед поспільством, тоді як нова – виконати присягу перед ревізорами князя. Королівським привілеєм 1570 р., підтвердженим 1633 р., вибори райців у Володимирі мали відбуватися на Новий рік. На початок січня, після свята Трьох королів (12 січня), припадали вибори у Луцьку[85].

Ще однією колегією магістрату була лава. Лавникам – урядникам цієї структурної ланки міських урядів належав розгляд судових справ кримінального характеру. На чолі лави стояв війт. Його заступником і намісником міському поспільству-громаді служив лентвійт[86]. Чисельність лавників у волинських містах була різною, але ніколи не досягала 11 осіб, рекомендованих Б. Ґроїцьким. У Луцьку впродовж років найбільше фіксується сім лавників, хоча під час елекції 1639 р. їх лише п'ять. Сім лавників п'ять разів фіксуються у Володимирі, по одному разу – в Крем'янці (1596 р.), Олиці (1601, 1603 р.) та Горохові (1638 р.)[87].

До штату магістратських служебників входили міський і війтівський писарі, шафарі, які відали прибутками-видатками міського скарбу, інстиґатор (публічний обвинувач), кликун, містр-кат, міські слуги, денна та нічна сторожа[88].

Центром міського магдебурзького соціуму волинських міст був Ринок й прилеглі до нього міські вулиці. Там розміщувалася ратуша, відбувалися торги та ярмарки (рис. 71, 72). Значна кількість нерухомості, що була у магістратському підпорядкуванні, локалізовувалась або на самій Ринковій площі, або неподалік від неї.

Рис. 71. Картина «Ринкова вулиця Луцька» (1798). Художник Казимир Войняковський

Джерело: книга Святослава Терського «Історія Луцька». Т. 1: Лучеськ X–XV ст. Львів, 2006. С. 122

[85] Заяць А.Є. Міське суспільство Волині ... С. 175; ЦДІАК України. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 80 зв. – 81.

[86] Sohaniewicz S. Wójtowstwa i sołtystwa pod wzlędem prawnym i ekonomicznym w ziemie lwowskiej. Lwów, 1921. S. 160.

[87] Заяць А.Є. Міське суспільство Волині... С. 165.

[88] ЦДІАК України. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 81 зв. – 83 зв., 84 зв., 81, 96 а – 96 а зв., 133, 167–167 зв., 172–172 зв.

Рис. 72. Картина «Площа Ринок у Луцьку XVI–XVIII століть» (2017). Художник Олександр Дишко

Джерело: Художній музей м. Луцька, відділ Волинського краєзнавчого музею

Ратуша (латин. *praetorium,* нім. *rathaus, rat,* польськ. *ratusz*) була основною адміністративною будівлею, де, як зазначено у виданнях *"Weichibild", "Porządek sądów i spraw miejskich prawa majdeburskiego w Koronie Polskiej"* Бартоломія Ґроїцького та *"Jus Municipale"* М. Яскера, повинні були збиратися радці, аби обговорювати суспільне добро, розв'язувати суперечки та проводити вибори міської влади. Окрім радців, обов'язково присутніми в ній мали бути представники ремісничих цехів, міського поспільства, а також війтівсько-лавничий суд у повному складі[89].

Як головна й показна споруда в місті, де засідала міська влада, ратушу споруджували у самому центрі його економічного й громадського життя – на Ринковій площі або на розі однієї з головних вулиць, що виходили на Ринок[90]. Споруду ратуші оснащували відповідно до тогочасних вимог естетичного оформлення зовнішнього вигляду, будівельної добротності й обороноздатності. Ратуша була резиденцією міської влади, її символом. Будь-яка свавільна дія, здійснена супроти неї, вважалася проявом зневаги[91]. Міщани перед ратушею відчували певний острах, бо саме там був стовп ганьби – «пренґир», де виконували різні покарання за вироками міського суду в присутності, а нерідко й за активної участі міських мешканців: тілесні кари за крадіжки (січення, шмагання, таврування, відтинання рук, вух, носа), сутенерство, звідництво[92]. Біля

[89] Groicki B. Porządek sądow i spraw mieyskich prawa Maydeburskiego w Koronie Polskiej. Warszawa, 1953. S. 29–30.

[90] Капраль М. Своєрідність київського маґдебурзького права: нотатки на маргінесі нової книги про Київ кінця XV – першої половини XVII століть. *Український археографічний щорічник.* Київ, 2009. Вип. 13/14. С. 700.

[91] Кравченко В. Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира … С. 418.

[92] Kamler M. Kary za kradzież w Krakowie i Poznaniu w 2 połowie XVI wieku. *Społeczeństwo staropolskie. Studia i szkise.* Warszawa, 1986. T. IV. S. 9–17; Kamler M. Recydywa w przestępczości kryminalnej w Polsce drugiej połowy XVI i pierszej połowy XVII wieku. *Chasopismo prawno-historyczne.* 1986. T. XLIV. Zesz. 1–2. S. 123–131.

«пренґира» представляли докази здійснених злочинів, публічно спалювали підроблені документи та виставляли підроблені міри й ваги. Міщанське побоювання перед ратушею засвідчують польські прислів'я, як-от: «Не кричи, бо потягнуть за язик до ратуші», «До костелу коли схочеш, а на ратушу мусиш», «Усі розумні, якщо повернулися з ратуші»[93].

Рефлексії стосовно ратуші трапляються в актовій документації Луцького магістрату. У свідомості луцьких міщан вона означувалась як *"miesce tameczne publiczne, gdzie człowiek kozdy naibespecznieyszy zostawac by miał"* («місце тамтешнє публічне, де кожній людині в найбільшій безпеці зоставатись належить»)[94].

До міського магістратського присуду водночас входили і території, дещо віддалені від центральної Ринкової площі – передмістя. Так, луцькими передмістями в XVI – першій половині XVII ст. були Заглушецьке, Яровиця, Окописька (Окопище)[95], Хмільник (Помостичі)[96] та Гнідава[97]; Володимирськими – Михайлівське, Зап'ятницьке, Залужжя[98].

Одночасно з міським самоврядним простором у містах паралельно зберігалася замкова юрисдикція, існувала низка шляхетських і церковних юридик (земельних ділянок із об'єктами нерухомості й особами, що мешкали там і не підпорядковувались органам міського самоврядування) як окремих територіальних осередків, власників дворів, будинків і халуп[99].

Важливим складником кожного міського соціуму XVI–XVII ст. були ремісничі цехи, а зосібна – ремісники, які не лише щодень трудились у своїх майстернях, а й відігравали значну роль у політико-економічному житті міста (рис. 73). Ремісничі організації у волинських містах відомі ще зі староруських часів. Однак об'єднання у цехи-корпорації, чіткий розподіл обов'язків між ремісниками, встановлення терміну навчання учнів, визначення сум податкових зборів до цехових скриньок, право обирання поміж ремісничою братією цехмістра, тобто, по суті, кодифікація і юридичне закріплення організаційних нюансів діяльності ремісників в історичному часі здебільшого було явищем ранньомодерної доби. Одну з головних скрипок у тому відіграло магдебурзьке право, дароване нинішнім українським містам упродовж 1340–1569 рр., коли вони входили до складу Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії 1569 р. – до правового простору новоутвореної держави Речі Посполитої[100].

Після утвердження магістратської юрисдикції значна кількість ремісничих корпорацій зазвичай переходила під міський присуд. Цехи у своїй організації та діяльності послуговувались нормами, прописаними у головних цехових документах – статутах, доповненнях артикулів, які узгоджувались із міською владою, скріплювались

[93] Кравченко В. Ратуша у самоврядному житті громади міста Володимира … С. 418–419.

[94] ЦДІАК України. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 18, 97.

[95] Там само. Арк. 109 зв.

[96] Stecki T. Łuck starożytny i dzisiejszy. Kraków, 1876. T. XII. S. 91.

[97] Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. Львів : Добра справа, 2003. С. 125.

[98] Заяць А. Міське суспільство Волині … С. 150, 285, 339.

[99] Opas T. Własność w miastach i jurydykach prywatnych w dawnej Polsce: studium historyczno-prawne. Lublin, 1990; Каманин И. Изъ прошлого Юго-Западнаго края. Киев, 1913. С. 41–63; ЦДІАК України. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 69 зв.

[100] Штанько О.Ф. Луцькі ремісничі цехи-корпорації в середині XVII ст. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* 2016. № 13. С. 10–17.

міською печаткою, а тоді затверджувались королем. У різний час у Луцьку діяли такі цехи: різницький, шевський, теслярський, мулярський, ковальський, кравецький, кушнірський, рибальський, пивоварський, золотарський, полотнярський, лимарський, шапкарський, гончарний. У Володимирі джерела зафіксували діяльність різницького, шевського, кушнірського, кравецького, ковальського, пекарського та солодовницького цехів. У Крем'янці діяли полотнярський, шевський, ткацький, кушнірський, кравецький, гончарний, ковальський, слюсарсько-шабельно-лимарський ремісничі корпорації. У Ковелі майстрували шевсько-чинбарська, різницько-пекарсько-олійницька, кравецька братії[101].

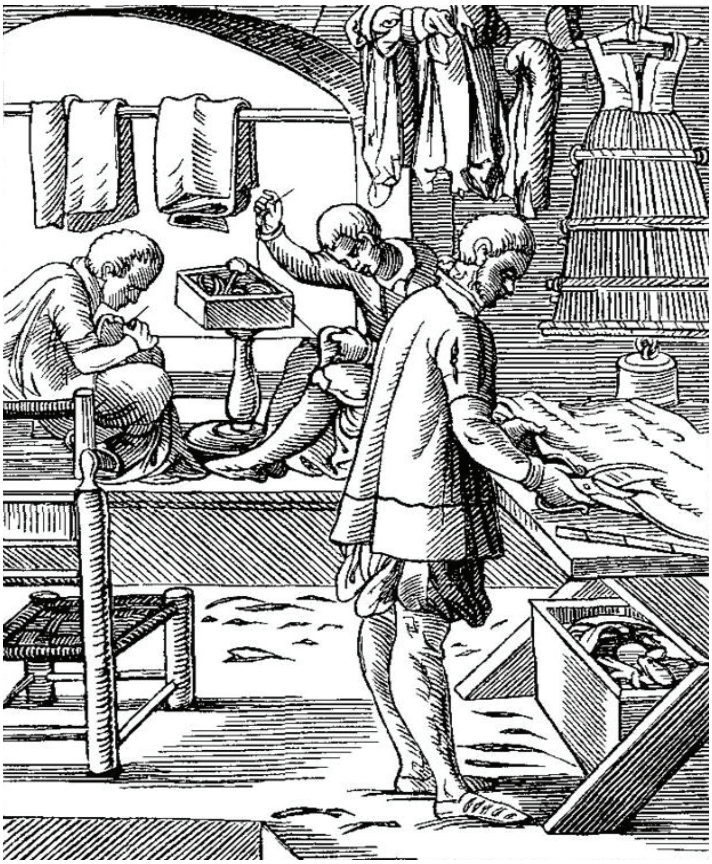

Рис. 73. Робота кравців у цеху. Малюнок XVI ст.

Джерело: книга "Das Ständebuch", Франкфурт на Майні (1568)

Поруч із цеховими ремісниками в містах і передмістях працювали позацеховики-партачі. Як засвідчив аналіз актових документів, Луцький магістрат, наприклад, сприяв цеховикам в обмеженнях занять ремеслом партачів, зберігаючи монополію на виробництво корпораціями ремісників-міщан магдебурзького підпорядкування.

[101] Заяць А. Міське суспільство Волині ... С. 62.

Очільники цехових корпорацій входили до складу магістрату й відігравали значну роль у розв'язані нагальних питань і проблем міста. Так, наприклад, луцьким бурмистром у січні 1639 р. був цехмістр кравецько-кушнірського цеху Павло Антонович, а цехмістр ковальської та злотницької ремісничої братії Йона Михайлович у квітні того ж року згадується як луцький райця[102].

Значний вплив на розвиток торгівлі, у контексті рецепції норм магдебургії, мало надання містам права на проведення щорічних ярмарків. У Луцьку вони спочатку мали відбуватись у дні святих Іллі, Семена та свята Трьох королів. Однак у середині XVII ст. актові записи ґроду та ратуші зафіксували фактичне масштабне проведення одного з них – осіннього Святосеменівського ярмарку. Луцьк володів правом складу – привілеєм, що зобов'язував іноземних купців у торговельних подорожах не оминати міста, оптом і вроздріб продавати свій товар луцьким городянам[103]. Важливе свідчення ролі ярмарку – документ щодо Торчина (1630 р.). Тоді габелла (податок) із торгів за весь рік становив 33 золоті, а за один ярмарок – 13 золотих і 20 грошей. Відповідно, в цьому еквіваленті один ярмарок дорівнював 22 торгам[104].

Далеко неповний, проте досить інформативний перелік товарів, що завозили на Волинь у другій половині XVI ст. іноземні купці. Так, заможний міщанин чи мешканець міських околиць міг собі придбати посеред луцької Ринкової площі ринське вино, гданське пиво, горілку, перець, імбир, гвоздику, овочі, ґалган, шафран, цукор. Торгівлю вели також шкурками лосів, ведмедів, зубрів, оленів, соболів, кун, рисі, лисиць, вовків, білок, сибірок, росомах, єдвабними речами й златоглавами, різними видами сукон, оливою, фарбами, залізом, міддю тощо[105].

Торгівля входила до числа прибуткових занять представників міської влади. Луцький бурмистр Самуель Василевич Солтан (†1621) мав свою крамну кам'яницю на Ринку й провадив торговельні операції з купцями інших міст[106]. Райця, лентвійт й аптекар Ян Гепнер у 30-х рр. XVII ст. займався продажем лікарських трав[107]. Заможне купецтво становило значний відсоток урядників міської ради Луцька. Серед них у складі уряду впродовж 1638–1640 рр. акти згадують імена райців Яна Сокольницi, Павла Антоновича, Андрія Сезеновича, лавників Самуеля Кириловича, Максима Сокольницi, збирача подимного податку Гаврила Вирозуба й ін.[108] Успішними у сфері торгівлі були також представники вірменської, єврейської, караїмської громад Луцька[109]. Представники цих народностей мешкали і в низці інших волинських міст[110].

---

[102] ЦДІАК України. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 93 зв. – 95.

[103] Волинський краєзнавчий музей (далі – ВКМ). ДМ-17760–17758. Привілей короля Сиґізмунда Авґуста міщанам Луцька про надання їм митних пільг, дозвіл мати три ярмарки на рік etc. від 29 грудня 1552 р., 3 арк.

[104] Заяць А. Міське суспільство Волині ... С. 64.

[105] Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упоряд. В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко ; за ред. М.Ф. Котляра та ін. Київ, 1990. С. 103–104.

[106] Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссиею для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторѣ / упоряд. О. Левицкій. Киев, 1883. Ч. 1: Акты о церковно-религіозныхъ отношеніяхъ въ Юго-Западной Руси (1322–1648 гг.). Т. VI. С. 506, 509.

[107] ЦДІАК України. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 36, 99 зв.

[108] ЦДІАК України. Ф. 23. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 35–35 зв., 40–41 зв., 18 зв., 29 зв. – 30, 32.

[109] Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина ... С. 119, 123–126, 148.

[110] Заяць А. Міське суспільство Волині ... С. 351–363, 487–492.

Окрім масштабних ярмарків відбувались і торги. Так, у повітових містах вони були щоденними. У малих містах торги зазвичай відбувалися один раз на тиждень. Найчастіше днями їх проведення були п'ятниця, четвер і понеділок, найрідше – середа[111].

Магдебурзькі міста Волині, окрім означених аспектів існування, володіли значно ширшим спектром функцій. Сюди варто зарахувати їхню роль як фінансових осередків, де здійснювали обмін грошей чи заставляли речі, а також обмінювалися останніми новинами. Вони були значимими і як релігійно-культурницькі й освітні центри, мали оборонні й адміністративні функції тощо[112].

5.5. Волинь напередодні та в добу Хмельниччини

Волинь і козацькі війни. Волинь за соціальною стратифікацією ніколи не була вповні козацьким краєм, оскільки ареалом формування і становлення козацтва як стану переважно була Центральна, Наддніпрянська Україна. Однак біля витоків українського козацтва стояв волинський князь Дмитро Вишневецький («Байда») – магнат герба Корибут, власник замку і маєтків у містечку Вишневець Крем'янецького повіту, один із перших козацьких ватажків і гетьманів, був канівським і черкаський старостою[113] (рис. 74). Збудований ним 1556 р. городок, або замок на острові Мала Хортиця чи острові Байда на Дніпрі, вважають прототипом Запорозької Січі[114].

Рис. 74. Дмитро Вишневецький (Байда). Копія XVIII ст. із портрета 1603 р.

Джерело: Національний музей історії України

[111] Заяць А. Міське суспільство Волині ... С. 64.

[112] Там само. С. 59–73.

[113] Грушевський М. Байда-Вишневецький в поезії й історії. *Твори.* У 50 т. Львів, 2007. Т. 8. Серія: Історичні студії та розвідки (1906–1916) / упоряд. М. Капраль, А. Фелонюк. С. 90–115.

[114] Винар Л. Князь Дмитро Вишневецький. *Козацька Україна. Вибрані праці* / ред. В. Степанков; упоряд. А. Атаманенко. Київ, Львів, Нью-Йорк, Париж, 2003. С. 108–110.

1581 р. після завершення військового походу в часі Лівонської війни польського короля Стефана Баторія оплату за службу отримали 500 козаків згідно з тогочасним реєстром. Зберігся під назвою «Реєстр козаків низових запорозьких річкових, які ходили на військову службу з його милістю королем до Москви. Складений під час видачі сукна і грошей останньої чверті року служби. Привіз і виплатив пан Себастіан Недзвідський, слуга милості пана Станіслава Дроєвського, каштеляна перемиського, шафара земель руських, року нинішнього 1581, місяця марця, дня 30». Серед них трапляються вихідці з Волині: «*Осташко, Анджей, Іван, Остап, Мишко, Степан Вишняків, Семен, Мисько Пригода, Федір – з Дубна, Антон, Тишко – з Острога, Мисько, Филько, Кирило – з Луцька, Гресь з Воротнова, Мисько з Торчина, Опанас з Ковеля, Дешко з Озерян, Матвій, Хвейтко – з Володимира*, *Матвій з Рівного, Іван з Городка, Гришко, Степан з Красилова, отаман Онушко Жулиць, Грицько – з Вишневця, Захар, Кіндрат – з Крем'янця, а також Мисько Кременчанин, Грицько з Почаєва, отаман Филип Волинець, Іван Дерманський*» й ін.[115]

Волинь – одна з колисок українського козацтва, бо саме в поліському Ружині Володимирського повіту – між Ковелем, Турійськом і Миляновичами – містилося родове гніздо славетних гетьманів XVI ст. Остафія, Богдана, Михайла Ружинських і їхніх спадкоємців[116].

Однією з найбільших козацьких війн, яка своїм крилом зачепила і Волинь, було повстання під проводом сотника надвірної хоругви князя Острозького – Семерія (Северина) Наливайка упродовж 1594–1596 рр. (рис. 75).

Рис. 75. Северин Наливайко. Художник Олександр Данченко, офорт, 1965 р.

[115] Дзира Я. Перший паспорт козацтва. Найдавніший реєстр низового війська. 1581 рік. *Літературна Україна.* 1991. 13 черв. С. 7–8; Гуртовий Г. Волинь – край козацький : історико-краєзнавчі нариси. 2-ге вид., доповн. і уточн. Луцьк, 2009. С. 69–74.

[116] Гуртовий Г. Волинський Ружин і гетьмани Ружинські. Луцьк, 2003. До речі, існує версія і про житомирський Ружин як родове гніздо князів Ружинських.

Його брат Дем'ян (Даміан) працював підмайстром у відомого друкаря Івана Федорова, а потім викладав в Острозькій академії, де навчався і його молодший брат. Наливайко пройшов із повстанцями через Поділля, Волинь (у напрямку через Луцьк – Степань) на Західне Полісся і Білорусь, стягуючи контрибуцію з багатих міст і магнатів. На Волині, ймовірно, за дорученням князя Острозького, пограбував маєтності владики Кирила Терлецького та його брата Яроша, зокрема Будераж (нині у Здолбунівському р-ні Рівненської обл.). Штаб-квартира Наливайка була у Степані. Упродовж лютого 1596 р. С. Наливайко діяв на досить великій території у межиріччі Прип'яті та Горині. Його окремі сотні повністю контролювали такі міста, містечка і села, як-от: Степань, Пинськ, Дубровиця, Клевань, Висоцьк, Городець, Лабунь; досягали до Олики на південному заході та Пинська й Кобрина на півночі[117] (рис. 76).

Рис. 76. Взяття Луцького замку С. Наливайком.
Художник Борис Карабулін, 1968 р. Волинський краєзнавчий музей

Хмельниччина на Волині. Визвольна війна 1648–1657 рр., або Хмельниччина, стала переломним етапом у багатовіковій історії України, відновила її державність і мала помітний вплив на хід подій у Центрально-Східній Європі. Уже після перших перемог під Жовтими Водами і Корсунем у 1648 р. волинські повіти були охоплені народним

[117] Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Чернігів, 1996. С. 166, 177.

повстанням, що перекинулося сюди із сусіднього Київського воєводства[118]. За словами козацького літописця Самовидця, *«так усе, що живо, поднялося в козацтво»*[119]. У перший рік війни особливо постраждали євреї волинських міст і містечок. Єврейський рабин, талмудист, уродженець волинського Заслава Натан бен Мойсей Ганновер (1610–1663 рр.) – автор праці «Глибокий мул», у якій описав причини і перебіг страждань євреїв у часи Хмельниччини[120]. Загалом, як і під час будь-якої війни, Волинь зазнала спустошень, особливо після нападу татарських загонів 1649 р. та голоду й епідемії 1651 р. Адам Кисіль (1600–1653 рр.) – урядник, воєвода і православний сенатор Речі Посполитої, що народився і похований у Низкиничах (біля теперішнього Нововолинська), в листі до короля уже наприкінці травня 1648 р. писав про *«жахливу селянську війну»*[121].

У с. Чорниж, біля Колок, що належало Войцехові Станішевському, орендар Василь Масальський власними діями налаштував проти себе місцевих селян ще до початку Хмельниччини. У перші місяці найбільшого козацького повстання вони збунтувалися, вбили урядника і забрали все збіжжя Масальського[122]. Колківські міщани та селяни у спілці з чорторийськими також переживали сильне піднесення спротиву. Так, у липні 1648 р. під керівництвом своїх бурмистрів вони здійснили напад і пограбували не лише панське, але й селянське майно у селах Хряськ і Жолудськ, яке належало братам Владиславові й Олександрові Хребтовичам, а також майно Веспасіана Беневського в Коколах (Куклах)[123]. *«Мечем і вогнем пустошили»* у 1648 р. михнівські міщани і бузацькі селяни маєтки пана Филона Єловицького, розоривши містечко Стобихву та належні йому села: Верхи, Боровно, Обжир, Гриву, Козлиничі, Крецевичі й інші маєтності, що засвідчує скарга старости Юрія Речицького від 23 липня 1649 р.[124] Активну участь у повстанні брали міщани Ковеля. Однак загалом, на відміну від Луцького повіту, тут не особливо помітна їхня роль в організації виступів. Із представників міської верхівки джерела відзначають участь у ній бурмистра, лендвійта і лавників Ковеля[125].

Гетьман Богдан Хмельницький (рис. 77) для оточення ворога висилав сильні загони й на Волинь. Тоді козацькі роз'їзди, що складалися здебільшого з богуславських козаків, за допомогою місцевих мешканців здобули Олицький замок – старожитнє родове гніздо князів Радзивилів на Волині[126]. Саме тоді майже на всій

[118] Ярошинський О.Б. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. Київ, 2005. С. 75–96.

[119] Літопис Самовидця / вид. підгот. Я. Дзира. Київ, 1971. С. 57.

[120] Глибокий мул. Хроніка Натана Ганновера / наук. ред. пер. й авт. комент. Н. Яковенко. Київ, 2010.

[121] Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. С. 337; Sysyn F.E. Between Poland and the Ukraine. The Dilemma of Adam Kysil. Cambridge, Mass., 1985.

[122] Архив Юго-Западной России. Киев, 1914. Ч. 3: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. Т. IV. С. XLIX, L.

[123] Там само. С. 303–304.

[124] Там само.

[125] Степанков В.С. Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). Львів, 1991. С. 42.

[126] Архив Юго-Западной России. Киев, 1914. Ч. 3: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. Т. IV. Док. № 68. С. 109.

території Західного Полісся аж до Бугу розгорнувся селянський рух. Після Пилявецької перемоги найбільша група повстанців з'явилася між Ковелем і Турійськом. Вона нараховувала кілька тисяч повстанців. Менший загін діяв під Ратном[127]. Вони знищували решту польської шляхти і приєднувалися до козацького війська, що прямувало на захід. Активний процес покозачення суспільних станів був у володіннях не сполонізованих князів Вацлава і Степана Святополк-Четвертинських із поліської Четвертні та Вишеньок (Нового Острова)[128]. Напередодні трагічної битви під Берестечком 1651 р. під час просування польських загонів під Берестечком колківські міщани вступили у відкритий бій із хоругвою Овруцького повіту Київського воєводства, яка йшла до Берестечка на допомогу королівському війську Яна II Казимира. Нападом керував колківський староста Біскупський та економ Піруський[129].

Рис. 77. Богдан Хмельницький. 1651 р.
Графічний портрет Вільгельма (Віллема) Гондіуса за малюнком Абрагама ван Вестерфельда. Національний художній музей України (Київ)

[127] Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1898. Т. I. С. 497; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. 2-ге вид., випр. і доп. Львів, 1990. С. 93.

[128] Архив Юго-Западной России. Киев, 1914. Ч. 3: Акты, относящиеся к эпохе Богдана Хмельницкого. Т. IV. С. LXXVII.

[129] Кр[ип'якеви]ч І. Богдан Хмельницький на Волині. *Наша бесіда.* Ілюстр. двотижневик літератури, науки і суспільного життя / ред.-вид. В. Островський. Варшава, 1926. Ч. 26 (20 груд.). С. 6–7; Пришляк В. Великий гетьман і Волинь. *Волинь.* 1995. 23 груд. № 145. С. 2.

У світовій історії є багато прикладів, коли програні битви важили набагато більше, аніж блискучі перемоги. Серед них, певно, і волинське Берестечко (рис. 78) зі знакової для української минувшини доби Хмельниччини. Минуло понад 370 років, як на полях під Берестечком відгриміла одна з найбільших, від часу Грюнвальду, битв у Центрально-Східній Європі середини XVII ст. В українській історіографії вона назавжди залишилася безпристрасним прикладом стійкості й мужності та певним символом козацької звитяги, який із середини XVII ст. неухильно і потужно сприяв формуванню національної ранньомодерної ідентичності[130]. У польській історіографії, що висвітлює т. зв. епоху «Вогнем і мечем», прийнятну в сучасній історичній польській термінології, Берестечко донині залишається символом беззаперечної військової перемоги та нищівного козацького розгрому – своєрідного реваншу за програні поляками битви першого, 1648-го року війни[131]. Водночас Берестецька битва, що тривала з 18(28) до 30 червня (10 липня) 1651 р., стала тим «вододілом», відколи велике козацьке повстання, що знаменувало станову козацьку революцію середини XVII ст., і навпаки – польськими істориками у більшості загалом трактовану як громадянську війну *(wojnu domowu)* всередині Речі Посполитої[132], остаточно переросло у запеклу польсько-українську війну[133].

Рис. 78. Барельєф на саркофазі Яна II Казимира зі сценами битви під Берестечком. Скульптор Жан Тібо, 1672–1675 рр. Костел Сен-Жермен-де-Пре (Париж, Франція)

«Нас тут триста, як скло, товариства лягло». Були видимі та невидимі причини поразки козацького війська під Берестечком. Серед очевидних причин потрібно назвати, зокрема, непослідовну тактику і раптовий відступ нібито з релігійних мотивів (мусульманське свято «курбан-байрам» чи ще якесь) кримського хана Ислам

[130] Пришляк В. Берестецька битва 1651 р. в історії України. *Національний пантеон «Козацькі могили»* : історико-краєзнавчий нарис. Луцьк, 2003. С. 12–58; Брехуненко В. Програна битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 року. Київ, 2013. 116 с. : іл. (Серія: Militaria Ucrainica).

[131] Romański R. Beresteczko 1651. Warszawa, 1994; Epoka "Ogniem i mieczem" we współczesnych badaniach historycznych: zbiór studiów / pod red. Mirosława Nagielskiego. Warszawa, 2000.

[132] Тарасенко І.Ю. "Wojna Domowa" польського хроніста С. Твардовського як історичне джерело та пам'ятка історичної думки. Київ, 2011. Т. 2. (Серія «Літописи та хронічки»).

[133] Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. Львів, 1993. Див. також рецензії на цю книгу: Козак В.Й. [рец. на:] І.К. Свєшніков. Битва під Берестечком. *Український історичний журнал*. 1995. № 4. С. 142–144; Федорук Я. [рец. на:] І.К. Свєшніков. Битва під Берестечком. *Записки НТШ*. Львів, 1997. Т. CCXXXIII: Праці Історично-філософської секції. С. 525–528.

Ґерая III з поля бою, що призвело до втрати цілого лівого флангу бойового порядку і фатального обезглавлення козацького війська. Такий розвиток подій можна пояснити, вірогідно, показовим покаранням Війська Запорозького з боку султана Магомета IV за непоступливість Оттоманській Порті у питанні запропонованого турецького протекторату, якого так і не прийняв Богдан Хмельницький на початку квітня 1651 р.

До причин поразки варто залучити також факти реального відродження гусарії в коронному війську й існування в козацьких лавах двох таборів – козацького та селянського (ополчення). Паніка в останньому остаточно дестабілізувала обстановку і фактично зірвала заплановану наказним гетьманом Іваном Богуном рятівну для козаків переправу в заболоченій долині р. Пляшівки. Серед невидимих причин – морально-психологічні чинники, зокрема спроба реального амбітного реваншу двох ображених польських реґіментарів Миколая Потоцького та Мартина Калиновського за програні Жовті Води, Корсунь і як наслідок – їхній принизливий кримськотатарський полон. На долі битви міг негативно позначитися і важкий морально-психологічний стан гетьмана Богдана Хмельницького, який напередодні отримав від сина Тимоша травматичну звістку про участь у змові, подружню зраду другої дружини Мотрони (Гелени) та її страту в Чигирині. У польському таборі Яна II Казимира ніби смакували подробицями тієї страти[134].

Козаки та селяни, що не встигли вийти з оточення, впали геройською смертю. Вони воліли ліпше загинути, ніж здатися у полон супротивникові. Цей героїзм козаків і повстанців, які, не шкодуючи життя, намагалися прорватися з польського оточення, щоб знову з'єднатися з Богданом Хмельницьким, відображено в одній історичній пісні, яку свого часу записав на Волині 1844 р. молодий викладач Рівненської гімназії Микола Костомаров:

Кину пером, лину орлом, конем поверну,
А до свого отамана таки прибуду.
– Чолом, пане наш гетьмане, чолом батьку наш!
– А вже нашого товариства багацько не маш...[135].

Упродовж 1652–1653 рр. табір польських військ дислокувався під Ковелем[136]. Із ініціативи князя Степана Четвертинського місцева шляхта, що зібралася 7 червня 1657 р. в Олиці, направила свого посла Зелінського до Богдана Хмельницького в Чигирин із пропозицією тісної співпраці[137].

У трагічні часи Руїни з Волинню (рис. 79) пов'язані імена гетьманів Івана Виговського і Павла Тетері-Моржковського – замолоду служителів Луцького гродського суду. За підписання Гадяцького трактату 16 вересня 1658 р., що декларував входження України під назвою «Велике князівство Руське» до новоутвореної «Речі Посполитої

[134] Пришляк В.В. Міжнародна наукова конференція «Берестецька битва 1651 р. в історії України й Польщі: дискусійні питання». *Український історичний журнал*. 2012. Січ. – лют. № 1(502). С. 222–225; передрук у: Берестечко в історії Польщі і України / наук. ред. Т. Кшонстек. Луцьк, Прушкув, 2013. С. 229–233.

[135] Костомаров Н.И. Богдан Хмельницкий. Санкт-Петербург, 1884. Т. II. С. 396.

[136] Теодорович Н.И. Волынь в описании городов, местечек и сел в церковно-историческом, географическом, этнографическом и др. отношениях. *Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии.* Почаев, 1903. Т. V: Ковельский уезд. С. 57.

[137] Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 т., 12 кн. Київ, 1997. Т. IX. Кн. 2. С. 1406.

трьох народів», польський король Ян II Казимир нобілітував (надав шляхетство) 30 козацьким старшинам, а частині – роздав маєтки, щоб дещо згладити неприємне враження від змісту договору. Гетьман Іван Виговський тоді одержав титул київського воєводи та Любомльське і Барське староства у володіння.

Рис. 79. Волинь на мапі 1657 р. Амстердам.
Фрагмент карти Польського королівства і Великого князівства Литовського
Джерело: http://baitsar.blogspot.com/

Колишній володимирський регент і підписок Луцького гродського суду Павло Тетеря із 1658 р. володів також Колками, де проживав деякий час. 1664 р., коли став гетьманом Правобережної України, – і Висоцьком на Погорині. Гетьман заново вибудував там замки, піднявши з руїн занедбані містечка. Тут пожвавилися ремесла і торгівля, стали відбуватися багатолюдні щорічні ярмарки. 1668 р. Павло Тетеря записав свої поліські маєтки як фундуш єзуїтській колегії у Варшаві з умовою щорічної виплати йому 8 тис. золотих. Але наступного 1669 р. він розірвав договір із єзуїтами і продав Висоцьк за 60 тис. у приватну власність шляхтичеві С. П'ясочинському[138].

У складному переговорному процесі, тісно пов'язаному з історією укладення і ратифікації Гадяцького трактату, помітну роль відіграв Криштоф Перетяткович – писар-секретар головного королівського посла-переговорника з козаками, волинського каштеляна Станіслава-Казимира Беневського (Беньовського). Він походив із Луцька. Після надання шляхетства на сеймі Речі Посполитої 1659 р. був трибунальським віце-регентом (помічником головного писаря), а згодом і регентом

[138] Rulikowski E. Słownik geograficzny ziem polskich. Warszawa, 1895. T. XIV. S. 117; Orłowicz M. Ilustrowany przewodnik po Wołyniu. Łuck, 1929. S. 231–232; Андрусяк М. Павло Тетера та львівська Ставропігія. *Записки НТШ*. Львів, 1931. Т. CLI: Праці Історично-філософічної секції. С. 232; Рожко В. Древні святині Полісся. Луцьк, 1995. С. 54.

Луцької гродської канцелярії, замковим намісником і збирачем податків Луцького повіту Волинського воєводства Речі Посполитої. Перед Хмельниччиною, упродовж 1645–1647 рр., Криштоф Перетяткович разом із Павлом Тетерею працювали у Луцькому гродському суді. Від мені короля брав участь у переговорах із козацькими послами, що відбувалися 25 червня (5 липня) 1658 р. в містечку Гоща Луцького повіту, які передували укладенню Гадяцького договору 1658 р.[139]

Із с. Гуляльники (нині – Уляники Луцького р-ну) походили брати Іван, Данило і Григорій Гуляницькі. «Полковник Ніжинський і всего Сіверу Війська Запорозького» Григорій Гуляницький увійшов в історію російсько-української війни 1658–1659 рр. як головний організатор тримісячної (з кінця квітня до кінця червня) оборони Конотопу. Завдяки його стійкості доля Конотопської битви була переможною[140].

5.6. Відгомін Коліївщини

Коліївщина 1768 р. як масштабне і трагічне, найбільше гайдамацьке повстання на Правобережній Україні стала наслідком складного переплетення та нерозв'язаності соціальних, політичних і релігійних чинників. Цей апогей гайдамацького руху постав на грані затяжного конфлікту традиційних ідеалів і нових реалій геополітики, яку творила Річ Посполита й Російська імперія. У 60-х рр. XVIII ст. Правобережна Україна під Польщею опинилася між молотом і ковадлом: між Варшавою і Санкт-Петербургом, де релігійні мотиви стали на службі політики[141].

Волинське воєводство Речі Посполитої разом із Подільським, Брацлавським і Київським входило до просторової сфери Правобережної України. Тому за територіальною близькістю розгортання Коліївщини так чи інакше стосувалось і Волині.

Гайдамаки з'явились у Волинському воєводстві у перші десятиліття XVIII ст., зокрема у 1708, 1712 рр. У полономовних актових документах, які відтворюють виступи *«свавольних куп»* – розбійних ватаг, їх зазвичай іменували гайдамаками[142]. Певною прелюдією досліджуваних подій був майже «адресний похід» 1734 р. на маєтки і пожитки польської шляхти, яка особливо не гребувала антиросійською риторикою, сотника надвірної хоругви князів Любомирських у Шаргороді Верлана. Його щедро профінансував царський генерал Михайло Кречетников. У територіальному обширі цієї політичної замовної логістики гайдамацький похід верланівців

[139] Про нього див.: Пришляк О. Криштоф Перетяткович з Луцька у дипломатичних переговорах Речі Посполитої з Військом Запорозьким у 1657–1659 рр. *Старий Луцьк* : наук.-інформ. зб. ЛДІКЗ. Луцьк, 2019. Вип. XV. С. 97–102; Пришляк О. Криштоф Перетяткович та його «Інформація про службу Речі Посполитій». *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* Луцьк, 2019. № 5(389). С. 4–15.

[140] Сокирко О. Конотопська битва 1659 р. Тріумф в час Руїни. Київ, 2008. С. 16–17. Серія: Militaria Ucrainica.

[141] Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії / пер. з рос. Т. Кришталовська. Київ, 2019; Таирова-Яковлева Т. Между Речью Посполитой и Россией. Правобережная Украина в эпоху гайдамаков. Санкт-Петербург, 2020.

[142] Антонович В.Б. Исследование о гайдамачестве: предисловие. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов* (далі – Архив ЮЗР). В 35 т. Кіевъ, 1876. Ч. III: Акты о гайдамакахъ (1700–1768). Т. III. С. 5; передрук: Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Київ, 1995. С. 376. Серія: Пам'ятки історичної думки України; Антонович В. Розвідка про гайдамаччину. *Розвідка про народні рухи на Україні-Руси в XVIII віці* / Руська історична бібліотека; НТШ. Львів, 1897. Т. XIX. С. 5.

розтягнувся від Шаргорода і Жванця на Поділлі й перекинувся аж на західні терени до Збаража (на кряжі між Галичиною і Західною Волинню), до околиць Крем'янця і Бродів, що також розташовані на галицько-волинському пограниччі[143].

У колишній радянській історіографії складався логічний ланцюжок викладу подій, у якому йшлося про те, що перед вибухом Коліївщини під час Троїцького ярмарку в містечку Торчин на Волині 1767 р. знайшли т. зв. «Торчинський маніфест». Це був своєрідний проєкт *"status plebei"*, де польські й, очевидно, не лише польські мислителі, пробували стати *«на захист своїх годувальників»* – знедолених селян[144]. Водночас у переліку подій після Коліївщини, що сколихнула все Правобережжя, зазначена «Волинська тривога» 1789 р., дослідження якої започаткувала студія Володимира Антоновича[145]. Ідеться про трагічні події, що сталися у ніч із 30 на 31 березня, коли було вбито родину поміщика Ігнатія Вележинського у Невіркові (нині село Корецького району Рівненської області). Відтак почалися селянські бунти, які спровокували каральні експедиції, арешти і розправи у повітових Володимирі та Крем'янці, воєводському Луцьку, а згодом і страти (зокрема, у Дубно – 13 осіб, у Луцьку – п'ять, загалом – понад 30 учасників тих виступів)[146].

Стосовно Барської конфедерації, то треба окремо зауважити про польських магнатів. Князі Любомирські, як і Чорторийські, зайняли вичікувальну позицію і на перших порах не сприяли конфедератам. Сангушки й Радзивіли (волинські ординати) теж вагалися[147]. Т. Шевченко в інтродукції своїх «Гайдамаків» про це писав:

Розбрілись конфедерати
По Польщі, Волині,
По Литві, по Молдаванах
І по Україні…[148].

Історична пам'ять про розгортання та відгомін гайдамацького повстання на Волині була пов'язана з Крем'янцем і Волинським ліцеєм. Польський історик, професор того ж таки ліцею й Віленського університету Йоахим Лелевель (1786–1861 рр.), зокрема, писав про Коліївщину як про *«видовище зворушливе і прекрасне»*[149]. Ішлося про розмах повстання, хоча зрозуміло, що людські жертви не сприяли особливому захопленню перебігом подій. Про це образно висловився Т. Шевченко:

Горить Сміла, Смілянщина,
Кров'ю підпливає.
Горить Корсунь, горить Канів,
Чигирин, Черкаси;

[143] Архив ЮЗР. Ч. III: Акты о гайдамакахъ (1700–1768). Т. III. С. 56–60, 65–66, 76–78, 105–108; Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. : зб. документів / упоряд.: І.Л. Бутич та ін. ; ред. І.Л. Бутич, Ф.П. Шевченко. Київ, 1970. Док. № 8, 11, 16. С. 43–44, 47–49, 55–56.

[144] Проект status plebei, найденный на рынке в Торчине после окончания Троицкой ярмарки 1767 года. *Избранные произведения прогрессивных польских мыслителей.* В 3 т. Москва, 1956. Т. I. С. 82–89.

[145] Антонович В. Волынская тревога. 1789 год: предисловие. *Архив ЮЗР.* Кіевъ, 1902. Ч. III. Т. V. С. 1–99.

[146] ЦДІАК України. Ф. 49: Потоцькі. Оп. 1. Спр. 176. Арк. 4; опубл.: Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. : зб. документів і матеріалів / упоряд.: Г.В. Болотова та ін. Київ, 1978. Док. № 97. С. 238–240.

[147] Бачинський В.М., Гром В.М., Цибульський В.І. Волинь у XVI–XVIII століттях. Київ, 1997. С. 77.

[148] Шевченко Т.Г. Гайдамаки. Інтродукція. *Зібрання творів.* У 6 т. Київ, 2003. Т. 1: Поезія 1837–1847. С. 135.

[149] Lelewel J. Historia Polski nowożytnej. Warszawa, 1961. S. 308–309.

Чорним шляхом запалало,
І кров полилася
Аж у Волинь. По Поліссі
Гонта бенкетує,
А Залізняк в Смілянщині
Домаху гартує...[150].

Розмах Коліївщини вражав, бо вже у серпні 1768 р., як засвідчує листування, з Київщини і Брацлавщини (себто з історичної Уманщини) гайдамацьке повстання поширилося на Поділля, Волинь, терени Руського воєводства і навіть усередині Польщі. У донесенні з Варшави від 11(22) серпня 1768 р., зосібна, йдеться про появу гайдамак біля Тернополя, на порубіжних повітах Руського воєводства: *«Після спустошення цим гультяйством краю на 30 миль і довкола, коли навіть самому його милості Стефану, київському воєводі, зруйнували 10 міст і 130 сіл, бунти з України і Побережжя переносяться на Волинь, Поділля і Русь, заново розпалені живими синами четвертованих і скараних ватажків Гонти і Шила.*

В останніх листах з Русі повідомляється, що в Олицькій ординації і Збаразькому князівстві, біля Тернополя і Бережан, (а також в інших місцях спалахують подібні сум'яття), а крім того, майже на всіх дорогах повно розбійників, як ось і недавно вбито по дорозі кур'єра, відправленого зі Львова до його милості пана Браницького з 3000 злотих варшавської експедиції»[151].

У таких польськомовних джерелах події кваліфікуються й фігурують як *«наїзди гультяїв»*[152]. Стосовно волинського контексту, то їх можна трактувати як загальноселянський виступ, а учасників – як гайдамаків. Так, наприклад, 31 серпня 1768 р. повсталі селяни везли до Почаєва на ярмарок зброю: *«Бунт українського селянства не заспокоюється, а придушений в одному місці знов вибухає в другому. Дня 21 серпня українські селяни, домовившись через посланих осіб з руськими, везли на ярмарок до Почаєва кільканадцять возів, навантажених самою зброєю, яку прикривали сухою рибою. На щастя зламане на однім возі колесо викрило зраду»*[153].

На сусідній території з Волинським воєводством відбувалися страти гайдамаків. Зокрема, у сумнозвісній Кодні (нині с. Житомирського р-ну Житомирської обл. на р. Коденці) повстанцям рубали голови, садили на палі, четвертували. Під орудою регіментаря Юзефа-Габрієля Стемпковського із 490 засуджених 419 гайдамаків було страчено: 251 – обезголовлено, 39 – повішено, 12 – четвертовано, одного – посаджено на палю, одного – колесовано, 115 – покарано батогами та застосовано інші види смертельних покарань[154]. Такі екзекуції продовжувались у Кодні також й упродовж 1769–1771 рр.[155]

---

[150] Шевченко Т. Гайдамаки. Червоний бенкет. *Зібрання творів.* У 6 т. Київ, 2003. Т. 1: Поезія 1837–1847. С. 161.

[151] Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. : зб. документів / упоряд.: І.Л. Бутич та ін. ; ред. І.Л. Бутич, Ф.П. Шевченко. Київ, 1970. Док. № 8, 11, 16. № 51. С. 415–417; Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. № 51. С. 130.

[152] Пришляк В. Відгомін Коліївщини на Волині та розправи над «уманцями» в містах і містечках Руського воєводства в 1768 р. *Коліївщина: право на повстання* : зб. наук. і науково-популярних статей, присвячений 250-літтю національно-визвольного повстання 1768–1770 років / упоряд. Є. Букет. Київ, 2020. С. 303.

[153] Селянський рух на Україні. Середина XVIII – перша чверть XIX ст. № 53. С. 133.

[154] Таїрова-Яковлева Т. Коліївщина: великі ілюзії. С. 226 – підрахунки авторки.

[155] Реєстри Коденських арештантів із зазначенням вироку та його виконання, 1769–1771 р. *Український архів.* Київ, 1931. Т. 2: Коденська книга судових справ. С. 383–392.

5.7. Культурне життя

Культура завжди була реальним відображенням політики, економіки, суспільного буття, регіонального патріотизму і національної самосвідомості[156]. Ранньомодерна Волинь XVI–XVIII ст. мала розвинуте магдебурзьке місто, своє повсякдення[157], багатокультурність[158], ремесло[159], утерті торговельні шляхи[160] і торгівлю[161]. Регіон пережив непрості часи Хмельниччини, Руїни, не стояв осторонь і від соціальних виступів та рухів (рис. 80, 81). На своїх просторах Волинь приймала українських гетьманів. Під час Північної війни гетьман Іван Мазепа побував тут у таких містах і замках: Любар, Вишневець, Крем'янець, Збараж, Дубно, Біла Криниця, Заслав, Луцьк, Рівне, Степань, Губків та ін. На Волинь також неодноразово приїжджав Петро I.

Для історії Волині велике значення мав перший вищий навчальний заклад на теренах Східної Європи – Острозька слов'яно-греко-латинська академія, заснована 1576 р. некоронованим правителем України, нащадком славного батька Костянтина Івановича Острозького – князем Василем-Костянтином Острозьким[162] (рис. 82). Острозька академія робила стародавній історичний регіон – Волинь передовим у всеукраїнському вимірі. Саме завдяки цьому першому «приватному університету» на Волині й Україні загалом «домоначальний град» Острозьких перетворився на справжні «волинські Афіни». Зрідка тоді можна було зустріти одразу стільки інтелектуалів в одному місці. Його студенти і випускники однаково добре почувалися і на заході Європи, бо розуміли латину, і на сході, бо досконало володіли старослов'янською мовою та «грекою».

---

[156] Пришляк В. Про Волинь поза часом і простором (замість покрайніх записів на доповіді академіка). Ярослав Ісаєвич. Наукова доповідь «Давня історія Волині: гіпотези, дискусії, перспективи дослідження» почесного професора Волинського університету імені Лесі Українки (29 берез. 2007 р.). *Літопис Волині* : Всеукр. наук. часопис. Луцьк, 2012. Ч. 10. С. 57–66.

[157] Українське повсякдення ранньомодерної доби : збірник документів. Вип. 1: Волинь XVI ст. / упоряд.: В.В. Безпалько та ін. Київ, 2014. 776 с. Серія документальних джерел.

[158] Шабаровський В. Караїми на Волині. Штрихи до портрета загадкового народу. Луцьк, 2013.

[159] Пришляк В. До історії цехового ремесла Ковеля в XVI–XVIII ст. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині* : матеріали XII Всеукр. наук. іст.-краєзн. конф., присвяченої 12-й річниці Незалежності України і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. У 2 ч. Луцьк, 2003. Ч. I. С. 123–125; Штанько О. Луцькі ремісничі цехи-корпорації в середині XVII ст. *Літопис Волині*. 2015. Вип. 14. С. 40–45.

[160] Пришляк В.В. Торговельні шляхи Західної Волині (XVII–XVIII ст.). Масштаб 1 : 1500000 [карта]. *Атлас історії культури Волинської області* / відп. ред. Ф.В. Зузук. Луцьк, 2008. С. 34; Пришляк В.В. Старий «гостинєцъ Витолтов» (Вітовтова дорога XIV–XVII ст.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Сереховичі та Старовижівщина в історії України*, *Волині та Полісся* : матеріали XXI Волинської обл. наук.-практ. іст.-краєзн. конф. Луцьк, 2006. Вип. 21. С. 21–23; Пришляк В.В. Вітовтова дорога. Володимирська дорога. *Енциклопедія історії України.* У 10 т. Київ, 2003. Т. 1: А–В. С. 581–582, 622; Пришляк В.В. Дубенська дорога. *Енциклопедія історії України.* У 10 т. Київ, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 54; Пришляк В.В. Луцький Поліський гостинець. *Енциклопедія історії України.* У 10 т. Київ, 2009. Т. 6: Ла–Мі. С. 317; Пришляк В.В. Олицький гостинець. *Енциклопедія історії України.* У 10 т. Київ, 2010. Т. 7: Мл–О. С. 586.

[161] Пришляк В. Торговельне місто Дубно у XVIII ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. праць. Вип. 5: ПРОСФΩNHMA: історичні та філологічні розвідки, присвячені 60-річчю академіка Ярослава Ісаєвича. Львів, 1998. С. 511–515; Пришляк В. Торговельні контакти Замостя в XVII–XVIII ст. *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, kultura, sztuka :* konferencja naukowa. Zamość, 2000. S. 64–67; Пришляк В. Волинська примітка в австрійсько-польському трактаті 1727 року про українську торгівлю із Силезією. *Науковий вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки*. Серія: *Історичні науки.* Луцьк, 2009. № 22. С. 188–195.

[162] Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). Київ, 1990.

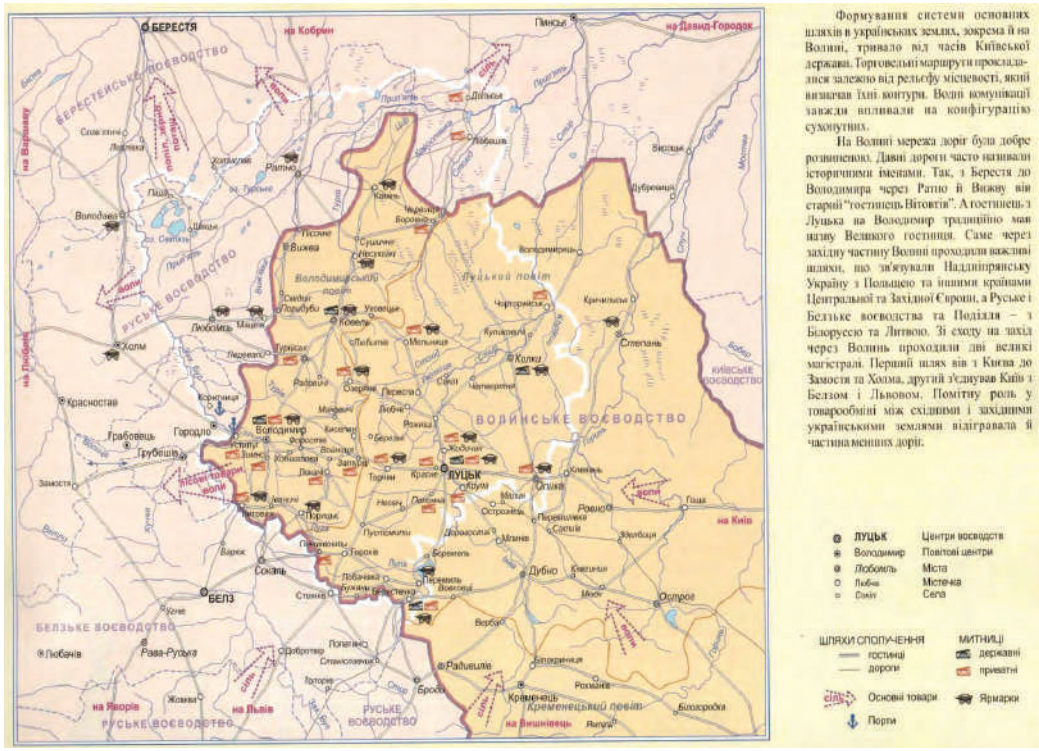

Рис. 80. Торговельні шляхи Західної Волині (XVII–XVIII ст.). Масштаб 1: 1 500 000 [мапа, легенда, текст В.В. Пришляка]

Джерело: Атлас історії культури Волинської області. Луцьк, 2008. С. 34.

Рис. 81. Волинське воєводство на мапі Речі Посполитої. Амстердам, 1788 р.

Джерело: Вавричин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Середина XVII – друга половина XVIII ст. Київ, 2009. (Серія «Пам'ятки картографії України»)

Рис. 82. Портрет князя Василя-Костянтина Острозького. Полотно, олія. Копія XVIII ст. Художній музей, відділ Волинського краєзнавчого музею

У цьому контексті слушною видається думка Наталі Яковенко про те, що поява Острозької академії стала *«справжньою революцією в освітній православній традиції, уперше поєднавши на порубіжжі греко-слов'янського культурного ареалу і католицької Європи "візантійський Схід" із "латинським Заходом"»*[163].

До наших днів, на жаль, дійшло дуже мало оригінальних документів, які стосуються діяльності Острозької академії[164]. Однак не викликає сумніву те, що вона, а також діячі, пов'язані з нею, стали помітним явищем у розвитку української культури. Ба більше, саме ці люди спричинили, за визначенням М. Грушевського, *«перше українське культурно-національне відродження»*, результатом якого був вихід на політичну арену козацтва як окремого соціального стану[165]. В Острозі виникла одна з перших у східнослов'янському регіоні постійних друкарень. У ній, окрім знаменитої Острозької Біблії, що 1581 р. вийшла з-під руки Івана Федорова (Федоровича),

[163] Яковенко Н. Василь (Костянтин) Острозький. *Історія України в особах. Литовсько-польська доба.* Київ, 1997. С. 127–128.

[164] Див.: Пришляк В.В. Компендіум минувшини інтелектуального Острога: [рец. на кн.: Острозька академія XVI–XVII ст. : енциклопедія. Острог, 2011. 512 с.]. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2012. № 10 (235). С. 177–180.

[165] Грушевський М. Духовна Україна : збірка творів / упоряд. та додатки І. Гирича, О. Дзюби, В. Ульяновського. Київ, 1994. С. 136.

упродовж 1578–1612 рр. побачили світ інші різноманітні друки – богослужбові книги, полемічні твори, букварі[166].

Завдяки академії в Україні значно розширився прошарок освічених людей, які потім самі розбудовували культурні інституції. Без першопочаткового академічного Острога не було би, очевидно, й Могилянки, яка ніби підхопила естафету кращих традицій і високої планки вищої національної школи. Волинський магнат, київський воєвода, князь Василь-Костянтин Острозький намагався зробити багато і для відродження передовсім Волинської та Київської земель, і самого Києва. Ці території у XVI ст. були відкриті для татарських нападів і лежали в руїнах. Василь-Костянтин Острозький як суверенний правитель, що з властивою йому пишнотою титулувався так: *«Ми, Костянтин, з Божої ласки князь на Волині»*, також чимало зробив для розвитку Києво-Печерського монастиря[167]. Саме вихованці князівського двору в Острозі (Єлисей Плетенецький, Мелетій Смотрицький, Петро Конашевич-Сагайдачний та інші) продовжили справу свого патрона щодо відродження золотоверхого Києва. Саме тоді київські книжники почали писати про *«Богохранимий град»* Київ як *«другий Єрусалим»* на противагу ідеологічному концепту «Москва – третій Рим»[168].

Академія дала поштовх для розвитку не лише в Україні, а й у решти слов'ян православної традиції біблііїстики, грецистики, слов'янської філології. Витіюватий барковий український скоропис, що набув досконалості у другій половині XVII–XVIII ст., був започаткований, власне, острозькою, а згодом розвинений та удосконалений київською школою[169]. Саме випускник, а згодом – викладач Острозької академії Мелетій Смотрицький, син ректора Герасима Смотрицького, увів у правопис написання слів із великої літери, переноси та дієприслівники, літери «ґ» та «й», уклав граматику церковнослов'янської мови, що справила помітний вплив на лінгвістичну науку слов'янського світу на теренах усієї Центрально-Східної Європи того часу, бо заклала основу для української, білоруської та російської літературних мов[170].

Михайло Грушевський, коли стримано-критично писав у своїй «Історії України-Руси» про події та становище на Волині XVI ст. – *«сеї найбільш аристократичної української землі»* – явно і промовисто натякав на один із найпотужніших родів української еліти – *«головних княжат»* Острозьких й інших славних князівських родів цього регіону[171]. Князі Острозькі, Вишневецькі, Заславські, Сангушки, Гольшанські, Киселі й князі-повітники – це аристократичне осердя періоду удільних князівств Рюриковичів-Гедиміновичів, навколо якого крутилася уся українська

[166] Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. С. 130, 136.

[167] Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль : історико-генеалогічне дослідження. Львів, 2000. С. 498.

[168] Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. Київ, 2002. С. 296–297.

[169] Мойсієнко В.М. Житомирський рукописний кодекс XVIII ст. *Гисторія... Г. Граб'янки / Лѣтопись краткій...* / упоряд. В.М. Мойсієнко. Житомир, 2001. С. 14–15.

[170] Яременко П.К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. Київ, 1986. С. 55–60.

[171] ГГрушевський М.С. Історія України-Руси. Т. V: С. 339.

історія[172]. За промовою на Люблінському сеймі 1569 р. Костянтина Вишневецького, молодшого брата Дмитра Вишневецького (Байди) – засновника першої Січі на Хортиці, явно проступають його регіональні ідентифікатори: *«… Як люди вільні, свобідні, щоб не принизило нашої шляхетської гідности. Бо ж ми є народом так поштивим, що жодному народові на світі не поступимося, і впевнені, що кожному народові рівні шляхетністю».* Іменування себе *«волинцями», «киянами»,* галичанами – *«людьми заграничними»,* тобто усіх, хто поза Волинню і Київщиною, – регіональна ідентифікація на 1560-ті рр.[173].

Історичний парадокс кінця XVI–XVII ст. та подальших періодів полягав у тому, що Берестейська церковна унія 1596 р. фактично була «придумана» волинськими владиками Кирилом Терлецьким, Іпатієм Потієм, Діонісієм Збируйським та ін. для порятунку предківської віри у непростих політичних обставинах новопосталої Речі Посполитої[174]. Однак саме Волинь, незважаючи на плідний унійний період 1718–1835 рр.,[175] згодом стала ревним оплотом православ'я. На відміну від Галичини, яка попервах противилась унії, а згодом навпаки стала справжнім осердям українського греко-католицизму.

*«Лямент*ъ *по святобливе зошлом*ъ*, велебном*ъ *Гдну Отцу Іωанн*ъ *Василевичу, Презвитери»*, що побачив світ 1628 р. у мандрованій друкарні Павла-Домжив Лютковича-Телиці в Луцьку, як історичний і літературний твір, що, очевидно, належить перу луцького ієродиякона Давида Андрієвича, мав і має виняткове значення для Волині[176].

На Волині основною опорою місцевого православного населення у XVII ст. також було Луцьке братство Воздвиження Чесного і Животворчого Хреста Господнього (рис. 83). Воно ставило за мету охорону православної віри, традицій наших предків, розгортання культурно-освітньої та доброчинної діяльності.

Виникнення Луцького братства датують 1617 р. Ініціаторами його заснування були представники волинської православної шляхти, духовенство й міщани[177]. Першими в списку-каталозі *«імен братій»* значилися: отець Герасим Микулич, ігумен

---

[172] Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. 2-ге вид., перегл. і виправл. Київ, 2008; Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2008; Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст. Київ, 2009; Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ, 2012; Собчук В. Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. Кременець, 2014.

[173] Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. С. 201. Див. також: Літвін Г. З народу руського. Шляхта Київщини, Волині та Брацлавщини (1569–1648) / пер. з пол. Київ, 2016; Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI–XVII століття). Київ, 2014.

[174] Ґудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / пер. з англ. М. Габлевич ; ред. О. Турій. Львів, 2000.

[175] Скочиляс І. Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. : за матеріялами Володимирського собору 1715 року / наук. ред. Я. Дашкевич. Львів, 2008; Скочиляс І., Ґіль А. Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть : історичні нариси. Львів, 2013; Білик В., Карліна О. Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX століть / наук. ред. І. Скочиляс. Львів, 2018. Серія: Київське християнство. Т. 13 та ін.

[176] «Лямент по святобливе зошлом, велебном господину отцу Іωаннъ Василевичу, презвитери» [Луцьк, 1628] / упоряд. О. Бірюліна. Луцьк, 2007.

[177] Луцьке Хрестовоздвиженське братство – інституційний розвиток та місце в суспільному русі України та Білорусі : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяченої 400-літтю Луцького Хрестовоздвиженського братства. м. Луцьк, 28–29 верес. 2017 р. / упоряд. О. Бірюліна, О. Карліна. Луцьк, 2017.

Чернчицький, ктитор святого братства; отець Іоан Яровицький; ієромонах Ісакій Бориcкович, ієромонах Паїсій Мостицький; священики Мойсей Соловицький, Іоан Гораінович, Гавриїл. Після духовенства значилися прізвища шляхти та міщан: Федір Святополк, князь Четвертинський; Михайло Гулевич Воютинський, підсудок Луцький; Лаврентій Древинський; Олександр Зубчевський, мостовничий Луцький; Володимир Зубчевський, городничий Луцький; Криштоф Єловицький, підстолій землі Волинської[178]. До переліку членів братства, крім православної шляхти, міщан і селян, були записані інші відомі особи: архімандрит, а пізніше – митрополит Київський Петро Могила; гетьман Іван Виговський, мати гетьмана Івана Мазепи – Марина (Марія Магдалина) Мокієвська; одна із засновниць Київського братства та братської школи Гальшка Гулевичівна; поет Данило Братковський; запорожці: полковник Костянтин Вовк, сотник Андрій Данилович, Семен Скороход й інші[179]. Усі ці імена збереглися в «Каталозі», або реєстрі братства, в який упродовж майже ста років записували імена членів Луцького братства. Перша сторінка каталогу датована 1617 р., що дає підстави стверджувати існування Луцького братства 1617 р. й у пізнішому часі. Якщо в 1617 р. Луцьке братство виникло *де-факто*, то 1619 р. з появою грамоти польського короля Сигізмунда III – *де-юре*. Відповідно до цієї грамоти від 20 лютого 1619 р. надавався дозвіл замість знищеного вогнем руського шпиталю біля Глушецької брами збудувати чи змурувати новий, а при ньому заснувати церкву зі школою. Очевидно, що тоді братство ще не мало назви Чесного Хреста, бо називалося лише «Братство Милосердя»[180].

Рис. 83. Ансамбль будівель Луцького Хрестовоздвиженського братства. Сучасний вигляд

Автор фото: Олександр Котис (2010)

[178] Пом'яник. Волинське крайове Братство святого апостола Андрія Первозванного (Луцьке Хрестовоздвиженське): від року 1618 і далі / упоряд. О. Бірюліна, А. Бондарчук, М. Хілько. Луцьк, 2000. 70 с.

[179] Кралюк П. Луцьке Хрестовоздвиженське братство. Луцьк, 1996. С. 11–12.

[180] Архів Української Церкви: Сер. 2. Джерела. Вип. 1. Історія Луцького братства і братського монастиря 1617–1833 років / упоряд. М. Довбищенко. Луцьк, 2014. С. 10–11; Атаманенко В., Атаманенко А. «Пом'яник церкви луцького братства» як історичне джерело. *Старий Луцьк* : наук.-інформ. зб. Луцьк, 2005. Вип. II. С. 82–91.

Серед луцьких братчиків одним зі світлих імен для Волині став Данило Братковський – громадський, суспільно-політичний діяч, український польськомовний поет епохи бароко, автор знакової збірки віршів-фрашок (сатир) «Світ по частинах розглянутий»[181] (рис. 84).

Рис. 84. Св. мученик Данило Братковський. Ікона. Музей історії Луцького братства. Художник Дмитро Зінько, 2013 р.

Під час козацького повстання під проводом Семена Палія писав відозви із закликом приєднатися[182]. Після нагального засідання військового суду 25 листопада 1702 р. Д. Братковському винесли смертний вирок. У відділі рукописів бібліотеки Чарторийських у Кракові зберігається лист із Варшави від 4 листопада 1702 р., де йшлося про розправу над Д. Братковським на початку, а не наприкінці листопада того року:

[181] Братковський Данило. Świat po części przeyzrzany. Світ, по частинах розглянутий: Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії / пер. із пол., передм., прим. В. Шевчук ; упоряд. О. Бірюліна ; відп. за вип. А. Бондарчук. Луцьк, 2004.

[182] Крип'якевич І. Волинський повстанець. Данило Братковський, покараний смертю польським судом 1702 року в Луцьку. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність* : зб. наук. пр. Вип. 8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві / відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2001. С. 166–167; Пришляк В. «Волинський повстанець». Маловідома стаття Івана Крип'якевича про Данила Братковського. *Там само.* С. 838–841.

«Руська пошта приносить, що Волинське воєводство з-під Заслава рушило до Полонного; пана Братковського, шляхтича цього ж воєводства схоплено. Він їздив до Палія і Самуся, обіцяючи своїм іменем..., що побунтує селянство і 10 000 людей з них виставить проти [Волинського] воєводства. Допит і безсумнівні докази довели злочин, він був засуджений до смерті і вже розстріляний»[183].

За епічною оповіддю козацького літописця Самійла Величка, 26 листопада 1702 р. волинський шляхтич *«посеред ринку [с]луцького, через ката за сім разів мордерсько зістав стятий»*[184]. Містр-кат нібито по черзі відрубав чоловікові руки, ноги, голову, а наприкінці перетнув тулуб. Насправді Д. Братковському як шляхтичеві кат зітнув голову великим двосічним мечем. Так закінчився життєвий шлях *«блюстителя благочестя, чоловіка мудрого й поета доброго»*. Тіло героя за його останньою волею поховали у крипті Братської церкви[185].

[183] Biblioteka Książąt Czartoryskich Muzeum Narodowego w Krakowie. Zbiór rękopisów. Sygn. 1676. S. 144; Мицик Ю. Архівні дані до історії повстання Семена Палія. *Літопис Волині.* Ч. 2. Луцьк, 2003. С. 63.

[184] Величко С. Літопис / пер. з книж. укр. мови, вступ. ст., комент., геогр. та імен. покажч., упоряд. В. Шевчука; ред. кол.: О.В. Мишанич (відп. ред.) та ін. Київ, 1991. Т. 2. С. 607; Величко С. «Літопис» / упоряд.: Г. Боряк, Т. Таїрова-Яковлєва. Київ, 2020. С. 846.

[185] Пришляк В. Данило – Богданів син Братковський. *Український альманах 2002.* Варшава, 2002. С. 145–147; Штанько О. Полономовний поет з українською душею: Данило Братковський. *Хроніки Любарта* : вебсайт. URL: http://www.hroniky.com/articles/view/159-polonomovnyi-poet-z-ukrainskoiu-dusheiu-danylo-bratkovskyi

РОЗДІЛ 6
В ІМПЕРСЬКІЙ РОСІЇ

6.1. Формування територіально-адміністративного устрою

У другій половині XVIII ст. Річ Посполита мала неефективне державне управління, військову організацію та слабку економіку, що не давали їй можливості конкурувати з сусідніми державами. Уже 1772 р. Російській імперії, Австрійській імперії та Прусському королівству вдалося здійснили перший поділ Речі Посполитої. Тоді до імперії Габсбургів відійшла частина Кременецького повіту (разом зі Збаражем) Волинського воєводства.

Однією з визначальних причин такої слабкості була боротьба кількох політичних угруповань, що вирізнялися різним баченням майбутнього держави. Одна частина шляхти виступала за централізацію управління та проведення реформ, що знайшло відображення в рішеннях Чотирирічного сейму (1789–1791 рр.). Було проведено низку реформ у податковій, військовій справах і державному управлінні, 3 травня 1791 р. схвалено Конституцію. Натомість частина магнатів, прагнучи зберегти свої привілеї, на початку березня 1791 р. звернулася до російської імператриці Катерини II за допомогою в боротьбі з новими порядками, що встановлювались у Варшаві. Так у Петербурзі зародилася конфедерація, яка пізніше отримала назву Торговицької (за місцем, де 7 травня 1792 р. зібралися противники змін).

Російська армія після щойно закінченої війни з Османською імперією (29 грудня 1791 р. в Яссах підписано мирний договір) підійшла 1 травня до польсько-російського кордону в трьох пунктах.

У ніч із 7 на 8 травня 1792 р. південна російська армія переправилася через Дністер. Російські війська просувалися швидко, майже не зустрічаючи опору на своєму шляху. До кінця літа вони захопили майже всі правобережні українські землі та Західну Білорусь. На Волині вони зупинилися на лінії Катербург – Варковичі – Рівне – Дубровиця.

Одночасно північний захід Польського королівства окупувала Пруссія. Росія цьому не противилася. Так розпочалась підготовка до другого поділу Речі Посполитої.

У Санкт-Петербурзі не стали очікувати формального закріплення за Росією захоплених земель. Імператриця Катерина II вже 8 грудня 1792 р. видала указ командувачеві російської армії, генерал-аншефові[1] Михайлові Кречетнікову про призначення

[1] Військове звання генерал-аншефа в Російській імперії ввів Петро I в 1698 р. У 1700 р. російський воєначальник Б.П. Шереметєв, незважаючи на поразку під Нарвою, першим отримав від царя звання генерал-аншефа. У російській імператорській армії згідно з Військовим статутом 1716 р. – головнокомандувач, рівний фельдмаршалові, який очолював «консілію» генералів; з 1740-х рр. – повний генерал, що стояв рангом нижче за фельдмаршала. Нижче стояв генерал-фельдмаршал-лейтенант – помічник головнокомандувача, що завжди при ньому знаходився (це звання в російській армії не прижилося і з 1711 р. не присвоювалося), якому підпорядковувалися три генерали родів військ: генерал-фельдцейхмейстер (начальник артилерії), генерал від кавалерії і генерал від інфантерії.

його командувачем російських корпусів, розташованих у Київському, Брацлавському, Подільському та Волинському воєводствах, а також у прилеглій до Бреста частині Великого князівства Литовського[2]. У цьому указі вперше заявлено про приєднання до Росії захоплених земель і визначено їх адміністративне підпорядкування: частина повітів мала бути приєднана до Полоцької, Могильовської, Чернігівської, Київської та Катеринославської губерній, а решта території поділялася на три губернії: Мінську, Брацлавську, Ізяславську. Центром останньої мав стати непримітний Заслав, *«який надалі давнім іменем своїм Ізяславом називатися має»*. Із огляду на його староруську назву цей вибір повинен був підтвердити, що імператриця в своїх діях дотримується ідеї київського спадку. Губернатори мали приступити до виконання обов'язків відразу після оголошення маніфесту про приєднання польських земель.

Також передбачалося відкриття судово-адміністративних органів. Оскільки для їх організації вимагався певний час, Михайло Кречетніков вирішив продовжити діяльність польських судових органів за законодавством, яке було до травня 1791 р. Нова адміністрація мала провести на захоплених землях першочергові заходи: складання топографічних карт, проведення перепису населення тощо.

Договір Росії з Пруссією про поділ Речі Посполитої підписано 12 січня 1793 р., а вже 27 березня цього ж року генерал-губернатор Михайло Кречетніков у містечку Лабунь, де він сам тоді перебував, оголосив маніфест «Про приєднання польських областей до Росії»[3]. У ньому стверджувалося, що приєднані землі завжди належали Росії, а їх мешканці за польського панування терпіли утиски. Для нових підданих проголошено право на володіння майном після складання упродовж місяця присяги на вірність російському престолу. Тих, хто не хотів присягати, але володів нерухомим майном, маніфест зобов'язував у тримісячний термін продати свій маєток і виїхати за кордон, бо в іншому випадку майно підлягало конфіскації.

Указом від 23 квітня 1793 р. підтверджено утворення на українських землях двох губерній: Ізяславської та Брацлавської. Ізяславська губернія охоплювала більшу частину Волинського та північ Київського воєводств і поділялася на 13 округів (повітів)[4]. Губернатором призначено генерал-майора В. Шереметьєва. Хоча центром мав бути Ізяслав, але до особливого розпорядження резиденція губернатора залишалась у Житомирі.

Цим же указом сенату утворено генерал-губернаторство у складі Мінської, Ізяславської та Брацлавської губерній. Михайло Кречетніков залишався генерал-губернатором і командувачем російського війська, розташованого на території краю[5].

Після його смерті новим генерал-губернатором 19 травня 1793 р. став Тимофій Тутолмін, але йому була передана лише цивільна влада. Командування російськими військами перейшло до генерал-аншефа, князя Юрія Долгорукова. Тимофій Тутолмін мав зайнятися запровадженням нового територіально-адміністративного устрою.

---

[2] Полное собрание законов Российской империи. Собрание первое (далі – ПСЗ РИ. Собр. 1). СПб., 1830. Т. XXIII. № 17090. С. 388–391.

[3] Шляхта, духовенство, міщани, євреї та всі інші вільні люди мали скласти присягу на вірність російському трону при свідках упродовж місяця після оприлюднення маніфесту. За залежних селян присягу складали землевласники (див.: ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17108).

[4] Там само. № 17112.

[5] Там само.

Першим його кроком стало збирання статистичних даних про чисельність населення, його становий склад, землеволодіння тощо. Оскільки населення повіту не мало перевищувати 20–30 тис. осіб, а повіти у Речі Посполитій були надто великими, то потрібно було вибрати нові повітові центри. Складність полягала в тому, що на приєднаних землях було дуже мало воєводських і повітових міст із магістратами і гродськими та земськими судами в них. У Волинському воєводстві таких було лише три: Кременець (рис. 85), Луцьк, Володимир. Тому довелося визначати повітовими містами приватновласницькі та старостинські міста й містечка. За власниками приватних містечок були залишені всі їхні права, хоча передбачалося, що казна викупить ці містечка. Мешканці деяких із них мали права на міщанство, інші таких прав не мали.

Рис. 85. Кременець. Костел колишнього францисканського монастиря. Руїни замку королеви Бони. Малюнок олівцем, підмальований аквареллю. 1862–1878. Художник Наполеон Орда. Національний музей / Muzeum Narodowe, м. Краків, Польща

У всіх повітових містах відкривали повітові суди і нижчі земські суди. Останні розглядали кримінальні судові справи землевласників і залежних селян. У містах, які в тому чи тому обсязі мали право на самоврядування, повинні були функціонувати міські магістрати. Поліцейські обов'язки в повітах виконували земські смотрителі, в містах – городничі.

На початку 1794 р. почалося повстання на чолі з генералом Тадеушем Костюшком проти загарбників. На Правобережжі його підтримали Житомирський і Костянтинівський полки. Наприкінці березня вони спробували перебратися через Буг, але були оточені російськими підрозділами й обеззброєні[6].

[6] Смолій В.А. Повстання 1794 р. під керівництвом Т. Костюшка і Правобережна Україна. *Український історичний журнал*. 1974. № 2. С. 98–103.

Російські та прусські війська розбили польських повстанців, що призвело до третього, останнього поділу Речі Посполитої. 1 травня 1795 р. з'явився указ, в якому йшлося про приєднання до Росії решти Волинського та частини Холмського воєводств на правому березі Бугу[7]. Нові землі мали бути картографовані і долучені до загальнодержавного перепису («ревізії»), наказ про який вийшов ще в червні 1794 р.[8] Під час перепису *«кожний повинен бути записаний до стану, йому властивому, і залишатися там, де він в ході ревізії внесений»*[9].

Указ від 5 липня 1795 р. передбачав формування Волинської губернії та визначав її центром Новоград-Волинський (на який офіційно перейменований Звягель і викуплений у приватного власника), а повітовими містами ставали Овруч, Житомир, Радомишль, Чуднів, Заслав, Лабунь, Острог (рис. 86), Рівне, Луцьк, Володимир, Ковель і Домбровиця (Дубровиця). Оскільки *«в Новограді-Волинському не було придатних будинків для розміщення губернських органів управління»*, то «наразі» вони мали бути в Житомирі[10].

Рис. 86. Острог. Вид на річку Вілію, замок і руїни Богоявленського собору. Малюнок. 1796. Художник Зигмунд Фогель. Національний музей / Muzeum Narodowe, м. Варшава, Польща

Урочистості, присвячені відкриттю намісництва (губернії), відбулися в Житомирі 6 серпня 1796 р. в будинку колишнього єзуїтського монастиря на Чуднівській вулиці[11].

[7] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17323.

[8] Там само. № 17221.

[9] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17327.

[10] Там само. № 17352, 17353, 17354.

[11] Там само. № 17512.

Правління імператора Павла I (1796–1801 рр.) супроводжували зміни у територіальному поділі. Відновлено деякі місцеві адміністративні посади[12], ліквідовано намісництва[13]. У кримінальному судочинстві введено російське законодавство, а основним джерелом цивільного права залишався Статут ВКЛ у редакції 1566 р. (т. зв. Волинський статут) і польські сеймові конституції, ухвалені після 1569 р. 12 грудня 1796 р. вийшов указ «Про новий поділ держави на губернії». У ньому йшлося про те, щоб *«з колишньої Польської Украйни, Волині та Поділля, до імперії нашої приєднаних, після виділення достатньої кількості душ [тобто осіб] і території для утворення Київської губернії, створити дві губернії: Подільську і Волинську»*. Кожна з губерній мала поділятися на 12 повітів[14].

У затвердженій доповіді сенату від 29 серпня 1797 р., в якій ішлося про нові межі кількох губерній, зазначено, що на виконання указу від 12 грудня 1796 р. генерал-лейтенант Олександр Беклєшов, який змінив на посаді Тимофія Тутолміна, передав із Волинської до Київської губернії Радомишльський повіт, а у Волинській губернії до повітів Новоград-Волинського, Лабуньського, Заславського, Острозького, Рівненського, Дубровицького, Овруцького, Житомирського, Чуднівського, Луцького, Володимирського та Ковельського додав із Подільської губернії такі повіти: Дубенський, Кременецький, Ямпільський, Базалійський і Старокостянтинівський. Повітовими центрами у Волинській губернії визначено такі міста: Новоград-Волинський, Заслав, Острог, Рівне, Овруч, Житомир, Луцьк, Володимир, Ковель, Дубно, Кременець і Старокостянтинів. Міста Чуднів, Лабунь, Дубровиця, Базалія та Ямпіль, що виявилися «за штатом», мали бути *«приписані за зручністю до інших повітів, які увійшли до штатної кількості»*. Вони й надалі називалися містечками[15].

Питання про адміністративний центр Волинський губернії деякий час було невизначеним. Адміністрація Волинської губернії залишалась у Житомирі – центрі колишнього Київського воєводства і Житомирського староства. Графа Августа Ілінського позбавили тимчасового володіння цим староством. Пізніше (відповідно до закону від 24 червня 1804 р.) Житомир остаточно визначено губернським містом[16].

Остаточно межі трьох правобережних губерній були визначені 1802 р. (для Київської) і 1804 р. (для Волинської та Подільської). Волинська губернія майже не зазнала територіальних змін упродовж XIX ст., крім того, що Бердичів разом із навколишніми селами приєднано до Київської губернії і він став повітовим містом замість Махнівки (указ від 7 грудня 1845 р.)[17] (рис. 87).

На південному заході Російської імперії Волинська губернія була найбільшою за територією. Її площа становила 1296 кв. миль, на 1 кв. милю припадало 1090 осіб у середині 1840-х рр. Вона займала територію сучасних п'яти областей: Волинської (крім Любешова і деяких сіл колишнього Любешівського району), Рівненської,

[12] Там само. Т. XXIV. № 17634, 17790, 18135.

[13] Там само. № 17594.

[14] Там само. № 17702, 17634, 17735.

[15] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXIV. № 18 117. Існувала вимога, щоб у кожному повіті налічувалося приблизно 40–50 тис. жителів.

[16] Там само. Т. XXVIII. № 21364.

[17] Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе (далі – ПСЗ РИ. Собр. 2). СПб., 1846. Т. XX. Отд. 2. № 19503.

Житомирської (крім східної частини), Тернопільської (північна частина) та Хмельницької (північна частина). Губернія межувала на заході з Королівством Польським, на північному заході – з Гродненською, на півночі – з Мінською, на сході – з Київською, на півдні – з Подільською губерніями.

Рис. 87. Волинська губернія на мапі 1820 р.

Джерело: Географический атлас Российской Империи, Царства Польского и Великого Княжества Финляндского. Санкт-Петурбург, 1827

На початку XIX ст. Волинська губернія не виділялася за кількістю мешканців. 1811 р. її населення становило 1212,8 осіб. Через півстоліття, 1863 р., чисельність населення зросла до 1602,7, тобто на 32 %. Абсолютний приріст населення за 1863–1913 рр. був значно вищим порівняно з показниками за 1811–1863 рр.: 1897 р. чисельність населення губернії досягла 2898,5 осіб, а станом на 1 січня 1914 р. – 4189,0, тобто зросла на 161 %. До того ж природній приріст сільських мешканців був майже на 40 % вищий, ніж міських. Для Волинської губернії, як і для більшості інших губерній імперії, характерна молода вікова структура населення: за переписом 1897 р. половина мешканців – молодше 18 років. Густота населення у губернії пересічно становила майже 55 осіб на кв. км, але вона була майже вдвічі більшою у Старокостянтинівському повіті (99 осіб на км^2) і вдвічі меншою – в Овруцькому[18].

[18] Рашин А.Г. Население России за 100 лет (1811–1913 гг.) : статистические очерки. Москва, 1956. С. 28, 44, 248.

Від кінця XVIII ст. на Волині (відповідно до адміністративної практики у Російській імперії) містом називали населений пункт, визнаний таким державою. Офіційні міста мали різні ранги: губернські, повітові та неповітові (по-іншому – заштатні, тобто міста, які не були центрами округи або повіту). До 1860-х рр. до міських поселень (але не до міст) належали містечка на території, приєднаній унаслідок поділів Речі Посполитої.

Визнання того чи того населеного пункту містом не вело до виокремлення його ні в юридичному, ні в економічному аспекті, а залежало від потреб адміністративно-територіального поділу. Тому згідно з указом від 5 липня 1795 р. у Волинській губернії поселення, в яких були губернські та повітові органи управління, називали містами, а решту міських поселень – містечками[19]. П'ять повітових міст (Дубно, Острог, Заслав, Старокостянтинів і Рівне) й усі містечка були у приватній власності. Вони відігравали роль торгово-ремісничих центрів магнатських володінь, багато з них мали королівські грамоти на проведення ярмарків і торгів та користувалися певними елементами міського самоврядування. Мешканці повітових міст отримали права, визначені у «Грамоті на права и вигоди містам Російської імперії» («Жалуваній грамоті містам») 1785 р.

Наприкінці XVIII ст. у Волинській губернії налічувалося 12 міст і 134 містечка й аж 3380 поселень сільського типу: села, «деревни», «сельцы», майдани, рудні і поташні буди, де було організовано не лише видобуток заліза чи виробництво поташу, але й там постійно мешкали люди, зараховані переважно до стану особисто залежних селян[20].

На початку 1860-х рр. у Волинській губернії налічувалося 3464 населені пункти, з яких було 12 міст, 135 містечок, 2204 сіл, 1029 менших сіл («деревень», тобто там не було церков), 78 хуторів і 6 колоній[21], а станом на 1916 р. – 8239 поселень, з них міст – 13, містечок – 143, сіл – 3 416 (з них 1788 «деревень»), колоній – 1 210, слобідок – 296, присілків – 244, хуторів – 2603, фільварків і ферм – 314[22].

У другій половині XIX – на початку XX ст. чисельність міського населення Волині зростає швидкими темпами: якщо 1856 р. в містах мешкало 103 569 осіб, то 1912 р. – 338 575 осіб, тобто в 3,5 рази більше. За цей же час населення всієї губернії збільшилося з 1498 осіб до 3815, тобто в 2,5 рази. Частка міської людності у складі населення губернії зросла з 7 % до 9 %[23]. Основним джерелом поповнення чисельності міського населення була внутрішня міграція. На демографічні зміни в містах також впливали високі показники природного приросту населення.

1913 р. за чисельністю мешканців найбільшими містами були Житомир (90 720 осіб), Рівне (34 923 особи), Луцьк (29 329 осіб) (рис. 88), Ковель (29 919 осіб)[24]. Динамічно розвивалися такі містечка, як-от: Полонне, Здолбунів, Корець, Любар, Радзивилів,

[19] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17354. С. 728.

[20] Підраховано за: Российский государственный военно-исторический архив. Ф. ВУА. Д. 18653. Ч. 1–12.

[21] Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863. Drezno, 1870. S. 57, 61.

[22] Памятная книжка Волынской губернии на 1917 год. Житомир, 1917. С. 24.

[23] Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. С. 50.

[24] Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год. Житомир, 1914. С. 53.

Шепетівка, в кожному з яких на початку XX ст. мешкало понад 10 тис. осіб[25]. Із них лише Здолбунів отримав офіційно статус міста. На темпи зростання міст суттєво вплинув розвиток залізничного сполучення. Наприклад, Ковель і Рівне стали головними залізничними вузлами Волинської губернії. Саме Ковель продемонстрував один із найвищих показників приросту населення у південно-західних губерніях: за 1861–1913 рр. населення міста зросло із 3892 осіб до 29 919, тобто у 7,4 рази[26].

Рис. 88. Луцьк. Каплиця Скорботного Христа.
Малюнок олівцем, підмальований аквареллю. 1862–1878.
Художник Наполеон Орда.
Національний музей / Muzeum Narodowe, м. Краків, Польща

6.2. Державні та місцеві органи влади

Державне управління на губернському рівні здійснювалося через сукупність адміністративних органів, серед яких були такі, що мали постійний штат, і такі, що періодично збиралися зборами (присутствія, комітети, комісії). Губернські установи, очолювані загалом чиновником міністерства внутрішніх справ – губернатором,

[25] Список населенных мест Волынской губернии. Житомир, 1911. С. 78–436.

[26] Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг. СПб., 1863. Ч. 1. С. 14; Памятная книжка Волынской губернии на 1915 год. Житомир, 1914. С. 53.

підлягали управлінню з боку різних міністерств і відомств. Основним законом, який регулював їхню діяльність, було «Установлення для управління губерніями» 1775 р.[27] Указом від 12 грудня 1796 р. на Волинську губернію (серед інших південно-західних губерній) поширювались «особливі права і привілеї», що узаконювало їхнє особливе правове становище в імперії. Околичні губернії управлялися по особливих установах. До складу губернських установ не входили судові та військові установи.

До губернських державних органів влади належали: губернатор; губернське правління; статистичний комітет; губернське із земських і міських справах присутствіє; губернське із селянських справах присутствіє; губернське з військової повинності присутствіє; губернське з промислового податку присутствіє; губернське з квартирного податку присутствіє; казенна палата; управління землеробства і державних маєтностей; губернське з фабричних справ присутствіє; приказ громадської опіки й деякі інші.

Губернатор був начальником губернії (рис. 89). Безпосередньо губернаторові підкорялося тільки губернське правління й усі органи місцевої поліції (але не жандармське управління). Інші важливі установи (передусім казенна і контрольна палати) були від нього незалежні.

Рис. 89. Житомир. Будинок губернатора. Початок XX ст. Листівка.

Губернатор за посадою – голова майже усіх численних губернських присутствій і комітетів, але при цьому рішення в присутствіях і комітетах ухвалювали більшістю голосів. Губернатор мав обов'язок нагляду за усіма установами цивільних відомств

[27] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XX. № 14392.

у губернії. Загалом у посадових обов'язках губернатора (окрім прямого керівництва поліцією) переважали наглядові та контрольні функції. Можливості губернатора розпоряджатися фінансами були обмеженими. Оскільки на губернському рівні поліцейської установи не існувало, губернатор особисто виконував обов'язки керівника поліції губернії, присвячуючи цьому істотну частину свого часу.

Губернатор також мав великі наглядові й контрольні функції щодо земських і міських установ, що не належали до органів державної влади, а також щодо селянських станових установ. Він мав безпосередній контакт із імператором завдяки особистим зустрічам, що давало йому змогу обходити бюрократичну тяганину в найважливіших питаннях[28]. Влада губернатора була значно посилена Положенням комітету міністрів від 22 липня 1866 р., яке надало йому право загальної ревізії в усіх адміністративних установах цивільного відомства, право виявляти незгоду на призначення на службу, переміщення або переведення чиновників цивільного відомства, якщо він визнає їх неблагонадійними, а також атестувати їх при представленні до нагород. Водночас 1890 р., коли було урегульовано відносини між цивільною та світською владою, губернатор опинився нижче за начальника дивізії. Навіть бригадний командир, якщо він старше за губернатора в чині, не представлявся йому, а лише робив візит.

Губернаторів призначали іменним указом імператора. Це посада IV класу (дійсний статський радник). Хоча посаду губернатора в деяких випадках обіймали генерали, вона належала до посад цивільної служби. В організаційному сенсі губернатор був чиновником міністерства внутрішніх справ, департаменту загальних справ. При губернаторові працювала канцелярія (8–10 чиновників) і чиновники для особливих доручень (3–5 осіб).

Заступника губернатора називали віцегубернатором. У відсутності губернатора він отримував усі його повноваження. Посада віцегубернатора належала до V класу (статський радник)[29].

Губернське правління підпорядковувалося губернаторові. Ця установа відповідала за управління губернією в широкому сенсі. Вона складалася з присутствій і канцелярії: 1-го і 2-го розпорядчих відділень (зайнятих загальним діловодством, розбором різноманітних скарг й очолюваних старшим і молодшим радниками правління); лікарського відділення (під керівництвом губернського лікарського інспектора); будівельного відділення (під керівництвом губернського інженера); ветеринарного відділення (під керівництвом губернського ветеринарного інспектора); межового відділення, яке іноді називали губернською креслярською (під керівництвом губернського землеміра); тюремного відділення (під керівництвом губернського тюремного інспектора); друкарні та редакції офіційної губернської газети «Волынские губернские ведомости». Функції правлінь зрозумілі з назв.

---

[28] ПСЗ РИ. Собр. 2. СПб., 1838. Т. XII. Отд. 1. № 10303; Блинов И. Губернаторы: историко-юридический очерк. СПб., 1905. С. 163; Козак Л. Губернія як фінансова ланка Російської імперії у XIX ст. (за матеріалами Волинської губернії). *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* 2008. № 11. С. 21; Роббинс Р. Наместник и слуга. *Отечественная история*. 1993. № 1. С. 202.

[29] Блинов И. Губернаторы... С. 178; Маркевич О. Віце-губернатор Волинської губернії першої половини XIX століття: соціологічний портрет. *Волинські історичні записки*. 2011. С. 121.

Найважливіші справи вирішувало загальне присутствіє губернського правління – колегія, що складалася з губернатора, віцегубернатора, радників правління, губернського лікарського інспектора, губернського інженера, губернського архітектора (з правом дорадчого голосу), губернського землеміра, губернського тюремного інспектора й асесора. Присутствіє мало канцелярію, окрему від канцелярії губернського правління (рис. 90).

Рис. 90. Житомир. Будинок губернського правління та губернської друкарні. Побудований 1854 р. Сучасне фото

Губернське правління не мало підрозділів у повітах, оскільки устрій Російської імперії не передбачав єдності державного управління на рівні повіту. Формально губернське правління було колегіальним органом. Проте з часом воно перетворилося на канцелярію при губернаторові[30].

Губернською установою міністерства фінансів була казенна палата. Вона керувала усіма губернськими та повітовими інституціями, що займалися збором державних податків (губернське й повітові присутствія з податкових справ) і казначейством, а також виконувала функції об'єднаної бухгалтерії та фінансового відділу для усіх інших державних установ у губернії. Казенна палата не мала підрозділів у повітах.

Палата затверджувала контракти державних установ на суму до 5000 руб. (контракти від 5 тис. до 10 тис. руб. затверджував губернатор, на велику суму – міністр фінансів).

[30] ПСЗ РИ. Собр. 2. СПб., 1838. Т. XII. Отд. 1. № 10303; Блинов И. Губернаторы... С. 173.

Губернські відомства не мали грошей у вільному розпорядженні (а часто навіть не вели бухгалтерського обліку своїх операцій) і повинні були погоджувати будь-яку витрату з казенною палатою, що стежила передусім за дотриманням бюджетної дисципліни.

Контрольні фінансові функції були у незалежної організації – контрольної палати.

Губернське казначейство вело касове обслуговування державних установ. Починаючи з 1863–1867 рр., коли введено принцип єдності державної каси, рахунки державних установ були на казначейському обслуговуванні і ніколи не передавались ні у відділення Державного банку, ні в комерційні банки. Казначейство також приймало від платників податків податки. Казначейство очолював губернський скарбник, підзвітний губернаторові, але не підпорядкований йому. Повітові казначейства підлягали безпосередньо казенній палаті.

Ревізією рахунків усіх державних установ губернії займалася контрольна палата, заснована 1865 р. Вона не належала до губернських установ, тому керівник палати не підпорядковувався губернаторові. Установ державного контролю на рівні повітів не було.

Державними маєтностями в губернії займалося управління державних маєтностей (із 1902 р. – управління землеробства і державних маєтностей). Воно мало два напрями: надання державних земель в оренду і ведення лісового господарства. Управління працювало спільно з губернською землевпорядкувальною комісією і губернським лісоохоронним комітетом.

Місцевою установою міністерства торгівлі і промисловості, що наглядало за важливими промисловими підприємствами (з чисельністю робітників більше ніж 50 осіб або що мали двигун), була фабрична інспекція, заснована 1882 р. (реформована й істотно розширена 1894 р.). Вона складалася зі старших фабричних інспекторів, фабричних інспекторів і кандидатів на посаду інспектора. Завдання інспекції полягали в нагляді за дотриманням трудового законодавства і з боку робітників, і з боку працедавців, технічному нагляді за паровими котлами, зборі й обробці статистичних даних про промисловість.

1906 р. засновано губернську землевпорядкувальну комісію – колегіальний орган під головуванням губернатора. Вона відповідала за проведення аграрної реформи. Первинне завдання комісії – сприяння придбанню селянами земель через Селянський банк і передачі їм державних земель. Далі комісії доручено організацію землевпорядкувальних робіт при закріпленні надільних земель у власність селян, що найчастіше було пов'язано з повним розподілом громадських земель зі знищенням черезсмужжя та виділенням селянам відрубів (тобто усього земельного наділу однією ділянкою). Губернська комісія керувала підлеглими їй землевпорядкувальними комісіями повітів.

Адмініструванням акцизних зборів займалося губернське акцизне управління. Воно організовувало збір акцизів із алкогольних напоїв, продуктів із вина та спирту, дріжджів, тютюну, цукру, освітлювальних нафтових масел і сірників. Йому були підпорядковані окружні акцизні управління в повітах.

Губернське із селянських справа присутствіє, відкрите 1861 р., – міжвідомча комісія (а з деяких справ – судова інстанція) під головуванням губернатора, що складалася

з губернського предводителя дворянства, віцегубернатора, прокурора окружного суду або його заступника («товариша») і двох членів від уряду, що були його штатними співробітниками. Ця інституція – верхня судова інстанція щодо мирових з'їздів повітів (з'їздів мирових посередників, що займалися врегулюванням конфліктів із питань землекористування між селянами та поміщиками, а також розглядали і затверджувало усі угоди, що призводили до зміни меж сільських громад). Оскільки усі правовідносини, пов'язані з селянським землекористуванням, були надзвичайно конфліктними, присутствіє засідало часто, мало велике поточне діловодство.

Із уведенням «Статуту про військову повинність» 1874 р. діяло губернське з військової повинності присутствіє як міжвідомча комісія під головуванням губернатора. Воно здійснювало загальний нагляд за ходом призову в губернії, розкладкою числа новобранців, визначеного на губернію, повіт і місто, перевіркою діяльності повітових і міських присутствій.

Серед інших губернських присутствій треба згадати: губернське з промислового податку присутствіє, започатковане 1899 р. – з часу введення промислового податку, що брало участь у зборі державного промислового податку; губернське з квартирного податку присутствіє, відкрите 1893 р., відповідальне за збір державного квартирного податку; губернське у справах про товариства присутствіє, започатковане на основі «Тимчасових правил про товариства і союзи» від 7 березня 1906 р., яке реєструвало громадські організації; губернський розпорядчий комітет, що займався питаннями земських повинностей.

На губернському рівні діяло кілька комітетів. Серед них виділимо губернський статистичний комітет у складі губернатора (голови), помічника голови, неодмінних (тобто членів за посадою), дійсних і почесних членів, а також секретаря. Склад комітету був дуже широким. Дійсних і почесних членів комітет обирав сам із осіб, визнаних досвідченими та гідними. Секретар комітету був єдиним штатним співробітником. У методичному плані комітет підпорядковувався Центральному статистичному комітету Міністерства внутрішніх справ.

Єдиного органу поліцейської влади на губернському рівні не існувало (на відміну від міст і повітів). Координував роботу місцевої поліції безпосередньо й особисто губернатор. Якщо поліція підкорялася міністерству внутрішніх справ, то жандармерією, започаткованою 1827 р., відав сам імператор; до 1880 р. – через Третє відділення Власної Його Імператорської Величності канцелярії. У губернському місті Житомирі було жандармське відділення на чолі з жандармським офіцером, зазвичай полковником. Жандарми охороняли особливо важливі державні об'єкти, стежили за порядком на залізницях.

До 1862 р. глава адміністративно-поліцейської влади повіту (без міст) – капітан-справник. При нім було два–три помічники – земські засідателі. Справників і засідателів обирало місцеве дворянство зі свого середовища. Посади були платними. Із 1837 р. помічниками справника повіту замість земських засідателів стали станові пристави, кожен з яких відав станом – поліцейським округом. Повіт розділявся на два–три округи. 1878 р. станові пристави отримали у своє розпорядження сільських поліцейських.

До 1863 р. капітан-справник стояв на чолі нижчого земського суду – адміністративно-поліцейського органу повіту, що відав усіма станами, окрім дворян. Його не потрібно плутати з повітовим судом.

1863 р. нижчий земський суд був скасований, як і посада городничого. Влада земського справника, якого призначав уряд, поширилась і на повітове місто.

1889 р. введено посаду земського начальника, що призначався з дворян і мав здійснювати нагляд за діяльністю органів селянського станового самоврядування. Він поєднував і адміністративну, і судову владу над селянством усього повіту, затверджував на посаді обраних селянами старост. Сільська територія повіту ділилася на земські ділянки, підвідомчі відповідним земським начальникам.

Повітовим містом управляв городничий – поліцейський чиновник, у підпорядкуванні якого були усі чиновники повітового правління. Він відповідав за такі, здавалося б, далекі від поліції установи, як народні училища або богоугодні заклади, тобто лікарні, притулки, богадільні.

У Житомирі і таких повітових містах, як Володимир-Волинський, Дубно, Ковель, Кременець, Луцьк й Овруч, діяли виборні магістрати (рис. 91), у Новограді-Волинському – шестигласна дума (з шести «гласних», тобто депутатів від різних станів) і магістрат, судово-адміністративній владі якого підлягали купці та міщани чотирьох приватних повітових міст: Рівного, Заслава, Острога і Старокостянтинова. 1861 р. магістрати були ліквідовані, в повітових містах функціонували лише виборні думи, які на початку міських реформ кінця XIX ст. реальної влади не мали. Судові справи магістратів перейшли у відання повітових судів.

У повітовому місті засідав повітовий суд, що до 1863 р. був першою судовою інстанцією для дворян. Він вирішував дрібні кримінальні й цивільні справи, найчастіше – конфлікти, пов'язані із землеволодінням. Повітовий суддя після городничого був другою особою в повітовому місті.

Рис. 91. Житомир. Будівля магістрату, зведена в 1789 р. Сучасне фото

Джерело: URL: https://ua.igotoworld.com/ua/poi_object/71436_zhitomirskaya-ratusha

На рівні повіту функціонували із селянських справ присутствіє, з військової повинності присутствіє, розпорядчий комітет, комітети громадського здоров'я і віспяний, дворянська опіка; визначені посадові обов'язки виконували повітовий справник і повітовий лікар.

Поліція в містах відрізнялася від поліцейських органів у сільській місцевості. Більш-менш велике місто поділялося на частини, тобто свого роду райони. На чолі поліції кожної частини стояв частинний пристав. Невеликі повітові міста на частини не поділялися. Проте і в них був частинний пристав, найближчий помічник городничого. Поліцейські частини поділялися на квартали на чолі з квартальними наглядачами; їх називали просто квартальними.

Найдрібнішою адміністративно-територіальною одиницею була волость, що об'єднувала декілька сіл. На її чолі стояв волосний старшина, обираний на три роки сільським сходом. Він разом зі своїм помічником – волосним (чи земським) писарем очолював волосне правління, що складалося із сільських старост й інших виборних посадовців. Старшиною зазвичай був спроможний селянин, який знав грамоту. Після реформи 1861 р. волосного старшину затверджував мировий посередник, а з 1889 р. – земський начальник.

В окремих селах (одному або декількох) судово-поліцейську владу мав сільський схід на чолі з вибраним старостою. Ще до 1861 р. сільський схід обирав зі свого середовища для виконання різних громадських й адміністративних обов'язків десяцьких і соцьких. Після селянської реформи соцькі, як і десяцькі, перетворилися на нижчих поліцейських на селі.

Судовою інстанцією у волості після 1864 р. був щорічно обираний волосним сходом волосний суд. Він розбирав дрібні цивільні та карні справи. 1903 р. засновано новий нижчий поліцейський чин – стражники, підлеглі урядникам.

«Положення про губернські і повітові земські установи» 1864 р. не поширювалося на Волинську губернію. Лише 1903 р. ухвалено «Положення про управління земським господарством у губерніях Вітебській, Волинській, Київській, Мінській, Могильовській, Подільській»[31], за яким введено модифікований порядок земського управління з призначенням усіх членів земських управ і земських гласних від уряду[32]. Цей порядок визнано невдалим, після чого 1910 р. розроблявся законопроєкт про введення в цих губерніях виборних земських установ, але також із винятками із загального порядку, спрямованими на усунення від участі в земствах польських землевласників. Ухвалення цього закону 1911 р.[33] супроводжувалося гострою політичною кризою.

Виборне земство у Волинській губернії почало діяти з кінця 1911 р. Для обрання земських гласних у південно-західних губерніях повітові виборчі зібрання та з'їзди поділялися на два відділення – «російське» і «польське». Норми чисельності гласних, що вибиралися кожним відділенням, були встановлені так, щоб гарантувати чисельну перевагу в розпорядчих земських органах – повітових і земському

[31] ПСЗ РИ. Собр. 3. СПб.: Гос. тип., 1905. Т. XXIII. Отд. 1. № 22757.

[32] Про діяльність земських установ у Волинській губернії впродовж 1904–1911 рр. див.: Бортніков В.І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XIX ст.). Луцьк, 2015. С. 242–267.

[33] Свод законов Российской империи. Изд. 1915 г. Петербург, 1915. Т. II. С. 3–11.

зібраннях – представників православного населення[34]. Євреїв не допускали до участі в земських виборах.

Повноваження земських установ охоплювали: збір губернських і повітових земських повинностей; піклування про розвиток народної освіти; утримання у справності доріг, що були у віданні; завідування земськими лікувальними і добродійними закладами; участь у санітарно-епідеміологічних і ветеринарно-поліцейських заходах; підтримка розвитку місцевого землеробства, торгівлі й промисловості тощо.

Земські установи (і на губернському, і на повітовому рівнях) складалися з періодично виборного представницького органу – земських зборів – і постійного виконавчого органу – земської управи. Цим виборним органам були підпорядковані усі земські службовці й організації. У земських зборах брали участь виборні гласні й члени від уряду за посадою. Гласні виконували обов'язки безоплатно. Земські збори згідно із законом повинні були бути як мінімум щорічними, за потреби могли збиратися і частіше. Розпорядження про відкриття земських зборів виходило від губернатора. Зазвичай земські збори засідали 5–10 днів у році.

Особливою компетенцією повітових зборів була розкладка на платників податків усередині повіту земських зборів. До особливої компетенції губернських зборів належало ширше коло питань: розкладка зборів між повітами; розподіл нерухомості у віданні повітів і губернського земства; дозвіл на проведення ярмарків, торгів і базарів; дозвіл на позику на потреби земства.

Земські управи складалися з голови і двох членів; за рішенням земських зборів число членів могло бути збільшене до чотирьох. Термін служби цих осіб – трирічний. Голову губернської управи затверджував міністр внутрішніх справ, голову і членів повітових управ – губернатор. Якщо цих осіб не затверджували в посадах, то збори могли або відразу вибрати запасних кандидатів, або провести повторні вибори. Голови і члени земських управ вважалися такими, що перебувають на державній службі; їхня робота оплачувалася. На управи покладалося безпосереднє завідування усіма справами земського господарства й управління.

Закон встановлював активний контроль державної влади над діяльністю земських установ, передусім через губернаторів і спеціальний міжвідомчий орган – губернське із земських справ присутствіє. Губернатор отримував усі рішення земських зборів і розглядав їх на відповідність законам. Якщо губернатор знаходив рішення неправовими, то він виносив їх на розгляд присутствія, яке могла відмінити ці рішення. Певні рішення земських зборів не набували чинності до затвердження їх губернатором. Низка важливіших постанов земських зборів підлягала обов'язковому затвердженню міністром внутрішніх справ.

Представники земств брали участь у роботі численних міжвідомчих комісій губернського та повітового рівнів. Серед інших установ і станів губернські земські збори мали право вибирати члена Державної ради.

Земські вибори були становими (усіх виборців розділяли на стани селян, дворян і на усіх інших разом), цензовими (для усіх виборців, окрім селян, існували вимоги

[34] Бортніков В.І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині... С. 245.

до мінімального розміру майна – ценз) і куріальними (стани збиралися і голосували окремо, по виборчих куріях). Усі земські установи обирали на три роки. Процедура виборів у повітові земські збори була двоступеневою.

Земські установи фінансувалися за рахунок земських зборів, відособлених від державних податків і збираних самими земствами.

Міське самоврядування було реформоване на тих же засадах, що і земське самоврядування. За «Міським положенням» 1870 р. шестигласні міські думи замінені безстановими, членів яких – гласних (депутатів) – обирали на чотири роки на основі майнового цензу. Загальне число гласних коливалося в різних містах від 30 до 72. Міська дума обирала міську управу, що складалася з міського голови і двох або більше членів.

У виборах гласних брали участь усі платники міських податків: домовласники, власники торгово-промислових підприємств, банків тощо. Причому вони поділялися на три виборчі зібрання: в перших зборах брали участь найбільші платники, що сплачують третю частину загальної суми податків у цьому місті; в других – середні платники, що сплачували загалом одну третину податків; у третіх – усі інші. Кожне зібрання обирало третю частину встановленої для цього міста загальної чисельності гласних. Так забезпечувалося переважання в думах й обираних ними міських управах великих платників міських податків.

Міська дума з міською управою відали усім міським господарством. До їх компетенції входили питання зовнішнього благоустрою міста, облаштування ринків і базарів, турбота про місцеву торгівлю й промисловість, охорону здоров'я і народну освіту, протипожежні заходи, утримання поліції, в'язниці, заняття добродійністю.

Міські установи були підпорядковані нагляду губернатора та міністра внутрішніх справ: міського голову губернського міста затверджував міністр, голів інших міст – губернатор.

Із урахуванням історичного минулого Волині й етнічного складу її населення 1870 р. створено урядову комісію для вивчення пропозицій щодо реформування в губернії міського правління. Результатом її діяльності стало рішення вищих органів 1875 р. про доцільність упровадження міської реформи. Перші вибори до міського управління Житомира відбулися лише на початку 1877 р., а в повітах, зокрема в Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському, Кременці, Овручі та Новограді-Волинському – у 1881–1882 рр. У приватновласницьких повітових містах (Острозі, Рівному, Заславі та Старокостянтинові) планувалося ввести спрощене міське управління на чолі з міським старостою, якого могли обирати лише купці та міщани. Такі вибори відбулися 1882 р. У містечках можна було засновувати міщанські управи або вибирати старосту та його помічника[35].

1892 р. введено нове «Міське положення». Як і раніше, діяльність органів міського самоврядування обмежувалася низкою господарських справ. Залишався незмінним розподіл розпорядчих і виконавчих функцій між міською думою та міською управою. Нововведення стосувалося посилення контролю міських громадських управлінь із боку губернської адміністрації та встановлення високого майнового цензу, який

[35] Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 145–147.

суттєво обмежив чисельність міських виборців і гласних. Наприклад, якщо у виборах до Луцької міської думи за положенням 1870 р. могло брати участь 3 % всього населення міста, то за положенням 1892 р. – лише 0,5 % міських жителів, а чисельність гласних зменшувалася з 37 до 20 осіб[36].

Низькі показники економічного та фінансового становища міст слугували підставою для введення у них спрощених громадських управлінь замість міських дум. 1893 р. такими містами визначено Дубно, Острог, Заслав, Старокостянтинів, Овруч, Ковель і Рівне («Міське положення» в цьому місті в повному обсязі введено 1898 р.). У них скликалися збори міських уповноважених від 12 до 15 осіб, які обирали міського старосту й одного чи двох його помічників. Староста виконував розпорядчі та виконавчі функції[37].

1864 р. відбулася судова реформа. Колишній суд був становим, не було ні попереднього слідства, ні дебатів сторін, ні захисту. Новий суд оголошено незалежним. У ньому брали участь адвокати, що перебували на державній службі. Вони називалися присяжними повіреними. Були і приватні повірені – адвокати, що мали право виступати не в усяких судах, а тільки в тих, які їм видавали дозвіл на цю діяльність. Засідання суду стали відкритими, публічними. У рішенні найважливіших справ брали участь присяжні засідателі (12 осіб). Вони висловлювали власну думку про винність або невинність обвинуваченого, міру ж покарання визначав суд.

Дрібні справи одноосібно розглядали мирові судді, що обиралися на три роки земськими повітовими зборами повітів і міськими думами. Проте в селі мирового суддю з 1889 до 1912 рр. змінив земський начальник. Рішення мирового судді можна було оскаржити з'їзду мирових суддів – мировому з'їзду.

У ході судової реформи у Волинській губернії 1880 р. було відкрито два окружні суди: у Житомирі та Луцьку (рис. 92). Вони розглядали карні та цивільні справи, крім тих, що з'ясовувалися мировим судом. Їхні повноваження поширювалися на кілька повітів, що входили до округу судової палати. Зокрема, Луцький окружний суд обслуговував населення Луцького, Володимир-Волинського, Дубенського, Ковельського, Кременецького і Рівненського повітів.

Відповідно до тогочасної системи управління дворянство Російської імперії мало право на участь у розв'язанні певної частини місцевих питань. Проводились повітові дворянські зібрання, на яких вибирали повітового маршалка. Обов'язки губернського маршалка (так на Волині продовжували називати предводителів дворянства) повинен був виконувати один із повітових маршалків. Існували певні обмеження на виборах до дворянських зібрань: віковий і майновий цензи, судимість, погана репутація тощо[38]. До 1830-х рр. на Волині маршалками зазвичай вибирали представників польської аристократії: Станіслав-Гжегож Ворцель, Алоїз Гостинський, Вацлав Ганський, Генріх Ілінський та інші.

Після придушення Листопадового повстання 1830 р. відбулися системні зміни в управлінні регіоном: повсюдне введення в діловодство російської мови замість

[36] Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 155.

[37] Там само. С. 155–156.

[38] ПСЗ РИ. Собр. 1. Т. XXIV. № 17790.

польської; збільшення кількості комісій і комітетів, які носили каральний і репресивний характер (ревізійні, боргові, люстраційні, фундушеві, інвентарні, переселенські); скорочення повноважень дворянських зібрань тощо. Головним органом, що координував здійснення цих заходів, був Комітет у справах західних губерній (1831–1848 рр.).

Рис. 92. Луцьк. Окружний суд. Листівка. Видавництво Д. Гробера, Варшава. 1905–1910 рр. Опубліковано в: Літевчук В. Луцьк у старовинній листівці, гравюрі та фотографії (Луцьк, 2012)

Уніфікаторську політику в регіоні мало забезпечити створення 1832 р. нового адміністративного органу – Київського генерал-губернаторства, до якого включено Волинську губернію разом із Київською та Подільською. Ця інституція не мала чітко визначених функцій у військовій, цивільній і судовій сферах влади. Її повноваження коливалися у різні періоди залежно від обставин, особистості урядовця, ступеня довіри імператора до конкретної людини, що обіймала посаду генерал-губернатора. Діяльність київського генерал-губернатора мала характер намісницького правління з делегуванням деяких адміністративних повноважень від імператора[39]. Канцелярія київського генерал-губернатора стала надгубернською установою. Особливу роль у посиленні значення інституції київського генерал-губернатора відіграв Дмитро Бібіков (1837–1852 рр.), що став ініціатором проведення інвентарної реформи 1847–1848 рр.[40]

Отже, приєднання Волині наприкінці XVIII ст. до складу Російської імперії супроводжувалося формуванням нового губернського і повітового адміністративно-територіального устрою та змінами. Регіональна специфіка Волині в сфері державного

[39] Шандра В.С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914). Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформаційний потенціал. Київ, 1999. С. 13.

[40] Там само. С. 158.

управління та місцевих органів влади деякий час зберігалася. Однак після Листопадового повстання 1830 р. й особливо після Січневого повстання 1863 р. інкорпораційна політика російської влади почала поступово її нівелювати, а система судів, адміністративних і поліцейських органів була уніфікована відповідно до імперських стандартів. Однак система органів влади зберігала свою специфіку до початку XX ст.

6.3. Становий поділ населення. Соціально-економічні процеси

Приєднання Волині до Російської імперії наприкінці XVIII ст. стало причиною об'єктивного процесу трансформації соціального статусу представників кожного з трьох станів, які склалися у Речі Посполитій, – шляхти, міщан і селян. Зміни в соціальній структурі мешканців Волині започаткувала реєстрація нових підданих за допомогою кількох переписів, які організувала влада на межі XVIII і XIX ст. Вплив цих переписів на державну політику в галузі соціальної перебудови суспільства був вагомий. Використовуючи кількісні результати поземельних і подвірних описів, уряд планував і реалізував заходи, направлені на інкорпорацію правобережних українських земель до складу імперії.

За законодавством Російської імперії становий принцип організації соціального простору на початок XIX ст. став базовим у стратифікації населення держави й основним засобом реалізації політичного режиму, який пронизував усю систему державного управління та правового регулювання статусу підданих корони Романових.

Однак базовий юридичний поділ у Росії відбувався не за станами, а на тих, хто підлягав подушному оподаткуванню, і тих, хто йому не підлягав[41]. Включення до податного стану вели до зниження юридичного статусу (бути підданим фізичним покаранням), важких обмежень (наприклад, права пересування) і повинностей (рекрутська повинність). Поділ суспільства на платників і неплатників подушного податку заклав основу для формування різних ієрархічних соціальних груп.

При проведенні першої на Волині «ревізії» (перепису податного населення) 1795 р. було збережено старий поділ людності на християн та євреїв і введено чинний у Росії поділ на два стани: вільних і невільних. До вільного стану зараховано: шляхтичів, на які поширювалися права російського дворянства; людність коронних міст, поділену на стан купців і міщан; іноземців і євреїв, зарахованих до купців або міщан. До невільного стану – селян і жителів-християн приватних міст і містечок (за винятком шляхти). У ревізьких матеріалах («сказках») їх записали в кріпосний стан як підданих власника усупереч різним привілеям, які польські королі дали приватним міським поселенням. Тодішнє розуміння права власності на землю в Росії охоплювало й кріпосне право над людністю, яка обробляє цю землю. Закріпачені міщани-християни тільки за указом від 30 липня 1863 р. стали власниками землі, на якій осіли, й отримали право на усі види торговельно-промислової діяльності.

[41] Фриз Г.Л. Сословная парадигма и социальная история России. *Американская русистика: вехи последних лет. Имперский период:* антология. Самара, 2000. С. 138.

Наприкінці XVIII ст. найчисельнішим серед міського населення Волині було селянство: його питома вага становила 57 %. Однак у повітових містах селян налічувалося всього 26 % міської людності, а в містечках – аж 67 %. Разом із власне селянами до цього стану зарахували міських християн, які не увійшли до складу шляхти, духовенства, купецтва і міщанства. Майже усіма селянами володіла шляхта (89 %), лише 4 % – духовенство (переважно католицькі монастирі), а решта належала до категорії державних селян. У структурі міського населення міщани становили майже третину, але в різних повітах цей показник коливався від 19 до 45 %. Також суттєво відрізнялася кількість міщан у повітових містах, де вони створювали найбільшу соціальну групу серед мешканців (56 %), і в містечках, у яких міщан налічувалося всього 22 %[42] (рис. 93).

Рис. 93. Олика. Замок князів Радзивіллів.
Літографія за аквареллю Наполеона Орди 1870-х рр.
Національний музей / Muzeum Narodowe, м. Краків, Польща

Якщо в Речі Посполитій формальне соціальне становище було наслідком традиційних прав і привілеїв, витоки яких сягали середньовіччя і встановлювались корпораціями або визнавались за правом традиції, то у Російській імперії – результатом створених державою правових визначень.

До верхівки власне міського (тобто у становому розумінні) населення належали купці (християни та євреї). Купці, визначені в російських законах як «стан», не мали

[42] Карліна О.М. Соціальна структура населення міст і містечок Волинської губернії наприкінці XVIII століття. *СОЦІУМ. Альманах соціальної історії*. Вип. 10. С. 105.

спадкових прав: належність до цього стану досягалася шляхом особистого вибору[43]. Міщани вступали у купецькі гільдії – об'єднання з відповідними привілеями – при наявності у них певного мінімального «оголошеного» капіталу. Тому купецтво не було станом у повному значенні цього слова. Якщо збіднілий дворянин залишався дворянином, а священник, який втратив парафію, не втрачав духовного сану, то розорений купець автоматично переходив до стану міщан. Межа між становими групами купців і міщан визначалася майновим цензом, тобто чинником нестанового характеру, але за купецтвом закріплювалися виразно станові привілеї. Оновлення складу купців засвідчило стирання станових меж між купцями та міщанами. Міщанство і купецтво були фактично не двома, а одним міським станом, найбагатша частина якого і була купецтвом. Перехід із цього міського стану до складу інших станів – не був правилом[44].

Купецтво мало значний вплив на розвиток економіки в губернії, адже за російським законодавством дозволялося відкривати промислові підприємства російським підданим, які були записані до купецьких гільдій[45]. Тож якщо фабрика чи завод переходили у власність або в оренду до особи, яка не мала звання купця, їй потрібно було *«негайно вступити у відповідну званню фабриканта гільдію або все підприємство продати в шестимісячний термін»*[46].

Цехові ремісники, до яких входили майстри, підмайстри й учні, записані в цех для заняття ремеслом, за своїм фактичним становищем не відрізнялись від міщан. Цехи не були закритою корпорацією: доступ і вихід із них не викликав особливих труднощів.

На середину XIX ст. населення Волинської губернії входило до чотирьох основних станів – дворянства, духовенства, міщанства та селянства. Насправді станових груп було значно більше: серед дворянства виділяли дворян спадкових й особистих, із дворянським станом перетиналася особлива соціальна категорія – чиновники; духовенство поділялося на біле (парафіяльне) і чорне (монастирське). Був також особливий військовий (солдатський) стан, до якого входили нижчі військові чини, «безтерміново відпускні» та відставні солдати зі своїми сім'ями. Окремо виділяли колоністів, почесних «громадян».

Наприклад, у Луцькому повіті разом із повітовим містом 1848 р. мешкало 102 780 осіб, із яких дворян – 3,9 %, духовенства – 1,2 %, міщан – 15,0 %, селян – 77,2 %, військових – 1,3 %, колоністів – 1,0 %, до купецтва зараховано 220 осіб, а чиновників було всього 55[47]. Найбільш диференційована соціальна структура населення повітових міст – понад десять станів і груп.

До 1860–1870-х рр. дворяни, духовенство і почесні «громадяни» залишалися привілейованими станами, оскільки їх члени були звільнені від сплати подушного податку, рекрутської повинності й тілесних покарань.

---

[43] Фриз Г.Л. Сословная парадигма и социальная история России. *Американская русистика: вехи историографии последних лет. Императорский период*. Самара, 2000. С. 133–136.

[44] Сметанин С.И. Разложение сословий и формирование классовой структуры городского населения России в 1800–1861 гг. *Исторические записки.* Москва, 1978. Т. 102. С. 171.

[45] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXII. № 16187.

[46] Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). Київ, 2008. С. 113.

[47] Підраховано за: Военно-статистическое обозрение Российкой империи. СПб., 1850. Т. 3. Ч. 3: Волынская губерния. Таблица 3.

Після інкорпорації Волині польська шляхта отримала права, визначені в «Грамоті на права, вольності і переваги благородного російського дворянства» 1785 р. За майновою ознакою виділилося декілька магнатських родин (Потоцьких, Любомирських, Сангушків, Яблоновських). Середня шляхта, яку називали помісною, складалася зі значно більшої кількості родів, але найчисельнішу групу становила дрібна безземельна (чиншова) шляхта.

Після 1831 р. більшість безземельної шляхти була позбавлена дворянського стану: ті шляхтичі, котрі осіли в містах і не зуміли довести своїх дворянських прав, увійшли до міських жителів під назвою «громадяни західних губерній», а ті, які мешкали у містечках і селах, – до «однодворців західних губерній». Вони мали платити податки, на них поширювалася рекрутська повинність. Наприкінці 1830-х рр. у податний стан переведено 29 630 осіб чиншової шляхти у Волинській губернії[48]. Стани «однодворців» і «громадян» західних губерній скасовано 1868 р.: перших записали до стану селян, а «громадяни» мали право вибору приписатися до селян чи міщан[49]. Декласація зубожілої шляхти наблизила її життєві умови до умов навколишнього українського селянства, наслідком чого стала поступова втрата етнічної та культурної відмінності через кілька поколінь[50]. Суттєво зменшилася частка дворян у складі населення губернії: наприкінці XIX ст. вона становила всього 0,7 %, а в містах – 3,6 %[51].

Рис. 94. Початок будівництва залізниці від Володимира до Сокаля. 1914 р.
Джерело: фото із колекції Ярослава Підкіпняка

У пореформений період простежуємо скорочення чисельності купецтва. Так, упродовж 1861–1911 рр. в Житомирі кількість зареєстрованих гільдійських купців зменшилася більше ніж у 10 разів (із 3389 до 330 осіб). Таку ситуацію можна пояснити рішенням уряду 1867 р. ліквідувати третю гільдію, до якої записувалася більшість

[48] Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Київ, 1996. С. 181.

[49] ПСЗ РИ. Собр. 2. СПб., 1832. Т. VI. Отд. второе. № 4869.

[50] Земський Ю.С. Польська, російська та українська еліти в змаганнях за Правобережну Україну середини XIX ст. Хмельницький, 2011. С. 114.

[51] Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 64.

купців. Крім того, від середини XIX ст. дозволено займатися промислами без запису до купецької гільдії.

Упродовж XIX ст. помітна тенденція до зростання міщанського стану, особливо після відміни у 1883–1886 рр. подушного податку, а разом із ним – обмежень у свободі пересування та виборі місця осілості.

Проведення ліберальних реформ (1860–1870 рр.), початок індустріалізації в другій половині XIX ст. вносили зміни у соціальну структуру населення Волині: виникали дві нові соціальні верстви – підприємці й наймані робітники. У волинських містах чималу роль у формуванні групи підприємців відіграло купецтво. Ряди найманих робітників поповнювалися переважно за рахунок селян і мешканців міст і містечок[52].

У «довгому» XIX ст. основа економіки Волині – сільське господарство. Клімат і ґрунти, особливо у південній частині краю, сприяли вирощуванню зернових (переважно ярих). Вони займали понад 90 % усіх посівних площ, що призводило до швидкого виснаження ґрунту.

До 60-х рр. XIX ст. організація сільськогосподарського виробництва полягала у використанні селянської праці за передані у користування земельні наділи, які зазвичай становили третину земель маєтку землевласника. За це селяни були зобов'язані відробляти панщину, виконувати повинності, вносити натуральний оброк, сплачувати грошовий чинш тощо. Площа наділу безпосередньо пов'язувалася із забезпеченням господарства селянина робочою худобою. Залежно від матеріального стану виділяли такі групи селян: тяглі (наявність тягла – робочої худоби), піші (без худоби), городники (без худоби і поля) й бобилі (без худоби, поля і хати).

Правовим полем, яке регламентувало життя сільських мешканців Волині, було кріпацтво. 1795 р. кріпаки становили 74 % селян Волині[53]. Кріпосні селяни поділялися на приватновласницькі (поміщицькі) й державні. Усі вони не мали права володіти землею на правах приватної власності.

На Волині до 1840 р. склалася категорія селян, яка перебувала на «особливому господарському становищі». Здебільшого це були піддані колишніх коронних маєтностей, які стали державними в умовах Російської імперії, селяни у старостві, пожалувані королями шляхтичам у довічне володіння; солтиси та вільні люди – вихідці з інших країн, котрі поселились на приватних землях, але зберегли свободу; селяни на монастирських землях, що увійшли до складу державної власності після секуляризації; селяни маєтків, конфіскованих в учасників Листопадового повстання 1830 р. На відміну від державних селян великоросійських губерній, які платили лише грошовий оброк, вони на підставі звичаєвих норм або укладених інвентарних описів маєтків відбували панщину в орендарів[54].

Упродовж 1839–1841 рр. ліквідовано оренду державних маєтностей і замість подушного податку введено оброк із землі та доходів від промислів. Державні селяни

[52] Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 71.

[53] Кабузан В.М. Изменения в размещении населения России в XVIII – первой половине XIX в. (По материалам ревизий). Москва, 1971. С. 115–119.

[54] Молчанов В.Б. Соціально-економічне становище сільського населення України в першій половині XIX ст. *Історія українського селянства :* нариси. У 2-х т. Київ, 2006. Т. 1. С. 322.

(у Волинській губернії ця категорія селян становила 28 688 ревізьких осіб[55]) обрали сільські та волосні правління, підпорядковані губернській палаті державних маєтностей.

Обширні земельні володіння великих землевласників поділялися на ключі, що складалися з кількох фільварків. До аграрної реформи 1861 р. фільварок – приватний маєток, зорієнтований на виробництво сільськогосподарської продукції на ринок, – залишався основною господарською одиницею. Джерелом ефективності фільваркового господарства було поширення відробіткової ренти (панщини), яка становила 3–4 дні на тиждень. Дрібні та середні господарства належали посесорам, які володіли маєтком за договором оренди або тримали його як заставу за борги[56]. 1847 р. у Волинській губернії налічувалось 4271 дворян-землевласників, у своїх маєтках вони мали 5144,7 десятин землі, з якої лише 29 % – наділи 1062,2 селян[57].

Щоб нівелювати соціальний антагонізм на селі та заручитися підтримкою селян у боротьбі з польським культурно-політичним впливом упродовж 1847–1848 рр. на Волині, як і в інших правобережних губерніях, уряд провів т. зв. інвентарну реформу. Земельні наділи, якими користувалися селяни, закріплювалися за ними. На землевласника тяглі селяни мали відпрацьовувати три «чоловічі» й один «жіночий» день, інші – два «чоловічі» й один «жіночий» день на тиждень, а також по 12 «літніх» і «зимових» днів, вісім «будівельних» днів за плату, що її встановлював губернатор. Натуральні платежі скасовано. Кожен селянин був зобов'язаний раз на місяць нести нічну варту. Городники, крім «будівельних і вартових» днів, платили землевласникові оброк і відбували 24 дні панщини на рік. За додаткові роботи на користь дідича селянам мали платити, також обмежувалося право втручатися в їхнє особисте життя[58]. Суттєвими недоліками інвентарної реформи була відсутність дієвого контролю за дотриманням цих правил[59].

Інвентарна реформа загострила соціальну напругу на селі. Селяни були незадоволені реалізацією реформи, а пани не хотіли нововведень. У Волинській губернії упродовж 1848–1849 рр. селянськими заворушеннями було охоплено 96 сіл і п'ять маєтків, до яких входило по декілька сіл[60]. Ефективність інвентарної реформи неоднозначно оцінена дослідниками[61].

На початку 1860-х рр. у Волинській губернії налічувалося 129 815 селянських господарств; усього було 870 тис. залежних селян[62]. За майновою ознакою виділялося близько 60 % тяглих господарств, 32 % напівтяглих і 8 % городників і бобилів. Станом на 1860 р. у Волинській губернії соціальний склад селянства був таким: 856,4 тис. приватновласницьких, 233,4 тис. державних, 2 тис. дворових селян[63].

---

[55] Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. Київ, 1954. С. 98.

[56] Там само. С. 54–55.

[57] Там само. С. 83.

[58] Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині (1861–1939). Львів, 1970. С. 10.

[59] Там само.

[60] Держархів Волинської області. Ф. 361. Оп. 1. Спр. 520.

[61] Морозов А.Г., Корновенко С.В. Політика російського уряду щодо селянства. *Історія українського селянства* : нариси. У 2-х т. Київ, 2006. Т. 1. С. 320–321.

[62] Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863. S. 97–98.

[63] Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині... С. 12.

Ситуація в аграрному секторі Волинської губернії була типовою для тогочасної дійсності в державі: низька продуктивність праці підневільних селян стримувала розвиток великих господарств, робила їх малоприбутковими, обмежувала можливість налагодити розширене товарне виробництво й вийти на внутрішній і зовнішній ринки[64]. Окрім того, поразка Російської імперії у Кримській війні ставила під сумнів дієвість імперської влади.

Аграрну реформу 1861 р. регламентували «Маніфест» і «Загальне положення про селян, які вийшли з кріпосної залежності». Базовими засадами реформи були такі правові норми: *«Кріпосні селяни одержать свого часу повні права вільних сільських обивателів. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, передають селянам за встановлені повинності в постійне користування присадибну їхню осілість і, крім того, для забезпечення побуту їхнього та виконання обов'язку їх перед урядом, визначену в «Положеннях» кількість польової землі та інших угідь. Користуючись цим земельним наділом, селяни за це зобов'язані виконувати на користь поміщиків визначені в «Положеннях» повинності. У цьому стані, який є перехідним, селяни іменуються тимчасово зобов'язаними. Разом з тим їм дається право викуповувати присадибну їх осілість, а за згодою поміщиків вони можуть набувати у власність польові землі й інші угіддя, відведені їм у постійне користування. З таким придбанням у власність певної кількості землі селяни звільняться від обов'язків до поміщиків по викупленій землі і перейдуть у твердий стан вільних селян-власників»*[65]. Розмір викупної плати визначався сумою капіталізованого оброку, виходячи із 6 % річних. Більшість селян не могла внести відразу всю суму викупу, тому через державні позики вони погашали її впродовж 49 років.

«Загальне положення» доповнювала низка «місцевих положень», зокрема «Місцеве положення про земельний устрій поміщицьких селян у Київській, Подільській і Волинській губерніях»[66]. Відповідно до нього за селянами закріплювалося право викупити земельний наділ, встановлений інвентарними правилами 1847–1848 рр. Після Січневого повстання 1863 р. уряд видав указ від 30 липня 1863 р., згідно з яким селяни зазначених губерній до 1 вересня 1863 р. повинні були внести зменшені на 20 % викупні платежі і перейти до розряду селян-власників[67]. Також селяни могли клопотати про збільшення земельних наділів, якщо вони були менші, ніж зазначено в інвентарях. Загалом після реформи колишні кріпосні селяни Волині в середньому отримували по 11,8 дес. землі на двір, державні селяни – 15,4 дес.[68], збільшивши свій земельний фонд на 21,2 %. Від кріпосної неволі було звільнено 863 599 осіб[69].

Окрім надання особистої свободи селянам декларувалася низка економічних свобод, хоча повної юридичної рівноправності порівняно з іншими станами вони

[64] Шабала Я. Аграрні реформи як основні чинники модернізації сільського господарства Волині в другій половині XIX – на початку XX ст. *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття* : зб. наук. праць. Луцьк, 2018. С. 241.

[65] ПСЗ РИ. Собр. 2. СПб., 1863. Т. XXXVI. Отд. 1. № 36650. С. 131.

[66] Там само. № 36664. С. 307.

[67] Історія українського селянства. У 2-х т. Київ, 2006. Т. 1. С. 35.

[68] Оксенюк Р.Н. Нариси історії Волині... С. 17.

[69] Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900). Днепропетровск, 1960. С. 21.

не отримали, що ускладнювало можливість скористатися задекларованими свободами. Водночас реформа, поширивши на селян право приватної власності на землю, змінила їхній соціальний статус, перевела до розряду селян-власників.

Більшість селян не отримала достатньої економічної бази для реалізації своїх прав. Важким тягарем стали викупні платежі. Селяни змушені були платити викуп, який у кілька разів перевищував ринкову вартість землі.

Треба зауважити, що поміщики не завжди отримували повну компенсацію за наділену землю. Викупні платежі надходили тривалий час, а якщо врахувати інфляційні процеси, характерні для останньої третини XIX ст., то після викупної операції великі землевласники отримали на руки лише близько половини коштів[70].

Безземельними залишалися дворові селяни; довгий час невизначеним був статус селян-чиншовиків, яким реформа не визначила порядку наділення землею. Значній частині чиншовиків взагалі відмовлено у визнанні чиншових прав, що означало втрату землі. Дуже часто землевласники на власний розсуд збільшували орендну плату за землю для чиншовиків. Як постійні орендарі, вони рішуче виступали проти зростання цієї плати[71]. Лише 1886 р. чиншовики одержали право викупити у власність за допомогою урядової позики свої ділянки[72].

Починаючи з літа 1863 р. вища державна влада вдалася до заходів, направлених на обмеження земельних володінь польських землевласників у західних губерніях імперії. Проводилася конфіскація маєтків учасників Січневого повстання 1863 р.; осіб польського походження позбавляли права придбання маєтків у приватну власність; запроваджувався «етнічний» десятивідсотковий податок від прибутку з маєтностей. Серією указів верховна влада стимулювала придбання поміщиками російського та «малоросійського» походження конфіскованих маєтків. Саме тоді голова мирового з'їзду мирових посередників Новоград-Волинського повіту Петро Косач (батько Лесі Українки) придбав у Колодяжному в Ковельському повіті 471 десятину (рис. 95).

Завдяки протекціоністській політиці у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. значно зросла кількість заможних російських землевласників. Якщо у 1861 р. на Волині налічувалося 2720 маєтків дворян-поляків і тільки 160 дворян-росіян, то у 1896 р. – відповідно 1286 і 12 018[73]. Однак під російським пануванням неросійська еліта все таки змогла майже повністю зберегти власне становище, тримаючи у своїй залежності селян, які належали до іншої етнічної групи[74].

Тобто особливістю розвитку земельного ринку в пореформений період у Волинській губернії було те, що він розвивався у двох основних напрямах: перший забезпечував перехід земельної власності від польських поміщиків до російських, другий – перерозподіл землі між поміщиками та селянами й іншими верствами (міщанами, купцями тощо).

---

[70] Реєнт О.П. До проблеми скасування кріпосного права в 1861 р. *Український історичний журнал.* 2011. № 1. С. 42.

[71] Пойда Д.П. Крестьянское движение на Правобережной Украине... С. 235–236.

[72] Там само. С. 28.

[73] Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття. *Наукові записки Ін-ту політ. і етносоц. досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 6(74). С. 126.

[74] Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад / пер. з нім. Львів, 2005. С. 94.

Рис. 95. Ольга і Петро Косачі з дітьми Оксаною, Ізидорою, Миколою в луцькому помешканні. 1890 р. З персонального сайту Тамари Скрипки

Загалом реформа 1861 р. дала поштовх процесам, які скерували аграрний сектор економіки на шлях ринкових відносин. Окрім великих господарств, які й надалі були його основою, з'явилися нові суб'єкти господарювання – селянські господарства. Селяни стали учасниками земельного ринку. Щоправда, їхня активність у другій половині 60-х – на початку 80-х рр. XIX ст. була невисокою: за 20 років (від 1863 до 1884 рр.) вони набули лише 16 789,2 дес. землі. Для полегшення придбання селянами землі уряд 1882 р. створив Селянський поземельний банк, який обслуговував і сільські товариства, й окремих господарів. Наступного року його відділення відкрито у Волинській губернії.

Поширеним явищем у губернії після реформи стала оренда землі. Важливим зрушенням у земельних відносинах на Волині після реформи 1861 р. став процес приватизації землі представниками різних суспільних верств, зокрема селянами. Щоправда, цей процес йшов повільно. Згідно з офіційними статистичними даними станом на 1905 р. приватна земельна власність становила 48,9 % від загальної кількості землі у губернії. Будучи порівняно невеликою групою власників, дворяни зосередили у своїх руках 79,1 % земель, закріплених у приватну власність. Характерна риса

землеволодіння на Волині – збереженість великих латифундій. Наприклад, волинські володіння князя Романа Сангушка налічували 31 349 дес. землі[75].

Щодо розподілу надільних земель, то 1905 р. середній розмір наділу колишніх кріпаків зменшився до 7,3 дес.[76] Існувала значна диференціація: малоземельні господарства (до 6 дес.) становили 42 % від загальної кількості[77]. Це явище було викликане збільшенням загальної кількості селянських господарств за рахунок поділу землі між членами родини. Тогочасний порядок успадкування передбачав, що всі дорослі сини господаря, створюючи сім'ї, мали отримати свою частку земельної власності.

Особливість характеру землеволодіння у Волинській губернії полягала у тому, що тут майже не було громадської форми власності, а переважало подвірне володіння. Як показала практика, громада виявилась неефективною в економічному плані.

Гострою економічною та соціальною проблемою селян Волині були сервітути – спільне з колишніми поміщиками право на користування лісовими угіддями, пасовищами. За даними 1889 р., у Волинській губернії було 24 491 дес. спільних випасів[78], що призводило до сутичок на цьому ґрунті.

Відміна кріпосного права дала величезний поштовх розвитку промисловості, сільського господарства, торгівлі, транспорту Російської імперії, сприяла проведенню низки нагальних реформ, що спричинило відчутний модернізуючий вплив на економіку держави. Проте економічного дива не трапилося. Через об'єктивні та суб'єктивні чинники так і не відбулося повномасштабної модернізації. Російська держава (як політичний інститут) стала одноосібним суб'єктом модернізаційних процесів, залишаючи всім недержавним соціальним й економічним акторам лише роль виконавця її замислів[79].

Події російської революції 1905–1907 рр. і низка селянських виступів проти великих землевласників, зокрема на території Волинської губернії, змусили уряд провести реформи, серед яких вагому роль у подальшому розвитку сільського господарства та земельних відносин відіграла столипінська аграрна реформа (за іменем прем'єр-міністра Російської імперії Петра Столипіна). Вона була започаткована указом від 9 листопада 1909 р. «Про доповнення деяких постанов чинного закону щодо селянського землеволодіння і землекористування»[80], згідно з яким члени громади мали право переходити на хутори. Селяни отримали можливість стати повноправними власниками своєї землі. Лише такі угіддя, як ліс і сіножаті, залишалися у спільному користуванні.

Реформа передбачала реалізацію багатьох завдань: зміну системи землеволодіння; удосконалення землекористування; створення умов для активізації земельного ринку та покращення забезпечення селян землею; переселенську політику уряду;

---

[75] Каппелер А. Росія як поліетнічна імперія.. С. 93.

[76] Там само. С. 92.

[77] Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор... С. 126.

[78] Приймак В.О. Землеволодіння у Волинській губернії на початку ХХ ст. та його особливості. *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття* : зб. наук. праць. Луцьк, 2018. С. 93.

[79] Бортніков В. Модернізація як соціальний процес і наукова теорія. *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття* : зб. наук. праць. Луцьк, 2018. С. 18.

[80] Полное собрание законов Российской империи. Собрание третье (далі – ПСЗ РИ. Собр. 3). СПб., 1909. Т. XXVI. Отд. 1. № 28528. С. 970.

піднесення загальної культури; агротехнологічну модернізацію сільськогосподарського виробництва[81]. Із початком столипінської реформи видано низку указів для забезпечення цих завдань.

Позаяк на Волині було небагато громадського землеволодіння, то це значно полегшувало процедуру оформлення особистої власності на земельний наділ, тому за роки реформи землю в особисту власність на Волині закріпили за 95,7 % селян[82]. Тобто головним завданням цієї реформи на Волині стали землевпорядні роботи.

Губернія займала перші місця серед 47 губерній європейської Росії щодо кількості заяв на землевпорядні роботи. Найактивніше вони велися у Володимирі-Волинському, Житомирському, Луцькому, Новоград-Волинському повітах, повільніше – в Ізяславському, Старокостянтинівському та Кременецькому. Однак їх виконання значно відставало: від заявлених потреб – близько 30 %.

На Волині інтенсивніше відбувався перехід на відруби, ніж розселення на хутори. Перехід на хутір коштував значно дорожче. Загалом до 1914 р. у Волинській губернії на хутори та відруби відділилося 36 910 господарств[83], тобто 11 %. Із огляду на те, що реформа тривала лише сім років, цей показник можна вважати задовільним.

Поширеною формою землеволодіння була тимчасова, без права власності оренда державної або приватної землі, за користування якою платили на основі укладених контрактів грошовий оброк – чинш, розмір якого залежав від кількості та якості ґрунтів, кількості працездатних у господарстві, наявності робочої худоби тощо. Договори з власниками землі підписували громадою на всю площу, а потім поселенці ділили її між собою на окремі земельні ділянки[84].

Одним із напрямів аграрної реформи була переселенська політика уряду. Переселенням селян із Волині планували зменшити аграрне перенаселення та земельний дефіцит у регіоні. Упродовж 1906–1913 рр. із Волинської губернії до Сибіру виїхало 7576 сімей (44 988 осіб)[85]. Найактивніше переселення відбувалося у 1907–1910 рр., коли з Волині виїхало 80 % від загального потоку переселенців. Починаючи із 1911 р. через фінансові та матеріальні труднощі потік переселенців зменшується, а частина з них навіть починає повертатися додому.

Важливим фінансовим механізмом реалізації столипінської реформи став державний Селянський поземельний банк (рис. 96). Упродовж 1913 р. банківські кредити у Волинській губернії отримали 7775 осіб на суму 1102 580 руб.[86]

У соціальному плані реформа прискорила процес диференціації волинського селянства. Станом на 1910 р. на Волині налічувалося 282 803 бідняцькі господарства (64,3 %), 84 557 – середняцьких (19,2 %) і 72 451 – заможних (16,5 %)[87].

[81] Шабала Я. Аграрні реформи як основні чинники модернізації сільського господарства... С. 250.

[82] Шабала Я.М. Реорганізація земельного устрою на Волині в ході реалізації столипінської аграрної реформи (1906–1914 рр.). *Збірник навчально-методичних і наукових статей історичного факультету.* Луцьк, 2007. Вип. 13. С. 54.

[83] Волынский земский календарь для корреспондентов, текущей сельскохозяйственной статистики на 1914 г. Житомир, 1914. С. 34.

[84] Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції. Тернопіль, 1999. С. 42.

[85] Волынский земский календарь для корреспондентов... С. 32–33.

[86] Шабала Я. Аграрні реформи як основні чинники модернізації сільського господарства ... С. 253.

[87] Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. Київ, 1973. С. 138.

Рис. 96. Житомир. Будинок Селянського поземельного банку початку XX ст. Сучасне фото

На початку XX ст. новий імпульс розвитку аграрного виробництва на Волині дало зростання попиту на сільськогосподарську сировину з боку промисловості: зросли посівні площі, відведені для вирощування технічних культур: хмелю, тютюну, цукрових буряків. Порівняно невеликі ділянки можна було обробити власними силами, а попит і високі ціни на сировину давали змогу при невеликих затратах отримати прибуток.

Оцінюючи результати столипінської аграрної реформи у Волинській губернії, предметом оцінювання мають бути не стільки кількісні показники, як динаміка модернізаційних процесів і головні тенденції, викликані нею.

Столипінська аграрна реформа початку XX ст. прискорила капіталістичну еволюцію аграрного сектора Волинської губернії. Основними ознаками цього процесу стали утвердження приватної власності на землю як основи аграрного ладу, формування ринків землі та найманої праці, активізація товарно-грошових відносин. Реформа викликала суттєві зміни в сфері поземельних відносин, перетворивши землю в повноцінний товар, забезпечила перерозподіл земельної власності, що спричинило поступове зменшення великого землеволодіння і зростання селянського. Типовими елементами капіталістичних відносин на селі стали: земельна оренда; широке використання вільнонайманої праці; товаризація сільськогосподарського виробництва і його зв'язок із внутрішнім та зовнішнім ринками. Це засвідчило, що аграрний сектор Волині поступово потрапляв під вплив економічних законів ринкового способу виробництва.

Міські економічні практики Волинської губернії поєднували у собі елементи західноєвропейських господарсько-правових норм і законодавства й економічні структури, характерні для Російської імперії. Вони засвідчують еволюцію регіону, його здатність пристосуватися до нових умов і витворити синтетичну, максимально адаптовану до них модель економічного розвитку.

У XIX ст. формами організації промислового виробництва, ґрунтованого на ручній праці, залишалися цехи. Їх функціонування регулювало «Ремісниче положення» 1785 р., яке входило до «Грамоти на права і вигоди містам Російської імперії»[88]. Загальне управління цехами міста здійснювалося через ремісничу управу. До її складу входили ремісничий голова та старшини цехів. Крім того, кожен цех мав свою управу в складі цехового старшини і двох його «товаришів» (заступників), яких щороку майстри обирали на зборах. Склад цехової управи затверджував орган міської влади за поданням ремісничої управи.

Наступним правовим актом, який регулював роботу міських ремісників, став «Статут цехів» 1799 р.[89] У ньому вказано на відмінності між ремісничою майстернею та фабрикою: на фабриці виготовляли вироби, в яких матеріал коштував набагато дорожче, ніж сама робота; фабриканти мали право продавати вироби в межах всієї держави, а ремісники – тільки в місті, де працювали[90].

На початку 1900 р. уряд із ініціативи міністерства внутрішніх справ ухвалив рішення про ліквідацію цехового устрою[91].

Наприкінці XVIII ст. у містах Волині склалися ремісничі осередки. Матеріали статистичних оглядів 1797–1798 рр. містять відомості про щонайменше 27 професій у повітових містах. Проте вони не повні: не вказані такі професії, як ткачі, теслярі, ливарники, різники, хоча відомо, що ці види ремесел існували. Розвинутим ремісничим центром було Дубно, в якому тоді налічувалось 693 майстри 15 спеціалізацій. Серед них найбільшу кількість становили шевці (222 особи) та кравці (100 осіб)[92]. Загалом більшість міських ремісників – це кравці, шевці, ковалі, теслярі, пекарі та різники, ремесло яких забезпечувало потреби міста й сільської околиці, тобто задовольняло попит внутрішнього ринку.

У першій половині XIX ст. у волинських містах і містечках продовжували існувати цехи, пристосовуючись до нових соціально-економічних умов. Нововведенням російського промислового законодавства був допуск євреїв до запису в цехові організації. Аналіз документації Дубенського магістрату засвідчує, що в місті існувало щонайменше 10 цехів. Ремісники-християни і ремісники-євреї мали свої об'єднання, тому в різництві, кушнірстві, а згодом і шевстві було по два цехи в місті. Шість із них (два різницькі: єврейський і християнський, пекарський, кушнірський, шевський і ковальський) платили на користь власника міста щорічний чинш у сумі, визначеній на початку XIX ст. у спільній угоді. Очевидно, найчисельнішим і достатньо заможним був різницький єврейський цех, бо його члени сплачували аж 600 руб., що в чотири рази більше ніж такий же християнський цех, і в десятки разів більше ніж решта цехів[93].

---

[88] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXII. № 16187. С. 358–384.

[89] Там само. Т. XXV. № 19187. С. 864–886.

[90] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXV. № 19187. С. 864–865.

[91] Дементьев Е. Цехи в России. *Энциклопедический словарь* / изд. Ф. Брокгауз, И. Эфрон. 13-е изд. СПб., 1902. Т. 25. С. 321–326.

[92] Карліна О.М. Стан розвитку ремесел і промислів у західних повітах Волинської губернії наприкінці XVIII ст. *Науковий вісник Волинського державного ун-ту ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* 1998. № 1. С. 42–45.

[93] Держархів Рівненської області. Ф. 370. Оп. 3. Спр. 449. Арк. 72–72 зв.

Чіткий поділ ремісничих цехів на християнські та єврейські існував у Кременці. За даними 1850 р., ремісники-християни були об'єднані в 10 цехів, а ремісники-євреї – в п'ять. Два цехи – кравецький і шевський – були в обох громадах Кременця, але кількість ремісників у них різна: якщо у християн найчисельніший шевський цех, а в кравецький входило лише 10 майстрів, то в євреїв найбільше кравців, а шевців – всього три[94]. Це засвідчує відсутність гострої конкуренції між християнськими і єврейськими цехами, які об'єднували ремісників однакової спеціальності.

У Житомирі зберігалася розвинута цехова організація ремесла. За матеріалами перепису, на січень 1833 р. у місті налічувалося 2189 осіб, зарахованих до цехових ремісників, об'єднаних у вісім цехів[95]. Ремісnича управа виникла, очевидно, наприкінці 1840-х рр.[96] й утримувалася за рахунок внесків цехів, яких вона об'єднувала. Вона відігравала роль станово-професійного суду.

Цехова організація ремесла існувала також у більших містечках. Так, діловодні матеріали Олицької ратуші засвідчують, що цехи об'єднували ремісників найпоширеніших спеціальностей за винятком цеху олійників, якого не було в жодному іншому місті чи містечку. Шевці утворювали два цехи за релігійною ознакою; християнський цех був удвічі чисельнішим за єврейський[97].

Упродовж другої половини XIX – на початку XX ст. простежуємо суттєве зростання чисельності ремісничого населення в усіх містах Волині[98]. У звіті волинського губернатора за 1883 р. вказано, що у губернії працюють 25 293 майстри, 7605 підмайстрів і 6011 учнів[99]. Хоча цехи, як організації ремісників, ліквідовані 1902 р., однак у багатьох містах і містечках вони продовжували існувати. Так, в огляді розвитку промисловості у Волинській губернії за 1905 р. зазначено, що майстрів було 16 982, робітників (тобто підмайстрів) – 15 945, учнів – 11169[100].

Отже, ремісничі цехи залишалися важливими виробниками продукції масового вжитку, мали самодостатній характер і впливали на життя своїх членів. Крім суто економічних, вони виконували й інші функції – соціалізації та професійного навчання молоді.

На початку XIX ст. поряд із ремісничими майстернями діяли нечисленні мануфактури. Вони охопили такі галузі промисловості, як-от: залізоробну, паперову, винокурну, суконну, скляну, поташну, виробництво будівельних матеріалів. 1812 р. їх налічувалося 32 із загальною кількістю робітників 331 особа[101]. Впадає в око наявність аж 10 скляних гут, на кожній із яких пересічно було зайнято 13 робітників, і вісім суконних мануфактур із обсягом виробництва близько 10 тис. аршинів сукна.

---

[94] Карліна О. Цехова організація ремесла в містах і містечках Волинської губернії в першій половині XIX ст. *Старий Луцьк* : науково-інформаційний збірник. Луцьк, 2015. Вип. XI. С. 205–215.

[95] Підраховано за: Держархів Житомирської області. Ф. 118. Оп. 14. Спр. 95. Арк. 455–599.

[96] Держархів Житомирської області. Ф. 65. Оп. 1 (додатковий). Спр. 1. Арк. 3.

[97] Держархів Волинської області. Ф. 486. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 235 зв.-236, 316, 387.

[98] Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 110–111.

[99] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі: ЦДІАК України). Ф. 442. Оп. 534. Спр. 183. Арк. 12.

[100] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 626. Спр. 391. Арк. 70–72.

[101] Складено за: Ведомость о мануфактурах в России за 1812 год. СПб., 1812.

Князь Юзеф Клемент Чарторийський (1740–1810 рр.) – один із перших підприємців-землевласників на Волині, хто зайнявся заснуванням мануфактур. Економічним підґрунтям підприємств, відкритих ним в останній третині XVIII ст., були постійні доходи князя, отримувані від реалізації продукції лісового господарства та зернового виробництва у Корецькому маєтку. За походженням використовуваної сировини промислові об'єкти у володіннях Чарторийського поділялися на переробні (млини, гуральні, пивоварні, медоварні та гарбарні) і власне промислові (суконна, фарфорово-фаянсові фабрики).

Найбільшу славу князеві Чарторийському як господарникові принесли фарфорофаянсові фабрики. Він створив акціонерне товариство, 1783 р. уклав контракт із Францом Мезером про управління фабрикою. Уже наступного року в Корці випущено першу фаянсову продукцію. Із 1790 р. діяло дві фабрики: з виробництва фаянсу та фарфору. Пожежа 1797 р. знищила обидва підприємства, але 1800 р. власник їх відбудував. Тодішні вироби з порцеляни корецької мануфактури – статуетки, чайні та столові сервізи, медальйони, табакерки тощо – відзначалися елегантністю, вишуканим розписом й особливою білизною (рис. 97). До 1828 р. на корецькій мануфактурі працювало два горна, де вироблялася порцеляна, і шість, де вироблявся фаянс. На підприємстві активно використовували працю місцевих селян[102]. Порцелянова мануфактура у Корці проіснувала до 1832 р.

Рис. 97. Декоративна ваза. 1820 р. Корецька порцеляна. Опубліковано в: Гумінська О. Сервіз від князя Чарторийського. Урядовий кур'єр. 2014. № 18 (30 січ.)

1803 р. в містечку Баранівка під керівництвом Міхаеля де Мезера почалося спорудження приміщень для нової порцелянової мануфактури. Масштаби виробництва

[102] Вітренко В. Створення виробництва «білого золота» на Волині в кінці XVIII – на початку XX ст. *Історія музейництва, пам'яткоохоронної справи, краєзнавства і туризму в Острозі та на Волині* : наук. зб. 2009. Вип. 2. С. 263.

на Баранівській мануфактурі засвідчують такі дані: 1822 р. виготовлено 11 тис. тарілок і понад 18 тис. інших виробів[103].

У містах і містечках Волинської губернії найчисельнішими були мануфактури в суконній промисловості. Вони ґрунтувалися і на праці залежних селян, і на вільнонайманій робочій силі. У суконне виробництво активно вкладали кошти купці. Уже 1814 р. у Волинській губернії проявилася чисельна перевага купецьких суконних мануфактур над дворянськими, а 1832 р. вона стала кількаразовою[104].

У першій половині та середині XIX ст. князь Євстафій Сангушко (1768–1844 рр.) та його спадкоємці інтенсивно розвивали промисловість у Славуті Заславського повіту. Ще 1814 р. тут почала працювати велика суконна мануфактура, заснована князем. 1847 р. це підприємство виробляло продукції на 113 тис. руб. сріблом – найбільше з усіх суконних фабрик, а кількість зайнятих на ній сягала до 400 осіб. Ця суконна фабрика у 1850-х рр. була оснащена тогочасними машинами для очищення вовни, які приводились у дію паровими двигунами, а також тонкочесальними й тонкопрядильними машинами. Вона залишалася найбільшою в губернії за обсягом виробництва (200 тис. руб. на початок 1860-х рр.); продукувала кілька сортів сукна[105].

Мануфактурами були підприємства з виробництва скла – гути. У XIX ст. асортимент скляних виробів значно розширився. Окрім простого скла, стали виробляти чарки, пляшки, штофи, склянки тощо. Так, 1823 р. в губернії працювало 14 скляних підприємств, загальна кількість робітників становила 243 особи, зокрема 170 – вільнонайманих[106].

Тривалий час правові засади функціонування фабрично-заводської промисловості були закріплені у законах, які регламентували торговельну діяльність, оскільки до підприємництва зараховувалася будь-яка комерційна діяльність. Для того, щоб займатися промисловим виробництвом, потрібно було записуватися до купецьких гільдій із оголошенням відповідної суми капіталу. Купці перших двох гільдій отримували право засновувати фабрики та заводи. Промислові права міщан і їх оподаткування не були чітко визначені.

Із 1825 р. промислову діяльність регулював закон «Про організацію гільдій і про торгівлю інших станів»[107]. За цим актом підприємці третього розряду мали право відкривати у своєму місті фабрики і заводи визначеного списку галузей, де могло працювати не більше як 32 наймані робітники. Торговці четвертого розряду – міщани і селяни, які хотіли торгувати, – не могли мати фабрик і заводів, а лише володіти невеликими закладами з кількома найманими робітниками (не більше як 8 осіб).

В імперії Романових тривалий час не звертали серйозної уваги на розвиток промислового виробництва, розглядаючи промисловість як додаток до сільського

[103] Каминский Л. Украинский художественный фарфор. Київ, 1997. С. 12.

[104] Карліна О. Суконне виробництво в містах і містечках Волинської губернії (кінець XVIII ст. – початок 1860-х років). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* 2015. Вип. 5. С. 17.

[105] Там само. С. 19.

[106] Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні. Київ, 1962. Ч. 2: Фабрично-заводське виробництво. С. 295–296.

[107] ПСЗ РИ. Собр. 1. Т. XXXIX. № 30115. С. 588–612.

господарства. Тому лише в другій половині XIX ст. почали формуватися основи промислового законодавства, яке охоплювало нормування відносин під час створення промислових об'єктів, регулювання функціонування всього виробничого циклу та припинення діяльності промислових закладів.

Фабрично-заводське законодавство середини XIX ст. узагальнене у «Зводі постанов про промисловість фабричну і заводську»[108]. У ньому зазначено, що «завод», «фабрику», «мануфактури» могли відкривати особи, які належали до купецьких гільдій, дворяни у своїх володіннях, державні та поміщицькі селяни з дозволу їхніх власників, євреї у смузі осілості, товариства на основі чинного законодавства.

Органи управління промисловістю були зосереджені в Міністерстві фінансів, в межах якого діяв департамент торгівлі і мануфактур, а при ньому – рада торгівлі і мануфактур. Дозвіл на відкриття фабрик і заводів надавало губернське начальство, про що воно повідомляло у Міністерство фінансів, а власники повинні були щорічно подавати інформацію про свої заклади для представлення в це ж міністерство для статистики.

Законодавство 1860-х рр. розширило можливості набути купецькі права у повному обсязі. Кількість купецьких гільдій скорочувалася до двох, а плата за свідоцтва 1-го і 2-го розрядів, що давали право на вступ у гільдію, знижувалася більше ніж удвічі[109]. Ліквідовувалися станові обмеження у промисловому підприємництві і формально зберігалося заняття підприємництвом із належністю до купецького стану.

1899 р. введено державний промисловий податок[110]. Його сплачували власники усіх видів промислових підприємств (фабрично-заводських і ремісничих), транспортних, торговельних, зокрема кредитних і страхових, а також із особистих промислових занять. Податок поділявся на основний і додатковий. Основний податок становив 40 %, додатковий із акціонерних компаній – 35 %, а з інших підприємств – 25 %[111].

Поява інституту фабричних інспекторів започаткувала новий етап розвитку правового регулювання в галузі промислових відносин. Відповідно до закону від 1882 р. до обов'язків фабричного інспектора входив нагляд за виконанням постанов щодо зайнятості малолітніх робітників; створення шкіл для здобуття початкової освіти малолітніми робітниками; складення за участі місцевої поліції протоколів про порушення фабричного законодавства; нагляд за дотриманням власниками підприємств і робітниками фабрично-заводських правил; виконання доручень губернатора з нагляду й опису фабрично-заводських підприємств[112].

Найпомітніше місце у фабрично-заводському виробництві Волинської губернії у XIX ст. займали галузі харчової промисловості – насамперед цукроваріння, борошномельне виробництво та винокуріння. Більшість промислових підприємств Волині продовжувала існувати на базі великих маєтків.

---

[108] Свод законов Российской империи издания 1857 года. СПб., 1857. Т. XI. С. 1–85.

[109] ПСЗ РИ. Собр. 1. Отд. первое. СПб., 1867. Т. XL. № 41779. С. 157–175.

[110] ПСЗ РИ. Собр. 3. СПб., 1890. Т. XVIII. № 15601. С. 489–515.

[111] Совет съездов представителей промышленности и торговли: Статистический ежегодник на 1914 год. СПб., 1914. С. 356.

[112] Полный свод законов Российской империи. В 2-х кн. СПб., 1911. Кн. 1. Т. 11. Ч. 2. С. 2311.

У середині XIX ст. в економіці Волині виділяється винокуріння. Вузькість внутрішнього ринку і відсутність надійних шляхів сполучення призводили до нагромадження залишків хліба у землевласників, його дешевизни, тому гуральництво та броварництво для них залишалися важливим способом збуту хлібних надлишків, які так підвищували товарність маєтку[113]. Сировиною для виробництва горілки було борошно, а згодом – картопля та патока.

Під час підготовки до запровадження акцизної системи оподаткування винокурної галузі замість відкупної зібрано докладну інформацію про кількість підприємств і їх виробничі потужності. З'ясувалося, що на серпень 1860 р. у Волинській губернії працювало 340 винокурень, із яких лише сім закладів можна зарахувати до великих (до 50 тис. відер горілки на рік)[114]. Про прибутки власників підприємств можна судити з такого показника: ціна відра горілки була в межах 75 коп. – одного рубля. Помітно, що в Житомирському, Новоград-Волинському та Заславському повітах працювали найбільші винокурні за обсягом виробленої продукції. Очевидно, пояснення цьому можна знайти у більше ніж достатньому забезпеченні підприємств сировиною. У кількісному відношенні винокурні були розташовані рівномірно по повітах.

У 1840-х рр. на Волині започатковано цукроваріння. 1852 р. в губернії працювало 14 цукрових заводів, але тільки у Заславському повіті (містечко Шепетівка, села Клембівка та Кремечуки), де вони належали князеві Романові Сангушку і виділялися значною потужністю[115].

Наприкінці 1850-х рр. найбільш промислово розвинутим став Заславський повіт, де були великі підприємства, які на той час належали графині Марії Климентині Потоцькій (1830–1903 рр.), доньці Романа Сангушка, учасника Листопадового постання 1830 р.[116] Тоді у повіті працювало 27 підприємств, на яких вироблялося продукції приблизно на один млн руб. сріблом[117]. У Славуті діяв великий механічний завод, який мав сім цехів: ливарний, столярний, слюсарний, ковальський, котлярський, зубопильний і цех із виготовлення кадильних ламп. На заводі використовували парові машини, токарні та свердлильний станки, потужні молоти[118].

У другій половині XIX – на початку XX ст. на Волині зберігається тенденція до зростання фабрично-заводської промисловості. Найбільшого розвитку досягла харчова галузь, представлена цукровими, винокурними, пивоварними та борошномельними підприємствами (рис. 98).

Із особливою силою жага до підприємництва проявилася у цукровій промисловості. Маючи все потрібне у своєму розпорядженні (землю для вирощування буряків, можливість знайти дешеву робочу силу та запаси палива), землевласники намагалися шляхом виробництва цукру збільшити прибутки. Станом на 1913 р. у Волинській

[113] Москалюк М.М. Розвиток винокурної промисловості в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія.* 2013. Вип. 2. Ч. 1. С. 16.

[114] Сведения о питейных сборах в России. СПб., 1860. Ч. IV. С. 301–302.

[115] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 84. Спр. 10. Арк. 30.

[116] Волынские губернские ведомости. 1859. № 42. Неофициальная часть.

[117] Волынские губернские ведомости. 1859. № 46, 48. Неофициальная часть.

[118] Волынские губернские ведомости. 1859. № 49. Неофициальная часть.

губернії діяло 17 цукрових заводів, на яких працювало 10 377 робітників[119]. Цукрова промисловість відігравала ключову роль у тогочасному промисловому розвитку Волинської губернії, адже на її підприємствах працювало трохи менше половини всіх найманих працівників краю[120].

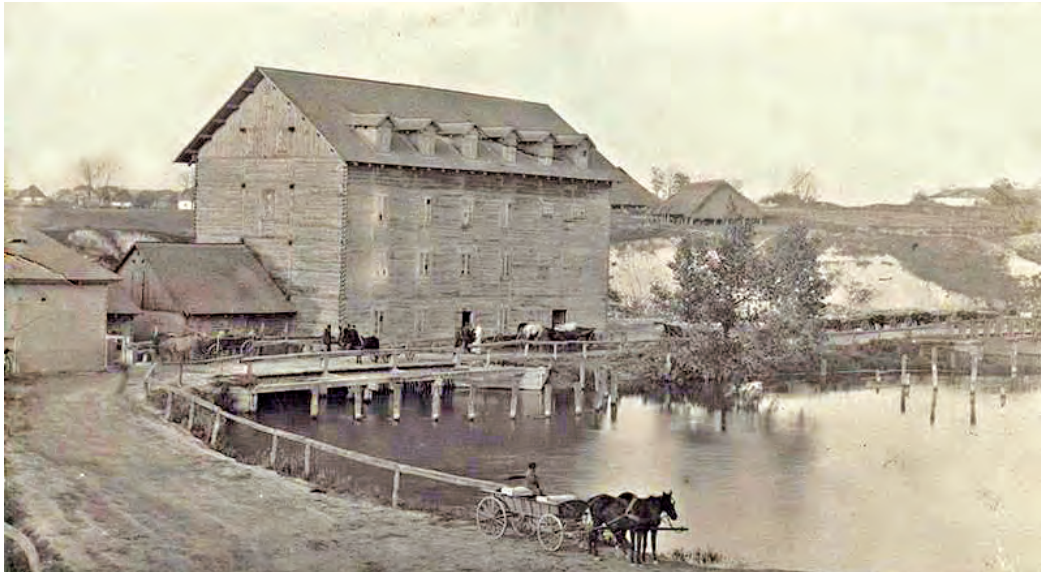

Рис. 98. Млин біля Білих Берегів на околиці Володимира. Листівка. 1905–1910 рр. Опубліковано в: Літевчук В. «Серце серцю вість подає»: з історії поштових листівок. Ч. 2. Монітор Волинський 2018. 25 жовтня.

У пореформений період на Волині продовжувала розвиватися винокурна промисловість. Так, станом на 1872 р. налічувалося 177 підприємств; цього року вони випустили продукції на 1 700 696 руб.[121] Потужні винокурні підприємства губернії (з виробництвом продукції понад 100 тис. руб. на рік) були у Володимирі-Волинському, Дубенському, Заславському, Кременецькому, Новоград-Волинському, Острозькому повітах.

Від другої половини 1870-х рр. на винокурнях простежуємо тенденцію до скорочення виробництва. Очевидно, на дрібних підприємствах стало неприбутково займатися винокурінням через зростання вартості робочої сили, палива і головне – зернових як основної сировини[122]. Уряд розробив нові умови винокуріння, які були вигідні великим власникам, а 1896 р. ввів державну монополію на продаж спиртних напоїв.

[119] Москалюк М.М. Розвиток переробної промисловості у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – початку XX століття. Тернопіль, 2009. С. 82.

[120] Цецик Я.П. Особливості соціально-економічного розвитку Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. *Сторінки історії.* Київ, 2011. Вип. 32. С. 83.

[121] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 52. Спр. 435. Арк. 26–30.

[122] Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал.* 2000. № 1. С. 105.

Із нових галузей промисловості, які з'явилися саме тоді на Волині, варто виокремити виробництво, пов'язане з переробкою хмелю. Вирощуванням цієї технічної культури в губернії успішно займалися чеські колоністи у Дубенському повіті, тому Дубно стало значним центром переробки і подальшого транспортування хмелю[123], а також виробництва пива.

Серед власників промислових підприємств у пореформений період можна помітити домінування осіб дворянського походження. Пояснення цьому знаходимо у збереженні ефективних засобів втручання держави в економіку країни в інтересах дворян-землевласників. Суттєво підтримувало дворянське підприємництво звільнення від промислових зборів млинів, олійниць, цегелень, лісопилень й інших подібних закладів, якщо на них працювало не більше як 18 робітників і розташовувалися вони в маєтках за місцем проживання власника[124]. До того ж володіння землею, її надрами залишалося найголовнішим чинником у розвитку промислового підприємництва дворян.

У становленні фабрично-заводської промисловості в XIX ст. чималу роль відігравало акціонування, яке до певної міри розв'язувало проблему об'єднання індивідуальних капіталів і компенсувало нестачу вільних коштів у підприємців (рис. 99).

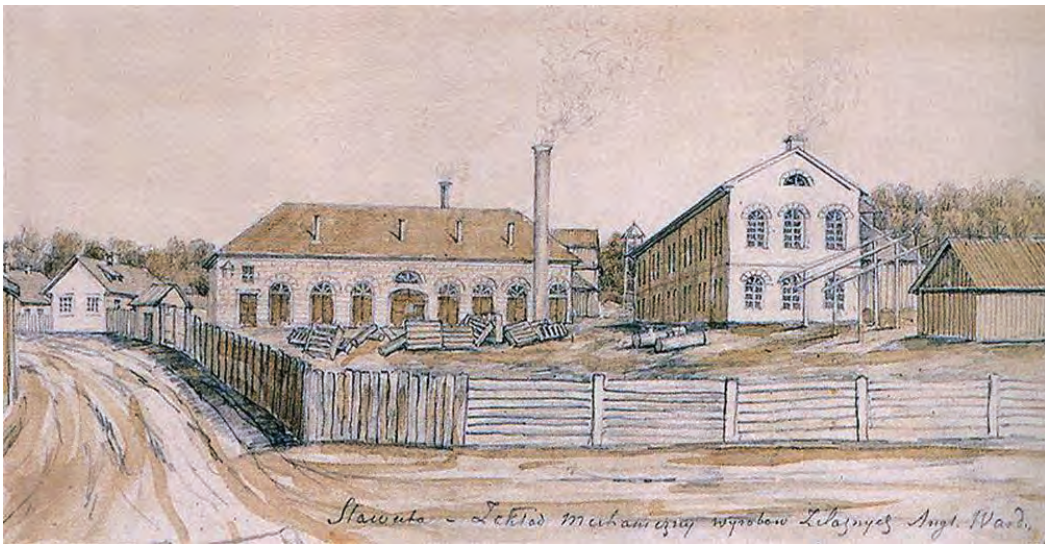

Рис. 99. Славута. Чавуноливарний завод. 1874 р.
Малюнок олівцем, підмальований аквареллю. Художник Наполеон Орда.
Національний музей / Muzeum Narodowe, м. Краків, Польща

Перші акціонерні товариства на Волині були засновані у 80-ті рр. XIX ст. в цукровій, паперовій і деревообробній промисловості, що розвивалися переважно в сільській

[123] Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 287.

[124] Лаверычев В.Я. Самодержавие и экономическая жизнь пореформенной России. *Царизм и развитие капитализма в пореформенной России.* Москва, 1984. С. 7–11; Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії в XIX ст. *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 67.

місцевості. У містах Волині акціонерна форма промисловості почала поширюватися з кінця 90-х рр. XIX ст. Так, 1897 р., маючи намір подолати спад виробництва на цементному заводі в Здолбунові, його власник виступив ініціатором заснування акціонерного товариства портланд-цементного заводу «Волинь». За технічним оснащенням портланд-цементний завод був одним із найкращих у губернії[125]. 1913 р. найбільше акціонерних товариств діяло в Старокостянтинівському, Новоград-Волинському та Рівненському повітах. На кожному з підприємств було зайнято від 100 до 1000 осіб[126].

Упродовж 1861–1914 рр. деякі галузі промислового виробництва занепали у зв'язку з нестачею сировини, незручністю транспортування, віддаленістю ринків збуту, конкуренцією тощо. Так, у зв'язку з розвитком Донецько-Криворізького залізорудного басейну різко скоротилася виплавка чавуну з болотної руди, яка мала незначний вміст заліза. Також майже зникло виробництво поташу, оскільки змінилася технологія виробництва скла: поташ витісняла значно дешевша натрієва сіль (сода).

Отже, в XIX – на початку XX ст. розвиток ринкових відносин зумовлював подальшу диференціацію асортименту продукції, сприяв виникненню нових виробництв, які ставали самостійними галузями, чому сприяли наявність сільськогосподарської сировинної бази та дешевої робочої сили. Позитивний вплив на розвиток фабрично-заводської економіки мало акціонування, яке давало змогу об'єднати кошти і збільшити тим самим обсяги продукції. У структурі промислового виробництва переважали галузі, пов'язані передовсім із переробкою сільськогосподарської сировини. Серед повітових міст найбільше фабрик і заводів було в Житомирі (рис. 100), Дубно та Новоград-Волинському, найменше – в Овручі та Заславі. Загалом, не дивлячись на зростання питомої ваги промисловості у міському господарстві, регіон і надалі залишався аграрним.

Торгівля була важливим складником економіки краю. Товарообмін, який відбувався у волинському місті чи містечку, забезпечував зв'язок між учасниками виробництва, виступав посередником між виробником і споживачами продукції. Розвиток торгівлі в губернії відбувався також завдяки втягненням регіону в мережу загальноросійських внутрішніх і зовнішніх торговельних зв'язків. Волинь слугувала з'єднувальною ланкою торгівлі Росії з європейськими державами. Постійне зростання обсягів сільськогосподарського і промислового виробництва стимулювало товарообмін.

Органічним складником розвитку торгівлі в губернії була густа ярмаркова мережа. Вона склалася головно ще до приєднання краю до Росії. Упродовж XIX ст. проходило її удосконалення шляхом уточнення термінів проведення ярмарок у сусідніх містах і містечках, формування їх певної спеціалізації, збільшення торговельних оборотів. Найвідоміші ярмарки, пов'язані торговельними зв'язками не тільки з українськими та російськими губерніями, а й із закордоном, відбувалися у Бердичеві та Дубні. На розгортання ярмаркової торгівлі у волинських містах суттєво впливало прикордонне розташування губернії. Містечко Радзивилів було основним прикордонним пунктом

[125] ЦДІАК України. Ф. 575. Оп. 1. Спр. 73. Арк. 1–10.

[126] Держархів Рівненської області. Ф. 240. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 30–31 зв.

Російської імперії на південному заході. Тут на кордоні з Австрією діяла велика митниця, через яку проходив великий транзитний шлях Одеса – Радзивилів – Броди.

Рис. 100. Житомир. Вулиця Київська. Вигляд на Михайлівську церкву. Фото. 1900-ті рр.

На ярмарках не тільки відбувався торг, але й встановлювалися тісні зв'язки городян і мешканців містечок із навколишнім сільським населенням. Це сприяло розширенню й укріпленню взаємовідносин між міським і сільським населенням, представниками різних етносів і вірувань, вироблення у них спільних смаків, проникненню на село міського стилю поведінки, звичок і культурних навичок.

Торгівлю в губернії 1861 р. можна схарактеризувати так: вивозилося за кордон близько третини урожаю зернових, вовна, дерево і невелика кількість горілки, цукру та сукна в сусідні губернії; предметами внутрішньої торгівлі були ще коні, худоба, вівці й дьоготь, а також сіль, склад якої розташовувався в Старокостянтинові; ввозилися фабричні, галантерейні вироби, машини, полотно, шовк; у містах і містечках проходила внутрішня торгівля на ярмарках і торгах, яких відбувалось 475 упродовж року[127].

Із розвитком внутрішньої та зовнішньої торгівлі все більшого значення набуває транспорт, основними видами якого на Волині були залізничний, річковий і гужовий. Серед цих трьох видів найважливіше значення мав залізничний транспорт, оскільки він забезпечував найбільші обсяги перевезень сільськогосподарської продукції (рис. 94, 101).

[127] Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863. S. 93–94.

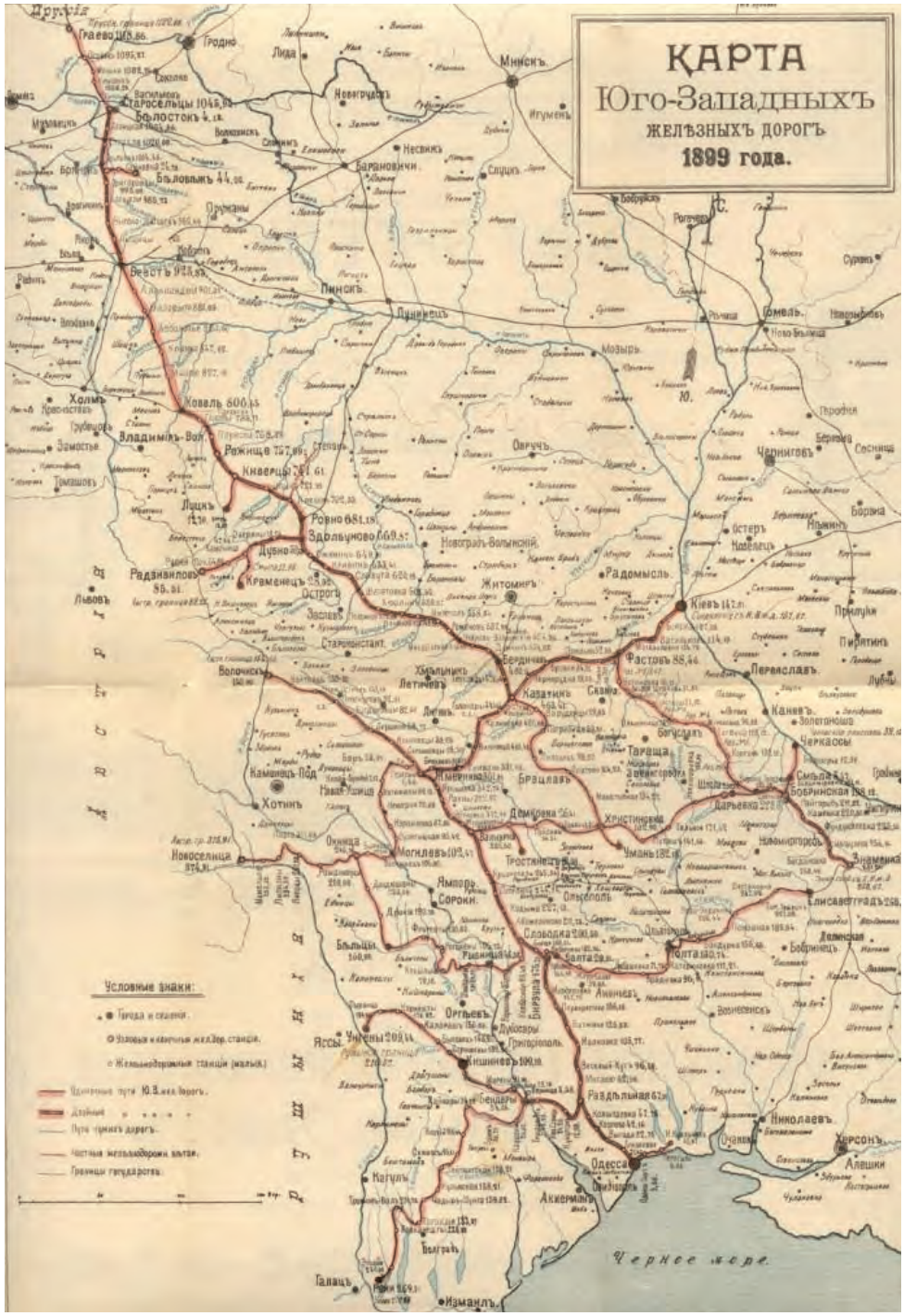

Рис. 101. Мапа Південно-Західних залізниць станом на 1899 рік. Опубліковано в: Карта Юго-Западных железных дорог 1899 года. 1899. Вып. 1

У Волинській губернії діяло кілька великих вантажних залізничних станцій, через які відправляли різні товари. Найбільшими з них були Луцьк, Полонне, Рівне, Печанівка на лінії Бердичів –Ковель.

Важлива роль у перевезенні вантажів у Волинській губернії належала річковому транспорту. Через Стир, Прип'ять, Дніпро вантажі доставляли до чорноморських портів, Західним Бугом – до Гданська. Цей вид транспорту відігравав важливу роль у хліботоргівлі.

Через територію Волинської губернії пролягало кілька трактів – ґрунтових доріг поліпшеної якості, які з'єднували важливі торговельні або населені пункти. Найважливішим із таких шляхів був Брест-Литовський тракт, який з'єднував Житомир, Новоград-Волинський, Рівне, Луцьк, а далі через Брест-Литовський ішов у Царство Польське (рис. 102).

Розвиток господарства на Волині в XIX – на початку XX ст. мав виразну регіональну специфіку, зумовлену складним переплітанням аграрних і соціальних процесів, унаслідок чого тривалий час функціонували підприємства з широким використанням ручної праці.

Рис. 102. Поштові дороги на Волині. 1871 р. Фрагмент з: Почтовая карта Европейской России издания А. Ильина. Санкт-Петербург, 1871

6.4. Політика російського уряду щодо етнічних меншин

Важливим чинником розвою волинського краю була його поліетнічна та поліконфесійна особливість, що повною мірою простежувалося у XIX ст., коли територія Волині входила до складу Російської імперії. Здавна на землях краю проживали українці, поляки, євреї, а у зазначений період простежувалася активна міграція представників німецького та чеського етносів. Етнічні групи різнилися за походженням, мовою, культурою, традиціями, звичаями, конфесійною приналежністю, рівнем політичного розвитку, ступенем етнічної самоорганізації тощо.

Російська імперія ревізувала ідеологічні, політичні засади та принципи етнічної політики, яку намагалася пристосувати до нових геополітичних умов. Головними її напрямами стали русифікація, нівелювання культурних потреб місцевих етносів, нищення будь-яких проявів сепаратистського й автономістського руху польського населення. Вони диктувалися низкою як внутрішньо-, так і зовнішньополітичних чинників.

Політика імперії відзначалася певним протекціонізмом щодо етноспільнот. Упродовж 1830–1840-х рр., після Листопадового повстання 1830 р., коли виникла потреба протистояти польським впливам у південно-західних губерніях, влада проводила жорстку обмежувальну політику в мовно-культурній, церковно-релігійній сферах життя етноспільнот і вирізнення на цьому ґрунті окремих їх груп. Пізніше, у 1880-х рр., унаслідок модернізаційних змін і з потребою запровадження реформ намітилося послаблення обмежень щодо етнічних груп. Водночас загальне спрямування етносоціальної політики урядів, направлене на русифікацію й утвердження впливів православ'я, посилювалося. У кожному випадку стосовно окремої спільноти влада, застосовуючи «індивідуальні» заходи обмежувального/протекціоністського характеру, враховувала чинники, що визначали окремішність становища чи то євреїв, чи то чехів, чи то німців, чи то поляків. Виходячи саме з таких позицій, застосовувалися відповідні заходи і центральними, і місцевими владними структурами. Якщо спільнота засвідчувала свою лояльність до владного режиму і підтримувала суспільно-політичну стабільність на території компактного проживання, то уряд визнавав її «партнером», гарантував привілеї, дотримувався тактики прагматизму і толерантності, якщо ж ні – застосовував репресивні заходи. Водночас важливими ознаками етнічних змін стали процеси адаптації колоністів, їхнє співжиття із місцевим населенням, асиміляційні намагання влади та протистояння їм із боку колоністів і місцевого українського, польського, єврейського етносів.

Активне оселення поляків, які у XIX ст. представляли чисельну етнічну неукраїнську спільноту в краї, відбулося після Люблінської унії 1569 р., внаслідок чого Волинь, Брацлавщина, Київщина і Підляшшя, за висловом Михайла Драгоманова, стали «польською провінцією»[128]. Польським магнатам і шляхті на Волині королі великі

[128] Драгоманов М.П. Историческая Польша и Великорусская демократия. Київ, 1917. С. 15.

надавали земельні володіння. Це був основний шлях зростання польської національної групи на Волині[129]. Польська колонізація Правобережної України набула здебільшого станового характеру.

За даними першого російського перепису 1897 р., у дванадцяти повітах Волинської губернії мешкало 166 327 поляків, із них – 82 470 чоловіків і 83 857 жінок, що становило 6,03 % усього населення краю. Компактне проживання поляків зафіксовано в Рівненському, Луцькому, Володимир-Волинському повітах. У наступні роки польська громада чисельно зростала не зважаючи на обмежувальну та дискримінаційну політику урядів, сягнувши до початку Першої світової війни близько 343 284 особи, тобто більше ніж 50 % польського населення українських земель. Після українців (2 658 432) та євреїв (548 176) поляки були третьою чисельною етнічною групою губернії[130].

У соціально-економічному житті губернії поляки займали провідне місце. Як зазначає Олександр Буравський, серед правлячого державно-адміністративного апарату (чиновники, судді, поліцейські) вони були на третьому місці після росіян й українців; у медицині – на другому після росіян, а у приватній юридичній діяльності – навіть на першому; 54,68 % поляків були селянами, зайнятими землеробством (21 549 осіб) і тваринництвом (629 осіб). За зайнятістю в цих галузях виробництва вони посідали друге місце після багаточисельного українського населення[131].

Чисельність польського населення, його розселення на Волині, господарська роль активізували громадську та політичну діяльність поляків, направлену на відродження національної державності, збереження мови, традицій, ідентичності польського етносу.

До середини XIX ст. влада, реалізуючи ідею інкорпорації «приєднаних» територій і їх господарського «підтягнення», зіткнулася із, окрім іншого, переплетенням етносоціальних проблем. Серед них «польське» питання набуло особливої гостроти після Січневого повстання 1863 р. Прагнення викорінити польські впливи на Волині здійснювалося шляхом русифікації краю (закриття польськомовних шкіл; заборона поширення книг і газет, їх друку). Обтяжливими для польських землевласників були урядові заходи у господарській сфері, що виявлялося в масових конфіскаціях, законодавчому обмеженні щодо землеволодіння. Указ від 5 березня 1863 р. передбачав накладання секвестру на земельні володіння «учасників заворушень»; указ 23 липня 1863 р. гарантував обов'язковий викуп селянами наділів, що були в їхньому користуванні, але належали польським землевласникам. А указ 10 грудня 1865 р. накладав заборону на купівлю землі особами польської національності, який аж до 1 травня 1905 р. служив основним бар'єром до збільшення земельних володінь поляків[132]. Так значна частина конфіскованих і секвестрованих земель перейшла на пільгових умовах у руки російських чиновників, що відповідало намірам російської влади посилити імперські впливи у західних губерніях.

[129] Nadolska W. Osadnictwo polskie w guberni Wolyńskiej (2 polowa XIX – początek XX wieku). Zamojszczyzna i Wolyń w minionym tysiącleciu. *Historia, Kultura, Sztuka* : konferencja naukova. Zamość, 2000. S. 141.

[130] Первая всеобщая перепись Российской империи, 1897 г. Т. VIII: Волынская губерния. СПб., 1904. С. 3, IX.

[131] Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир, 2004. С. 35.

[132] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 642. Спр. 497. Арк. 13 зв. – 14; Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Київ, 1998. С. 38.

Самодержавна влада прагнула обмежити діяльність Римо-католицької церкви. До прикладу, на Волині в 1860-х рр. були закриті костели в Крупці Дубенського повіту, Олексинці Старому Кременецького повіту, Опалині Володимир-Волинського повіту, у 1870-х рр. – у Гулевичах, Мельниці та Маційові Ковельського повіту, Катеринбург Кременецького повіту й ін. 1866 р. був ліквідований монастир францисканців у Межиріччі Острозького повіту, 1887 р. – монастир капуцинів у Старокостянтинові, 1891 р. – реформатів у Великих Дедеркалах Кременецького повіту. Припинили існування жіночі монастирі у Луцьку[133] (рис. 103).

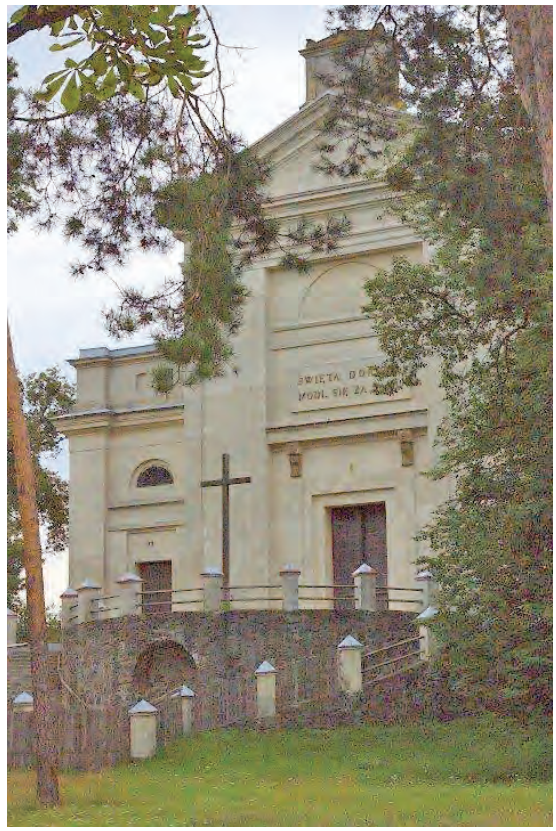

Рис. 103. Славута. Костел святої Дороти. Сучасне фото

Політика уряду щодо польського населення Волині незмінно залишалася жорстокою і дискримінаційною, була спрямована на витіснення польського елементу з усіх сфер суспільного життя Волині та продовжувалася з певними послабленням аж до початку XX ст.

Верховна влада намагалася знайти опору і лояльних союзників серед етноспільнот Волині та заохотити їх до господарської модернізації регіону, а тому друга половина XIX ст. відзначилася активним колонізаційним пересуванням іноземців на терени

[133] Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. С. 47.

краю, зокрема чехів і німців, хоча окремі їхні сім'ї й особи оселялися в регіоні й у попередні століття. Причинами активного колонізаційного руху іноземців на терени Волині були чинники комплексного характеру, зокрема економічні, релігійні, політичні, соціально-правові, психологічні, природно-географічні. Господарські умови оселення були значимішими: здешевлення землі, низька орендна плата.

Перші німецькі поселення на Волині з'явилися наприкінці XVIII ст. Від середини XIX ст. німецька колонізація стала масовою[134]. Перепис 1897 р. зафіксував у регіоні 171 331 особу (5,73 % населення краю)[135]. Далі чисельність німців зростала, проте вже не так швидко аж до початку Великої війни, що було пов'язано із загостренням міжнародної ситуації напередодні війни і, як наслідок, кардинальною зміною політики російської влади стосовно німців-колоністів.

Важливим був релігійний чинник у формування урядової політики щодо німецьких поселенців. Більшість німецьких колоністів належала до протестантських громад (меноніти, лютерани, баптисти) і лише незначна їхня кількість – до католиків (рис. 104). Основна частина німецьких поселян вийшла з Царства Польського, незначна кількість – із Австрії, Пруссії, Галичини. За соціальним складом німецькі колоністи належали до збіднілого та безземельного селянства, яке орендувало землі, частково – до ремісників і робітників.

Німецькі колоністи, розглядаючи територію Волині як транзитну, впродовж другої половини XIX ст. просувались у центральні райони імперії: трактом від Варшави через Ковель, Луцьк, Рівне, Житомир до Києва і далі. Проте значна частина колоністів, осідаючи в регіоні, поселялися на орендованих і дешевих землях у північній та поліській зонах губернії, утворювали колонії, що нагадували фермерські. З часом, упродовж 1880–1890-х рр. та на початку XX ст. їхнє матеріальне становище поліпшилося і кількість власників землі серед них зросла. Велике та середнє приватне землеволодіння не було характерним для німецького населення. Німці володіли земельними наділами переважно по 20–35 десятин, великих землевласників налічувалося лише 13 осіб, їм належали ділянки близько 2000 десятин, наприклад, Рудольф Рау, Йосип Шпермін, Рудольф Абель[136]. Поряд із рільництвом німці успішно займалися тваринництвом і переробкою його продукції (виготовлення ковбас, масла, сиру), в чому складали конкуренцію місцевим українцям й іншим колоністам. Волинські німці розвивали також і переробне виробництво, засновуючи винокуренні заводи, броварні, млини тощо.

Однак від 1980-х рр. ставлення влади до німців-колоністів змінюється, ініціатором чого виступило військове відомство, яке ініціювало низку антинімецьких законодавчих актів, спрямованих і на припинення німецької імміграції, і на ліквідацію німецького землеволодіння. Антинімецька позиція влади ґрунтувалася на звинуваченнях колоністів у симпатіях до Німеччини, підвищення цін на землю, «поганому» прикладі німців для місцевих селян (це стосувалося релігійного питання); у провину

[134] Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль, 2003. С. 28–30.

[135] Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. СПб., 1904. Т. VIII: Волынская губерния. С. IX.

[136] Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). С. 83–85.

ставився «замкнений спосіб життя» німецької громади, який складно піддавався контролю; влада звинувачувала німців у відмові вчити російську мову та те, що вони несуть «штундистську єресь». Такі настрої швидко стали популярними в російському суспільстві і реалізувалися через низку законодавчих актів стосовно іноземців, зокрема німецьких. Такі закони стосувалися прийняття/спонукання до підданства (1864 р.), встановлювали спільне управління над селянами та колоністами (1866 р.), зобов'язували служити в російській армії (1874 р.). У 1880-х рр. згадані акти доповнили обмеженнями власницьких прав колоністів.

Рис. 104. Луцьк. Кірха. 1915 р. Поштівка. Опубліковано в: Літевчук В. Луцьк у старовинній листівці, гравюрі та фотографії. Луцьк, 2012.

Закон 1887 р. у 22 губерніях імперії іноземним підданим заборонив придбання власницьких прав поза межами міських поселень, що змусило німців Росії термінове подавати прохання про підданство. Упродовж 1882–1887 рр. на Волині було подано близько 2 тис. таких прохань[137] (акт не стосувався вихідців із Царства Польського). 1887 р. влада вдалася до обмежень німецького шкільництва, школи були підпорядковані Міністерству народної освіти, що засвідчило намагання контролювати освіту, зокрема проводити русифікацію та виховувати німецьких дітей. Від 1888 р.

[137] Там само. С. 48.

колоністи уводилися до складу місцевих селянських і міщанських громад, а німецькі колонії включалися до складу тих громад, на території яких вони розташовувалися. Це означало підпорядкування волосному начальству, відбування земських і мирських повинностей тощо. Так ліквідувалася самоврядна система німецьких колоній, яка відособлювала їх від місцевої влади та населення, була засобом збереження німецьких етнічних традицій і релігії. 1892 р. з'явився закон, що забороняв німцям селитись у Волинській губернії поза межами міських поселень і в майбутньому купувати там права власності на нерухомість. Згадані закони призвели до припинення німецької колонізації Волині, а пізніше, в десятих роках XX ст., – до повного обмеження власницьких прав волинських німців.

У середині XIX ст. на територію Волинської губернії іммігрували чеські селяни з Моравії та Богемії, де тоді розгорталася аграрна криза, земля була дорогою, а слов'янське населення зазнавало утисків із боку влади імперії Габсбургів. Переселення чехів було ініційоване приватними особами Йозефом Пржибілом і Владіміром Олічем і на початку 1860-х рр. набуло масовості. Імміграція чехів викликала посилений інтерес російської влади, яка була зацікавлена у послабленні польських впливів. 10 червня 1870 р. Олександр II підписав указ на основі положення Комітету міністрів про оселення чехів на Волині («Про прийняття у російське підданство австрійських вихідців чехів, що переселилися у Волинську губернію, з наданням їм прав і переваг, встановлених для іноземних робітників, які оселяються в Росії»)[138], за яким чехи на пільгових умовах отримували підданство, звільнялися на п'ять років від виконання державних і громадських повинностей, їм надавалася «свобода віросповідання» та громадського самоврядування (упродовж 1870–1872 рр. утворено чотири чеські волості), а також чехи-батьки з дорослими синами звільнялися від рекрутської повинності. Указ став підставою для переселення чехів, а імміграція набула широких масштабів, оселення стало масовим.

Простежуються дві основні хвилі чеської імміграції на Волинь: перша – аграрна, або селянська імміграція (1860–1870-х рр.), друга хвиля – імміграція в міста та містечка техніків, інженерів, учителів (80–90-ті рр. XIX ст.). Унаслідок масовості переселення станом на 1897 р. на території губернії зафіксовано 27670 осіб чеського походження[139], що становило близько 55 % усіх чехів імперії. Найбільша кількість чехів осіла в Дубенському, Луцькому, Рівненському, Житомирському й Овруцькому повітах губернії. Чеські колонії розташовувалися компактно в південно-західній частині, дисперсно – на сході губернії, впродовж транспортних комунікацій (Квасилів, Дубно, Здолбунів), поблизу адміністративних центрів (Луцьк, Рівне, Житомир). Селилися чехи в українських поселеннях, забудовували окрему вулицю або окраїну («колонія», «чехи», «пшенец»), додаючи до вже існуючої української назви топоніми «чеський» чи «новий»: Крошна Чеська, Кнерути Чеські, Боратин Чеський, Новий Рачин, Новокраєв. Утворювали й окремі чеські колонії: Дідова Гора, Околек, Виногради.

За соціальною будовою чеська спільнота була переважно селянського походження. Вони оселялися, купуючи родючі землі «в складчину» з подальшим розподілом згідно

[138] ПСЗ РИ. Собр. 2. СПб., 1874. Т. XLV (1870). Отделение 2-е. № 48551.

[139] Общий свод по Империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. / под ред. А. Тройницкого. СПб., 1905. Т. II. С. VII–IX.

з внеском, рідше орендували. Ремісники та вчителі іммігрували разом із селянами, жили в колонії, обслуговуючи мешканців.

Волинські чехи, як тепер їх стали називати, були католиками і «чеськими братами» – протестантами. Синод, наглядаючи за іновірцями, за участі самих чеських священників Саски і Грдлічки, які іммігрували разом із громадою селян і конфліктували між собою, запропонували проєкт чесько-гуситської церкви. Проте чехи, що належали до різних конфесій, не сприйняли ідею нової церкви, ставилися до релігійної справи спокійно, заангажовані були переважно господарськими проблемами і, як пізніше згадували чехи-реемігранти, ходили до тої церкви чи костелу, яка розташовувалася найближче. Тому проєкт створення чесько-гуситської церкви не був реалізований, а російська влада вдалася до активного навернення чехів у православ'я.

Період протекції верховної влади чехам завершився, коли стало зрозуміло, що «за допомогою» чехів-колоністів неможливо створити в краї антикатолицьке середовище». Тоді уряд перейшов до обмежень, русифікації, наполягань у справі прийняття православ'я. 1874 р. ухвалено Статут про загальний військовий обов'язок, якому тепер підлягали і чехи. У наступні роки низка постанов обмежувала власницькі права колоністів, заборонялося купувати землю католикам, пізніше – іноземцям, а серед колоністів була частина без підданства. На думку статського радника Олександра Вороніна, спад імміграційного руху чехів був пов'язаний із *«труднощами у придбанні земельної власності»* й *«відмовою [...] в довічному звільненні чехів [...] від військової повинності»*[140]. Обмеження стосувалися і самоврядування та віросповідання чехів Волині: 1888 р. підписано указ про скасування трьох чесько-гуситських парафій, 1891 р. ліквідовано окремі чеські волості. Разом із ліквідацією окремого волосного управління було зруйновано і шкільну чеську освіту. На Волині функціонувало 28 чеських початкових шкіл, які були осередками чеської національної культури і збереження мови народу (рис. 105). 1887 р. початкові школи підпорядковано Міністерству народної освіти, чим покладено початок русифікації.

Упродовж 1892–1895 рр. уряд, у додаток до вже запроваджених раніше заходів із обмеження землеволодіння, заборонив іноземним поселенцям й іноземцям купувати землю у власність. Тому відбувалося масове прийняття чеськими колоністами православ'я; очевидно, важливішою для них була потреба у купівлі землі й адаптації до нових умов імміграції, аніж справжнє бажання нової віри. На підтвердження думки про роль господарських питань й житті іммігрантів один із організаторів переселення Владімір Оліч наголошував, що *«у той час чехи не збудували жодної церкви, а шинків – десять»*. В архівних справах зберігаються чисельні прохання чехів про прийняття православ'я, водночас фіксуються випадки протистояння, конфронтації; наприклад, у селах Дорогостаї та Вільшанці. Мешканцеві Луцького повіту Цимбалу було відмовлено у видачі свідоцтва на право володіння землею доки він не закріпить перехід у православну віру. Таку ж відмову отримали колоністи с. Боратина Чеського Луцького повіту[141].

[140] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 317. Спр. 92. Ч. 3. Арк. 128–130.

[141] Шульга С.А. Чехи в Західній Волині: від оселення до реемігрaції. Češi v Západní Volyni od osídlení k reemigraci : монографія. Луцьк, 2018. С. 57.

Рис. 105. Учні та вчителі першої чеської школи у Здолбунові (1917–1918 рр.). В легіонерській уніформі легіонери Чеської дружини Ламберт Єлінек і Адольф Долежал та вчитель Владімір Салава

Джерело: Книга "Krušina M. Zdolbunov - město na Ukrajinské Volyni ve vzpomínkách české minority". Otradovice, 2009. S. 6

6.5. Церковно-релігійне життя

Волинська губернія, яка була створена невдовзі після останнього поділу Речі Посполитої на частині інкорпорованих Російською імперією територіях, вирізнялася особливостями церковно-релігійного життя. Місцеве населення було парафіянами двох церков – Римо-католицької та Греко-унійної, які підпорядковувалися безпосередньо Папі Римському. Натомість Православна церква, традиційна для російської влади, парафій тут не мала. Перед царською владою постало завдання реорганізації церковно-релігійного життя в приєднаному краю, формування нового церковно-адміністративного устрою та правового регулювання діяльності усіх церков у такий спосіб, щоб максимально зменшити число римо-католицьких парафій і повністю ліквідувати греко-унійні, переосвятивши їх на православні (рис. 106).

Православна та Греко-унійна церква. 13 квітня 1793 р. імператриця Катерина II видала указ, який проголошував заснування на новоприєднаних білоруських й українських землях Мінської, Ізяславської і Брацлавської православної єпархії на чолі з архієпископом Віктором Садковським[142]. Потреба у відкритті окремої єпархії для вірних Ізяславської (згодом перейменованої на Волинську) губернії постала 1795 р. після того, як у приєднаних землях чисельність православних різко зросла унаслідок урядової політики масового примусового навернення вірних Греко-унійної церкви у православ'я[143].

[142] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17113.

[143] Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир, 1996. С. 13.

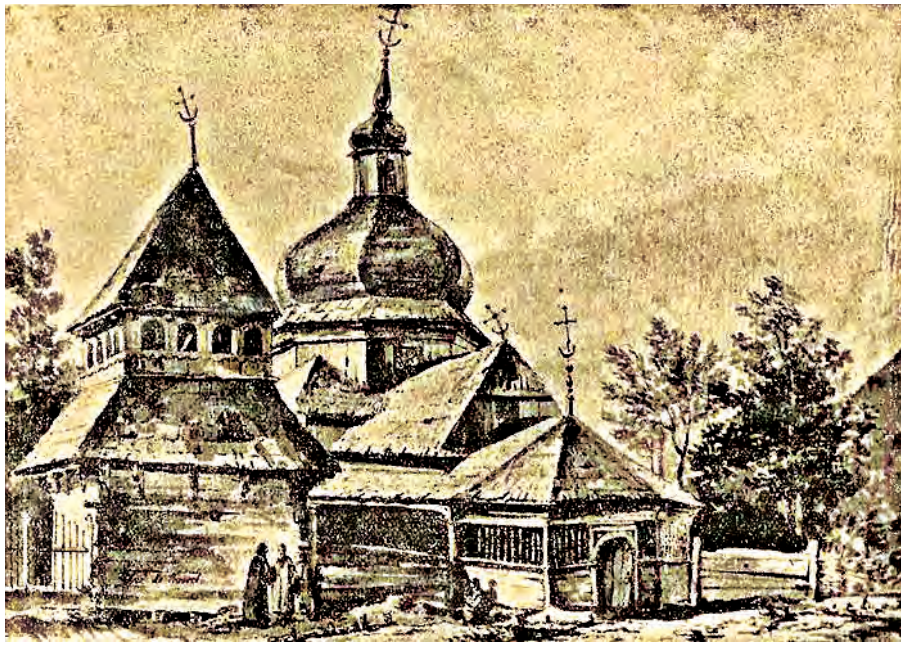

Рис. 106. Ковель. Церква Благовіщення Пресвятої Богородиці. Кінець 1790-х рр. Малюнок пером і пензлем. Художник Казимир Войняковський. Опубліковано: Znicz: miesięcznik regionalny. 1936. R. 3. Nr 11 (listopad)

Напередодні поділів парафії Унійної церкви на волинських землях у складі Речі Посполитої входили до кількох єпархій: Луцько-Острозької, Холмсько-Белзької, Володимирської та Київської митрополичої[144]. На волинських теренах процес навернення уніатів у православну віру активно почав відбуватися лише після третього поділу Речі Посполитої. 6 вересня 1795 р. вийшов імператорський указ, у якому йшлося про ліквідацію (серед інших) таких греко-уніатських єпархій: Луцької, Київської митрополичої і Володимирської. Унійні монастирі та церкви Волинської, Подільської і Брацлавської губерній приписувалися до Білоруської єпархії та переходили у віддання архієпископа Полоцького Іраклія Лісовського[145].

Упродовж перших місяців у православ'я перейшло лише кілька парафій, але після залучення до акції навернення поліції та каральних загонів навернення уніатів набуло масового характеру і наприкінці 1796 р. в межах Волинської губернії в православ'я перейшло 847 храмів, 767 священників, дев'ять протоієреїв і 145 762 вірян[146]. Зважаючи на зростання чисельності православної пастви, Імператорським указом ще від 12 квітня 1795 р. проголошувалося створення православної Житомирської вікарної єпархії із штатом й утриманням єпархії 3-го класу[147]. Очолив її Варлаам Шишацький,

[144] Білик В., Карліна О. Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX століть. Львів, 2018. С. 36.

[145] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17384.

[146] Петров Н.И. Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края. СПб., 1888. С. 361.

[147] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXIII. № 17318.

єпископська резиденція якого й орган єпархіального управління – Волинська духовна консисторія були в Острозі[148]. Консисторія у своїй діяльності керувалася «Духовним регламентом», затвердженим 1721 р., постановами Святійшого Синоду і світськими документами[149]. Для підготовки православного духовенства у травні 1796 р. в Острозі була відкрита Волинська духовна семінарія.

До кінця XVIII ст. 102 новонавернені греко-унійні парафії із 39 тисячами парафіян були включені до Житомирської православної єпархії, яка тоді вже налічувала 1076 парафій[150]. Організаційне оформлення церковно-адміністративного поділу Православної церкви завершувалося 1799 р. За указом від 16 жовтня 1799 р., межі православних єпархій мали співпадати з адміністративними межами губерній і носити ту ж назву, що й губернії. Житомирська православна єпархія, яка охоплювала Волинську губернію, перейменовувалася у Волинсько-Житомирську. Єпископ Волинсько-Житомирської єпархії Варлаам Шишацький, який був вікарієм Мінської єпархії, проголошувався самостійним єпископом через значну кількість православних церков у Волинській губернії[151].

Правління Павла I й Олександра I позначилося послабленням тиску на Греко-унійну церкву, віряни почали повертатися назад в унію. 28 квітня 1798 р. Павло I розпорядився відновити Луцьку греко-уніатську єпархію на чолі з єпископом Стефаном Левинським (остаточно була ліквідована 1828 р.), яка підпорядковувалася відділу з католицьких духовних справ Міністерства юстиції[152]. Управління церковними справами здійснювала консисторія, розташована в Луцьку. Структурно парафії Греко-унійної церкви поділялися на прообіціалії, суррогації, протопресвітеріати та деканати, кількість яких не була сталою. Ці структурні одиниці очолювали декани, яким підпорядковувалися парафіяльні священники і які були підзвітні консисторії.

Станом на 1807 р. налічувалося 155 унійних парафій із 88 492 вірними в них та 23 василіанські монастирі з 222 ченцями і 9632 вірними, разом – понад 98 тисяч[153]. Значна частина парафій займалася освітньою та благодійною діяльністю, утримуючи парафіяльні школи та невеликі шпиталі.

Згідно з рапортом Волинського православного єпископа Стефана до Синоду за 1819 р. за даними, зібраними консисторією, на цей рік у Волинській православній єпархії було 1567 парафій; у межах єпархії налічувалося 156 греко-уніатських парафій (переважно в Ковельському, Луцькому, Володимир-Волинському, Овруцькому, Житомирському і Дубнівському повітах) і 25 василіанських монастирів (найбільші – в Почаєві, Любарі, Білостоці, Кременці, Тригір'ї, Жидичині, Загорові, Овручі). Крім того, уніати збудували 107 каплиць, а завдяки агітації василіан і римо-католицького

[148] Держархів Житомирської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 70. Арк. 1.

[149] ПСЗ РИ. Собр. 2. СПб., 1842. Т. XVI. № 14409.

[150] Рункевич С.Г. История Минской архиепископии (1793–1832). СПб., 1893. С. 400.

[151] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXV. № 19156.

[152] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXV. № 18503.

[153] Білик В., Карліна О. Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX століть. С. 141.

духовенства на цей час із православ'я в унію повернулася 9321 особа, а латинський обряд прийняло 1258 осіб[154].

Щоб обмежити вплив Римо-католицької церкви на уніатів, 22 квітня 1828 р. був виданий імператорський указ, за яким Греко-унійна церква виводилася з-під управління Римо-католицької шляхом відокремлення Греко-уніатського департаменту від Римо-католицької духовної колегії й утворенням окремої Греко-уніатської духовної колегії[155]. Тиск на Греко-унійну церкву посилився після Листопадового повстання 1830 р., яке знайшло підтримку в частини вірян і ченців Василіанського чину. Результат не забарився – уряд почав масово закривати василіанські монастирі. 1831 р. за підтримку повстання був закритий Почаївський монастир, усе його майно, зокрема друкарню й велику бібліотеку, передано Православній церкві і тут почала діяти Почаївська лавра. До кінця 30-х рр. XIX ст. залишилося лише три василіанські монастирі – в Любарі, Тригір'ї та Кременці, які стали місцями утримування непокірного духовенства та ченців (рис. 107).

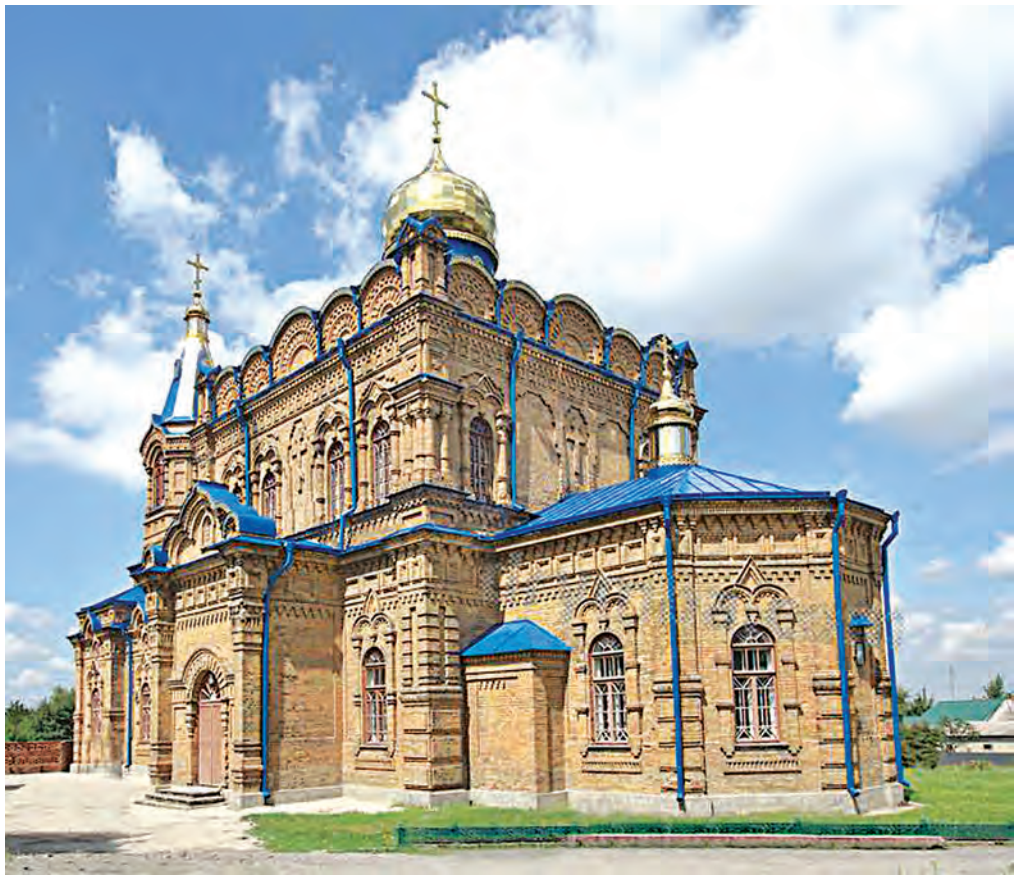

Рис. 107. Кременець. Покровська (полкова) церква. 1902–1905 рр. Сучасне фото.

[154] Российский государственный исторический архив. Ф. 796. Оп. 100. Д. 678. Л. 6–32.

[155] ПСЗ РИ. Собр. 2. СПб., 1828. Т. III. № 2086.

У межах Волинсько-Житомирської православної єпархії напередодні проголошення «Акта возз'єднання 1839 р.» Греко-унійної церкви з Православною 1839 р. у Волинській губернії налічувалося 4359 уніатів[156].

Після ліквідації Греко-унійної церкви кількість православних парафій збільшилася, тому 1841 р. при Волинсько-Житомирській православній єпархії була заснована Острозька вікарна єпархія (1902 р. перейменована в Кременецьку), а єпархіальне управління розмістилось у Житомирі. Принагідно зауважимо, що 1891 р. була відкрита Володимир-Волинська вікарна єпархія, а 1910 р. – Острозька[157].

Завершуючи оформлення церковно-адміністративного устрою Православної церкви, російська влада 1841 р. видала новий «Статут духовних консисторій», за яким архієрей здійснював управління парафіями через духовні правління. Але вже на 60-ті рр. XIX ст. вони були ліквідовані й парафіяльне духовенство стало підпорядковуватися консисторії безпосередньо через благочиння (благочинні округи), які очолювали благочинні священники[158]. Дбаючи про забезпечення парафій храмами, уряд розгорнув програму будівництва православних церков, для чого при Міністерстві внутрішніх справ навіть був утворений окремий церковно-будівничий відділ. Станом на 1863 р. у губернії мешкало 1171356 православних[159], для яких упродовж 1858–1874 рр. збудовано 44 нові храми, а 272 були на капітальному ремонті. Прагнучи перетворити православне духовенство, по суті, на чиновників, уряд перевів його на державне утримання, відповідними розпорядженнями забезпечуючи виплати певних сум і наділення земельними ділянками.

На початок XX ст. Волинська православна єпархія мала 1999 храмів, 207 каплиць і молитовних будинків. 1912 р. в єпархії налічувалося 2150 храмів, які відвідувало 2 698 377 парафіян[160]. Також змінювалася і чисельність парафій. 1891 р. їх було 1696, але для кращого матеріального забезпечення духовенства та храмів уряд дещо зменшив їх кількість, скоротивши її до 1321 станом на 1912 р. Крім того, у Волинській губернії до 1917 р. діяло також 11 чоловічих (зокрема Почаївська лавра) та шість жіночих монастирів (Городищенський, Дубнівський, Зимненський, Корецький, Любарський та Овруцький)[161].

У першій третині XIX ст. духовно-навчальні заклади підпорядковувалися Духовно-учбовому управлінню, а 1839 р. була створена Комісія духовних училищ як синодальний орган влади[162]. 1867 р. імператор затвердив нові статути та штати духовних училищ і семінарій, запровадження яких у Волинській губернії завершилося 1872 р. Отже, у Волинсько-Житомирській єпархії діяли такі навчальні заклади: Волинська духовна

[156] Білик В., Карліна О. Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX століть. С. 136–137.

[157] Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 8. Спр. 1601. Арк. 105.

[158] Боярчук А. Православне духовенство Волинської губернії: формування, матеріальне забезпечення, громадська та душпастирська діяльність : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луцьк, 2019. С. 124.

[159] Китченко Ф. Иноверцы в Волынской губернии. Извлечено из Вестника юго-западной и западной России. Киев, 1863. С. 20.

[160] Обзор Волынской губернии за 1912 г. Приложение к всеподданнейшему отчету Волынского губернатора. Житомир, 1913.

[161] Жилюк С. Російська православна церква на Волині (1793–1917 рр.). Житомир, 1996. С. 16–18.

[162] Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 422. Арк. 1.

семінарія (відкрита ще 1796 р. в Острозі), духовні чотири чоловічі та два жіночі училища (вони в різні роки діяли в Ковелі, Мильцях, Клевані, Острозі, Кременці, Житомирі), а також організовувалися паломницькі курси та церковно-учительські школи.

Для утвердження православ'я в краї з другої половини XIX ст. було організовано 23 православні братства, з яких особливо активну просвітницьку, освітню та благодійну роботу провадили братства у Луцьку, Острозі, Кременці, Володимирі-Волинському. Їхні члени займалися не лише пропагуванням ідей російського православ'я, але й піклувалися про відновлення храмів і будівництво нових церков; організацію навчальних закладів і шпиталів; опікунською справою; проведенням краєзнавчих досліджень тощо[163]. Діяльність й історію Православної церкви у Волинській губернії висвітлювали у «Волинських єпархіальних відомостях», які з благословіння єпископа Агафангела і відповідно до синодального наказу почали видавати з 1866 р. й розповсюджувати майже по всіх парафіях. Окремий екземпляр відправляли до Синоду[164].

Римо-католицька церква. Після третього поділу Речі Посполитої Римо-католицька церква на волинських землях опинилася під пильною увагою імперської влади, оскільки, підпорядковуючись безпосередньо Папі Римському, була для неї ворожою. Тому уряд насамперед доклав зусиль, аби підпорядкувати її собі.

Уже після першого поділу Речі Посполитої влада впровадила низку законодавчих актів, унаслідок яких у Російській імперії було порушено головну засаду управління Римо-католицькою церквою: католиків вивели з-під верховенства Папи Римського. Натомість було створено окрему систему управління та призначено власного вищого церковного ієрарха для усіх римо-католиків держави. 1797 р. при Юстиц-колегії ліфляндських, естляндських і фінляндських справ було утворено Департамент для римо-католицьких справ – вищий орган управління Римо-католицькою церквою[165]. 13 листопада 1801 р. його замінили на Римо-католицьку духовну колегію, яка була у підпорядкуванні Сенату. До 1875 р. Ватикан не визнавав колегію як повноважний орган Католицької церкви в Росії[166]. Так, папський престол був усунутий від управління Римо-католицькою церквою в межах імперії. Про це чітко сказано в імператорському указі від 17 березня 1799 р., в якому наголошувалося, що управління Римо-католицькою церквою має здійснюватися лише в межах російського законодавства[167]. Важливим кроком на шляху врегулювання правового становища Римо-католицької церкви в Російській імперії було підписання 3 серпня 1847 р. між імперією та Римом конкордату, статті якого регулювали церковно-адміністративний поділ РКЦ, повноваження архієпископа та єпископів тощо[168].

---

[163] Боярчук А.С. Православне духовенство Волинської губернії: формування, матеріальне забезпечення, громадська та душпастирська діяльність : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Луцьк, 2019. С. 131–135; Жилюк С. Російська православна церква на Волині... С. 58–67.

[164] Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 298. Арк. 6–7.

[165] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXIV. № 17836.

[166] Шостак І.В. Основні аспекти становлення адміністративно-територіального устрою РКЦ на українських землях у складі Російської імперії протягом кінця XVIII – початку XX ст. *Наукові записки. Серія: Історичне релігієзнавство*. 2012. Вип. 6. С. 332.

[167] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXV. № 18892.

[168] Шостак І.В. Основні аспекти становлення адміністративно-територіального устрою... С. 333.

Намагаючись уніфікувати управління християнськими конфесіями в межах держави, влада законодавчо оформлювала й церковно-адміністративний устрій Римо-католицької церкви за зразком Православної. Імператорським указом від 28 квітня 1798 р. у новоприєднаних від Польщі землях створювалося шість римо-католицьких дієцезій, із яких одна – Луцька, на чолі з єпископом Каспером-Казимиром Цецішевським, охоплювала римо-католицькі парафії Волинської губернії[169].

У подальшому устрій церкви реорганізовувався. Уже до кінця року до Луцької дієцезії була приєднана Київська (зі зміною назви на Житомирська) і створювалася одна – Луцько-Житомирська римо-католицька дієцезія на чолі з єпископом Каспером-Казимиром Цецішевським, яка мала два кафедральні костели – в Луцьку та Житомирі[170].

На рубежі XVIII–XIX ст. була сформована структура дієцезії. Вона поділялася на деканати, які об'єднували римо-католицькі парафії того чи того повіту. Упродовж наступних десятиліть кордони дієцезії змінювалися, оскільки деякі парафії вона отримувала, а деякі включалися в межі інших дієцезій[171]. Кількість деканатів коливалася в межах 12–14. 3 серпня 1847 р. між Російською імперією й Апостольською столицею був підписаний конкордат, за яким визначалася територіально-адміністративна організація Римо-католицької церкви й особливості її управління. Кількість деканатів зросла до 17, а число парафій дорівнювало 170[172]. У Волинській губернії були Житомирський (12 парафій), Заславський (п'ять парафій), Новоград-Волинський (десять парафій), Овруцький (десять парафій) і Рівненський деканати (кількість парафій не встановлена). Тобто на початок XX ст. понад 40 римо-католицьких парафій Волинської губернії були об'єднані в п'ять деканатів. Причому до складу однієї парафії могло входити більше як десять населених пунктів. Кількість вірних у парафіях упродовж другої половини XIX – початку XX ст. також не була сталою. Саме тоді вона зросла вдвічі: з 172 266 римо-католиків у 1863 р.[173] до 348 485 – у 1912 р.[174]

Питання майнового забезпечення римо-католицького духовенства і парафій влада врегулювала як і в Православній церкві. 15 грудня 1843 р. вийшов імператорський указ, за яким із 1 травня 1844 р. усі римо-католицькі парафії були поділені на п'ять класів, а для утримання духовенства було виділено штати[175].

Особлива увага російської влади була спрямована на римо-католицькі чернечі ордени, які вона вважала центрами опозиції. На першу третину XIX ст. у Волинській губернії в межах Луцько-Житомирської дієцезії діяло 53 римо-католицькі монастирі

[169] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXV. № 18504.

[170] Поліщук О. Структура Луцько-Житомирської римо-католицької дієцезії наприкінці XVIII – на початку XX століття. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* 2001. № 10. С. 4.

[171] Тихонов А. Католики, мусульмане и иудеи Российской империи в последней четверти XVIII – начале XX в. СПб., 2007. С. 88.

[172] Держархів Житомирської обл. Ф. 178. Оп. 6. Спр. 165. Арк. 1–2.

[173] Китченко Ф. Иноверцы в Волынской губернии. Извлечено из Вестника юго-западной и западной России. Киев, 1863. С. 22.

[174] Обзор Волынской губернии за 1912 г. Приложение к всеподданнейшему отчету Волынского губернатора. Житомир, 1913.

[175] ПСЗ РИ. Собр. 2. СПб., 1844. Т. XVIII. № 17403.

(48 чоловічих і три жіночі), які належали до різних чернечих орденів. При 33 монастирях діяли парафіяльні школи, частина обителей утримували богодільні чи шпиталі. Приводом до закриття римо-католицьких монастирів стало Листопадове повстання 1830 р., яке активно підтримали і духовенство, і віряни. Було закрито 35 монастирів, їхнє майно секуляризовано і передано в державну казну, а потім Православній церкві[176].

Імператорським указом від 25 грудня 1841 р. в позосталих римо-католицьких монастирів відбиралося усе нерухоме майно і передавалося в державну казну[177]. Так, чисельність римо-католицьких обителей продовжувала скорочуватись: 1866 р. в Луцько-Житомирській дієцезії було вісім монастирів (із них у Волинській губернії – шість: Межиріч-Острозький, Заславський, Дедеркальський, Старокостянтинівський, Дубенський і Луцький жіночий (бригіток)), 1887 р. – три (два – у Волинській губернії: Дубенський і Заславський), а на початку XX ст. залишився лише один – Заславський бернардинський монастир[178].

Старовіри. Церковно-релігійне життя у Волинській губернії характеризувалося також присутністю тут громад старообрядців, які не визнали церковної реформи патріарха Никона 1653 р., яка мала на меті змінити деякі обряди у богослужінні. Ці громади, уникаючи переслідувань із боку російської влади й ортодоксальної церкви, переселялися з російських губерній у віддаленіші, зокрема й у губернії Західного краю.

Законодавство Російської імперії стосовно старообрядців було доволі жорстким. Катерина II заборонила їм будувати церкви, молитовні будинки і дзвіниці, а от Павло I дозволив ремонтувати старі храми і будувати нові. Репресивною стосовно старообрядців була політика Миколи I, укази якого обмежували права старообрядницьких богаділень і монастирів, забороняли будувати відповідні молитовні будинки, в'їзд у Росію старообрядців із-за кордону, вони також втратили право бути обраними на громадські посади в містах. Обмежувалися їхні виборчі права й у сільській місцевості. Старовіри не мали права реєструвати шлюби, народження, смерть. Реальна зміна державної політики щодо старообрядців настала в період правління Олександра III. 1883 р. він надав право богослужіння «розкольникам» за умови виконання загальних правил благочинного й громадського порядку; дозволялося ремонтувати молитовні споруди, не змінюючи їх зовнішній вигляд. На початку XX ст. тиск на старообрядців дещо послабився, але під впливом офіційної Православної церкви за кілька років їхні права знову були урізані[179].

На Волині громади старовірів з'явилися наприкінці XVIII ст. На середину XIX ст. вони були зафіксовані на сході губернії, в селах Пилипи, Городенка, Вільськ, Андрушівка, Мясковці (Мясківка) Житомирського, Чолівка Овруцького та Янушівка

[176] Кирилюк А.О. Римо-католицькі монастирі Луцько-Житомирської дієцезії у кінці XVIII – першій половині XIX століття : дис. ... д-ра філософії : 032 / Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2020. С. 170–173.

[177] ПСЗ РИ. Собр. 2. СПб., 1841. Т. XVI. № 15153.

[178] Поліщук О. Структура Луцько-Житомирської римо-католицької дієцезії... С. 6.

[179] Мірошниченко О. Українські старовіри й російська влада (кінець XVIII – початок XX ст.). *Проблеми політичної історії України.* 2019. Вип. 14. С. 17–21.

Новоград-Волинського повіту[180]. Зважаючи на невелику кількість поселень, ці надзвичайно замкнуті групи старовірів були доволі чисельними. Зокрема, на початку XIX ст. у губернії зафіксовано 1200 осіб, на середину XIX ст. – 3550, а за переписом 1897 р. – 8282[181]. Проживали у Волинській губернії представники обох течій старовірів – попівці, які визнавали необхідність присутності священників при богослужіннях і проведенні обрядів, і безпопівці, які після смерті старовисвяченого духовенства не сприймали священників, висвячених після никонівської реформи, а тому не вбачали в них потреби.

У зв'язку із заборонами старовіри мали на Волині лише десять храмів. У більшості випадків вони проводили таємні служінні у приватних домівках. Упродовж усього періоду старовіри залишалися під пильною увагою й Православної церкви, яка будь-що прагнула навернути їх. Із цією метою був розгорнутий цілий місіонерський рух. Однак його результати виявилися скромними. Так, 1912 р. у Волинській губернії було лише 251 єдиновірців – осіб, які все ж таки долучилися до Російської православної церкви. Загалом у губернії цього року зафіксовано 7954 старообрядці. Як і століття тому, вони зосереджувалися здебільшого у трьох повітах – Житомирському (3993 особи), Новоград-Волинському (1851 особа) й Овруцькому (1736 осіб). У решті повітів кількість старовірів була такою: Володимир-Волинський – 87, Ковельський – 49, Луцький – 38, Дубенський – 27, Рівненський – 77, Кременецький – 21, Острозький – 21, Заславський – 9, Старокостянтинівський – 45[182].

Протестантизм. Із другої половини XIX ст. теренами Волинської губернії почав ширитися протестантизм, представниками якого тут були німці та чехи. Перші баптистські громади німців зафіксовано у 1862–1863 рр. у с. Сорочин і колонії Нейдорф на Житомирщині. Упродовж кількох наступних років було засновано ще кілька громад, а їхня чисельність почала активно зростати після 1879 р., коли російська влада офіційно дозволила баптизм. 1912 р. відомо про існування понад 50 баптистських громад німців у восьми повітах губернії (крім Ковельського, Володимир-Волинського, Старокостянтинівського та Кременецького). Тоді ж на Волині з'являються й чеські баптистські громади. Однією з перших була зареєстрована громада у с. Куличів Володимир-Волинського повіту. На початку XX ст. на Волині існувало близько 20 чеських баптистських громад, які зосереджувалися здебільшого в Луцькому та Дубенському повітах[183].

Серед місцевого корінного населення ідеї протестантизму, джерелом яких були німецькі та чеські колоністи, почали ширитися на рубежі XIX–XX ст. Із офіційних джерел того часу нелегко з'ясувати наскільки євангельський рух був поширений серед українців губернії, адже у статистичних даних зазвичай вказувалася загальна кількість протестантів без зазначення їхньої національності. Існує думка, що саме

[180] Поліщук Ю. Старовіри Правобережної України як об'єкт політики російського царизму (кінець XVIII – початок XX століття). *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України.* 2007. Вип. 36. С. 396–397.

[181] ЦДІАК України. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 32. Арк. 27. Спр. 36. Арк. 32; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. СПб., 1904. Т. VIII: Волынская губерния. С. VIII.

[182] Памятная книжка Волынской губернии на 1913 год. Житомир, 1912. С. 54–59.

[183] Левтерова Г.В. Пізній протестантизм у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: географія поширення. *Протестантизм в Україні.* URL: https://ugi.edu.ua/wp-content/uploads/2020/07

у Волинській губернії була сконцентрована найбільша кількість протестантів-іноземців, отже, і їхній вплив на місцеве населення був визначальним. Однак можемо констатувати, що порівняно з іншими губерніями частка українців-протестантів на Волині не була найбільшою. Зокрема, 1912 р. у Волинській губернії із 15 784 зареєстрованих євангелістів було 6 тисяч українців[184].

Формування перших українських баптистських громад наприкінці 1870-х рр. було пов'язане з іменем Івана Рябошапки, який прибув із півдня України й охрестив перших євангелістів у селах Тудорів Острозького повіту та Синів Рівненського повіту. Документи фіксують громади в селах Пекарщина, Горошки та Дашенка, Фасівська Рудня Житомирського повіту[185], Суємець Новоград-Волинського, Конотопи Заславського, Смолдирево Новоград-Волинського повітів. На початку XX ст. євангельські громади виникли в Дубно (1902 р.), Ковелі (1908 р.), Луцьку (1911 р.), Рівному (1912 р.) та Здолбунові (1916 р.)[186].

Ще однією течією протестантизму на Волині були адвентисти сьомого дня, але адвентистські громади українців тут почали виникати вже у пізнішому часі.

Характеризуючи церковно-релігійне життя населення Волинської губернії кінця XVIII – початку XX ст., можемо констатувати, що упродовж цього періоду конфесійний склад населення зазнав істотних змін. На момент входження Волині до складу Російської імперії все її населення було парафіянами двох церков – Римо-католицької і Греко-унійної. Релігійна політика російської влади мала на меті утвердити в краї панування Православної церкви шляхом знищення Греко-унійної й обмеження впливу Римо-католицької. Так, на середину XIX ст. населення губернії було вірними двох церков – Православної та Римо-католицької. Тоді ж у краї з'явилася невелика частина старовірів, які потрапили сюди з інших регіонів імперії. Із другої половини XIX ст. на Волині поширюються ідеї протестантизму, основними носіями яких стали колоністи німці та чехи.

Юдаїзм. Єврейська ментальність на Волині формувалася за наявності своєї релігії, мови (для розмови з Богом – іврит, із простим євреєм – ідиш), побуту і соціальної структури. Волинські євреї відзначалися побожністю, зберігали традиційний побут й одяг.

На початку XIX ст. термін «ортодоксальний» увійшов у повсякденну практику для позначення традиційного юдаїзму, який передбачає віру у відкриття Тори Мойсеєві на горі Сінай, Боже походження Письмового закону та його усне тлумачення, що регламентує всі аспекти повсякденного й особистого життя.

На межі XVIII–XIX ст. на Волині євреї здійснювали релігійні практики в 19 синагогах і 53 молитовних школах[187] (рис. 108). На середину XIX ст. у губернії функціонувало 245 молитовних будинків, а до кінця століття їх кількість збільшилася до 332[188].

---

[184] Опря І.А. Національний склад протестантських громад Правобережної України на початку XX ст. *Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Серія: Історичні науки.* 2004. Т. 12. С. 165.

[185] Держархів Житомирської області. Ф. 1. Оп. 22. Спр. 1336. Арк. 1–55.

[186] Левтерова Г.В. Пізній протестантизм у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: географія поширення. *Протестантизм в Україні.* С. 94–98. URL: https://ugi.edu.ua/wp-content/uploads/2020/07

[187] Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем. СПб., 1912. Т. V. С. 535.

[188] Приложение ко всеподданейшему отчету Волынского губернатора за 1882 г. Житомир, 1883. С. 22.

Рис. 108. Луцьк. Велика синагога. Інтер'єр. Фото експедиції С. Ан-ського. 1912 р.

У життєдіяльності єврейських громад завжди велике значення надавалося суворому дотриманню юдаїзму. Релігійні, освітні та судові функції виконував рабинат, до якого входили авторитетні представники общини на чолі з рабином. Рабини проводили богослужіння в синагозі, стежили за дотриманням кожним членом общини юдейського звичаєвого права, численних ритуалів і традицій. Рабин був не лише релігійним лідером, але й посередником між общиною та місцевою владою[189]. Обмежуючи права євреїв, російська влада не оминула й інститут рабинів. Кандидатуру обраного общиною рабина мала затверджувати губернська влада, а з другої половини XIX ст. уряд увів посаду т. зв. казенного рабина, який отримував відповідне посвідчення й оплату своєї праці з місцевого бюджету. В його обов'язки входило представляти громаду в місцевих органах влади, роз'яснювати членам громади державні закони та розпорядження, вести метричні книги, у дні державних свят завершувати проповіді закликами до покірності владі[190].

[189] Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України у контексті етнічної політики Російської імперії (кінець XVIII – початок XX ст.). Київ, 2012. С. 294.

[190] Поліщук Ю. Етноконфесійна політика російського царизму в Правобережній Україні (кінець XVIII – початок XX ст.). *Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету.* 2008. № 24. С. 73.

Хасидизм виник у середині XVIII ст. на Поділлі. Із другої половини XVIII ст. на Волині в юдаїзмі існувало дві течії – ортодоксальний юдаїзм (рабинізм) і хасидизм – новітній напрям юдаїзму, де ключову роль відігравали цадики.

Хасидизм вирізнявся екстатичною поведінкою, яка досягалася під час молитов. Свої проповіді цадики здійснювали не на івриті, а мовою ідиш. Вони проповідували створення людини Богом для щастя й радості, а тому закликали своїх послідовників радіти життю, в усьому покладаючись на Бога. Тоді як рабин був фактично посадовою особою, цадика вважали пастирем, харизматичним лідером, духовним авторитетом, непересічною особою. Володимир-Волинський був одним із центрів хасидизму в губернії. Тут жила «Людмирська діва», Хана-Рахель Вербермахер (померла 1892 р.), єдина цадекет (праведниця), тобто цадик-жінка, єдина в хасидизмі»[191].

Російська влада неприязно ставилася до хасидів, що виявлялося в обмеженні прав цадиків. Спочатку для пересування губернією їм потрібно було отримати дозвіл влади. Пізніше, вважаючи, що цадики провокують безлад і непокору владі, їм узагалі було заборонено покидати місце свого проживання. Діяльність хасидів влада намагалася обмежити також шляхом заборони їхньої літератури, яку друкували у єврейських друкарнях Корця, Дубно, Славути, Полонного[192]. До боротьби влади з хасидами долучалися й ортодоксальні євреї. Однак уже у 1880-х рр. дві течії юдаїзму змогли порозумітися і мирно співіснувати у подальшому.

Тобто на початку XX ст. населення Волинської губернії було багатоконфесійним: діяли громади православних, римо-католиків, протестантів і старовірів, значну частину населення складали юдеї, але домінувала Православна церква, духовенство якої, фактично, стало чиновниками на службі у царату.

6.6. Культурно-освітні процеси

Після розв'язання першочергових політико-адміністративних завдань на Волині, приєднаній у 1792–1795 рр. до Російської імперії, нова влада взялася за творення такого культурного простору, який би закріпив її панування. Серед практичних заходів, направлених на його формування, чи не першочерговим було вироблення продуманої освітньої політики, яка би, з одного боку, не відштовхнула від імперського трону місцеву еліту, а з другого – сприяла би вихованню вірнопідданих правлячої династії. До уваги потрібно було взяти й існуючі традиції в галузі шкільництва, і власні можливості утвердження свого бачення навчально-виховної справи.

У Речі Посполитій ще у 1770-х рр. відбулася реформа, під час якої шкільна освіта перейшла у відання державного органу – Едукаційної комісії (Komisja Edukacji Narodowej). До 1794 р. вона контролювала всі школи, зокрема монастирські. Територія держави була поділена на десять навчальних округів, один із яких – Волинський із центром у Кременці – охоплював Волинське воєводство.

[191] Музиченко В. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського. Луцьк, 2011. С. 37–40.

[192] Поліщук Ю.М. Національні меншини Правобережжя України... С. 303.

Школи поділялися на шестикласні окружні із семирічним терміном навчання (у Кременці) та трикласні підокружні з дворічним курсом навчання у кожному класі (у Луцьку, Олиці, Володимирі, Острозі). Едукаційна комісія виробила програму навчання в дусі поміркованого просвітництва, опублікувала новаторські підручники для шкіл, виховала нові вчительські кадри.

У Російській імперії формування моделі освіти відбувалося поступово і завершилось у першій чверті XIX ст. Розроблені 1803 р. новоствореним Міністерством народної освіти «Попередні правила народної освіти»[193] передбачали поділ держави на навчальні округи на чолі з університетами, виділення трьох типів шкіл (початкові, повітові та гімназії), підпорядкування шкіл нижчого типу вищим[194]. У губернських містах мали відкриватися гімназії, а в кожному повітовому місті – школа («училище») (рис. 109).

Рис. 109. Луцьк. Будинок монастиря шариток, де в різні часи розміщувалися гімназія, повітова дворянська школа, міська школа. 1908 р. Листівка. Опубліковано в: Літевчук В. З історії луцьких шкіл XVII – початку XX століття. Монітор Волинський 2019. 1 березня

Волинська губернія разом із сімома іншими, які охоплювали територію колишньої Речі Посполитої, увійшли до Віленського навчального округу. Тоді у губернії працювало 11 шкіл, із яких три (у Луцьку, Кременці та Житомирі) фінансувалися зі спеціального освітнього фонду, ще три утримували василіанські монастирі (у Любарі, Овручі та Володимирі-Волинському), дві – отці-піяри (у Дубровиці та Межирічах Корецьких), по одній – монастир кармелітів у Бердичеві, монастир домініканців у Любарі, капітула костелу в Олиці.

Для Волинської, Київської та Подільської губерній, віддалених від Віленського університету, запровадили посаду інспектора («візитатора»), наділеного широкими

[193] Об устройстве училищ. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения.* Изд. 2-е. СПб., 1873. Т. 1: *Царствование императора Александра I. 1802–1825.* № 7. Стб. 13–21.

[194] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXVII. № 20598. С. 442.

повноваженнями. Ним став Тадеуш Чацький (1765–1813 рр.), відомий як автор публікацій із історії, права, економіки, заможний волинський землевласник[195]. За задумом Т. Чацького, поліпшення освіти у підлеглих йому губерніях варто було почати зі створення гімназії, навчальна програма якої містила би гуманітарні та математично-природничі предмети, доповнені дисциплінами з практичним застосуванням[196].

Урочисте відкриття Волинської гімназії в Кременці відбулося 1 жовтня 1805 р.[197] Вона розмістилась у будівлях колишнього єзуїтського колегіуму[198]. Кількість учнів у новому навчальному закладі швидко зростала. 1811 р. в гімназії навчалося 686 учнів[199]. Це засвідчувало її авторитет як осередку освіти, виховання та науки. Високому рівню освіти випускники цієї школи завдячували старанно підібраним і відданим справі директорам, префектам і викладам. 1819 р. гімназію реорганізували у Волинський ліцей – навчальний заклад, який за своєю програмою наближався до Віленського університету[200].

Завдяки якісному складу вчителів, добрій матеріальній базі та широкому обсягу природничих дисциплін у програмі навчання в гімназії (ліцеї) Кременець був важливим центром на науковій карті тогочасної Європи. Тут велися дослідження з різних галузей науки[201].

Крім Волинської гімназії, 1811 р. в губернії працювало сім повітових шкіл, у яких навчалось 1398 учнів[202], 1819 р. – вісім шкіл й 1518 учнів[203], 1823 р. – десять шкіл і 2040 учнів[204]. Збільшення кількості повітових шкіл пояснюється відкриттям такої школи у Клевані у 1819 р.,[205] піднесенням до рівня повітової парафіяльної школи у Теофіполі, яку утримував монастир тринітаріїв, і школи отців-піарів у Дубровиці. Наприкінці 1820 р. у повітову була перетворена парафіяльна школа у Почаєві при місцевому василіанському монастирі[206].

Із усіх шкіл найбільшою чисельністю учнів (у межах 330–460), учителів й обсягом навчальної програми виділялася школа у Любарі, яку утримував місцевий

---

[195] Кудринский Ф. Фаддей Чацкий. *Киевская старина*. 1893. Т. 40. С. 326. Життєвий шлях Т. Чацького на тлі епохи розкрито в: Chmielowski P. Tadeusz Czacki. Jego życie i działalność wychowawcza. Zarys biograficzny. Petersburg, 1898; Danowska E. Tadeusz Czacki. 1765–1813. Na pograniczu epok i ziem. Kraków, 2006. 379 s.

[196] Majchrowicz F. Tadeusz Czacki i jego poglądy na sprawy wychowania publicznego. *Muzeum*. 1894. Z. 1–10.

[197] Волинська гімназія (ліцей) у Кременці має багату дослідницьку літературу. Див.: Волинські Афіни. 1805–1833 : зб. наук. праць / за ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль, 2006; Ateny Wołyńskie – między historią a współczsnością / pod red. A. Sznyta i H. Strońskiego. Olsztyn; Krzemieniec, 2015. 484 s.

[198] Про перебудову будівель колишнього єзуїтського монастиря у Кременці для потреб гімназії див.: Muszyńska-Krasnowska M. Kollegium pojezuickie w Krzemieńcu: Monografia architektury. *Rocznik Wołyński*. 1939. T. 8. S. 72–143; Собчук В. Пам'ятки міста Кременця, зв'язані з «Волинськими Афінами». *Волинські Афіни. 1805–1833* : зб. наук. праць / за ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль, 2006. С. 272–278.

[199] ЦДІАК України. Ф. 710. Оп. 2. Спр. 71. Арк. 82.

[200] О переименовании Волынской гимназии в лицей. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Изд. 2-е. СПб., 1873. Т. 1: *Царствование императора Александра I. 1802–1825.* № 421. Стб. 1238.

[201] Danilewiczowa M. Życie naukowe dawnego Liceum Krzemienieckiego. *Nauka Polska*. 1937. T. 22. S. 58–101.

[202] ЦДІАК України. Ф. 710. Оп. 2. Спр. 71. Арк. 82–85 зв.

[203] ЦДІАК України. Ф. 710. Оп. 2. Спр. 46. Арк. 1 зв. – 5; Спр. 65. Арк. 95–96.

[204] ЦДІАК України. Ф. 710. Оп. 2. Спр. 57. Арк. 3 зв. – 13.

[205] Об учреждении в местечке Клеване поветового училища. *Сборник постановлений по Министерству народного просвещения*. Изд. 2-е. СПб., 1873. Т. 1: *Царствование императора Александра I. 1802–1825.* № 401. Стб. 1194–1196.

[206] [Giżycki J.M.] O szkole powiatowej w Poczajowie. [b. d. i m.]. S. 3.

василіанський монастир. Інспектори не раз вказували, що за глибиною і повнотою знань учнів Любарська школа не уступала гімназії[207].

Для усіх шкіл характерне різке переважання кількості учнів у першому класі та їхнє зменшення удвічі–утричі уже в другому класі. У соціальному складі учнів домінували діти місцевої шляхти (80–90 %).

У Волинській губернії дівчата могли отримувати освіту в приватних пансіонах. Їх відкривали переважно в містах, де існували повітові школи. Учителі цих шкіл навчали дітей у пансіонатах читати і писати, арифметики, французької мови. Найбільші за чисельністю вихованок пансіони працювали у Житомирі (ним опікувалися черниці сестри милосердя) та Луцьку (заснований шляхтянкою Юзефою Поляновською 1794 р.).

Первинну ланку шкільної освіти забезпечували парафіяльні школи. Вони функціонували завдяки фундушам, наданим приватними особами (зазвичай власниками містечок), або утримувалися духовенством – найчастіше монастирем. 1811 р. щонайменше в 42 містечках і селах губернії діти здобували початкову освіту. Пересічно в таких школах навчалося 15–20 учнів, інколи серед них було кілька дівчат[208]. Шкільні статути 1804 і 1828 рр. допускали спільне навчання дітей обох статей тільки в парафіяльних школах[209].

У Волинській губернії авторитет світської освіченості був високий. Давали про себе знати традиції попередніх століть незабутої шляхтою Речі Посполитої. Однак на початку 1830-х рр. правлячим колам Російської імперії стало очевидно, що місцеве дворянство – надійна опора для правлячої династії, а школа, яка отримала розвиток у першій чверті XIX ст., містить у собі закорінені пропольські тенденції. Після розгрому Листопадового повстання 1830 р. у Волинській губернії була організована нова система шкільництва, підконтрольна новоутвореному Київському навчальному округу.

Навесні 1832 р. на Волині були закриті усі школи, які утримували римо-католицьке й унійне духовенство та місцеві землевласники[210]. Наступного року було оголошено про переведення ліцею з Кременця у Київ і відкриття на його базі Університету Св. Володимира[211]. Новий навчальний заклад мав сприяти утвердженню російської освітньої традиції у трьох південно-західних губерніях. У серпні 1832 р. почалася робота щодо відкриття двох гімназій у Волинській губернії: Житомирі та Луцьку[212] (рис. 110). Водночас було вирішено *«губернську гімназію заснувати в Житомирі, а існуюче там повітове училище*

[207] У Віленському навчальному окрузі працювали шестикласні повітові школи, наприклад, як Любарська, проте статусу гімназії вони не мали. У них зберігалася програма Едукаційної комісії: у більшому обсязі вивчали фізику, геометрію, природознавство, право, логіку; додатково викладали астрономію, хімію, садівництво, ботаніку та деякі інші предмети. В офіційній документації для таких шкіл існував термін «повітові школи з гімназійним курсом наук». Їхні випускники мали право вступати у вищі навчальні заклади (див.: Крачковский Ю.Ф. Исторический обзор деятельности Виленского учебного округа за первый период его существования. 1803 г. – 1832 г. Отделение 1: 1803 г. – 1824 г. / под общ. ред. А.В. Белецкого. *Циркуляр по Виленскому учебному округу.* Вильна, 1903. № 7/8. С. 259).

[208] ЦДІАК України. Ф. 710. Оп. 2. Спр. 71. Арк. 82–85 зв.; Спр. 29. Арк. 191–193 зв.

[209] ПСЗ РИ. Собр. 1. СПб., 1830. Т. XXVIII. № 21501. С. 640; ПСЗ РИ. Собр. 2. СПб., 1830. Т. III. № 2502. С. 1100.

[210] Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 5.

[211] Об учреждении в Киеве университета с именованием Императорским Университетом Св. Владимира; об уставе и штате оного. *Сборник постановлений по Министерству народного образования.* Изд. 2-е. СПб., 1875. Т. 2: *Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отделение первое. 1825–1839*. № 272. Стб. 647–657.

[212] Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 18 зв.

ліквідувати». Офіційно вона почала діяти з 1 січня 1833 р. До штату гімназії входили почесний смотритель, директор, дев'ять учителів (згодом 11), два учителі Закону Божого (для православних і католиків)[213]. Директор губернської гімназії входив до ради попечителя Київського навчального округу й очолював дирекцію училищ Волинської губернії. Першим директором Житомирської гімназії став останній директор колишнього Волинського ліцею Йосиф Бокщанин, «поляк з російською душею», як про нього говорили поляки[214]. Педагогічна рада гімназії у складі директора, інспектора (який фактично виконував обов'язки заступника директора) й учителів проводила іспити на здобуття права бути учителем у повітових і парафіяльних школах, давала рекомендації щодо відкриття чи закриття шкіл у губернії, визначення штату, навчальних програм тощо.

Урочисте відкриття гімназії в Луцьку відбулося 6 грудня 1832 р.[215] Її очолив Іван Кулжинський, не випадкова людина в освіті[216]. Приміщення, відведене для гімназії у Луцьку, виявилося замалим, щоб розмістити у ньому сім класів. Уже 1834 р. гімназія з Луцька була переведена до Клеваня, а повітова школа з Клеваня, відкрита рік перед тим, – до Луцька[217]. Наступних п'ять років гімназія працювала в Клевані, а 1839 р. вона переїхала у Рівне і розмістилася *«в новому мурованому будинку, будівництво якого закінчене в нинішньому [1840] році князем Любомирським»*[218]. Поступово Рівне перетворювалося на значний освітній осередок: поряд із гімназією працювала парафіяльна школа і приватний пансіон для дівчат; щороку освіту в місті здобувало щонайменше 300 учнів[219]. У гімназії працювало 16–17 осіб (учителі та допоміжний персонал)[220].

---

[213] Держархів Житомирської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 168. Арк. 5, 17, 53. Платня штатних працівників Волинської губернської гімназії: директор – 800 руб. сріблом, інспектор – 500 руб., два законовчителі – по 300 руб., сім старших учителів (по два – російської мови, латині й математики, один – історії і статистики) – по 400 руб., три молодші вчителі (німецької і французької мов, географії) – по 300 руб., учитель малювання і чистописання – 250 руб., два надзиратели – по 200 руб. (див.: Штат гимназий и уездных для дворян и мещан училищ в Киевской, Волынской и Подольской губерниях. *Журнал Министерства народного просвещения.* 1835. № VII. Июль. С. XXIX).

[214] Шмит А. Директори і префекти гімназії та ліцею в Кременці. *Волинські Афіни. 1805–1833* : зб. наук. праць / за ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль, 2006. С. 59; Держархів Житомирської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 391. Арк. 197 зв. – 199.

[215] Докладний опис урочистого відкриття гімназії директор подав у звіті для губернатора (див.: Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 67–68).

[216] Іван Григорович Кулжинський (Кульжинський) (1803–1884 рр.) не був випадковою людиною в освіті. Після закінчення Чернігівської семінарії працював учителем у місцевому духовному училищі, а упродовж 1825–1829 рр. викладав латинську мову в Ніжинській гімназії вищих наук, де серед його учнів були Микола Гоголь і Євген Гребінка. Згодом – учитель в Українсько-Слобідській гімназії, читав лекції з російської словесності в Харківському університеті. Також І. Кулжинський був плідним літератором. У його творчому доробку – поезія, проза, драматургія, теорія літератури. Ще 1825 р. він дебютував розвідкою «Некоторые замечания касательно истории и характера малороссийской поэзии», а у рік приїзду до Луцька видав свій «украинский роман», названий «Федюша Мотовильский» (див.: Маркевич Н.М., Лисенко І.М. Українська літературна енциклопедія. Київ, 1995. Т. 3: К–Н. С. 99). Про своє перебування на Волині І. Кулжинський залишив розлогі спогади (див.: Кулжинский И.Г. Воспоминания о Волыни. *Вестник Западной России.* 1865/1866. Т. 1. № 1. С. 1–12; № 2. С. 125–138; Т. 2. № 6. С. 256–259; Кулжинский И. Воспоминания о Волыни. *Волинський музей: історія і сучасність* : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф., присвяченої 80-річчю Волин. краєзнавчого музею та 60-річчю Колодяжнен. літ.-мемор. музею Лесі Українки. Луцьк, 2004. С. 451–461. Див. також: Пушкар Н. Волинські сторінки біографії І.Г. Кулжинського. *Ніжинська старовина*. 2011. Вип. 11(14). С. 110–112).

[217] Держархів Житомирської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 212. Арк. 4, 29; О переводе Луцкой гимназии в Клевань, а Клеванского уездного училища в Луцк. *Сборник постановлений по Министерству народного образования.* Изд. 2-е. СПб., 1875. Т. 2: *Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отделение первое. 1825–1839*. № 325. Стб. 771–772.

[218] Держархів Рівненської обл. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 18 зв. Директором тоді був Павло Фовицький, син священника з Орловської губернії, випускник Санкт-Петербурзької духовної академії.

[219] Держархів Рівненської обл. Ф. 394. Оп. 3. Спр. 4. Арк. 41–43.

[220] Держархів Рівненської обл. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 48. Арк. 21.

Рис. 110. Житомир. Волинська губернська гімназія. Фото не пізніше 1918 р.

Мета і засади навчально-виховної роботи у західних губерніях були визначені 1835 р. в доповіді міністра народної освіти, схваленій імператором[221]. У ній зазначалося, що всі заходи, проведені міністерством, починаючи з 1833 р., були направлені на відновлення й утворення шкіл «в дусі російському». Центром всієї системи мав стати Київ із його університетом, гімназією й іншими навчальними закладами.

Із 1850 р. гімназисти старших класів могли вибирати: вивчати латинську і грецьку мови (у Житомирській гімназії викладали тільки латину), щоб у майбутньому вступити до університету, чи право і математику, плануючи чиновницьку або військову кар'єру[222]. Посилення уваги до отримання в гімназії практичних знань може засвідчувати також уведення 1860 р. курсу природничої історії, яка включала певні знання з біології, зоології, мінералогії[223].

У гімназіях польську мову не викладали. Питання про її вивчення в навчальних закладах Волині польська громадськість порушила наприкінці 1850-х рр. Після розгляду його на найвищому рівні[224] у жовтні 1860 р. попечитель Київського навчального округу Микола Пирогов дозволив *«викладати польську мову не як обов'язковий предмет для всіх, а тільки для бажаючих з уродженців західних губерній»*[225].

Одночасно з відкриттям гімназій відбувалося реформування повітових і парафіяльних шкіл. У Волинській губернії планували відкрити чотири повітові школи

[221] О главных видах публичного воспитания в западных губерниях. *Сборник постановлений по Министерству народного образования*. Изд. 2-е. СПб., 1875. Т. 2: *Царствование императора Николая I. 1825–1855. Отделение первое. 1825–1839*. № 394. Стб. 899–902.

[222] ПСЗ РИ. Собр. 2. СПб., 1849. Т. XXIV. Отд. 1. № 23113. С. 169–170.

[223] Держархів Житомирської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 1044. Арк. 47.

[224] Studnicki W. Polityka Rosji względem szkolnictwa zaboru rosyjskiego. Kraków, 1906. S. 113–114.

[225] Держархів Житомирської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 1397. Арк. 2–3.

(у Новограді-Волинському, Острозі, Клевані та Старокостянтинові) й 35 парафіяльних шкіл у містах і містечках[226]. Кременець втрачав функції освітнього центру. Роль головного навчального осередку відводилася губернській гімназії. Із новим складом учителів повітові школи у Луцьку, Новограді-Волинському, Острозі й Теофіполі почали працювати від середини 1835 р.[227] У кожну з них було призначено по одному смотрителю з функціями директора, сім учителів (російської, латинської, німецької, французької мов, історії та географії, математичних наук, малювання) і два законовчителі[228]. Усі школи підлягали інспекції з боку директора училищ Волинської губернії. Передбачалося відкриття ще трьох повітових дворянських шкіл – у Володимирі-Волинському, Ковелі й Дубні[229], однак до початку 1860-х рр. вони не з'явилися.

Поступово змінювалася і мережа парафіяльних шкіл. Упродовж 1830–1840-х рр. у волинських містах і містечках працювало 23–24 парафіяльні школи. Вони розміщувались у дерев'яних будинках, наданих переважно місцевими землевласниками[230]. Навчання у них велося російською мовою, але була спроба запровадити вивчення польської мови як окремого предмета[231].

Волинська православна консисторія у 1830-х рр. планувала відкрити три повітові школи і при них парафіяльні школи. 1833 р. появилася тільки одна повітова школа в с. Дермань Дубенського повіту при Острозько-Дерманському першокласному монастирі у складі двох класів: вищого та нижчого. Одночасно в тому селі почала працювати і парафіяльна школа, а також у с. Клинець Овруцького повіту. Усі ці школи утримувалися єпархією і не підлягали управлінню з боку Київського навчального округу[232]. Тоді ж у містечку Мільці Ковельського повіту було відкрите духовне училище для дітей духовенства[233]. 1854 р. навчальний заклад у Мільцях об'єднали з Дерманським в одне у Дерманське духовне повітове училище у складі трьох класів із дворічним навчанням у кожному з них[234].

Третє духовне училище відкрите в селі Білосток Луцького повіту в будівлях закритого василіанського монастиря. 1864 р. його перевели в Житомир[235].

У містах і містечках Волинської губернії функціонували традиційні чоловічі заклади освіти євреїв – хедери і єшиви. Вищими релігійними навчальними закладами, призначеними, головно, для вивчення Талмуду, були єшиви. У них відбувалася підготовка учених до звання рабина. Діти заможніших батьків відвідували хедери, а сироти і діти з бідних родин – талмуд-тори, які утримувалися за кошти громади[236].

---

[226] Держархів Житомирської обл. Ф. 70. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 143 зв. – 145.

[227] Держархів Житомирської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 325. Арк. 73 зв.; Спр. 391. Арк. 80 зв. – 81.

[228] ПСЗ РИ. Собр. 2. СПб., 1832. Т.Х. Отд. 1. № 8243. С. 744.

[229] ПСЗ РИ. Собр. 2. СПб., 1834. Т. Х. Ч. 2: Штаты и табели. С. 262.

[230] Див., наприклад: Держархів Житомирської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 391. Арк. 80 зв., 84, 132 зв., 135, 157 зв., 160.

[231] Держархів Житомирської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 391. Арк. 38–38 зв.

[232] Держархів Житомирської обл. Ф. 1. Оп. 7. Спр. 697. Арк. 36 зв.

[233] Девятисотлетие православия на Волыни. 992–1892 г. Житомир, 1892. С. 278.

[234] Там само. С. 281.

[235] Там само. С. 272.

[236] У російській термінології вживали визначення «молитовная школа» для будинків молитви ("schule") на відміну від хедерів, які називали «училищами».

У хедері навчалося небагато учнів. Нерідко закривався один хедер, а інший учитель відкривав свою школу. Для цього до 1840-х рр. не вимагали ніяких дозволів. Найчастіше один учитель (меламед) навчав десь п'ять–шість дітей. Навчання було триступеневе: для початківців, де діти навчалися читати; далі хлопці вивчали П'ятикнижжя разом із коментарями і вступ до Талмуду. Найвищим рівнем навчання був Талмуд і коментарі. Упродовж усього часу навчання хлопці знайомилися з єврейськими традиціями та легендами і так формувався їхній світогляд[237].

Соціальний статус у єврейському суспільстві визначався не стільки бідністю чи багатством, скільки освіченістю і неосвіченістю. Найпрестижнішим заняттям завжди було вивчення Талмуду, тому верхівку єврейської соціальної драбини займали вчені, коментатори священних текстів, знамениті рабини і проповідники.

Після 1844 р. заборонялось організовувати хедери без дозволу єврейських шкільних комісій, підпорядкованих Міністерству народної освіти. Меламеди повинні були отримати свідоцтво на право навчати від цих комісій[238]. Також передбачалося відкриття державних шкіл для євреїв трьох рівнів: першорозрядні, другорозрядні й рабинські (на рівні, відповідно, парафіяльних, повітових шкіл і гімназій). Вони мали підлягати контролю з боку міністерства народної освіти[239]. Для фінансування таких шкіл вводилося стягнення з євреїв т. зв. свічного збору[240].

Із 1849 р. державні єврейські школи поділялися на парафіяльні та повітові (або першого і другого розряду). Відповідно, перша мала бути в Новоград-Волинському, друга – в Житомирі. Їх кількість поступово зростала. Так, у листопаді 1854 р. в Рівному було відкрито державне єврейське училище першого розряду, де працювало три учителі[241]. До кінця 1850-х рр. кількість єврейських державних шкіл зросла до 11. Вони були переважно у повітових містах[242].

1844 р. в Житомирі відкрито державний навчальний заклад – рабинське училище, яке за кількістю загальноосвітніх предметів прирівнювалося до гімназій. У ньому готували вчительські кадри для єврейських початкових шкіл і казенних рабинів. 1873 р. рабинське училище було реорганізовано у вчительський єврейський інститут, який функціонував до 1885 р., коли був закритий, оскільки, на думку уряду, не забезпечив виховання молоді в імперському дусі[243].

Ще одним типом школи для євреїв стало ремісниче училище, відкрите 1862 р. в Житомирі. У ньому передбачалося вивчення упродовж п'ятилітнього навчання основ юдаїзму, івриту, російської мови, арифметики, геометрії, рисунка й креслення, загальних понять із механіки, хімії, технології та фізики. Навчальний процес

---

[237] Рудницька Н. Становлення і розвиток хедерів на Волині у XIX – на початку XX століття. *Етнічна історія Європи.* 2002. Вип. 12. С. 42–43.

[238] Державний архів Хмельницької області. Ф. 692. Оп. 1. Спр. 268. Арк. 1.

[239] ПСЗ РИ. Собр. 2. СПб., 1832. Т. XIII. Отд. 1. № 18420. С. 764–766.

[240] ПСЗ РИ. Собр. 2. СПб., 1846. Т. XX. Отд. 2. № 19304. С. 1–5.

[241] Держархів Рівненської обл. Ф. 394. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 3, 20 зв.

[242] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 363. Спр. 196. Арк. 10 зв.

[243] Рудницька Н.В. Становлення середньої і вищої освіти євреїв на Волині у XIX ст. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. Михайла Коцюбинського. Серія: Історія*. Вінниця, 2005. Вип. 9. С. 51–56.

забезпечували чотири вчителі та чотири майстри[244]. Цей навчальний заклад працював до 1884 р. Серед євреїв до навчання в державних школах позитивно ставилися прихильники просвітництва – маскіли, які розглядали їх як один із шляхів виходу із суспільної ізоляції в містечках.

У другій половині XIX – на початку XX ст. розгалужена мережа єврейських шкіл початкового рівня включала дво- й однокласні школи, приватні школи, хедери і талмуд-тори. Однак хедери залишалися основним початковим навчальним закладом. Їх кількість зросла на початку XX ст. Так, якщо 1892 р. в губернії налічувалося 439 хедерів, у яких навчалося 6689 учнів, то 1903 р. – 718 (13178 учнів)[245].

Отже, через освітню політику щодо єврейської людності в західних губерніях у першій половині XIX ст. запроваджувалася програма секуляризації шкільництва. Був намір ліквідувати приватне шкільництво, але цього не вдалося зробити. Релігійне шкільництво тривало так довго, як довго існували єврейські громади. Натомість традиційне шкільництво втратило монополію на навчання єврейських дітей.

Загалом упродовж 1850-х рр. у Волинській губернії зростала кількість різних типів навчальних закладів, головно за рахунок шкіл початкового рівня. Так, 1862 р. налічувалось 1359 шкіл різного типу, з яких 1254 були церковно-парафіяльними школами. До них треба додати близько 300 хедерів[246]. Однак мережа навчальних закладів і, відповідно, чисельність учнів у Волинській губернії залишалася суттєво меншою ніж у сусідніх губерніях: на кінець 1850-х рр. на Волині освіту здобувало 3558 учнів, на Київщині – 9114, на Поділлі – 432[247]. У Волинській губернії на тисячу мешканців припадало два учні, Київській – п'ять, Подільській – три.

Освіта була важливою ланкою внутрішньої політики влади, що яскраво проявилось у 1830-х рр., коли започатковано глибокі зміни у шкільній системі Волинської губернії. Польське шкільництво було витіснене, мовою навчання стала російська. Роль освітнього центру перейшла до губернського міста, де на початок 1860-х рр. діяла гімназія, пансіон для дівчат-дворянок, католицька семінарія, рабинське училище й інші навчальні заклади. Кількома школами також притягувало увагу учнів і батьків повітове місто Рівне. Переїзд Волинської духовної семінарії до Кременця та його близькість до Почаївської лаври зробило це місто базовим у поширення православної освіти.

Зростання освіченості якісно й кількісно суттєво міняло суспільну атмосферу, формували підданих із новою психологією, новими потребами і проблемами, які уряд повинен був якось враховувати і вносити в свою політику певні корективи.

---

[244] ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 363. Спр. 196. Арк. 22–23 зв., Арк. 43–63, 159–162 зв., 250; ПСЗ РИ. Собр. 2. Т. XXXVI. Отд. 2. № 37308. С. 208–213; ПСЗ РИ; Отд. 2: Штаты и табели. С. 285; ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 363. Спр. 196. Арк. 43–63, 159–162 зв., 250.

[245] Памятная книжка Волынской губернии на 1893 год. Житомир, 1894. С. 64–65; Памятная книжка Волынской губернии на 1904 год. Житомир, 1903. С. 48–49.

[246] Підраховано за: ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 1. Спр. 10 412. Арк. 14 зв.; Nowicki F. Wołyń i jego mieszkańcy w r. 1863. S. 111–113; Рудницька Н. Становлення і розвиток хедерів на Волині у XIX – на початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи.* 2002. Вип. 12. С. 44.

[247] Статистические таблицы Российской империи за 1856-й год, состав. и изданные по распоряжению министра внутренних дел статистическим отделением Центрального статистического комитета. СПб., 1858. С. 21, 51, 68.

РОЗДІЛ 7
ВЕЛИКА ВІЙНА Й УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1914–1921 рр.)

7.1. Волинь на початку Великої війни: 1914–1915 рр.

Війна між Антантою та Троїстим союзом, що почалася 1 серпня 1914 р., охопила майже чотири десятки держав, зокрема Російську й Австро-Угорську імперії – країни, до складу яких входили українські землі. Волинська губернія Російської імперії як складник східноєвропейського театру воєнних дій стала однією з арен протистояння двох ворожих блоків. Велика війна, яка сприяла мобілізації величезної кількості військових, а також цивільного населення з обох боків, призвела до велетенських матеріальних і демографічних утрат, знецінила людське життя та зумовила падіння морального бар'єра в суспільстві.

Варто нагадати, що Волинська губернія[1] з центром у м. Житомир напередодні Першої світової війни налічувала 12 повітів, 13 міст, 134 містечка та 9682 інші населені пункти із загальною кількістю населення близько 3,6 млн осіб. У національному плані більшість становили українці – 70,5 %, євреїв налічувалося 13,8 %, поляків – 8,7 %. Помітні національні групи утворювали німці, росіяни та чехи[2]. Українсько-американський історик Сергій Плохій зазначає, що *«напередодні Першої світової війни Волинь була вогнищем російського націоналізму, а місцеві українські селяни не мали окремої національної ідентичності й відправляли до російської Думи представників «Союзу російського народу» та споріднених із ним організацій»*[3]. У роки війни етнонаціональна структура краю зазнала певних змін: німців було депортовано, число поляків зросло через біженців із Царства Польського. В економічному вимірі аграрний Волинський край був одним із найменш розвинених серед українських губерній Російської імперії[4].

Із початком воєнних дій Волинська губернія поступово набувала статусу (при) фронтової адміністративної одиниці й територіально належала до компетенції Південно-Західного фронту, штаб якого розміщувався в м. Рівне[5]. Означений регіон став

---

[1] У цьому розділі ми послуговуємося термінами «Волинь» і «Волинська губернія» як тотожними.

[2] Верменич Я.В. Волинська губернія. *Енциклопедія історії України* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України, Інститут історії України. Київ, 2003. Т. 1: А–В. С. 606; Кострица М.Ю., Кондратюк Р.Ю. Волинська губернія. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=27564

[3] Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків, 2016. С. 311.

[4] Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне, 2010. С. 246.

[5] Дем'янюк О.Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 рр. Луцьк, 2011. С. 49–50; Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 2: Мовою документів і свідчень / ред. кол.: В.А. Смолій (голова), Г.В. Боряк та ін. ; відп. ред. О.П. Реєнт ; авт. кол.: Ю.В. Берестень та ін. Київ, 2015. С. 67–69.

місцем розквартирування та зіткнення військових частин, транзиту й тимчасового перебування біженців, (ре)евакуаційних процесів тощо (рис. 111). Водночас мобілізація значної частини працездатного чоловічого населення сприяла зміні традиційного суспільного статусу жінки.

Рис. 111. Нинішня вулиця Стрілецька на початку минулого століття

Джерело: фото з книги Віктора Літевчука «Луцьк у старовинній листівці, гравюрі та фотографії» (Луцьк, 2012)

Воєнні дії на початковому етапі складалися сприятливо для російської армії, яка вже 1914 р. окупувала окремі території Австро-Угорщини, зокрема частину Галичини та Буковини[6]. На теренах Волинської губернії тоді не простежувалися активні бойові дії, окрім невеликих зіткнень на півдні Володимир-Волинського та Луцького повітів[7]. Водночас мобілізовані місцеві мешканці все ж втрачали своє здоров'я та життя у чужій війні. Зокрема, 30 вересня 1914 р. на лікування до медичних закладів м. Житомира було скеровано 900 волинян, які отримали легкі поранення під час воєнних дій[8].

Волинська губернія увійшла до театру бойових дій 1915 р., коли на східному фронті почали дедалі більше домінувати супротивники Антанти[9]. Історик Олександр

[6] Дем'янюк О.Й. Військово-політичне протистояння на волинських землях під час Першої світової війни. *Військово-науковий вісник*. 2006. Вип. 8. С. 106–117.

[7] Шабала Я.М. Перша світова війна. Українська революція (1914–1921 рр.). *Західне Полісся: історія та культура* / наук. ред. В.К. Баран. Луцьк, 2012. С. 295.

[8] Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). Ф. 719. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 11.

[9] Дем'янюк О.Й. Розгортання бойових дій на території Волинської губернії у 1915 р. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 20. С. 40.

Дем'янюк справедливо зазначає, що саме тоді в регіоні *«зосереджувалися значні військові сили ворогуючих сторін, що призвело до цілковитої руйнації усталених традицій життя і побуту місцевого населення, появи біженців й евакуйованих… Зміни у щоденному устрої місцевого населення, викликані втягненням волинських повітів у бойові дії, почали негативно відображатися на господарстві краю та добробуті волинян. Територія Волинської губернії продовжувала насичуватися військовими регулярних армій – російської, австро-угорської, німецької. Мобілізаційні заходи, які вже більше ніж півроку проводилися у Волинській губернії, негативно вплинули на баланс чоловічого і жіночого населення краю»*[10].

На середину 1915 р. австро-угорські війська активізували наступ у регіоні, зокрема влітку були зайняті Рожище, Ковель, Володимир-Волинський і Горохів. Росіяни відступали з боями й навіть подекуди вдавалися до контратак[11]. Наприкінці серпня – на початку вересня російська армія починає відступ на всьому фронті, який супроводжувався пришвидшеною евакуацією органів влади й управління[12]. Зокрема, у серпні 1915 р. до Житомира було евакуйовано Луцьку міську управу, Луцький окружний суд примусово виїхав до Ставрополя, а вже до середини осені евакуація торкнулася Дубенського, Володимир-Волинського, Ковельського, Луцького, Острозького та Рівненського повітів[13]. *«Багато виселенців було зосереджено у Володимир-Волинському, Ковельському та Луцькому повітах. Згодом їх почали відправляти у східні повіти губернії. Очевидці згадували, що переселення відбувалося у надзвичайно складних умовах. Багато людей гинуло від голоду і хвороб. У дорозі евакуйовані спродували худобу, майно, яке вдалося взяти із собою, оскільки на виділені пайки не можна було прожити… Іноді людей евакуйовували цілими селам. Наприклад, було вивезено майже всіх мешканців с. Троянівка* (суч. Камінь-Каширський район Волинської області, – авт.), *де лишилося лише шість єврейських родин»*, – зазначає історик Ярослав Шабала[14] (рис. 112).

Паралельно з евакуаційними процесами восени 1915 р. тривало збройне протистояння між австро-угорськими військами та російською армією. Варто згадати й участь у бойових діях на Волині у складі австро-угорських військ польських легіонів, які протидіяли росіянам у районі річок Стохід і Стир, зокрема біля місцевостей Кукли та Костюхнівка. У складі польських легіонів в означений час перебував на Волині й очільник їхньої І бригади Юзеф Пілсудський – майбутній керівник Другої Речі Посполитої[15]. Австро-угорська армія мала строкатий етнічних склад. Зокрема, на Волині російській армії протистояли чехи, словаки, угорці, італійці, хорвати, українці, поляки тощо.

Із кінця листопада 1915 р. активні військові дії трансформуються у локальні позиційні бої, а Волинський край лінія фронту розділила на дві частини. На заході

[10] Там само.

[11] Шабала Я.М. Перша світова війна. Українська революція (1914–1921 рр.)… С. 296.

[12] Державний архів Тернопільської області (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. 235. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 4–7, 49.

[13] Держархів Тернопільської обл. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 50–51; Дем'янюк О.Й. Розгортання бойових дій на території Волинської губернії у 1915 р. … С. 43–45; Durka J. Echa pierwszej wojny światowej w publicystyce "Przeglądu Wołyńskiego" (1924–1932). *Mało znana I wojna światowa* / red. A. Smoliński. Grajewo, 2018. S. 406.

[14] Шабала Я.М. Перша світова війна. Українська революція (1914–1921 рр.)… С. 303–304.

[15] Там само. С. 296.

(зокрема, й у м. Луцьку) панували австрійці, натомість східні повіти залишалися під контролем російської адміністрації.

Рис. 112. Біженці Першої світової війни. Ковель

Джерело: із фондів Австрійської національної бібліотеки

Ще до початку воєнних дій стало очевидним, що органи російської державної адміністрації та військової влади не зможуть самостійно виконати всі завдання, пов'язані з медичною та санітарною опікою багатомільйонної армії, сформованої за умов масової мобілізації. Російська держава виявилася не готовою організаційно та матеріально підтримувати і цивільне населення, яке відчувало особливі труднощі унаслідок залучення до війська чоловіків, котрі традиційно утримували родини, а також у зв'язку з руйнівними наслідками війни в майбутньому. Тому ще напередодні збройного протистояння простежується формування різноманітних громадських ініціатив, які мали б підтримати цивільну та військову людність в умовах загальносвітового конфлікту[16].

Збройні дії зумовлювали втрату здоров'я і військового, і цивільного населення, що відводило медичному забезпеченню пріоритетне значення. У цьому напрямі з початком війни на Волині активно працювало Російське товариство Червоного Хреста (РТЧХ). Так, у перші дні серпня 1914 р. госпіталь цієї установи розгорнув свою діяльність у приміщенні православної семінарії Кременця[17]. Широку допомогу

[16] Більше про діяльність громадських інституцій на теренах Волинської губернії в роки Першої світової війни див.: Разиграєв О. По обидва боки фронту. Громадські організації на Волині в роки Великої війни: 1914–1918 рр. Луцьк, 2018.

[17] Держархів Тернопільської обл. Ф. 203. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 103.

в організації медустанов надавали заможні родини і великі землевласники Волинської губернії. Так, 28 липня 1914 р. до РТЧХ скерували заяву дворяни Урбановичі, які пропонували для потреб хворих і поранених будинок у місцевості Сатиїв, що на Дубенщині. В останній день липня 1914 р. заяву до Червоного Хреста подав і князь Фердинанд Радзивіл (1834–1926 рр.), декларуючи готовність надати приміщення в місцевості Олика для розміщення госпіталю. Член російської Державної думи першого скликання від Волинської губернії, граф Юзеф Потоцький (1862–1922 рр.) у заяві від 27 липня 1914 р. пропонував РТЧХ на потреби лазарету використати його садибу в Антонінах. 2 серпня управитель маєтків князя Сангушка К. Варжицький погодився надати будинок у м. Ізяслав для розміщення поранених воїнів[18].

Станом на жовтень 1914 р. у Волинській губернії працювало дев'ять госпіталів Червоного Хреста: у Житомирі – один (Єлисаветградський), Рівному – один (Євгенінський), Дубні – один (Сімферопольський), Володимирі-Волинському – два (Хрестовоздвиженський пересувний і Єкатеринбурзький етапний лазарети 5-ї армії), Ковелі – три (Хрестовоздвиженський № 3, Кауфманський № 1 і № 4) (рис. 113), Сарнах – один (Євгенінський етапний лазарет № 2)[19].

Рис. 113. Лікарня Червоного Хреста в Ковелі.
Лікар Михайло Астров робить солдатові щеплення проти тифу (1914–1915 рр.)
Джерело: фото з родинного архіву Астрових-Шацилло

Біженці, які активно просувались у східні губернії Російської імперії через наступ австро-угорських військ і розгортання широких евакуаційних процесів, стали ще одним викликом для Волинської землі. Підтримка цієї категорії знедоленого населення стала пріоритетним напрямом роботи багатьох громадських організацій і державних структур, зокрема підрозділів Всеросійського земського союзу (ВЗС) допомоги хворим і пораненим воїнам, серед яких найбільшою активністю вирізнявся Комітет Південно-Західного фронту (Комітет ПЗФ ВЗС)[20]. У вересні 1915 р. один із працівників

[18] ЦДІАК України. Ф. 719. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 25–25 зв.

[19] Там само. Спр. 50. Арк. 21–22.

[20] Кліщинський П.В. Громадсько-благодійна робота підрозділів Всеросійського земського союзу у Правобережній Україні в роки Першої світової війни (1914 – лютий 1917 рр.). *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету*. 2012. № 5. С. 118.

цієї структури у Волинській губернії так описував тогочасну ситуацію: *«Біженці, погорільці й розорене місцеве населення прилеглих до фронту сіл, уперто не бажаючи евакуйовуватись, жили надголодь, випрошуючи в місцевих мешканців та військових частин хліб та інші продукти. Почався голод, який загрожував хворобами. Корпусні лікарі дислокованих військових частин, дізнавшись про наміри Комітету надавати допомогу населенню на фронті… просили… поспішати не лише з харчуванням, а й з медичною допомогою…»*[21].

Земському союзу вдалося налагодити допомогову роботу на лінії від місцевості Деражне до кордону з Мінською губернією. Уже у вересні 1915 р. тут діяло сім харчових загонів, які відкрили 25 харчових пунктів, хлібопекарню, лазню, пральню, три дитячі притулки. Функціонували також три пункти, де здійснювали щеплення проти віспи, три фельдшерські пункти, транспортні підрозділи, комісія для надання трудової та житлової допомоги біженцям тощо[22].

Помітну харитативну роботу провадив і Всеросійський союз міст допомоги хворим та пораненим воїнам (ВСМ). Зокрема, упродовж 1914–1915 рр. його комітети діяли в Дубні, Кременці, Рівному та Старокостянтинові[23]. На терени Волинської губернії поширював свою діяльність і структурний підрозділ ВСМ – Комітет Південно-Західного фронту, який восени 1915 р. очолив відомий громадсько-політичний і культурний діяч, меценат, депутат Державної думи першого скликання, генеральний секретар торгівлі та промисловості Української Центральної Ради, організатор у с.Городок першого на Волині краєзнавчого музею, барон Федір Штейнгель (1870–1946 рр.) (рис. 114). Уже наприкінці 1915 р. на фронті розміщувалися десятки лазаретів і санітарних поїздів, було розгорнуто широку мережу медичних, харчових, санітарних, дорожніх пунктів тощо[24]. Значну увагу ця структура приділяла питанню допомоги біженцям. Наприклад, під час евакуаційних заходів восени 1915 р. була налагоджена діяльність харчових пунктів у низці місцевостей Волинської губернії, зокрема в Рівному, Здолбунові та Житомирі[25].

Суттєву допомогу знедоленому цивільному та військовому населенню надавали благодійні організації, пов'язані з членами династії Романових. Так, наприкінці грудня 1914 р. постало Волинське губернське відділення Тетянинського комітету. Головне завдання цієї структури полягало в наданні тимчасової допомоги особам, постраждалим від воєнних дій, які залишилися у своїх місцевостях, а також тим, хто з різних причин залишив рідні домівки[26]. У роки Першої світової війни на теренах Кременецького повіту діяв Олексіївський головний комітет. Із вибухом Великої

[21] ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1792. Арк. 120; Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні: документи і матеріали (1914–1918 рр.). Харків, 2010. С. 177–178.

[22] Там само.

[23] Державний архів Житомирської області (далі – Держархів Житомирської обл.). Ф. 283. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 1, 58.

[24] Гай-Нижник П. Федір Штейнгель – меценат, громадсько-політичний діяч, посол Української Держави в Німеччині. *Дипломатична та консульська служба у вимірі особистості*. Київ, 2016. С. 95–124.

[25] Кузьміна І. Діяльність комітету Південно-західного фронту Всеросійського союзу міст під час головування Федора Штейнгеля (1915–1917 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2013. Вип. 22. С. 332.

[26] Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні… С. 47; Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1577. Арк. 25а-25а зв.; Archiwum Akt Nowych (dalej – AAN). Zesp. 51. Sygn. 652. S. 1a-4; Sygn. 973. S. 50–54; Korzeniowski M., Latawiec K., Gabryś-Sławińska M., Tarasiuk D. Leksykon uchodźctwa polskiego w Rosji w latach I wojny światowej. Lublin, 2018. S. 43–46.

війни він надавав матеріальну підтримку сиротам, які втратили своїх батьків (нижчих армійських чинів) у збройному протистоянні з Німеччиною й Австро-Угорщиною[27]. На Кременеччині функціонувала також філія благодійницького Романівського комітету. Ця структура насамперед матеріально опікувалася сиротами, які мешкали в сільській місцевості[28].

Рис. 114. Федір Штейнгель (1870–1946 рр.)

Джерело: з книги «Государственная Дума первого призыва. Портреты, краткие биографии и характеристики депутатов» (Москва, 1906)

Небайдужі мешканці міст Волинської губернії, бажаючи підтримати військове та цивільне населення, постраждале від воєнних дій, теж по можливості творили на місцях добровільні допомогові осередки. Зокрема, варто згадати діяльність Міщанського комітету щодо надання допомоги бідним мешканцям Кременця[29]. Активну роботу провадив також Луцький міський комітет допомоги жертвам війни, що його очолював міський голова Василь Малявчик (1913–1917 рр.). Загалом упродовж вересня 1914-го – серпня 1915 р. Луцький комітет допомоги жертвам війни зібрав пожертв на суму близько 1606 руб. Зокрема, понад 358 руб. надійшло від осіб, які займалися «кухликовим» збором, 51 руб. пожертвували чехи місцевості Боратин тощо. Чимало пожертв зібрали одягом, продуктовими та продовольчими товарами. Усі зібрані кошти були скеровані на різні благодійні цілі. Наприклад, 67 руб. отримали найбідніші родини армійських запасних нижчих чинів. Понад 1264 руб. виділено на придбання різдвяних і великодніх подарунків нижчим чинам 43-го піхотного Охотського полку, 44-го піхотного Камчатського полку, 165-го піхотного Луцького полку, 11-го гусарського Ізюмського полку

[27] Держархів Тернопільської обл. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 2–3; Кравченко О.В. Олексіївський головний комітет: допомога дітям-сиротам на початку XX ст. *Гуржіївські історичні читання*. 2013. Вип. 6. С. 156–158.

[28] Держархів Тернопільської обл. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 3–4, 6, 10–16, 19.

[29] Там само. Ф. 203. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 142.

та 2-го дивізіону 11-ї артилерійської бригади. Насамперед це цукор, чай, цигарки, сірники, тютюн, мило, папір, копчене сало та яйця[30].

Варто зазначити, що окремі заможні лучани теж долучалися до благодійницької діяльності. Зокрема, на початку лютого 1915 р. представник однієї з найбагатших єврейських родин Луцька Марк Кронштейн інформував Луцьку міську управу про те, що він передав на потреби 165-го піхотного Луцького полку 40 пачок цукру, 50 шматків мила та чай[31].

Велика війна сприяла активності й національних груп регіону. Так, в означений період на Волині розгорнули широку гуманітарну діяльність польські рятівні організації, зокрема Центральний громадянський комітет губерній Царства Польського (ЦГК). Восени 1915 р. на досліджуваних теренах під опікою цієї структури перебувало 5160 біженців польської національності[32]. Підрозділи найбільшої польської благодійної організації, що діяла в межах Російської імперії в роки Першої світової війни – Польського товариства допомоги жертвам війни (ПТДЖВ), теж поширили свою діяльність на Волині[33] (рис. 115). Перші структури ПТДЖВ на теренах Волинської губернії постали наприкінці 1914 р. в Любарі, Славуті та Рівному; 1915 р. створено відділи товариства в Кременці, Острозі, Володимирі-Волинському, Ковелі, Житомирі, Шепетівці[34]. Філії ПТДЖВ на Волині не тільки надавали харчову, житлову й медичну допомогу польським біженцям та іншим категоріям зубожілого внаслідок воєнних дій населення, а й сприяли розвитку польського шкільництва, опікувалися знедоленими дітьми[35].

У роки війни на теренах Волинської губернії діяли й інші польські допомогові організації. Зокрема, у Житомирі, Рівному та Шепетівці функціонували місцеві римокатолицькі доброчинні комітети, створені за підтримки місцевих польських громад. Також розгорнув свою діяльність Польський комітет санітарної допомоги[36].

Єврейська громада регіону теж не залишала без допомоги своїх членів. Так, у другій половині 1914 р. діяльність єврейського шпиталю та богадільні (благодійної установи, – *О.Р.*) зафіксовано у Кременці та Радивилові. У Рівному та Житомирі функціонували філії Центрального єврейського комітету допомоги жертвам війни[37]. На Волинську губернію поширював свою діяльність також Київський комітет Товариства допомоги єврейському населенню, постраждалому від воєнних дій. Його

[30] Держархів Волинської обл. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1291. Арк. 90–93.

[31] Там само. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1457. Арк. 11.

[32] Rappaport B. Carat i rewolucja (trzy lata za frontem rosyjskim). Warszawa, 1919. S. 12; Коженьовський М. За Золотими воротями. Суспільно-культурна діяльність поляків у Києві в 1905–1920 роках. Київ, 2015. С. 99–100.

[33] Korzeniowski M., Mądzik M., Tarasiuk D. Tułaczy los: Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej. Lublin, 2007. S. 78.

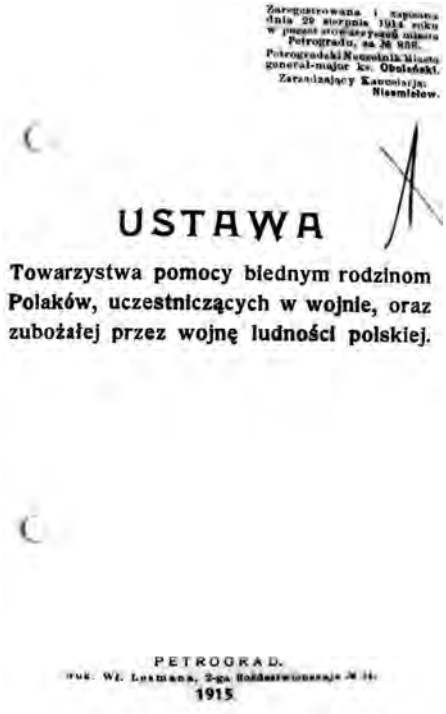
[34] Mądzik M. Polskie organizacje niesienia pomocy ofiarom wojny na Wołyniu w latach I wojny światowej. *Ucrainica Polonica*. 2004. № 1. S. 114–115.

[35] Korzeniowski M. Uchodźcy z Królestwa Polskiego na Wołyniu w latach 1915–1918. *Ucrainica Polonica*. 2004. № 1. S. 144.

[36] Жванко Л. Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 45; Korzeniowski M., Latawiec K., Gabryś-Sławińska M., Tarasiuk D. Leksykon uchodźctwa polskiego ... S. 85–90.

[37] Жванко Л. Біженці Першої світової війни: український вимір (1914–1918 рр.). Харків, 2012. С. 151–152.

завдання полягали в допомозі збіднілим євреям-біженцям одягом, харчами, коштами, у працевлаштуванні, наданні медичної допомоги[38].

Zarejestrowano i zaprzysiężono dnia 29 sierpnia 1914 roku w pismie stowarzyszenia miasta Petrogradu, za № 888.
Petrogradzki Naczelnik Miasta generał-major Ks. Obolenski.
Zarządzający Kancelarją: Niesmiełow.

USTAWA

Towarzystwa pomocy biednym rodzinom Polaków, uczestniczących w wojnie, oraz zubożałej przez wojnę ludności polskiej.

PETROGRAD.
1915

Рис. 115. Статут Польського товариства допомоги жертвам війни, 1915 р.
Джерело: із фондів Архіву нових актів (м. Варшава, Польща)

Євреї Рівного помітну підтримку отримували від благодійного товариства «Лінас Хацедек», метою якого було надання матеріальної допомоги найбіднішим членам громади без огляду на стать, вік і рід заняття. Серед видів діяльності товариства можемо виділити забезпечення одягом, харчами, притулком, медичною допомогою, надання ритуальних послуг бідним євреям. «Лінас Хацедек» допомагав також бідним вагітним жінкам, літнім людям; забезпечував нужденних євреїв мацою на Пасху, надавав фінансову допомогу особам, які бажали повернутися на постійне місце проживання. Товариство організовувало спеціальні їдальні, чайні, притулки, місця для ночівлі, пансіонати, шпиталі й амбулаторії. Потрібні кошти акумулювались із членських внесків, пожертв, прибутків від капіталів і маєтків, а також різних зборів[39].

Велика війна активізувала громадську роботу й серед представників чеської національної групи. Зокрема, 1914 р. в Києві утворено Чеський комітет допомоги жертвам війни (ЧКДЖВ), який на Волині очолював член місцевого земства, підприємець й активний громадський діяч Вацлав Вондрак. Із перших днів функціонування

[38] Державний архів Київської області (далі – Держархів Київської обл.). Ф. 445. Оп. 1. Спр. 337. Арк. 1.

[39] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 83. Арк. 11–16.

ЧКДЖВ розгорнув активну роботу щодо формування чеських мілітарних утворень. У підсумку за згоди російської влади постали чеські військові дружини, у яких помітною активністю вирізнялися чехи-волиняни. Чехи Волинської губернії також узяли участь у створенні Союзу чеських (згодом – чехословацьких) товариств Росії. У досліджуваному регіоні діяло 58 уповноважених цього товариства, зокрема в Дубенському, Луцькому, Острозькому, Житомирському, Овруцькому та Рівненському повітах[40].

7.2. Західна Волинь під контролем австро-угорських військ (1915–1918 рр.)

У зв'язку зі зміною ситуації на фронті, яка зумовила відступ російських військ і масову евакуацію місцевого населення, Володимир-Волинський, Ковельський та Луцький повіти Волинської губернії з кінця 1915 р. опинилися під австрійською окупацією (рис. 116).

Рис. 116. Відступ російських військ, Ковель.

Джерело: із фондів Австрійської національної бібліотеки

У Луцьку новоприбула австрійська військова адміністрація разом із місцевою владою намагалася залучати до співпраці мешканців міста (рис. 117). Водночас національна політика австрійців не сприяла такій взаємодії, адже окремі лучани *«скаржилися на засилля поляків в органах управління міста та дискримінацію українців в освітньому питанні»*[41]. Це підтверджує й документація від 1916 р. українського національного військового формування в складі австро-угорської армії – легіону Українських січових стрільців (УСС), який прибув на досліджувані терени з метою

[40] Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до реемігрaції. Луцьк, 2018. С. 92, 95–96, 101, 113.

[41] Денисюк В. Органи міського самоуправління в Луцьку під час Першої світової війни. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Історичні науки.* 2016. № 13. С. 54.

створення вербункових комітетів для рекрутування місцевого населення до австрійської армії, але згодом почав виконувати «невластиві» для військових формацій функції щодо розбудови освітнього життя. Читаємо: *«Магістрат… є польський, а для декорації від православних дали одного нешкідливого дядька і Москаля Касіянова, бувшого властителя дому розпусти «Ельдорадо». Одного православного, здається, Чеха Пішеля, як говорять люди, організатора чеського легіону в Луцькім повіті по стороні московській против нас і наших союзників»*[42]. Ситуація у Луцьку була типовою й для інших міст західних повітів Волинської губернії, де основу чиновницького апарату становили поляки. Усе це, з огляду на кадрову політику австрійців, призводило до численних конфліктів на національному ґрунті (рис. 118).

Рис. 117. Останній імператор Габсбургів Карл I під Луцьком.

Джерело: із фондів Австрійської національної бібліотеки

У період австрійського панування благодійні організації, пов'язані з Російською державою та військом, припинили свою діяльність. Окремі їхні функції перейняли органи місцевого самоврядування (насамперед міські), а також нові локальні громадські ініціативи. З'явилися також суспільні утворення, пов'язані з прибуттям на Волинь представників громадських і політичних рухів зі Східної Галичини, діяльність яких була неможлива за царату.

Опинившись на Волині, галицькі січові стрільці були неприємно вражені надзвичайно низьким рівнем національної свідомості місцевого населення (рис. 119, 120). Зокрема, сотник УСС (у майбутньому – державний секретар військових справ Західноукраїнської Народної Республіки) Дмитро Вітовський (1887–1919 рр.), який опікувався шкільництвом на Волині, у листі до начальника збірної станції УСС, отамана Михайла Волошина від 2 березня 1916 р. писав про ситуацію на теренах Володимирівщини: *«Свідомості національної… тут нема. Вони відповідають на питання: хто Ви є?*

[42] Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). Ф. 395. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 31.

Руский, православний, малорусин, житель і т. д. – тільки в однім селі сказано мені: а Ваші з Галіції кажуть, що ми Українці»[43]. Водночас, інформуючи про організацію шкільництва на Ковельщині, Д. Вітовський характеризував поляків як *«найбільш національно свідомих»*, *«мобільних»* і *«прихильних»*, євреїв – *«позірно дуже прихильні, в грунті річи величезна резерва»*, українців – *«найменше свідомі національно головно… тому, що уряд російський… свідомість забивав цілими століттями», «матеріально знищені»*[44].

Рис. 118. Луцьк часів Першої світової війни

Джерело: з книги Віктора Літевчука «Луцьк у старовинній листівці, гравюрі та фотографії» (Луцьк, 2012)

Рис. 119. Волинські селяни. Поблизу м. Володимира-Волинського, 1914–1918 рр.

Джерело: із фондів Австрійської національної бібліотеки

[43] ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 7. Арк 6.

[44] Там само. Спр. 10. Арк. 18, 19.

Рис. 120. Волинські селянки. Поблизу м. Володимира-Волинського, 1914–1918 рр.
Джерело: із фондів Австрійської національної бібліотеки

Очільник комісаріату УСС у Володимирі-Волинському, науковець і педагог, четар Микола Саєвич (1885–1944 рр.) 1916 р. зазначав: *«Нарід тут говорить українською мовою – цілком чисто жінки і діти – мужики маючи до діла з козаками та чиновниками закидують деякими словами московськими – говорити з ними довше говорять чисто по українські. Себе називають малоросами, хохлами – свідомості і розуміння національного дуже мало мають. Про Хмельницького, Мазепу, Шевченка та Унію дещо чули»*[45].

За таких умов культурно-освітня робота серед населення західних повітів Волинської губернії мала неабияке значення. Ключовий вплив на цей процес мала активність у регіоні згадуваного вище легіону УСС, члени якого не тільки працювали на педагогічній ниві, але й виконували чимало організаційно-просвітницьких задач. Координацією шкільної справи серед українського населення на теренах, зайнятих військами Центральних держав, займалося Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель – організація, що постала 1915 р. у Львові під егідою Союзу визволення України. Очолював її видатний український історик, археограф, педагог, громадський діяч Іван Крип'якевич (1886–1967 рр.)[46].

Бюро культурної допомоги активно підтримувало українське шкільництво на Волині. У цей період найбільшими освітніми осередками були міста Луцьк, Ковель і Володимир-Волинський (рис. 121). В останньому, до речі, функціонувала Окружна шкільна рада, яку очолював голова Володимир-Волинського магістрату, офіцер, гімназійний професор, галицький освітній і громадський діяч Гнат Мартинець (1882–1968 рр.). Він у спогадах писав, що наприкінці 1916 р. на Волині функціонувало

[45] Там само. Спр. 8. Арк. 5 зв.

[46] Там само. Спр. 1. Арк. 4.

36 українських шкіл. У лютому 1917 р. Володимир-Волинська шкільна округа налічувала 20 шкіл, Ковельська – на три навчальні заклади менше[47].

Рис. 121. Українська народна школа у Володимирі-Волинському, 1916 р.
Джерело: із фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові

Характеризуючи діяльність Г. Мартинця на чолі Володимира-Волинського, історик Віталій Скальський зазначає: *«За час урядування містом ним було налагоджено постачання міста продуктами харчування та паливом, впорядковано та розчищено вулиці та річку Смоч. Відновлено роботу лікарні... У Відні за п'ять тисяч корон придбано санітарного воза (прообраз швидкої допомоги), а також збудовано шість публічних клозетів. Важливою справою також було запровадження електрики... З ініціативи Г. Мартинця при магістраті створено Громадську раду. Офіційними мовами визнано українську, німецьку та польську. Оскільки усе православне духовенство було евакуйоване російською владою, Г. Мартинець добився призначення у місто священика-капелана. Ним став румун Міхай Руссо. ...6 жовтня 1916 р. у місто приїжджав кайзер Вільгельм II для інспекції 42 піхотного полку. До безумовних позитивів Г. Мартинця як бурмістра належить відкриття української школи імені Тараса Шевченка. Також у місті у цей час розташувався Комісаріат Українських Січових Стрільців, метою якого був набір українців-добровольців до лав австро-угорської армії»*[48].

25 лютого 1916 р. влада надала дозвіл на заснування у Володимирі-Волинському української чотирикласної народної школи, яка розміщувалась у будівлі колишнього

[47] Держархів Волинської обл. Ф. 429. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1; ЦДІАЛ України. Ф. 359. Оп. 1. Спр. 83. Арк. 42; Спр. 20. Арк. 4; Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 191.

[48] Скальський В. Міські голови Володимира-Волинського (1915–1923 рр.). *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії* : наук. зб. / упоряд.: А. Силюк, В. Пикалюк. Луцьк, 2015. Вип. 55. С. 212.

церковнопарафіяльного училища в передмісті Риловиця. Попри те, що її урочисте відкриття відбулося 20 травня, навчання розпочалося ще на початку квітня. Серед документації навчального закладу збереглися укладені відповідно до віросповідання (православні, римо-католики, лютерани, юдеї) списки батьків, які виявили бажання віддати своїх дітей на навчання[49]. У день відкриття школи на будівлі майоріли українські, австрійські й угорські стяги, а голова місцевого українського шкільного комітету Євген Чарановський зазначив: *«Під московською владою наш нарід був пригноблений і забитий; нам не вільно було ні в школі, ні в урядах говорити в своїй рідній мові, і тілько під благодійним впливом австро-угорського правління ми вперше пізнали, «яких батьків і чиї ми діти», ми вперше стали подавати науку в школі на своїй рідній мові»*[50].

Інформацію про відкриття школи у Володимирі-Волинському знаходимо також в інструкції під назвою «Шкільна справа в українських окупованих областях» від 22 травня 1916 р., що її підписали керівники Загальної української ради та Союзу визволення України у Відні. Потрібно зауважити, що у вказаному вище документі навчальний заклад означений не як українська народна школа, а як спільна українсько-єврейська школа: *«Спеціяльно що до шкільної справи, то Загальна Українська Рада вітає кооперацію в сім ділі в деяких місцевостях окупованих земель – Українців і Євреїв і тішиться з факту основання в Володимирі Волинськім спільної для українських і єврейських дітей шкіл»*[51].

Про учнів єврейської національності у володимир-волинській школі дізнаємося й з листа керівника шкільного комітету Є. Чарановського до голови Бюро культурної допомоги І. Крип'якевича від 15 квітня 1916 р. Він, зокрема, зазначав, що євреї становили більшість серед учнів, сприяли переповненню школи, тому існувала потреба пошуку просторішого приміщення: *«Треба одверто признатися, що процент Українців у Володимирі зовсім мізерний – з великою натяжкою можна числити 7% всего володимирського населення. Зібравши до шкільної науки тільки дітей українського походження нам і нинішній будинок буде за великий – майже половина його буде стояти впорожньо – бо для такого числа дітей було-би досить якої не-будь хатинки... Тепер-же завдяки жидам ми маємо таке значне число дітей...»*[52]. Обґрунтованість слів Є. Чарановського підтверджують інші джерела. Зокрема, історик В. Скальський зазначає, що російська влада літом 1915 р. евакуювала з Володимира-Волинського майже усе населення. Серед тих, хто залишилися в місті, більшість становили євреї[53] (рис. 122).

Водночас на будинок, який, на думку Є. Чарановського, варто було передати для школи, претендував настоятель місцевого римо-католицького костелу «вшехполяк» (за визначенням Є. Чарановського, – *О.Р.*) Тарногурський. Згадуваний учитель вважав, що «союзниками» українців у справі отримання будинку мали виступити місцеві євреї, до яких останній ставився досить прихильно: *«Я запримітив, що галичанська*

[49] Держархів Волинської обл. Ф. 519. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 3; Спр. 6. Арк. 1–12.

[50] ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 27. Арк. 40 зв. – 41.

[51] Там само. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 7.

[52] Там само. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 9.

[53] Скальський В.В. Міські голови Володимира-Волинського (1915–1923 рр.) ... С. 212.

українська інтелігенція ставиться неприхильно до жидів. І в самій річи, галицькі жиди того заслужили, бо перейшли на сторону вшех-поляків – нашим-же володимирським і в загалі волинським жидам такого закиду робити не можна, бо вони на відворот ставляться прихильне до українства і вороже до вшехпольства... Моє тверде переконання диктує, що тілько через получення з жидами ми можемо успішно боротися з вшех-польською гидрою, котра вже має в намірі замінити московську»[54]. Варто зауважити, що твердження Черановського щодо домінування учнів єврейської національності мали підстави, адже проведений автором аналіз записів у шкільному журналі учнів 1–3 класів засвідчував наявність щонайменше 80 % євреїв серед них[55].

Рис. 122. Євреї. Місто Володимир-Волинський, 1914–1918 рр.

Джерело: із фондів Австрійської національної бібліотеки

28 вересня 1916 р. розпочала свою роботу школа в Устилузі, де наприкінці жовтня того ж року навчалося 75 учнів, а станом на 5 грудня їхня кількість уже зросла до 158 (зокрема, 100 українців, 54 євреї та чотири німці). Більшість учнів Устилузької школи становили мешканці сусідніх сіл, а не жителі цього містечка, що було пов'язано з евакуацією російською владою місцевого населення вглиб імперії в 1915 р. У звіті школи зазначалося, що навчальний заклад містився в «тісній жидівській хаті», позаяк більше та просторе приміщення «загарбали поляки»[56].

Станом на травень 1916 р. українська школа вже функціонувала в Луцьку й налічувала 100 учнів української національності. Її заснуванню передувало зволікання

[54] ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 9 зв. – 10.

[55] Держархів Волинської обл. Ф. 519. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 10–15, 16–28, 30–37.

[56] ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 14. Арк. 2 зв. – 3; Спр. 17. Арк. 112; Спр. 81. Арк. 174 зв.

місцевого магістрату[57]. Варто зазначити, що на навчання зголосилися також щонайменше 300 учнів єврейської національності, однак окружний комендант, керівник Луцького магістрату, полковник Урбанський заборонив їх зараховувати. На думку чотаря УСС, громадського діяча та скульптора Михайла Гаврилка (1882–1920 рр.), саме Урбанський стояв на перешкоді розвитку українського руху, а заборона на навчання євреїв була пов'язана з бажанням поляків інтегрувати їх у польсько-німецьке шкільництво. Окрім того, окружний комендант заборонив навіть використання кирилиці для написання вивісок. 2 червня 1916 р. вчителька луцької школи, уродженка Львова Ангелина Гайдучок у листі до Івана Крип'якевича писала, що цей навчальний заклад справив на неї значно краще враження, аніж школа у Володимирі-Волинському. Вона відзначала домінування учнів православного віросповідання в луцькій школі, які добре володіли українською мовою[58].

На початку листопада 1916 р. почали навчання учні української міської школи в Мацеєві на Ковельщині. У цьому освітньому закладі навчалося близько 135–140 осіб. Учителювала там згадувана вище А. Гайдучок (рис. 123). У червні того ж року в Ковелі функціонувала єврейська школа та поставала польська. Українську школу не організовували у зв'язку з мізерною кількістю учнів української національності[59].

Рис. 123. Учні міської української школи в Мацеєві під час гри, 1917 р.
Джерело: із фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові

У повітах ситуація була зовсім іншою: там переважало українське населення, тож січові стрільці мали чимало роботи. Загалом упродовж 1916 р. в Луцькому повіті

[57] Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя. Луцьк, 2015. С. 172.

[58] ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 31, 33, 56.

[59] Там само. Спр. 10. Арк. 22; Спр. 15. Арк. 74, 94.

постало дев'ять україномовних шкіл[60]. Наприклад, 7 квітня 1916 р. вчитель Михайло Таранько (1887–1950 рр.) повідомляв І. Крип'якевича про відкриття української школи в с. Теремно Луцького повіту, а також просив надіслати кілька портретів Т. Шевченка, портрет імператора Австро-Угорщини Франца Йосифа I (1830–1916 рр.), карту українських земель. Варто додати, що в майбутньому М. Таранько став відомим педагогом, видавцем, редактором, журналістом і громадським діячем, який відіграв важливу роль у пресо- та книговидавничій справі для дітей і молоді в Східній Галичині 20–30-х рр. XX ст. Зокрема, 1919 р. створив у Львові українське спеціалізоване дитяче видавництво «Світ Дитини»[61].

У перший день липня 1916 р. відбулося відкриття української школи в Любомлі, де почергово вчителювали січові стрільці Г. Чикеда та Остап Вахнянин, учительки Савина Сидорович й Анна Бігун. У період діяльності школи мав місце конфлікт із польською громадою за право власності на приміщення цього навчального закладу. У підсумку шкільний будинок залишили за українцями. Певну напруженість у стосунках між українцями та поляками засвідчує той факт, що 3 травня 1917 р., коли поблизу школи відбувалася демонстрація поляків із нагоди Дня конституції, учні Любомльської школи співали «Ще не вмерла Україна». Для збору коштів на потреби дітей, які втратили батьків унаслідок воєнних дій, учительський колектив Любомльської школи 1917 р. організував аматорську постановку за мотивами п'єси Івана Котляревського «Наталка Полтавка». Українська школа функціонувала також у с. Головні на Любомльщині. Учителькою там працювала Михайлина Модрицька[62].

На Любомльщині українські народні школи постали в грудні 1916 р. в селах Підгородне, Згорани та Куснище (рис. 124). Учителювали там, відповідно, Ілько Ткач, Михайло Мокрий і Юрко Пернерівський. У січні 1917 р. під керівництвом Івана Сембая почала діяти школа в с. Нудижі, однак уже з травня того ж року вчителем там працював Василь Лучинський. У с. Запілля школа була заснована в лютому 1917 р. й налічувала 80 учнів, навчальний процес тут почергово проводили Осип Безпалко й Іван Мойсей. В одному зі звітів І. Мойсей писав: *«Діти дуже радо горнуться до школи та незвичайно цікавляться історією своїх предків. Так само старші охоче посилають до школи та обіцяють на зиму самі записатись, щоб навчитись рідного слова»*[63].

Професор Оксана Каліщук зазначає, що впродовж 1916–1918 рр. УСС, за різними підрахунками, відкрили в регіоні від 150 до 250 українських шкіл[64]. Лука Мишуга, очільник Володимир-Волинського магістрату, на завершальному етапі Першої світової війни у своїх споминах так описував українське шкільництво того періоду на Волині:

---

[60] Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 рр. … С. 171.

[61] ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 17; Кусий Л.М. Михайло Таранько – редактор і видавець українських часописів та книжкових серій для дітей і молоді (1919–1939 рр.) : автореф. дис. … канд. наук із соціальних комунікацій : 27.00.05. Київ, 2009.

[62] ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 56–59.

[63] Разиграєв О. Шкільництво на Волині в роки Великої війни у світлі фотодокументів з фондів Центрального державного історичного архіву України у Львові. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі* : матеріали 58 Міжнар. наук. конф. Луцьк, 2016. С. 223–228; ЦДІАЛ України. Ф. 395. Оп. 1. Спр. 15. Арк. 4, 10, 14; Спр. 16. Арк. 2; Спр. 17. Арк. 4.

[64] Каліщук О.М. Роль галицької інтелігенції в національно-культурному відродженні українців Волині (1914–1918 роки) : автореф. дис. … канд. іст. наук : 07.00.01. Львів, 2003. С. 13.

«В Управі не можна було висидіти, народу сходилось стільки, що годі було видістатися з хати. Телефон не переставав дзвонити. З усіх сторін Волині, де були українські школи та українці, з Устилуга, Ковеля, Матієва (Мацейова, – *О.Р.*), *Любовні* (Любомля, – *О.Р.*) *і т. д. питались, що мають робити, бо польські війська надходять...»*[65]. На момент входження Західної Волині до складу Другої Речі Посполитої тут функціонувало 443 україномовні початкові школи[66].

Рис. 124. Учні міської української школи в Любомлі, 1917 р.

Джерело: із фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові

Серед проблем функціонування українського шкільництва варто виділити труднощі і кадрового характеру, що їх по змозі долало галицьке Бюро культурної допомоги для українського населення окупованих земель, і згадані вище національно-політичні аспекти. Історик Юрій Крамар, зокрема, зазначає, що *«посадовці польської національності, які перебували на відповідальних адміністративних посадах, нехтували розпорядженнями австрійських властей про розширення сфери вживання української мови, всіляко перешкоджали заснуванню українських шкіл. ...Швидка розбудова українського шкільництва на Волині викликала протести з боку місцевої польської громади»*[67]. О. Притика (вчитель і січовий стрілець) так характеризував шкільну справу на Ковельщині: *«...Польща росте, як на дріжджах і йде скоро вперед. Завдяки, гідним подиву, старанням польського інспектора, польські школи значно переважають чисельністю наші*

[65] Мишуга Л. На Волині : збірник / ред. А. Драган. Нью-Йорк, 1973. С. 48.

[66] Крамар Ю. Західна Волинь 1921–1939 рр. ... С. 172.

[67] Там само.

та отримують особливе попертя від урядових властей. Ми, на жаль, не можемо протиставити їм відповідного кроку, задля браку місцевих інтелігентів»[68].

Польська національна група, яка фактично очолювала місцеву адміністрацію за австрійської окупації, розгорнула в західних повітах Волинської губернії активне громадське життя. Наприклад, 1915 р. після зайняття Володимира-Волинського австрійськими військами тут виникає Польський громадянський комітет, який очолював уродженець Києва, власник маєтку в Туричанах на Турійщині Тадеуш Кшижановський – згодом суспільно-політичний діяч міжвоєнної Волині, керівник Фінансово-сільськогосподарського бюро в Луцьку, голова Волинської сільськогосподарської палати, заступник очільника Товариства сприяння театральної культури на Волині. Т. Кшижановський займався організацією допомоги постраждалим від воєнних дій. Співзасновником Польського громадянського комітету у Володимирі-Волинському був також уродженець Хотячева, майбутній владавський і ковельський староста, виконувач обов'язків волинського воєводи упродовж 1921–1922 рр., сенатор польського парламенту Тадеуш Двораковський (1881–1956 рр.)[69] (рис. 125).

Рис. 125. Тадеуш Двораковський (1881–1956 рр.)

Джерело: з книги «Album-skorowidz Senatu i Sejmu RP oraz Sejmu Śląskiego 1935–1940» (Krakow, 1936)

Від 1916 р. на Волині розпочинає діяльність товариство «Польська шкільна матір» *("Polska Macierz Szkolna")*, закладаючи мережу освітніх осередків. У межах теренів, підконтрольних російським військам, ця структура функціонувала як «Польська матір на Русі». Натомість у Володимир-Волинському та Ковельському повітах, які були

[68] Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000. С. 205.

[69] Mędrzecki W. Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917–1921. *Metamorfozy społeczne* / red. J. Żarnowski. Warszawa, 1997. S. 142; URL: http://www.wronki.pl/621-tadeusz-krzyzanowski.html; Durka J. Echa pierwszej wojny światowej w publicystyce... S. 406.

під окупацією австрійців, діяльність провадила «Шкільна матір на Волині». Цією структурою керував згадуваний вище Т. Кшижановський. Обидві організації постали синхронно та самостійно й працювали в єдиному напрямі – поширення польської освіти та культури[70].

7.3. Підросійська Волинь у 1916 р.: цивільне та військове життя

Навесні 1916 р. австрійці розбудовували оборонні рубежі, а росіяни, бажаючи відновити свою присутність на теренах західних повітів Волинської губернії, готувалися до контрнаступу під керівництвом новопризначеного командувача Південно-Західного фронту, генерала Олексія Брусилова (рис. 126). Уже на початку червня того ж року терени Волинської губернії охопила наступальна операція російських військ на усьому фронті від Луцька до Чернівців, більш відома як Брусиловський (Луцький) прорив (22 травня (4 червня) – 7(20) вересня 1916 р.)[71] (рис. 127).

Рис. 126. Генерал Олексій Брусилов. Рівне, жовтень 1915 р.

Джерело: з приватної колекції

[70] Там само. Polska Macierz Szkolna na Wołyniu. Równe, 1938. S. 5.

[71] Шабала Я.М. Перша світова війна. Українська революція (1914–1921 рр.)... С. 298. Див. більше: Брусиловський прорив на Волині: факти, цифри, дати, документи, матеріали, карти, телеграми, мемуари, фотографії, раритети / упоряд. І. Пасюк. Луцьк, 2006; Брусилов А.А. Мои воспоминания. Москва, 1983; Велика війна 1914–1918 рр. і Україна... С. 118–128.

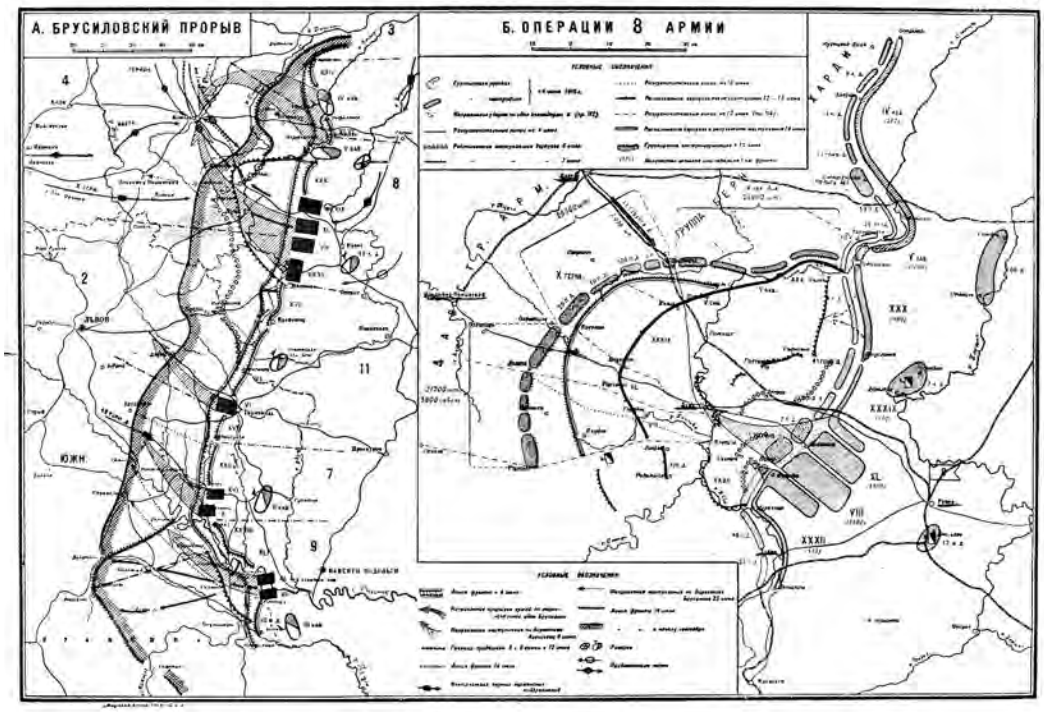

Рис. 127. Брусиловський прорив 1916 р. Схема

Джерело: з книги А. Зайончковського «Мировая война 1914–1918 гг.» (Москва, 1938)

Упродовж кількох днів військам О. Брусилова вдалося повернути контроль над м. Луцьк. Повторний перехід цього повітового міста під панування російської адміністрації зумовив згортання активності тут легіону УСС. *«З відворотом союзних військ з під Луцька примушений був комісаріят двинути свою діяльність та змінити місце осідку. Важкий сум наляг на душу тих, що мовчки збирали по кімнатах книжки, брошури та шкільні прилади, щоби за кілька годин опустити може на завсіди місце півріччної праці»*, – писав один із творців українського шкільництва на Волині в роки Великої війни Л. Мишуга на сторінках галицького часопису «Діло»[72].

Спроби австрійських військ здійснити швидкий контрнаступ не були успішними. Водночас варто відмітити їхні успіхи в будівництві ефективних оборонних смуг, які не давали росіянам змогу продовжити свою наступальну операцію. У складі багатонаціонального австро-угорського війська продовжували воювати польські легіони, які на початку липня, силами великих людських втрат, стримували російські війська під с. Костюхнівка (нині Маневицького р-ну Волинської обл.) для забезпечення відступу австрійців.

Виснажливими для обох сторін видалися бої в районі т. зв. Червищенського плацдарму поблизу сіл Оленіно та Рудка-Червищенська (у заплаві р. Стоходу), який був

[72] Діло. 1917. 30 берез. С. 2.

утворений у липні 1916 р. внаслідок наступу військ 3-ї російської армії. Із плацдарму, який мав 8,3 км у довжину та 3,2 км в глибину, росіяни здійснили кілька невдалих спроб наступу на Ковель. Від осені 1916 р. лінія фронту на Волині закріпилася по річці Стохід, яка стала для вояків обох ворожих армій братською могилою[73]. Росіянам не вдалося розвинути Брусиловський прорив і зайняти Ковель та Володимир-Волинський, які надалі залишились у сфері впливу австрійців. Із кінця 1916 р. військові дії характеризувалися здебільшого позиційними боями.

Повертаючись до цивільного життя, варто зазначити, що австро-російське протистояння 1916 р. на Волині стало справжньою гуманітарною катастрофою для місцевого населення, адже призвело до руйнування селянських господарств і розорення людності. Нерідко волинян залучали до тилових робіт по обидва боки фронту, а також застосовували щодо них несправедливі реквізиції продовольства та худоби[74].

У таких умовах важлива роль і далі відводилася харитативним структурам, які продовжували допомагати цивільним та військовим у східній частині Волині. Так, після відступу російської армії та проведення відповідних евакуаційних заходів на теренах Волинської губернії в другій половині 1915 р. загальна кількість стаціонарних медичних закладів Червоного Хреста напередодні Брусиловського прориву 1916 р. становила 56 одиниць, що на 39 менше ніж у вересні попереднього року. Найбільше лазаретів було зосереджено в м. Житомир – 19, а також в Овруцькому повіті – 12. Тоді ж у Житомирському повіті функціонувало п'ять лазаретів, в Острозькому – дев'ять, Старокостянтинівському – чотири, Новоград-Волинському – сім[75]. Варто зазначити, що на теренах Волинської губернії функціонували також шпиталі, які були безпосередньо підпорядковані російському військовому командуванню, зокрема 198-й польовий запасний шпиталь у м. Здолбунів, 439-й пересувний шпиталь російської армії в Острозі, Рівненський військовий шпиталь й ін[76].

Згадку про евакуацію медзакладів Червоного Хреста на Волині знаходимо в листі уповноваженого РТЧХ у м. Володимир-Волинський від 11 червня 1916 р. Останній повідомляв своє керівництво про евакуацію Володимир-Волинського лазарету Всеросійського земського союзу до м. Житомира. Цей медичний заклад, який налічував 200 ліжок, був удвічі розширений і спочатку розташовувався в місцевості Кунів Острозького повіту, а згодом – у містечку Кременець. Водночас 20 травня 1916 р. відділення на 200 ліжок згадуваного лазарету скеровано на фронт для надання допомоги пораненим[77].

Наприкінці липня 1916 р. в Луцьку, який в означений час знову опинився під контролем росіян, був етапний лазарет Архангельської громади сестер милосердя, що підлягав РТЧХ. Зазначений медзаклад розміщувався в центрі міста в приміщенні Луцької чоловічої гімназії. 26 липня того ж року начальник лазарету в листі до міської

[73] Шабала Я.М. Перша світова війна. Українська революція (1914–1921 рр.)... С. 294–302.

[74] Там само. С. 306–307.

[75] ЦДІАК України. Ф. 719. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 456 зв. – 458.

[76] Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. 108. Оп. 1. Спр. 1–2; Ф. 499. Оп. 1. Спр. 1–3; Ф. 649. Оп. 1. Спр. 3, 5, 8, 10–11.

[77] ЦДІАК України. Ф. 719. Оп. 1. Спр. 43. Арк. 283.

управи скаржився на незадовільний санітарний стан цієї установи. Він просив надіслати техніку для очищення вигрібних ям, позаяк ситуація, що склалася, спричиняла забруднення території навколо медзакладу. У липні–серпні 1916 р. подібна ситуація спостерігалася й в інших установах Червоного Хреста у Луцьку, де вигрібні ями теж були переповнені нечистотами. Загалом в означений період проблема асенізації залишалася надзвичайно актуальною для Луцька[78].

Біженці та розорене місцеве населення на початку 1916 р. продовжували отримувати матеріальну підтримку від Комітету Південно-Західного фронту Всеросійського земського союзу на Волині. Так, було налагоджено діяльність 28 харчових пунктів, у яких щодня їжу отримувало 47 тис. осіб. Водночас створена хлібопекарня за добу продукувала 1,5 тис. пудів хліба. До кінця січня того ж року кількість харчових пунктів зросла до 42. Лише за період від 1 до 15 січня 1916 р. послугами харчових пунктів Волинської губернії користувалося 361494 біженці. Окрім того, на Волині за підтримки цієї структури функціонувало чотири дитячі садки (притулки), в яких у середньому постійно перебувало від 10 до 60 дітей. Зокрема, у Кременецькому дитсадку постійно перебувало 100 дітей, які навчалися й займалися рукоділлям. Водночас близько 800 дітей приходило в період ранкової та вечірньої роздачі чаю[79].

«...Важко передати картину обдертих, майже голих дітей, часто й дорослих. Особливо гостра потреба у взутті. Діти цілу зиму зовсім не бачать свіжого повітря, адже немає в чому вийти на вулицю; дорослих знаходиш у напівзотлілій від поту та бруду білизні, не рахуючи наявності комах; хворих дітей накривають брудними ганчірками і просто рогожею... У численних хатах, наражаючи себе на небезпеку в сенсі зараження хворобою, знаходять вони (працівники ВЗС, – *О.Р.*)*... хворих, як заразних, так і зовсім недужих, одягнених в якісь лахміття... Ситуація насправді жахлива...»*, – писав в службовій записці про ситуацію на Волині співпрацівник Всеросійського земського союзу А. Тананаєв у лютому 1916 р.[80]

У березні 1916 р. в Північному районі Волинської губернії функціонувало 19 підрозділів Відділу допомоги населенню, постраждалому від війни Комітету ПЗФ ВЗС: районне управління, харчові загони, тимчасовий харчовий загін для військових частин, офіцерська чайна, заклад для перебування маленьких дітей, хлібопекарні, бійня, молочна ферма, лазня, пральня, лісорубна, військово-робітнича артілі, майстерня ремонту та ремесла, служба експедиції, вантажний транспорт, служба зв'язку тощо[81].

У звітній документації вищеподаної структури про роботу в Північній Волині за березень 1916 р. зазначалося: *«...Робота в усіх харчових загонах триває без затримок. На усіх пунктах достатня кількість харчових продуктів та фуражу. Видача пайків здійснюється... у встановлені дні. На 14 пунктах видача пайків здійснювалася раз на 7 днів, а лише в 5 пунктах два рази на тиждень – на 3 дні. Видача триває 4–8 годин залежно від кількості клієнтів. 22 березня у Володимирці (20-й загін) була здійснена остання видача продуктів*

[78] Держархів Волинської обл. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1287. Арк. 55, 59, 85.

[79] Кліщинський П.В. Громадсько-благодійна робота підрозділів Всеросійського земського союзу у Правобережній Україні в роки Першої світової війни... С. 118–119.

[80] Велика війна 1914–1918 рр. і Україна. У 2 кн. Кн. 2... С. 440–442.

[81] ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1785. Арк. 192.

на 10 днів. Цього ж дня пункт було передано представнику Волинського губернського комітету. Володимирець був останнім харчовим пунктом, який розміщувався за відведеною Комітету Південно-Західного фронту фронтовою смугою. З 1 квітня всі харчові пункти району розташовуються тільки на фронті»[82]. У документі відбито також сприйняття солдатами селян: *«Часто можна спостерігати, з якою заздрісною прикрістю дивиться солдат на свого сусіда – місцевого селянина. Солдату здається, що селянин "процвітає". Хай це "процвітання" й ілюзорне, але сам факт чийогось милого піклування про селянина, чиясь зворушлива турбота про нього породжує в жителів окопу зіставлення "Я і він"»*[83].

До осені 1916 р. Комітет ПЗФ ВЗС для працевлаштування місцевого населення облаштував близько 20 ремонтних, взуттєвих, швейних, вишивальних й інших майстерень. Зокрема, у Сарнах і Шумську функціонували майстерні, які на замовлення лазневих загонів Комітету ПЗФ ВЗС ремонтували білизну та взуття[84]. У структурі Комітету ПЗФ ВЗС було також спеціальне статистичне бюро, яке 1916 р. скерувало на терени Волинської губернії 16 осіб для здійснення обліку місцевого населення на предмет надання комітетом продовольчої допомоги. Станом на 25 грудня того ж року за підсумками обстеження зареєстровано 1820 незабезпечених сімей (близько 8,5 тис. осіб), що мешкали на півдні Волинської губернії та потребували допомоги[85].

В останні три роки війни сконцентрував свою увагу на допомозі біженцям і Волинський губернський комітет ВЗС. Так, 8 січня 1916 р. газета «Жизнь Волыни» повідомляла про те, що Житомирська повітова ліквідаційна комісія передала в розпорядження Волинського губернського комітету ВЗС усе зерно, яке було придбане в місцевого населення під час «евакуаційної паніки». Останній скерував його на потреби біженців[86]. 19 квітня того ж року вказана вище газета інформувала про плани Волинського губернського комітету ВЗС відкрити на літній період у м. Славута санаторій для хворих дітей біженців[87].

1916 р. на теренах східних повітів Волинської губернії до справ санітарного забезпечення цивільного населення та війська долучався також Всеросійський союз міст. Так, у другій половині липня того ж року співробітник цієї структури Л. Ласький опікувався асенізаційним обозом, який обслуговував підрозділи 8-ї російської армії, що перебували на той час у Луцьку[88].

Про функціонування комітету ВСМ у м. Рівному дізнаємося з журналу засідання цієї структури від 25 червня 1916 р. за участі голови місцевого комітету Л. Стефановича, міського голови Едуарда Лебедзієвського й інших осіб. Присутні ухвалили рішення щодо створення юридичного відділу при Рівненському комітеті ВСМ для надання правової допомоги особам, постраждалим від воєнних дій. Ухвала

[82] ЦДІАК України. Ф. 715. Оп. 1. Спр. 1785. Арк. 195 зв.

[83] Там само. Оп. 1. Спр. 1785. Арк. 196.

[84] Донік О.М. Всеросійський земський союз в Україні: структура, напрями та результати діяльності. *Український історичний журнал*. 2014. № 3. С. 34.

[85] Кліщинський П.В. Громадсько-благодійна робота підрозділів Всеросійського земського союзу у Правобережній Україні в роки Першої світової війни... С. 118.

[86] Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні... 209.

[87] Там само. С. 223–224.

[88] Держархів Волинської обл. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 1287. Арк. 43.

про організацію юридичного відділу в Рівному була пов'язана, зокрема, з потребою участі юристів у розв'язанні особистих, майнових і муніципальних справ, організації транспорту та продовольства, охорони будівель і заводів, які були побудовані неприятелем і мали велике суспільно-господарське значення. Із кінця жовтня 1916 р. на вимогу коменданта міста зазначена структура працювала у вихідні та святкові дні. Загалом упродовж листопада того ж року ця установа надала 236 усних і сім письмових консультацій, із яких 168 стосувалися справ біженців. У грудні кількість наданих консультацій значно зросла: відповідно, 384 усних і 15 письмових, зокрема 312 – стосовно справ біженців[89].

Із витягу з наказу № 36 коменданта Луцька, полковника Назімова від 5 грудня 1916 р. дізнаємося про розміщення в місті 18-го епідемічного лазарету Комітету Південно-Західного фронту ВСМ імені імператриці Марії Федорівни. У цьому документі йшлося про потребу хоронити померлих у шпиталі військових лише на Луцькому гарнізонному кладовищі, яке розміщувалося на околиці міста за піхотними казармами. Загалом усі старші лікарі медичних закладів, які діяли під прапором ВСМ, були зобов'язані щоденно інформувати своє керівництво про зареєстрованих упродовж доби військових із гострими інфекційними захворюваннями. Щотижня ж потрібно було подавати звіт про загальний рух таких хворих[90].

Позитивно відгукувався про харитативні структури земського та міського союзів і російський генерал О. Брусилов, який писав: *«Щодо лазень, то Всеросійський земський союз надав нам безмірну допомогу. Від жодних завдань цей союз не відмовлявся, а його діячі вкладали… свою душу в те, щоб швидше та ґрунтовніше виконувати те чи інше завдання. Союз міст теж приніс велику користь, але принаймні в мене, у 8-й армії, Земський союз був дієвішим… Завдяки його роботі ніколи жодні інфекційні хвороби не набували великих розмірів…»*[91].

Питанню допомоги біженцям у східних повітах Волинської губернії надалі багато уваги приділяв згадуваний вище Тетянинський комітет. Наприклад, на кошти організації у травні 1916 р. в Житомирі були організовані класи ремесла для дітей біженців на 100–150 осіб, які, зокрема, давали змогу опанувати токарні та столярні навички[92]. У серпні 1916 р. Волинське відділення Тетянинського комітету опікувалося притулком для дітей різних національностей, розрахованим на 100 осіб. Тут знедолені вихованці опановували грамоту та займалися рукоділлям[93]. Уже наступного місяця Тетянинський комітет надав допомогу в розмірі 3 тис. руб. Житомирському православному єпархіальному комітету для матеріальної підтримки духівництва Волинської єпархії[94].

Важливим напрямом роботи цієї харитативної структури був пошук загублених у дорозі членів родин біженців. Інформація про розшукуваних осіб розміщувалася на сторінках «Известия Комитета Ея Императорского Высочества Великой

[89] Держархів Рівненської обл. Ф. 548. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 4–6, 33, 44, 53.

[90] ЦДІАК України. Ф. 721. Оп. 5. Спр. 282. Арк. 2, 6.

[91] Брусилов А.А. Мои воспоминания. С. 171–172.

[92] Жванко Л.М. Біженство Першої світової війни в Україні… С. 224.

[93] Сейко Н. Фундація княжни Тетяни Миколаївни як доброчинна організація періоду І світової війни. *Вісник Житомирського державного університету ім. Івана Франка*. 2003. № 13. С. 164–167.

[94] AAN. Zesp. 51. Sygn. 972. S. 204.

Княжны Татіаны Николаевны»[95]. Наприклад, у номері 11 від 1 листопада 1916 р. в рубриці «Діти біженців, які загубили батьків» з'явилася фотографія десятилітньої дівчинки Наталії Якубчук, мешканки Володимирського повіту Волинської губернії, яка загубила батьків і перебувала в Одеському притулку для сиріт, що належав указаній вище установі[96]. На початку 1917 р. Тетянинський комітет започаткував роботу зі збору свідчень біженців про їхню непросту долю на вигнанні. Для цього було розроблено спеціальний питальник, який мав полегшити роботу особам, залученим до інтерв'ювання вигнанців[97].

У досліджуваний період продовжили свою діяльність і національні рятівні організації. Так, 1 жовтня 1916 р. із 8079 біженців, які перебували під опікою польського Центрального громадянського комітету на Волині, 72,2 % отримали харчову допомогу, 23,9 % – підтримку в забезпеченні помешканням, а 13,8 % – одяг[98]. Важливим напрямом діяльності ЦГК на Волині стало надання освітніх послуг. Як зазначає Маріуш Коженьовський, станом на 1 жовтня 1916 р. під його опікою в освітніх закладах, які розмістилися у Волинській губернії, перебувало 1250 дітей[99]. Ще одним напрямом роботи ЦГК на Волині стало надання тимчасового житла дітям польської національності. Станом на березень 1916 р. ЦГК забезпечував на Волині вісім притулків, які розміщувалися в Житомирі, Рівному, Тайкурах, Анаполі, Ізяславі, Малих Пузирках, Шпанові та Лугинах. Тоді ж ЦГК утримував на Волині дитячі садки (захоронки), зокрема в Рівному, Здолбунові та Новому Заводі[100]. Згодом ця організація винаймала на теренах Волинської губернії вже 11 приміщень для облаштування дитячих притулків: чотири розміщувалися в Житомирі, два – у Мирополі, один – у Романові та чотири – у Любарі[101].

ЦГК допомагав також біженцям польської національності з працевлаштуванням. Зокрема, станом на середину 1916 р. на теренах Березнівської дільниці ЦГК в сільському господарстві працювало 228 осіб; у межах Житомирської дільниці ЦГК в сільському господарстві та цукроварінні працювало 449 осіб; тоді ж Рівненська дільниця ЦГК забезпечувала працею близько 530–600 осіб. Досліджувана організація надавала також медико-санітарну допомогу. Так, у травні 1916 р. ЦГК утримував на теренах Волинської губернії три шпиталі (у яких налічувалося 95 ліжок) і три медичні амбулаторії[102].

Харитативну діяльність провадили й інші польські організації. Так, станом на 1916 р. Комітет (відділ) допомоги малозабезпеченим сім'ям поляків, створений ще в червні 1915 р. в м. Житомир, надав матеріальну допомогу близько 700 особам, а також утримував їдальню, обіди в якій продавали за низькими цінами, а найбідніші

[95] Жванко Л.М. Біженці Першої світової війни... С. 238.

[96] AAN. Zesp. 51. Sygn. 972. S. 223.

[97] Держархів Тернопільської обл. Ф. 235. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 21.

[98] Коженьовський М. За Золотими воротьми... С. 104.

[99] Там само. С. 105.

[100] AAN. Zesp. 51. Sygn. 130. S. 23.

[101] ЦДІАК України. Ф. 917. Оп. 1. Спр. 62. Арк. 2.

[102] Korzeniowski M. Uchodźcy z Królestwa Polskiego na Wołyniu w latach 1915–1918... S. 146; Коженьовський М. За Золотими воротьми... С. 106; AAN. Zesp. 51. Sygn. 130. K. 116.

відвідувачі могли харчуватися безоплатно[103]. Значно розширило свою роботу на Волині й ПТДЖВ, яке наприкінці листопада 1916 р. налічувало уже 16 відділів[104].

Помітну активність в Овручі проявляв на початку 1916 р. Єврейський комітет допомоги біженцям. Саме тоді у Новограді-Волинському працювало відділення Петроградського комітету допомоги євреям, постраждалим від воєнних дій. Продовжував свою діяльність Київський комітет Товариства допомоги єврейському населенню, постраждалому від військових дій. Зокрема, в його бюлетені № 5 від 1916 р. зазначено: *«Діяльність Київського комітету щодо організації та надання допомоги постраждалому від війни єврейському населенню суттєво відрізняється від діяльності інших єврейських Комітетів допомоги жертвам війни. На долю Київського комітету випало надання допомоги єврейському населенню на театрі військових дій у багатьох пунктах Волинської та Подільської губернії та в Галичині. ...Доводиться обслуговувати тих, котрі після пережитих жахів біженства та виселень перебувають у вічному страху нових важких випробувань, поневірянь і мандрів. У важкому страху перебувають не лише біженці та виселенці, а й більшість місцевого населення в Рівненському та Кременецькому районах... Як у Подільській, так і у Волинській губерніях необхідно в поточний час створити спеціальні «евакуаційні фонди» для надання екстреної та швидкої допомоги населенню на випадок евакуації»*[105]. 1916 р. в Рівненському, Кременецькому та Сарненському повітах Волинської губернії й окремих пунктах комітет обслуговував понад 10 тис. біженців і стільки ж розореного місцевого єврейського населення. Він матеріально підтримував дітей солдатів-євреїв Південно-Західного фронту, виділяв кошти на забезпечення юдеїв пасхальною їжею. Зокрема, упродовж пасхального тижня загальний обсяг святкової пайки на одного біженця становив близько 3 руб. – 3 руб. 25 коп. Крім того, уповноважені комітету на місцях закуповували борошно для централізованого виготовлення маци[106].

7.4. Революційні події на Волині у 1917 р.

У першому кварталі 1917 р. на Волині тривали завершальні бої на згадуваному вище Червищенському плацдармі, створеному росіянами на лівому березі р. Стохід у липні 1916 р. Німецькі й австрійські збройні сили, бажаючи швидко витіснити суперника, використовували сучасні бойові засоби й навіть вдавалися до використання хімічної зброї. Російські війська не мали належного захисного спорядження, а відтак не були готові до такого розвитку подій, залишаючи тут своє здоров'я та життя. Втрати російських військ, що відступали, були досить значними. У літературі можемо знайти відомості про загибель 8–12 тис. солдатів 3-ї російської армії[107].

[103] Білобровець О. Допомога польської громади Волині біженцям в роки Першої світової війни. *Матеріали Всеукр. наук. конф. «Війни і збройні конфлікти у Східній Європі в XX – на початку XXI століть»*. Житомир, 2015. С. 37.

[104] Коженьовський М. За Золотими воротями... С. 78.

[105] Держархів Київської обл. Ф. 445. Оп. 1. Спр. 373. Арк. 1, 4.

[106] Там само. Арк. 5–6 зв.

[107] Шабала Я.М. Перша світова війна. Українська революція (1914–1921 рр.)... С. 301; Гулько Г. Маловідома сторінка Першої світової війни на Волині. Червищенський плацдарм. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі* : наук. зб. / упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. Луцьк, 2016. Вип. 58. С. 125.

Краєзнавець Геннадій Гулько, описуючи наслідки прориву Червищенського плацдарму німецькими й австрійськими військами, зазначає: *«Не проявило… під час тих подій себе й російське командування… не змогло оперативно вжити заходів по координації частин на плацдармі та артилерії на правому березі Стоходу. Безпорадними виявилося воно й при забезпеченні надійними засобами доставки резервів… після цієї поразки ряд вищих командирів 3-ї армії втратили свої посади. Не варто скидати з рахунку обставину, що на час боїв за плацдарм весною 1917 року російський офіцер та солдат вже не відповідав гатункам 1914 та навіть 1916 років. Наприкінці 1916 – початку 1917 років особливо відчувалося зменшення мотивації у захисті держави, відсутність ідеологічного підгрунтя «війни до переможного кінця» та зростаюча… більшовизація армії. …Невідомо, про те, скільки ж українців, зокрема й наших земляків – волинян, були серед жертв Червищанського плацдарму, але безсумнівно, що вони там були і загинули за чужі для себе інтереси»*[108]. Після відступу росіян із Червищенського плацдарму інтенсивні бої на Волині припинилися, а у революцію Волинь увійшла й надалі розділеною фронтом по річці Стохід.

Революція 1917 р. в Росії мала доленосні наслідки і на загальносвітовому рівні, і в регіональному вимірі. Динамічний розвиток подій, який був започаткований зреченням Миколи II, сприяв зростанню національного руху на території колишньої імперії. Ці тенденції простежувались і в українських губерніях, зокрема на теренах прикордонного Волинського краю (рис. 128, 129).

Рис. 128. Демонстрація 1 травня 1917 р. на головній вулиці Луцька

Джерело: фото з книги Віктора Літевчука «Луцьк у старовинній листівці, гравюрі та фотографії» (Луцьк, 2012)

[108] Гулько Г. Маловідома сторінка Першої світової війни на Волині… С. 127.

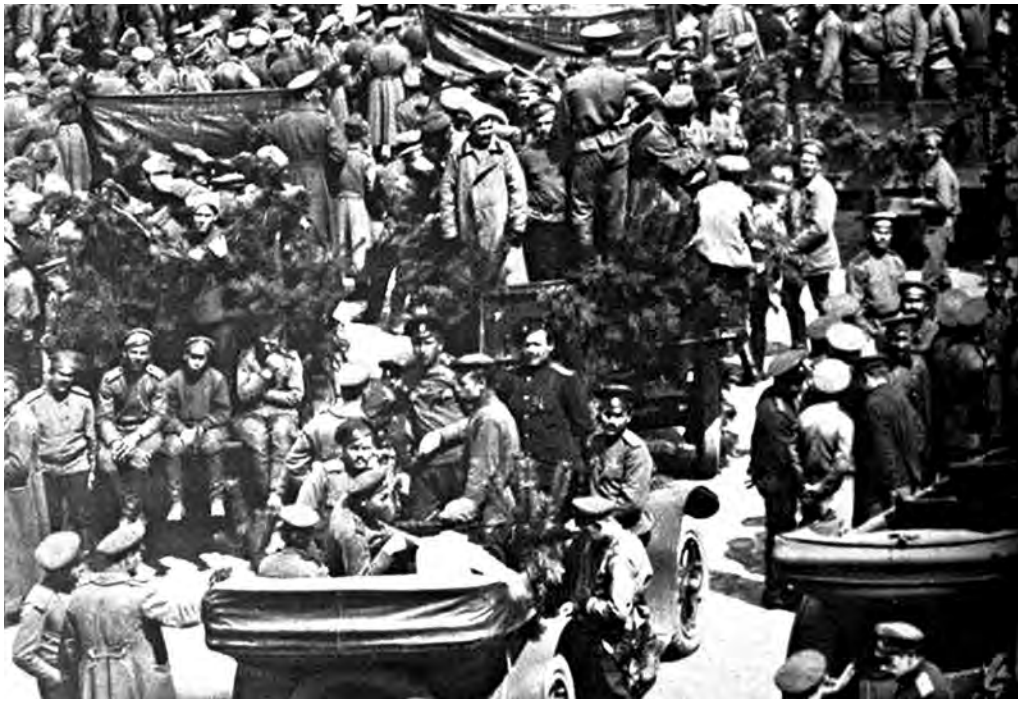

Рис. 129. Перше травня на вулицях Луцька

Джерело: з книги Віктора Літевчука «Луцьк у старовинній листівці, гравюрі та фотографії» (Луцьк, 2012)

Невдовзі після Лютневої революції в Росії 4(17) березня 1917 р. постала Українська Центральна Рада (УЦР). Вона спочатку слугувала представницьким органом громадсько-політичних організацій, а після проголошення III Універсалу 7(20) листопада 1917 р. стала виконувати функції парламенту УНР.

Маловідомою залишається реакція волинського соціуму на лютневі події в Петрограді. Ще з радянського часу тягнеться традиція загальних тверджень, що волиняни довідалися про революцію в Петрограді на початку березня 1917 р. й позитивно прийняли цю звістку. Більшість авторів характеризують цей час як період багатолюдних мітингів і маніфестацій. Так, у Бердичеві навіть скинули пам'ятник імператорові Олександрові II. Сергій Лис зазначає, що в м. Луцьку звістку про зречення Миколи II офіційно повідомив командувач Особливої російської армії 17 березня 1917 р.[109]

Із приходом до влади Тимчасового уряду розпочався процес зміни посадових осіб. Губернатори йшли у відставку. Їхні посади ліквідовували, натомість створено мережу губернських комісарів. Аналогічний процес відбувався у повітах. Дореволюційні органи самоврядування – губернські та повітові земства, а також міські думи інкорпорували у свій склад представників революційних організацій. Новий склад думи або земства обирав уже й нове керівництво. Так, 5 травня міським головою

[109] Лис С. Волинь в Українській революції 1917–1921 років: передумови, перебіг подій, наслідки : науково-методичні матеріали. Луцьк, 2017. С. 4.

Луцька міська управа затвердила Абрама Варковицького, який змінив на посаді Василя Малявчика[110].

Історик Андрій Рацілевич зазначає, що на початку березня 1917 р. в Житомирі відбулося засідання представників громадських осередків губерніального центру, а вже 4 березня постав комітет громадських організацій. У цьому ж місяці в Луцьку постає Рада громадських організацій[111].

Ради об'єднаних громадських організацій де-факто стали найвищими органами влади до виборів літа 1917 р. Крім того, Тимчасовий уряд, як центральний орган державної влади в Росії після Лютневої революції, призначає на Волинь свого повноважного представника, який мав права та функції колишнього імперського губернатора – губернського комісара Андрія В'язлова (1862–1919 рр.). Уродженець Волині А. В'язлов до призначення на посаду волинського губернського комісара Тимчасового уряду вів юридичну практику, його обирали депутатом Державної думи першого скликання, 1915 р. був призначений уповноваженим Всеросійського союзу міст Південно-Західного фронту, де займався організацією санітарної справи, допомогою біженцям. Пізніше працював міністром юстиції в Українській Державі Гетьмана Павла Скоропадського, а 1919 р. очолив головну управу Українського товариства Червоного Хреста[112] (рис. 130).

Рис. 130. Андрій В'язлов (1862–1919 рр.).

Джерело: із книги М. Боиович «Члены Государственной думы (Портреты и биографии). Первый созыв» (Москва, 1906)

Зречення Миколи II, ліквідація самодержавства та перехід влади до Тимчасового уряду в Російській імперії значно пожвавили громадську активність у країні. Саме

[110] Там само.

[111] Рацілевич А. Організаційне оформлення українського національного руху на Волині (березень-червень 1917 р.). *Волинські історичні записки*. 2010. Вип. 4. С. 21, 23.

[112] Осташко Т.С. В'язлов Андрій Григорович. *Енциклопедія історії України.* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. Київ, 2003. Т. 1: А–В. С. 670; Пиріг Р.Я. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. Київ, 2016. С. 165–169.

тоді на теренах Волинської губернії продовжили свою діяльність майже усі організації, пов'язані з допомогою знедоленому цивільному та військовому населенню краю (земські та міські союзи, Російське товариство Червоного Хреста, етнічні харитативні структури). Водночас закладалися нові громадські утворення. Оскільки революційні події були значною мірою детерміновані національним питанням, то, відповідно, найпотужнішу роль відігравали національні організації.

Навесні 1917 р. виникає Луцька українська громада, що її очолювали І. Головацький, Павло Голубович і Дідоренко. Активісти цієї структури поставили за мету «національне пробудження у місцевих українців» шляхом проведення лекцій і «відчитів», організації «вистав, концертів, забав», а також збору коштів на відкриття «народної школи»[113]. Першою помітною справою Луцької української громади стала організація національної демонстрації. Недільним ранком 30 квітня (13 травня) у Луцьку на площі біля замку Любарта зібралося чимало людей, які організовано рушили до Свято-Троїцького собору. *«Попереду несли портрет Т. Шевченка, нашитий на великім блакитнім прапорі; поруч з ним – два національних прапори з написами: «Хай живе автономна Україна з федеративно-демократичною російською республікою». Далі йшов оркестр музики, за ним – співочий хор з парубків та дівчат в національнім убранні; далі йшли солдати піші, а за ними – кінниця, на чолі котрої красувався, між иншими прапорами, запорожський прапор з хрестом, сонцем, місяцем й зорями. Позаду усіх їхали автомобілі та дві пари волів з возами. На першім возі був плакат "Земля і воля"»*, – повідомляла газета «Нова рада» у травні 1917 р.[114]

На соборному цвинтарі учасники демонстрації відправили панахиду по Т. Шевченку. Звідти маніфестанти вирушили до залізничного вокзалу, а потім – до «городського бульвару», де відбувся мітинг. Почергово виступили Черкаський, Сологуб, Дідик і Музика. Також виголосив промову представник місцевої чеської організації пан Гозак. Прикметно, що ані від євреїв, ані від поляків чи росіян промовців на українському мітингу не було. Паралельно із мітингом відбувався збір коштів на заснування в Луцьку української школи, а продаж листівок із портретами українських письменників перетворився на аукціон.

У цей період постає й Ківерцівський український гурток «Єднання», який відповідно до статутних засад мав право *«засновувати читальні, кооперативи, уряджувати лекції, відчити, театральні вистави, видавати книжки, часописи, улаштовувати прогулянки, концерти»*[115].

Український національний рух, як, зрештою, й інші, фінансувався здебільшого за рахунок пожертв. Для збору коштів по усій Україні та за її межами Українська Центральна Рада організувала День Національного фонду. Так, у Рівному такий день українські організації провели 21 травня (ст. ст.), на Зелені свята. Від самого ранку вулицями міста ходили спеціальні збирачі зі скриньками. За пожертви вони давали букетики з барвінку та спеціально виготовлені емблеми з написом «На Український національний фонд». У центрі міста було виставлено кіоск із газетами, книжками

[113] Нова рада. 1917. № 21. 26 квіт. С. 2.

[114] Там само. № 34. 9 трав. С. 4.

[115] Рацілевич А. Організаційне оформлення українського національного руху на Волині... С. 24–25.

та портретами письменників. О першій годині дня над Рівним залунала музика – на підтримку українського руху йшов військовий оркестр. Біля казарм Курського полку відбулася панахида по Т. Шевченку, опісля – мітинг, під час якого голова рівненської української громади Федір Сумневич виголосив промову про Шевченка, а Маркіян Чарновський розповів про Центральну Раду та Національний фонд.

Навесні 1917 р. постала Рівненська «Просвіта» та місцевий військово-спортивний комітет, який займався популяризацією військово-підготовчих навичок серед місцевої молоді[116]. Загалом українські військові організації м. Рівне були доволі потужними. Поступово саме українці очолили загальнодемократичні організації в цьому місті. 17 липня того ж року в Рівному відбулися перевибори виконкому Ради солдатських депутатів гарнізону. Його головою став представник українських організацій Г. Денисенко. Також українці обійняли посади двох товаришів голови та секретаря виконкому[117].

Український рух у Коростені набув організаційних форм на Великодні свята (найбільше християнське свято того року припало на 5(18) квітня) 1917 р. Тоді була створена й місцева «Просвіта». Початково до неї записалося 120 осіб – *«селян, залізнодорожних служащих, робітників та салдат місцевих шпиталів»*. Очолив її Кодлубовський. При «Просвіті» функціонувала бібліотека. 21 травня в Коростені також відбувся збір на Український національний фонд[118].

Місто Острог, за свідченням очевидця, солдата Миколи Павлюченка, було «наскрізь пройняте специфичним духом чорносотенства»[119]. Українські організації тут постали серед військовослужбовців. Ініціаторами стали лікар Гацанюк і солдат Тишко. Саме вони організували український концерт, заснували «Українське товариство 26 запасного полку», «Просвіту» та філію «Військового клубу ім. Полуботка». Українському руху активно протидіяв директор острозької жіночої гімназії Федір Кутневич.

Після створення УЦР локальні активісти українського національного руху організували Волинську українську раду. Її очолив Самійло Підгірський (1888–1945 рр.) – член ковельської «Просвіти», УЦР, а згодом – парламентар міжвоєнної Польщі. 10–12 (23–25) травня з ініціативи Волинської української ради відбувся з'їзд представників усіх українських організацій регіону, на якому були присутні близько 300 осіб, зокрема представники «Просвіти», гуртків, селянських спілок тощо[120]. Таких з'їздів було декілька. На них утворено Волинську губернську українську раду. Водночас формувалися повітові українські ради, осередки політичних партій, «Просвіти», Селянська спілка та ради селянських депутатів, філії військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка.

---

[116] Дем'янюк О.Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 рр. С. 107–108; Дем'янюк О.Й. Волинь в Українській революції: доба Української Центральної Ради. Луцьк, 2018. С. 70–75; Понєдєльнік Л. Волинська «Просвіта» в боротьбі за національне відродження. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2016. № 3. С. 63–64.

[117] Робітнича газета. 1917. 18 лип. № 112. С. 3.

[118] Народна воля. 1917. 10 черв. № 31. С. 3.

[119] Нова рада. 1917. 1 черв. № 52. С. 4.

[120] Рацілевич А. Організаційне оформлення українського національного руху на Волині... С. 25.

Перший селянський з'їзд Волинської губернії відбувся 21–24 травня 1917 р. в Житомирі. Його ініціатором виступала Волинська губернська українська рада та Волинський кредитний союз. На з'їзді були присутні понад 700 делегатів із усіх волостей Волині. Головою з'їзду обрано Самійла Підгірського. З'їзд розглянув багато питань, пов'язаних із тодішньою політичною й економічною ситуацією. Зокрема, присутні ухвалили постанову про запровадження в Росії «народної федеративної однопалатної республіки без президента» з «широкою національно-територіальною автономією України», неподільною частиною якої була й Волинь. Водночас автономна Україна мала забезпечити повні права національним меншинам[121].

Серед інших вимог з'їзду були: боротьба зі спекуляцією; встановлення твердих цін на цукор, чай, нафту, шкіряні вироби, тканину, дрова, залізо, вугілля, а також твердої заробітної плати; виробництво та постачання селянам за низькими цінами ременту; передача земель, що належали німецьким колоністам, у відання продовольчих комітетів; створення кооперативів і споживчих товариств. Півтора дня дискусій було присвячено земельній реформі. Пропонувалося скасувати приватну власність на землю й водночас утриматися від самовільного захоплення земельних ділянок[122]. Окрім земельного питання волинських селян турбувала і «шкільна справа». З'їзд виявив бажання запровадити україномовну освіту поступово: в перших класах – із вересня 1917 р., в інших – після вивчення учнями курсу української мови[123].

Селяни мали безліч претензій до старого державного ладу, з яким асоціювалося насамперед земство, тому Перший Волинський селянський з'їзд був налаштований радикально: *«Старе панське земство якнайскоріше має бути скасоване».* Із надзвичайно радикальними пропозиціями виступив з'їзд щодо реформи церкви, порушуючи питання українізації, відділення церкви від держави, скасування плати за надання духовних послуг й обрання священників і вищого духовенства парафіянами[124].

Другий Волинський селянський губернський з'їзд, який відбувся 7–10 жовтня 1917 р. під головуванням С. Підгірського, висловився за підтримку УЦР та підтвердив статус Волині як частини автономної України. Окрім того, постановив негайно видати закон про передачу земельних справ до земельних комітетів й Центрального українського земельного комітету; закликав селян взяти участь у виборах і до місцевих органів влади, і до Установчих зборів. На з'їзді також було порушено питання організації та діяльності Рад селянських депутатів. Унаслідок їх визнали *«революційними органами трудового селянства, які стоять на сторожі революції і... приймають участь в будівлі нової жизні».* Серед їхніх завдань проголошувався контроль за діяльністю місцевої влади для збереження здобутків революції, а також участь окремих представників у громадських і продовольчих комітетах та радах військових і робітничих депутатів[125].

---

[121] Громадянин. 1917. 4 лип. № 3–4. С. 7.

[122] Там само. С. 8.

[123] Там само. С. 9.

[124] Там само.

[125] Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали / відп. ред. В. Верстюк. Київ, 2003. С. 831–833.

Період Української Центральної Ради позначився на Волині зростанням політичної активності не лише серед селян, але й у середовищі військових. Так, 19–20 червня (2–3 липня) 1917 р. військовослужбовці 165 піхотного Луцького полку на зборах Української військової громади заслухали та підтримали І Універсал УЦР[126]. В означений період Рада військових депутатів у Волочиську (Старокостянтинівський повіт) де-факто набула функцій цивільної адміністрації й поставила собі мету *«боротися з дорожнечою, спекуляцією, хабарництвом, анархією і безвідповідальністю осіб, підтримувати загальний політичний порядок, встановлений в Російській Демократичній Республіці, підтримувати тишу і спокій в містечку і на станції, стояти на сторожі збереження державного майна, сприяти поглибленню політичної свідомості»*[127].

Революційні події 1917 р. відбувалися одночасно з продовженням збройного протистояння в контексті Першої світової війни. Так, 15 липня 1917 р. УЦР звернулася до населення Волині та Поділля щодо відступу армії Південно-Західного фронту внаслідок контрнаступу німецьких й австрійських військ[128]. У відозві наголошувалося, що населення прифронтових теренів повинно готуватися «до всяких несподіванок». Людей закликали лишатися на місцях й обіцяли їм допомогу: *«...Ми повинні готуватися до всього і мати силу, щоб пережити тяжкий час війни і твердо довести нашу вільну Україну разом зо всією Росією до миру і щастя. Громадяне! Будьте спокійні і лишайтеся на своїх місцях»*[129].

Революційне піднесення охопило й інші етнічні громади Волині – поляків, євреїв, чехів, які також самоорганізовувалися. Відбувалися повітові та губернські з'їзди, поставали етнічні органи самоврядування, політичні партії та громадські організації. У всіх виборчих кампаніях брали участь етнічні списки, подекуди їм вдавалось отримувати мандати, а у місцях компактного проживання – більшість голосів виборців.

Так, у березні 1917 р. поляки – репрезентанти Волинської губернії – взяли участь у з'їзді всіх польських організацій у Києві, ухвалою якого створено Польський виконавчий комітет об'єднання польських організацій (згодом – Польський виконавчий комітет на Русі (ПВК)), який розпочав створення власних регіональних філій – комісаріатів[130]. Зокрема, ПВК призначив двох губернських комісарів на Волинь. Уже в червні 1917 р. в регіоні діяло два міські комісаріати ПВК – у Житомирі та Звягелі, а також 10 повітових (Дубно, Кременець, Луцьк, Острог, Овруч, Рівне, Старокостянтинів, Ізяслав, Звягель і Житомир)[131]. Станом на 15 червня 1917 р. на Волині функціонувало 19 різноманітних польських товариств й організацій[132].

---

[126] Там само. С. 469–470.

[127] Комарніцький О.Б. Містечка Південної Волині в Українській революції 1917–1920 рр. *Славута і Славутчина: минуле та сучасне* : зб. наук. пр. Славута, 2003. Ч. 1: XIX–XX ст. С. 38–46.

[128] Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. / гол. авт. колект. В.Ф. Верстюк. Київ, 2011. Кн. 1. С. 176.

[129] Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року... С. 565–566.

[130] Більше про польський громадсько-політичний рух на Україні після Лютневої революції 1917 р. див.: Jabłoński H. Polska autonomia narodowa na Ukraine 1917–1918. Warszawa, 1948.

[131] Zjazd Polski na Rusi w Kijowie w dniach 18–24 czerwca 1917 roku. Winnica, 1917. S. 92.

[132] Там само. S. 18

На початку травня 1917 р. поляки створили в Острозі Сільськогосподарське товариство, яке очолив слухач медицини Казимир Могильницький[133]. Саме тоді у регіоні розпочинає роботу освітнє товариство «Польська матір Волинської землі» («Польська матір на Волині») з центром у Житомирі[134]. Очолював згадану організацію єпископ М. Годлевський. Керівництво «Польської матері Волинської землі» ухвалило рішення щодо обов'язкової участі римо-католицького духівництва в роботі повітових філій товариства[135].

Стараннями «Польської матері Волинської землі» в Луцьку було відкрито польську народну школу, розраховану на 170 учнів. Крім того, у місті постала гімназія. На порубіжжі 1917/1918 рр. в Луцьку формується повітове (окружне) відділення «Шкільної матері», яке очолив ксьондз Валеріан Барановський. Під опікою цієї структури опинилася згадувана вище Луцька польська народна школа, у якій під керівництвом Антоніни Серковської працювало шестеро вчителів[136].

1917 р. в Рівному теж існувала польська народна школа, яка могла вмістити 140 учнів, гімназія та Польський дім[137]. У Житомирі та Здолбунові постають підрозділи Польського товариства сприяння середній школі[138]. Того ж року в Житомирі створено Союз польської молоді, який видавав газету «Голос молоді». Водночас виникає товариство «Патронат над молоддю»[139].

Упродовж 18–24 червня 1917 р. в Києві тривав III польський з'їзд на Русі, на якому була присутня й делегація з Волині. У роботі з'їзду взяли участь представники таких товариств: Польське товариство допомоги жертвам війни, Центральний громадянський комітет, «Польський дім», Польський комітет у Здолбунові, Комітет середньої школи в Житомирі, Гурток шанувальників сцени в Житомирі, Музичне товариство «Лютня» в Житомирі, «Матір польська» в Житомирі, Польський союз аграріїв у Старокостянтинові, «Сокіл», Товариство Св. Зіти в Житомирі, Товариство доброчинності, Союз жінок, Союз польських учителів у Житомирі, Союз ремісників у Старокостянтинові, Союз зем'ян в Ізяславі й ін.[140]

30 червня 1917 р. Польський виконавчий комітет звернувся з відозвою до УЦР, у якій декларував готовність до широкої співпраці: *«Пані та панове! Ми маємо честь повідомити Вам резолюцію щодо нашого ставлення до українського народу, яка була одноголосно прийнята на З'їзді польських організацій в Києві 23 червня 1917 р. Ухвала є такою: "З'їзд*

[133] Tygodnik Kresowy. 1918. № 16. S. 2.

[134] Korzeniowski M. Uchodźcy z Królestwa Polskiego na Wołyniu w latach 1915–1918. S. 144; Потапенко М. Польські громадські об'єднання Наддніпрянської України у березні–листопаді 1917 р. Новітні тенденції вивчення актуальних проблем революційної доби (1917–1921 рр.) : зб. наук. пр. Київ, Черкаси, 2012. С. 220.

[135] Потапенко М. Польські громадські об'єднання Наддніпрянської України... С. 225.

[136] Tygodnik Kresowy. 1918. № 7. S. 7.

[137] Rappaport B. Carat i rewolucja... S. 164; Tygodnik Kresowy. 1918. № 7. S. 7.

[138] Зарецька Т. Польське населення УНР в добу української Центральної Ради (1917–1918 рр.). *Історіографічні дослідження в Україні*. Вип. 13. Ч. 1: Україна – Польща: історія і сучасність / голова редкол. В.А. Смолій. Київ, 2003. С. 183.

[139] Andrzeykowiczówna W. Młodzież niepodległościowa w Żytomierzu. *Służba Ojczyźnie. Wspomnienia uczestniczek walk o niepodległość 1915–1918*. Warszawa, 1929. S. 372, 375.

[140] Zjazd Polski na Rusi w Kijowie... S. 5, 93–95.

польських організацій на Русі гаряче вітає прагнення братнього українського народу до політичного визволення й заявляє, що поляки відчувають себе вічними громадянами цієї країни й готові співпрацювати у творенні основ власного життя українського народу із захистом прав польської національної меншини в Україні"»[141].

18 жовтня 1917 р. в Бердичеві відбувся військовий з'їзд поляків Південно-Західного фронту, на якому ухвалено рішення про створення Виконавчого комітету поляків Південно-Західного фронту. Структура була покликана координувати діяльність різних польських військових спілок у справі створення польських збройних формацій, допомоги військовим у поверненні до рідного краю тощо[142]. Із ініціативи цієї організації 1918 р. в Житомирі організовано польські офіцерські курси. Мета навчальних занять полягала у підвищенні загального освітнього рівня колишніх офіцерів російської армії польської національності. Такі освітні заклади частково фінансувала американська полонія[143].

7.5. Волинь у складі Української Народної Республіки й Української Держави Павла Скоропадського (листопад 1917 – грудень 1918 рр.)

Жовтневий більшовицький переворот 1917 р., який спричинив падіння Тимчасового уряду та кардинально змінив перебіг революційних подій, знайшов свій відголос і на Волині. Зокрема, Кременецька міська дума рішуче засудила дії більшовиків і висловила підтримку Тимчасовому уряду й Українській Центральній Раді. *«25 жовтня цього року, більшовики підняли повстання в Петрограді з метою захоплення влади, абсолютно не рахуючись з тим, що цей виступ згубно відобразиться на фронті, ослаблює й без того виснажену армію та віддаляє скликання Установчих зборів. Ця спроба, на щастя, викликала рішучий осуд зі сторони величезної більшості революційної демократії в постаті діючої Армії, соціалістичних партій та органів місцевого самоврядування...»*, – записано в журналі міської думи Кременця від 4(17) листопада 1917 р.[144]

Луцька міська дума теж засудила захоплення влади більшовиками й висловила свою підтримку УЦР[145]. Водночас на початку листопада в місті був створений революційний комітет, який отримав підтримку збільшовізованих солдатів 126-ї піхотної дивізії, котра дислокувалась у місцевості Рожища. Натомість серед військовослужбовців Особливої та XI армії Південно-Західного фронту, які тоді перебували на Волині, відбувалася стихійна українізація. Однак *«нечисленні*

[141] Центральний державний архів громадських об'єднань та україніки. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 1. Див. також: Zjazd Polski na Rusi w Kijowie... S. 76.

[142] Tygodnik Kresowy. 1918. № 13. S. 7.

[143] Там само. 1918. № 10. S. 8.

[144] Держархів Тернопільської обл. Ф. 242. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 85–85 зв.

[145] Лис С. Волинь в Українській революції ... С. 4–5.

українізовані підрозділи не могли серйозно протидіяти військовим частинам, просякнутим більшовицьким духом»[146].

У таких умовах 7(20) листопада 1917 р. ІІІ Універсалом була проголошена Українська Народна Республіка. Цим же документом передбачалися вибори (27 грудня) та скликання (9 січня) Українських установчих зборів. До того часу влада в УНР мала належати Центральній Раді та Генеральному Секретаріату: *«До Установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони і правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України»*[147]. До складу УНР увійшла й Волинська губернія[148].

Владна вертикаль УНР являла собою систему губернських і повітових комісарів. На чолі губернії стояв губернський комісар. У повітах схема дублювалася. Правоохоронні органи – народна міліція, підпорядкована місцевому самоврядуванню, та парамілітарні формування Вільного козацтва. Місцеве самоврядування було представлене губернськими, повітовими та волосними земствами, а також міськими думами.

На час проголошення УНР у багатьох адміністративних одиницях, зокрема на Волині, вже відбулися демократичні вибори до земств і перші засідання. Щоправда, через складну політичну ситуацію та зовнішнє військове вторгнення в Україну виникла проблема виборів до губернських народних рад (земств).

На жаль, доступна джерельна база не дає змоги встановити більшість імен перших осіб губернії, очільників повітів і міст, а також депутатського корпусу. Історикам відомі лише поодинокі чиновники. Губернським комісаром і надалі залишався А. В'язлов. Наприкінці січня 1918 р., вочевидь, на хвилі більшовицького наступу, він пішов у відставку, хоча чутки про небажання А. В'язлова продовжувати роботу комісара ширилися ще з осені[149]. Помічником губернського комісара був Семен Куриленко. На початку лютого 1918 р. всю губернську владу відправлено у відставку. Замість неї було утворено Комісаріат Волинської губернії, який складався з трьох осіб: Василя Кандиби, Семена Куриленка (в. о. губернського комісара) й Антона Півоцького. Цей комісаріат очолював цивільну владу в губернії[150].

Волинське губернське земство від самого початку революції не збиралось і не поповнювалося новими членами, як це відбувалося в інших губерніях[151]. Посаду губерніяльного інспектора міліції обіймав С. Василенко, військового коменданта Волині – Петро Болбочан[152]. Про нього Василь Верига зазначав, що *«це був перший комендант від початку революції, котрий, замість мітингів, почав творити*

---

[146] Гуцалюк І.О. Українські національні органи влади на Волині (1917–1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2013. С. 12.

[147] Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У 2-х т. / упоряд. В.Ф. Верстюк. Київ, 1996. Т. 1: 4 березня – 9 грудня 1917 р. С. 400.

[148] Бойко О.Д. Проблема визначення кордонів України в період Центральної Ради (1917–1918 рр.). *Український історичний журнал.* 2008. № 1. С. 39.

[149] Нова рада. 1917. 19 верес. № 140. С. 2.

[150] Махорін Г.Л. Українська національна революція 1917–1922 рр. та її перебіг на Житомирщині. Житомир, 2017. С. 55.

[151] Нова рада. 1917. 8 жовт. № 157. С. 1.

[152] Сідак В., Осташко Т., Вронська Т. Полковник Петро Болбочан: трагедія українського державника : наукове видання. Київ, 2004. С. 16.

лад і порядок»[153]. Наступником П. Болбочана, який на чолі Запорозького корпусу звільняв схід України та Крим, став отаман Олександр Козьма, опісля – Петро Борковський та Оліференко.

Восени 1917 р. в загальноукраїнському контексті активізувалося питання тісної співпраці міст. Ініціативу щодо скликання крайового з'їзду Союзу міст узяв на себе Київ. Запрошення на зібрання отримала й місцева влада Кременця. Так, у журналі засідання Кременецької міської думи за листопад 1917 р. за головування Бориса Козубського (1886–1953 рр.), який у різний час був членом УЦР, українським просвітянським і кооперативним діячем, згодом – парламентарем міжвоєнної Польщі, в'язнем Березі-Картузької та мордовських таборів, читаємо: *«...З реорганізацією міського самоврядування на демократичних засадах..., в умовах сучасного життя країни, стоять особливо складні та відповідальні завдання, які можуть бути розв'язані лише спільними зусиллями всіх міських громад. ...В таких умовах перебувають міста України, яка тепер має свій вищий орган крайового самоуправління, й умови життя викликають необхідність більш тісного об'єднання міст на нинішніх теренах 5-ти губерній...»*[154] (рис. 131).

Рис. 131. Борис Козубський (1886–1953 рр).

Джерело: із Тернопільського енциклопедичного словника (Тернопіль, 2005 р.)

Від самого початку свого існування УНР лихоманило від політичної нестабільності. Більшовики намагалися встановити свою владу в окремих місцевостях краю. Відносного успіху вони досягли в Луцьку, Рожищах, Рівному та Сарнах. Так, 29 жовтня (11 листопада) 1917 р., на четвертий день перевороту в Петрограді та ще до проголошення УНР, Луцька рада солдатських, робітничих та селянських депутатів відмовилася передавати владу більшовикам. Хоча водночас була ухвалена резолюція

[153] Там само.

[154] Держархів Тернопільської обл. Ф. 242. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 87–88.

«вважати недопустимим застосування збройних сил Луцького гарнізону для придушення Петроградського повстання». За кілька днів розагітовані більшовиками солдати 126-ї піхотної дивізії в околицях Луцька відмовилися виконати наказ про демобілізацію та проголосили себе червоногвардійцями. Командиром самопроголошеного збройного угрупування став прапорщик Олексій Дмитрієв.

У ніч із 12(25) на 13(26) листопада 1917 р. вони увійшли до Луцька, арештували начальника міліції, начальника гарнізону, кількох членів виконавчого комітету Особливої армії, урядового комісара при Особливій армії, зайняли друкарню, пошту, телеграф і в'язницю, з якої негайно було випущено арештованих перед тим більшовиків. Міський голова Самуїл Спектарьов терміново виїхав до Києва *«з протестом проти насильницьких порушень прав міського самоуправління»*. Легітимізувати більшовицьку владу мав Надзвичайний з'їзд депутатів Особливої армії, що зібрався у Луцьку 14(27) листопада, але за відсутності підтримки він був змушений переїхати до Рівного. Начальник станції Луцька відмовлявся відправляти потяг зі збільшовиченими солдатами. Тоді вони силоміць висадили усіх пасажирів потяга на Київ і погрозами розстрілів примусили залізничників відправити їх до Рівного[155].

Із прибуттям більшовиків до Рівного у цьому місті склалася загрозлива ситуація. Лише завдяки втручанню Генерального секретарства великоруських справ встановився хиткий паритет[156]. Українці зняли патрулі, а більшовики не стали виставляти свої. Цей стан тривав аж до Різдва 1918 р., коли більшовики спробували встановити контроль над містом. Загалом зимою 1917–1918 рр. в Рівному тривало непросте позиційне військове протистояння вільнокозачих загонів із більшовиками[157].

Декілька ешелонів із більшовиками роззброїли в районі Старокостянтинова та Здолбунова. Зрештою українцям вдалося увійти до Рівного і «заарештувати членів ревкому Ю. Гузарського, В. Єгор'єва, Г. Чудновського і вивезти їх до Києва»[158]. За кілька днів Рівне намагався захопити загін Кіквідзе. Дрібні більшовицькі заколоти відбувались і в інших місцевостях Волині, однак безуспішно.

Значну допомогу в боротьбі з більшовиками наприкінці 1917 р. надав полк імені Костя Гордієнка на чолі з Всеволодом Петрівим. Цей українізований полк колишньої російської армії йшов до Києва із Західного фронту. Коли полк увійшов до Олевська. *«...Гайдамаки не мали хвилинки спокою. Праця кипіла. Виправляли потяги на Київ з майном, реквізували переходячі ешелони з організованими та дезорганізованими дезертирами, впорядкували життя та самооборону околичних сіл...»*[159]. Населення цього волинського містечка, змучене дезорганізацією державного життя, раптово дістало підтримку з боку українського війська. Зрештою полк став центром громадського життя Олевська й околиць, а місцеві жителі – прихильними до української ідеї, з етнографічних українців («селян», «мужиків», «тутешніх») перетворилися на українців за переконаннями.

---

[155] Нова рада. 1917. № 205. С. 3.

[156] Там само. 1917. № 209. С. 3.

[157] Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. / гол. авт. колект. В.Ф. Верстюк. Київ, 2011. Кн. 1. С. 233.

[158] Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т. Ровенська область. Київ, 1973. С. 47.

[159] Петрів В. Спомини з часів української революції (1917–1921). *Петрів В. Військово-історичні праці. Спомини*. Київ, 2002. С. 287.

На авторитет Центральної Ради й української влади загалом також впливали дії осіб, що виступали, на законних підставах чи самовільно, від її імені. Так, згаданий вище В. Петрів, не маючи жодного зв'язку з українською владою, самовільно *«іменем Центральної Ради Української запропонував* (солдатам місцевої залоги, – авт.) *демобілізуватися, скласти зброю»*, а потім дав дозвіл на формування місцевої міліції[160].

На початку лютого 1918 р. Волинь стає місцем осідку вищих органів влади УНР. Вони були змушені евакуюватися з Києва під тиском більшовиків. В історичній літературі докладно описано перебування Центральної Ради та Ради народних міністрів УНР в Житомирі, Сарнах і Коростені (рис. 132).

„ВОЛИНСЬКА НАРОДНЯ ГАЗЕТА"

№ 1 — 11 квітня 1918 року. — № 1

Редакція „Волинської Народньої Газети" з глибоким жалем сповіщає Волинському громадянству про смерть Великого сина України, незабутньої памяти славетного письменника

Івана Семеховича Нечуя-Левицького,

що упокоївся дня 2, місяця квітня сього року.

м. Житомір, дня 11-го м. Квітня, р. 1918.

Перед установами громадського самоврядування тепер стоять великі завдання. Всі ділянки місцевого життя підлягають перш за все сим установам. Збільшилося право установ громадського самоврядування—збільшилась й їхні обовязки. Звичайно, перш за все перед місцевим населенням. Установи громадського самоврядування самі собою мають обовязки перед Державою, бо є її установами, але головну відповідальність мають перед місцевим населенням. Отож: сільське господарство, ветеринарія, лікарська допомога населенню, шкільництво, кооперація, будівництво, секорація й усе, що тісно звязано з сими головними ділянками місцевого життя— належить до установ місцевого самоврядування. Кр'м безпосередньої праці на сім полі до завдань сих установ належить неїма способами допомагати населенню розбиратись у сучасних державних подіях, видати закони, що видає Державна влада. Особливе посліджє завдання стоїть й довго ще стоятиме перед нашими Українськими установами самоврядування. Брак путящого часопису на селі, сила силенна розмаїтих чуток, що кружляють по наших темних селах, незнання законів і наказів Уряду—творить багато страшного лиха нашому народові. Народні Управи губерські й де-які повітові давно вже стали на шлях ознайомлення населення про сучасні події, про нові закони через видання своїх часописів-газет. Видає такого часописа Київська Губерська Народня Управа, видає Чернігівська, Полтавська й инші. Видавала й наша Волинська. Сім числом Волинська Губерська Народня Управа розпочинає видание тижневого часопису „Волинська Народня Газета". Часопис наш має своїм завданнєм по-перше твердо стояти на сторожі прав Української Народньої Республіки й по друге то, що, звичайно, стане своїм завданнєм часопис кожної Народньої Управи, яко установи громадського самоврядування. Отже питання місцевого самоврядування, його завдань і привдувань, далі статті економичного та політичного змісту, народня освіта й т. д. матимуть по змозі повне освітлення на сторінках нашого часопису. Крім сього багато місця ми удїлимо красному письменству, історії та економії Волині, давнимемо оглядн новіх корінних народові книжок і взагалі подбаємо, щоб наш часопис став у пригоді Волинському громадянинові, особливо сільському читачеві.

Повороту назад бути не може.

Народ наш будує власну, незалежну державу. Народ наш ступив в коло вільних народів усього світу. В сей час перед освяченою частиною народу нашого, перед усіма живими силами його стоїть велике завдання, велика праця. Треба сил і вмінця довести, щоб *справді* незалежна Україна серед світових держав мала належне їй *почесне* місце. Стане се тоді, коли в себе вдома Україна встановить добрий лад, встановить порядок. Од життя хатнього залежить життє надвірне держави. Сутужно й тяжко тепер стати Україні на власні ноги. Знесилена тяжкою війною, що тягнеся слише чотирі роки, зруйнована

Рис. 132. «Волинська народна газета», 11 квітня 1918 р.

Паралельно із революційними подіями тривало збройне протистояння на фронтах Великої війни. Так, 18(5) лютого 1918 р. німецькі війська розпочали на західних

[160] Там само. С. 284.

теренах колишньої Російської імперії наступальну операцію «Фаустшлаг», яка тривала до початку березня того ж року й була спрямована на змушення більшовиків прискорити підписання Брестського миру. Основними напрямами руху армій були залізниці Луцьк – Рівне – Козятин – Бердичів і Ковель – Сарни – Коростень, а також автодорога Луцьк – Рівне – Житомир. Німецькі війська швидко оволоділи Луцьком. Лівий фланг забезпечували Гайдамацький Кіш Слобідської України Симона Петлюри, а правий – Запорізький корпус під командуванням Костянтина Прісовського.

21(8) лютого 1918 р. німці займають Новоград-Волинський, 22(9) лютого – Коростень, 24(11) лютого – Житомир. Більшовики практично не чинили опору. Генерал Макс Гофман писав: *«Це найкомічніша з війн, які я бачив. Ми завантажуємо в потяг жменю піхотинців з кулеметами й женемо їх до наступної залізничної станції; вони швиденько захоплюють її, беруть у полон більшовиків, декілька вояків й продовжують свій рух далі. Принаймні, така процедура додає певного шарму новому способу ведення війни»*[161]. Після укладення Брестського миру з колишніх військовополонених російської армії на території Німеччини й Австро-Угорщини формують Синьожупанну та Сірожупанну дивізії (рис. 133). Їх швидко перекинули та доукомплектували на теренах Ковельського і Володимирського повітів. Згодом ці вояки не тільки захищатимуть Україну від більшовиків, але й братимуть участь у внутріполітичному протистоянні[162].

Рис. 133. Офіцери Сірожупанної дивізії на станції м. Володимира-Волинського, 1918 р.

Джерело: із фондів Австрійської національної бібліотеки

[161] Гофман М. Записки и дневники. Л., 1929. С. 67.

[162] Шабала Я. Перша світова війна. Українська революція (1914–1921 рр.) ... С. 323.

Із очищенням Волині від більшовиків почало налагоджуватися нормальне повсякденне життя. Відновлювали діяльність законні органи влади УНР. Поновилася робота повітових комісарів, губернської та повітових народних рад й управ, міських дум й управ. Продовжили свою роботу й численні харитативні організації, які сконцентрували діяльність на допомозі біженцям. Так, у березні 1918 р. була опублікована відозва Міністерства польських справ УНР, що його очолював уродженець Кам'янця-Подільського, юрист, майбутній волинський воєвода Мечислав Міцкевич (1879 – перед 1939 р.), до усіх польських допомогових організацій із проханням надати відомості про поточну діяльність. Урядову структуру цікавили насамперед кількість зареєстрованих біженців, бюджет і фінансова ситуація, відомості про структурні підрозділи, контакті дані[163].

У березні 1918 р. територія Волинської губернії збільшилася. До неї приєднано Мозирський повіт Мінської губернії. Щоправда ненадовго – уже 14 серпня Рада Міністрів ухвалила рішення про створення Поліської округи, куди переходив і Мозирський повіт.

29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот. До влади, за підтримки німецьких й австро-угорських військ, прийшов гетьман Павло Скоропадський (рис. 134). Головними дійовими особами перевороту на теренах Волинської губернії були Дмитро Андро, В. Пущин, Бржозовський і Біляїв. Саме вони роздрукували у друкарні житомирської газети «Волинь» примірники гетьманської «Грамоти до всього українського народу», а пізніше розклеювали їх по місту із залученням міліції.

Рис. 134. Гетьман Павло Скоропадський із делегатами Волинської губернії на з'їзді хліборобів, 29–30 квітня 1918 р.

Джерело: з фондів Центрального державного аудіовізуального та електронного архіву

[163] Tygodnik Kresowy. 1918. № 15. S. 8.

Історики характеризують урядування П. Скоропадського періодом стабільності, звертаючи увагу на ефективну адміністративну реформу, яка полягала у створенні апарату волинського губернського старости та повітових старост. Так, 4 травня 1918 р. волинським губернським старостою призначено згадуваного вище Д. Андро (рис. 135). Повітовими старостами на Волині стали: у Житомирському повіті – І. Арндт (заступник – О. Дунін-Борковський), Новоград-Волинському – Л. Бродський, Овруцькому – О. Далевич (заступник – Й. Курманович), Володимирському – В. Пущин, Дубненському – Д. Прибильський, Ізяславському – М. Шабельський, Ковельському – О. Нікітін, Кременецькому – М. Шмідт, Луцькому – Ф. Шлеммер, Острозькому – К. Курзенков, Рівненському – Й. Максимович, Старокостянтинівському – Р. Ржевський. Однак адміністрації П. Скоропадського не вдалося поширити владу на терени Ковельського та Володимирського повітів, де керувала місцева польська адміністрація під загальним контролем німецьких й австро-угорських військ[164].

Рис. 135. Дмитро Андро (1866 – бл. 1920 рр.).

Джерело: із книги М. Боиович «Члены Государственной думы (Портреты и биографии). Первый созыв» (Москва, 1906)

Серед позитивних ознак режиму П. Скоропадського можемо відзначити нормалізацію роботи державного апарату, певну стабілізацію економіки, повернення суспільних відносин від революційної нівеляції законів до примату законодавства. На початку квітня 1918 р. газета «Волинь» констатувала: *«В даний час із зайняттям території Старокостянтинівського повіту німецькими військами, життя в ньому почало приходити в нормальний стан. Припинилися розбої і грабежі, зменшилася кількість нових злочинів. Відбувається чистка гріхів пережитого минулого. Для більшості селян прихід німців став нежданним – прихід кінця свободи грабувати здавався небажаним… Коли було*

[164] Гуцалюк І.О. Українські національні органи влади на Волині (1917–1921 рр.). С. 10.

віддано розпорядження всім здати зброю – багато її було зібрано. Але виявилося, що все-ж таки багато зброї залишилось прихованою»[165].

Упродовж короткого часу було відновлено приватну власність на землю. Переділи землі осені 1917 р. визнали незаконними. Значно ускладнено проведення зібрань, обмежено агітацію. Одночасно наростала й опозиція до нової влади. Зокрема, в травні 1918 р. мали місце антигетьманські виступи у Житомирському й Овруцькому повітах Волині.

«Наведення порядку» новою владою спричинило хвилю локальних конфліктів за землю та розграбоване восени-взимку майно. 21 червня 1918 р. П. Скоропадський навіть зустрівся з делегатами від середніх землевласників («хліборобів») Волинської губернії, які прагнули зберегти та захистити власні господарства тощо[166].

Безпекова ситуація влітку 1918 р. залишалася дуже напруженою. Джерела фіксують селянські виступи в Колках, Осниці, Тростянці й інших місцевостях Волинської губернії[167]. Так, 16 червня у Карпівцях Житомирського повіту стався конфлікт між місцевими селянами та німецьким солдатом, що охороняв посіви. Селянські коні зайшли на засіяне поле. Охоронець погнав коней у село, де його зустріли власники худоби. Сталася бійка, під час якої солдат убив цих селян. Того ж дня у селі Голюнки Старокостянтинівського повіту було спалено фільварок Миколи Лелявського. У червні 1918 р. в хаті Зосима Кравчука у селі Баранівка (Новоград-Волинський повіт) відбувалися збори місцевих жителів, де обговорювалися політичні питання. Про цю подію стало відомо Державній варті, відтак правоохоронці за допомогою 11 німецьких солдатів оточили місце зборів. Із будинку пролунали постріли, люди почали втікати. У сутичці загинув 30-літній вартовий Петро Лазарчук[168].

Інша історія сталась у селі Сліпчиці (Житомирський повіт), де двоє місцевих жителів – Петро та Прокіп Самійленки придбали коней і воза, які, вочевидь, були украдені дезертирами. 25 червня 1918 р. загін вартових на чолі з начальником волосної варти прийшли у село й зажадали повернення колишнього військового майна. Останні не погодилися, відтак зав'язалася бійка, яка завершилася людськими жертвами[169]. Великий заколот стався в Авратинській волості Старокостянтинівського повіту в червні 1918 р. Тоді селяни вбили багатьох службовців Державної варти, зокрема ставників керівної ланки. Із Житомира та Старокостянтинова в Авратин було скеровано додаткові загони правоохоронців. Також до повсталих селян виїхав губернський староста. Невдовзі заколот було ліквідовано[170].

У селі Нова Мощаниця Дубенського повіту в час розрух 1917 р. селяни розграбували ліс графа Іларіона Воронцова-Дашкова. 12 липня 1918 р., уже за нової влади, в село прибув загін Державної варти для опису та повернення лісоматеріалів

[165] Комарніцький О.Б. Містечка Південної Волині в Українській революції 1917–1920 рр. … С. 38–46.

[166] Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. Кн. 1. С. 289–290.

[167] Шабала Я. Перша світова війна. Українська революція (1914–1921 рр.)… С. 327.

[168] Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918–1920) / упоряд. В. Кавунник. Київ, 2017. С. 11–12.

[169] Там само. С. 12.

[170] Там само. С. 15.

власникові. Селяни здійснили напад на вартових, унаслідок якого загинув правоохоронець Куліковський[171].

У липні 1918 р. всю Україну, зокрема й Волинь, охопив страйк залізничників. Його оголосили у Сарнах, Коростені та Здолбунові. Залізничники вимагали повернути скасовані надбавки до зарплати та централізовано забезпечувати їх продовольством. Переговори не давали результатів, тому уряд вдавався до досить жорстких заходів – звільнення страйкарів із роботи. На заміну машиністам прибули спеціалісти з Німеччини. Особливо непокірних залізничників інтернували в спеціально облаштованому таборі у Володимирі-Волинському. Невдовзі страйк зазнав поразки, проте його наслідки мали критичний характер.

На відміну від суперечливої соціально-економічної політики уряду Скоропадського в сфері культури й освіти простежувалися позитивні тенденції. Гетьман зберіг інститут губернських комісарів народної освіти, створених ще за УЦР. Так, на Волині на цій посаді продовжував працювати М. Черкавський, який ще 18 вересня 1917 р. скерував до Генерального секретаря освіти УЦР доповідну записку щодо українізації шкільництва на Волині. У документі наголошувалося на потребі видання спеціального наказу щодо проведення навчання на українській мові, а також забезпечення учнів підручниками[172].

17 вересня 1918 р. в Житомирському окружному суді була зареєстрована й Луцька повітова «Просвіта». Серед учасників перших зборів товариства, які відбулися в серпні того ж року в приміщенні Луцької братської школи, були Ільченко, П. Голубович, В. Федоренко, Р. Шкляр й ін.[173] Один із очільників й організаторів Луцької «Просвіти», педагог, церковний і громадський діяч, активний учасник руху за українізацію православного життя в регіоні в міжвоєнний період Іван Власовський (1883–1969 рр.) так писав про генезу цієї структури в регіоні: *«...з революцією 1917 року, скрізь по українських містах, містечках і селах виникають т-ва «Просвіти». ...Серед бурхливого моря нескінченних військових і революційних подій, на руїнах життя, спричинених світовою війною, в час повороту з евакуації народних мас, появляються тут паростки організацій, котрі завданням ставили національне усвідомлення і культурне піднесення свого народу...»*[174].

Після приходу до влади гетьмана П. Скоропадського на Волині постає й мережа польських Комітетів допомоги, зокрема в Антонінах, Житомирі, Корці, Луцьку, Любарі, Острозі, Рівному, Сарнах тощо. Польський історик Влодзімєж Менджецький зазначає: *«Вони відіграли важливу роль як центри підтримки та координації діяльності польської громади в умовах екстремальної небезпеки»*[175]. Того ж року особливо активізувалася діяльність польських скаутських структур у Волинській губернії[176].

---

[171] Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ... С. 14.

[172] Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали... С. 776–778.

[173] Власовський І. Луцька Просвіта (10 літ просвітянської праці 1918–1928). Львів, 1928. С. 6–7.

[174] Там само.

[175] Mędrzecki W. Przemiany społeczne i polityczne na Wołyniu w latach 1917–1921. S. 148. Див. також: Mędrzecki W. Niemiecka interwencja militarna na Ukrainie w 1918 roku. Warszawa, 2000.

[176] Korzeniowski M. Uchodźcy z Królestwa Polskiego na Wołyniu w latach 1915–1918. *Ucrainica Polonica.* 2004. № 1. S. 145.

Як уже зазначалося вище, поза контролем губернської адміністрації П. Скоропадського залишалися Ковельський і Володимир-Волинський повіти. Незважаючи на союзні відносини між Українською Державою й Австро-Угорщиною найзахідніші терени Волині й надалі були під окупацією. Українські чиновники неодноразово запитували центральні органи влади пояснення щодо статусу тих територій. Повітові управи та міські думи, евакуйовані в Житомир і Новоград-Волинський, постійно порушували питання про повернення у рідні міста.

Окупація цих повітів припинилася з виїздом австро-угорського війська після підписання 11 листопада 1918 р. Комп'єнського перемир'я, фактичного завершення Першої світової війни та розпаду Австро-Угорщини на національні держави. Від'їзд австро-угорського війська з Володимира-Волинського супроводжувався масовими безладами, підпалами, погромами і смертельними випадками. Призначений австро-угорською владою володимир-волинський посадник Л. Мишуга у своїх спогадах говорив, що *«не було дня, щоби не привезено до Управи кілька трупів пробитих або простілених»*. А у день від'їзду останніх 4000 вояків із 32-тисячного гарнізону біля залізничного вокзалу загинуло близько 80 осіб, зокрема двоє солдатів-чехів. У листопаді 1918 р. ані Українська Держава, ані невдовзі створена Директорія, ані уряд Західноукраїнської Народної Республіки не мали достатньо сил обійняти ці терени. Ситуацією скористалася щойно відновлена Польща[177].

7.6. Доба Директорії УНР (грудень 1918–1921 рр.)

Поразка Центральних держав у Першій світовій війні та припинення збройного протистояння на західному фронті спричинили падіння влади П. Скоропадського в грудні 1918 р. та її перехід до Директорії УНР. Війська Директорії вступили до Луцька вже 22 грудня, де отримали підтримку міської думи. Однак у тодішніх складних суспільно-політичних умовах Директорія не змогла на належному рівні організувати діяльність адміністрації в регіоні[178].

Після перемоги Директорії у Волинській губернії була повністю змінена владна вертикаль. Посаду губернського комісара обійняв Ф. Сумневич – колишній Рівненський повітовий комісар за часів Центральної Ради. Він народився 1885 р. в містечку Курилівка Подільської губернії. Навчався в духовному училищі села Привороття Ушицького повіту, а згодом – у Подільській духовній семінарії в Кам'янці-Подільському. 1911 р. закінчив юридичний факультет Варшавського університету. Упродовж 1914–1917 рр. воював у чині прапорщика. 20 липня 1917 р. його призначили повітовим комісаром Рівненської повітової громадської ради, а вже 6 грудня того ж року – головою Рівненського повіту[179]. До губернської земської управи увійшли

[177] Скальський В. Міські голови Володимира-Волинського (1915–1923 рр. ... С. 213.

[178] Лис С. Волинь в Українській революції ... С. 23.

[179] Зубко О. Волинь у подільському серці: Федір Олександрович Сумневич (1885–?). *Літопис Волині*. 2018. Вип. 19. С. 122–130.

також С. Підгірський (голова), Чернецький, Олександр Левчанівський, Поплавський і Нарбут. Губерніальним комендантом наприкінці грудня став штабс-капітан Олександр Блонський[180].

Ще у листопаді 1918 р. більшовики розпочали новий наступ на українські землі. На Волині це відбулося головно у північних повітах. Перші більшовицько-українські сутички були в районі Мозиря. Волинську губернію з півночі захищав Український кінно-партизанський полк отамана О. Козир-Зірки[181] (рис. 136). Паралельно з фронтальним наступом більшовики діяли «гібридно» – намагалися розкладати українські військові частини зсередини та піднімати заколоти в українському запіллі. Варто згадати й протистояння Директорії УНР з більшовиками в районі Дубровиці, де після евакуації австро-угорських і німецьких військ наприкінці 1918 р. українці втратили кілька населених пунктів, які зайняли пробільшовицькі загони, що згодом влились у Червону армію. В радянській літературі та політиці пам'яті ці події отримали назву «Дубровицьке збройне повстання».

Рис. 136. Отаман Олексій Козир-Зірка.

Джерело: із книжки Юрія Горліс-Горського «Ми ще повернемось» (Вінниця, 2012)

5 січня 1919 р. більшовикам вдалося розпочати заколот у Житомирі та Бердичеві. «Житомирське січне збройне повстання», як ця подія названа в радянській літературі, супроводжувалось єврейським погромом, який чинило місцеве населення[182].

[180] Тинченко Я.Ю. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ, 2007. Кн. І. С. 47.

[181] Махорін Г. Українська національна революція 1917–1922 рр. та її перебіг на Житомирщині. С. 75.

[182] Великий Жовтень і громадянська війна на Україні : енциклопедичний довідник / відп. ред. І.Ф. Курас. Київ, 1987. С. 199.

8 січня заколот було придушено загоном отамана Олександра Палієнка. Однак погром тривав і надалі (рис. 137). Владі УНР довелося спрямовувати до Житомира підрозділи полковника Володимира Оскілка. Українське військо замість оборони північних кордонів УНР та протистояння більшовикам відволікалося на наведення порядку всередині держави.

Із Житомира погромники перейшли до Троянова. 11 січня в містечко прибули підводи з сімома озброєними козаками та трьома жінками, які почали грабувати будинки євреїв. Єврейська громада не могла протистояти погромникам, адже останні володіли зброєю. В цій ситуації на захист євреїв стали місцеві православні селяни-українці. Вони убили одного погромника, дві нападниці утекли, а решту вдалося затримати. Селянський схід ухвалив рішення покарати злочинців смертною карою[183].

Рис. 137. Новоград-Волинський після погрому та пожежі 1919 р.

Джерело: із приватного архіву

Щодо єврейських погромів, то Директорія на початку березня 1919 р. прийняла «Постанову про ухвалення статуту надзвичайної слідчої комісії для розслідування подій в Житомирі 7–13 січня 1919 р.»[184]. В окремих містечках до єврейських погромів підбурювали більшовики. Зокрема, С. Петлюра у телеграмі від 8 червня 1919 р. зазначав: *«У Волочиську, після вступу українського війська, козаками був заарештований робітник, який підбурював козаків здійснити єврейський погром. Наказую провокаторів розстрілювати, повідомивши про це населення»*[185]. Вивченню антиєврейських виступів стосувався й «Наказ Директорії УНР про призначення голови Особливої слідчої комісії по розслідуванню протиєврейських погромних дій» від 4 липня 1919 р.[186]

На початку січня 1919 р. в Києві розпочали підготовку до скликання Трудового конгресу, який мав визначити подальший шлях розвитку УНР. Це був такий собі аналог Установчих зборів, але з поправкою на військово-політичні обставини –

[183] Махорін Г. Українська національна революція 1917–1922 рр. та її перебіг на Житомирщині. С. 66–67.

[184] Директорія, Рада народних міністрів Української народної республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. Документи і матеріали. У 2-х т. / упор. В. Верстюк. Київ, 2006. Т. 2. С. 498–500.

[185] Комарніцький О.Б. Містечка Південної Волині в Українській революції 1917–1920 рр. С. 38–46.

[186] Директорія, Рада народних міністрів Української народної республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. ... Т. 2. С. 54.

наступ більшовиків і поширеність ліворадикальних популістських ідей серед мешканців України. Вибори на Трудовий конгрес були не загальними, прямими та вільними, а становими. Були визначені квоти для кожної губернії від робітників, селян і трудової інтелігенції. Волині припало 45 мандатів від селян, десять – від робітників і чотири – від трудової інтелігенції.

Загалом січень 1919 р. був надзвичайно плідним у діяльності Директорії УНР. Так, 26 січня побачили світ постанови про реорганізацію кількох церковно-учительських і второкласових учительських шкіл (зокрема, Дерманської та Денишівської шкіл на Волині) в учительські семінарії[187], а також про відкриття учительського інституту в Житомирі[188]. Попри складні військово-політичні умови в регіоні у січні–лютому 1919 р. зусиллями «Просвіти» в Луцьку організовано курси української мови для працівників державних установ[189].

Водночас із протистоянням більшовицькій загрозі на півночі та сході губернії збройний конфлікт розгорався і на західних межах Волині. Новопостала Польська держава намагалася встановити свої кордони відповідно до власних уявлень. Західну Волинь поляки сприймали як власну територію, що призвело до «війни за кордони».

Десь у листопаді 1918 р. австро-угорські гарнізони через завершення Першої світової війни розпочали евакуацію з Володимира-Волинського та Ковеля. Міста залишилася пустками, на які не поширювалася жодна влада. Уряд УНР був зайнятий конфліктом із більшовиками, єврейськими погромами та загалом нестабільною ситуацією в Україні. ЗУНР теж не могла надати допомогу, адже перебувала у конфлікті з поляками за Львів і Галичину. В науковій літературі можемо знайти згадки про те, що армія польського генерала Едварда Ридз-Сміглого вступила на Волинь у першій половині січня 1919 р. Відтак Ковель і Володимир-Волинський опинилися під польським контролем.

За наказом військового міністра УНР, генерала Олександра Грекова у складі Холмсько-Галицького[190] фронту було сформовано Володимир-Волинську ударну групу, яка 21 січня 1919 р. перейшла у наступ і швидко змусила поляків відступити з міста. Щодо цього головнокомандувач Південно-західного фронту В. Оскілко видав спеціальний наказ: *«Від імені Української Народньої Директорії, головного отамана і своїм іменем висловлюю вашій героїчній групі щиру подяку за це завзяття з яким провадилась боротьба за здобуття рідного і старого українського міста Володимира-Волинського. Хай знають вороги, який подарунок в день річниці проголошення самостійної, вільної і незалежної УНР піднесли українському народу ваші герої козаки. Слава Україні! Слава славному козацькому війську!».*

Наступна хвиля протистояння між українцями та поляками відбулася 22–24 січня 1919 р., коли у Києві відзначали об'єднання УНР та ЗУНР в єдину державу. Військові операції з польського боку провадив I батальйон оперативної групи «Хелм» (командир – генерал-підпоручник Стефан Маєвський). Сили поляків становили вісім офіцерів і 250 рядових під керівництвом поручника Яна Котовича. 22 січня 1919 р. цей батальйон

[187] Директорія, Рада народних міністрів Української народної республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. ... Т. 2. С. 461–462.

[188] Там само. С. 463.

[189] Власовський І. Луцька Просвіта ... С. 6–7.

[190] Він же Холмсько-Волинський, Південно-Західний, Північно-Західний і Правобережний.

прибув залізницею до Устилуга та вирушив пішки в напрямку Володимира-Волинського. У П'ятиднях до них приєдналася група майора Владислава Бонча-Уздовського.

24 січня 1919 р. полякам вдалося встановити свій контроль над Володимиром-Волинським, а у першій половині лютого зайняти Ковель і Маневичі. У січневих боях у Володимирі-Волинському загинуло десять або 12 українських вояків, яких було поховано на Лодомирському кладовищі.

Протистояння з поляками тривало не лише у військовій площині. Так, наприкінці 1918 р. на терени Волині поширює діяльність польська організація громадсько-політичного характеру «Кресова сторожа», яка була утворена в лютому того ж року в м. Любліні. Ця структура реалізовувала на практиці політичну програму Юзефа Пілсудського щодо східних земель, а окремі її волинські представники брали участь у діяльності організації ще від її заснування[191]. Від започаткування діяльності на Волині й до підпорядкування регіону польськими військами в середині 1919 р. «Кресова сторожа» не розгорнула в краї активної роботи, функціонуючи здебільшого підпільно, формуючи позитивний образ Польщі й готуючи підґрунтя для польської адміністрації. Тактика діяльності цієї структури на Волині відбита в інструкції для керівника «Кресової сторожі» регіону Генрика Орловського, де зазначалося: *«У контактах із місцевим населенням початково слід уникати висунення ідеї незалежної України. В розмовах з інтелігенцією варто наголошувати на зацікавленості Польщі в появі незалежної України. У питанні незалежної України потрібно розмежовувати Волинську й Галицьку Русь від Русі Київської. Центром Української держави повинен стати Київ»*[192]. Одним зі знаних діячів «Кресової сторожі» на Волині був згадуваний вище Т. Кшижановський[193] (рис. 138).

Рис. 138. Тадеуш Кшижановський (1889–1954 рр.)

Джерело: http://www.wronki.pl/621-tadeusz-krzyzanowski.html

[191] Разиграєв О. Польські громадські організації на Волині в роки Великої війни (1914–1918 рр.). *Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX ст.* : зб. наук. пр. Луцьк, 2018. С. 199–200.

[192] AAN. Zesp. 55. Sygn. 182. S. 18.

[193] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 7. Спр. 990.

На початку лютого 1919 р. на Волинь перемістився східний фронт. 2 лютого більшовики заволоділи Овручем. Довгий час тривали сутички навколо Коростеня, який українські війська змушені були залишити в ніч із 20 на 21 лютого 1919 р. Розпочалась евакуація установ із Житомира. Надалі ситуація на фронті суттєво ускладнювалася. Більшовики поступово, з великими труднощами, займали волинські села та містечка. Часом українці вдавалися до контрнаступу.

Внаслідок лютневого більшовицького наступу 1919 р. Директорія залишає Київ. На початку травня 1919 р. уряд Директорії перебував у Рівному, де керівник Волинської групи армії УНР, отаман Володимир Оскілко організував невдалий бунт проти соціалістичного курсу уряду Директорії та безпосередньої проти С. Петлюри[194] (рис. 139).

Додаток до ч. 22 „Укр. Вістей".

НАКАЗ

Військам Дієвої Армії Української Народньої Республики. Ч. 169.

10 травня 1919 р.

ВОЯКИ

29 минулого квітня Командуючий Північною групою військ ОСКІЛКО у кругу з Начальником його штабу генерал-хорунжим АГАФОНОВИМ, т. зв. де-юре контр-революціонерами, підняли у м. Рівному повстання проти існуючої нами Республіканської влади,— заарештували майже всіх наших соціалістичних Міністрів, та хотіли це зробити й з Директорією. Головним Отаманом ПЕТЛЮРОЮ, та Штабом Дієвої Армії Республіканських військ, Оскілко проголосивши себе Головнокомандуючим усіма військами Народньої України. Оскілко хотів стати диктатором і управляти нашим народом так, як йому хотілось, як це робили колись Російські царі та гетьман Павло Скоропадський. Щоби виконати свої справжні контр-революційні пляни, Оскілко в купі з, послав для заарештування

[illegible] Директорії", в них відомий [illegible] складався брудом весь наш уряд, а особливо Штаб Дієвої Армії, якого обвинувачувано в неуспіхові на фронті і навіть в державній зраді. Одержавшись на авантюру, на традиційна нашивання що навчаєу підготовляла собі ґрунт, на якій би можна було їй вдержатися і зруйнувати здобутки революції. Ще за місяць до „Перевороту" було заарештовано в штабі Оскілка у м. Рівному помічника Начальника 1-ї Управи Штабу Дієвої Армії полковника Камустинського (який у відомі Оскілка назвав Генерал-квартирмейстром) буцім то за зносини його з більшовиками. Цим арештом і прикривалась

Рис. 139. Наказ військам Армії УНР у зв'язку із заколотом Володимира Оскілка, 1919 р.

Джерело: із фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України

[194] Нариси історії Української революції 1917–1921 років. У 2-х кн. / голова авт. колект. В.Ф. Верстюк. Київ, 2012. Кн. 2. С. 37.

Із початком перебування Директорії на Волині пов'язана телеграма Головного отамана С. Петлюри прем'єр-міністрові Борисові Мартосу щодо негайного формування нового Кабінету Міністрів, яка 9 квітня 1919 р. була направлена у Рівне – тодішню урядову резиденцію[195]. Роботу окремих міністерств Директорії УНР в цьому ж місті, які почали працювати тут із 4 квітня, висвітлюють журнали засідань Ради народних міністрів УНР за квітень 1919 р. Зокрема, знаходимо тут документи щодо матеріального забезпечення службовців Рівного[196]. Натомість у журналі за 2 травня вже йшлося про евакуацію урядових структур Директорії з цього міста. Уряд Директорії залишив Рівне 5 травня та переїхав до Радивилова. Сюди ж зі Здолбунова переїхали Симон Петлюра, Федір Швець, Андрій Макаренко[197].

Загалом весь 1919 р. – час перманентних збройних сутичок між українськими військами та більшовиками. Успіх цих боїв був перемінний. Міста та села почергово займали то одні, то інші. Найчастіше населені пункти утримували місцеві отамани, які в умовах відсутності сильної центральної влади та виснаження частин Армії УНР, мали беззаперечну владу й авторитет серед мешканців тих чи інших сіл і містечок Волині.

Тим часом навесні 1919 р. в західній частині регіону відновлюють свій наступ поляки, які поетапно займають Волинські терени. На початку квітня вони формують нове оперативне з'єднання – Волинський фронт, який очолив генерал Олександр Карніцький (рис. 140). У травні в регіон було також перекинуто сформовані у Франції підрозділи генерала Юзефа Галлера. Це дало полякам змогу провести швидкий наступ, опанувавши місто Луцьк і низку інших територій. Поляки швидко інтегрують захоплені території до власної тимчасової адміністративної структури – Цивільного управління східних земель (ЦУСЗ). Так, 7 червня 1919 р. на зайнятих польськими військами теренах постає Управління повітів Волині з центром у м. Ковелі. Це адміністративне утворення входило до складу ЦУСЗ й охоплювало землі Володимирського, Ковельського та Луцького повітів[198]. У серпні 1919 р. поляки активізують військові дії й захоплюють Кременець, Дубно, Рівне, Сарни, Острог тощо. 9 вересня Управління повітів Волині було реорганізовано у Волинський округ ЦУСЗ, який охоплював Володимирський, Ковельський, Луцький, Дубенський, Рівненський, Кременецький, Острозький і частково Заславський та Звягельський повіти колишньої губернії[199].

Наприкінці листопада 1919 р. рештки української армії опинилися затиснуті на невеличкій території на Волині. На заході – поляки, на північному сході – більшовики, на південному сході – денікінці. Становище Армії УНР було відчайдушним. Бракувало їжі, одягу, ліків, не кажучи вже про зброю. Військові втратили боєздатність. Генерал Володимир Сальський на одній із нарад заявив: *«Ми переможені ворогами, а вороги ті: тиф, холод, незабезпеченість армії, без якої жодна армія нездатна боротися. Ворогам не треба великої напруги, щоб винищити до ноги нас всіх»*[200].

[195] Директорія, Рада народних міністрів Української народної республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. ... Т. 2. С. 513.

[196] Там само. Т. 1. С. 290–291, 294.

[197] Там само. С. 331–332.

[198] Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wschodnich (DzU ZCZW). 1919. № 5. Poz. 39.

[199] DzU ZCZW. 1919. № 17. Poz. 153

[200] Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. Рим, 1989. С. 326.

Рис. 140. Генерал Олександр Карніцький бере участь у польовій месі на площі перед кафедральним костелом Св. Петра і Павла, м. Луцьк, 17 травня 1919 р. Перший ліворуч – бурмістр Луцька Константин Тележинський.

Джерело: з колекції Тадеуша Марцінковського

Найімовірнішими для українських військовиків були дві перспективи – бути інтернованими поляками або перейти на сторону більшовицьких військ. У цій патовій ситуації більшість командирів підтримали курс С. Петлюри на зближення з поляками. 2 грудня 1919 р. уряд УНР у волинському містечку Любар оголосив «Любарську декларацію»: *«Правительство Української Народної Республіки заявляє, що воно тимчасово переходить на інші способи боротьби за нашу державність»*[201]. Політичний провід УНР та частина військових перетнули українсько-польську лінію розмежування. Решта армії перейшла до партизанської війни. Командувачем Армії УНР став Михайло Омелянович-Павленко.

17 січня 1920 р. Ю. Пілсудський на основі Волинського округу Цивільного управління східних земель створив нову адміністративну одиницю – Цивільне управління земель Волині та Подільського фронту з центром у м. Луцьк[202]. Водночас тривало формування українсько-польського військово-політичного союзу. 21 квітня 1920 р. у Варшаві міністр закордонних справ Польщі Ян Домбський і міністр закордонних справ УНР Андрій Лівицький підписали таємну політичну конвенцію. Невдовзі вона отримала популярну й історіографічну назву «Варшавський договір», або «Союз Пілсудський – Петлюра»[203].

Згідно з договором уряд Польщі визнав «верховною владою УНР Директорію незалежної Української Народної Республіки». Було встановлено кордон між Польщею й Україною: *«на півночі від Дністра вздовж р. Збруч, а далі уздовж колишнього кордону*

[201] Директорія, Рада народних міністрів Української народної республіки. Листопад 1918 – листопад 1920 рр. ... Т. 2. С. 604.

[202] Dziennik Urzędowy Zarządu Cywilnego Ziem Wołynia i Frontu Podolskiego. 1920. № 1. Poz. 1.

[203] Див. більше: Sojusz Piłsudski – Petlura. Dokumenty i materiały / red. Jan Pisuliński, Witalij Skalski. Warszawa, 2020.

між Австро-Угорщиною та Росією до Вижгородка, а від Вижгородка на північ до Кременецьких гір, а потім по лінії на схід від Здолбунова, вздовж східних адміністративних кордонів Рівненського повіту, а далі на північ вздовж кордону колишньої губернії Мінської до перетину його р. Прип'ять, а потім Прип'яттю до її гирла» з приміткою, що майбутній статус Рівненського, Дубенського та частини Кременецького повітів визначатиметься додатково. За три дні, 24 квітня, підписано Військову конвенцію, яка окреслювала спільну польсько-українську протибільшовицьку військову акцію. Обидві угоди були таємними, за винятком пункту 1 політичної конвенції[204] (рис. 141, 142).

Рис. 141. Польський генерал Антоній Лістовський, Головний Отаман Симон Петлюра, полковники Володимир Сальський і Марко Безручко. Бердичів, 21 квітня 1920 р.

Джерело: із приватної колекції

Рис. 142. Вручення прапора 6-й стрілецькій дивізії Армії УНР Головним Отаманом Симоном Петлюрою. Бердичів, 5 травня 1920 р.

Джерело: із приватної колекції

[204] Там само.

Варшавський договір передбачав територіальні поступки української сторони в обмін на міжнародне визнання УНР та військову допомогу у війні проти більшовиків. Українську Галичину та західну частину Волині уряд УНР визнав частиною польської держави. Відтоді почалася процедура перепідпорядкування волинських повітів безпосередньо уряду Польщі.

Хвиля критики накрила С. Петлюру по свіжих слідах після підписання угоди. Михайло Грушевський назвав його «новим Тетерею», а договір – «авантюрою», «провокацією» та «комбінацією», що зіпсувала образ України серед європейських політиків[205]. Микита Шаповал звинуватив С. Петлюру в «продажу» Галичини[206]. Протестували й галицькі українці – Євген Петрушевич і Семен Вітик. Водночас моральний авторитет для греко-католиків – митрополит Андрій Шептицький – позитивно відгукнувся на договір. Сам С. Петлюра пізніше писав: *«Тільки нечесний демагог може дозволити собі говорити про те, що «Петлюра продав» Галичину й Волинь. Петлюра, коли вже говорити правду, несе на собі відповідальність за історичні «гріхи» і хиби української неорганізованости, малої культурности і несприятливих обставин в житті української нації»*[207].

Договір «Петлюра–Пілсудський» дискутували і в середовищі місцевої волинської громадськості. Так, у червні 1920 р. польська влада навіть зупинила діяльність Луцької «Просвіти» через уміщення в наближеній до цієї організації газеті «Громада» протесту щодо Варшавської угоди Петлюри–Пілсудського, за якою частина Волині відходила до складу нововідродженої Польщі[208]. Водночас 27 червня 1920 р. у Володимирі-Волинському відбулися урочистості з нагоди «*повернення Волинської землі до Батьківщини* (Польщі, – авт.)», зокрема богослужіння, концерт, парад, два безкоштовні кінопокази[209].

Військовий успіх польських й українських військ у травні–червні 1920 р. був короткочасним. На початку липня радянські війська вийшли на Збруч і почали просування на Волинь, Галичину та далі углиб Польщі. Уже у липні–серпні регіон займають більшовики, створюючи тут свої тимчасові органи влади – ревкоми. Водночас польська адміністрація поспішно евакуюється вглиб держави. Короткочасний більшовицький режим супроводжувався терором і контрибуціями. Так, більшовики наклали на мешканців Володимира-Волинського контрибуцію в розмірі 9 087 200 рублів.

Вирішальна Варшавська битва, «Диво над Віслою», відбулася 13–25 серпня 1920 р. й завершилася відступом більшовицьких військ. Не останню роль тут відіграла 6-та дивізія Армії УНР під командуванням полковника Марка Безручка. Під час оборони Замостя українці не дозволили червоним просунутись углиб Польщі, чим врятували весь польсько-радянський фронт. Після цього хід війни змінився. Польсько-українські війська провели успішний контрнаступ. Зокрема, 5 вересня 1920 року

[205] Грушевський М. Між Москвою і Варшавою. *Борітеся – поборете!* : закордонний орґан Української партії соціялістів-революціонерів. 1920. № 2. С. 1–18.

[206] Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1928. С. 256.

[207] Петлюра С. Вибрані твори та документи. Київ, 1994. С. 254.

[208] Власовський І. Луцька Просвіта… С. 8–9.

[209] Скальський В. Міські голови Володимира-Волинського (1915–1923 рр.)… С. 211–217.

розпочався наступ у Ковельському та Володимирському напрямках[210]. Урешті лінія протистояння знову поділила Волинь практично навпіл між поляками та більшовиками. Згідно з наказом Ю. Пілсудського від 9 вересня 1920 р. постала нова перехідна адміністративна одиниця – Тимчасове управління прифронтових та етапних теренів, у підпорядкування якого й відійшла Західна Волинь. У краї почався процес відновлення польського адміністративного й управлінського апарату. Водночас відновлювали свою діяльність етнічні громадські організації, зокрема українська «Просвіта». Однак, як зазначає І. Власовський: *«Признавши «Просвіти», котрі застала на Волині по обняттю влади, «як необхідне зло», польська адміністрація в перших же роках почала кваліфікувати просвітян як людей нелояльних і небезпечних»*[211].

Восени 1920 р. поляки і більшовики, виснажені військовим протистоянням, підписали попереднє перемир'я та припинили збройні дії. 18 березня 1921 р. в Ризі було укладено мирний договір між Польщею та Радянською Росією і її сателітами – урядами УСРР та БСРР. Лінія розмежування пройшла практично там же, де за Варшавською угодою планувався українсько-польський кордон. Волинь знову опинилася розділеною. Західна її частина з Луцьком і Рівним залишалася під контролем поляків, а східна, з Житомиром і Коростенем, стала частиною Радянської держави.

Укладання Ризького миру не означало розриву між українцями та поляками. Із огляду на примирення з Радянською Росією Польща офіційно згорнула підтримку УНР. Але лише на словах. Неформальне сприяння українському національному руху з боку польського уряду тривало й надалі. Генеральний штаб Польського війська, зокрема його II відділ, співпрацював із українським екзильним урядом. У січні 1921 р. постав Партизансько-повстанський штаб на чолі з генерал-хорунжим Юрком Тютюнником. Польський генштаб дозволив українцям створювати розвідувальні пункти, зокрема, й на Волині (у Кременці (підпункти Шумськ і Кунев), Рівному (Острог, Устьє, Корець) і Сарнах (Сновидовичі, Кісоричі)).

Основною силою Другого зимового походу Армії УНР була Волинська повстанська група, до складу якої увійшли українські військові, що були інтерновані у польських таборах у Каліші, Олександрові-Куявському та Ченстохові (рис. 143). За попередньо складеними списками їх відправляли групами по 20–50 осіб до сіл поблизу лінії розмежування з Червоною армією. Таке скупчення українських сил на прикордонних теренах викликало неспокій радянської влади, яка неодноразово надсилала ноти протесту до польського уряду.

Очолив Волинську повстанську групу генерал-хорунжий Армії УНР Юрко Тютюнник (рис. 144). Група складалася зі штабу, двох дивізій під командуванням Леоніда Ступницького та Володимира Янченка, кінної і технічної сотні та польової варти. Загалом 155 старшин й урядовців і 645 козаків. Польська влада виділила 430 гвинтівок, 74 тисячі набоїв, сім кулеметів «Максим», 25 – «Кольт» і два – «Льюіс» із набоями та стрічками до них, 150 піроксилінових шашок і 600 ручних гранат.

Польсько-радянський кордон Волинська група перейшла о 2 годині ночі 4 листопада 1921 р. Вже у першому підрадянському селі Майдан Голишевський повстанці

[210] Центральний державний архів громадських організацій України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 306. Арк. 15.

[211] Власовський І. Луцька Просвіта… С. 10, 12.

роззброїли прикордонну охорону і здобули 32 коней і 12 підвід, на які склали зброю, підривні матеріали, медикаменти і скарбницю. Далі Волинська група вирушила у напрямку Коростеня (рис. 145). 6–7 листопада повстанці оволоділи залізничним вокзалом цього міста, захопили склад зброї та звільнили з в'язниці 470 селян, які не виконали продподаток; розстріляли чекістів і розігнали радянську міліцію. Проте на допомогу комуністам прибуло два бронепотяги і 1000 курсантів Школи червоних старшин, що змусило українців відступити.

Рис. 143. Група учасників Другого зимового походу разом із інтернованими солдатами. Місто Каліш (Польща), осінь 1921 р.

Джерело: із видання Я. Файзуліна, В. Скальського «Перелоги Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР» (Київ, 2008)

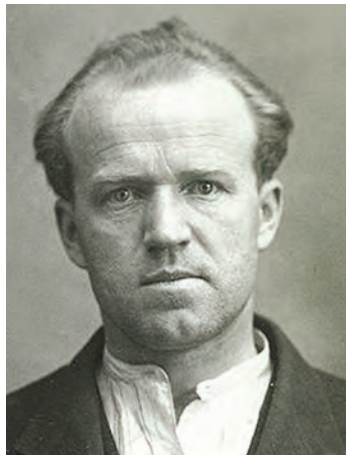

Рис. 144. Генерал-хорунжий Армії УНР Юрко Тютюнник (1891–1930 рр.).

Джерело: із фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України

Рис. 145. Схема переходу українських розвідників через польсько-радянський кордон, 1921 р.

Джерело: із видання Я. Файзуліна, В. Скальського «Перелоги Української революції: Другий Зимовий похід Армії УНР» (Київ, 2008)

12 листопада війська Ю. Тютюнника мали сутички з бригадою Григорія Котовського. Надалі ледь не щодня відбувалися перестрілки та невеликі бої. Водночас наступали холоди. Постійно збільшувалася кількість хворих і поранених. Катастрофічно не вистачало зброї та набоїв. Відтак командування Волинської групи ухвалило рішення повернутися на підконтрольну Польщі територію. Під час відступу повстанці були атаковані більшовицькою кіннотою. Розпочався запеклий бій. 120 старшинам і козакам зі штабом, зокрема з Ю. Тютюнником і В. Янченком, вдалося пробратися на польський бік кордону.

Водночас значно більше українців потрапило в полон. Більшовицькі комісари замкнули повстанців у церкві, де їх били, грабували, прагнучи довести безідейність

української боротьби і пропонуючи перейти на службу в Червону армію. 18 листопада полонених перевели до містечка Базар, де відбувся «суд». Вирок для 360 українських військових – розстріл. Напередодні розстрілу місцевим селянам наказали викопати велику яму. Полонених українців розстрілювали з кулеметів.

Трагедія під Базаром стала символічним завершенням періоду Української революції 1917–1921 рр. Але лише символічним. Адже опір волинян і більшовицькому режиму, і польському урядуванню тривав. Волиняни й надалі плекали свою національну ідентичність: хтось – українську, інші – польську, російську чи єврейську. Тривали процеси національного самоусвідомлення, хоча й у значно менших масштабах.

РОЗДІЛ 8
МІЖ ДВОМА ВІЙНАМИ (1921–1939 рр.)

8.1. Адміністративно-територіальний устрій і національна структура населення краю

Завершення Першої світової війни спричинило помітні зміни на політичній мапі Європи, постали нові незалежні держави, зокрема й Польща. Формування її кордонів відбувалося в умовах гострого протистояння з сусідніми народами – німцями, литовцями, білорусами, українцями. Західна Волинь, Холмщина, Підляшшя та Західне Полісся внаслідок укладання 18 березня 1921 р. в Ризі мирного договору були включені до складу Польської держави[1] (рис. 146). 14 березня 1923 р. Рада послів Антанти визнала суверенітет Польщі над Східною Галичиною . Територія українських земель, включених до складу Другої Речі Посполитої, становила 132 тис. км^2 із населенням 10,2 млн (29,5 % всього населення Другої Речі Посполитої), 5,6 млн були етнічними українцями держави[2]. На час входження території Західної Волині до складу Польщі тут проживало 1 437 907 жителів[3].

1 березня 1921 р. створено Волинське воєводство з центром у Луцьку[4] (рис. 147). Воно було одним із найбільших за площею – близько 30 288 кв. км[5]. На Волині розпочалося формування постійних державних органів польської влади: воєводського управління та повітових старостств.

Волинське воєводське управління очолював воєвода. Ця посада була ключовою в структурі органів загальної адміністрації на регіональному рівні. Воєводську адміністрацію на Волині у міжвоєнну добу очолювали: Ян Кжаковський (14 березня – 7 липня 1921 р.); Тадеуш Лаба (7 липня – 12 серпня 1921 р.); Станіслав Довнарович (іменований воєводою 13 серпня 1921 р., урядування фактично не розпочав, оскільки 19 вересня

---

[1] Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą podpisany w Rydze dnia 18 marca 1921 r. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (далі – Dz. U. R. P.). 1921. № 49. Poz. 300. S. 815–819.

[2] Для порівняння: території сучасних європейських держав становлять: Греція – 131 940 км^2, Болгарія – 110 910 км^2, Ісландія – 103 000 км^2, Угорщина – 93 030 км^2, Португалія – 91 568 км^2, Азербайджан – 86 600 км^2, Австрія – 83 858 км^2, Чехія – 78 866 км^2, Сербія – 77 566 км^2, Ірландія – 70 280 км^2. Населення Швейцарії становить 7,3 млн осіб, Молдови – 4,4 млн, Данії – 5,4 млн, Словаччини – 5,4 млн, Австрії – 8,2 млн, Хорватії – 4,5 млн, Болгарії – 7,6 млн, Ірландії – 4,6 млн, Фінляндії – 5,4 млн, Норвегії – 5 млн осіб.

[3] Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. T. XXIII. S. 5.

[4] Ustawa z dnia 4 lutego 1921 r. o unormowaniu stanu prawno-politycznego na ziemiach, przyłączonych do obszaru Rzeczypospolitej na podstawie umowy o preliminaryjnym pokoju i rozejmie podpisanej w Rydze dnia 12 października 1920 r. *Dz. U. R. P.* 1921. № 16. Poz. 93. S. 216–217.

[5] Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 r. Mieszkania. Ludnośc. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa: Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. T. XXIII. S. 5.

1921 р. був призначений міністром внутрішніх справ); Тадеуш Двораковський (виконувач обов'язків воєводи упродовж 10 жовтня 1921 р. – 15 березня 1922 р.); Мечислав Міцкевич (22 лютого 1922 р. – 1 лютого 1923 р.); Станіслав Сроковський (1 лютого 1923 р. – 29 серпня 1924 р.); генерал Каєтан Ольшевський (25 серпня 1924 р. – 4 лютого 1925 р.); Александер Дембський (4 лютого 1925 р. – 28 серпня 1926 р.); Владислав Мех (28 серпня 1926 р. – 9 липня 1928 р.); Генрик Юзевський (9 липня 1928 р. – 29 грудня 1929 р. та 5 червня 1930 р. – 13 квітня 1938 р.); Юзеф Слєшинський (виконувач обов'язків воєводи упродовж 13 січня – 5 червня 1930 р.); Алєксандер Гауке-Новак (13 квітня 1938 р. – вересень 1939 р.)[6].

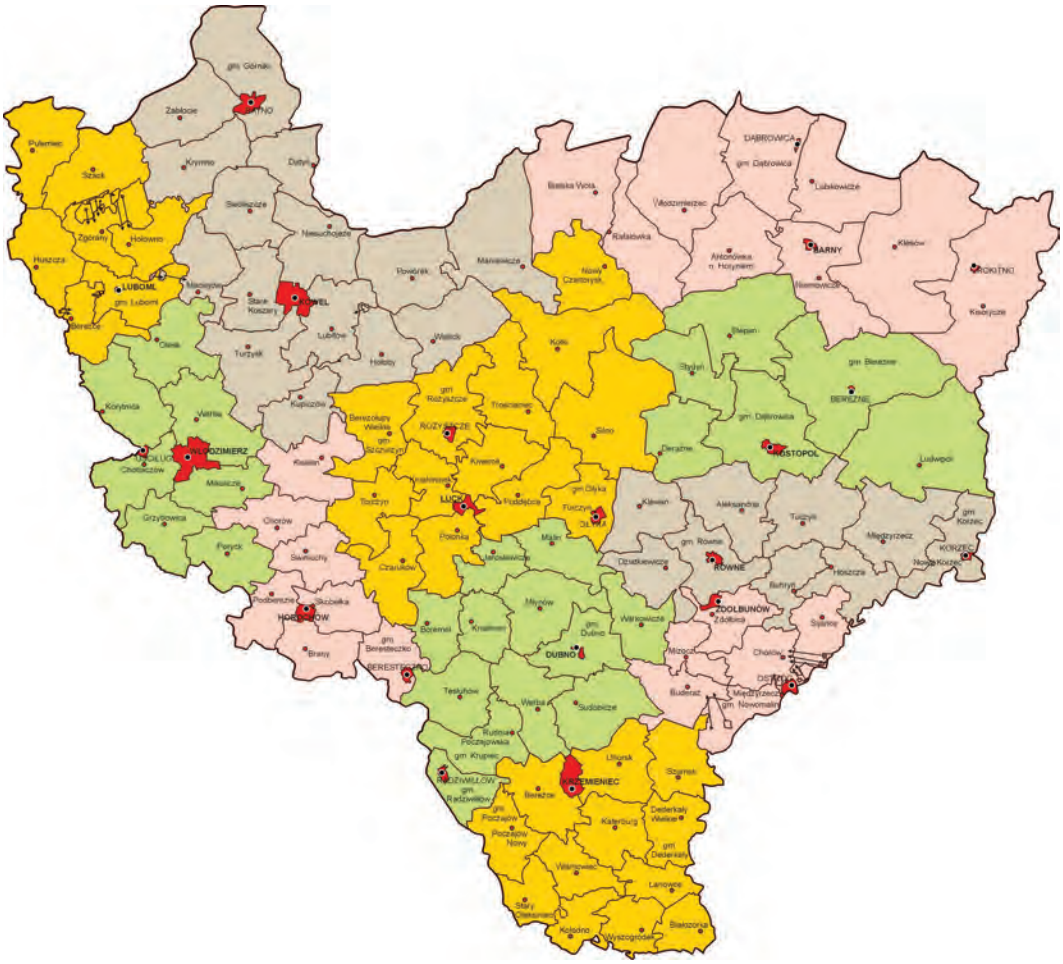

Рис. 146. Мапа Волинського воєводства, 1938 р.

Джерело: Mapa gmin Rzeczypospolitej Polskiej, GUS 1938. URL: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/thumb/b/b8/Wojew

[6] Крамар Ю.В. Організація, структура та принципи функціонування польського адміністративного апарату на Волині у міжвоєнний період. *Науковий вісник Волинського національного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. Луцьк, 2010. № 22. С. 95–100.

Відповідно до умов Ризького договору до Волинського воєводства увійшли повіти довоєнної Волинської губернії Росії: Дубенський, Луцький, Ковельський, Кременецький, Володимирський, Рівненський, Острозький. Відразу ж після війни з північних частин Луцького й Рівненського повітів був утворений Сарненський повіт, а з північної частини Ковельського – Камінь-Каширський. Два новоутворені повіти площею 8749 км^2 увійшли до складу Поліського воєводства. Тоді ж Володимирський повіт було поділено на три: Володимирський, Горохівський і Любомльський. Так, кількість повітів Волинського воєводства зросла до дев'яти (див. табл. 2).

Рис. 147. Приміщення Волинського воєводського управління. Поштівка 1930 р. Автор невідомий.

Таблиця 2

Площа і кількість населення повітів Волинського воєводства (станом на 1921 р.)

Повіти	Площа (км^2)	Кількість населення (тис. осіб)
1. Дубенський	3985,6	220 221
2. Горохівський	1554,7	77 706
3. Ковельський	5333,5	169 708
4. Кременецький	2955,1	221 936
5. Любомльський	2399,5	56 264
6. Луцький	4496,0	195 931
7. Рівненський	6516,4	338 134
8. Володимирський	2231,4	101 412

Джерело: Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa : Nakładem Głównego Urzędu Statystycznego, 1926. T. XXIII.

1924 р., керуючись постановою Ради міністрів, Волинське воєводське управління здійснило чергові адміністративні зміни. За розпорядженням воєводської адміністрації від 23 вересня 1924 р. з групи східних гмін Рівненського повіту (Деражне, Стидинь, Степань, Березно, Костопіль і Людвиполь) було створено Костопільський повіт[7]. Складовою частиною чергової адміністративної реорганізації 1924 р. стало переведення повітового управління з прикордонного Острога до Здолбунова і появи на місці Острозького – Здолбунівського повіту. Нарешті розпорядженням польського уряду від 1930 р. до складу Волинського воєводства було передано Сарненський повіт Поліського воєводства.

Отже, від 1931 р. і до кінця міжвоєнного двадцятиліття у складі Волинського воєводства налічувалося 11 повітів: Володимирський, Горохівський, Дубенський, Здолбунівський, Костопільський, Ковельський, Кременецький, Любомльський, Луцький, Рівненський, Сарненський. За даними перепису 1931 р., територія воєводства збільшилася до 35 754 км², а кількість населення зросла до 2 085 574 жителів (див. табл. 3).

Таблиця 3

Площа і кількість населення повітів Волинського воєводства (станом на 1931 р.)

Повіти	Площа (км²)	Кількість населення (тис. осіб)
1. Дубенський	3274,7	226 709
2. Горохівський	1757,0	122 045
3. Костопільський	3496,0	159 602
4. Ковельський	5681,4	255 095
5. Кременецький	2790,4	243 032
6. Любомльський	2054,4	85 507
7. Луцький	4767,3	290 805
8. Рівненський	2898,2	252 787
9. Сарненський	5477,8	181 284
10. Володимирський	2207,7	150 374
11. Здолбунівський	1349,2	118 334
Волинське воєводство (всього)	35 754,1	2 085 574

Джерело: Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Z. 70. S. 2.

За даними 1931 р., більшість мешканців Волинського воєводства (1 833 050 (або понад 80 %)) жила в сільській місцевості[8]. Урбанізація воєводства була незначною. Міське населення становило лише 12 % мешканців краю. Населення волинських міст

[7] Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х рр. XX ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Вип. 17: Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття* / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; голова редкол. Я. Ісаєвич ; упоряд.: М. Литвин, В. Футала. Львів, 2008. С. 227.

[8] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludnośc. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Warszawa, 1938. Z. 70. S. 2.

налічувало 252 524 особи. Вони проживали у 22 містах і 56 містечках. Найбільшими містами воєводства були: Рівне (39 584 жителі), Луцьк (34 478), Ковель (27 121), Володимир (24 109).

Доволі неоднорідним був національний склад населення Волинського воєводства. На початку 1920-х рр. тут проживали представники понад 30 націй і народностей.

Більшість мешканців воєводства, за даними перепису 1921 р., становили українці. З-поміж 1 437 907 жителів Волині їх налічувалося 983 596 осіб, або 68 % усіх мешканців. Другою за чисельністю національною групою були поляки – 240 922 особи (16,7 %)[9]. Проте варто зауважити, що результати перепису 1921 р., який проводили за національно-релігійною ознакою, не зовсім точно передають реальне співвідношення польського й українського населення воєводства. Відомо такий факт: 1921 р. 62 425 православних Волині окреслили свою національність як польську, хоча за результатами перепису 1931 р. таких на терені воєводства виявилося трохи більше як 20 тис. осіб[10]. Так, волинський воєвода у доповіді за 1930 р., коментуючи достовірність даних польського перепису населення 1921 р., ставив під сумнів великий відсоток польського населення на Волині, що їх подавала офіційна статистика станом на 1921 р.[11]

Перепис населення 1931 р. враховував мовну та конфесійну належність. Головним нововведенням організаторів цього перепису стала заміна питання про національну належність питанням про рідну мову опитуваних. 1931 р. кількість українського населення на терені воєводства зросла до 1418 тис. осіб (68 % жителів воєводства), польського – до 346 640 осіб (16 %). Ці зміни були зумовлені здебільшого високим природним приростом населення, а також міграційними процесами, що торкнулися усіх без винятку національних груп. Наприклад, кількість польського населення на Волині за десятиліття зросла більше як на 100 тис. осіб (від 240 922 осіб у 1921 р. до 346 640 – у 1931 р.) за рахунок приїзду до воєводства військових і цивільних колоністів, чиновництва управлінських структур, судівництва, поліції, службовців транспорту, пошти, лісового господарства, вчителів й інших представників інтелігенції, зазвичай молодого дітородного віку, що зумовлювало вищий приріст населення серед поляків, ніж серед українців[12].

Досить помітними були відмінності у структурі зайнятості польського й українського населення. Більшість українців проживала в селах і працювала у сфері сільськогосподарського виробництва. За даними перепису 1931 р., у селах мешкав 1 377 661 українець, або ж понад 90 % усього українського населення[13]. Звичайно, не всі вони жили лише з сільського господарства. Невелика частина з них працювала в інших сферах (духовенство, вчителі, ремісники, прислуга тощо). Але таких

[9] Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. T. XXIII. S. 62.

[10] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Z. 70. S. 22.

[11] Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х рр. XX ст. ... С. 228.

[12] Там само. С. 227.

[13] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Z. 70. S. 25.

було небагато. Наприклад, українців серед учителів воєводства налічувалося лише 13,6 %[14]. Так само мало українців було зайнято у сфері адміністративної служби та громадській діяльності.

Серед міського населення українці зазвичай становили меншість. У всіх містах воєводства проживало трохи більше ніж 40 тис. українців[15]. У середньому в повітових центрах Волині, за переписом 1931 р., вони становили 12,1 %. Найбільше українців було в Горохові (47,6 %) і Кременці (42,4 %). Зате у Володимирі частка українського населення становила лише 13,9 %, у Ковелі – 9 %, Луцьку – 9,3 %, Рівному – 7,9 %, Корці – 5,7 %, Любомлі – 3,7 %.

Іншою була структура зайнятості поляків. Більшість польського населення Волині теж проживала у сільській місцевості – 277 тис. осіб, або ж 80,5 %[16]. Незважаючи на це, у багатьох суспільних сферах поляки посідали провідні позиції: серед працівників служби безпеки – 84 %, у поштовій службі – 84 %, у державній адміністрації, судівництві – 77 %, на залізничному транспорті – 73 %, у лісництві – 65 %, в освіті – 63 % тощо[17].

Отже, з погляду зайнятості польське населення Волині суттєво відрізнялося від українського. Істотним чинником напруження у польсько-українських відносинах було збереження великого польського землеволодіння при відносному малоземеллі українського селянства, а також державна підтримка господарств польських колоністів, які переїжджали з центральних воєводств Польщі на східні землі. Це вносило додаткову напруженість у взаємини поляків й українців не тільки за національною, а й за соціальною ознакою.

Поряд із поляками й українцями помітне місце в національній структурі Волині займали євреї. Їх на терені воєводства, за даними перепису 1921 р., було 151 744[18], а 1931 р. чисельність єврейської громади Волині зросла до 205 519 осіб[19], що становило близько 10 % мешканців воєводства.

За даними перепису 1931 р., євреї на Волині у міжвоєнний період проживали переважно у містах – 60 %[20]. Ця цифра дещо нижча порівняно із загальнопольським показником (76,4 %)[21]. Близько 40 % волинських євреїв жили у селах і невеликих містечках. У багатьох містах євреї становили абсолютну або відносну більшість. Зокрема, у Володимирі на 24 тис. мешканців припадало понад 10 тис. євреїв (43,4 %), у Ковелі – майже 13 тис. (46,4 %). У Луцьку з 35 тис. городян понад 17 тис. були євреями

[14] Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х рр. XX ст. ... С. 229.

[15] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Z. 70. S. 25.

[16] Tamże. S. 22–25.

[17] Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х рр. XX ст. ... С. 229.

[18] Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 września 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. T. XXIII. S. 62.

[19] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Z. 70. S. 25.

[20] Bronsztejn Sz. Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. Wrocław; Warszawa; Kraków : Wyd. Zaklad narodowy im Ossolińskich, 1963. S. 124.

[21] Żebrowski R. Społeczeństwo żydowskie w II Rzeczypospolitej. *Studia z dziejów żydów w Polsce* / red. Zofia Borzymińska. Warszawa : Żydowski Instytut Historyczny, 1995. T. 1. S. 83.

(48,8 %)[22]. Однак найвагомішою частка євреїв була в Рівному – 56,0 %, Острозі – 61,6 %, Любомлі – 91,3 % та Дубровиці – 94,0 %. Ці дані ілюструє таблиця 4.

Таблиця 4

Кількість єврейського населення в окремих містах Волині (1931 р.)

Місто	Загальна кількість населення	Кількість єврейського населення	Відсоток єврейського населення (%)
Рівне	40 610	22 737	56,0
Луцьк	35 554	17 366	48,8
Ковель	27 677	12 842	46,4
Острог	13 265	8171	61,6
Володимир	24 591	10 665	43,4
Дубно	12 695	7364	58,0
Любомль	4169	3807	91,3
Дубровиця	2914	2739	94,0

Джерело: підраховано за: Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Z. 70. S. 2; Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawniej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschdonie granice III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 / red. Krzysztof Jasiewicz. Warszawa : Instytut Studiów politycznych; PAN : Oficyna wydawnicza RYTM ; Londyn : Polonia Aid Foundation Tryst, 1999. S. 567–576.

Специфічною була зайнятість єврейського населення. Мінімальна кількість єврейських сімей утримувалася за рахунок доходів від сільськогосподарського виробництва – близько 4 % загалом по країні[23]. У східних регіонах Польщі цей показник був дещо вищим: на Волині, наприклад, він сягав 5 %[24].

Порівняно невелика частка євреїв серед сільського населення пояснювалася тим, що в попередні часи на землях російської та прусської займанщини існувала заборона набуття землі для осіб єврейської національності, їм не дозволяли оселятись у сільській місцевості[25].

Більшість єврейського населення жила з дрібного ремесла і торгівлі (близько 80 %). Особливо важливу роль у житті польських євреїв відігравала торгівля. Згідно зі статистичними даними у східних воєводствах країни на початку 1930-х рр. 80 із кожних 100 представників цієї спільноти працювали саме в цій сфері[26]. На Волині євреї були власниками майже 80 % торгових закладів. Чимало з них займалися дрібними

[22] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Z. 70. S. 25.

[23] Tomaszewski J. Ojczyzna nie tylko polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1938–1939. Warszawa : Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1985. S. 99.

[24] Europa nieprowincjonalna. Przemiany na ziemiach wschodnich dawniej Rzeczypospolitej (Białoruś, Litwa, Łotwa, Ukraina, wschdonie granice III Rzeczypospolitej Polskiej) w latach 1772–1999 / red. Krzysztof Jasiewicz. Warszawa : Instytut Studiów politycznych ; PAN : Oficyna wydawnicza RYTM ; Londyn : Polonia Aid Foundation Tryst, 1999. S. 570.

[25] Bronsztejn Sz. Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. S. 120.

[26] Bornstein J. Struktura zawodowa i społeczna ludności żydowskiej w Polsce. *Sprawy Narodowościowy.* 1939. № 1–2. S. 47.

промислами – кравецтвом, шинкарством, бляхарством, перукарством, перевезенням людей і товарів у містах тощо[27] (рис. 148).

Рис. 148. Єврей-чоботар і єврей-столяр. Фото експедиції Ан-ського. 1912 р.
Джерело: http://myshtetl.org/articls/jews_volyn.html

Потрібно зауважити, що впродовж 1930-х рр. відсоток єврейського населення у волинських містах поступово зменшувався. Це було пов'язано, головно, з еміграційною політикою влади, яка заохочувала виїзд єврейського населення за межі країни. Лише упродовж 1932–1936 рр. Волинське воєводство залишило 7617 євреїв, що становило 61,5 % усіх емігрантів із Волині[28].

Четвертими після українців, поляків та євреїв за чисельністю і відносною часткою населення у воєводстві були німці. Найінтенсивніший потік німецьких колоністів на Волинь простежувався упродовж 1860–1890-х рр. Це було спричинено скасуванням кріпосного права в Росії та польським повстанням 1863–1864 рр. Лише упродовж 1861–1870 рр. на Волині оселилося 5,5 тис. німецьких сімей, що було в шість разів більше ніж за попередні 60 років[29]. Перша світова війна призвела до активізації міграційних процесів серед волинських німців, різко змінивши картину їхньої чисельності та розселення. У червні 1915 р. за наказом царського уряду розпочалася

[27] Bronsztejn Sz. Ludność żydowska w Polsce w okresie międzywojennym. S. 207–208.

[28] Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939) : монографія. Луцьк : ВМА «Терен», 2014. С. 387.

[29] Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. С. 30.

депортація німців із Волині вглиб території Росії. До червня 1916 р. за межі губернії було виселено 115 892 німецькі колоністи[30].

Через війну і революційні події повернення німецьких реемігрантів на Волинь затягнулося до середини 1920-х рр. Станом на 1931 р. у Волинському воєводстві проживало 46 883 особи німецької національності, що становило приблизно 2,2 % загальної кількості населення краю[31]. На Волині тоді налічувалося понад 300 німецьких колоній. Найбільші з них концентрувалися у Луцькому повіті, де проживало 17 619 осіб, Костопільському – 7545, Рівненському – 7458 та Горохівському – 4977[32].

Головним заняттям німців було сільське господарство. Велике значення мала відгодівля великої рогатої худоби. Розвивалися переробні галузі промислового виробництва, ремесла. Німці брали активну участь у кооперативному русі. З місцевим українським і польським населенням німецькі колоністи контактували мало.

У міжвоєнний період Волинь була одним із найбільших осередків чеської колонізації. Чеські поселення у Волинській губернії з'явилися в першій половині 1860-х рр. Чехів, як і німецьких колоністів, на Волині особливо приваблювала дешевизна місцевої землі. Важливу роль у переселенні чехів на Волинь відігравав і національно-релігійний чинник. Наділяючи чеських переселенців землею, царська влада мала на меті витіснити польський елемент із Волині, послабити впливи Римо-католицької церкви. Щоправда, заборона купівлі землі католиками, запроваджена російським урядом, поширювалася і на чехів, тому більшість чеських колоністів, які переселялися до Росії, декларували свою належність до протестантського віросповідання. Згодом, аби уникнути переслідувань, 75 % волинських чехів прийняли православну віру, 20 % залишилися католиками, 5 % – протестантами[33].

Загалом 1913 р. на Волині проживало 26 520 чехів[34] переважно в сільській місцевості. Другий польський перепис 1931 р. зафіксував збільшення кількості чеського населення у Волинському воєводстві до 30 977 осіб, або 1,3 % усіх мешканців[35]. Чеські колоністи відзначалися високим рівнем агрокультури, промислового виробництва та торгівлі. Найбільше чеських колоній зосереджувалося в південних повітах воєводства: Дубенському (11 148 осіб), Луцькому (6107), Рівненському (5817), Здолбунівському (4521 особа). Головною галуззю господарства чехів залишалося землеробство. У сільському господарстві було зайнято 10 657 осіб, або понад 86 % дорослого чеського населення[36].

1921 р. на Волині налічувалося 9 450 росіян – переважно службовців, учителів, священників, землевласників. Упродовж 1920-х рр. простежувалося помітне зростання

[30] Кулинич І.М. Німецькі колонії на Україні (60-ті роки XVIII ст. – 1917 р.). *Український історичний журнал.* 1990. № 9. С. 24.

[31] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Z. 70. S. 22.

[32] Tamże. S. 28–29.

[33] Tomaszewski J. Czeska oświata na Wołyniu przed rokiem 1939. *Przegląd Humanistyczny.* 1995. № 6. S. 87.

[34] Tobjański Z. Czesi w Polsce. Kraków : Wyd. Towarzystwo społeczno-kulturalne Czechów i Słowaków w Polsce, 1994. S. 51.

[35] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Z. 70. S. 22.

[36] Vaculik J. Dějiny volyňských čechů. Praha : Vydalo Sdruženi Čechů z Volyně a jejich přátel, 1998. T. II: (1914–1945). S. 34.

російського населення в краї. Це було пов'язано з приїздом до воєводства після 1921 р. значної кількості репатріантів та білої еміграції із СРСР. Перепис 1931 р. зафіксував на території Західної Волині 23 387 росіян. Більшість із них проживала в містах, зокрема в Луцьку (2284 особи), Рівному (2792), Ковелі (1954), Володимирі (724)[37].

Західна Волинь належала до регіонів із надзвичайно строкатим національним і релігійним складом населення. Це був багатонаціональний край, де перетиналися різні релігійні конфесії та культури, що потребувало від уряду вироблення особливих підходів до розв'язання проблеми міжнаціональних і міжконфесійних відносин.

8.2. Західна Волинь у політиці Польщі та радянської Росії. «Волинська програма» Генрика Юзевського

У суспільно-політичному житті Волині міжвоєнний період займає особливе місце. Тут після воєнного лихоліття відновлювали свою діяльність політичні угруповання, реорганізовувалися або утворювалися нові політичні партії, національні громадські об'єднання різного спрямування, кооперативні та профспілкові товариства.

На початку 1920-х рр. у Волинському воєводстві відбувалися досить складні процеси в тогочасному політикумі, пов'язані з пошуками шляхів досягнення програмних цілей. Крім українських, на Волині діяли польські, єврейські політичні партії, а також низка національних громадських об'єднань і товариств. Польський політикум був представлений націонал-демократичним табором (ендецією), християнськими демократами, консерваторами, людовцями (селянський рух), соціалістичним і комуністичним рухами. Навколо них гуртувалися найрізноманітніші верстви суспільства – інтелігенція, молодь, військові, селяни, робітники, національні меншини.

Єврейська меншина була дуже неоднорідною. Серед єврейських правих політичних партій найчисленнішими були Сіоністська організація, Організація сіоністів-ортодоксів Мізрахі, Сіоністська партія праці Гітахдут, Незалежна єврейська соціалістична робітнича партія «Робітники Сіону» (Поалей-Сіон (правиця)). До центристських партій належала Єврейська народна партія (фолькісти), яка відкидала тезу про потребу створення єврейської держави в Палестині, а натомість концентрувалася на отриманні автономних прав у Польщі. На лівому фланзі єврейського політичного спектру був поміркований Загальний єврейський робітничий союз Бунд, а також крайні радикали – Єврейська соціал-демократична робітнича партія «Робітники Сіону» (Поалей-Сіон (лівиця)). Усі єврейські партії проводили різноманітні суспільні та культурні заходи, видавали свої газети та журнали.

Український політичний рух тоді був у зародковому стані. Поштовхом до політичної самоорганізації українців, переломним моментом у політизації широких верств населення Волині стали парламентські вибори 1922 р. На відміну від Галичини, де українці бойкотували вибори, нечисленна українська інтелігенція в межах Блоку

[37] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Z. 70. S. 28–29.

національних меншин (БНМ)[38] утворила автономний Український національний виборчий комітет Волині, Холмщини, Підляшшя і Полісся (УНВК). На виборах він виставив свій список під № 16.

Організаційна структура Блоку національних меншин давала повну свободу дій УНВК. Насамперед активісти виборчого комітету заснували свій друкований орган – газету «Українське життя», перший номер якої вийшов 3 вересня 1922 р. в Луцьку. На її сторінках була опублікована передвиборча платформа УНВК під назвою «Чого хоче шістнадцятка?»[39]. Значне місце у ній відводилося національно-політичним, соціально-економічним і церковно-релігійним проблемам. Під час виборчої кампанії 1922 р. сформувалася специфічна модель ведення політичної боротьби. Для залучення до безпосередньої політичної діяльності широких кіл громадськості організовувалася велика кількість передвиборчих зборів, віч. Їх учасники передавали зміст почутого своїм родичам, сусідам, знайомим зрозумілою для них мовою, що давало позитивні результати. Такі заходи сприяли піднесенню національної свідомості волинян. Часто збори і віча завершувалися співом гімну «Ще не вмерла Україна», «Заповіту» Т. Шевченка, як це було в Луцьку, Володимирі й інших містах[40]. Унаслідок вдало проведеної передвиборчої кампанії УНВК здобув блискучу перемогу. Українці майже одностайно голосували за програму і кандидатів УНВК. На Волині жоден польський кандидат не пройшов до парламенту.

Українські посли і сенатори утворили Українську парламентарну репрезентацію (УПР), політичну програму якої проголосив 23 січня 1923 р. в сеймі посол від Волині Самійло Підгірський[41] (рис. 149). Він, зокрема, зазначив: *«Опираючись на загально визнане право народів на самовизначення, ми, представники Волині, Холмської землі, Підляшшя і Полісся, заявляємо з цієї соймової трибуни перед цілим світом, що ціллю Українського Народу є відродження Самостійної Української Держави...»*. Далі у своїй промові він висловив ставлення до польської держави: *«Рахуючися з дійсним станом річей, заявляємо нашу готовність до співпраці з польським народом і з всіма народами, які входять в склад Річипосполити Польської під слідуючими умовами: Річипосполита Польська, як держава національно несуцільна, має бути перебудована так, щоби кожний народ, який входить в її склад, особливо такий, що займає окреслену територію, мав повну можливість*

[38] Блок національних меншин – коаліція політичних угруповань непольських народів Другої Речі Посполитої 1922–1930 рр. Утворена 17 серпня 1922 р. у Варшаві. До Об'єднаного виборчого комітету ввійшло по три представники від білорусів, євреїв, німців, росіян й українців (крім галичан, які бойкотували вибори). На парламентських виборах 1922 р. БНМ здобув більшість голосів на Волині, Поліссі та Холмщині. За його списком обрано 66 депутатів до сейму і 22 сенатори (українців, відповідно, 20 і 6, які сформували Українську парламентарну репрезентацію). 1928 р. до БНМ входили Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), Український селянський союз, сіоністські організації «Мізрахі» та «Гітахдут», деякі білоруські та німецькі угруповання. Обрано 55 депутатів до сейму і 21 сенатор (українців, відповідно, 25 і 9). У Західній Україні БНМ здобув близько половини всіх голосів. Остання спільна акція – повторні вибори 1930 р. на Волині й Поліссі, на яких сіоністська організація в Польщі підтримала УНДО.

[39] Українське життя (Луцьк). 1922. № 15.

[40] Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 145. Арк. 16; Українське життя. 1922. № 9.

[41] Самійло Підгірський – адвокат, політик, український громадський активіст, організатор культурно-просвітнього руху на Волині. Видавав і редагував часописи «Волинська газета» (Луцьк, 1918–1919 рр.), «Громада» (Луцьк, 1920 р.). Член двох скликань Української Центральної Ради та двох скликань Польського Сейму. У квітні 1944 р. був арештований НКВС, а 15 травня 1944 р. етапований до Києва до 1-ї в'язниці, де й помер 1945 р., хоча достеменно дата смерті невідома.

реалізувати своє право на самовизначення, отож мав забезпечений повний і свобідний розвиток всіх галузей життя»[42].

Рис. 149. Самійло Підгірський – адвокат, український громадський і політичний діяч. Фото до 1940 р. Невідомий автор

Джерело: http://kovel.in.ua/ukr/vydatni/pidgir/

Перемога УНВК та створення в польському парламенті свого окремого представництва мали величезне значення для подальшої політизації волинян, розгортання в краї українського національного руху. Проте на його шляху трапилася низка труднощів і перешкод. Річ у тім, що вже з перших років свого існування польська влада проводила дискримінаційну політику щодо українців. Уряд націонал-демократів (ендеків), який на початку 20-х рр. був у Польщі при владі, дотримувався т. зв. інкорпораційної концепції і щодо Західної України загалом, і стосовно Волині зокрема. А це означало, що вони прагнули створити мононаціональну польську державу через примусову національну асиміляцію неполяків. Така політика викликала протести українських політичних сил. Тому не дивно, що в ньому зародилась антипольська тенденція, яка в міжвоєнний період була на Волині однією з найсильніших.

Із іншого боку, деяка частина волинян під приводом різних обставин намагалася піти на угоду з польською владою і надати українському руху пропольських тенденцій. Також у 20-х рр. досить сильною була третя тенденція – радянофільська. Річ у тім, що з політичного боку комуністична влада притягала симпатії волинян більшою мірою, ніж антиукраїнська діяльність польської влади. По-друге, живильним джерелом радянофільства стала нова економічна політика (НЕП) і політика українізації,

[42] Тисяча років української суспільно-політичної думки : наукове видання. У 9 т. / упор., прим. Т. Гунчака, Р. Сольчаника. Київ : Дніпро, 2001. Т. VII: (20-ті – 40-ві роки XX ст.). С. 44.

яку проводили більшовики в радянській Україні. Ці й інші обставини добре враховували більшовики, які не бажали розставатися з ідеєю розгортання світової комуністичної революції. Для цього зручним плацдармом, за їхніми розрахунками, могла стати саме Волинь.

Рис. 150. Олена Левчанівська – сенаторка Другої Речі Посполитої упродовж 1922–1928 рр. Фото до 1940 року. Невідомий автор.

Джерело: з фондів Держархіву Волинської області

Із цією метою більшовики створили низку підпільних організацій, збройних формувань, партизанських загонів і диверсійних груп. Початково – т. зв. «Закордот» (Закордонний відділ КП(б)У). Його завданням було підвищення революційності мас, боротьба за відрив земель від Польщі та їх приєднання до радянської України. Проте польській поліції до 1923 р. вдалося розгромити цю організацію. На її місці виникали нові.

Активно на Волині тоді діяли Українська народна повстанська організація (УНПО), Українська революційно-повстанська організація (УРПО), Українська червона повстанська армія (УЧПА) та деякі інші, які різнилися хіба що назвою. За формами і методами дій вони були прокомуністичного спрямування і головною своєю метою ставили підготовку збройного повстання, щоб відірвати Волинь й інші західноукраїнські землі від Польщі та приєднати їх до УСРР. У діяльності вони використовували українські національні гасла, що забезпечувало їм підтримку частини української громадськості. Упродовж 1921–1925 рр. члени цих організацій, повстанських загонів і диверсійних груп постійно нападали на панські й осадницькі маєтки, навіть на селянські господарства. Горіли хати, скирти, господарські будівлі. Лише за перші три місяці 1923 р. на Волині було зареєстровано 78 підпалів[43].

[43] Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 203. Арк. 9.

Польська влада активізувала боротьбу з революційним рухом на Волині. Вона провела мілітаризацію поліції, створила Корпус охорони прикордоння. Активно діяли надзвичайні військово-польові суди, або, як їх тоді називали, «наглі суди». Польський суд виносив смертні вироки учасникам повстанських організацій, диверсійних загонів і груп. Так, із 1921 по 1925 рр. у Волинському воєводстві до розстрілу засуджено 72 особи[44]. У лютому 1925 р. до кримінальної відповідальності був притягнутий 101 учасник УНПО[45].

Представники урядових кіл розуміли, що одними репресіями не зможуть придушити революційний рух. Вони вдалися до спроб розпорошення українських політичних сил. Зокрема, з їхньої ініціативи через підкуп деяких українських діячів на Волині почали з'являтися політичні партії з пропольською орієнтацією. Так, 1922 р. майже одночасно були створені Партія українського народного єднання у Володимирі й Українська народна партія на чолі з відомим генералом військ УНР Володимиром Оскілком у Рівному (рис. 151). Ці партії заявили про лояльність до польської влади та готовність до тісної співпраці з ними[46]. Проте підтримки в масах вони не мали і в другій половині 20-х рр. припинили свою діяльність.

Рис. 151. Володимир Оскілко – український військовий і громадський діяч часів УНР, отаман, генерал-хорунжий Армії УНР, лідер Української народної партії у Рівному

Джерело: Рівненська обласна універсальна наукова бібліотека

Політична ситуація на Волині у першій половині 1920-х рр. була складною, а польсько-українські відносини залишалися напруженими. Програмні засади

[44] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1076. Арк. 15.

[45] Там само.

[46] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9-а. Спр. 104. Арк. 17, 27.

національної демократії та її політику щодо національного питання не підтримували багато інших політичними угруповань. Вона стала предметом критики опонентами, зокрема пілсудчиками. «Федеративна» концепція подвижників Ю. Пілсудського, зазнавши деякого оновлення та модернізації, у 20–30-х рр. стала відомою як доктрина «польського прометеїзму»[47].

Її прихильники добре розуміли потребу розв'язання української проблеми, з якою пов'язували, і не безпідставно, подальшу долю Речі Посполитої. Не полишаючи головної мети – полонізації українців, у національній політиці вони використовували гнучкішу тактику та пропонували замінити ендецьку політику національної асиміляції політикою державної асиміляції[48]. Один із чільних ідеологів прометеїстів Тадеуш Голувко вважав, що *«бездумна політика щодо українців і білорусів штовхнула Польщу до пропасти, оскільки мільйонні українські маси починали ненавидіти не лише глупу і брутальну бюрократію, але й саму польську державність»*[49]. Пілсудчикам, які прийшли до влади після травневого перевороту 1926 р., він пропонував покращити існуючі відносини, поставити хрест на кривдах, які робилися українцями на «східних кресах», замінити усіх вищих урядовців. *«Там не може залишатися,* – вказував цей лідер прометеїзму, – *жоден дотеперішній воєвода, жоден прокурор, ані один шкільний куратор, оскільки адміністрація, судівництво і шкільна влада себе повністю здискредитували»*[50].

Пілсудчики прагнули нормалізації українсько-польських відносин. На Волині політику, відмінну від попередників, намагався проводити Генрик Юзевський (рис. 152), прихильник Ю. Пілсудського й ідеології прометеїстів. 1928 р. він «з наказу Коменданта» (Ю. Пілсудського, – ред.) був призначений волинським воєводою. Тут новий воєвода застав досить складну ситуацію. Залишалося нерозв'язаними багато соціальних, економічних, політичних, культурних й інших проблем. Особливо ускладнювали внутрішнє становище Волині національний і релігійний чинники. Рівень професійності польської адміністрації на Волині був досить низьким. Місцевий апарат ув'яз у корупції. Усе це викликало незадоволення волинян тодішньою воєводською владою.

Сучасники, політики, історики по-різному оцінювали й оцінюють діяльність Г. Юзевського. Для одних він «могильщик польськості на кресах», зрадник Польщі чи навіть український гетьман. Для інших, навпаки, – українофоб, кат українського народу. Воєвода розумів, що політика, яку проводили його попередники, викликала ненависть й обурення українців, створювала підґрунтя для антипольської опозиції. А тому новий адміністратор Волині вирішив радикально змінити політичний курс. На відміну від інших фахівців із української проблеми Г. Юзевський враховував не лише внутрішній, а й зовнішній чинник – постійні провокації радянської Москви[51].

---

[47] Докладніше: Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971.

[48] Werschler I. Z dziejów obozu belwederskiego. Tadeusz Hołówko. Życie i działalność. Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. S. 166.

[49] Tadeusz Hołówko. Metody i drogi sanacji stosunków we wschodniej Galicji i województwach wschodnich. *Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec ukraińców i Ukrainy. Antologja tekstów* / pod red. Pawła Kowala, Jana Ołdakowskiego, Moniki Zuchniak. Wrocław : Kolegium Europy, 2002. S. 103.

[50] Ibidem. S. 105.

[51] Юзевський Генрик. Замість щоденника / пер. Юлії Васейко ; вступ. ст. Миколи Кучерепи ; післяслово Марека Запура ; за заг. і наук. ред. Миколи Кучерепи. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. С. 135.

Рис. 152. Воєвода Генрик Юзевський у своєму службовому кабінеті. 1930-ті рр. Фото до 1928 року. Невідомий автор

Джерело: "Światowid" : ilustrowany kurjer tygodniowy. 1928

«Волинська програма» нового воєводи спрямовувалася на польсько-українське співжиття, передбачала можливість залучення українців до державного життя Польщі через розширення їхньої участі у законодавчих органах держави, місцевих адміністраціях, органах самоуправління, кооперативних і польсько-українських громадських організаціях. Вину ж за напруження в українсько-польських відносинах Г. Юзевський поклав на войовничий польський шовінізм, комунізм й український націоналізм[52]. Із ними він вважав за потрібне вести непримиренну боротьбу. Оскільки, на думку воєводи, комунізм і націоналізм були принесені на Волинь із сусідньої Галичини, то між Волинню і Галичиною необхідно зміцнити т. зв. «Сокальський кордон», через який забороняли перевозити українську пресу, літературу. Одночасно Г. Юзевський вів боротьбу з політичними партіями та громадськими організаціями з галицьким родоводом. Вакуум, що утворювався, мали заповнити нові організації мішаного характеру – польсько-українські, які діяли б під наглядом адміністрації. На першому етапі передбачалося створити громадські організації, а пізніше – політичні (рис. 153).

Тобто суть «волинської політики» полягала в тому, щоб виробити у волинян почуття належності до Польської держави, виховати відданих громадян Речі Посполитої через державну асиміляцію не поляків. На перший погляд, особливо теоретичний, програма воєводи мала досить привабливий вигляд. Проте впровадити її в життя було важко, а то й просто неможливо. Річ у тім, що її не сприйняла більшість польських й українських політичних діячів. У польській пресі друкували статті з нищівною критикою «волинського експерименту» воєводи[53].

[52] Юзевський Генрик. Замість щоденника ... С. 135.

[53] Див.: Niezwykły występ wojewody. *Gazeta Warszawska*. 1928. 12.IX. № 272.

Рис. 153. Група послів Блоку безпартійної співпраці з урядом. Зліва направо сидять: Казимир Михальський, Петро Певний, Зигмунт Лебле, Станіслав Панек, Едвард Гонсіор, Стефан Мрочковський, Михайло Тележинський

Джерело: Національний цифровий архів Польщі

Потрібно зазначити, що, реалізуючи «волинську програму», адміністрація Г. Юзевського змушена була вдаватися до непопулярних заходів. Нових переслідувань й утисків почали зазнавати національні українські кооперативи, культурно-освітні товариства, політичні партії з галицьким родоводом. Досить неприхильно нова адміністрація поставилася до діяльності товариства «Просвіта». Різними заборонами й репресіями вона стримувала його розвиток: арештовувала активістів, робила обшуки в читальнях, нищила їхнє майно, забороняла вистави, виступи українських хорів. Лише 1928 р. було ліквідовано 318 осередків «Просвіти», а 1932 р. діяльність луцької та деяких інших «Просвіт» узагалі була заборонена[54].

Для реалізації своєї програми воєвода шукав опору в середовищі поміркованих українських і польських політичних діячів. Він запросив на Волинь низку соратників С. Петлюри, більшість із яких стали керівниками Волинського українського об'єднання (ВУО), створеного 1931 р. з ініціативи Г. Юзевського (рис. 154).

Ця політична партія заявила про свою лояльність до польської держави і готовність до співпраці з польською адміністрацією. У містах почали створюватися «Рідні хати» – своєрідні клуби української інтелігенції, а по селах– «Просвітянські хати», українські народні хори[55] (рис. 155). Проте вони не зуміли замінити розігнані «Просвіти». Значна частина волинських українців до ВУО відносилася з прохолодою, вважаючи його керівництво запроданцями української справи. До того ж із часом політичні сили, вороже наставлені до Польщі, вирішили з середини розкласти

[54] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9-а. Спр. 1076. Арк. 29.

[55] Докладніше про ВУО див.: Кучерепа М.М., Давидюк Р.П. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк : Надстир'я, 2001.

цей політичний витвір воєводи. Зокрема, ОУН рекомендувала своїм членам вступати до ВУО та його громадських прибудовок, щоб проводити там свою роботу[56].

Рис. 154. Петро Певний – керівник Волинського українського об'єднання упродовж 1931–1936 рр. Фото 1 січня 1936 року. Автор Скіптор

Джерело: Sejm i Senat 1935–1940 IV kadencja, nakładem Ksiegarni F. Hoesicka (Варшава, 1936)

Рис. 155. Будинок «Рідної хати» в Луцьку в 1930-ті рр.

Джерело: з приватної колекції В. П'ясецького

У 1930-ті рр. значно зросла національна свідомість українців Волині. Усе більшу активність тут почала проявляти ОУН. 1933 р. оунівці приступили до організації замаху на Г. Юзевського. Вирок мав бути виконаний членом ОУН Олександром Куцом. Проте після декількох невдалих спроб поліція його заарештувала, а суд виніс суворий вирок.

У звіті за вересень 1933 р. волинський воєвода Г. Юзевський відзначив, що боротьбу з українським націоналізмом потрібно вести безпощадно, з використанням усіх

[56] Archiwum Akt Nowych (AAN). Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW). 979/41. K. 8.

можливих форм і методів[57]. У зв'язку з цим і, можливо, більшою мірою для заляку-вання та демонстрації сили у червні 1935 р. поліцією було організовано мініпацифікацію у Волинському воєводстві. У ніч із 24 на 25 червня відбулися масові поліцейські облави. Ними було охоплено 78 сіл трьох повітів, 41 особу заарештовано. У дев'яти випадках поліція застосувала зброю, унаслідок чого було вбито вісім осіб – двох членів ОУН і шіс-тьох членів КПЗУ[58]. Під час такої мініпацифікації селяни чинили опір поліції. Так, Теодор Савчук із с. Любче Луцького повіту, забравшись на горище, почав кидати цеглини в полі-цейських, а вони, зі свого боку, відкрили по ньому вогонь і застрілили, а в селі Шепель цього ж повіту чотири члени ОУН при перестрілці вбили двох поліцейських[59].

Реалізацію «волинської програми» Г. Юзевського все частіше стали супроводжувати невдачі. У середині 30-х рр. стало очевидним, що «волинський експеримент» терпить крах. Хотів цього чи ні його автор, але наслідки стали протилежними очікуваному.

Якщо з українцями Г. Юзевський ще давав собі раду, то більша небезпека чекала на нього з польського боку. Після смерті Ю. Пілсудського в політичному житті Польщі все вагомішу роль почали відігравати військові, які дотримувалися програми цілкови-тої полонізації й окатоличення «східних кресів». Прикриваючись гаслами зміцнення обороноздатності держави, вони перебирали на себе функції цивільної адміністрації. З огляду на це зміцненню східних кордонів надавалося особливе значення.

1938 р. уряд оголосив державну позичку на розбудову армії та флоту (рис. 156). Населення особливо закликали купляти облігації на розбудову польської авіації та протиповітряної оборони. Такі заклики й лозунги були розміщені чи не в кожному номері волинських часописів.

Рис. 156. Свято передачі армії спорядження, придбаного на пожертвування мешканців Луцька. Вересень 1938 р.

Джерело: Національний цифровий архів Польщі

[57] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2890. Арк. 23; AAN. UWW. Sygn. 979/83. K. 25.

[58] Там само. Арк. 24–25.

[59] Там само. Арк. 17, 19.

Конфлікт між волинським воєводою і Міністерством військових справ розгорівся з новою силою. Противники Г. Юзевського, не маючи змоги одним махом позбутися воєводи, розробили тактику поступової компрометації волинської політики. Тут усе частіше роздавалися заклики «рятування польськості на Волині».

У Варшаву посипалися доноси на воєводу. В одному з них колишній президент Луцька, підполковник Мєчислав Венжик (рис. 157) у грудні 1936 р. писав міністрові військових справ: *«Політика воєводи Генрика Юзевського роз'єднує польське суспільство, зовсім ігнорує потреби євреїв і догоджає українцям. Поляки зневажені, а гасло «Ріж ляхів» стає на Волині все популярнішим. Воєвода не володіє ситуацією і навіть не орієнтується у теренах, які внаслідок його помилкової політики щораз більше стають ворожими та чужими Польщі»*[60]. Військових підтримало Міністерство справедливості, яке вимагало негайного усунення Г. Юзевського[61].

Рис. 157. Президент Луцька Мєчислав Венжик

Джерело: https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/77573/h:359/

Ситуацію ускладнював відомий антиукраїнськими акціями Корпус охорони прикордоння (КОП) (рис. 158). Восени 1937 р. копівці розпочали кампанію насильницького перехрещування православних у католиків – т. зв. конверсійний рух. Здійснювалося це дуже брутальними репресивними методами. Зокрема, українців потрясли ганебні події в селі Гриньки Кременецького повіту. Підступним шляхом копівці примусили майже всіх жителів цього села перейти в римо-католицьку віру. Справа набрала великого розголосу. Проти втручання військових у релігійні справи протестувало багато волинян. Марія Домбровська у своєму щоденнику занотувала: *«Нещасна Волинь. Залишаться в ній лише Гриньки [...] і військо у ролі польських хрестоносців, які навертають православних в католицизм. Морально – відраза, політично – клінічне божевілля, гріх, за які дорого заплатить Польща»*[62].

[60] Pismo em. ppolk. Mieczysława Wężyka do Ministra Spraw Wojskowych w sprawie Henryka Józewskiego, 3 grudnia 1936 r., mpis, oryg. Centralne Archiwum Wojskowe (CAW). Gabinet Ministra Spraw Wojskowych. Sygn. I.300.1.412.

[61] Pobóg-Malinowski W. Najnowsza Historia polityczna Polski 1864–1945. Gdańsk, 1990. T. 2. S. 826.

[62] Dąbrowska M. Dzienniki. Warszawa, 1988. T. 2. S. 257–258.

Рис. 158. Сторожа Корпусу охорони прикордоння в Корці
Джерело: Національний цифровий архів Польщі

У квітні 1938 р. Г. Юзевського звільнили із займаної посади і перевели на таку ж у Лодзь (рис. 159), а на Волинь із Лодзі прислали Алєксандера Гауке-Новака – останнього волинського воєводу (рис. 160). Під його керівництвом місцева польська адміністрація, військо й поліція впроваджували в життя засади «нової» урядової політики на Волині, сформульованої у «Політичній програмі державної політики Польщі на Волині» й схваленої Міністерством внутрішніх справ Польщі у лютому 1939 р.[63]

ВОЛИНСЬКЕ СЛОВО

Луцьк. Неділя 8 травня 1938 р.

№14 (51)

ЗМІНА НА СТАНОВИЩІ ВОЛИНСЬКОГО ВОЄВОДИ

Проводи Воєводи Юзевського

Рис. 159. Газета «Волинське слово» про зміну на становищі волинського воєводи
Джерело: із фондів Держархіву Волинської області

[63] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 4671. Арк. 1–15.

Рис. 160. Останній волинський воєвода Алєксандер Гауке-Новак

Джерело: Національний цифровий архів Польщі

Її суть добре передають слова одного з ідейних противників Г. Юзевського, ендека К. Грабика, який вважав, що для забезпечення у Волинському воєводстві польських державних інтересів потрібно посилити військове та цивільне осадництво, у державних установах зробити обов'язковою лише польську мову, замінити кирилицю на латинський алфавіт, запровадити польську мову в православних церквах, ліквідувати окремі українські школи тощо[64].

Передбачувані наслідки такої політики влучно сформулював Г. Юзевський у спеціальному «Меморіалі». *«Ненависть до всього, що є українським,* – застерігав волинський ексвоєвода, – *породжує зі сторони української людності* ненависть до всього, що є польським»[65]. Програма передбачала пов'язати Волинь в економічному, культурному й організаційному аспектах із Польщею, а її реалізація призвела б до цілковитої національної асиміляції українців.

8.3. Політична палітра краю

Після поразки української революції багато політичних діячів із Наддніпрянщини та Галичини поселилося на Волині. Вони стали генератором українських національних ідей у краї. Росту національної свідомості волинян також сприяла поява у воєводстві україномовної преси – газети «Українське життя», тижневика «Громада», часопису «Наше життя» та деяких інших. До того ж на Волинь почала проникати українська преса з Галичини.

[64] Див.: Kęsik J. Województwo Wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów. *Przegląd Wschodni.* 1997. T. IV. Zesz. 1(13). S. 115; Tomaszewski J. Rzeczpospolita wielu narodów. Warszawa, 1985. S. 100.

[65] Mędrzecki W. Województwo Wołyńskie: 1921–1939 ... S. 173.

Основна частина українського політичного табору на Волині, залишаючись в опозиції до польської держави, перейшла до легальної політичної діяльності й зосередилася на парламентській боротьбі. Деякі ж партії, вважаючи Польщу окупантом, перейшли в підпілля. Вони вели боротьбу або за приєднання Західної України до радянської, або всі свої сили зосередили на побудові незалежної соборної Української держави. До кінця 20-х рр. політична палітра на Волині була повністю заповнена. Тут діяли партії від крайніх лівих до крайніх правих.

Серед партій лівого табору значною політичною силою стала Комуністична партія Західної України (КПЗУ). 1923 р. до неї приєдналася більшість членів Української соціал-демократичної партії (УСДП). Велику роботу з організаційного оформлення Волинської обласної партійної організації провів 1923 р. член ЦК КПЗУ Григорій Іваненко (Бараба) (рис. 161). Але ця робота залишилася незавершеною через поліцейські репресії і масові арешти комуністів.

Рис. 161. Член ЦК КПЗУ Григорій Іваненко (Бараба). Фото до 1938 року. Автор невідомий

Джерело: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Ivanenko_G.jpg

Восени 1924 р. на Волинь був направлений Петро Кравченко (О. Рожанський, Форналь), який за підтримки Розвідувального управління (Розвідупр) Штабу робітничо-селянської Червоної армії приступив до створення на основі партійних осередків широкої мережі бойових організацій – «пролетарських сотень» для підготовки збройного повстання. Начальником штабу цієї воєнної організації став секретар Володимир-Волинського повітового комітету КПЗУ Віктор Крайц («Барвінченко»)[66]. До «пролетарських сотень» було залучено кілька тисяч осіб. Поліції стало відомо про підготовку збройного повстання, а тому весною 1925 р. відбулася хвиля арештів. Це привело, по суті, до цілковитого розгрому Волинської організації КПЗУ. Серед

[66] Колпакиди А., Прохоров Д. Империя ГРУ: очерки истории российской военной разведки. Т. 2. С. 62. URL: https://books.google.com.ua/books/about/

заарештованих опинилася партійна верхівка: Віктор Крайц, Енцель Ступ, Марек Мендель, Нестор Хомин, Леон Пастернак й інші. У подальшому багатьох із них обміняли за домовленістю між польською та радянською сторонами. Після провалу очолюваної організації П. Кравченко (Форналь) емігрував у СРСР, де 1937 р. був репресований.

У другій половині 1920-х рр. комуністи почали відходити від ідей повстанської боротьби. Натомість було активізовано організаційну, пропагандистську та культурницьку роботу. 1935 р. на Волині діяли два окружні комітети, 53 районні й міські комітети та 397 первинних організацій КПЗУ, в яких нараховувалося 1496 членів партії[67]. Комуністи проводили масові акції – антивоєнні, антиподаткові, антиярмаркові тощо. У своїй тактиці вони використовували і терор. На Ковельщині 1932 р. комуністи організували партизанський рух, а 1937 р. приступили до виконання антишкільної акції[68].

Оскільки КПЗУ діяла нелегально, то вона шукала легальних шляхів боротьби. З її ініціативи створювалися масові легальні організації. 10 жовтня 1926 р. на з'їзді у Львові було засновано Українське селянсько-робітниче соціалістичне об'єднання («Сельроб»). «Сельроб» організовував селянські збори та мітинги, демонстрації й страйки. 1927 р. в цій партії через різний підхід до політики українізації та ролі в ній О. Шумського стався розкол на «Сельроб-лівицю» і «Сельроб-правицю». Згодом цей розкол вдалося подолати. У вересні 1928 р. в Луцьку відбулися організаційні збори «Сельробу-єдності», який тоді нараховував понад 5 тис. членів. Значних успіхів добився «Сельроб» на виборах до сейму 1928 р. За його кандидатів проголосувало 323 тис. виборців. За активну революційну діяльність польський уряд у вересні 1932 р. заборонив діяльність «Сельробу».

Комуністи мали значний вплив у профспілках. Члени КПЗУ неодноразово ставали на чолі страйкового руху робітників і селян. Партії лівого спрямування багато уваги приділяли кооперації. Станом на 1930 р. «Сельроб» контролював 66 % кооперативних об'єднань Волині[69].

Лівоцентристські позиції займала Українська соціалістична радикальна партія (УСРП), створена 14 березня 1926 р. на з'їзді у Львові. Головним політичним завданням вона проголосила боротьбу за об'єднання усіх українських земель у самостійну Українську трудову республіку. З метою досягнення соціальної справедливості партія передбачала утворення народного земельного фонду із державних, поміщицьких, осадницьких і церковних земель для передачі їх без викупу малоземельному та безземельному селянству. УСРП постійно брала участь у виборах до польського парламенту. Зокрема, на виборах 1928 р. вона виборола вісім посольських мандатів. Партія не стояла осторонь політичного життя в радянській Україні. Коли у Харкові відбувався процес над СВУ, лідери УСРП організовували засідання, на яких підкреслювали, що у Харкові судять не українську партію, а українську націю. Під час голодомору 1932–1933 рр. у партійній газеті «Громадський голос» неодноразово друкували листи очевидців цих подій. 1937 р. на Волині діяли два повітові, сім районних комітетів і десятки

[67] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2754. Арк. 34.

[68] Там само. Спр. 3901. Арк. 2.

[69] Гелей С.Д. Розвиток української споживчої кооперації у Західній Україні в 20-х роках XX століття. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія: Гуманітарні науки.* 2010. Вип. 9. С. 158–192.

первинних організацій. Одночасно зріс вплив партії в кооперативах і профспілкових організаціях, осередках «Просвіти», «Союзі українок» й інших товариствах.

Серед партій ліберального напряму найвпливовішим було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке проголосило себе загальнонаціональною партією з понадкласовим характером. Головне своє завдання УНДО вбачало в боротьбі за об'єднання усіх українських земель у незалежну соборну державу. Радянську Україну партія розглядала як перехідний етап на шляху до утворення повноцінної української державності. На початку своєї діяльності УНДО заявило про невизнання окупації західноукраїнських земель Польщею. Визнаючи право приватної власності на землю, партія заявила про потребу проведення аграрної реформи з передачею землі селянам без викупу. На початку 30-х рр. партія змінила тактику. У зв'язку з колективізацією, голодомором і репресіями в радянській Україні УНДО відмовилося від своєї радянофільської політики і виступило за угоду з польським урядом (рис. 162).

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНЕ ОБЄДНАННЯ

ПОЛІТИЧНА БІБЛІОТЕКА.

ОЛЕКСА ЧЕРКАВСЬКИЙ

ЧОГО ХОЧЕ

УКРАЇНСЬКЕ НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНЕ ОБЄДНАННЯ?

КОРОТКЕ ПОЯСНЕННЯ ПРОГРАМИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНОГО ОБЄДНАННЯ (УНДО)

НАКЛАДОМ М. СТРУТИНСЬКОГО

ПЕРЕМИШЛЬ — 1927

Рис. 162. Титульна сторінка брошури Олекси Черкавського «Чого хоче Українське національно-демократичне об'єднання?»

Джерело: Державний архів Волинської області

Із часу виникнення УНДО докладало зусиль щодо поширення свого впливу на Волинь. Воно відіграло велику роль у створенні в нашому краї розгалуженої мережі українських кооперативних організацій. Уже 1927 р. в Луцьку почав діяти інспекторат Ревізійного союзу українських кооперативів (РСУК)[70]. Трохи пізніше розпочали свою діяльність філії галицьких кооперативів «Народна торгівля», «Маслосоюз»,

[70] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 239. Арк. 6.

«Сільський господар» й інші. Так, уже 1928 р. лише в Луцькому повіті було зареєстровано 56 філій «Сільського господаря»[71]. Розвиток кооперації на Волині допомагав народу розбудувати економічну базу боротьби за національні права.

Активно працювало УНДО у спортивних, культурно-освітніх товариствах, насамперед в осередках «Просвіти». Ундівці на Волині активно включилися в рух за українізацію початкової школи, відкриття приватних українських середніх і професійних шкіл. Значну увагу приділяли українізації православної церкви й органів сільського самоврядування, а також антиалкогольній пропаганді, створивши для цього товариство «Відродження».

Політика нормалізації українсько-польських відносин спричинила гостру кризу в УНДО, яка 1933 р. призвела до розколу партії. Націоналістично настроєна група на чолі з Дмитром Паліївим вийшла з об'єднання й утворила окрему праворадикальну партію – Фронт національної єдності (ФНЄ). Дмитро Паліїв і його прихильники почали видавати власний друкований орган «Перемога». Перший конгрес ФНЄ, що відбувся 20 вересня 1936 р. у Львові, ухвалив Організаційний статут й Організаційний правильник, призначив Д. Паліїва провідником Фронту, затвердив склад політичної колегії і крайового проводу. У складі крайового проводу від Волині були обрані Юхим Бунда і Микола Негребецький.

1937 р. Фронт розпочав кампанію із подолання неписемності серед українців. Крайовий провід зобов'язав кожного фронтовика впродовж року навчити трьох осіб читати і писати. Для цього у видавництві Фронту «Батьківщина» надруковано «Нашу читанку»[72]. Найактивнішими фронтовиками на Волині, крім згаданих, були І. Базильський із Чарукова, П. Горбачук із Буянь, І. Гаврилович із Берестечка.

Досить активно на Волині діяли праві політичні сили, серед яких вирізнялася Організація українських націоналістів (ОУН). Як революційно-підпільна організація, головним своїм завданням вона визначила боротьбу за об'єднання всіх сил нації для політичного визволення та побудови самостійної соборної української держави на принципах інтегрального націоналізму. ОУН значну увагу приділяла розгортанню роботи на Волині. За даними польської поліції, один із перших осередків ОУН на Волині зорганізував у січні 1930 р. в Ковелі родич славетної поетеси Лесі Українки, студент Варшавського університету Юрій Косач[73] (рис. 163).

1935 р. на Волині діяли два окружні, шість повітових екзекутив, 168 осередків ОУН[74]. Крім цього, під керівництвом організації націоналістів функціонували юнацькі та дитячі гуртки.

ОУН дуже уважно ставилася до пропагандистської та виховної роботи. Націоналісти поширювали серед волинян журнали, часописи, брошури, листівки. Популярністю тут користувалися «Український націоналіст», «Вогні», «Наш шлях», «Незалежність», «Юнак», журнал «Розбудова нації», «Бюлетень крайової екзекутиви ОУН», «Літопис Червоної калини» й інші. Зважаючи на те, що польська поліція часто

[71] Держархів Волинської обл. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 11. Арк. 40.

[72] Там само. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 3642. Арк. 47.

[73] Там само. Оп. 9-а. Спр. 2891. Арк. 21–23.

[74] Там само. Спр. 2890. Арк. 6.

конфісковувала націоналістичну літературу, ОУН велике значення приділяла усній пропаганді. Для цього пропагандисти використовували місця збору людей – магазини, кузні, церкви, ательє, а також будинки, де були радіоприймачі.

Рис. 163. Юрій Косач

Джерело: Енциклопедія України в інтернеті

Активно включилися націоналісти в боротьбу проти полонізації шкіл. Наприклад, 1933 р. в с. Жидичин поблизу Луцька завдяки діям членів ОУН школа перейшла на українську мову навчання[75]. Із року в рік активність ОУН зростала. Так, якщо 1931 р. на Волині поліція зареєструвала лише дві акції ОУН, то 1932 р. – 16, а 1933 р. – понад 100[76]. Здебільшого це були масові політичні демонстрації, походи на козацькі могили під Берестечком, вивішування транспарантів, поширення антипольських листівок, нищення гербів і портретів керівників Речі Посполитої. Такі акції відбувалися, наприклад, у Піддубцях Луцького повіту, де члени ОУН вивісили транспарант «Хай живе Україна». Майже одночасно в с. Милуші цього ж повіту були розклеєні листівки і вивішені українські прапори на телеграфних стовпах[77]. У с. Охлопів Горохівського повіту члени ОУН розклеїли на паркані листівки, в яких критикували дії польських властей щодо ліквідації «Просвіти» в цьому повіті[78]. Осередок ОУН у с. Шайно на Ковельщині під час Різдва Христового 1934 р. проводив збір грошей для українських політичних в'язнів, а також для голодуючих в УРСР[79].

ОУН, як нелегальна підпільна організація, намагалась охопити своїм впливом різноманітні легальні українські громадські організації. Зокрема, на Волині Організація

[75] Там само. Оп. 9. Спр. 2891. Арк. 37.

[76] Там само. Оп. 9-а. Спр. 1076. Арк. 26.

[77] Там само. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 5299. Арк. 19.

[78] Archiwum Akt Nowych (AAN). Urząd Wojewódzki Wołyński (UWW). Sygn. 979/34. S. 168.

[79] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2891. Арк. 24.

українських націоналістів досить сильні позиції займала в товариствах «Основа», «Союз українок», а також у кооперативах «Народна торгівля», «Добробут», «Господар», «Згода», «Єдність» й інших. Причому ОУН намагалася втримати ці організації на межі лояльності до Польщі. Це робили для того, щоб вберегти їх від переслідувань влади[80].

Українські націоналісти дуже уважно ставилися до військової та фізичної підготовки членів своєї організації й молоді загалом. Військові референти створювали при осередках спортивні гуртки, футбольні команди і команди з інших видів спорту, навчали верховної їзди на конях, ходити на лижах, плаванню, прийомів джіу-джитсу, орієнтуванню на місцевості, проводили заняття з основ радіотехніки, військової справи[81].

Намагаючись підтримувати в українському суспільстві стан «постійного революційного бродіння», інтегральні націоналісти активно використовували радикальні, насильницькі методи боротьби – терористичні акти, підпали, експропріації, саботаж. На Волині члени ОУН приступили до організації терористичних актів у середині 30-х рр. Саме тоді розпочалася підготовка до замаху на волинського воєводу Г. Юзевського[82].

Політика насильства дорого коштувала Організації українських націоналістів. Польська поліція заарештувала не лише керівників крайового проводу, а й багатьох рядових членів ОУН, чим значно знесилила організацію. Незважаючи на репресії польської влади, оунівці посилили агітаційно-пропагандистську роботу: закликали краян до виїзду в Карпатську Україну, щоб боронити у рядах «Карпатської січі» проголошену там українську державність[83]. Зокрема, у березні 1939 р. дезертирували з польського війська і подалися на Підкарпатську Русь наші земляки Михайло Ярмолюк із с. Липне, Олександр Дмитрук із с. Ківерці[84], Степан Мельничук із Озерця, Теодор Деркач із-під Костополя й інші[85].

На Волині не вщухали судові процеси та переслідування учасників національного революційного руху. 1937 р. поліція схопила крайового провідника ОУН (рис. 164) і його заступника Ярослава Старуха (рис. 165). Їхніми наступниками, відповідно, стали Іван Скоп'юк («Сатана») й Ананій Закоштуй («Василь»)[86] (рис. 167).

На Волині відбувалися гучні судові процеси над націоналістами. Упродовж 1937–1938 рр. масово арештовували активістів націоналістичного руху з різних повітів воєводства[87]. Так, на Луцькому процесі у серпні 1937 р. на лаві підсудних опинилося 42 студенти за належність до ОУН. На іншому судовому процесі у Рівному 22–26 травня 1939 р. розглядали справи 22 членів Організації українських націоналістів. Після декількох днів засідань суд виніс їм суворі вироки. Проте ні репресії, ні катування на допитах не зламали волі засуджених. Звільнившись після розпаду Польщі у вересні 1939 р. з тюрем, вони всю свою силу й енергію віддали справі боротьби за незалежність України.

[80] AAN. MSW. 979/41. S. 8.

[81] Держархів Волинської обл. Ф. 269. Оп. 1. Спр. 111. Арк. 34.

[82] AAN. UWW. 1252. S. 50.

[83] AAN. UWW. 979/41. S. 70.

[84] Нині – с. Прилуцьке.

[85] AAN. KGPP. 240. S. 68–69.

[86] Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух: історія та ідеї. Дрогобич, 1994. С. 108.

[87] Там само.

Рис. 164. Микола Кос – крайовий провідник ОУН північно-західних українських земель (ПЗУЗ) із 1935 по 1937 рр. Фото до 1940 р. Автор невідомий

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/

Рис. Ярослав Старух – заступник крайового провідника й політичний референт Крайової екзекутиви ПЗУЗ упродовж 1935–1937 рр.

Джерело: книга «Літопис УПА. Нова серія». Т. 21: Ярослав Старух. Документи і матеріали (Київ-Торонто, 2012)

Рис. 166. Євген Коновалець – голова Проводу українських націоналістів, засновник та перший голова ОУН, один із ідеологів українського націоналізму. Фото 1918 р.

Джерело: https://www.istpravda.com.ua/articles/2012/04/6/80009/

Рис. 167. Ананій Закоштуй – заступник крайового провідника ОУН на Волині й організаційний референт ОУН на Волині

Джерело: Архів РВГ «Науковий центр історичних студій Волині»

Одним із напрямів боротьби за відродження української державності у 20–30-х рр. XX ст. був Рух вільного козацтва. 1921 р. діячі козацького руху переїхали до Мюнхена, де організували Українське національне козаче товариство (УНАКОТО).

Однією з найбільших організацій УНАКОТО став Волинський кіш. Його заснував колишній офіцер армії УНР, житель Луцька Іван Волошин. Він заявив, що головне завдання УНАКОТО – організація збройного повстання на Волині, Поліссі, Підляшші, Холмщині, Галичині з метою відвоювати у Польщі західноукраїнські землі й утворити незалежну українську державу[88]. Для реалізації цих планів, на думку І. Волошина, всі українські партії й організації повинні об'єднатися в «Союз відродження нації»[89]. Перед загрозою арешту І. Волошин нелегально емігрував до Німеччини і поселився у Мюнхені, де перебувала централя товариства[90]. Перед виїздом І. Волошин призначив керівниками Волинського козацького коша Григорія Карасюкевича, Порфирія Ситника, Юхима Буряка, Степана Боровика. Але фактичним керівником УНАКОТО на Волині стала його дружина Марія, яка проживала в с. Скобелка Горохівського повіту.

У середині 30-х рр. у товаристві назріла криза. Її керівники, спостерігаючи за трагічною долею українського народу і в Польщі, і в радянській Україні, втратили надію на можливість легальних методів боротьби за незалежність країни. Було змінено назву організації, яка відтоді стала називатися Український національний козачий рух (УНАКОР). Організація набрала авторитарного характеру на зразок гітлерівської нацистської партії. Статут УНАКОР прямо вказував на вищість козаків над іншими людьми[91].

На Волині козацький рух активністю не відзначався. До того ж посилилися репресії проти унакорівців. 2 вересня 1936 р. поліція заарештувала найголовніших діячів руху, зокрема М. Волошин. У листопаді–грудні було заарештовано ще 45 осіб[92].

[88] Держархів Волинської обл. Ф. 36. Оп. 13-а. Спр. 117. Арк. 2.

[89] Там само. Ф. 46. Оп. 9-а. Спр. 105. Арк. 3.

[90] AAN. UWW. 979/34. S. 156.

[91] Держархів Волинської обл. Ф. 36. Оп. 13-а. Спр. 117. Арк. 2.

[92] AAN. UWW. 979/34. S. 156, 168.

Під час арештів унакорівці вступали у перестрілки з поліцією. 27–30 квітня 1937 р. в Луцьку відбувся гучний судовий процес над 44-ма унакорівцями. Їх звинувачували у підготовці збройного повстання з метою утворення Української держави. В. Лавриненко за вбивство поліцейського отримав смертний вирок, Г. Карасюкевич – вісім років тюремного ув'язнення і десять років позбавлення громадянських прав, а М. Волошин – на один рік менше. Інші також отримали довгострокові терміни[93].

Незважаючи на терор, осередки УНАКОРу продовжували діяти. Восени 1936 р. в с. Запіллі Любомльської гміни організовано станицю УНАКОРу, яку заснувала Настя Мілінчук родом із с. Охлопова Горохівського повіту. До запільської станиці було залучено 16 козаків. Під час нелегальних зібрань унакорівці читали українські газети й журнали, розробляли плани майбутньої боротьби за незалежність України, обговорювали конкретні акції. Так, у грудні 1938 р. запільські унакорівці виготовляли невеличкі полотняні гасла з написом «Хай живе Україна» і прив'язували їх горобцям до ніг. Узимку 1939 р. в народному університеті унакорівці вивісили український національний прапор. Головна військова управа у Мюнхені, наслідуючи нацистів, вимагала від своїх низових осередків пожвавлення антиєврейських виступів. Виконуючи цю настанову вождів, унакорівці провели низку акцій – знищували євреям посіви, наливали в колодязі нафту, закидали їхні будинки камінням тощо[94].

Такою була розстановка політичних сил на Волині у міжвоєнний період. За ними стояли і підтримували значні соціальні верстви населення.

8.4. Соціально-економічний розвиток

Непростою у міжвоєнний період залишалася соціально-економічна ситуація у Волинському воєводстві. Особливо складними для волинян виявилися перші повоєнні роки. Кореспондент газети «Воля народу» так описував становище волинського села: *«Кождому, хто тілько проїхав по селах Волині, особливо понад річками Стиром і Стоходом кидаються в очи великі зруйновані війною села. Багато родин живе в землянках, військових бараках а то просто в бліндажах. Жиючи в таких умовах приходиться нашому селянинови не з медом. В наслідок таких не гігієнічних умов життя шириться п'ятнистий тиф, золотуха, віспа і инші. [...] Сумно виглядає наше село»*[95]. Подібну картину змальовували й інші газети[96]. Не в кращих умовах опинилися робітники, інтеліґенція. У перші повоєнні роки до загальних проблем долучалися труднощі, викликані фінансово-економічною кризою 1920–1924 рр. Збільшувалася кількість безробітних, мізерні заробітки «з'їдала» гіперінфляція. Влада змушена була регламентувати вартість найпотрібніших товарів[97]. Так, у Луцьку магістрат на початку 1920-х рр. установив такі ціни: фунт (приблизно 0,5 кг) хліба, залежно від якості, коштував від 5 до

[93] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2904. Арк. 190–191.

[94] Там само. Спр. 4679. Арк. 1.

[95] Задівець. Відбудова на Волині. *Воля народу.* 1923. 11 марта (збережено мову оригіналу).

[96] «Відбудова». *Громадський вістник.* 1923. 8 берез.

[97] Landau Z. Zarys historii gospodarczej Polski 1918–1939 / Z. Landau, J. Tomaszewski. Warszawa : Książka i wiedza, 1999. S. 81.

7 марок, фунт сухарів – 20 марок, фунт солі – 1 марку 75 фенінгів, 10 яєць – 12 марок, коробка сірників – 5 марок, фунт цукерок – 30 марок, фунт краківської ковбаси – 20 марок[98]. Тоді місячна заробітна плата вчителя звичайної школи становила майже 200 польських марок[99].

Дорожнеча зростала стрімкими темпами й заробітна плата ніяк не зіставлялася з цінами на основні товари. Ринкові ціни на продукти харчування в один із днів січня 1924 р. були такі: буханець хліба вже коштував 500 тис. марок, літр молока – 400 тис., кілограм яловичини – 3 млн сала – 4 млн цукру – 2 млн картоплі – 130 тис., одне яйце – 150 тис. польських марок. За пачку найдешевших цигарок треба було викласти 57 тис. марок. Дуже високою була вартість промислових товарів: чоловіча сорочка коштувала 12 млн, костюм – 100–200 млн марок і залишався для робітника недосяжною мрією[100].

До того ж у таких складних умовах власники часто «практикували» нерегулярну виплату заробітку, вдавалися до заміни його продуктами й іншими товарами, нерідко сумнівної якості й за підвищеними цінами. Практично на всіх підприємствах грубо порушували закон про 8-годинний робочий день. У великій кількості скарг працівників зазначено, що здебільшого робочий день тривав 12 і більше годин[101].

Нормалізації економічного становища сприяло проведення 1924 р. грошової реформи, що запровадила єдину грошову одиницю – злотий[102]. Після цього уряду вдалося на основі злотого впорядкувати грошову масу та за допомогою енергійних силових й економічних заходів тимчасово стабілізувати економіку. Наступило певне економічне пожвавлення, що продовжувалося до 1928 р. Однак невдовзі стабілізаційний процес обірвала нова економічна криза, яка наприкінці 20-х – у першій половині 30-х рр. вразила всі галузі господарства Польщі.

Волинське воєводство було аграрним краєм. Більшість його населення проживала на селі – 85,8 % (рис. 168, 169). Міське населення становило лише 14,25 %. Понад 80 % волинян жили лише з сільського господарства, 7,2 % були задіяні у ремісництві й дрібній промисловості; 5,7 % – у торгівлі; 1,9 % – у соціальній сфері; 1,2 % – у сфері комунікацій і транспорту[103].

Досить складною залишалася соціально-економічна ситуація в аграрному секторі. Аби подолати кризові явища на селі польський сейм упродовж 1919–1925 рр. ухвалив закони й інші правові акти, які визначали засади реформування сільськогосподарського виробництва. Відповідно до них передбачався перерозподіл земельної власності. Максимальна норма земельного наділу на Волині становила 300 га, а земельні

[98] Держархів Волинської обл. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 19. Арк. 58; Шваб А.Г. Економічний розвиток Луцька в міжвоєнний період (1919–1939 рр.) / А.Г. Шваб, Г.О. Малеончук. *Історичні студії Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки.* Луцьк, 2013. Вип. 9–10. С. 57.

[99] Держархів Волинської обл. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 9. Арк. 60.

[100] Берест Р. Нариси історії профспілкового руху в Західній Україні (1817–1939 рр.). Дрогобич : Відродження, 1995. С. 21.

[101] Гошко Ю.Г. Громадський побут робітників Західної України (1920–1939 рр.) : монографія. Київ : Наукова думка, 1967. С. 23.

[102] Landau Z., Tomaszewski J. Gospodarka Drugiej Rzeczypospolitej. Warszawa : Krajowa agencja wydawnicza, 1991. S. 75.

[103] Kęsik J. Województwo Wołyńskie 1921–1939 w świetle liczb i faktów. *Przegląd Wschodni*. 1997. T. 4. Z. 1(13). S. 108.

володіння понад норму підлягали викупу. Із цих земель створювали державний земельний фонд з метою подальшої парцеляції, тобто поділу на окремі ділянки для створення нових господарств.

Рис. 168. Волинське село. Фото з альбому "Wołyń" («Волинь»), P.A.T., 1935 р.
Джерело: Музей незалежності у Варшаві

Рис. 169. Волинська сім'я у 1920-ті рр.
Джерело: сайт «Район. Історія»

Згідно з рішеннями сейму на Волинь стали прибувати польські поселенці, т. зв. військові й цивільні осадники, які мали стати опорою влади і водночас посилити

оборону східних кордонів. Військові осадники отримували земельні наділи безкоштовно. Усі інші могли претендувати на землю за плату на пільгових умовах, із кредитом на 30 років. Уже 1921 р. у Волинському воєводстві поселилося 2590 осадників[104], а упродовж 1921–1923 рр. 3507 військових осадників отримали 52 464 га землі (середній розмір ділянки становив 14,96 га)[105].

Оцінюючи аграрну політику Другої Речі Посполитої, потрібно відзначити, що вона була спрямована на реформування аграрного устрою і спричинила глибокі зрушення на селі, які сприяли піднесенню загальної продуктивності сільськогосподарського виробництва, розвитку товарно-грошових відносин. Проте позитивні зміни мало торкнулися Волинського воєводства. Урядова політика на цих теренах, що виявилася у проведенні осадницької колонізації, не розв'язала проблеми аграрного перенаселення, не створила міцної опори польській владі у Західній Україні, а спричинила тут загострення національних відносин. Упродовж усього міжвоєнного періоду осадницька колонізація була важливим політичним й економічним чинником національної політики Польської Республіки.

У 20–30-х рр. XX ст. на Волині активно проводили комасацію – об'єднання ділянок, що перебували у власності одного господаря, в один наділ, створення хуторів, відрубів і ліквідацію сервітутів – права селян на спільне користування сільськогосподарськими угіддями, лісами та пасовищами.

1921 р. у Волинському воєводстві потребували такого об'єднання 322 500 господарств загальною площею 1 744 997 га[106]. Цю акцію польська влада розпочала на Волині вже 1922 р., але належного розмаху вона набула 1926 р., після приходу до влади Ю. Пілсудського. Волинський воєвода Г. Юзевський і його адміністрація підтримували комасаційні заходи та меліорацію земель волинського Полісся. Комасаційна акція досягла свого піку 1931 р. У наступних роках цей процес стабілізувався на позначці біля 70 тис. га землі на рік[107].

Економічна й фінансова криза та депресія 1932–1935 рр. серйозно вплинули на уповільнення темпів щодо зміни устрою сільськогосподарських ділянок. Початком нового етапу в проведенні комасаційних робіт на землях Волинського воєводства став 1936 р. На початок жовтня 1938 р. більше ніж 65 % сіл Волинського воєводства завершили або проводили комасаційні роботи[108]. Вони зумовили позитивні зміни у системі господарювання та культури ведення господарства. У комасованих господарствах селяни розпочали використовувати досконаліші знаряддя праці. Комасація

[104] Вавринюк А.А. Osadnictwo wojskowe i jednostki wojska polskiego na Wołyniu w latach 1920–1939. *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії* : зб. наук. праць Рівненського державного гуманітарного університету. 2012. Вип. 23. С. 215.

[105] Głowacka L., Żak A. Cz. Osadnictwo wojskowe na Wołyniu w latach 1921–1939 w świetle dokumentów Centralnego Archiwum Wojskowego. *Biuletyn Wojskowej Służby Archiwalnej*. Warszawa, 2006. Nr. 28.

[106] Галуха В. Комасація і її вплив на соціально-економічний розвиток Волинського воєводства у міжвоєнний період. *Україна між Польщею та Росією* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф., приуроченої до 330-ї річниці Вічного миру (1686) і 350-ї річниці Андрусівського перемир'я (1667), м. Київ, 23 груд. 2016 р. / упоряд. Є.М. Луняк ; Музей гетьманства. Ніжин : НДУ ім. М. Гоголя, 2016. С. 208.

[107] Plan prac parcelacyjnych obiektów państwowych na rok 1935–1936. *Держархів Волинської обл.* Ф. 46. Оп. 4. Спр. 380. Арк. 7.

[108] Там само. Арк. 101.

стала важливим поступом в аграрній сфері, направленим на підвищення рівня продуктивності селянських господарств, однак розв'язати усі соціально-економічні проблеми волинського села вона не могла.

Для підвищення продуктивності землеробства польська влада змушена була вдатися до певних агротехнічних заходів, зокрема до меліорації. Із нею пов'язувалося розв'язання багатьох проблем: збільшення посівних площ, підвищення врожайності, збільшення продуктивності селянських господарств і зайнятості населення. Найінтенсивніше меліоративні роботи вели у Володимирському, Ковельському та Любомльському повітах. Результати вражали: при 8,1 % орних ґрунтів Волині від усієї Польщі урожай пшениці становив тут 17 % загальнопольського. Загалом валовий збір пшениці й жита збільшився удвічі. Не поступалися і технічні культури: 60 % хмелю, 30 % конопель, 20 % ріпаку тощо. На початок 30-х рр. Волинь була одним із кращих воєводств за темпами розвитку тваринництва[109].

Упродовж усього міжвоєнного періоду простежувалася чітка регіоналізація виробничої структури економіки. Поділ Польщі на економічні райони «А», «В» і «С» значною мірою був зумовлений політично-адміністративним статусом цих територій перед Першою світовою війною й політичною вмотивованістю їхнього економічного стимулювання впродовж 1920–1930-х рр. Польська держава зарахувала Волинське, а також Поліське, Новогрудське, Віленське й Білостоцьке воєводства до найвідсталішого економічного району «С»[110].

У Волинському воєводстві переважала дрібна, кустарна й напівкустарна промисловість. Незважаючи на багаті природні ресурси (вугілля, торф, мінерали, ліси тощо), промисловість Волині розвивалася вузькопрофільно. У її структурі переважали ті галузі, які забезпечували високі прибутки без значних капіталовкладень, як-от: харчова, деревообробна й переробка мінеральної сировини. Станом на 1930 р. у воєводстві діяло 352 підприємства, на яких працювало 10 728 робітників. Серед групи промислових підприємств, на яких працювало найбільше робітників, була харчова (195 підприємств із 4570 робітниками), деревообробна (55 установ із 2570 робітниками) галузі промисловості, мінеральні промисли – цегельні, майстерні з обробки шкір (34 із 1181 робітником)[111]. Упродовж 1937–1938 рр. у воєводстві вже нараховувалося 1069 підприємств, на більшості з яких працювало до 20 робітників, і лише 133 підприємства мали 20 і більше робітників[112]. Так, Дубенська філія м'ясопереробної фірми «Bakon Eksport Gniezno» давала роботу понад 500 особам. Мінеральна промисловість Волині представлена 250 закладами із 8300 працівниками, які виробляли продукції на 12,5 млн зл. У скляній гуті «Vitrum» у Рокитному було зайнято до 450 осіб, які виробляли 4500 тонн пляшкового й віконного скла загальною вартістю 1 270 000 зл.[113] 1936 р. уведено в дію фабрику з обробки каоліну в Дерманці, на якій працювало

[109] Kesik J. Województwo Wołyńskie 1921–1939 w swietle liczb i faktów... S. 108

[110] Jezierski A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza Polski. Warszawa : Wydawnictwo Key Text, 1999. S. 305–306; Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939). С. 110.

[111] Там само.

[112] Statystyka przemysłowa. Warszawa : Główny Urząd Statystyczny, 1938. S. 44–46; Оксенюк Р. Нариси історії Волині: соціально-економічний розвиток, революційний рух трудящих (1861–1939). Львів : Вид-во Львів. ун-ту, 1970. С. 174.

[113] Wołyń. Łuck, 1937. Czerwiec. S. 30.

250 робітників[114]. Деревообробну промисловість у воєводстві представляли 90 закладів, у яких працювало 3 тис. людей. Вони виробляли продукції на 14 млн зл. До цієї галузі належало 60 тартаків і дві фанерні фабрики в Оржеві та Костополі[115].

Упродовж 1920–1930-х рр. майже нічого не зроблено для розвитку комунікацій. Єдину залізничну магістраль, яка бере свій відлік із червня 1873 р., коли відкрили регулярне сполучення Здолбунів–Рівне–Ковель–Брест–Варшава, фактично не розбудовували, за винятком уведення в дію 1928 р. залізничної гілки на Стоянів, яка з'єднала Луцьк зі Львовом.

Поганий стан доріг дуже ускладнював довіз товарів. Усього ж 1936 р. воєводство мало лише 1 300 км доріг із твердим покриттям, що становило близько 6 км на кожних 10 тис. жителів. Відсутність комунікацій значно гальмувала економічний розвиток Волині. Потреба в будівництві доріг і необхідного для цього матеріалу привернула увагу до волинського каменю, який мав велику різновидність ґатунків (граніт, базальт, кварц, шпат). Тут діяло близько 20 гірничих підприємств. У державній каменоломні Янова Долина працювало до 3 тис. робітників[116] (рис. 170).

Рис. 170. Державна каменоломня в Яновій Долині Костопільського повіту
Джерело: https://www.flickr.com/photos/

Умови й охорона праці, техніка безпеки на підприємствах залишалися на низькому рівні, а це, зі свого боку, призводило до травматизму і випадків каліцтва. Через низький рівень медичного обслуговування, незадовільний санітарний стан у містах, відсутність придатної до вживання питної води швидко поширювалися різні інфекційні хвороби: скарлатина, тиф, холера[117].

Медичні послуги надавали в повітових, міських, інфекційних і єврейських лікарнях державної та приватної форм власності. Серед тих, хто опікувався охороною здоров'я, була і громадськість. Вагому роль у цій справі відігравали єврейське Товариство

[114] Wołyń. Łuck, 1937. Czerwiec. S. 31.

[115] Ibidem.

[116] Ibidem.

[117] Głos Wołyński. 1922. № 5. S. 5.

охорони здоров'я (ТОЗ), міські лікарські товариства, товариства боротьби з туберкульозом, відділи Польського Червоного Хреста, об'єднання жінок громадської праці.

Цивілізаційний рівень волинських міст був далеким до загальноєвропейського (рис. 171). Лише центри вирізнялися своєю більш-менш солідною забудовою, а решту частину міста становили типові сільські дерев'яні одноповерхові будівлі, інколи навіть глиняні, накриті соломою. У містах існували спеціалізовані підприємства, які займалися прибиранням й очищенням міст. Для дотримання порядку будинків, вулиць, прилеглих до них дворів, тротуарів, смітників, зливу нечистот, туалетів тощо створювали спеціальні санітарні приписи. Порушників установлених правил притягали до відповідальності у судовому порядку, їх карали арештом до трьох місяців чи штрафом у розмірі до 3 тис. злотих[118].

Рис. 171. Будинок Костопільського повітового староства

Джерело: Національний цифровий архів Польщі

Промисловість Волині була тісно пов'язана з ремеслами й промислами. Ремісники становили нечисленну групу населення. Так, згідно з переписом населення 1931 р., лише 8,5 % жителів Волинського воєводства були зайняті в ремеслі та промисловості[119]. Більшість ремісників за етнічною належністю – євреї. Так, станом на 1 січня 1929 р. 72,6 % єврейського населення Волинського воєводства було задіяне в ремеслі[120]. Це один із найвищих показників у Польській державі. У Волинському воєводстві наприкінці 1937 р. нараховувалося 24 054 ремісничі майстерні[121].

У 1920-х рр. частину інвестицій спрямовано на будівництво соціально-громадських закладів, насамперед освітніх, стан яких був жахливим. До 1929 р. в містах воєводства

[118] Малеончук Г.О. Суспільно-політичний, соціально-економічний та культурний розвиток Луцька у міжвоєнний період (1919–1939 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки. Луцьк, 2015. 250 с.

[119] Mały rocznik statystyczny. Warszawa, 1938. S. 33.

[120] Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna. Warszawa, 1933. T. 2. S. 557.

[121] Марчук В. Ремесло у Волинському воєводстві в 1921–1939 рр. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки.* 2015. Вип. 24. С. 56; Sprawozdanie Izby rzemieślniczej w Łucku o stanie gospodarczym rzemiosła w roku 1937-ym. *Wołyńskie wiadomości Rzemieślnicze.* 1938. № 3. S. 9.

спорудили 114 шкіл. Зусиллями держави й органів самоуправління звели будинок Луцької гімназії, три лікарні, а також будівлі громадського призначення, зокрема будинок для староства в Ковелі, магістрату в Горохові й ін.[122]

Починаючи з середини 1930-х рр. на Волині відчувалось економічне пожвавлення. Домінуючий вплив на господарський розвиток краю мав розроблений чотирирічний план електрифікації сходу Волині. Розпочався пошук природних джерел енергії для електростанцій. На Ковельській міській електростанції скраплений газ замінили місцевим паливом – дровами й торфом. Передбачалося будівництво гідроелектростанції на р. Іква біля Дубна. У Ківерцях наприкінці 1936 р. розпочалося будівництво на державному тартаці потужної електростанції, що мала працювати на деревних обрізках[123].

Важливим елементом економічного життя Волині у міжвоєнний період була кооперація, якою опікувалася Головна рада волинської кооперації[124]. Досить активно працювали українські, німецькі, польські кооперативи, товарообіг яких із кожним роком збільшувався.

Позитивні зміни відбувалися в розвитку торгівлі. Кількість торговельних закладів постійно зростала, особливо у містах. 1935 р. в Луцьку діяло 1700 торгових об'єктів[125].

Для покращення забезпечення господарської діяльності на території Волинського воєводства були створені банківські установи: філії Польського, Земельного банків, Банку крайового господарства. Повітові та міські ощадні каси діяли у Луцьку, Рівному, Рожищах, Володимирі, Ковелі, Володимир-Волинському, Горохівському, Дубенському, Луцькому й інших повітах[126] (рис. 172, 173).

Стан економіки зумовлював і рівень життя волинян. Соціально-економічне становище робітників залежало від багатьох чинників. Передусім, воно визначалося рівнем і формами оплати праці. Найпоширенішою була тижнева оплата праці. Водночас існували погодинна, поденна, акордна, місячна оплати.

На сільськогосподарських роботах часто використовували натуральну оплату. Заробітна плата робітників Волині, порівняно з іншими регіонами Польщі, була найнижчою[127]. Тому не дивно, що впродовж усього міжвоєнного періоду у воєводстві робітники організовували страйки, вимагаючи підвищення заробітної плати. Особливою активністю в страйковій боротьбі на Волині відзначалися залізничники, будівельники, деревообробники, робітники харчової промисловості[128].

---

[122] Щеблюк С.Г. Роль профспілок у соціальному захисті волинян у 1918–1939 рр. *Літопис Волині* : всеукр. наук. часопис. Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. Чис. 9. С. 88.

[123] Wołyń. Łuck, 1937. Czerwiec S. 31.

[124] Скакальська І. Політико-соціальні виміри та етнокультурні трансформації української еліти Західної Волині 1921–1939 рр. : монографія. Тернопіль : Астон, 2013. 406 с.

[125] Держархів Волинської обл. Ф. 31. Перше Луцьке фінансове управління, м. Луцьк Волинського воєводства. 1921–1939 рр. Оп. 1. Спр. 3. Розпорядження фінансової палати в місті Луцьк про представлення звітів про економічний стан за 1934 р., 30 листопада 1934 р. – 24 жовтня 1935 р., 69 арк.

[126] Бурунова О. Становлення та діяльність державних кредитних установ Волині у 20–30-х роках ХХ ст. *Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки*. 2006. № 7. С. 43–48.

[127] Кучерепа М.М. Захисники працюючого люду: профспілки у Волинському воєводстві в 1921–1939 рр. : монографія. У 2-х ч. 2-ге вид., переробл. і допов. / М.М. Кучерепа, С.Г. Щеблюк. Луцьк : Вежа-Друк, 2019.

[128] Щеблюк С.Г. Роль профспілок у соціальному захисті волинян у 1918–1939 рр. ... С. 90.

Рис. 172. Польський банк у Луцьку

Джерело: фонд Держархіву Волинської обл.

Рис. 173. Державний земельний банк у Луцьку

Джерело: фонд Держархіву Волинської обл.

Багато страйків відбувалося в період економічних криз, які дуже боляче відбивалися на матеріальному становищі представників найманої праці. У багатьох випадках страйки завершувалися задоволенням висунутих вимог або компромісом. Наприклад, 18 січня 1931 р. розпочався страйк друкарів у Луцьку. Добившись підвищення зарплати на 10 %, страйкарі приступили до роботи 21 січня[129].

[129] Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 56. Арк. 15 зв.

Проте не завжди страйкова боротьба мала переможне завершення. Досить часто власники підприємств зі зневагою ставилися до своїх працівників, принижували їхню гідність, удавалися до локаутів і послуг штрейкбрехерів. Виразним проявом загострення суспільних суперечностей стали т. зв. окупаційні страйки, що супроводжувалися захопленням підприємств робітниками, на яких вони, не працюючи, залишилися до часу задоволення їхніх вимог. У Волинському воєводстві перші чотири окупаційні страйки відбулись 1936 р., із них два організували робітники деревообробної промисловості, по одному – мельники Луцька й залізничники станції Новочорторийськ[130].

Багато уваги соціальним проблемам приділяли політичні партії прокомуністичного спрямування – КПЗУ, «Сельроб», «Сельроб-лівиця», «Сельроб-Єдність», Українське селянське об'єднання. Зокрема, на зборах повітового комітету «Сельробу-Єдності» в Чарукові 21 червня 1931 р. прийнято ухвалу про проведення страйку під час збору ріпаку в маєтках Несвічі, Угринові та Скірчі[131].

Особливого розголосу на Волині набула антиярмаркова акція. Ініціатором її проведення виступив член центрального комітету «Сельробу-Єдності» Хома Вачевський із Якубчич Луцького повіту. 5 червня 1932 р. в Сильненському лісі він скликав нелегальні збори, на яких було ухвалено рішення про те, щоб ні місцевих, ні державних податків не сплачувати, а ярмарок в Олиці бойкотувати. Після зборів розіслано ухвали в навколишні села (Сильно, Олика, Піддубці й інші) про те, щоб цю акцію провести 8 червня, у день, коли повинен відбутися ярмарок в Олиці. Член Олицького повітового комітету «Сельробу-Єдності» Павло Ільчук 7 червня організував спеціальні боївки з місцевих селян, які 8 червня вийшли на всі дороги, що вели до Олики, і погрозами примушували селян повертатися додому. За це поліція заарештувала 13 осіб[132]. Боротьба селян не припинялася. 1934 р. на Волині в селянському страйку брало участь 80 тис. осіб зі 130 сіл[133].

Значним виступом селянства був сільськогосподарський страйк у вересні–жовтні 1936 р., організований Комуністичною партією Західної України. Він охопив понад 300 тис. селян. Зовсім не випадково центром виступу став Ковельський повіт, де комуністи мали найбільший вплив[134]. У січні 1938 р. ними в цьому ж повіті організовано лісовий страйк, який охопив робітників містечка Несухоїжі та сіл Доротище, Воля, Заріччя й Тойкут[135].

Щороку 1 травня відбувалися маніфестації та заходи, приурочені до міжнародного дня солідарності робітників. Численні першотравневі виступи 1931 р. відбулись у селах Луцького та Ковельського повітів. Тут пройшли спільні маніфестації українських

[130] Волинський краєзнавчий музей. КДФ17821. Книга входу 78199. Звіт волинського воєводи за 1936 р. про загальний стан воєводства, діяльність державної адміністрації на території воєводства і найважливіші плани на майбутнє. Арк. 121.

[131] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 930. Арк. 25.

[132] Там само. Спр. 1717. Арк. 1, 8.

[133] AAN. Zespół 1181. Urząd Wojewódzki w Łucku. 1921–1939. Sygn. 979/18. Sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego z życia polskich związków i stowarzyszeń. K. 76–77.

[134] Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 5115. Арк. 3.

[135] Там само. Ф. 46. Оп. 9-а. Спр. 571. Арк. 18.

і польських трудівників[136]. Цього ж дня червона фракція єврейських профспілок разом із «Сельроб-Єдністю» намагалась організувати в Дубно першотравневий похід[137].

Профспілки, залежно від партійно-політичного підпорядкування, проводили окремі заходи, яких цього дня в одному місті могло бути кілька. Так, відповідно до розробленої програми, вранці 1 травня 1935 р. в Луцьку вирушив похід Польської соціалістичної партії – революційної фракції до залу міського кінотеатру на академію. Цей похід був дозволений, і академія закінчилася без порушень громадського порядку. Також спокійно відбулася академія, організована єврейською соціал-демократичною робітничою партією «Поалей Сіон»[138].

Потрібно зазначити, що профспілкова лівиця й комуністи свідомо провокували робітників і селян на виступи, які інколи закінчувалися трагічно. Особливо драматичними виявилися першотравневі акції 1935 р. Цього дня відбулося декілька сутичок демонстрантів із поліцією. Зокрема, група з 28 осіб, озброєна палицями, із транспарантами вирушила з району Торчин–Забороль до Луцька. Біля Забороля цей похід розпорошила поліція. Але оскільки учасники походу чинили опір, то п'ять осіб було затримано. Один із учасників походу, якого поранили прикладом карабіна в голову, потрапив до лікарні[139].

Трагічною виявилася першотравнева демонстрація 1935 р., організована Колківським підпільним райкомом КПЗУ. Уранці 1 травня мешканці сіл Мар'янівка, Четвертня, Домашів, Бугаїв (тепер – Новоукраїнка), Рудня, Острів, Хопнів, Лище (нині – Криничне), Яромель, Годомичі, Омельне, Ситниця вирушили до Колок. Підкомісар Росиньський разом із десятьма рядовими за наказом повітового коменданта мали розігнати демонстрацію. У лісі на тракті Колки–Тростянець о 17.30 год вони зустріли натовп із 500 осіб, який прямував до Колок. На чолі демонстрації йшли діти й жінки. Вони несли транспаранти з гаслами проти збільшення податків, уряду, маршала Пілсудського, білого терору тощо[140].

Коли демонстранти наблизилися на 100 м до поліцейських, підкомісар Росінський закликав їх розійтися. Натовп, співаючи революційну пісню, йшов уперед. Підкомісар дав відділу наказ застосувати зброю. Після пострілів, незважаючи на те, що кілька жінок упало, провідники далі заохочували демонстрантів іти вперед. Лише атака поліції з багнетами змусила натовп утікати. Після розгону демонстрації поліція виявила п'ять убитих і вісім поранених[141].

Гострою соціальною проблемою міжвоєнного періоду на західноукраїнських землях було безробіття. У період кризових явищ кількість безробітних зростала. Особливо важкою була економічна криза 1929–1933 рр. До кінця 1930 р. близько 50 % працездатного населення перебивалося випадковими заробітками, їхній добробут знижувався.

---

[136] Васюта І.К. Формування робітничо-селянського союзу в революційній боротьбі на Західній Україні 1921–1939. Львів : Вища школа, 1988. С. 96.

[137] AAN. Zespół 1181. Urząd Wojewódzki w Łucku. 1921–1939.Sygn. 979/18. Sprawozdanie Urzędu Wojewódzkiego Wołyńskiego z życia polskich związków i stowarzyszeń. K. 83-v.

[138] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9-а. Спр. 476. Арк. 60.

[139] Там само.

[140] Там само. Арк. 60–61.

[141] Там само.

Багато робітників виїжджало на біржі праці до сусідніх країн або ж емігрувало в інші країни, навіть до Латинської Америки[142]. Ситуація із зайнятістю, як засвідчує звіт Міністерства внутрішніх справ від 15 лютого 1931 р., щоразу погіршувалася. Багато підприємств припиняло або призупиняло свою роботу, інші переходили на часткову зайнятість, обмежуючи роботу до півтора-трьох днів на тиждень[143]. Великим було безробіття у Волинському воєводстві, де на кожне вільне робоче місце припадало від 6 до 20 безробітних. Найбільше їх нараховувалось у Луцьку, Ковелі, Володимирі-Волинському. Криза вплинула на збільшення кількості безробітних. У Волинському воєводстві 31 січня 1931 р. зареєстровано 3529 безробітних[144]. Через тиждень у воєводстві їх уже стало 3659[145], а на кінець лютого – 3709[146]. Опинитися без роботи й утратити можливість утримувати себе та сім'ю міг будь-хто. У квітні 1931 р. почастішали випадки зборів безробітних перед магістратами й гмінними управами, які вимагали роботи або допомоги. Але оскільки ці вимоги не могли бути виконані через відсутність коштів, то демонстрації набирали більшої гостроти, а тому поліція змушена була силою розганяти їх[147].

Для боротьби з безробіттям місцева влада вживала різні заходи. 1933 р. дружина воєводи Г. Юзевського відкрила їдальню для дітей безробітних[148]. На початку 1930-х рр. із ініціативи президента Луцька Т. Ововінського створено Комітет допомоги безробітним[149]. 1932 р. польський уряд ухвалив антикризову програму боротьби з безробіттям[150]. Організація громадських робіт покладалася на Фундацію праці. У червні 1934 р. лише в Любомльському повіті нею залучено до робіт на регуляції ріки Неретва 256 осіб, на державних дорогах – 157 осіб, на самоврядних – 216 осіб, на роботах у м. Любомль – 284 особи[151]. Із січня 1935 р. Міністерство суспільної опіки для проведення громадських робіт серед безробітних Луцька виділяло щомісячно 15 тис. злотих[152]. Так, від 13 січня до 23 лютого 1935 р. залучено 373 особи до робіт із меліорації міських територій, очищення вулиць, консервації замку Любарта, при будівництві водопроводу, на роботах у міському парку, стадіоні й підприємстві з виготовлення бетону. Загальна вартість виконаних робіт становила 14 561,70 злотих[153].

Із 1934 р. з'явилися ознаки повільного економічного пожвавлення. Закінчилася світова економічна криза. 1936 р. розпочато реалізацію чотирирічного інвестиційного плану, мета якого – боротьба з безробіттям і розбудова продуктивних сил

[142] Див.: Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939). 492 с.

[143] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1709. Арк. 1 зв.

[144] Там само. Спр. 1708. Арк. 8 зв.

[145] Там само. Спр. 1709. Арк. 5.

[146] Там само. Спр. 1709. Арк. 8; Спр. 1710. Арк. 5.

[147] Там само.

[148] Wołyńskie wiadomości techniczne. 1925. № 4. S. 8.

[149] Ziemia Wołyńska. 1931. № 38. S. 6.

[150] Jezierski A., Leszczyńska C. Historia gospodarcza Polski. S. 270.

[151] Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 69. Арк. 26.

[152] Wołyń. Łuck, 1937. Czerwiec. S. 2.

[153] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 5. Спр. 498. Арк. 31.

держави на основі місцевої сировини та внутрішнього споживання[154]. Такі заходи сприяли зменшенню кількості безробітних у краї. Так, у березні 1934 р. у Волинському воєводстві зареєстровано 2585 безробітних[155], а в жовтні того ж року – лише 1747[156]. До кінця міжвоєнного періоду кількість безробітних у воєводстві не збільшувалася.

Складне соціально-економічне становище населення, важкі умови праці, безробіття, епідемії, політика представників влади на місцях, які абсолютно не були знайомі з місцевими умовами, не володіли українською мовою, спричиняли незадоволення селян і робітників. Безробіття спонукало волинян до еміграції. Велику роль у такому становищі відігравала аграрна політика польського уряду на Волині. Передача розпарцельованих земель польським осадникам загострювала відносини між місцевим українським населенням і польськими переселенцями. Нехтування інтересами більшості непольського населення ставило його у вкрай нерівноправне становище.

8.5. Міжконфесійні відносини

Упродовж 1920–1930-х рр. непроста економічна та соціальна ситуація у Волинському воєводстві поглиблювалася нерозв'язаністю багатьох етноконфесійних проблем у краї. Адже справи віровизнання тут були тісно пов'язані з проблематикою етнічних меншин.

Найчисленнішу конфесійну групу (за даними перепису 1931 р.) становили *православні* – 1455 882 особи, або 69,8 % усіх жителів воєводства. Більшість із них були українцями – 1 379 841 особа (близько 80 % вірян Православної церкви), решта – росіяни (22 771) та чехи (21 584 особи)[157].

До наступної за чисельністю конфесійної групи у Волинському воєводстві належали *віряни Римо-католицької церкви* (15,7 %). Це були переважно поляки – 317 700 осіб із 327 856 римо-католиків Волині. До цієї конфесії зараховували себе і близько 7 тис. чеських колоністів.

Третьою за чисельністю конфесією воєводства була *юдейська* (10 %). Євреї становили чи не єдину групу, чия мовна і релігійна належність у матеріалах перепису 1931 р. майже повністю збігалася. Із 207 792 юдеїв, які проживали на Волині, декларували свою мову як «ідиш» та «іврит» 205 519 осіб[158]. Решта конфесій на Волині були значно меншими за кількістю своїх прихожан. До *Євангельсько-аугсбурзької церкви* належало 42 764 віряни, серед них понад 38 тис. німців. Протестантизм сповідувала частина українського і чеського населення.

Гостріше на Волині в міжвоєнний період стояла проблема неврегульованого статусу Православної церкви. Волинська єпархія була найбільшою у складі Православної церкви

[154] Janiak J. Z historii ruchu związkowego. Cz. 3: Związki zawodowe w Polsce niepodległej (1918–1939). *Incydentalnik. Pisemko Rady Zwiazku Nauczyciwlstwa Polskiego w Uniwersytecie Lodskim.* 2014. Listopad. № 4(25). S. 13.

[155] Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 69. Арк. 44 зв.

[156] Там само.

[157] Drugi powszechny spis ludności z dnia 7 grudnia 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. Z. 70. S 22.

[158] Tamże.

в Польщі. 1925 р. вона налічувала 760 парафій, переважно українських за національним складом (для порівняння: чотири інші православні єпархії в Польщі – Поліська, Віленська, Гродненська, Варшавсько-Холмська – разом налічували 651 парафію)[159].

У перші повоєнні роки Православна церква в Польщі й надалі підпорядковувалася Московському патріархату. Майже вся її ієрархія залишалася російською. Вище духовенство намагалося зберегти російську мову в богослужіннях і синодально-консисторіальний устрій церкви. Значна частина православного духовенства відзначалася ворожим ставленням і до Польської держави, і до національних прагнень українського населення, яке становило більшість у Волинському воєводстві. Відверто промосковська орієнтація православного духовенства не влаштовувала владу, яка мала намір адаптувати Православну церкву до умов польської держави, перетворити її на інструмент впливу на православне населення Західної України.

Ієрархи Православної церкви в Польщі звернулися до Константинопольського патріарха з проханням надати церкві автокефалію. Це прохання єпископів підтримав і польський уряд. Незважаючи на опір частини священників, які противились автокефалії, Константинопольський патріарх надав незалежність Православній церкві у Польщі. Григорій VII визнав домагання ієрархів й уряду справедливими і видав «Патріарший і Синодально-Канонічний Томос Вселенської Константинопольської патріархії від 13 листопада 1924 р. про визнання Православної Церкви в Польщі автокефальною»[160].

Концепція польської державної політики щодо Православної церкви формувалася впродовж усього міжвоєнного двадцятиліття й зазнала певної еволюції. У період правління національних демократів політика державної влади щодо православних не була чітко визначена, хоча вже тоді великий вплив на неї справляла концепція національної асиміляції непольських народів. Віросповідна єдність (поряд із мовною та культурною) мала стати одним із найдієвіших засобів державної та національної інтеграції «східних кресів»[161].

Однак на заваді процесу масового окатоличення українського населення став рух за українізацію Православної церкви, який найбільшого розмаху досягнув саме на Волині. Важливою віхою на шляху українізації церкви став Волинський єпархіальний з'їзд духовенства і мирян, що відбувся 3–10 жовтня 1921 р. в Почаєві. Одним із головних питань, які обговорювалися на зібранні, була справа українізації богослужінь. Незважаючи на протести представників промосковського духовенства, з'їзд ухвалив резолюцію, яка впроваджувала вживання української мови у богослужіннях: *«Жива віра вимагає й живої віри в молитвах і в Службі Божій, через те треба перейти від церковнослов'янської мови до народної, живої мови української»*[162]. Передбачалося, що такий

[159] Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. У 4 т. Київ : Либідь, 1998. Т. 4: XX ст. Ч. 2. С. 8. (Репринт. вид. 1966 р.).

[160] Мартирологія Українських Церков. У 4-х т. Торонто, Балтимор, 1987. Т. І: Українська Православна Церква. С. 610–611.

[161] Стоколос Н. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців. *Український історичний журнал.* 2005. № 5. С. 59–81.

[162] Державний архів Тернопільської області, м. Тернопіль (далі – Держархів Тернопільської обл.). Ф. 148. Оп. 5. Спр. 2. Арк. 7.

перехід мав відбуватися поступово, в міру того, як церковна влада перекладатиме й впроваджуватиме потрібні богословські книги. Крім цієї, з'їзд ухвалив низку інших постанов, у яких окреслювалися основні вимоги національно-церковного руху: відновлення діяльності парафій і монастирів, створення при них органів церковного самоврядування, відродження Луцької єпископської кафедри, видання єпархіального часопису рідною мовою, ведення діловодства українською мовою[163].

Варто зазначити, що в перші роки незалежності польська влада доволі толерантно ставилася до українського національно-церковного руху (рис. 174, 175). Ця тенденція особливо виразно проявилася в період урядування воєводи Г. Юзевського. Тоді процес українізації Православної церкви на Волині почав набувати реального змісту. Помітно збільшилася кількість парафій, де богослужіння провадили українською мовою. Станом на 1 листопада 1935 р. на Волині було 122 такі парафії. Крім того, на території Волинської єпархії налічувалося 40 парафій, де богослужіння відправляли попеременно українською та церковнослов'янською мовою; 27 парафій, де воно велося церковнослов'янською мовою з українською вимовою, 99 парафій, у яких українська мова була впроваджена частково; 129 парафій, у яких богослужіння відправляли українською мовою періодично (урочисте чи жалобне богослужіння). Тобто процес українізації тією чи іншою мірою охопив 423 із наявних тоді 678 парафій Волинської єпархії[164].

Рис. 174. Президент Польщі Ігнацій Мосьціцькі в соборі Св. Трійці в Луцьку. 1929 р.
Джерело: Національний цифровий архів Польщі

[163] Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 2. Арк. 3–5.

[164] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 2967. Арк. 6.

Рис. 175. Приїзд єпископа Полікарпа Сікорського до Луцька. Його вітає голова Волинського українського об'єднання П. Певний (у центрі). Квітень 1932 р.
Джерело: Національний цифровий архів Польщі

На думку воєводи Г. Юзевського, якнайшвидше врегулювання правового статусу Православної церкви в Польщі могло стабілізувати не лише церковне, а й державно-політичне життя в країні, особливо на її східних теренах, і стати одним із головних чинників, який зміг би суттєво вплинути на формування позитивного ставлення українського православного населення до польської державності[165] (рис. 176).

Рис. 176. Свято-Троїцький кафедральний собор у Луцьку. Сучасний вигляд
Джерело: Чухрай. В. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/

[165] Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego. Dzial Rękopisów. Sprawozdanie H. Józewskiego obrazujące sytuacje Województwa Wołyńskiego. Listopad 1935. № akcii 1549. S. 24.

Утім, від середини 1930-х рр. процес українізації Православної церкви на Волині вповільнився, а невдовзі став натрапляти на щораз сильніший спротив не лише з боку російського православного духовенства, а передусім з боку самих поляків. До цього спричинили переважно зміни у внутрішній політиці Польської держави після смерті Ю. Пілсудського 1935 р. У державній політиці панівною стає тенденція національної асиміляції. У доповідній записці Міністерства військових справ на ім'я міністра внутрішніх справ від 28 серпня 1933 р. вказувалося, що українізація Православної церкви на Волині була не лише безглуздям, а й крайністю, яка могла мати дуже небезпечні наслідки для Польської держави[166].

Влада вбачала в цьому процесі серйозну небезпеку для польських державних інтересів на сході країни, тому проголосила курс на форсовану полонізацію Православної церкви в Польщі. Ця політика реалізовувалася різними методами: конфіскацією частини майна церкви, репресіями щодо неблагонадійних священників, запровадженням польської мови як офіційної мови церковного життя, врешті – примусовим навернення до католицизму православних вірян.

Т. зв. ревіндикаційна кампанія розпочалася на Волині у другій половині 1937 р. Передусім вона торкнулася прикордонних повітів воєводства. Методи, які використовували для переведення православних українців на католицьку віру, були найрізноманітнішими: від адміністративного тиску до відвертого залякування й погроз. У багатьох випадках селянам за зміну віри обіцяли додатковий наділ землі під час парцелярії, звільнення від податків, надання грошової допомоги, ліквідацію боргів[167]. Така агітація не раз потрапляла на придатний ґрунт. Той, хто зголошувався перейти на римо-католицьку віру, аргументував свою позицію тим, що не хоче більше бути «кривдженим українцем», а хоче стати поляком, людиною, яка має більше прав.

Характерною рисою ревіндикаційного руху на Волині була його масовість: здійснювалося переведення на римо-католицьку віру цілих сіл. Особливо великого резонансу в Польщі набула справа насильницького переведення православних українців на римо-католицький обряд у Гриньках Кременецького повіту. В грудні 1937 р. близько 400 місцевих православних українців, котрі перебували під постійним моральним терором із боку місцевої влади, а також збройних підрозділів Корпусу охорони прикордоння, перейшли на римо-католицький обряд[168]. Подібні дії місцева адміністрація і військові застосовували й до інших православних громад краю.

Зауважимо, що заходи з полонізації Православної церкви у другій половині 30-х рр. були складовою частиною планів національно-культурної асиміляції населення східних земель і зміцнення позицій польської культури. Така політика польської влади призвела до загострення міжконфесійної ситуації в краї й польсько-українських відносин на Волині напередодні Другої світової війни.

---

[166] Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Dzial Rękopisów. Materiały dotyczące Województwa Wołyńskiego. № akc. 432. Teczka 51. S. 3.

[167] Держархів Тернопільської обл. Ф. 148. Оп. 5. Спр. 191. Арк. 1.

[168] Крамар Ю.В. Акція окатоличення українців Волині 1938 року: причини, хід та наслідки. *Науковий вісник Волинського державного університету ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки*. 2001. № 5. С. 127–138.

Одночасно з послабленням позицій Православної церкви уряд намагався забезпечити пріоритетне становище Римо-католицької церкви (далі – РКЦ) на Волині. Цю політику польський державний апарат цілеспрямовано підтримував упродовж усього міжвоєнного періоду. Уже в перші роки входження Західної Волині до складу Польщі Римо-католицька церква намагалася посісти тут панівне становище, втрачене нею в часи Російської імперії. Упродовж XIX ст. царська адміністрація, здійснюючи політику русифікації і насильницького навернення на православну віру частини місцевого населення, передала Православній церкві спочатку уніатські, а згодом і католицькі храми, каплиці, монастирі, а також земельні володіння, що належали костелам. За підрахунками Міністерства віросповідань і народної освіти, на території колишньої російської займанщини, що увійшла до складу Польщі, російська влада конфіскувала тоді в католиків 1025 костелів і 390 уніатських храмів. У міжвоєнний період католицька церква розгорнула акцію, спрямовану на повернення (ревіндикацію) відібраних на користь Православної церкви культових споруд і майна. Поряд із матеріальною стороною, ця кампанія мала й чітко виражене ідеологічне забарвлення – зміцнення католицького й польського елементу на «східних кресах» з метою асиміляції місцевого, переважно православного населення.

За підрахунками польської дослідниці М. Папежинської-Турек, 1929 р. католицька ієрархія подала 755 позовів про повернення їй колишніх католицьких й уніатських храмів[169]. Незважаючи на те, що позовні заяви римо-католицького єпископату меншою мірою стосувалися території Західної Волині (надійшло загалом 145 позовів), але під загрозою ревіндикації опинилися найбільші православні святині краю, зокрема Дерманський, Зимненський, Корецький, Кременецький і Мілецький монастирі, кафедральні собори в Кременці та Луцьку, а також Свято-Успенська Почаївська лавра[170]. Тому православні ієрархи організували централізований судовий захист церковних об'єктів і майна на всіх територіях, де переважало населення православного віросповідання. Для реалізації цього завдання при Синоді була створена спеціальна комісія з досвідчених юристів, які представляли в судах вичерпні докази, що засвідчували безперспективність претензій Римо-католицької церкви на майно Православної церкви.

Зауважимо, що на Волині процес повернення РКЦ культових споруд, які належали Православній церкві, не набув масового характеру. Упродовж 1918–1935 рр. Римо-католицькій церкві передано 17 православних святинь[171]. У стані розгляду в середині 1930-х рр. було ще 36 справ.

Збільшення кількості римо-католицьких храмів на Волині до середини 30-х рр. відбувалося переважно за рахунок будівництва нових костелів. Будівництво костелів на Волині в міжвоєнний період влада вважала справою першорядної ваги, адже єдина релігія – католицизм – репрезентувала цілісність Польської держави, а, власне, самі храми мали стати символом польськості цих теренів. Уже в перше десятиліття входження краю до складу Польщі тут було споруджено 44 нові костели. Процес

[169] Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością: państwo wobec prawosławia 1918–1939. Warszawa : PWN, 1989. S. 344.

[170] Государственный архив Брестской области, г. Брест. Ф. 2059. Оп. 1. Д. 6. Л. 2.

[171] Monografia stosunków wyznaniowych w województwie Wołyńskiem. Łuck, 1936. S. 3–4.

будівництва католицьких костелів на території Волинського воєводства тривав упродовж усього міжвоєнного двадцятиліття. Тут споруджувалися і дерев'яні, і муровані святині. Серед збудованих на Волині упродовж 1920–1930-х рр. римо-католицьких храмів назвемо костели Преображення Господнього в Рожищі (1921–1931 рр.) (рис. 177) та св. Петра і Павла в Здолбунові (1928–1938 рр.), храми Найсвятішого Серця та Чесного Хреста в Ківерцях (1929–1933 рр.) та Преображення Господнього в Маневичах (1933–1937 рр.), костели Ісидора Орача в Римачах (1931–1933 рр.), Всіх Святих у Цумані (1936 р.) та Преображення Господнього в Сарнах (1935–1938 рр.) і найбільший на західноволинських землях храм – костел св. Петра і Павла в Рівному (1931–1938 рр.)[172]. Загалом до кінця міжвоєнного періоду на Волині було збудовано 72 нові парафіяльні костели й близько 100 каплиць[173], найбільше в Луцькому, Кременецькому, Сарненському, Дубенському і Володимирському деканатах.

Рис. 177. Костел Преображення Господнього у Рожищі, збудований у 1921–1931 рр. Після Другої світової війни радянська влада храм замкнула, зробивши в ньому стайню, а згодом – склад.

Джерело: https://rkc.in.ua/k/vl/vlro/vlroropg05e80j37.jpg

Міжвоєнне двадцятиліття стало періодом стрімкого зростання протестантських конфесій на західноволинських землях. Цьому сприяли нестабільність повоєнних років на Волині, матеріальна скрута місцевого населення і суттєва трансформація міжконфесійних відносин, спричинена неврегульованим статусом Православної

[172] Михайлишин О.Л. Римо-католицькі костьоли міжвоєнного періоду в сучасному архітектурному пейзажі Волині. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Архітектура.* 2010. № 674. С. 378–385.

[173] Popek L. Diecezja łucka w okresie międzywojennym i podczas II wojny światowej (1918–1944*). Polacy i Kościol rzymokatolicki na Wołyniu w latach 1918–1997* / red. L. Popek. Lublin : Towarzystwo Przyjaciół Krzemieńca i Ziemi Wołyńsko-Podolskiej, 1999. S. 23–47.

церкви в Польщі в перші роки незалежності. Ці чинники помітно активізували боротьбу протестантських конфесій за православних вірян.

Наприкінці 1920–1930-х рр. на Волині діяло 10 протестантських церков і 127 сектантських громад (серед останніх найбільшими були т. зв. «ногомийці», євангельські християни «стефанівці» (засновник Стефан Бохонюк), вільні євангельські християни, т. зв. дарбісти, євангельські християни «святих сіоністів» (т. зв. «мурашківці» – за іменем засновника секти Івана Мурашка), «карпівців» (за іменем лідера Карпа Бабія) й ін[174]., членами яких було близько 24 тис. осіб[175]. Найчисленнішими за кількістю вірян були церкви євангельських християн (51 громада), т. зв. «зеленосвятківців» (27 громад), вільних євангельських християн (12 громад) і баптистів (12 громад)[176] (рис. 178).

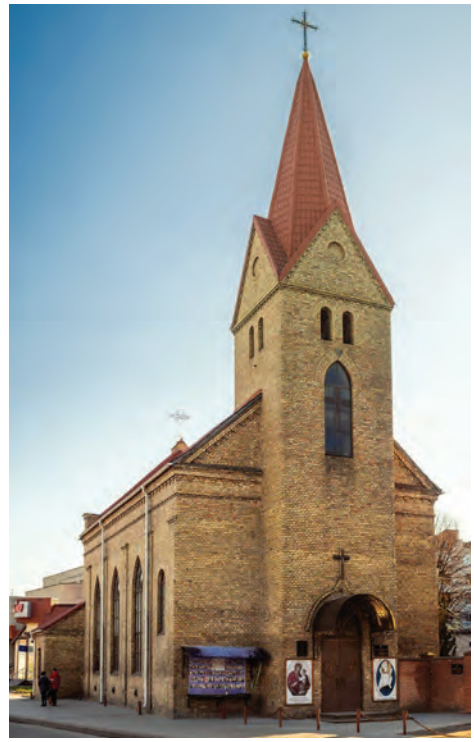

Рис. 178. Лютеранська кірха з будинком причту у Володимирі. Побудована наприкінці XIX ст. Сучасний вигляд

Джерело: https://volodymyr.travel/listing/lyuteranska-kirha/

Вірянами цих конфесій були представники різних національностей – німці, поляки, чехи, росіяни. Однак основу протестантських громад на Волині, за даними звітів воєводської адміністрації, становили українці. Вони виразно домінували серед

[174] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 701. Арк. 20–25.

[175] Там само. Спр. 1860. Арк. 8.

[176] Крамар Ю.В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. С. 365–371.

послідовників найбільших сект – євангельських християн, п'ятидесятників, адвентистів сьомого дня[177].

Відносини держави з протестантськими церквами в міжвоєнній Польщі були доволі напруженими. Юридично-правове визнання протестантських громад відбувалося повільно, місцева влада нерідко відмовляла їм у реєстрації статутів, здійсненні записів актів громадянського стану, що суттєво обмежувало громадянські права вірян протестантських спільнот[178].

Додатковим чинником напруження у відносинах держави і протестантських громад стало зростання їхньої підтримки з боку місцевого українського населення. До протестантизму долучалася зазвичай молодь, яку приваблювала доступність протестантського віровчення, відсутність церковної ієрархії та простота богослужінь. Традиційно на українських землях протестантські церкви своїх потенційних вірян шукали саме серед православного населення, а не католиків чи вірян інших конфесій. Ця тенденція викликала занепокоєння та гострий спротив і з боку влади, і з боку православного духовенства Волині, призводила до загострення міжконфесійної ситуації в краї[179].

Релігійне життя єврейської громади зосереджувалося в т. зв. єврейських віросповідних гмінах. На Волині юдеї об'єднувалися в 35 таких громадах[180] (рис. 179).

Рис. 179. Велика синагога у Любомлі. Зруйнована 1947 р. за наказом радянської влади
Джерело: https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/1

Незважаючи на доволі широку автономію єврейських релігійних гмін у розв'язанні фінансових, релігійних, освітніх питань, повного самоврядування вони не отримали. Нагляд за діяльністю єврейських релігійних громад здійснювали органи державної влади (повітові старости і воєвода), що ставило їх у пряму залежність від місцевої адміністрації.

[177] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1359. Арк. 20–28.

[178] Там само. Спр. 2040. Арк. 1.

[179] Там само. Спр. 695. Арк. 7.

[180] Там само. Спр. 2320. Арк. 9.

Під ретельний контроль з боку держави влада намагалася поставити діяльність не лише віросповідних громад юдеїв, а й представників інших конфесій, котрі проживали на Волині. Особливо виразно ця тенденція в політиці воєводської адміністрації простежується наприкінці 1930-х рр., коли влада проголосила курс на прискорену полонізацію краю. Досягти віросповідної єдності населення краю передбачалося через асиміляцію не лише православних українців, а й чехів, росіян і навіть німців-протестантів. Така політика призводила до загострення міжконфесійної ситуації в краї, обмежувала можливості національно-культурного розвитку непольського населення.

8.6. Шкільництво й освіта

Чільне місце у комплексі завдань, які вимагали нагального розв'язання польською владою на Волині, посідала проблема шкільництва. Польща взяла на себе міжнародні зобов'язання щодо охорони національно-культурних прав громадян непольської національності, які становили третину жителів країни. Ці гарантії згодом підтверджено Конституцією 1921 р.

За рівнем освіченості населення Волинського воєводства було одним із найвідсталіших у державі. За даними перепису 1921 р., в регіоні налічувалося 75 % населення, яке не мало навіть початкової освіти[181]. У селах частка неписьменних була удвічі більшою, ніж у містах. Із огляду на те, що понад 70 % населення краю становили українці, особливо гостро тут стояла проблема українського шкільництва. До Першої світової війни українці Волині не мали жодної школи з рідною мовою викладання. Лише після встановлення над частиною Волинської губернії контролю з боку військ Німеччини й Австро-Угорщини українці, які служили в австрійській армії, та громадські організації з Галичини розпочали створення у краї мережі україномовних шкіл (рис. 180, 181).

Рис. 180. Українська школа в с. Микуличах Володимирського повіту

Джерело: http://www.starodavnij-volodymyr.com.ua/

[181] Pierwszy powszechny spis Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 30 wrzesnia 1921 r. Mieszkania. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Wołyńskie. T. XXIII. S. 16.

Рис. 181. Учні української народної школи в с. Згоранах Любомльського повіту. Вчитель Михайло Мокрий. Червень, 1917 р.

Джерело: https://lyuboml.rayon.in.ua/

Для розв'язання освітніх завдань у травні 1922 р. в Луцьку розпорядженням міністра віросповідань і народної освіти було утворено кураторіум Волинського шкільного округу (в жовтні 1922 р. місцем перебування кураторіуму стало м. Рівне, – ред.) (рис. 182).

Рис. 182. Кураторіум Волинського шкільного округу в Рівному. 1930-ті рр.

Джерело: Музей незалежності у Варшаві

У підпорядкування кураторіуму перейшло 1139 наявних тоді на Волині початкових шкіл (рис. 183). У 543-х із них навчання вели польською мовою (47,5 %); у 442-х – українською (38,8 %); 89 шкіл були двомовними (7,8 %)[182]. Освіту в них здобувало загалом

[182] Iwanicki M. Oświata i szkolnictwo ukraińskie w Polsce w latach 1918–1939. Siedlce : Wyd. Uczelniane WSP w Siedlcach, 1975. S. 133.

79165 учнів. Одним із перших розпоряджень куратора Волинського шкільного округу став циркуляр, згідно з яким усі без винятку вчителі упродовж двох місяців мали одержати польське громадянство. Інакше з 1 липня 1922 р. їм загрожувало усунення із займаних посад[183]. Чимало українських учителів утратили роботу через неможливість отримати польське громадянство. На їхнє місце призначали учителів-поляків, котрі не тільки не знали місцевої мови, але й не мали відповідної фахової підготовки.

Рис. 183. Початкова школа у Володимирі-Волинському

Джерело: Національний цифровий архів Польщі

Населення зустрічало їх неприв'ітно. Було чимало випадків, коли батьки відмовлялися посилати дітей до такого вчителя. До Української парламентської репрезентації Волині (представництво волинських послів-українців у Сеймі, – ред.) надходили сотні скарг від селян на нових учителів. На кінець 1922 р. в шкільництві на Волині було задіяно 1300 поляків і майже наполовину менше українців. Це засвідчило, що кадрова політика ставала засобом опосередкованої полонізації українського шкільництва на Волині.

Незважаючи на нестачу кваліфікованих учительських кадрів, на початку 1920-х рр. влада закрила українські вчительські семінарії: дві чоловічі (в Дедеркалах і Дермані) й одну жіночу (в Зимному) (рис. 184). Вони готували переважно вчителів для шкіл, де навчання вели українською мовою.

Ще більші зміни в освіті Волинського воєводства, спрямовані на ущемлення прав українців, сталися після впровадження закону про шкільництво, відомого як «закон Грабського». Цей закон, ухвалений Сеймом 31 липня 1924 р., визначив організаційні підстави шкільництва для національних меншин у східних воєводствах Другої Речі Посполитої аж до кінця міжвоєнного двадцятиріччя[184]. Основним типом

[183] Панасюк В. Організація шкільництва у Волинському воєводстві в 20-і роки: до проблеми польсько-українського порозуміння. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету.* Луцьк, 1998. Вип. 3. С. 84.

[184] DzURP. Warszawa, 1924. № 29. Poz. 766

державної школи на змішаних за національним складом населення територіях визначалася єдина польська школа. Право на закладання українських державних початкових шкіл отримали ті громади (гміни), де українці становили 25 і більше відсотків населення. При цьому батьки 40 дітей шкільного віку мали подати декларацію, офіційно підтверджену владою. Однак закон зазначав: якщо у шкільній окрузі, окрім батьків, котрі висловили бажання навчати дітей рідною мовою, налічувалося щонайменше 20 дітей, батьки яких хотіли б, щоб їхні діти отримували освіту польською мовою, то школа повинна бути двомовною (утраквістичною): половина навчальних предметів у ній мала викладатися польською мовою, інша половина – українською.

Рис. 184. Учениці Державного жіночого училища. 1932 р.
Джерело: https://volynua.com/posts/yakimi-buli-lutski-shkoli-u-pershiy-polovini-20-stolittya

Статті закону 1924 р. про шкільництво конкретизувало розпорядження Міністерства віросповідань і народної освіти від 7 січня 1925 р. Цей документ започатковував акцію шкільного плебісциту. Його результати ставали підставою для відкриття на території шкільного округу того чи того типу школи. На практиці діяльність уряду й місцевої влади була спрямована на ліквідацію шкіл, де навчання вели українською мовою, та створення на їх місці двомовних і польськомовних шкіл. Упродовж 1925–1926 н. р. було закрито 301 школу з українською мовою викладання; водночас кількість двомовних навчальних закладів зросла з 93 до 366[185]. На Волині не залишилося жодної україномовної державної початкової школи, а кількість українських приватних шкіл зменшилася до семи. В утраквістичних школах 9,5 % загальної кількості учнів були поляками, а 88,2 % – українцями (рис. 185).

[185] Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków, 1979. S. 259.

Рис. 185. Учителі й учні початкової школи у селі Басів Кут на Волині. Четверо серед цих учнів були дітьми військових осадників, решта – українці. Фото 1931 р.
Джерело: книга Ґжеґожа Мотики «Від Волинської різанини до операції "Вісла"» (Київ, 2013)

Після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади прихильників Ю. Пілсудського правлячі кола Польщі закликали до гнучкішої політики в національному питанні. Однак у розв'язанні проблем українського шкільництва місцева адміністрація діяла й надалі доволі обережно. Так, воєвода Г. Юзевський, котрий реалізовував політику польсько-українського зближення на Волині, відкриття нових шкіл із українською мовою викладання допускав лише в «особливих випадках». Натомість він віддавав перевагу польським школам із українською мовою як обов'язковим предметом.

Тому не випадково, що упродовж 1928–1938 рр. на Волині кількість польських шкіл із українською мовою як окремим навчальним предметом зросла більше ніж удвічі – із 348 до 853, тоді як двомовних – із 417 до 520[186]. Кількість початкових шкіл у Волинському воєводстві збільшилася з 1185 у 1928 р. до 1934 в 1938 р. Щодо шкіл із українською мовою викладання, то упродовж 1937–1938 н. р. їх налічувалося на Волині лише вісім, що становило 0,4 % загальної кількості початкових шкіл, які тут існували до 1928 р.

Не кращим для українців було становище і в галузі середньої освіти (рис. 186). Упродовж 1928–1929 н. р. серед 22 середніх навчальних закладів Волині не функціонувало жодного державного з українською мовою навчання[187]. Українці могли здобувати середню освіту лише в трьох приватних закладах – в українській гімназії імені С. Мілашкевича у Кременці, загальноосвітній гімназії з українською мовою

[186] Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego Dzial Rękopisów Sprawozdanie H. Józewskiego obrazujące sytuacje Województwa Wołyńskiego. Listopad 1935. № akcii 1549. S. 28.

[187] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 1. Спр. 3473. Арк. 28. зв.

викладання Товариства імені Лесі Українки в Луцьку (рис. 187) та загальноосвітній гімназії з українською мовою викладання імені Т. Пекарського у Рівному. Ці навчальні заклади утримувалися коштом батьків й інших благодійних установ.

Рис. 186. Купецька гімназія, приміщення «Польської матері шкільної» (нині тут міститься Управління СБУ у Волинській області). Фото 1937–1938 рр.
Джерело: https://volynua.com/storage/2019/03/16/post_image_155274170690.jpg

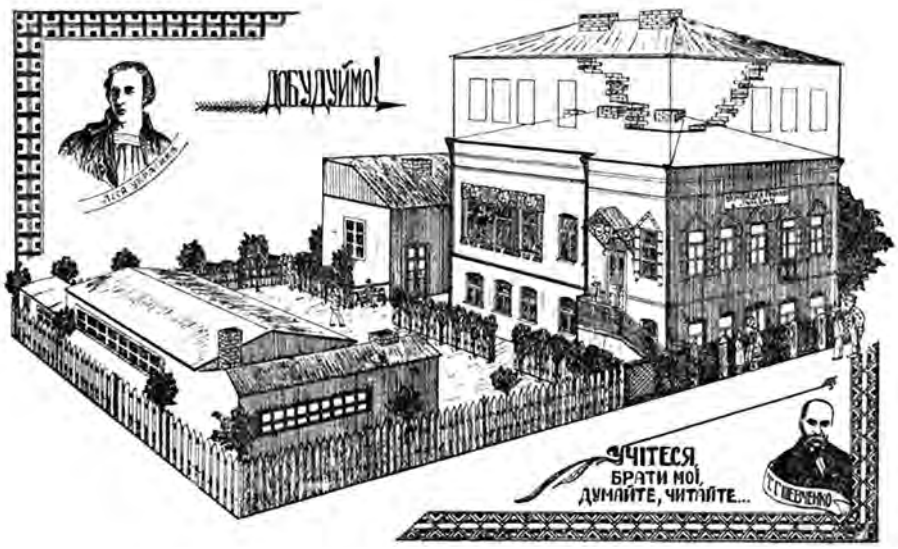

Рис. 187. Листівка-цегелка, дохід від продажу якої йшов на розбудову гімназії. 1930-ті рр. Ймовірно, автором рисунка був Микола Миронов, який працював у Луцькій українській гімназії. Місце та рік видання не вказані.
Джерело: https://volynua.com/posts/yakimi-buli-lutski-shkoli-u-pershiy-polovini-20-stolittya

Загалом 16,2 % учнів української національності, котрі навчалися в середніх школах, представляли майже 70 % населення Волині. Ще меншим був відсоток учителів – українців, котрі працювали в системі середнього шкільництва.

Важливе місце в структурі польських середніх навчальних закладів міжвоєнної Волині займав Кременецький ліцей, який відновив свою діяльність у травні 1920 р.[188] У розбудові нової системи освіти на західноволинських землях цьому навчальному закладу відводилася особлива роль. Ішлося не лише про відродження освітніх традицій Волинського ліцею XIX ст., закритого свого часу російською владою, а й про важливу ідеологічну й культурну роль, яку мав виконувати цей навчальний заклад у справі поширення польських культурних впливів на Волині.

Кременецький ліцей мав багатогалузеву структуру, яка охоплювала навчально-виховні заклади різних рівнів, починаючи від дошкільних установ і закінчуючи навчальним закладом вищого рівня – педагогіумом. У навчальних закладах ліцею щороку здобувало освіту пересічно 900 учнів[189]. Більшість ліцеїстів були вихідцями з польського середовища. Виразне домінування поляків серед учнів Кременецького ліцею засвідчує статистика, яка бере до уваги їхню конфесійну належність. Упродовж 1932–1933 н. р. 70,7 % учнів Кременецького ліцею становили римо-католики, 22,4 % – православні, 6,3 % – юдеї, решта 2 % – греко-католики та протестанти[190] (рис. 188).

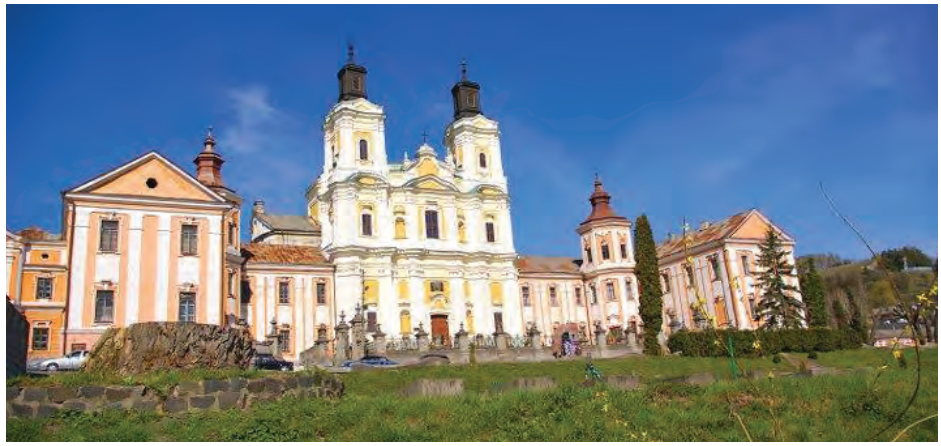

Рис. 188. Центральний фасад Кременецького ліцею. Сучасний вигляд

Джерело: https://zabytki.in.ua/uk/1211/kremenetskii-litsei-kolegium

Окрім українських і польських шкіл, помітне місце в структурі волинського шкільництва займали єврейські, чеські та німецькі навчальні заклади. На початку 1930-х рр. найчисельнішою після поляків й українців національною групою на Волині були євреї. Важливу роль у житті цієї спільноти відігравали культурно-освітні організації. Найвпливовішим серед них було культурно-освітнє товариство «Тарбут»,

[188] Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym. Warszawa : Neriton, 2005. S. 62.

[189] Держархів Тернопільської обл. Ф. 131. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 1 зв.

[190] Там само. Спр. 9. Арк. 1 зв.

що опікувалося діяльністю трьох приватних гімназій: у Луцьку, Рівному та Ковелі. Під патронатом «Тарбута» перебувало також 50 початкових шкіл, викладання в яких проводили на івриті[191] (рис. 189, 190).

Рис. 189. Учні талмуд-тори в Дубно

Джерело: http://myshtetl.org/articls/jews_volyn.html

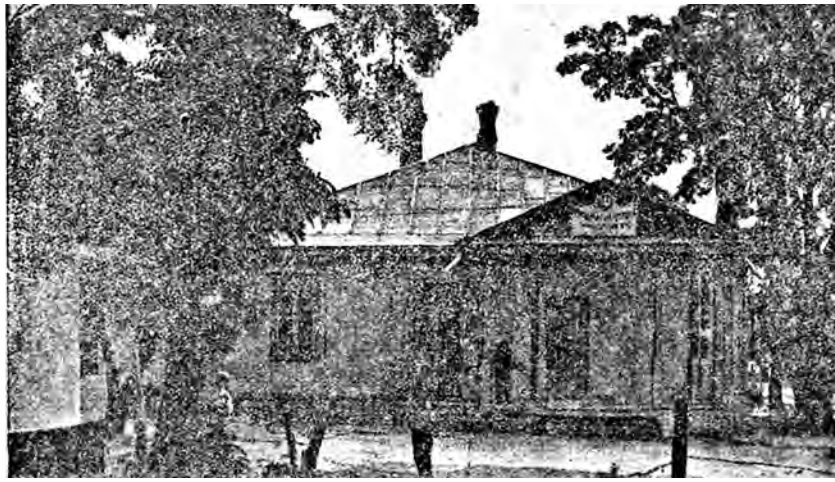

Рис. 190. Єврейська школа з польською мовою навчання в Луцьку. Фото надруковане в 1926 р.

Джерело: https://docs.google.com/document/d/1ow7b3Qkt4UVP5f3XkcqecKb9f9Aucqdw/edit

[191] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 3. Спр. 31. Арк. 26.

У міжвоєнний період на Волині в окремих поселеннях функціонували німецькі школи, котрі були на утриманні громад-колоній і підпорядковувалися лютеранському духовенству[192]. Станом на 1929 р. у чотирьох волинських парафіях, де проживала більшість колоністів (Луцькій, Рожищенській, Рівненській і Тучинській), налічувалося 70 шкіл: 53 – приватні, 17 – державні. Тут навчалося близько 3 тис. дітей. Основним типом німецькомовних шкіл були т. зв. канторські приватні школи[193].

Російськомовне шкільництво в міжвоєнній Польщі було переважно приватним. Російські школи (і початкові, й середні) перебували під опікою громадсько-культурних організацій, найбільше з яких – Російське товариство доброчинності (далі – РТД). На Волині під його патронатом була приватна семикласна початкова школа в Ковелі (1929 р. в ній навчалося 40 учнів)[194], а також приватні російські гімназії в Луцьку та Рівному[195]. Обидві російськомовні гімназії перебували на повному утриманні РТД.

Чеське шкільництво на Волині в міжвоєнну добу представляли два типи початкових навчальних закладів – державні та приватні. Станом на 1921 р. у воєводстві функціонувало 17 державних початкових шкіл із чеською мовою викладання, переважно в Луцьку та Луцькому повіті. Організацією приватних шкіл займалася заснована 1923 р. в Луцьку громадсько-культурна організація «Чеська матіца шкільна» (ЧМШ)[196] (рис. 191). 1929 р. ЧМШ утримувала на Волині 11 шкіл. Важливою подією в історії чеського шкільництва стало заснування 1929 р. чеської школи в Луцьку. У першому навчальному році школа мала лише три класи, а 1933 р. – вже шість. Починаючи з 1934 р. Луцька чеська школа давала повну семирічну освіту; тоді в ній навчалося 132 учні.

Окремою навчальною інституцією професійного спрямування була учительська семінарія імені Гуго Коллонтая в Луцьку, утворена в лютому 1924 р. з ініціативи Товариства вчителів середніх і вищих шкіл[197]. Цей приватний заклад змішаного типу готував учителів для неповних середніх і початкових шкіл Волині. На початку 1920-х рр. семінарія не мала достатнього фінансування (невеликі кошти в сумі 4 тис. злотих щорічно виділяв лише міський магістрат) і була під загрозою закриття. 1929 р. семінарія зазнала реорганізації: вона отримала права державного навчального закладу і фінансову підтримку з боку Міністерства віросповідань і народної освіти. Тоді ж при семінарії було відкрито інтернат на 45 місць для дітей із малозабезпечених сімей. Упродовж 1930–1931 н. р. тут навчалося 214 осіб (116 поляків, 30 українців, 20 росіян, 13 чехів, два німці та 33 євреї)[198]. При семінарії діяли курси підвищення кваліфікації учителів, де щорічно проходили перепідготовку близько 100 осіб.

[192] Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. С. 172–200.

[193] Панасюк В. Німецькомовне шкільництво на Волині у 1928–1939 роках: чинники та межі політики державного толерування. *Наук. вісник Волинського держ. ун-ту ім. Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* Луцьк, 2007. Вип. 1. С. 162.

[194] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1337. Арк. 9.

[195] Державний архів Рівненської області, м. Рівне (далі – Держархів Рівненської обл.). Ф. 30. Оп. 20. Спр. 935. Арк. 124.

[196] Česká matice školská. Чеська загальноосвітня школа / упоряд.: Л.Й. Младанович, С.Г. Кратофіл, С.А. Шульга ; пер. М.А. Юхтовського-Шпака. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. 112 с. (чеською та українською мовами).

[197] Держархів Волинської обл. Ф. 71. Оп. 1. Спр. 98. Арк. 1 зв.

[198] Там само. Спр. 82. Арк. 1–4.

Із приходом на Волинь у вересні 1939 р. Червоної армії й утвердженням тут радянської влади ситуація в галузі початкового та середнього шкільництва зазнала істотних змін. За зразком більшовицької системи розпочалася реорганізація системи освіти в краї в напрямі її повного підпорядкування державі.

Рис. 191. Будівля Чеської шкільної матіци в Луцьку. 1930-ті рр.
Нині тут Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
Джерело: Книга Vaculik J. Dějiny volyňských čechů. T. II (1914–1945) (Praha,1998)

8.7. Мистецьке життя

Мистецьке життя Волині у 20–30-х рр., зокрема пісенна, хорова, танцювальна творчість, малярство, театр, визначало неабияку значущість і самодостатність краю як унікального культурного простору. Волиняни намагалися за допомогою пісні, танцю, музики, пензля зберегти свою культуру та втілити в розмаїтті видів мистецтва ідею власного національного самоствердження. Саме тоді формувалися окремі волинські регіональні мистецькі школи.

Музично-хорове і хореографічне мистецтво було представлене аматорськими та професійними колективами. Волинські українські композитори того часу Михайло Тележинський, Арсен Річинський, Сергій Козицький намагалися відродити музичне та хорове мистецтво.

М. Тележинський (1886–1939 рр.), обіймаючи посади диригента хору Чесно-Хресного братства в Луцьку й інспектора українських народних хорів при шкільній куратторії, організовував диригентські курси, розробляв статути народних хорів (рис. 192).

Серед творчого доробку композитора – дитяча опера «Дід Мороз», хорові обробки, цикл музичних композицій на вірші О. Олеся. Митець видав збірники українських народних пісень і «Вечірні й вранішні відправи» тощо[199]. 1937 р. зазвучав його церковний твір «Співи на літургії св. Іоанна Златоуста». 1939 р. М. Тележинський прийняв духовний сан, але радянська влада заарештувала священника і при «спробі втечі» він був убитий[200].

Рис. 192. Михайло Тележинський із хором (1929 р.)

Джерело: Українська Нива. 1929. № 24–25

Полегшити церковне богослужіння українською мовою, «показати перевагу й красу Служби Божої рідною мовою» своєю композиторською діяльністю намагався А. Річинський[201] (рис. 193). 1925 р. він уклав збірку церковних співів для сільських хорів «Всенародні співи в українській церкві». Згодом композитор підготував і видав збірники «Українська відправа вечірня та рання», «Українські колядки», «Скорбна мати». Керуючи хором Союзу українок, А. Річинський включив до його репертуару пісні лише українською мовою.

Активними пропагандистами народного фольклору та творів українських класиків стали три церковні та просвітянські хори, які створив на Рівненщині С. Козицький[202] (рис. 194).

[199] Telezynskij M. Panachida. Cerkowni spiwy na miszanyj chor. Łuck; Warszawa : Tow. im. Petra Mohyły, 1937. 24 s.

[200] Доброчинська В. Інтелігенція у культурному житті Волині (1921–1939 рр.). *Велика Волинь* : наук. зб. Житомир. наук.-краєзн. т-ва дослідників Волині. Житомир, 2004. Вип. 31. С. 306–311.

[201] Альошина О. Арсен Річинський і українське православ'я : матеріли Міжнар. річин. читань / Галиц. ін-т ім. В. Чорновола. Тернопіль, 2008. С. 41–44.

[202] Столярчук Б. Невідомі сторінки фольклориста Сергія Козицького. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Мистецтвознавство.* Тернопіль, 2002. № 1. С. 91–94.

Рис. 193. Арсен Річинський – лікар, просвітитель, композитор, церковний і громадський діяч

Джерело: бібліотека Тернопільського національного медичного університету імені І. Я. Горбачевського

Рис. 194. Сергій Козицький – український композитор, громадський і політичний діяч. 1922–1928 рр. – посол до польського Сейму й голова Українського парламентського клубу; 1928–1930 рр. – член польського сенату

Джерело: енциклопедія сучасної України

Найдієвішими та наймасовішими були просвітянські хорові, танцювальні, музичні секції. Часто просвітянські хори виникали на базі церковних хорів. Згодом їх репертуари поповнювали світські твори й вони отримували статус просвітянських. Інколи при хорах створювали народні театри, які популяризували українську драматургію та народну творчість. Осередки Луцької «Просвіти» налічували 27 хорів, 22 з них також співали в церквах.

Заслуговує на увагу факт, що хористи сіл Михлин, Садів, Гірка Полонка, Воютин, Буяни, Воротнів, Жидичин, Рованці співали лише українською мовою. Іншою була

ситуація на Рівненщині та Дубенщині, де під час хорового виконання пісень переважала старослов'янська мова. Тут точилося гостре протистояння між просвітянськими хорами та проросійськи налаштованим духовенством за українізацію богослужінь.

Хорове мистецтво не могло розвиватися без музичного супроводу. Уже на початку 20-х рр. при товариствах «Просвіта» виникли перші струнні оркестри, інструментальні ансамблі (рис. 195). Згодом вони почали виступати із сольними номерами.

Рис. 195. Духовий оркестр села Городок

Джерело: фото з колекції А. Українець із Рівненського краєзнавчого музею

Репертуар оркестрів становили романси, марші, варіації Ф. Шуберта, Й. Штрауса, М. Глінки, Дж. Верді. Активно працювали в цьому напрямі струнні оркестри Радивилова, Ковеля, Турійська, Рожищ, Олики[203].

Своє хорове й оркестрове мистецтво демонстрували євреї, чехи, росіяни, поляки. Наприкінці 1930-х рр. на Волині функціонувало 107 чеських духових оркестрів, які популяризували музику на волинських святах і фестивалях (рис. 196). Із відомої родини волинських чехів походив поет, композитор і виконавець Ян Поспішіл (1921–1997 рр.) – уродженець села Глинськ на Рівненщині[204].

Порівняно з хоровою виконавською справою, музичне виконавство розвивалося повільніше. Найактивніше себе проявили бандуристи, кобзарі, перші успіхи яких починались із сольних виступів (Данило Щербина (рис. 197), Ганна Білогуб-Вернигір, Костянтин Місевич (рис. 198)). Колишній діяч Центральної ради, просвітянин Костянтин Місевич (1890–1943 рр.) разом із Дмитром Гонтою (рис. 199) створив 1928 р. в Кременці ансамбль торбаністів і бандуристів.

[203] Wojewodzki Archiwum Państwowe w Lublinie). Zespoł 22. Wydzał oświaty i kultury. 1926–1939 rr. Sygn. 524. Materiały władzy administracyjnej i połicyjnej w Równem, Sarnach. 1926–1930 rr., 25 k.

[204] Пацула Й., Верославова Т. Волинські чехи: погляд в історію. Україна і слов'янський світ: історія і сучасність. Рівне, 2001. С. 35–47.

Рис. 196. Польсько-чесько-український ансамбль у селі Верба Володимирського повіту

Джерело: фонди Володимир-Волинського краєзнавчого музею

Рис. 197. Данило Щербина – український бандурист

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/

Рис. 198. Костянтин Місевич – колишній діяч Центральної Ради, просвітянин, бандурист

Джерело: Хмельницька міська централізована бібліотечна система

Рис. 199. Бандурист Дмитро Гонта

Джерело: енциклопедія Сучасної України

За його прикладом Модест Левицький організував у Луцькій гімназії гурток бандуристів і виготовляв інструменти за власними кресленнями[205].

Ансамбль бандуристок створила в Луцьку солістка Волинського українського театру Ганна Білогуб, одна з перших жінок-бандуристок Західної України. Зі своєю концертною програмою колектив об'їздив усю Волинь і Полісся[206]. Завдяки її виконавській майстерності на Волині утверджувалося професійне інструментальне мистецтво.

Волинь була представлена професійним фортепіанним мистецтвом. Зокрема, ще з 1936 р. бере свої початки сучасна музична школа імені Фредеріка Шопена. Концерти юних музикантів відбувалися з повним аншлагом й отримували схвальні відгуки у пресі. Окрім школи, в Луцьку діяло Волинське музичне товариство, на запрошення якого сюди приїжджало багато відомих тоді артистів. Неодноразово виступали перед волинянами піаністки В. Михайлівська, Ю. Єленковська, І. Ванджарук[207].

Організатором луцького музичного життя був Юзеф Кароль Лясоцький, випускник Варшавської консерваторії. Вершиною діяльності музиканта стало створення симфонічного оркестру, який діяв при Товаристві сприяння театральній культурі на Волині. Ще один симфонічний оркестр було засновано у Волинському українському театрі Певних.

Активно працювали на теренах воєводства вокальні й інструментальні ансамблі, які організували російські емігранти. На початку 1920-х рр. у Здолбунові з ініціативи А. Павлова було створено «Ансамбль кубанських козаків»[208]. Наприкінці 20-х рр. під патронатом Рівненського православного добродійного товариства виник ансамбль балалайок за керівництва С. Дубровіна.

Розмаїття волинської музичної інструменталістики доповнював Волинський оркестр мандоліністів. Із-поміж його виконавців відоме прізвище учителя з Рожищ В. Евальда (1906–1988 рр.).

Своє колоритне мистецтво демонстрували хореографічні колективи волинського краю. Серед тих, хто прославив його в танцювальному мистецтві, був видатний український балетмейстер, хореограф Василь Авраменко (1895–1981 рр.) (рис. 200). Своїм талантом він зумів піднести народні танці на професійний рівень та викликати інтерес і любов до нього не лише в українців, а й усього населення краю. В. Авраменко пропагував українську культуру серед українських юнаків і дівчат, організувавши в 1922–1923 рр. танцювальні гуртки в Кременці, Дубні, Луцьку, Торчині й інших містах краю.

Поряд із концертною діяльністю митець працював над створенням шкіл танцю. Вихованець В. Авраменка І. Козак організував у Луцьку школу дитячого балету. Загалом за десять місяців діяльності В. Авраменка на Волині було засновано п'ять шкіл, у яких діти навчалися танцювального мистецтва. Через переслідування польської

[205] Українська гімназія в Луцьку. Спогади. Луцьк : MEDIA, 1998. 219 с.

[206] Волинське слово. 1937. 31 жовт.

[207] Історія заснування Луцької музичної школи. URL: https://www.hroniky.com/articles/view/447-istoriia-zasnuvannia-lutskoi-muzychnoi-shkoly-dovoienna-diialnisti1 (дата звернення: 25.08.2021).

[208] Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Рівненське повітове староство. 1919–1939 рр. Оп. 18. Спр. 410. Заяви приватних осіб про видачу дозволів на відкриття театрів, друкарень, організацію вечорів. 1921–1922 рр. 412 арк.

поліції «за пропаганду патріотичних мотивів» В. Авраменко змушений був емігрувати до Чехословаччини, відтак до Канади, США[209].

Рис. 200. Василь Авраменко – український балетмейстер, хореограф, актор, кінорежисер, педагог, «батько українського танцю»

Джерело: енциклопедія Сучасної України

Там він засновував гуртки українського народного танцю, проводив численні концерти. 1931 р. маестро організував грандіозний виступ у нью-йоркській Метрополітен-опері за участі 500 танцюристів і 100 хористів, а 1935 р. виступав із концертною програмою в Білому домі[210]. Професійна праця хореографа стала своєрідною «волинською академією танцювального мистецтва».

Яскраве, самобутнє, колоритне явище уособлює в собі художньо-образотворча спадщина міжвоєнної Волині. Перебуваючи у порівняно відкритому європейському культурному просторі, волинські митці об'єднувалися у професійні спілки для духовного взаємозбагачення та захисту соціальних інтересів.

Живописці волинської школи образотворчого мистецтва активно опановували різні техніки та стилі відображення дійсності, сприяли формуванню такого самобутнього мистецького явища, як «волинський Ренесанс». Демонструючи свої надбання на регіональних і міжнародних виставках, вони здобували визнання з-поміж фахівців і шанувальників живопису Варшави, Кракова, Праги, Берліна й інших європейських міст (рис. 201).

Помітним явищем у розвитку образотворчого мистецтва не лише України, але і Європи став гурток «Спокій», який ініціювали волиняни – студенти варшавської школи образотворчого мистецтва 1927 р. Упродовж 11 років (1927–1938 рр.) його члени організували 13 мистецьких виставок у Варшаві, дві з них пересувні на Волині. Велику зацікавленість у художніх колах викликали репрезентовані на VIII мистецькій виставці в столиці Польщі (1935 р.) зразки волинських народних килимів. Неодноразово молоді художники Н. Хасевич, М. Букатевич, П. Мегик й інші брали

[209] Архів Василя Авраменка у Києві. *Родовід*. 1994. № 7. С. 107–109.

[210] Там само.

участь у виставках Асоціації незалежних українських митців (АНУМ) у Львові та української графіки в Празі й Берліні[211] (рис. 202).

Рис. 201. Відкриття в Луцьку виставки «Польські пейзажі», організованої Волинським краєзнавчим товариством і опіки над пам'ятками. Воєвода Г. Юзевський (х), його дружина Юлія (1), яка на цій виставці презентувала низку своїх картин, голова товариства, інженер Францішек Ксєнжопольський (2), віцевоєвода Юзеф Слєшинський (3), секретар товариства, інженер Юзеф Романовський (4)

Джерело: Національний цифровий архів Польщі

Рис. 202. Ніл Хасевич із товаришами. Зліва направо: П. Мегик, Н. Хасевич, Б. Монкевич, М. Щербак. Варшава, початок 1930-х рр.

Джерело: https://localhistory.org.ua/texts/statti/z-avtomata-striliati-ne-mozhu-moia-zbroia-rizets-zhittia-v-kolorakh-krovi-i-chornila-nil-khasevich/

[211] Яців Р. Ідеї, смисли, інтерпретації образотворчого мистецтва: українська теоретична думка XX ст. Львів : ЛНАМ ; Ін-т народознавства НАН України, 2012. 829 с.

У червні 1935 р. члени «Спокою» влаштували виставку в Луцьку, де представили найкращі твори українських митців. Талановитою і неординарною особистістю, графіком європейського рівня став багаторічний секретар гуртка Ніл Хасевич (1905–1952 рр.). Свої фахові навички він удосконалював у мистецькій школі при Академії мистецтв у Варшаві. Н. Хасевича як талановитого художника визнали в мистецьких колах Австрії, Бельгії, Канади, США, Угорщини, Нідерландів, Фінляндії. Його творчість була представлена графікою, екслібрисами на верніса-жах у Львові, Празі, Лос-Анджелесі, Чикаго, Берліні та високо оцінена критикою і глядачами (рис. 203).

Рис. 203. Ніл Хасевич. Автопортрет, 1945 рік

Із-поміж талановитих митців «Спокою» був і добре відомий у художніх колах Волині уродженець міста Любомль Микола Букатевич (1907–1985 рр.). Його твори, зокрема пейзажі, портрети, натюрморти, тематичні картини, експонували на виставках у Варшаві.

Свою сторінку в історію мистецького руху Волині вписав художник, педагог-новатор, архітектор, уродженець Кавказу з грецьким і російським корінням Георгій Косміаді (1886–1967 рр.) (рис. 204). Учень відомих російських живописців В. Сєрова та Є. Хруслова, організовував мистецькі виставки своїх й учнівських робіт у Рівному, Луцьку, Кракові, Варшаві. На Всесвітній виставці дитячих робіт у Парижі 1937 р. Західну Україну й Волинь представляли 68 малюнків його вихованців[212]. Яскраві зразки вітчизняного та світового модерну увиразнюють полотна Г. Косміаді «Білі свічки», «Чорне небо», «Два хрести біля ставка», «Дві берези».

[212] Кириллова Л. Визуальные рецепции: вебсайт. URL: www.vip.rv.ua/main.php

Рис. 204. Георгій Косміаді – український художник, архітектор, викладач
Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki

Завдяки таланту художника Гаврила Остапенка (1892–1971 рр.) маємо можливість поглянути на Луцьк у минулому й порівняти, як змінилося місто. Його справедливо називали «художником міста». Серед численних творів автора – зображення Луцька, міських парків, алей, архітектурних пейзажів і заміських краєвидів.

У здобутку іншого волинського художника Володимира Караваєва (1889–1975 рр.) – оригінальні акварелі, ескізи, живопис. Особливо цінні у картинах самодіяльного художника зі с. Степані Рівненського повіту Степана Чуприни (1915–1991 рр.) зображення пам'яток архітектури. Оживали на його полотнах почуті митцем історії в піснях, легендах, переказах.

Значущим осередком малярства став Кременець. 1935 р. при Кременецькому ліцеї був створений художній центр[213]. На заняттях вивчали методику малювання, малярство, графіку, топографію, орнамент, естетику, проєктування театральної декорації тощо. 1937 р. тут було створено канікулярну художню студію, в якій викладали випускники провідних польських мистецьких академій – Варшавської, Краківської, Вроцлавської. Результат такої масштабної діяльності художників був неперевершений. Жодна виставка довоєнного часу не обходилася без кременецьких пейзажів. Різні за жанрами й технічним виконанням твори й сьогодні дають унікальну можливість для осмислення художніх традицій польського малярства. Нині їх можна побачити у фондах Кременецького краєзнавчого музею (ККМ), музеях Кракова, Варшави, Любліна, Вроцлава та приватних збірках[214].

[213] Lam W. Rysunkowe ognisko wakacyjne w Krzemieńcu. *Glos plastyków*. 1938. № 6. S. 136.

[214] Mędrzecki W. Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym. 332 s.

Упродовж міжвоєнного двадцятиліття на Волині існувало два польські й один український театри: Луцький міський театр імені Юліуша Словацького (1924–1926 рр.) (рис. 205), Волинський український театр (1929–1939 рр.) та пересувний Волинський театр (1930–1939 рр.).

Рис. 205. Фото зі спектаклю «Король Арлекін» польського театру імені Ю. Словацького. У центрі в кріслі сидить директор театру Александер Родзевич у сценічному костюмі

Джерело: Національний цифровий архів Польщі

Міський театр імені Ю. Словацького відкрився 15 листопада 1924 р. й існував упродовж двох сезонів до 26 травня 1926 р. Був зачинений через велику заборгованість. Серед акторів, що тут працювали, варто назвати Марію Щенсну, Юзефа Конрада, Владислава Рачка-Совинського, Гелену Ордон, Марію Чайковську, Тадеуша Пшиставського. У репертуарі переважали п'єси польських авторів, здебільшого комедії. Виставляли твори О. Фредра («Дівочі обітниці», «Помста»), Т. Рітнера («В маленькому будинку»), Г. Запольської («Їх четверо», «Жабуся»), М. Балуцького («Велика риба») й ін.

Волинський український театр виник 1928 р. як аматорський драматичний гурток і з часом перетворився у професійний театр. Упродовж усього часу існування (до 1939 р.) посаду директора у ньому обіймав Микола Певний (рис. 206).

ВУТ переслідував завдання пробудження серед українського населення патріотичного національного духу: *«Почуття гонору, наївна віра, своєрідне поняття обов'язку, солідарність громади – усе це разом створює зміст українського народнього життя на протязі віків (...). Відтворені ролі – це правдива художня галерея історичних і побутових*

типів, по яких пізнаємо наше національне і внутрішнє "я"»[215]*. «Коли немає своєї національної школи, тоді її заступає книжка, преса, штука*[216]*. І в той час, як друковане слово впливає опосередковано, живе слово, що лунає зі сцени, устами історичних чи побутових постатей, впливає безпосередньо, формуючи розпорошену чи нескристалізовану національну думку та надаючи їй певний позитивний зміст»*[217].

Рис. 206. Микола Певний із артистками Волинського українського театру
Джерело: Укрінформ

Утіленням цих планів стали такі постановки, як-от: «Невольник» М. Кропивницького (за Т. Шевченком)[218], «Циганка Аза» М. Старицького[219], «Сорочинський ярмарок» (народна оперета за М. Гоголем), «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, «Наталка Полтавка» (оперета І. Котляревського, муз. М. Лисенка), «Пошились у дурні» М. Кропивницького[220], «Вельможна пані Кочубеїха» (історична драма С. Черкасенка)[221] й ін. Особливою подією стала постановка опери М. Аркаса «Катерина» (за Т. Шевченком)[222]. Зрідка на сцені з'являлися п'єси сучасних європейських драматургів, наприклад, «Дурень» Л. Фульдта[223], «Темна пляма» М. Кадельбурга[224].

[215] Українська нива. 1934. № 3. С. 3. Збережено мову оригіналу.
[216] штука – полонізм, мистецтво.
[217] Українська нива. 1936. № 13. С. 2.
[218] Волинське слово. 1937. № 1. С. 10.
[219] Волинське слово. 1939. № 6. С. 2.
[220] Держархів Волинської обл. Ф. 200. Оп. 1. Од. зб. 2. Арк. 51–62.
[221] Волинське слово. 1938. № 33. С. 4.
[222] Українська нива. 1933. № 1–2. С. 6.
[223] Українська нива. 1935. № 1–2. С. 3–6.
[224] Волинське слово. 1937. № 36. С. 4.

Трупа Волинського українського театру була, як на тодішні часи, великою. 1936 р. вона складалася, разом із чотирма музикантами і технічним персоналом, із 32-х осіб[225]. Це було потрібно, адже український побутовий репертуар вимагає задіяності багатьох артистів. За весь час існування театру найбільше відзначилися такі актори, як-от: М. Певний, Ю. Шафарчук, О. Неделко, М. Лісовик, П. Зботанів, П. Куліш, Н. Певна (рис. 207), Г. Крих, й ін. Окремо варто згадати про акторське подружжя Ніни та Миколи Певних. Як актор М. Певний був найдосвідченішим серед колег із ВУТ. Театральну освіту він отримав на курсах Райгофа в Петрограді. Із 1921 р. до 1925 р. працював актором театру товариства «Просвіта» в Ужгороді під керівництвом видатного українського актора Миколи Садовського. Упродовж 1925–1927 рр. – директор цього театру[226]. Одначе через директорські та режисерські обов'язки М. Певний не зміг у Волинському театрі реалізуватись як актор настільки повно, наскільки це вдалося дружині Ніні, у доробку якої були ролі циганки Ази, жидівки з «Вія», Цвіркунихи, матері з «Катерини», Мірандоліни й ін.[227]

Рис. 207. Провідна актриса Волинського українського театру Антоніна (Ніна) Певна – дружина директора ВУТ

Джерело: http://kobza.com.ua/ukrajinska-rodyna-surgut/

Пересувний Волинський театр існував із вересня 1930 р. до червня 1939 р. Впродовж цього періоду офіційна його назва декілька разів змінювалася: Волинський воєводський театр із розташуванням у Луцьку (друга пол. 1930 р. – перша пол. 1931 р.), Польський театр імені Ю. Словацького на Волині (друга пол. 1931 р. – 1934 р.), Волинський театр імені Ю. Словацького (1935–1939 рр.).

[225] Українська нива. 1936. № 13. С. 2.

[226] Держархів Волинської обл. Ф. 200. Оп. 1. Од. зб. 2. Арк. 47.

[227] Українська нива. 1934. № 3. С. 3.

Цей театр діяв під опікою воєводи, органів самоуправління й опікунських громадських організацій, зокрема Товариства польського театру, яке виникло 1931 р., а із 1933 р. – Товариства підтримки театральної культури на Волині. До складу правління цих організацій входили представники місцевої влади, підприємці, банкіри, юристи, викладачі. Із кожним новим сезоном матеріальне становище театру покращувалося. Базою Волинського театру вважався Луцьк, тут містилась адміністрація, відбувалися репетиції, прем'єри. Після прем'єри актори вирушали в об'їзд по містах Волині, а із 1933 р. – ще й Полісся та Люблінщини. У другій половині 1930-х рр. театр відвідав понад 30 міст. Надходження від вистав покривали понад 80 % затрат, що було великою рідкістю серед тодішніх театрів.

Директорами пересувного Волинського театру працювали Галина Галл і Чеслав Збежинський (1930–1931 рр.), Олександр Родзевич (1931–1938 рр.), Януш Страхоцький (1938–1939 рр.). Обов'язковими були однорічні контракти з акторами, тому склад трупи не можна назвати стабільним. У театрі працювали вихідці з інституту «Редути» та Державного інституту театрального мистецтва. Незважаючи на таку плинність, завжди було декілька акторів, що грали кілька сезонів підряд. У першій половині 30-х рр. основою театру були Софія Славинська, Ядвіга Оконська, Мечислав Зонер і Кароль Лещинський, а наприкінці – Клара Сарнецька, Ірина Влодзимерська, Софія Славинська, Едвард Фертнер, Пйотр Орловський, Станіслав Пужицький. Більшу частину свого творчого життя волинські актори проводили у залізничних вагонах, мандруючи по містах. У постановках Волинського театру брали участь і такі «зірки» тодішньої польської сцени, як Ванда Семашкова (1931, 1934 рр.), Марія Пшибилко-Потоцька (1933 р.), Станіслава Висоцька (1934 р.).

На помостах театру найчастіше з'являлися польські комедії О. Фредра, Г. Запольської, Т. Ріттнера, а також сучасних драматургів: С. Кеджинського, Й. Шанявського, А. Гжимала-Седлецького, В. Пежинського, М. Ясножевської-Павліковської й ін. Із класиків польської драми ставили твори К. Ростворовського, С. Виспянського, С. Жеромського і, звичайно, покровителя театру Юліуша Словацького. Зі світової класики в театрі ставили твори А. Дюма, Мольєра, В. Шекспіра, П. Бомарше, Б. Шоу, Е. Ростана, Г. Ібсена. Спектакль за твором Ф. Лосе «Король Арлекін» став прапрем'єрою цієї драми у Польщі. Не відмовлялися від французьких, італійських, угорських комедій[228].

Волинський український театр і польський Волинський театр стали найважливішими колективами воєводства 1930-х рр. Обидва користувалися популярністю серед місцевого населення. У художньому сенсі польський театр керувався модерними тенденціями, тоді як український залишався консервативнішим. Польський волинський театр орієнтувався на різнонаціональних міських глядачів; аудиторія ж Волинського українського театру складалася переважно з українських селян. Для акторів робота у цих колективах була фізично виснажливою через постійні переїзди, відсутність у воєводстві належної інфраструктури.

Картина театрального життя міжвоєнної Волині неможлива без згадки про гастролі немісцевих колективів. Усе Волинське воєводство – від густозаселених

[228] Кучерепа С.М. Польський театр на Волині. Луцьк, 2005. 116 с.

південних до малолюдних поліських повітів було помережене гастрольними маршрутами театрів різного творчого рівня. Край відвідували популярні й знамениті польські та єврейські, українські й російські театральні трупи. Тут гастролювали Варшавський художній театр-ідиш під керівництвом Іди Каміньської (WIKT), видатний єврейський театр малих форм «Арарат», театр «Загран» Гардта Герша[229], легендарний польський актор Людвік Сольський[230], польський авангардний театр «Редута»[231], трупа Кароля Адвентовича[232], Львівський український театр Йосипа Стадника, колектив Олександра Залеського, наддніпрянські мандрівні театри Івана Городничого-Огородникова та Родіона Бугайова-Полтавченка, Віленський театр акторів російської драми «ТАРД», мандрівний театр Володимира Шубінова[233] та інші. Окрім цього, сюди нерідко приїздили антрепризи з позбавленим художньої вартості репертуаром, більше зорієнтованим на комерційний успіх[234].

Популярними були аматорські театральні постановки, які стали важливим чинником національної самоідентифікації українців регіону. Активність у цьому проявляли волинські «Просвіти». Так, 1928 р. 117 філій луцької «Просвіти» відіграли 238 вистав[235]. У Луцьку, Рівному, Кременці існували музично-драматичні секції товариства, які насправді стали аматорськими театральними гуртками. Особливих успіхів досягла луцька секція. 31 січня 1927 р. було створено «Товариство українських артистів при Луцькій повітовій Просвіті»[236], яке стало основою Волинського українського театру[237].

Широку діяльність розгорнув упродовж 1928–1937 рр. гурток при Кременецькій «Просвіті». Високу якість постановок забезпечував Григорій Березовський – відомий український актор, режисер і новатор сцени. Акторську майстерність він здобув у театрі Миколи Садовського[238]. 1928 р. з нагоди 50-літнього ювілею Г. Березовського театр успішно поставив у Кременці «Примари» Г. Ібсена[239]. До цього моменту просвітянські драматичні гуртки не виходили за межі українського класичного репертуару. Вони виставляли твори М. Старицького, М. Кропивницького, І. Котляревського й ін. При рівненській «Просвіті» діяли курси режисерів під керівництвом П. Зінченка. Випускники цих курсів керували драматичними гуртками в багатьох селах і містечках повіту[240].

---

[229] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Волинське воєводське управління. Оп. 9. Спр. 1075. Звіти старост про гастролі театрів та артистичних груп. 1928–1930 рр. 122 арк.

[230] Przegląd Wołyński. 1926. № 21. S. 5.

[231] Ziemia Wołyńska. 1929. № 14. S. 6; Reduta na Wołyniu. *Wołyń*. 1933. № 30. S. 4.

[232] Ziemia Wołyńska. 1929. № 10. S. 5.

[233] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 9. Спр. 1075.

[234] O dobry teatr dla Wołynia. *Zemia Wołyńska.* 1929. № 43. S. 1–2.

[235] Кучерепа М. «Просвіта» на Волині у міжвоєнний період (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.). *«Просвіта» на Волині: минуле і сучасне* : зб. наук. ст., док. і матеріалів / за ред. В.К. Барана. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. С. 17.

[236] Держархів Волинської обл. Ф. 54. Оп. 1. Спр. 126. Арк. 2.

[237] Там само. Арк. 5.

[238] Мистецтво України : біогр. довід. / за ред. А.В. Кудрицького. Київ : Укр. енциклопедія, 1997. С 25.

[239] Українська громада. 1928. № 19. С. 2–3.

[240] Бухало Г. «Просвіта» сіяла світло. Сторінки історії рівненської «Просвіти», 1917–1928, 1942–1944. Рівне, 1994. С. 24–25.

Із 1928 р., коли в межах «волинської політики» воєводи Г. Юзевського «Просвіти» почали витіснятися «Просвітянськими хатами ВУО», аматорські драматичні гуртки у селах і містах за давньою звичкою ототожнювали себе з «Просвітянськими хатами» і називалися «аматорськими гуртками ВУО». Саме тоді за підтримки сенатора Інокентія Гловацького активізувались аматорські гуртки Здолбунівщини, де неодноразово відбувалися «Конкурси аматорських гуртків ВУО»[241]. Неабияку активність у театральній самодіяльності проявляли поляки. Аматорські колективи виникали при державних установах й у військових осадах. Так, 1922 р. в Ковелі з'явилися «Драматичний гурток держслужбовців» (1924 р. перейменований на «Артистичний відділ Товариства опіки над кресами») та «Драматичний гурток залізничників»[242]. У Луцьку впродовж 1922–1924 рр. діяв «Польський драматичний колектив». Керівником театру був Владислав Гарловський[243]. У воєводстві діяли єврейські аматорські колективи. Активність демонструвало товариство допомоги бідним та хворим євреям «Лінас Хацедек» і культурно-освітнє товариство «Тарбут»[244]. У Рівному та Кременці існували російські драматичні гуртки[245]. Аматорські постановки здійснювали й члени товариства «Чеська бесіда»[246], Чеського клубу, «Чеської шкільної матиці на Волині»[247].

Краєзнавчі та наукові товариства. У культурному житті Волині помітний слід залишили громадські краєзнавчі та наукові товариства. Так, 1927 р. в Луцьку під керівництвом Ф. Ксенжопольського було засноване Волинське товариство краєзнавців і охорони пам'яток старовини[248]. Воно проводило інвентаризацію та фотографування історичних пам'яток, лекції з історії Волині, нагромаджувало пам'ятки для власного музею, охороняло стародавні споруди й пам'ятники, організовувало краєзнавчі виставки, експедиції та екскурсії, засновувало бібліотеки, видавало власний часопис[249].

1935 р. з'явилося Волинське товариство приятелів наук. Його заснували редактор краєзнавчого часопису «Rocznik Wołyński» («Волинський щорічник») (рис. 208) Якуб Гоффман (рис. 209) і волинський віцевоєвода Юліуш Слєшинський[250], яке об'єднувало майже 100 членів[251]. Товариство ставило перед собою такі завдання: 1) популяризувати на Волині історико-краєзнавчі та пам'яткознавчі дослідження; 2) опрацьовувати архівні зібрання; 3) організовувати видавничу діяльність; 4) проводити наукові засідання; 5) збирати матеріали для польських музеїв; 6) здійснювати наукову підтримку дослідників. Діяльність товариства регламентувалась у чотирьох комісіях: природничій, гуманістичній, господарчій і музейно-бібліотечній[252].

---

[241] Українська нива. 1934. № 30. С. 3.

[242] Dziennik Wołyński. 1924. № 9. S. 2.

[243] Życie Wołynia. 1924. № 12. S. 9.

[244] Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 411. Арк. 291–317.

[245] Ткачов С. Російський театр у міжвоєнній Польщі. URL: http://www.mochola.org/russiaabroad/tkachov1.htm

[246] Держархів Рівненської обл. Ф. 30. Оп. 18. Спр. 411. Арк. 344.

[247] Там само. Ф. 158. Оп. 2. Спр. 101. Арк. 7–38.

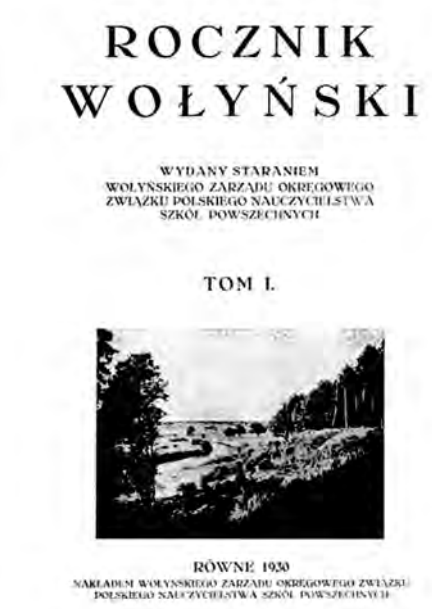
[248] Держархів Волинської обл. Ф. 46. Оп. 2. Спр. 1842. Арк. 12.

[249] Там само. Арк. 7–8.

[250] Zieniewicz E. Losy i drogi. Setna rocznica urodzin Jakuba Hoffmana (1896–1996). *Dziennik Kijowsk*i. 1996. № 6.

[251] Дублянський А. Волинське товариство приятелів науки. *Українська нива.* 1936. 13 верес.

[252] Держархів Рівненської обл. Ф. 160. Оп. 1. Спр. 75. Арк.12.

ROCZNIK
WOŁYŃSKI

WYDANY STARANIEM
WOŁYŃSKIEGO ZARZĄDU OKRĘGOWEGO
ZWIĄZKU POLSKIEGO NAUCZYCIELSTWA
SZKÓŁ POWSZECHNYCH

TOM I.

RÓWNE 1930
NAKŁADEM WOŁYŃSKIEGO ZARZĄDU OKRĘGOWEGO ZWIĄZKU
POLSKIEGO NAUCZYCIELSTWA SZKÓŁ POWSZECHNYCH

Рис. 208. Обкладинка першого тому «Волинського щорічника» ("Rocznik Wołyński"), 1930 р.

Рис. 209. Якуб Гофман – польський освітній діяч, краєзнавець, організатор досліджень у галузях історії, етнології, історичної бібліографії Великої Волині

Джерело: фото з сайту «Історична Волинь»

Важливою подією стало відкриття 16 червня 1929 р. Волинського музею під час офіційного візиту на Волинь президента Речі Посполитої Ігнація Мосціцького[253] (рис. 210). Музей отримав статус регіонального, діяльність якого поширювалася

[253] Волинський краєзнавчий музей (Друковані матеріали, № 34235). Арк. 2–3.

на усе Волинське воєводство[254]. Керувати новоствореним музейним закладом запросили відомого польського етнографа, колекціонера, музеєзнавця О. Прусевича. Музей поділявся на фахові відділи – природничий, археологічний, історико-мистецький й етнографічний, на чолі яких стояли хранителі[255].

Рис. 210. Г. Юзевський супроводжує Президента Польщі Ігнація Мосціцького по Волині, село Піща Любомльського повіту. 23 червня 1929 р.

Джерело: Національний цифровий архів Польщі

Упродовж міжвоєнного періоду діяли суперечливі чинники розвитку культурно-мистецького життя поліетнічної Волині. З одного боку, тут відчувався тягар асиміляторської політики Польщі, а з іншого – жителі користувалися певними демократичними правами та свободами, що сприяло розвитку культури краю в загальноєвропейському культурному просторі.

Волинський воєвода Г. Юзевський створював сприятливі умови для пожвавлення національно-культурного життя поляків і українців. Водночас діяльність місцевих українських театральних колективів сприяла зростанню національної свідомості волинян. Театральне життя Волинського воєводства було важливим, невід'ємним складником громадсько-політичного життя регіону. Театральне мистецтво делікатно згладжувало болісні міжнаціональні розбіжності міжвоєнної Волині.

Музично-хорове й хореографічне мистецтво Волині 1920–1930-х рр., представлене аматорськими, професійними колективами українців, поляків, євреїв та інших етнічних меншин краю, відіграло вагому роль у їхньому прилученні до зразків світового мистецтва та збереженні власних культурних традицій.

[254] Archiwum Akt Nowych. Zesp. 14. Sygn. 7006. K. 46.

[255] Ibidem. K. 8.

РОЗДІЛ 9
ДРУГА СВІТОВА ВІЙНА НА ВОЛИНІ (1939–1945 рр.)

9.1. Волинь у 1939–1941 рр.: радянізація, репресії й опір радянському тоталітаризму

«Золотий вересень» на Волині. 1939 р. Західна Україна, зокрема Волинь, опинилися в епіцентрі міжнародної політики. Українці, позбавлені реального права самостійно вирішувати свою долю, стали заручниками політичної гри, яку вели Німеччина, СРСР, Велика Британія, Франція, Італія, Угорщина, Румунія й інші держави. Серед них найбільшу зацікавленість в українській проблемі проявляли нацистська Німеччина й більшовицький СРСР. Фюрер намагався розширити за рахунок українських земель «життєвий простір», а Сталін – використати «українську карту» як один із дієвих засобів експорту комуністичної революції. СРСР і Німеччина, зацікавлені в ревізії Версальської системи, враховуючи перебування українських етнічних територій у складі Польщі й нерівноправне становище українців у цій державі, намагалися чинити тиск на Варшаву. Дипломатична гра завершилася 23 серпня 1939 р. в Москві підписанням двох доленосних документів: радянсько-німецького договору про ненапад і таємного додаткового протоколу до нього про розмежування сфер впливу (рис. 211). У такий спосіб одночасно було визначено долі поляків та західних українців, причому вже вкотре без їхньої згоди й участі. Московські угоди безпосередньо стосувалися Волині. Зокрема, пункт 2 таємного додаткового протоколу визначив розмежування сфер впливу СРСР і Німеччини. У ньому записано: *«У випадку територіально-політичної перебудови областей, які належать Польській державі, кордон між сферами впливу Німеччини і СРСР буде проходити приблизно по лінії рік Нарва, Вісла і Сан.*

Питання, чи є бажання обох сторін зберегти Польщу як незалежну державу і якими будуть кордони цієї держави, може бути з'ясоване тільки впродовж подальшого розвитку політичних подій. У будь-якому випадку, обидва уряди зобов'язуються вирішувати ці питання шляхом дружньої згоди»[1].

Тобто радянсько-німецькі домовленості 23 серпня 1939 р. – фактична змова Сталіна з Гітлером щодо поділу Європи, отже й початку нової світової війни. 1 вересня німецька армія вдерлась у Польщу, розпочавши проти неї воєнні дії. Варто зауважити, що у польському війську українці, зокрема волиняни, становили 10–15 % її особового складу. Війна для українців розпочалася 1 вересня 1939 р., які в рядах польського війська чинили опір нацистським нападникам.

[1] Цит. за: Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади: у 3 т. Львів, 1996. Т. І: 1939–1945 рр. С. 45.

Рис. 211. Під час підписання у Москві пакту Ріббентропа-Молотова. 23 серпня 1939 р. Зліва направо: зав. юридичного відділу МЗС Німеччини Фрідріх Ґаусс, Йоахім фон Ріббентроп, Йосип Сталін та В'ячєслав Молотов

Джерело: https://novapolshcha.pl/article/dogovir-stalina-i-gitlera/

Незважаючи на масовий героїзм польського війська, німецькі війська просувалися дуже швидко на схід Польщі. Невдовзі вони з'явилися і на українських землях. Так, уже в середині вересня Луцьк й інші волинські міста були піддані бомбардуванню німецької авіації[2]. Передові частини вермахту підійшли до Львова, Володимира-Волинського, Устилуга й інших західноукраїнських міст.

Радянський Союз терміново став перекидати до польського кордону десятки дивізій. Військові ради Київського (КОВО) і Білоруського (БОВО) особливих військових округів отримали наказ до кінця дня 16 вересня 1939 р. потайки зосередитись і бути готовими до рішучого наступу, щоб блискавичним ударом розгромити війська противника. На території КОВО зосереджувалися три ударні групи. Шепетівська група під командуванням комдива І. Совєтнікова мала наступати в напрямку Рівне–Луцьк і під кінець 17 вересня оволодіти районом Рівне–Дубно, а наступного дня – районом Луцька і далі наступати на Володимир-Волинський[3].

Уранці 17 вересня радянські війська перейшли державний польсько-радянський кордон (рис. 212). Ці дії були повністю узгоджені з Німеччиною. Саме тому війська Рейху так і не зайняли Волинь, хоча цілком встигали це зробити. О 7:00 год. того ж дня керівник генштабу вермахту Франц Гальдер видав наказ німецьким військам зупинитися на лінії Львів–Володимир-Волинський–Брест–Білосток. Польським військам дано наказ: опору Червоній армії не чинити. Тому боїв польських військ

[2] Архів управління СБУ у Волинській області (далі – Архів УСБУ у Волинській обл.). Ф. П. Спр. 6216. Арк. 17.

[3] Див.: Grzelak Cz.K. Kresy w czerwieni 1939. Agresja Związku Sowieckiego na Polskę. Warszawa, 2008. S. 180–182.

із радянськими було небагато. Зафіксовано лише близько 40 випадків незначних бойових сутичок польського війська та прикордонних патрулів із Червоною армією під Колками, Володимиром-Волинським, Ковелем, Шацьком. Коли радянські літаки появилися над Верхівськими й Обзирськими лісами, що у Камінь-Каширському районі, де дислокувався польський полк, то весь його особовий склад покидав майно та зброю і порозбігався у різні боки. Пізніше цю зброю позбирали для себе жителі навколишніх сіл[4]. Без бою здалися бійцям Червоної армії польські військові поблизу села Новини колишнього Порицького району. Червоноармійці, обеззброївши, повели їх під конвоєм до селища Порицьк[5].

Рис. 212. Колони радянської піхоти перетинають кордон із Польщею 17.09.1939 р.
Джерело: Narodowe Archiwum Cyfrowe

Вступаючи на західноукраїнські землі, радянські власті розраховували на підняття тут українським населенням збройного повстання (рис. 213). Так, у листівці-відозві командувача Українського фронту С. Тимошенка від 17 вересня 1939 р., що розкидали з літаків над територією західноукраїнських земель, ішлося: *«Зброєю, косами, вилами і сокирами бий вічних ворогів – польських панів»*[6]. Проте прямий заклик більшовиків підняти західноукраїнське суспільство на повстання залишилися нереалізованими. У 20-х числах вересня 1939 р. німецькі й радянські війська зустрілися. Солдати двох армій обмінювалися цигарками, офіцери пригощали один одного пивом (рис. 214).

[4] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 5576. Арк. 278.

[5] Там само. Арк. 214.

[6] Кучерепа М., Вісин В. Волинь: 1939–1941 рр. : навч. посіб. Луцьк : Волин. обл. друкарня, 2005. С. 31–32; Боротьба за державність України (1917–1993 рр.). Львів, 1994. С. 95.

Рис. 213. Радянський плакат, де пропагується ідея «визвольного походу»
Джерело: https://2.bp.blogspot.com/-4oJNbojWYrQ/VpOL

Рис. 214. Військовослужбовці Червоної армії та вермахту діляться враженнями про спільний розгром Польщі. Вересень 1939 р.
Джерело: Укрінформ

22 вересня 1939 р. в Гродно, Пінську, Перемишлі, Бресті та низці інших міст відбулися спільні паради союзних військ на честь перемоги над польською державою. Німеччина називала ці урочистості «парадами переможців», СРСР – «парадами дружби» (рис. 215–217).

Рис. 215. Брест, 22 вересня 1939 р. Німецький генерал Гайнц Гудеріан і радянський комбриг Семен Кривошеїн під нацистським прапором зі свастикою
Джерело: Український інститут національної пам'яті

Рис. 216. Спільний парад вермахту і Червоної армії у Бресті 22 вересня 1939 р. На трибуні – німецький генерал Гайнц Гудеріан і радянський комбриг Семен Кривошеїн
Джерело: Федеральний архів Німеччини

Рис. 217. Фрагмент параду в Бресті 22 вересня 1939 р. Радянська танкова колона проходить повз групу німецьких мотоциклістів. На передньому плані – «командирський» танк Т-26 зразка 1933 р. з поручневою антеною

Джерело: Euronews

Після успішного розгрому Польщі 28 вересня у Москві між СРСР і Німеччиною був підписаний договір про дружбу і кордони, який визначив кордон між цими державами по т. зв. лінії Керзона. Більшість західноукраїнських земель опинились під контролем СРСР. Ці територіальні зміни серйозно вплинули на українське політичне життя. Украй негативно до цих змін поставились українські націоналісти. Так газета «Тризуб» (Париж) із цього приводу писала: *«...Ми мусимо ясно розуміти, що перемога Сталіна – Гітлера – це кінець всім ще нині вільним та незалежним державам, це зміцнення тих кайданів, у які заковано наш народ»*[7].

23 вересня Червона армія зайняла всю територію Волині. Її прихід волиняни зустріли по-різному (рис. 218). Частина населення – тріумфальними арками з національними синьо-жовтими прапорами, квітами, вважаючи радянські війська їхніми визволителями з-під гніту польської держави[8]. Це було і великим святом, і водночас сподіванням на кращу долю. Волиняни мали надію, що визволителі принесуть у їхній край справедливий правопорядок, повагу до місцевих звичаїв. Але чимало людей зустріли їх із недовірою, сумнівом, а то й просто вороже. Вони добре розуміли, що несе для народу Червона армія під гаслами визволення. Річ у тім, що волинянам було добре відомо про голод 1932–1933 рр., масові репресії, важке матеріальне становище радянських українців, русифікацію й інші негативні явища, про які розповідали за польських часів газети та втікачі з «радянського раю».

[7] Тризуб (Париж). 1939. 10 груд.

[8] Див.: Гулай В.В. Вступ Червоної армії в Західну Україну у вересні 1939 р. в оцінці етнополітичних спільнот. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 20. С. 33. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vnv__2013__20__5

Рис. 218. Волиняни зустрічають Червону армію. Червоноармійці роздають радянські газети. Вересень 1939 р.

Джерело: фото з фондів Волинського краєзнавчого музею

Першими зорієнтувались у ситуації колишні члени ліквідованої Сталіним 1938 р. Комуністичної партії Західної України. У містах і селах Волинського воєводства колишні члени КПЗУ почали створювати революційні комітети. Зокрема, у селі Любитів Ковельського повіту 18 вересня 1939 р. було обрано ревком на чолі з членом КПЗУ С. В'юном[9]. Ревкоми у Луцьку, Ковелі, Рівному, Здолбунові й інших населених пунктах почали формувати загони червоної гвардії.

Відновив свою роботу підпільний Локачинський райком КПЗУ. На першому ж засіданні ухвалено рішення про вихід із підпілля. Райком провів мітинг, на якому постановили роззброїти місцеву поліцію та створити свою – народну міліцію. Коли райкомівці повели натовп до комендатури, то поліція з кулемета дала попереджувальну чергу і мітингарі порозбігалися. Наступного дня райкомівці створили ревком, першою постановою якого була ухвала про створення «робітничо-селянської гвардії».

Другою постановою ревком проголосив у Локачах радянську владу. Всі органи польської влади оголошувалися ворожими українському народу й розпускалися. Польська поліція взяла з-поміж сімей ревкомівців заручників. Ревкомівці заблокували приміщення комендатури, також взяли заручників з-поміж членів родин польських поліцаїв. Після переговорів сторони дійшли порозуміння, усі заручники були звільнені. Польські поліціянти склали зброю та покинули містечко[10]. Новостворена локачинська влада забезпечувала порядок у регіоні, були прийняті заходи, спрямовані на захист польських осадників і членів їхніх сімей від самосуду українців. Ревком також ухвалив постанову про націоналізацію маєтку графа Шумовського у с. Замличі та польського поміщика у с. Козлів. У Локачах націоналізовано три млини. Але оскільки за старою доброю українською традицією місцеві жителі відразу ж вирушили грабувати

[9] Історія Волині: З найдавніших часів до наших днів / ред. колегія: О.Г. Михайлюк (відп. ред.), Р.А. Арцишевський, Н.В. Бурчак та ін. Львів : Вид-во при Львів. держ. ун-ті видавн. об'єднання «Вища школа», 1988. С. 107.

[10] Бернадський Б. Золотий вересень у Локачах 1939 року. URL: https://lokachi.rayon.in.ua/topics/2615-zolotii-veresen-u-lokachah-1939-roku

покинуті польськими шляхтичами помістя, тому біля усіх націоналізованих об'єктів було виставлено озброєну охорону[11]. Інші новостворені селянські комітети також почали проводити конфіскацію земель і майна приватних аграрних господарств і розподіляти її між собою[12].

Не чекаючи допомоги радянських військ, українці власними силами намагалися поквитатися з поляками. 18 вересня 1939 р. в містечку Степань спалахнуло збройне повстання місцевого українського населення. Повстанці захопили відділення зв'язку. М. Дячук, П. Кромф і Т. Багній вдерлися до поліційної дільниці, де зберігалася зброя[13].

Під час наступу війська Українського фронту інтернували 230–250 тис. вояків Війська польського[14]. Їх безправно утримували в таборах для військовополонених. Частину з них використовували як дармову робочу силу для будівництва дороги Новоград-Волинський–Рівне–Дубно–Львів[15].

Для забезпечення оперативного обслуговування захоплених територій НКВС створив оперативно-чекістські групи (ОЧГ), які разом із загонами червоноармійців-прикордонників стали основою майбутніх карально-репресивних органів на захопленій території. З-поміж іншого перед опергрупами було поставлено такі завдання: негайно зайняти приміщення установ зв'язку (телеграф, телефон, радіостанції та радіовузли, пошти); захопити приміщення державних і приватних банків; розпочати створення агентурно-інформаційної мережі, щоб охопити нею насамперед державний апарат, контрреволюційні, буржуазно-поміщицькі кола та політичні партії; відшукати приміщення, які б відповідали вимогам роботи, забезпечивши їхню охорону й обслуговування тощо[16].

Із приходом Червоної армії в Західну Україну діяльність політичних партій і громадських організацій була заборонена, розпочалися арешти польських, українських і єврейських політичних функціонерів й громадських діячів. Перетворення на новоприєднаних землях мали форсовано трансформувати політичний, соціально-економічний лад, який тут існував, у лад, що утвердився на всій території СРСР. Процес, який стисло можна визначити терміном «радянізація», охопив усі сфери життя населення Західної України, зокрема й Волині. Звісно, його по-різному сприймали мешканці краю. З одного боку, цей процес знаходив підтримку, з іншого – супроводжувався загостренням політичної боротьби.

Радянізація. Новій владі вдалося досить швидко нормалізувати обстановку. Запроваджувалася комендантська година. Під загрозою покарання вимагалося здати зброю, заборонялося змінювати місце проживання, давати притулок стороннім

[11] Там само.

[12] Галуха В. Втрати надбань аграрного сектора міжвоєнної Волині у процесі радянізації (1939–1941 рр.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету*. Рівне, 2006. Вип. 6. С. 30.

[13] Історія міст і сіл Української РСР. У 26 т. Ровенська область. С. 577.

[14] Szcześniak A. Katyń. Tło historyczne, fakty, dokumenty. Warszawa, 1989. S. 37; Bitwy września 1939. Koszalin, 1993. S. 99.

[15] Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 16. Оп. 32. Т. 33. Арк. 97.

[16] Ільюшин І., Пшенніков О. Діяльність оперативно-чекістських груп НКВД у західних областях України (вересень–жовтень 1939 р.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. Київ, 2000. № 2/4 (13/15). С. 424–433.

особам. Починаючи з кінця вересня 1939 р. створювалася озброєна робітнича гвардія, а по селах – озброєні сільські дружини[17]. Робітнича гвардія одночасно виконувала функції судів, виявляла і вилучала зброю, виловлювала офіцерів польської армії, осадників й інших ворогів нового порядку. Впродовж перехідного періоду владу на місцях здійснювали тимчасові органи влади. Військова Рада Українського фронту 3-го жовтня затвердила склад Луцького обласного тимчасового управління, головою якого був призначений секретар Київського обкому КП(б) України В. Бегма[18].

Тимчасові органи влади, маючи у своєму розпорядженні озброєні робітничі загони та сільські дружини, повністю взяли владу до своїх рук. Однак вони не могли вирішити питання про суспільний лад і державну владу. Їх міг розв'язати лише представницький орган народної влади, обраний усім населенням Західної України. Для цього потрібно було скликати Народні збори Західної України (рис. 219). 7 жовтня опубліковано «Положення про вибори до Українських Народних Зборів Західної України»[19], а також постанови про початок підготовки до виборів, які призначалися на 22 жовтня 1939 р.

Рис. 219. Радянський плакат із закликом до депутатів Народних зборів Західної України голосувати за її входження до складу Української РСР. 1939 р. Автор Л. Сенишин

[17] Правда. 1939. 26 сент.

[18] Історія Волині: З найдавніших часів до наших днів. С. 109.

[19] Вільне життя. 1939. 30 жовт.

Більшовицька партія, щоб забезпечити собі перемогу на виборах, провела ретельний відбір кандидатів у депутати. До того ж вибори проходили на безальтернативній основі, у час, коли вже було заборонено діяльність усіх політичних партій, закрито всі українські культурно-освітні та громадські організації. Над пресою встановлювалася жорстка комуністична цензура. Багатьох активних діячів національно-визвольного руху заарештували, а деякі з них змушені були емігрувати.

Проте не все йшло так гладко, як того хотіла нова влада. Члени ОУН, які продовжували діяти в підпіллі, розгорнули контрагітацію, перешкоджали проведенню передвиборчої кампанії. Тому під час виборів у села вводили військові гарнізони, за їхнім ходом стежили чекісти. Унаслідок на Волині за висунутих кандидатів проголосувало 90,62 % виборців. Крім того, близько 22 000 бюлетенів було визнано недійсними[20].

26–28 жовтня 1939 р. у Великому театрі у Львові відбулися Народні збори Західної України, які затвердили низку документів, зокрема декларації про встановлення радянської влади у Західній Україні; про входження Західної України до складу УРСР; про націоналізацію банків та великих промислових підприємств, поміщицьких та монастирських земель.

1 листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР ухвалила закон про включення Західної України до складу СРСР, возз'єднання її з Радянською Україною. А вже через два тижні, 14 листопада, позачергова сесія Верховної Ради УРСР продублювала московське рішення, ухваливши закон про прийняття Західної України до складу УРСР. На всій території Західної України набирали чинності Конституції УРСР і СРСР.

Маючи легітимну основу, радянська влада доклала всіх зусиль для невідкладного впровадження рішень Народних зборів у життя. 4 грудня 1939 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла указ «Про розмежування областей між Українською РСР та Білоруською РСР», а також затвердила указ «Про організацію Волинської, Дрогобицької, Львівської, Ровенської, Станіславської і Тернопільської областей у складі Української РСР». До Волинської області увійшли Володимир-Волинський, Горохівський, Ковельський, Луцький, Любомський, Камінь-Каширський повіти. До Ровенської – Дубенський, Здолбунівський, Костопільський, Ровенський, Сарненський повіти з населеними пунктами Пінського та Столінського повітів БРСР, які відійшли до УРСР[21]. У січні 1940 р. в Рівненській та Волинській областях було проведено новий адміністративний поділ: замість повітів і гмін створено райони. У січні–березні 1940 р. було утворено сільські, селищні та районні ради з відповідними відділами та комісіями[22].

Стержнем політичної системи в СРСР була однопартійність. ВКП(б) та її філіал в Україні – КП(б)У була єдиною управлінською структурою, яка мала реальну владу. Всі інші структури, зокрема ради, виступали прикриттям всевладдя керівної партії. Незважаючи на те, що формально держава мала назву «радянська», фактично вона такою не була. Комуністична партія взяла на себе керівництво всім суспільним життям.

---

[20] Історія Волині: З найдавніших часів до наших днів. С. 111.

[21] Півоварчук В. Волинь і Рівненщина на початку Другої світової війни. *Зб. навч.-метод. матеріалів і наук. статей істор. фак-ту*. Луцьк, 2000. Вип. 5. С. 112.

[22] Державний архів Волинської області (далі – Держархів Волинської обл.). Ф. П. 1. Оп. 3. Спр. 1. Арк. 26.

У грудні 1939 – лютому 1940 рр. на Волині були створені органи суду, прокуратури й адвокатури. Керівництво обласними та районними судами здійснювали управління юстиції. 19 листопада 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило начальників обласних управлінь юстиції, голів обласних судів й обласних прокурорів. Головою Волинського обласного суду був призначений М. Школьний, а заступниками – С. Алпатов, С. Кутовий[23]. Також призначено обласного та районного прокурорів Волинської області[24].

Крім загальних судів, на новоприєднаних територіях почали свою діяльність спеціалізовані судові органи – військові трибунали та лінійні суди на залізниці. Аналіз архівних справ дає підстави стверджувати: військові трибунали виносили вироки агентам польської поліції, розвідки, КОПу, військовополоненим, учасникам підпільних антирадянських організацій, суддям і співробітникам польської державної поліції, діяльність яких передбачала винесення суворих вироків. Зокрема, 23 вересня 1939 р. за вироком військового трибуналу Північної групи в Рівному розстріляні Ф. Череховець – колишній офіцер, власник аптеки, С. Гавронський – «куркуль», І. Могильницький – син судді, Р. Колиса – син домовласника, Р. Тураневич – службовець польської адміністрації[25].

В економіці процес перетворень торкався головно відносин власності, щоб зробити її державною або кооперативною, підпорядкованою цілковитому контролю державних органів. Найскладнішим було завдання перебудови аграрного сектора – провідного в місцевій економіці. На першому етапі аграрної реформи націоналізовано поміщицькі, церковні, монастирські, осадницькі й інші землеволодіння та перерозподілено їх між мало- і безземельними селянами. Після цього короткого етапу почалось об'єднання одноосібних селянських господарств у колективні, яке супроводжувалося адміністративним, економічним, політичним примусом, репресіями щодо одноосібного селянства. Це, природно, викликало не лише незадоволення, а й опір місцевого населення. Щоб подолати масовий опір заходам радянської влади, на селі акцентували на розколі селянства, передовсім за національною та релігійною належністю. Ненависть українського селянства до польського поміщицького двору, євреїв-лихварів, німців-колоністів й осадників-поляків використовували для подолання й недопущення організованого опору радянській владі. Незважаючи на радикальні заходи нової влади, колективні форми власності охопили до червня 1941 р. трохи більше як десяту частину виробників. Основним виробником сільськогосподарської продукції були не економічно слабкі колгоспи, а одноосібні господарства.

Промисловість Волинської області відразу через націоналізацію переводили на державні рейки й передавали у володіння командно-партійному адміністративному апарату. Дрібних товаровиробників фактично примусово об'єднали в неефективні промислові артілі.

Тоталітарний режим намагався повністю підпорядкувати своєму контролю і духовне життя волинян. Важливе значення мали поширення та пропаганда в регіоні

[23] Савич З.П. З історії органів юстиції на Волині. *Матеріали XXXIX наукової конференції професорсько-викладацького складу і студентів інституту.* Луцьк, 1993. Ч. ІІ. С. 373.

[24] Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). Ф. 1. Оп. 9. Спр. 116. Арк. 9; Спр. 127. Арк. 21.

[25] Литвин М., Луцький О., Наумов К. 1939. Західні землі України. Львів : Інститут українознавства, 1999. С. 85.

досягнень СРСР у галузі загальної освіти населення. Радянська влада, переслідуючи свої цілі, зробила загальнодоступним отримання знань. Розвиток шкільництва став державною справою. Не лише дітей, а й доросле населення заохочували до самоосвіти. Держава вклала великі кошти в розвиток матеріальної бази початкової, середньої та вищої школи. Українська мова стала основною в навчальних закладах. Водночас радянський режим нав'язав свою масову форму освіти, відкинувши регіональні й національні особливості. На основі державних програм, упровадження заідеологізованих підручників і посібників було здійснено уніфікацію освіти. Провідним елементом у народній освіті в той період став величезний загін учителів, відряджених на захід зі східних областей.

Розпочався жорсткий атеїстичний тиск на населення, яке залишалося глибоко віруючим. Допущено грубі порушення щодо релігії та духовенства, у ставленні до віри та служителів культу. Церковну земельну власність ліквідовано. Відокремлення церкви від держави призвело до скасування викладання релігії в школах. Православну церкву підпорядковано Московському патріархату.

Репресії. Для захисту насаджуваної більшовицької державності та тотального контролю за населенням в новоутворених областях запрацювала радянська репресивно-каральна система: утворено обласні управління, міські й районні відділи, містечкові відділення та дільниці НКВС. Одночасно з обласними УНКВС створено дорожньо-транспортні відділи (ДТВ) НКВС у Ковельській і Львівській залізницях.

Для комплектування каральних органів, згідно з розпорядженням наркома Л. Берії, направляли працівників НКВС із різних регіонів СРСР, які мали «великий досвід плідної діяльності в репресивних органах». Так, наприклад, на посаду заступника начальника Волинського обласного управління НКВС по кадрах було призначено М.Д. Дубового, який до цього працював начальником відділу кадрів управління НКВС Одеської області[26]. Маючи величезний досвід боротьби з «ворогами народу», відомство Берії почало, в буквальному розумінні цього слова, масово розправлятися з т. зв. буржуазними націоналістами, всіма тими, хто не сприймав радянського способу життя. Можна без перебільшення стверджувати, що вересень 1939 р. приніс жителям Волинського краю тяжкі випробування.

Передумовою розгортання масових репресій проти населення Західної України стала діяльність підрозділів НКВС щодо налагодження тотального контролю за життям краю. З цією метою Рада народних комісарів СРСР 30 грудня 1939 р. прийняла постанову про запровадження паспортної системи у західних областях України, а 5 лютого 1940 р. НКВС СРСР видав свій наказ аналогічного змісту[27]. Населення західних областей України чинило певний опір проведенню паспортизації. Вона проходила важко, з порушенням наперед затверджених термінів. Проте на осінь 1940 р. цей захід переважно був завершений[28].

Водночас у Західній Україні створювалася розгалужена мережа в'язниць. Зокрема, у Волинській області діяла в'язниця у Луцьку зі штатом 105 осіб і лімітом в'язнів

[26] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 6. Спр. 581. Арк. 38.

[27] Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953: сусп.-політ. та іст.-прав. аналіз. У 2-х кн. Київ : Либідь; Військо України, 1994. Кн. 1. С. 123.

[28] Филиппов С.Г. Деятельность органов ВКП(б) в западных областях Украины и Белоруссии в 1939–1941 гг. *Репрессии против поляков и польских граждан.* Москва, 1997. Вып. 1. С. 57.

на 640 осіб (далі – 105/640, штат/ліміт), у Володимирі-Волинському – 44/115, Ковелі – 68/237. У Рівненській області було чотири в'язниці: дві – у Рівному на 247 і 135 в'язнів, у Дубні – на 572, в Острозі – на 178 осіб[29]. Але цих лімітів ніколи ніхто не дотримувався. Камери завжди були переповнені[30]. Так, станом на 10 червня 1941 р. в Луцькій в'язниці утримували 2 055 в'язнів, у Ковельській – 836, Володимир-Волинській – 318[31], Дубенській – 816, а у двох Рівненських тюрмах – 936 в'язнів[32]. У в'язницях, не пристосованих для тривалого утримання людей, які до того ж перебували в антисанітарному стані, час від часу спалахували епідемічні захворювання. Зокрема, у січні 1941 р. в Ковельській в'язниці виникла епідемія сипного тифу[33].

Новосформована репресивно-каральна система розпочала методичні репресії проти громадян поневоленого краю. Потрібно зазначити, що перші арешти мирного населення відбулися зразу ж зі вступом у населені пункти Червоної армії, коли в Західній Україні ще не діяли радянський суд і прокуратура.

Прийшовши у Волинський край, більшовики стали повсюдно організовувати польові суди, які звинувачували багатьох місцевих мешканців «у підготовці в тилу Червоної армії замаху на Радянський Союз». Перед такими судами опинялися насамперед польські військовослужбовці, урядовці й поліцейські, співробітники жандармерії, працівники та службовці державних установ, органів влади й місцевого самоврядування, лісова охорона, польські осадники. Зокрема, серед перших було арештовано заступника старости Здолбунівського повіту Б. Гумницького[34]. Для арештів використовували різні мотиви й методи. Випробуваним засобом більшовицької партії була «опора на маси». Під тиском політвідділів або й без такого селянські комітети схвалювали постанови про притягнення до відповідальності колишніх агентів польської поліції, членів політичних партій і громадських організацій, які діяли за часів Польщі, осадників й інші категорії населення[35].

Наприклад, селянський комітет села Велика Яблунька Маневицького району 22 вересня 1939 р. на своєму засіданні прийняв ухвалу про віддання до суду Василя Петлюка як агента польської поліції[36]. На цій підставі, крім нього, були заарештовані Василь Пліскун, Сазон Паламарчук, Денис Неведюк. Волинський обласний суд, розглянувши 18–19 березня 1940 р. справи щодо їхнього звинувачення, виніс усім чотирьом смертний вирок – розстріл. Касаційні скарги Президія Верховної Ради СРСР відхилила і залишила смертний вирок у силі[37]. У такий же спосіб отримав вищу міру покарання житель

[29] Głowacki A. Sowieci wobec Polaków na Ziemiach Wschodnich II Rzeczypospolitej. 1939–1941. Wyd. II. Łódź, 1998. S. 645.

[30] Держархів Волинської обл. Ф. Р. 18. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–16.

[31] Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). Ф. 9413 с. Оп. 1 сб. Д. 10. Л. 253; Оп. 1. Д. 21. Л. 22; Д. 6. Л. 185.

[32] Głowacki A. Sowieci wobec Polaków... S. 645.

[33] ГАРФ. Ф. 9413. Оп. 1. Д. 160. Л. 2.

[34] Держархів Рівненської обл. Ф. Р. 2771. Управління Комітету державної безпеки УРСР по Рівненської області. 1944–1957 рр. Оп. 2. Спр. 45. Слідча справа по звинуваченню Гумницького Богдана Леоновича у злочинах, передбачених ст. 54–13 КК УРСР, 18 вересня 1939 р. – 21 січня 1940 р. Арк. 16 зв.

[35] Вільний М. Перші місяці під совєтським п'ястуком. *Літопис Волині*. 1956. Ч. 3. С. 90.

[36] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 6823; Держархів Волинської обл. Ф. 4666. Управління Служби національної безпеки України у Волинській області, м. Луцьк. Оп. 2. Спр. 1317.

[37] Там само.

села Ватин Луцького району Іван Головчун, якого розстріляли згідно з вироком суду від 28 грудня 1939 р.[38] Сьогодні усі вони посмертно реабілітовані як невинно засуджені.

Репресії 1939–1941 рр. зачепили еліту краю – представників політичних і громадських діячів, підприємців, юристів, учителів, священників. НКВС 20 жовтня 1939 р. був заарештований і ув'язнений у Володимир-Волинській тюрмі лікар, відомий громадський діяч, борець за українізацію Православної церкви Арсен Річинський[39] (рис. 220). За належність до ОУН 24 грудня 1939 р. Любомльським райвідділом НКВС заарештовано колишнього посла польського сейму Василя Мохнюка[40] (рис. 221). У жовтні 1939 р. у в'язниці опинився ще один посол – Самійло Підгірський[41] (рис. 222). Такої ж долі не оминула сенаторка Олена Левчанівська[42] (рис. 223). У листопаді цього ж року енкаведисти заарештували відомого правника Григорія Степуру[43] (рис. 224). Кількість репресованого населення на Волині швидко зростала, що вимагало постійного збільшення штатів каральних органів. Відповідно до наказу НКВС СРСР були організовані в управліннях державної безпеки НКВС й управліннях міліції т. зв. відділи для боротьби з бандитизмом. У Волинській області в управлінні НКВС кількість слідчих збільшилась на 30 осіб. Комплектування слідчих частин здійснювали за рахунок курсантів Вищої школи НКВС СРСР, які навіть не встигли її закінчити[44].

Рис. 220. Михайло Кравчук. Народився у с. Човниця, теп. Волинська область, український математик, академік АН УРСР, доктор фізико-математичних наук. Засновник школи українських конструкторів ракетної та космічної техніки. Заарештований 21 лютого 1938 р. НКВС СРСР. Звинувачений у приналежності до СВУ. 23 вересня 1938 р. засуджений до 20 років виправно-трудових таборів та 5 років заслання. Помер 9 березня 1942 р. в концтаборі на Колимі. Реабілітований «за відсутністю складу злочину» у 1956 р.

Джерело: фото з фондів Держархіву Волинської області

[38] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 5267.

[39] Див.: Реабілітовані історією. Волинська область. Луцьк : Волинська обласна друкарня», 2010. Кн. 1. С. 594–601.

[40] Там само. С. 567.

[41] Там само. С. 615–620.

[42] Там само. С. 604–614.

[43] Там само. С. 602–604.

[44] Білас І. Репресивно-каральна система в Україні... Кн. 1. С. 124–125.

Рис. 221. Василь Мохнюк. Із 1923 р. – посол до польського сейму, організатор першого українського споживчого кооперативу «Самопоміч» у м. Любомлі. 24 грудня 1939 р. заарештований НКВС за належність до ОУН. Розстріляний НКВС у Луцькій тюрмі 23 червня 1941 р.

Джерело: фото з фондів Держархіву Волинської області

Рис. 222. Самійло Підгірський. Член Української центральної ради. Упродовж 1922–1927 рр. – посол польського сейму. Із 1928 по 1939 рр. займався приватною юридичною практикою. Брав активну участь у громадсько-політичному житті. У жовтні 1939 р. був заарештований органами НКВС. Звільнений за клопотанням депутатів Народних зборів Західної України. 1944 р., із поверненням радянської влади, був повторно заарештований. Помер 5 серпня 1944 р. в Київській в'язниці і похований на її території

Джерело: фото з фондів Держархіву Волинської області

Рис. 223. Агатангел Кримський народився у м. Володимирі-Волинському. Український історик, сходознавець, мовознавець, вчений, орієнталіст, письменник і перекладач, поліглот, один з організаторів Академії наук України. Заарештований 20 липня 1941 р. співробітниками НКВС. Звинувачувався у приналежності до антирадянської націоналістичної організації, вивезено до Казахстану й ув'язнено в одній із тюрем НКВС. 25 січня 1942 р. помер у лазареті Кустанайської загальної тюрми № 7. Реабілітований у 1957 р.

Джерело: фото з фондів Держархіву Волинської області

Рис. 224. Григорій Степура. У роки Української революції працював на посаді подільського губернського комісара. Із 1923 р. перебував у Луцьку. Тут заснував Бюро правних порад і писання прохань при Луцькій повітовій «Просвіті». У листопаді 1939 р. заарештований органами НКВС. Утримувався в Луцькій в'язниці. Помер 1944 р. на засланні в узбецькому місті Ургенчі

Джерело: фото з фондів Держархіву Волинської області

Згідно з даними НКВС УРСР упродовж 1939–1940 рр. у західних областях республіки під час оперативної роботи та військових операцій заарештовано майже 5,4 тис. учасників «українських контрреволюційних організацій». За вказаний період до вищої міри покарання засуджено 32 особи. Згідно зі статистикою НКВС УРСР станом на 1 січня 1941 р. в західних областях республіки «залишилося притягнутих і заарештованих» 3232 особи, з них членів ОУН – 2812[45]. Однак статистика не враховувала даних про арешти, здійснені особливими відділами військових округів.

Антигуманний сталінський режим запровадив на західноукраїнських землях політичне безправ'я і державну злочинність. Каральні органи вели себе як завойовники. Маховик сталінських репресій 30-х рр. призвів до катастрофічного падіння інтелектуального рівня радянського суспільства та широкомасштабних зловживань. Так, старшого слідчого прокуратури Волинської області М.Т. Коваленка, народного слідчого прокуратури Луцького району Л.С. Баркара, народного слідчого прокуратури м. Луцька Т.В. Призента 1940 р. було звинувачено в хабарництві. Вони брали хабарі за звільнення арештованих із-під варти та припинення справ[46]. За низку зловживань (хабарництво, пияцтво, здирництво, морально-побутовий розклад і т. ін.) 1940 р. Наркомом юстиції були звільнені з роботи: заступник голови облсуду С. Кутовий; народний суддя Любомльського району П. Кукуруза; помічник облпрокурора І. Філоненко; прокурор Луцького району А. Шилов; прокурор Любомльського району М. Філев; прокурор Теремнівського району Б. Бергман; помічник облпрокурора К. Калюжний[47].

Опір радянському тоталітаризму. Процес радянізації Волині супроводжувався загостренням політичної боротьби. Цю боротьбу з новим радянським режимом повели підпільні польські й українські організації.

Уже під час вересневих боїв 1939 р. почали стихійно виникати польські конспіративні групи, пов'язані з різноманітними політичними партіями та молодіжними об'єднаннями. Наприкінці жовтня 1939 р. до Володимира-Волинського з Варшави прибули представники Польської військової організації Міхал Замецький і Анджей Янішек з метою утворення конспіративної організації на Волині для боротьби з радянською владою. А. Янішек розпочав роботу зі створення підпільних організацій у Луцьку, Рівному та Львові[48]. У Здолбунові силами місцевих залізничників, яким вдалося уникнути арештів, у жовтні 1939 р. була сформована підпільна група, очолювана заступником начальника залізничної станції Здолбунів К. Нізе. Основним напрямом її діяльності мали стати диверсії на залізничному транспорті: пошкодження залізничного полотна, телеграфного зв'язку тощо[49].

1939 р. виникла ще одна польська підпільна організація «Ридз-Смігли», до складу якої увійшли військовослужбовці польської армії. Очолив її полковник Войтович

[45] Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. С. 125.

[46] Держархів Волинської обл. Ф. П. 1. Оп. 3. Спр. 66. Арк. 43–59.

[47] Там само. Арк. 103.

[48] Liszewski K. Wojna polsko-sowiecka 1939. Londyn : Polska Fundacja Kulturalna, 1986. S. 123–125.

[49] Держархів Рівненської обл. Ф. Р. 2771. Управління Комітету державної безпеки УРСР по Рівненської області. 1944–1957 рр. Оп. 2. Спр. 1714. Справа № 191 по звинуваченню Сулека Едварда Андрійовича за ст. 54–4 КК УРСР, 31 січня – 12 лютого 1940 р. Арк. 25.

зі Львова. Луцьке відділення цієї організації очолив капітан Рацилевич. Організація ставила своїм завданням боротьбу проти радянської влади. Проте практичної роботи вона не встигла розгорнути. Майже всіх її членів було заарештовано органами НКВС і лише небагатьом вдалось уникнути арешту[50].

Перша організація з чіткими військовими завданнями – Служба звицєньства Польські (Служба перемоги Польщі) – виникла лише в січні 1940 р., коли полковник Ян Маєвський прибув із Польщі на Волинь. Вона займалася збором зброї, влаштовувала нелегальний перехід кордону, закладала конспіративну мережу, вела пропагандистську роботу.

Органи НКВС зуміли глибоко проникнути в польську конспіративну мережу, заарештувавши керівний склад й актив підпілля. 23 листопада 1939 р. НКВС викрив і заарештував шістьох жителів Ковеля – членів «Стшельців», зокрема Карла Неметовського, Миколая Липниського, Станіслава Левинського, Леоніда Барановського, Миколая Ракуцького, Юліана Геретича. Їм пред'явили стандартне звинувачення в тому, що вони намагалися збройним шляхом повалити радянську владу і відновити Польську державу. 25 жовтня 1940 р. за рішенням особливої наради НКВС СРСР, кожен із них отримав по вісім років сталінських таборів[51].

Відчутного удару польському підпіллю завдали масові депортації, які НКВС проводив у лютому 1940 р. Крім того, весною 1940 р. НКВС ще провів масові арешти членів польського підпілля. Загалом упродовж 1939–1940 рр. було викрито 63 великі та 269 дрібних польських таємних організацій, що діяли у західних областях УРСР. За цей час заарештовано майже 9,9 тис. осіб, причетних до польського руху опору[52]. До вищої міри покарання засуджено 124 особи, звинувачені у контрреволюційних злочинах[53].

Боротьбу українців із новим режимом на західноукраїнських землях очолила Організація українських націоналістів. Оунівці розуміли, що боротися з більшовицькою владою буде набагато важче ніж із польською. Досить активно ОУН діяла у Східній Галичині. На Волині ж українські націоналісти в час приходу Червоної армії ще не опам'яталися від тих ударів, які їм завдала польська влада.

За відновлення на Волині організаційної мережі ОУН взявся Іван Скоп'юк (рис. 225). Перейшовши на нелегальне становище, він заново створив у Волинській і Рівненській областях окружні, повітові, районні й станичні організації ОУН. Оунівське підпілля розпочало активну боротьбу з радянською владою за створення самостійної України[54].

Занепокоєні помітною активізацією ОУН(б) радянські спецслужби провели масові арешти серед запідозрених у причетності до підпілля. За діяльністю оунівців пильно стежили енкаведисти. Ще у грудні 1939 р. чекісти провели низку оперативних і чекістсько-військових операцій, унаслідок яких заарештовано більше

[50] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 381. Арк. 42.

[51] Кучерепа М.М., Вісин В.В. Волинь: 1939–1941 рр. С. 113.

[52] Польское подполье на территории Западной Украины и Западной Белоруссии 1939–1941 гг. / под ред. З. Гаевничек и др. Варшава, Москва, 2001. С. 28–32, 454, 654; История советских органов государственной безопасности. Москва, 1977. С. 321.

[53] Баран В., Токарський В. Україна: західні землі: 1939–1941 рр. С. 134; ГДА СБУ. Ф. 42. Спр. 46. Арк. 8.

[54] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 6824. Т. 2. Арк. 512.

як 30 активних членів ОУН, вбито районного провідника Мефодія Микитюка і підрайонного провідника Юрія Харченка й Івана Гайдюка. Значного удару націоналістичному підпіллю завдано у другій половині 1940 р. – чекісти ліквідували Володимир-Волинський надрайонний провід, арештували майже весь провід Устилузького району. Втрат зазнала низка районних і станичних організацій ОУН[55].

Рис. 225. Іван Скоп'юк

Джерело: фото з архіву РВГ «Науковий центр історичних студій Волині»

Із іншого боку, негативно відбилися на діяльності обласної організації незгоди, які виникли в Центральному проводі ОУН. Про них поінформував Івана Скоп'юка представник Центру Дмитро Мирон наприкінці вересня 1940 р. Він запропонував І. Скоп'юку підтримати Степана Бандеру. Проте згоди на це не дістав[56]. З цією ж метою в другій половині грудня цього ж року інший представник Краківського центру І. Климів скликав нараду обласного проводу ОУН. На ній І. Скоп'юк заявив: *«Після того, що відбулося в Центральному проводі ОУН, для мене ні Мельник, ні Бандера не можуть бути авторитетними і тому буду займати нейтральну позицію»*[57].

У ніч із 6 на 7 січня 1941 р. внаслідок ретельно спланованої операції в селі Забороль Луцького району енкаведисти захопили І. Скоп'юка. Безперервні допити спочатку в Луцьку, Києві, а потім у Москві його не зломили. Він розумів, що милості від сталінського керівництва йому чекати не доводиться. 30 липня 1941 р. в енкаведистських казематах Москви смертний вирок був виконаний[58].

Потрібно зазначити, що будь-які прояви українського національного життя наштовхувалися на енергійну протидію НКВС. Зі встановленням на Західній Україні червоного тоталітарного режиму розпочався нечуваний терор проти мирного населення. Коли не вистачало доказів, то НКВС фальсифікував справи, вигадував неіснуючі організації. Так, восени 1940 р. сфальсифіковано справу т. зв. української

[55] Кучерепа М.М., Вісин В.В. Волинь: 1939–1941 рр. С. 115.

[56] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 6824. Т. 1. Арк. 41.

[57] Там само. Арк. 182.

[58] Кучерепа М. «Таємний борець». *Реабілітовані історією. Волинська область*. Кн. 1. С. 594–601.

контрреволюційної повстанської організації, яка діяла на території Порицького та Локачинського районів. Усього по цій справі було заарештовано 30 осіб. Судова колегія з кримінальних справ Волинського обласного суду, розглянувши у Володимирі-Волинському 10–13 листопада 1940 р. цю справу, засудила 13 членів цієї неіснуючої організації «як ворогів народу» до розстрілу. Решта ж отримали великі терміни ув'язнення у виправно-трудових таборах[59].

Репресивна машина набирала обертів. Наприкінці 1940 – на початку 1941 рр. була заарештована група з 15 мешканців сіл Княгининок, Ольшани, Сирники, Німецьке, яких також звинувачували у належності до ОУН й організації збройного повстання проти радянської влади. 21 квітня 1941 р. військовий трибунал 5-ї армії КОВО, розглянувши їхні справи в закритому судовому засіданні в Луцьку, виніс смертний вирок вісьмом оунівцям. Інші отримали від п'яти до десяти років ув'язнення у сталінських таборах[60].

1940 р. розгляди подібних справ почастішали. Зокрема, чекістами була «розкрита» «контрреволюційна повстансько-терористична організація» в селі Верхи Камінь-Каширського району. Під слідством опинились українці Микола і Павло Ковальчуки, Федір Муха, Василь Марчук і місцевий учитель Стефан Щепан – за національністю поляк. Їм пред'явили стандартне звинувачення у підготовці збройного повстання та створення самостійної Української націоналістичної буржуазної держави. Але, враховуючи, що до цієї організації був зарахований поляк, чекісти записали їм ще один гріх – боротьбу за відновлення колишньої Польської держави. 24 травня 1941 р. Військовий трибунал 5-ї армії КОВО в закритому судовому засіданні в м. Ковель чотирьох «керівників» цієї організації засудив до смертної кари. Уникнув її лише Василь Марчук, отримавши десять років позбавлення волі у виправно-трудових таборах, п'ять років позбавлення прав із конфіскацією майна[61]. Потрібно зазначити, що сьогодні всі згадані вище особи реабілітовані як такі, у чиїх діях не було складу злочину.

НКВС арештовував навіть неповнолітніх. Так, наприклад, 14–15-річні підлітки с. Воротнів тодішнього Теремнівського району 29 липня 1940 р. були заарештовані НКВС за те, що ще при польській владі зорганізували товариство любителів природи, яке вони назвали «Українське товариство "Гніздо"». Хлопці навіть виготовили собі круглу печатку[62]. Енкаведисти жорстоко катували підлітків, вимагаючи від них зізнатися про те, хто їх завербував до «контрреволюційної, повстанської, фашистської, петлюрівської організації ОУН» та видати місце схову зброї. Лише після інсценізації розстрілу хлопці «зізнались». За це П. Мажарі суд виніс смертний вирок, але, зважаючи на неповнолітній вік, його «помилували» декількома роками таборів, а П. Міщук й інші члени цієї неіснуючої організації отримали десять років ув'язнення у виправно-трудових таборах[63]. Таку тактику НКВС постійно застосовував щодо сотень і тисяч інших волинян. Відомство Берії виявляло виняткову продуктивність праці у Західній Україні.

[59] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 6016. Арк. 13–17.

[60] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 6216. Т. 3. Арк. 55–59.

[61] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 5576. Арк. 338–340.

[62] У часи Польщі будь-хто міг замовити собі круглу печатку.

[63] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 6016. Арк. 4.

Незважаючи на терор, оунівці намагалися проникнути і закріпитися в органах влади. Із документів радянських спецслужб дізнаємося про надзвичайно серйозний ступінь проникнення націоналістичного підпілля в органи радянської влади і навіть районні військові комісаріати, що давало націоналістам змогу здійснювати власну роботу під цілком легальним прикриттям і навіть проводити військові навчання під виглядом тренувань допризовників[64].

Депортації. Справжнім бичем для мешканців «визволених територій» – Західної України і Західної Білорусі стали масові депортації 1939–1941 рр. Поки гестапо переслідувало «расових ворогів» на окупованій Німеччиною території Польщі, НКВС взявся за «класових ворогів». Депортації упродовж 1939–1941 рр. населення із західних областей України займає особливе місце в історії України. Більшість депортованих були представниками верхівки суспільства і членами їхніх сімей: політики, службовці, офіцери армії та поліції, адвокати, землевласники, бізнесмени, власники готелів і ресторанів, священники й «активні прихожани». Це робили для «обезголовлення суспільства», тобто для знищення будь-яких потенційних лідерів, які могли організувати опір радянському режиму[65].

Перші депортації розпочалися вже восени 1939 р., але досягли свого апогею у 1940 р. У розряд «ворогів народу» потрапляли не лише ті, хто виступав проти радянської влади зі зброєю в руках, родичі арештованих і засуджених, а навіть ті, хто до радянської влади ставився лояльно, але критично оцінював методи її впровадження у Західній Україні. Енкаведисти видавали інструкції, що передбачали *«очистити міста й села від ворожих елементів, осадників, апарату місцевого самоврядування, від неблагонадійних служителів культу, представників демократичної частини місцевої інтелігенції всіх національностей за класово-політичною ознакою»*[66].

Виселення почалося з польських осадників і службовців лісової охорони. ВКП(б) 4 грудня 1939 р. ухвалила постанову, якою передбачалася ціла система каральних заходів.

Перший етап депортацій розпочався 10 лютого 1940 р. Зазвичай людей виловлювали вночі і на збори давали дуже мало часу. Вони мали змогу прихопити з собою лише те, що потрапляло під руки. За три дні, на першому етапі депортацій, із Волинської області було вивезено 1613 сімей (8858 осіб); залишено через хворобу 115 осіб; відсутні вдома на час операції – 274 особи. Усього на 13 лютого 1940 р. із Західної України було депортовано 17 206 сімей (89 062 особи)[67].

Другий етап депортації розпочався 13 квітня 1940 р. Жертвами цієї акції стали переважно жінки і діти, тобто члени сімей заарештованих і засуджених громадян. Для проведення операції були створені обласні, районні й дільничні трійки НКВС, до складу яких входили партійні керівники. Відповідальність за підготовку та проведення виселення повністю покладалася на райкоми КП(б)У, райвиконкоми і насамперед на перших секретарів райкомів і голів райвиконкомів.

[64] ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 69. Арк. 5–6.

[65] Там само.

[66] Там само. С. 136.

[67] Білас І. Репресивно-каральна система в Україні... Кн. 1. С. 153, 154.

Третій етап тривав упродовж червня–липня 1940 р., було вивезено близько 240 тис. осіб[68]. На 2 липня 1940 р. з Волинської області виселено 7452 сім'ї, або 16 590 осіб[69].

Останній, четвертий етап депортації відбувся в червні 1941 р. Її жертвами стали приблизно 300 тис. осіб. Це переважно кваліфіковані робітники, залізничники, заможні селяни й інтелігенція[70].

Червоний терор на Волині – мабуть, найтрагічніша сторінка в історії нашого краю. За кількістю жертв цей період перевершив будь-які суспільні катаклізми попередніх часів. Насильницька колективізація, націоналізація промислових підприємств, банків, житлових будинків, масові арешти, депортації, русифікація, постійний політичний, економічний та ідеологічний тиск, придушення викликаного всім тим злочинством національного руху опору – це елементи, які становлять далеко не повну картину більшовицького геноциду проти мешканців Західної України, зокрема Волині, упродовж 1939–1941 рр.

Розстріл в'язнів радянських тюрем. Коли 22 червня 1941 р. нацистська Німеччина напала на СРСР, радянська влада, відступаючи, розстріляла більшість в'язнів у катівнях НКВС. Така доля чекала й бранців волинських тюрем.

Один із найбільших розстрілів відбувся у Луцькій тюрмі 23–24 червня 1941 р. (рис. 226). В'язнів вивели на подвір'я і розділили на дві групи: політичних (засуджених за статтею 54–11.2 – участь в ОУН) – наліво, вели на західне подвір'я, інших – на східне. Людей шикували в ряд на коліна біля стіни й обличчям до неї, утворивши рядів шість. Потому залунали кулеметні черги, людей прикидало трупами; це і був порятунок. Потім в'язні, котрі лишилися у живих, взяли стовпа, ним вибили ворота і почали втікати, а частина засуджених почала шукати дошки, ставити їх до стіни і втікати через стіну в сторону, де протікав Стир.

Рис. 226. Приміщення Луцької тюрми

Джерело: https://history.rayon.in.ua/

[68] Там само. С. 138.

[69] Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. Кн. 2. С. 156.

[70] Там само. С. 138.

Після того як стрілянина вщухла, пролунав наказ, щоб ті, хто вижив, піднімалися й обіцяли більше не стріляти. Їх змусили ховати рештки розстріляних. Жертв енкаведистів, за різними даними, поховали у чотирьох чи п'яти могилах (рис. 227). Як пригадував один із небагатьох уцілілих в'язнів Микола Куделя, однією з них стала вирва від вибуху потужної авіабомби, в яку 24 червня поспіхом поскидали частину тіл, а відтак засипали гашеним вапном. І донині невідомо скільки ж загинуло там невинних волинян: у документах і джерелах трапляються цифри від 800 осіб до 4 тис. жертв (хоча найправдоподібніше, на думку фахівців, тоді розстріляли 2–2,5 тис. волинян).

Рис. 227. Поховання розстріляних у Луцькій тюрмі. 24 серпня 1941 р.
Джерело: Архів РВГ «Науковий центр історичних студій Волині»

Вражає цинічна страта вимордуваних тортурами в'язнів, яких у Ковелі з в'язниці групами переправляли до будівлі НКВС біля залізниці. Жертвам в'язали руки колючим дротом, а щоб не було чути їхніх криків про порятунок і закликів до помсти, розстрілювали під гуркіт заведених тракторів. Розстріли проводили у стайнях, де попередньо викопали три великі ями. Інших в'язнів убивали поспіхом уже в камерах тюрми. За одними даними, в тій трагедії загинуло 250 осіб, за іншими – 195[71]. Проте точні цифри жертв злочину досі не встановлені, хоча ми й розуміємо, що їх значно більше ніж є в архівних звітах. 1942 р. з дозволу німецьких окупантів відбулися розкопки двох ям і перезахоронення тіл на міському кладовищі. Там же споруджено й пам'ятник. Домовин, за різними даними, було 70[72], 75[73], близько 90[74]. Після повернення комуністичного режиму поховання варварськи знищили; останки

[71] Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. Кривавий слід НКВД: розстріли політичних в'язнів в західноукраїнських тюрмах у 1941 році. URL: https://uinp.gov.ua/informaciyni-materialy/statti/kryvavyy-slid-nkvd-rozstrily

[72] Там само.

[73] Семенюк А. Ковель: минуле і сучасне : історико-краєзнавчий нарис. Луцьк : Надстир'я, 2000. 314 с.

[74] Ковальчук В. Таємне стає явним. *Вісті Ковельщини*. 1993. 19 черв.

(рештки) в'язнів «совєти» викопали та перевезли їх у район єврейського кладовища (вул. Володимирська)[75]. Так вони знищували свої страшні злочини, які не встигли замаскувати 1941 р.

За свідченнями очевидців і даними документів, камери двоповерхової споруди Володимир-Волинської в'язниці були вщент заповнені людьми. Сюди потрапляли заарештовані не лише з самого міста, а й із сусідніх повітів. Уночі й удень гули дизельними двигунами трактори, аби не чути було пострілів під час масових розстрілів чи то у самому приміщенні, чи на подвір'ї. У червні 1941 р., коли радянські прикордонники вели запеклі бої з німцями вздовж усього західного кордону, енкаведисти розстрілювали з кулеметів в'язнів тюрми, закидали гранати в камери. Цей злочин над беззахисними людьми у центрі стародавнього міста тривав декілька годин 22 червня 1941 р., аж поки німецький винищувач не скинув на в'язницю одну чи дві бомби. Тоді перелякана охорона розбіглася, а вцілілих (а їх лишилися одиниці) рідні витягали з-під трупів, якими були завалені камери та подвір'я. Стіни були забризкані кров'ю, шматками людського м'яса. Німецькі військові кореспонденти впродовж десяти днів подавали інформацію про цю подію у берлінські газети, доповнюючи їх світлинами з розтерзаними тілами. У жовтні 1941 р. німецька окупаційна адміністрація посприяла появі меморіалу пам'яті замордованим.

Згідно з відповіддю Державного архіву Російської Федерації Рівненському краєзнавчому музею від 21.04.1993 р. у Дубенській в'язниці № 2 упродовж 24–25 червня стратили 230 в'язнів. У німецьких документах вказано, що стратили понад 400 осіб. Згідно з публікаціями в липні 1941 р. в бельгійській пресі та «Краківських вістях» – 527 осіб. Упродовж 22–26 червня 1941 р. в Рівненській в'язниці співробітники радянських каральних органів (НКВС) розстріляли близько 150 в'язнів. Розстріли відбувалися і на території в'язниці, і поблизу міського кладовища «Грабник».

9.2. Початковий етап радянсько-німецької війни на території Волині

Світанок 22 червня 1941 р. приніс страшну звістку – війна таки почалась. Як пригадував той час волинянин Іван Сорочук: *«Найбільше запам'яталася мені неспокійна ніч з 21 на 22 червня. Весь час було чути гул. Люди тривожились і говорили, що це, мабуть маневри. Та коли повернувся додому мій батько, який брав участь у Першій світовій війні і знав про неї не з чужих уст, всі дізналися саме від нього: почалась війна»*[76]. Удруге за короткий час.

Для багатьох волинян це була й чергова зміна влади, яка викликали не лише острах, а й сподівання на краще. Досвід України робив небезпідставними заяви про більшовизм як *«поняття про кров мільйонових жертв, що їх поклав українських нарід в боротьбі за свою правду. 22 червня – це також дата, від якої починається нове життя*

[75] Хотинська М. Минуле стукає у серце : біографічно-публіцистичний нарис. Луцьк : Надстир'я, 2009. 280 с.

[76] Гурко Н., Сокура В. 22 червня – День скорботи і вшанування пам'яті жертв Великої Вітчизняної війни в Україні. *Шацький край*. 2002. 22 черв. (№ 25). С. 2.

України»[77]. Луцький «Український голос» констатував: *«22-го червня 1941 року, була подією, на яку нетерпляче чекали спрагнені волі народи, що переможені силою катувалися у новітній тюрмі народів – СРСР»*[78]. Не дивно, що, як пригадував, наприклад, волинянин, академік Микола Дубина (с. Дідичі Ківерцівського р-ну), селяни може з меншим ентузіазмом ніж совітів, але зустрічали німецькі війська квітами[79]. Адже вони сподівалися на позитивні зміни у своєму житті.

Бойові дії. Початковий етап німецько-радянської війни тривалий час висвітлювали винятково у межах комуністичної ідеології. Лише з розпадом СРСР почали з'являтися публікації, автори яких по-іншому описували події літа 1941 р. Не стала винятком і Волинь. Кордони Волинської і частини Львівської областей від Володави до Кристинополя (Червоноград) протяжністю 174 км захищала 5-та армія. Вона була сформована у вересні 1939 р. Із 17 січня 1941 р. її очолював генерал-майор танкових військ М. Потапов. Готуючись до нападу, Німеччина зосередила на цій ділянці фронту угрупування військ у складі 17-го, 29-го, 55-го, 44-го армійських корпусів, 6-ї армії та 3-го, 14-го, 48-го моторизованих корпусів першої групи генерал-полковника Клейста. Загальна чисельність становила 21 дивізію (рис. 228). Групу армії «Південь» підтримував 4-й повітряний флот «люфтвафе» (військово-повітряний флот Німеччини) – близько 1 тис. літаків.

Рис. 228. Війська вермахту переходять державний кордон СРСР 22 червня 1941 р.
Джерело: https://www.wikiwand.com/uk

[77] Дата, що відкриває епоху (22 червня 1941 р.). *Кремянецький вісник*. Кремянець, 1942. 21 черв. (№ 50). С. 1.

[78] А.Д. Напередодні роковин 22 червня. *Український голос*. Луцьк, 1942. 18 черв. (Ч. 25). С. 1.

[79] Талант, огранений (Інтерв'ю академіка-секретаря Відділення масової комунікації АН ВОУ В.І. Шпака, яке було взято у першого Президента АН ВОУ акад. М.І. Дубини у 2012 р.). *Науково-інформаційний вісник Академії наук вищої освіти України.* 2017. № 1–2. С. 26.

Стрілецькі дивізії 5-ї армії мали у своєму складі близько 10 тис. вояків замість 14 483 за штатом. Укомплектованість середнім командним складом становила 68–70 %, сержантами – 70–72 %, рядовими – 66 %. Бронетанкові та механізовані війська формувалися з квітня 1941 р. і перебували на стадії організації та переозброєння. Не повністю були готові до війни Ковельський, Володимир-Волинський і Струмилівський укріпрайони.

«22 червня 1941 року в 00 годин 30 хвилин на ділянці 4-ої прикордонної комендатури кордон перейшов єфрейтор 222-го полку 74-ої піхотної дивізії вермахту Альфред Ліскоф, який повідомив про те, що о 4-й годині вермахт розпочне війну проти Радянського Союзу. 22 червня о 3 годині ранку на окремих ділянках кордону фашисти розпочали обстріл з гармат, а о 4-ій годині пішли в наступ. У перші ж години піддалися ударам ворожої авіації частини 45-ої стрілецької дивізії в Піщі, Шацьку, Любомлі, 87-ої і 41-ої танкових дивізій у м. Володимирі-Волинському і Когильному, 124-ої стрілецької дивізії у Порицьку, Тартакові, Горохові. Фашисти бомбили Луцьк, Ковель, Дубно, Рівне, а також аеродроми 14-ї і 62-ї авіадивізій у Велицьку, Любитові, Млинові, Червоному Волоці. Перший удар прийняли на себе прикордонники. Вони у винятково тяжких умовах відбивали атаки ворога. Це, зокрема, бійці 128-го залізничного полку, що охороняли залізничний міст через р. Буг, прикордонники 3-ої, 6-ої, 7-ої, 10-ої та Устилузької застав, воїни 13-ї застави під командуванням О. Лопатіна»[80].

Озброєні стрілецькою зброєю прикордонники мужньо відбивали атаки ворога. 18 годин вів нерівний бій гарнізон прикордонників м. Устилуг. 11-та, 12-та, 13-та, 14-та застави Володимир-Волинського прикордонного загону втратили більшість особового складу. Солдати 13-ї застави на чолі з лейтенантом О. Лопатіним стримували ворога 11 діб. Лише троє із 60 бійців залишилися живими.

На ділянці кордону, яку охороняв 98-й Любомльський прикордонний загін, командування вермахту зосередило дві піхотні (56-ту і 62-гу) й одну охоронну (213-ту) дивізії. У другому ешелоні, очікуючи розвитку прориву на ковельському напрямку, було ще близько семи ворожих дивізій. На кожну прикордонну заставу наступала попередньо сформована ударна група, озброєна автоматичною зброєю, мінометами, посилена артилерією і танками. Сподіваючись завдати блискавичного і потужного удару, німецьке командування планувало знищити прикордонні застави за 30 хвилин. Натомість бої тривали від декількох годин до однієї доби.

Трагічно склалася доля захисників кордону 8-ї застави під командуванням старшого лейтенанта П. Старовойтова. На світанку 22 червня 1941 р. бійці утримували оборону залізничного моста через р. Західний Буг. Під тиском переважаючих сил ворога, який використав бронепоїзди та танки, прикордонники змушені були відступити на територію застави, де бій тривав увесь день. Із настанням темряви останні десять солдатів на чолі з політруком А. Бабенком, що залишилися живими, вирвалися з оточення[81].

[80] Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки : матеріали наук. іст.-краєзнавчої конф., присвяченої 50-й річниці перемоги над фашизмом (м. Луцьк, 19–20 квіт. 1995 р.). Луцьк : Вид-во ВДУ імені Лесі Українки, 1995. С. 29; Краєвид. 2002. Січ.-лют.; Підгурець П. Як починалася війна на нашій землі. *Слово правди*. 2019. 20 черв. (№ 25). С. 11.

[81] Пограничные войска в годы Отечественной войны, 1941–1945 : сборник документов и материалов. Москва : Политиздат, 1968. С. 90.

Прикордонне місто Устилуг, гарнізон якого до початку війни складався зі штабу 1-ї комендатури, штабних підрозділів 4-ї і резервної застав 90-го Володимир-Волинського прикордонного загону під командуванням лейтенанта А. Чумовицького (150 осіб), одним із перших прийняв на себе удар ворожих військ. Сили були нерівні, але прикордонники проявили справжній героїзм, захищаючи місто. У ніч на 25 червня, за наказом командування, вони відступили у напрямку м. Ковель, де разом із частинами і з'єднаннями 5-ї армії продовжували стримувати наступ ворога.

22 червня 1941 р. вступили в бій усі десять застав Любомльського прикордонного загону. На ділянці 5-ї застави ворог форсував р. Буг двома групами, прагнучи оточити прикордонників. Однак начальник застави, лейтенант Ковальов передбачив наміри ворога і здійснив контрудар.

23 червня група прикордонників у кількості 40 осіб під командуванням капітана Климова західніше Любомля зупинила безладний відхід підрозділів 61-го і 253-го стрілецьких полків, звільнила з оточення групу червоноармійців на чолі з командиром 61-го полку і спільно з цим підрозділом провела контратаку, завдавши значних втрат ворогові.

Упродовж 23–24 червня 98-й прикордонний загін обороняв підступи до м. Любомль, прикриваючи відступ частин 45-ї стрілецької дивізії. 4 липня підрозділ прибув у район м. Олевськ і був включений до складу зведеного загону військ НКВС, що охороняв тил 5-ї армії[82].

Бойові дії на ділянці фронту, що захищали частини 5-ї армії, розгорнулися на трьох основних напрямках: ковельському, луцькому, сокальському. На ковельському напрямку наступали 56-та і 62-га піхотні дивізії 17-го армійського корпусу вермахту вздовж залізниці Холм – Ковель на ділянці Сверже – Бережці (протяжністю 10 км). Після захоплення мостів біля Влодави і Вовчого Перевозу ворог розвинув наступ на Піщу, Любомль і Замлиння. У бій вступила 45-та стрілецька дивізія під командуванням генерала Г. Шерстка. 10-й полк цієї дивізії близько полудня вийшов до кордону і розташувався на лівій ділянці Ковельського укріпрайону (на рубежі Кошари – Грабове, Адамчуки). На правому фланзі оборони було здійснено прорив частинами 255-ї піхотної дивізії вермахту. Для боротьби з цим угрупуванням командування 45-ї стрілецької дивізії створило мобільний загін, який, маневруючи у районі Мельники, Пульмо, змусив авангард ворога відступити.

Запеклі бої відбувалися на любомльському напрямку, де наступали головні сили 17-го армійського корпусу ворога. 61-й полк 45-ї дивізії при наближенні до рубежу Кути, Коцюри (4 км західніше м. Любомль) був обстріляний частинами 56-ї піхотної дивізії вермахту. Внаслідок запеклого бою червоноармійцям вдалося захопити східну частину Ягодина. Наприкінці дня 45-та дивізія вийшла до кордону на ділянці завширшки 13 км. Зміна ситуації змусила ворога маневрувати. Головний удар прийняла на себе 87-ма стрілецька дивізія під командуванням генерала П. Алябушева. Уранці 22 червня ворог захопив м. Устилуг і вийшов до південно-західних околиць Володимира-Волинського, де був зупинений вогнем 212-го гаубичного полку. 23 червня

[82] Пограничные войска в годы Отечественной войны, 1941–1945 ... С. 92.

німецькі війська просувалися вздовж шосе й оволоділи м. Володимир-Волинський. Унаслідок частини 87-ї дивізії опинилися під загрозою оточення і розпочали відступ на схід. Для німецьких танків відкрився вільний шлях на м. Луцьк.

Призупинити наступ вдалося частинам 1-ї артилерійської протитанкової бригади, яка прискореним маршем вийшла на рубіж Володимирівка – Підгайці – Микуличі (за 20 км від Володимира-Волинського), де й зустріла ворога. Відбувся бій, унаслідок якого ворог втратив 70 танків і бронемашин. Зустрівши опір, німецькі частини припинили атаку на цій ділянці фронту і здійснили спробу обійти лівий фланг бригади. Генерал К. Москаленко змушений був передислокувати свої частини в район населеного пункту с. Затурці, прикриваючи шлях на Луцьк. Фронтальні атаки ворога, здійснені 23 червня, не мали успіху, однак німецьким частинам вдалося просунутися вглиб лінії фронту на відстань від восьми до 20 кілометрів й охопити дивізію з флангів[83].

Головного удару ворог завдав на лівому фланзі 5-ї армії. Тут наступали бронетанкові дивізії генерала Клейста. На сокальському напрямку боронилася 124-та стрілецька дивізія генерала Ф. Сущого. У складному становищі опинилася 87-ма стрілецька дивізія, яка потрапила в оточення і зазнала важких втрат. У ніч на 25 червня дивізія перетнула луцьке шосе між Хобултовою і Війницею і заглибилася у лісисто-болотистий район межиріччя Турії і Стохода, прориваючись на з'єднання з частинами 5-ї армії. Упродовж 24–25 червня німецьке командування ввело в бій додатково дві танкові дивізії (13-ту на луцькому і 16-ту на радехівському напрямках). Одним із постійних сюжетів для фотографів 14-ї танкової дивізії, 298-ї піхотної дивізії, 1-ї танкової дивізії СС «Лейбштандарт СС Адольф Гітлер», 32-ї піхотної дивізії, які у червні–липні входили в Україну через Устилуг, була дорога Володимир-Волинський – Луцьк, на узбіччях якої стояли чисельні розбиті або просто покинуті танки і бронеавтомобілі радянської армії. Найбільше ж вражаючих світлин – східніше Війниці, у районі Олександрівки (нині – Мовчанів), де на південь від дороги перед лісом поле було вкрите підбитими танками Т-26[84]. Не дивно, що серед сучасних дослідників воно отримало назву «поле смерти».

Командувач 5-ю армією наказав генералові К. Москаленку боронити мостові переправи неподалік Луцька. Зранку 24 червня бригада зайняла оборону в районі м. Торчин і с. Усичі. Німецьким військам вдалося просунутися вперед і вийти на околиці Луцька.

Саме тоді, як на луцькому напрямку ворог значно просунувся вперед, на ковельському – радянські частини стримували наступ 17-го армійського корпусу. Важкі бої відбулися в районі м. Любомль, який було захоплено частинами 56-ї німецької піхотної дивізії. 25 червня командування 45-ї дивізії змушене було передислокувати свої частини на рубіж Стара Гута – Городне – Скиби, а 62-гу дивізію – на рубіж Машів – Радехів – Чмикос.

Райцентр Рожище ворог захопив 26 червня. На східному березі Стиру розпочалися важкі бої. 28 червня у район неподалік Рожища прибув один із полків 200-ї дивізії ворога. Цього ж дня 15-й стрілецький корпус відступив із району м. Ковель у напрямку

[83] Москаленко К. На південно-західному напрямі 1941–1943: спогади командарма. У 2-х кн. / пер. з рос. В.Г. Ковтун. Київ : Політвидав України, 1984. Кн. 1. С. 31.

[84] Лудковський О. «Поле смерті» (до історії танкової битви 1941 року на Волині). *Волинський музейний вісник*. Луцьк, 2018. Вип. 9. С. 50–66.

р. Стохід і далі р. Горинь. Потужний залізничний вузол потрапив до рук ворога, що негативно вплинуло на загальну бойову обстановку, ускладнило процес передислокації військ і підвозу боєприпасів.

На луцькому напрямку німецькі війська, після невдалої спроби захопити місто, здійснили обхідний маневр. Основні сили охопили Луцьк із півдня, а інше угруповання обійшло місто з півночі. Унаслідок наступальної операції, проведеної 13-ю танковою дивізією ворога, 25 червня Луцьк було захоплено[85] (рис. 229–231).

Рис. 229. Німецькі солдати ідуть по вулиці Сталіна (Лесі Українки) в Луцьку
Джерело: https://www.volynpost.com/articles/100-vijna-i-luck-foto-

Рис. 230. Німецька 14 танкова дивізія входить у Рівне
Джерело: https://www.hroniky.com/news/view/6007-druha-svitova-v-

[85] Західне Полісся: історія та культура : монографія / наук. ред. В.К. Баран. Луцьк : ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2012. С. 463.

Рис. 231. Нацистські окупанти в Рівному

Джерело: https://www.hroniky.com/news/view/6007-druha-svitova-v-

23–29 червня 1941 р. відбулася велика танкова битва в районі Дубно–Луцьк–Броди (рис. 232). У битві з обох сторін брали участь до 4000 танків. З радянського боку у битві були задіяні 3128 танків усіх типів – від легких БТ і Т-26 до модернізованих КВ-2 та Т-34, яких налічувалося понад 800 одиниць. З німецького боку – близько 799 танків та САУ. Битва тривала понад тиждень. Вона завершилася поразкою радянських військових частин. Це велика помилка радянського командування, яка привела до численних людських і стратегічних втрат, яка потім була старанно прихована радянською владою (рис. 233). У результаті битви, до 30 червня 1941 р. 2648 одиниць радянської техніки були знищені повністю і не підлягали відновленню. Втрати з німецької сторони були вдесятеро менші – близько 260 машин, більша частина з яких була успішно відремонтована[86].

Рис. 232. Танкова битва в районі Дубно–Луцьк–Броди

Джерело: https://poradumo.com.ua/89222-naibilshi-bitvi

[86] Детальніше про цю битву див.: Пашковець М. Перша танкова битва німецько-радянської війни в районі Луцьк–Броди–Дубно. *Воєнна історія*. 2011. № 3(57). С. 26–32.

Рис. 233. Німецькі солдати біля розбитих радянських танків
Джерело: http://www.rivne-news.com.ua/29-chervnja-1941-roku-prichini-porazki-p.html

30 червня Ставка Головного командування Червоної армії ухвалила рішення про відступ військ Південно-Західного фронту на лінію оборони, що була в районі колишнього державного кордону з Польщею. Генерал армії С. Штеменко в книзі «Генеральний штаб в роки війни» підкреслює, що 5-та армія, очолювана генерал-майором М. Потаповим, стійко утримувала Волинь і прилеглий район. Вона вчинила ворогу могутній опір і завдала значних втрат, відтіснила його від дороги Луцьк – Рівне – Житомир, змусивши відмовитися від блискавичного удару на Київ. Їй вдалося відкинути німецькі війська на ковельському напрямку і зупинити лівофланговий ударний клин у районі Володимира-Волинського[87]. Це не надовго призупинило просування гітлерівських військ.

9.3. Окупаційний режим

У перші місяці війни гітлерівці намагалися обережно поводитися з українським населенням (рис. 234, 235). Вони погоджувалися на існування підпорядкованих їм українських органів. Так, у Рівному в липні 1941 р. була створена міська управа на чолі з Полікарпом Бульбою. 31 серпня 1941 р. створили Українську раду довір'я на Волині (пізніше перетворилася на службу Українського Червоного Хреста), яку очолив Степан Скрипник (згодом – патріарх УАПЦ Мстислав). До її складу увійшли 23 члени, зокрема такі визначні волиняни, як письменник Улас Самчук, один із організаторів УПА на Волині Ростислав Волошин й інші.

У серпні 1941 р. визначили адміністративний поділ окупованих українських земель. Більшість території, зокрема Волинь, увійшла до Райхскомісаріату «Україна» з центром у м. Рівному (рис. 236). Райхскомісаріат був поділений на 6 генерал-комісаріатів/

[87] Штеменко С.М. Генеральный штаб в годы войны. Москва: Воениздат, 1989.

генеральних округ (Волинь-Поділля, Житомир, Київ, Миколаїв, Дніпропетровськ, Крим), які складалися з гебітів (округів) на чолі з гебітскомісарами. Загалом територія Волині входила до складу 17 гебітскомісаріатів (табл. 5).

Рис. 234. Німецькі солдати біля земельного банку на теперішній вул. Винниченка в Луцьку

Джерело: https://ptaha.info/posts/essays/spogady-mynulogo-1622/

Рис. 235. Німецький солдат біля розбитого пам'ятника Леніну і Сталіну на місці сучасного ЦУМу в Луцьку. Позаду – будинки, які збереглися

Джерело: https://www.volynpost.com/articles/100-vijna-i-luck-foto-

Рис. 236. Адміністративно-територіальний поділ України часів радянсько- німецької війни

Джерело: https://https://uk.wikipedia.org/wiki/Райхскомісаріат_Україна/

Таблиця 5

Адміністративний поділ генерал-комісаріату «Волинь-Поділля»

Гебітскомісаріат	Райони	Гебітскомісар
Генеральний округ «Волинь і Поділля»		
Антоніни	Антоніни, Базалія, Красилів	Шьорер
Дубно	Дубно, Демидівка, Козин, Млинів, Острожець, Радивилів, Верба	Брокс
Горохів	Горохів, Берестечко, Локачі, Озютичі	Вестерхейд
Камінь-Каширський	Камінь-Каширський, Любешів, Морочно	Міхаеліс
Костопіль	Костопіль, Степань, Деражне, Людвипіль	Ленерт
Ковель	Ковель, Голоби, Маневичі, Мазеєво, Ратно, Турійськ, Содліще, Заболоття	Кемпф
Кременець	Кременець, Катербург, Почаїв, Шумськ, Вишневець, Вишгород	Мюллер
Любомль	Любомль, Головно, Шацьк	Уде
Луцьк	Луцьк, Ківерці, Рожище, Колки, Олика, Піддубці, Сінкевичівка, Торчин, Цумань	Лінднер
Ровно	Ровно, район Ровно, Гоща, Клевань, Корець, Межиричі, Александрія, Тучин	Беєр
Сарни	Сарни, Домбровиця, Клесів, Рокитне, Рафалівка, Володимирець	Гуала

Закінчення таблиці 5

Гебітскомісаріат	Райони	Гебітскомісар
Заслав	Заслав, Лачимці, Плужне, Теофіполь	Неченхауер
Шепетівка	Шепетівка, Берездів, Полонне, Славута	Ворбе
Старокостянтинів	Старокостянтинів, Гризів, Остропіль, Стара Синява	Шрьодер
Володимир-Волинський	Володимир-Волинський, Порицьк, Устилуг, Верба	Вестерхейд
Здолбунів	Здолбунів, Мізоч, Острог	Маршаль
Генеральний округ «Житомир»		
Новоград-Волинський	Новоград-Волинський, Баранівка, Ярин, Пулин-Марашлевськ	Шмідт

Джерело: Іванов С.С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 01 / Нац. ун-т «Острозька академія». Острог, 2017. С. 237; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. Ф. 3206. Оп. 4. Спр. 6. Арк. 11–13, 15–16.

Нова влада провела процедуру обліку всіх місцевих жителів. Унаслідок цього вона отримала дані щодо кількісного та національного складу населення підконтрольних територій.

Для того, щоб тримати населення у покорі, було посилено поліційний контроль (рис. 237). На сторінках офіційних видань твердилося, що розміщення гарнізонів поліції у селах та містах спрямоване на «знищення бандитів». Насправді ж це було ознакою посилення репресій. Так, 4 листопада 1943 р. козацький охоронний батальйон оточив с. Одеради, щоб помститися місцевому населенню. На площу зігнали усіх чоловіків віком від 17 до 45 років, із яких 19 розстріляли на місці.

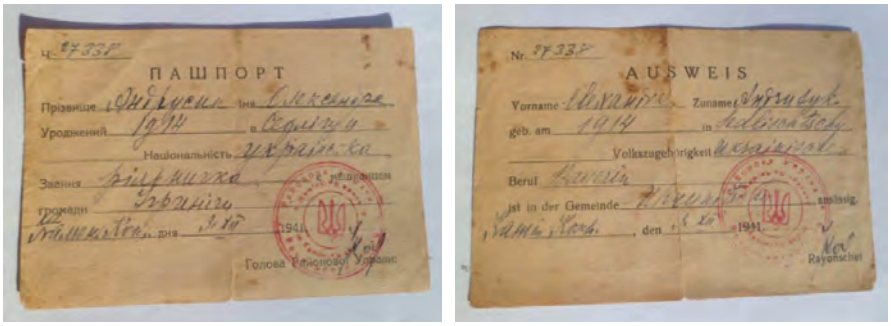

Рис. 237. Посвідка особи часів нацистської окупації

Джерело: Фонд Держархіву Волинської області

Остарбайтери. Потрібно вказати, що на відміну від інших регіонів України, використання примусової праці волинян і галичан у Райху розпочалося на два роки раніше. Головно це були ті мешканці краю, які у вересні 1939 р. як військовослужбовці Війська польського потрапили до німецького полону. Іншим значним джерелом поповнення волинських остарбайтерів була нелегальна еміграція до Райху українських націоналістів, які так рятувалися від переслідувань НКДБ.

Для виявлення, обліку та вербунку якомога більшої кількості волинян у Луцьку гітлерівці створили окружну біржу праці. Для постійного контролю обліку працездатного населення німецький комісаріат регулярно видавав оголошення та повідомлення на місцях про обов'язкову явку людей у відділ праці. Варто вказати, що добровільно погоджуватися на роботу в Німеччині спонукало вкрай скрутне господарське та побутове становище. Німецькі пропагандисти обіцяли всілякі блага у разі виїзду – високу оплату праці, набуття цінних спеціальностей, гідні побутові умови тощо. Та це не спрацьовувало. У списку, який склали у Луцькому окружному комісаріаті, з округи було заплановано вивезти 3746 осіб. Однак вдалося відправити лише 1415 юнаків і юнок. У с. Тихотин нині Рожищенського району було намічено для відправки до Німеччини 54 «добровольці», але за допомогою поліції вдалося забрати чотирьох, у с. Березолупи намічали 61, а взяли також лише чотирьох[88].

За планом Заукеля, з окупованих радянських територій лише з березня по червень 1943 р. планували вивезти 1 млн осіб; із Луцької округи було заплановано вивезти до Райху першим і другим ешелонами 3746 осіб (із яких реально – 1415)[89]. Щоб не їхати на роботу до Німеччини, волиняни вдавалися до різноманітних вигадок, використовували усі доступні засоби – прикидалися невиліковно хворими, іноді завдавали собі каліцтв, переховувалися, тікали з таборів, потягів. Так, жителька с. Словатичі Ківерцівського району Ксенія Мельник розповідала, що від вивозу її врятувала хвороба. Хоч вона не була серйозною, лікар написав потрібний діагноз – тиф, а німці його боялися. Уродженці с. Гірники Ратнівського району Марії Ярошук також порадили повідомити про захворювання на тиф і німці навіть після «зцілення» побоювалися навідувати її[90]. Вступ до ОУН також рятував від вивезення до Німеччини. Референт СБ Устилузького району ОУН (б) Іван Кусинський («Ластівка») зі с. Стенжаричі Володимир-Волинського району Волинської області свідчив у серпні 1945 р.: *«У цей час забирали молодь на роботу до Німеччини, а в першу чергу колишніх комсомольців. «Зух» (районний провідник ОУН (б) Микола Каліщук) гарантував мені, що якщо приєднаюся до них, то врятуюсь від примусових робіт. Я дав згоду, після чого був призначений станичним села»*[91].

Сувора регламентація усіх сфер духовного життя окупаційною владою, зведення його до найпростіших етнічних форм, повністю контрольованих державними чиновниками, визначала головні принципи культурної політики. Восени 1941 р. на Волині були закриті усі школи (крім початкових і фахових), припинено діяльність «Просвіти», що постала з відходом радянських військ. Для керівництва видавничим процесом створене «німецьке видавниче і друкарське товариство» з осідком у Луцьку, яке одержало виняткове право давати дозвіл на заснування часописів і контроль над ними[92].

---

[88] Данилюк В. Як гнули спину на окупанта. URL: http://volga.lutsk.ua/view/7499/

[89] Забродець О.В. Волинські остарбайтери (1941–1945). *Волинь у роки Другої світової війни* : зб. наук. та публіцист. ст., присвяч. 60-річчю визволення Волинської обл. від фашистських загарбників / гол. ред. М.М. Кучерепа. Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2004. С. 117.

[90] Іванов С.С. Становище населення Волині в період німецької окупації (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07. 00. 01 / Національний університет «Острозька академія». Острог, 2017. С. 132.

[91] Антонюк Я.М. Остарбайтери та українські націоналісти: складні взаємини (на матеріалах Волині та Західного Полісся). *Національна та історична пам'ять*. 2013. Вип. 9. С. 89.

[92] Кондратюк К. Волинь і Галичина під німецькою окупацією. 1941–1944 рр.: соціально-економічний і культурно-освітній аспекти. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 2019. Спецвипуск. С. 334–335.

1945 р. в Німеччині опинилося понад 2,3 млн українців, більшість із яких становили остарбайтери, зокрема, за даними відомого дослідника Другої світової війни М. Коваля, понад 50 тис. – з Волині (Волинська обл. – 30 тис., Рівненська обл. – 22, 2 тис.)[93].

Голокост (Шоа, Катастрофа) євреїв Волині. Головне вістря винищувальної політики гітлерівців було спрямоване проти євреїв. Установлення «нового порядку» супроводжувало прискорення антисемітських настроїв. Негативні емоції, пов'язані з репресивними заходами радянської влади щодо місцевого населення, вдало використовували в агітаційно-пропагандистській кампанії нові окупанти. Винуватцями «призначено» євреїв і цю версію транслювала місцева преса[94].

Механізми дискримінації євреїв, які застосовували на Волині, не відрізнялися від тих, що були на решті українських територій: виділення євреїв із-поміж іншого населення через примусове носіння на верхньому одязі розпізнавальних знаків у вигляді жовтого кола (як це було у Ковелі), жовтої шестикутної зірки (як у Любомлі), білої пов'язки з голубою зіркою Давида (наприклад, у Корці)[95] (рис. 238). Однією зі специфічних рис ідентифікації єврейського населення Волині було те, що в деяких випадках позначали ще і його домівки (як це було у Любомлі). Зазвичай на дверях зображали, а подекуди вивішували усе ті ж шестикутні зірки Давида голубого кольору, а у деяких випадках – ще й написи *«Juden»*. Хоч це не можна вважати винятком, однак й особливо поширеним не було[96].

Рис. 238. Євреї працюють на вулицях Луцька

Джерело: https://www.volynpost.com/articles/100-vijna-i-luck-foto

[93] Коваль М.В. Борьба населения Украины против фашистского рабства. Киев : Наук. думка, 1979. С. 30.

[94] Зиль В. Друга світова війна і доля єврейської національної меншини Волині. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. 2015. Вип. 2. Ч. 4. С. 35–38.

[95] Івчик Н.С. Голокост у генерал-комісаріаті «Волинь-Поділля». *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 44. Т. 1. С. 235.

[96] Михальчук Р. Реєстрація та ідентифікація євреїв Рівненщини як підготовчий етап у вирішенні «єврейського питання». *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наукові записки РДГУ*. Рівне, 2011. Вип. 22. С. 237–241.

Типовою для того часу стала доля євреїв Володимира-Волинського, яку на підставі свідчень відтворив В. Музиченко[97]. Зважаючи на близькість до радянсько-німецького кордону, німецькі війська окупували місто 23 червня 1941 р. Через два тижні розпочалися облави та вбивства євреїв групами по декілька сотень осіб. Пік убивств припав на 1 жовтня 1941 р. – свято *Йом кіпур* (Судний день, коли юдеї постять і моляться за прощення гріхів).

У липні 1941 р. наказом адміністрації було створено *юденрат* (орган єврейського самоврядування, що виконував розпорядження окупантів), який стягав податок, накладений гітлерівцями на кагал, і виряджав євреїв до місць розстрілу. У Володимирі його очолив С. Моргенштерн. У січні 1942 р. євреї за наказом окупаційної влади розпочали будувати огорожу навколо гетто, розташованого у центрі міста. У квітні всіх євреїв міста та довколишніх сіл переселили до гетто, яке стало найбільшим у генерал-комісаріаті «Волинь-Поділля».

Важливим було й бажання використати примусову працю бранців гетто. У травні його мешканців розподілили на потрібних владі фахівців і решту, призначену для негайного знищення та використання для важких робіт. У серпні зморених голодом чоловіків із гетто направляли під конвоєм копати глибокі ями біля с. П'ятидні над р. Луга, начебто під військові склади. Напередодні 1 вересня 1942 р. гетто оточили фашисти, поліцаї і ранком вантажівками відправили нещасних на розстріл. Ця акція тривала два тижні, доки не розстріляли в'язнів першого гетто, у якому їх було близько 4 тис. Для тих, хто залишився в живих (500–1500 осіб), створили друге гетто, яке ліквідували уже 13 листопада 1942 р. У третьому гетто поселили фахівців, потрібних окупантам, але і вони та представники юденрату не уникли трагічної долі 13–14 грудня 1943 р. в лісі біля с. Фалемичів[98].

В окремих містах Волині створювали два гетто або гетто поділяли на дві частини (рис. 239). Наприклад, у Ковелі, де євреї становили близько половини населення і налічували близько 14 тис. осіб, 25 травня 1942 р. їх розділили на дві групи – працівників і непрацівників – та поселили в окремих гетто (у Новому та Старому місті, де перебувало 8 тис. та 6 тис., відповідно). Один із місцевих євреїв пригадував, що нацисти характеризували друге гетто як територію «дармоїдів». 3–5 червня 1942 р. із другого гетто вивезли за межі міста до піщаного кар'єру поблизу Бахова та розстріляли окремими партіями 8–9 тис. осіб. 19 серпня 1942 р. окупаційна влада розпочала ліквідацію першого гетто і за два–три дні у селищі Бахів і єврейському цвинтарі розстріляли 5–6 тис. Убивство здійснювала військова жандармерія з Луцька й айнзацгрупа місцевої СД. Частина євреїв намагалася втекти, але більшість загинула. Під час ліквідації гетто деякі групи євреїв чинили збройний спротив, який німці швидко придушили. Тих євреїв, яких пізніше виловили у сховках, декілька днів тримали у Великій синагозі без їжі та води. Після того їх розстріляли на єврейському кладовищі. Останніх в'язнів гетто знищили 6 жовтня 1942 р.

[97] Музиченко В. Володимир єврейський. Історія і трагедія єврейської громади м. Володимира-Волинського. Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2011. 256 с.

[98] Киба Я. Володимирщина: минувшина і сучасність : іст.-економічне і краєзнавче вид. Луцьк : Надстир'я, 2017. С. 200–201.

Рис. 239. Луцьких євреїв ведуть по вулиці Сенкевича (тепер Богдана Хмельницького). Справа – сходи до сучасної міської ради, лівіше центру – театр імені Словацького (теперішній Ляльковий)

Джерело: https://www.volynpost.com/articles/100-vijna-i-luck-foto-

Гетто у Любомлі мало 450 м завдовжки і 300 м завширшки, тобто 2300 євреїв міста сконцентрували на дуже малій території[99]. Подібний вигляд мала ситуація й у гетто в Локачах. Три тисячі євреїв, які вижили, загнали в маленькі хатинки (саме тут для проживання переробляли навіть стайні та конюшні) за огорожею з колючого дроту. Вони спали по кілька людей на ліжку та підлозі, в холоді, отримували на добу три скибки хліба, менше ніж 100 гр (близько 390 калорій)[100].

Як бачимо, у Волинській і Рівненській областях гетто проіснували від кількох місяців до року, після чого їхніх мешканців знищили (табл. 6). В одному випадку – в м. Олика – для вбивства євреїв використали душогубки. Саме у такий спосіб позбавили життя 720 осіб[101].

Таблиця 6

Гетто окупованої Волині

Гетто	Створення	Ліквідація
Берестечко	5–14 жовтня 1941 р.	7–9 вересня 1942 р.
Володимир-Волинський	1 травня 1942 р.	1–15 вересня 1942 р.

[99] Spector S. The Holocaust of Volhynian Jews. 1941–1944. Jerusalem : Yad Vashem Publications, 1990. P. 122.

[100] Про гетто у Локачах див.: Діммент М. Самотній вигнанець. Щоденник про Свинюхи та гетто в Локачах / за ред. Шмуля Ягалома (Діамента). Київ, 2016. 200 с. (Бібліотека спогадів про Голокост).

[101] Держархів Волинської обл. Ф. Р. 164. Оп. 3. Спр. 10. Арк. 3–3 зв.

Закінчення таблиці 6

Гетто	Створення	Ліквідація
Горохів	жовтень 1941 р.	15 вересня 1942 р.
Камінь-Каширський	1 червня 1942 р.	10 листопада 1942 р.
Кисилин	1 листопада 1941 р.	15 серпня 1942 р.
Ковель	21 травня 1942 р.	19 серпня 1942 р.
Колки	жовтень 1941 р.	вересень 1942 р.
Локачі	жовтень 1941 р.	13 вересня 1942 р.
Любомль	6 грудня 1941 р.	28 серпня 1942 р.
Любешів	травень 1942 р.	28 серпня 1942 р.
Луцьк	11 грудня 1941 р.	20–23 серпня 1942 р.
Маневичі	2 вересня 1942 р.	5 вересня 1942 р.
Мацеїв (Луків)	кінець 1941 р.	вересень 1942 р.
Мізоч	березень 1942 р.	12–14 жовтня 1942 р.
Олика	березень 1942 р.	28 липня 1942 р.
Ратне	березень 1942 р.	серпень 1942 р.
Рожище	лютий 1942 р.	23 серпня 1942 р.
Торчин	березень 1942 р.	22 серпня 1942 р.
Турійськ	березень 1942 р.	серпень 1942 р.
Устилуг	березень 1942 р.	1–15 вересня 1942 р.

Джерело: Довідник про табори, тюрми та гетто на окупованій території України (1941–1944) / упоряд. М.Г. Дубик. Київ, 2000.

1942 р. гітлерівці винищували євреїв і у віддалених селах (рис. 240). Так, улітку того року були винищені євреї містечка Опалина Любомльського району. 23 червня їх розстріляли у Шацьку, в липні – єврейське населення с. Пульмо і з довколишніх сіл у кількості 215 осіб, у серпні – у с. Головно[102].

Найдостовірнішими та верифікованими потрібно вважати дані про кількість Праведників народів світу за відомостями Яд Вашем. За смертельний ризик, надання допомоги та порятунок євреїв станом на 1 січня 2020 р. 2659 громадян України удостоєні звання «Праведника народів світу». Із них 275 осіб – із теренів сучасної Волинської області, 22 – з Рівненської[103].

Першою серед українців званням Праведника народів світу була відзначена Марія Бабич, яка в окупованому Рівному врятувала єврейську дівчинку Ірину Осіпову. Після війни Бабич стала членом сім'ї Осіпових і разом із ними виїхала до Ізраїлю. Звання Праведника народів світу їй було надано 1 травня 1962 р. Нагадаємо, що пам'ять про жертви Катастрофи надважлива для волинян. На Волині нині збудовано чотири меморіали (с. Кисилин, с. Острожець, с. Прохід, с. Бахів), уже не говорячи про численні пам'ятники та пам'ятні знаки.

[102] Держархів Волинської обл. Ф. 7021. Оп. 55. Спр. 11. Арк. 193–194.

[103] Щупак І.Я. Українці – рятівники євреїв під час Голокосту. *Сторінки історії* : зб. наук. пр. 2012. Вип. 34. С. 128–141; Праведники народів світу : довідник / за ред. І.Я. Щупака. Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016. 224 с.

Рис. 240. Розстріли євреїв у гетто в Мізочі

Джерело: Instytut Pamięci Narodowej

Єврейський рух опору. Єврейський рух опору був представлений розрізненими бойовими групами, які утворювалися у відповідних гетто. Тільки у Волинській і Рівненській областях виникло 18 єврейських бойових груп, зокрема у Любомлі, Шацьку, Маневичах, Дубно, Рафалівці, Дубровиці. Ці групи займалися облаштуванням сховків на території гетто, збиранням зброї, організацією взаємодопомоги і втеч, індивідуальними терактами. Трагічним апофеозом їхньої діяльності ставали повстання або збройні виступи під час повної ліквідації гетто, що супроводжувалося масовим винищенням єврейського населення. Так трапилося у волинських гетто Луцька, Кременця,

Мізоча й Тучина. 12 грудня 1942 р. в приміщенні робітничого табору в Луцьку євреї підняли повстання. На його придушення направили регулярні частини німецької армії. Лише кільком учасникам вдалося утекти в довколишні ліси. Один із них, Шамуель Шило, став автором спогадів про ті події[104]. Кременецьке гетто боронилося цілий тиждень і лише за перші дні опору було вбито 16 німців і поліцаїв[105].

Переслідування ромів. Пораймос. Нацистський «новий порядок» одним зі складників передбачав винищення «нижчих» народів. Досі малодослідженим залишається питання щодо долі циган, які перекочували на терени України після окупації Польщі гітлерівськими військами 1939 р. Те, що цей процес мав масовий характер, опосередковано підтверджують архівні дані й усні свідчення щодо загибелі досить чисельних громад ромів на Волині та Рівненщині[106]. У Волинській області перше задокументоване вбивство ромів відбулося 2 червня 1942 р., коли в с. Шиловода німецька жандармерія розстріляла 64 представники ромської громади. У службовій записці від 17 серпня 1942 р. командувач поліції безпеки і СД у генеральній окрузі «Волинь і Поділля» зафіксував розстріл у Камені-Каширському і Ковелі ще 76 ромів. У Ковелі був табір по вул. Лиманівській, де ув'язнили 150 ромів, через три дні їх убили. Такі масові вбивства ромів відбувалися регулярно впродовж декількох років. Так, у Ратному 1942 р. вбили близько 30 ромів. Унаслідок проведених із особливою жорстокістю масових розстрілів у вересні 1943 р. у с. Видерта (Камінь-Каширський район Волинської області) було знищено близько 60 ромських сімей, що за різними оцінками становить до 500 осіб. Після розстрілу залишилося живими декілька ромських дітей, котрим допомогли врятуватися місцеві жителі[107]. Масовий розстріл близько ста ромів на хуторі Циганка (нині – с. Ольганівка Рожищенського району) в листопаді 1942 р. став спільною трагедією українців і представників інших національностей.

За свідченнями ромів, масові розстріли відбувалися в с. Чорниж (Камінь-Каширський район), м. Камінь-Каширський (тут розстріляли понад 150 ромів), на Польській горі під Ковелем, у с. Конюхи, П'ятикори (Локачинський район), Маковичі Турійського району, Мар'янівка, Лозятин, Череваха, Мельники-Річицькі (Ратнівський район), у гетто Несухоїжі Ковельського району, в Локачинському гетто (привезли на 15 підводах ромів, яких згодом розстріляли). Серед визначених місць масових розстрілів у Волинській області також вбивства у Берестечку та Пісках Горохівського району[108].

Масові вбивства ромів на теренах Волині відбувалися з літа 1941 р. (Берестечко), впродовж 1942 р. і до кінця вересня 1943 р. Знищені ромські спільноти проживали в населених пунктах, розташованих здебільшого в лісовій зоні. Про факти геноциду

---

[104] Бунт приречених. *Радянська Волинь*. 1990.

[105] Слободянюк М.А. Антифашистський рух опору в Україні періоду Другої світової війни у вітчизняній історіографії : дис. ... д-ра іст. наук : 07. 00. 06 / НАН України, Ін-т історії України, Запорізький національний університет. Київ, Запоріжжя, 2018. С. 327.

[106] Зіневич Н. Проблеми дослідження геноциду ромів (циган) на українських землях у роки Другої світової війни. *Наукові записки*. Київ, 2008. Т. 16. С. 415–439.

[107] Троян С. Трагедія винищення ромів у с. Видерта на Волині у вересні 1943 р. *Переслідування та вбивства ромів на теренах України у часи Другої світової війни* : зб. док., матеріалів та спогадів. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту, 2013. С. 173.

[108] Майданець І. Геноцид ромів на Волині в роки Другої світової війни. *Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія та сучасність* : зб. наук. пр. / упоряд., ред.: Ю.В. Крамар, А.Г. Шваб. Луцьк, 2019. С. 212–218.

ромів у районах, які ближче до обласного центру – Луцька, немає згадок у працях істориків. Не зафіксовані факти Параймосу (винищення ромів) у Луцькому та Ківерцівському районах. Немає фактів масових розстрілів у наближених до Білорусі Любомльському та Шацькому районах.

Табори військовополонених. Справжніми конвеєрами смерті стали табори для військовополонених. Ще до вторгнення в СРСР гітлерівське командування створило спеціальне бюро, що мало займатися полоненими під час реалізації плану «Барбаросса». Виходячи з ідеології німецького фашизму, що *«більшовизм – це смертельний ворог націонал-соціалістичної Німеччини»*, інструкції гітлерівського командування від 16 червня 1941 р. передбачали, що *«з військовополоненими Червоної Армії треба поводитися з надзвичайною стриманістю і найсуворішою пильністю»* і покарання стосовно них виходитимуть за межі Женевської конвенції від 27 липня 1929 р. щодо поводження з військовополоненими. У подальшій інструкції від 8 вересня вказувалося, що більшовицький солдат здатний чинити опір усіма можливими засобами і з цієї причини будь-який непослух потрібно придушувати зброєю, стріляти відразу без попередження. Виконуючи накази свого командування, гітлерівці частину полонених розстрілювали при захопленні, решту кидали в концентраційні табори. Це були т. зв. офлаги для офіцерів; шталаги – для рядового й сержантського складу; дулаги – пересильні, етапні табори (рис. 241, 242).

Рис. 241. Полонених червоноармійців ведуть у табір, Устилуг

Джерело: https://www.hroniky.com/news/view/6007-druha-svitova-v

106 таких таборів було створено в Україні, більша частина з яких – у її західних областях. Так, у Волинській області гітлерівці створили три великі табори військовополонених – у Володимирі-Волинському, Ковелі й Луцьку. Із архівних джерел відомо, що у нацистських таборах на Волині загинуло 47 690 радянських військовополонених. У Луцьку до червня 1942 р. розстріляно й померло від голоду та хвороб понад 10 тис. військовополонених.

Рис. 242. Табір військовополонених в Устилузі

Джерело: https://www.hroniky.com/news/view/6007-druha-svitova-v-

У Володимирі-Волинському у вересні 1941 р. почав діяти один із найбільших в Україні концтаборів для військовополонених офіцерів «Норд-365», у якому одночасно перебувало від 4 до 8 тис. осіб, а за весь період його існування – понад 42 тис. Тут було розстріляно, померло від голоду й епідемій 25 тис. осіб. Окрім того, діяли маловідомі дослідникам тимчасові (можливо, пересильні) нацистські табори у м. Горохів, де знищено 3 800 осіб, у смт Локачі – 3 667, у м. Берестечко – близько 3 тис.[109] У Рівненській області табори та зони військовополонених були створені в 11 містах – Рівне, Дубно, Острог, Корець, Костопіль й інші, в яких загинуло 67 996 військовополонених[110].

9.4. Рух опору

На Волині рух опору був представлений трьома основними силами: загонами українських націоналістів (ОУН-Б, ОУН-М, Поліська Січ Т. Бульби-Боровця), що прагнули відновлення Української самостійної соборної держави; польським національним підпіллям, котрі прагнули повернення регіону до стану 1939 р.; радянськими партизанами різних національностей, які бажали збереження ситуації літа 1941 р. Вони воювали не лише з німецькими націонал-соціалістами, а й один із одним.

Радянські підпільно-партизанські структури. Потужною силою антифашистського руху на Волині стали радянські партизани. У липні 1941 р. ЦК ВКП(б) ухвалив постанову про організацію боротьби в тилу ворожих військ. Відповідно до її вимог партійні органи напередодні окупації (до вересня 1941 р.) сформували в кожній області

[109] Гулько Г. До проблеми вивчення діяльності нацистських «таборів смерті» у Волинській області. Шталаг-301 у м. Ковелі. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і Ковельщина в історії України та Волині* : матеріали 50 Всеукр. наук. іст.-краєзнавчої конф., присвяченої 22-й річниці Незалежності України і 495-річчю надання Ковелю Магдебурзького права, м. Ковель, 12–13 грудня 2013 р. / упоряд. А. Силюк. Ковель, 2013. С. 153.

[110] Сорока Ю. У роки воєнного лихоліття. *Волинь моя* : журнал Міжнародного громадського об'єднання «Волинське братство». 2004. Вип. 4. С. 82.

республіки підпільні обкоми партії, у кожному районі, місті – райкоми та міськкоми, сотні підпільних організацій, а також кілька тисяч партизанських загонів, диверсійних і розвідувальних груп. Однак із початком окупації ці підпільно-партизанські структури не змогли належним чином заявити про себе. Причинами масового знищення та розпаду таких загонів стали непідготовленість кадрів, відсутність матеріальної бази, присутність російськомовних військовослужбовців, яких швидко виявляли німецькі спецслужби, та допомога українського населення окупаційній владі у справі боротьби з партизанським рухом. Існування пронімецьких настроїв пояснювалося масовими репресіями радянської влади упродовж 1939–1941 рр. і пропагандистською кампанією, проведеною ОУН напередодні війни.

Колишній секретар Сенкевичівського райкому партії Волинської області Ф. Конопльов у липні 1941 р. був направлений для організації партизанського руху. Восени 1941 р. він створив партизанську групу в Колківському районі. Проте вже у жовтні нацисти її ліквідували, врятувалися лише керівник і ще декілька осіб. У серпні 1941 р. колишній член КПЗУ М. Коніщук прибув у рідне село Грива й організував низку підпільних груп на Камінь-Каширщині, а у березні 1942 р. – партизанський загін.

Із підпільних груп сіл Клубочин, Сильне, Журавичі був створений загін Ф. Філюка. 15 жовтня 1942 р. в Цуманські ліси десантували групу старшого лейтенанта К. Алексєєва, яка влилася до загону, який до визволення області навіть вийшов у рейд на територію Польщі.

У грудні 1942 р. на Волинь із Білорусі прибув батальйонний комісар Антон Бринський із невеликою групою партизанів (рис. 243). Він об'єднав під своїм командуванням радянські партизанські загони та групи, що діяли у північно-східній Волині й Рівненщині, в одну бригаду, на основі якої утворили партизанське з'єднання.

Рис. 243. Командир партизанської бригади особливого призначення Антон Бринський

Джерело: https://www.istpravda.com.ua/columns/2016/04/5/149038/view_print/

У березні 1943 р. на Волинь направили партизанське з'єднання Олексія Федорова, яке проводило диверсійно-підривну роботу в районі Ковельського залізничного вузла для виведення з ладу головних магістралей (рис. 244). Із липня 1943 р. до квітня 1944 р. його бійці підірвали 611 ворожих ешелонів і знищили 3947 вагонів.

Рис. 244. Олексій Федоров – радянський державний і партійний діяч, командир Чернігівсько- Волинського партизанського з'єднання

Джерело: https://faces.hrest.info/2018/03/oleksiy-fedorovich-fedorov

Активізації радянських партизанів на території Волині сприяло декілька обставин: терористично-грабіжницький характер нацистського режиму; набутий в інших регіонах досвід партизанської боротьби; поява навесні 1943 р. оперативного плану ЦК КП(б)У, який ставив основним завданням на весняно-літній період опанувати територію Волині, де провідну роль відігравали загони ОУН, УПА.

До 1943 р. чисельність партизанів у регіоні була мінімальною. Лише наприкінці року Волинь перетворилася у справді партизанський край. Для координації бойових операцій Державний комітет оборони 30 травня 1942 р. створив при Ставці Верховного Головнокомандування Центральний штаб партизанського руху і штаби партизанського руху при військових Радах фронтів. Український штаб очолив Т. Строкач (керівник НКВС УРСР).

Виконуючи наказ командування, партизани розпочали передислокацію загонів на територію західноукраїнських областей. Так, Г. Линьков («Батя»), командир партизанського з'єднання, яке діяло на території Білорусі, надіслав бойові групи під командуванням старшого лейтенанта Г. Картухіна та молодшого політрука І. Насєкіна на Волинь і Рівненщину. Вони налагодили зв'язок із партизанськими загонами, що діяли в Ковельському, Камінь-Каширському та Маневицькому районах.

Основними завданнями партизанських підрозділів, які діяли на території Західного Полісся, були терористичні акти щодо представників окупаційної адміністрації

та вищого командного складу німецької армії, збір розвідувальної інформації про військові частини й учасників українського та польського національного підпілля, поширення власного впливу в регіоні.

Вагому роль у поширенні партизанського руху відіграли створені на Волині та Рівненщині підпільні обкоми партії. Рівненський підпільний обком КП(б)У розпочав роботу в лютому 1943 р., його очолив В. Бегма; Волинський – 23 червня цього ж року, його очолював О. Федоров, який був командиром Чернігівського з'єднання партизанських загонів. Свій штаб О. Федоров розмістив у лісах Любешівського району. Було встановлено зв'язки з партизанською бригадою А. Бринського і загонами Ю. Собесяка, М. Коніщука, Д. Медведєва, М. Прокопюка, В. Карасьова, які дислокувались у Камінь-Каширських, Маневицьких, Ківецівських і Цуманських лісах. Перед ними було поставлено завдання боротися проти українського визвольного руху, а також паралізувати Ковельський залізничний вузол.

У зв'язку з цим з'єднання О. Федорова, здійснивши 250-кілометровий марш, передислокувалося в Ковельські ліси. Відповідно до цього завдання загін під командуванням Г. Галицького у складі 411 осіб сконцентрувався біля с. Берестяни Цуманського району для проведення диверсій на лінії Ковель – Рівне. Загін П. Маркова у складі 375 осіб почав діяти в Шацькому районі на лінії Ковель – Холм. Загін чисельністю 246 осіб, яким командував М. Ніколаєнко, взяв під контроль лінію Ковель – Володимир-Волинський. До 15 липня всі загони прибули на визначені їм місця бойових дій. Відтоді почалася інтенсивна диверсійна діяльність, яка дістала назву «рейкової війни».

З'єднання А. Бринського підірвало 409 ешелонів, висадило в повітря 33 шосейні мости. Командування німецької армії розглядало дії партизанів як серйозну небезпеку для комунікацій і тилових частин. Було посилено заходи охорони залізничних ліній, стратегічних мостів і шосейних доріг, але все це виявилося малоефективним. Значною мірою Червона армія завдячувала своїми перемогами у цей період партизанам, яким вдалося дезорганізувати роботу німецького тилу й фактично паралізувати залізницю[111].

Історія радянських партизанів на Волині 1943–1944 рр. пов'язана із рейдами з'єднань під командуванням С. Маликова, О. Сабурова, М. Наумова, Л. Іванова, М. Рудича, О. Артюхова. Так, перша Українська партизанська дивізія імені Двічі Героя Радянського Союзу С. Ковпака рейдувала по Волині від Маневицького до Любомльського районів, 25 січня 1944 р. повернула в напрямку Львова, пройшла прикордонними районами (Устилузьким, Володимир-Волинським, Іваничівським, Горохівським) і 10 лютого вийшла на територію Львівської області.

Наступ Червоної армії супроводжувався процесами концентрації партизанських загонів і з'єднань на території західних областей України. У січні 1944 р. на території Волині, крім згаданих з'єднань О. Федорова й А. Бринського, дислокувалося з'єднання партизанських загонів імені Леніна під командуванням Л. Іванова чисельністю 883 особи, в с. Мосирі Любомльського району – 1-ша партизанська дивізія імені С. Ковпака (командир П. Вершигора, 1529 осіб), під Любешовом – з'єднання

[111] Нарис історії Волинської обласної партійної організації / авт. кол.: П. Борковський, Н. Бурчак, Б. Заброварний ; редкол.: Є. Поливанов (голова) та ін. Вид. 2-ге, переробл. і допов. Львів : Каменяр, 1981. С. 77–78.

партизанських загонів імені Боженка (командир М. Рудич, 470 осіб), під Цуманню – з'єднання партизанських загонів Рівненської області (командир В. Бегма, 2076 осіб), біля с. Градиськ Маневицького району – полтавське з'єднання партизанських загонів (командир П. Коротченко, 9546 осіб), у районі м. Камінь-Каширський – загін І. Савицького (172 особи). Тут діяли і загони особливого призначення під командуванням В. Карасьова, Д. Медведєва, М. Прокопюка.

Загалом на обліку в Українському штабі партизанського руху (станом на січень 1944 р.) нараховували 31 партизанське з'єднання і 83 загони[112]. Нині складно назвати кількість червоних партизанів, які перебували на території Волині. За даними радянської історіографії, наприкінці 1943 р. в Рівненській області їх було 21 тис., у Волинській обл. – понад 30 тис. Ці цифри викликають сумнів у сучасних дослідників. Тут потрібно пояснити – у середині 60-х рр. в обіг директивно було введено цифри, за якими упродовж 1941–1944 рр. в Україні начебто діяли понад 501 тис. партизанів і 100 тис. підпільників. Тим самим ревізувалася інша, невигідна цифра – 220 тис. партизанів, названа відразу ж після війни М. Хрущовим на XVI з'їзді КП(б)У. Остання цифра реалістичніша, оскільки 1945 р. було 211 тис. особових справ учасників партизанського руху і 9 тис. загиблих[113].

Національна (націоналістична) течія. Перші загони Української повстанської армії (УПА) виникли на Поліссі та Волині під назвою УПА–Поліська Січ під проводом місцевого українського діяча Т. Бульби-Боровця, близького до уряду в екзилі УНР, і не були пов'язані з Організацією українських націоналістів (рис. 245). 21 серпня 1941 р. вони взяли під контроль м. Олевськ і запровадили там українське управління. До середини листопада 1941 р. тут не було німців. Створена Т. Бульбою-Боровцем армія нараховувала тоді п'ять куренів: Гарнізонний у м. Олевськ; Олевський; Рокитнинський; Людвипільський; відділ міліції.

Спрямованість загонів Т. Боровця тоді була пронімецькою. Їхня загальна чисельність не перевищувала 10 тис. осіб. Починаючи з 15 листопада 1941 р., німці встановили тут власну адміністративну владу, тому Поліська Січ перейшла у підпілля, а з літа 1942 р. розпочала боротьбу з німецькими окупантами.

Новий штаб Січі перенесено до м. Корець. Саме тоді йшов інтенсивний пошук союзника в справі боротьби за відродження Української Народної Республіки. З цією метою було проведено низку зустрічей із представниками червоних партизанів у червні 1942 р., з німцями – 23 листопада 1942 р., Армією Крайовою – взимку 1942–1943 рр., із ОУН-Б – 22 лютого 1943 р. Під час переговорів із представниками ОУН-Б вдалося досягнути попередніх домовленостей про створення об'єднаної армії під загальною назвою УПА на чолі з Т. Боровцем і спільний штаб.

Проте переговорний процес був перерваний навесні 1943 р. з ініціативи проводу ОУН-Б. Більшість загонів Т. Бульби-Боровця та мельниківців були силою приєднані до бандерівських підрозділів, сформованих у період із жовтня 1942 р. по квітень 1943 р. Новостворене військове формування прийняло назву Української повстанської армії

[112] Нарис історії Волинської обласної партійної організації... С. 78.

[113] Контратюк К.К. Радянський партизанський рух на Волині. *Волинь у Другій світовій війні* : зб. наук. та публіцистичних ст. Луцьк, 2004. С. 39.

(рис. 246). Рештки Поліської Січі Т. Боровець перейменував в Українську народно-революційну армію, підкреслюючи власну незгоду з політичною програмою ОУН-Б та не бажаючи їй підпорядковуватися. Малочисельність загонів поліського отамана і відсутність політичного проводу призвела до втрати впливу на політичну ситуацію в регіоні та спонукала Т. Боровця до припинення боротьби.

Рис. 245. Отаман Поліської Січі Тарас Бульба-Боровець, 2 вересня 1941 р.
Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/

Рис. 246. Перші підрозділи українських повстанців формувалися на Волині
Джерело: https://history.rayon.in.ua/gallery/440443-upa-pershi-pidrozdili-povstantsiv-

Із початком німецько-радянської війни ОУН-Б намагалася захопити політичну й адміністративну владу на територіях України, окупованих Німеччиною. З цією метою ще до початку бойових дій було сформовано т. зв. похідні групи «Північ», «Центр», «Південь» (по 3–5 тис. осіб кожна). Крім того, спеціальна група з 15 осіб направлялася до Львова. Нею 30 червня 1941 р. було скликано Українські національні збори та проголошено Акт проголошення відновлення Української державності. Обрано уряд на чолі із Я. Стецьком. Реакція Рейху була дещо запізніла, але категорична: 5 липня 1941 р. заарештовано лідерів національно-визвольного руху. Такі дії остаточно розвіяли сподівання на допомогу Німеччини у розв'язанні українського питання.

У квітні 1942 р. під Львовом відбулася II конференція ОУН-Б, яка розглянула поточний політичний момент і завдання організації. Серед рішень цього зібрання була підготовка до збройної боротьби проти окупаційної влади. Найсприятливішими умовами визнавався період поразки СРСР або виснаження Німеччини у війні. Ставилося завдання перетворити боротьбу ОУН-Б на всенародний національно-визвольний рух.

Для здійснення військових завдань Військовою референтурою Проводу ОУН-Б створено Крайовий військовий штаб (КВШ) під керівництвом поручника Д. Грицая. Пізніше командування перейняв генерал Р. Шухевич, який під псевдонімом Т. Чупринка став головним командиром УПА. За наказом КВШ були переведені на нелегальне становище старшинські школи й організовані курси радистів, санітарна служба. Одночасно за наказом проводу ОУН-Б починають формуватися збройні боївки, а пізніше – окремі військові відділи ОУН, які залучали до своїх лав позапартійний український загал з метою самооборони місцевого населення від сваволі німецької окупаційної влади, діючих партизанських загонів і польських збройних формувань. Ці підрозділи дістали назву Української національної самооборони (УНС) і стали першим кроком до початку широкомасштабної збройної боротьби за відродження української державності[114].

Незважаючи на той факт, що українським самостійницьким силам не вдалося на зламі 1941–1942 рр. виробити узгоджену позицію у ставленні до Німеччини та визначенні форм і способів боротьби за Українську самостійну соборну державу (УССД), у документах гестапо та СД з'явилася узагальнена назва національно-визвольного руху як «українського руху опору».

Осінь 1942 р. та весна 1943 р. стали періодом формування УПА і початком збройної боротьби під гаслом: «Свобода народам, свобода людині!», висунутому проводом ОУН-Б (рис. 247). Ця боротьба мала яскраво виражений антинімецький, антирадянський та антипольський характер. Було сформульовано тезу про три фронти, на яких боротиметься УПА. У зв'язку із залученням до збройної боротьби позапартійного загалу ОУН-Б постала перед потребою корекції власної політичної програми та тактики, адже необхідно було зробити її привабливою для українського населення для якнайширшого його залучення до боротьби і переростання її у всенародний національно-визвольний рух. З іншого боку, до УПА приєднувалися представники інших національностей, тому варто було продумати, як найефективніше їх використати.

[114] Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. Львів, 1991. С. 26.

Рис. 247. Творець одного з найперших відділів УПА Олексій Брись (1921–2015). Улітку 1943 року він служив у розвідці військової округи «Турів», з листопада – командир куреня ім. Сагайдачного

Джерело: https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/02/23/152127/

Рішення про зміни в тактиці та стратегії ОУН-Б затверджено на III надзвичайному великому зборі ОУН, який відбувся 21–25 серпня 1943 р. ОУН перейшла в опозицію до окупаційної влади та розпочала збройну боротьбу проти неї. Організація висунула перед собою нове завдання – створити єдиний фронт поневолених народів, адже не бачила перспектив опори лише на власні сили перед лицем таких могутніх ворогів як Радянський Союз і Німеччина. Насамперед йшлося про народи СРСР.

Починаючи з 1942 р., провідну роль на території Західної України почала відігравати ОУН-Б та її бойові підрозділи УПА. Перше велике збройне формування з'явилося в районі Сарн. Упродовж кількох наступних тижнів – неподалік Колок, Пустомит і Крем'янця. Офіційною датою створення УПА стало 14 жовтня 1942 р. Першими командирами загонів були Сергій Качинський («Остап») (рис. 248) й Григорій Перегіняк (рис. 249). Штаб розміщувався на Волині в районі м. Костопіль, очолив УПА Д. Клячківській («Клим Савур») (рис. 250), а з літа 1943 р. командування перейшло до генерала Р. Шухевича (рис. 251). Восени 1942 р. чисельність УПА становила близько 600 осіб, у квітні 1943 р. – 10 тис., у червні 1943 р. – 20 тис., а загалом не перевищувала 200 тис. за весь період її існування[115].

На початку війни ОУН намагалася захопити політичну владу в Україні через проникнення до німецької окупаційної адміністрації на місцях. Члени похідних груп ставали старостами, йшли на службу в Українську допоміжну поліцію *(Ukrainische Hilfspolizei)*. Так вони намагалися контролювати ситуацію. Пізніше, коли з'явився наказ Центрального проводу про створення УПА, ці люди перейшли на нелегальне становище. Політичну владу на місцях ОУН контролювала, відвойовуючи в окупанта окремі райони та створюючи упівські республіки. Як зазначає Г. Стародубець,

[115] Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Луцьк : ВНУ ім. Лесі Українки, 2011. С. 222.

«наявність таких «острівців української влади» вселяла в українське населення віру в непереможність повстанської армії, підтримувала його моральний дух»[116].

Рис. 248. Сергій Качинський («Остап», «Щупак) – організатор перших відділів УПА
Джерело: https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/02/23/152127/

Рис. 249. Григорій Перегіняк («Довбенко», «Коробка») – командир першої сотні УПА. Загинув 22 лютого 1943 р. в бою з поліцейським батальйоном під м. Висоцьком Рівненської області. Фото з польської кримінальної справи 1935 р.
Джерело: https://galinfo.com.ua/news/

[116] Стародубець Г.М. «Повстанські республіки» як одна з форм українського повстанського запілля (1943–1945 рр). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія.* 2005. Вип. 9. С. 184.

Рис. 250. Дмитро Клячківський («Клим Савур», «Охрім», «Білаш», «Панас Мосур», «Омелян Кримський», «Блонд») – полковник УПА, Головний командир УПА-Північ

Джерело: https://kampot.org.ua/upa/personalii_upa

Рис. 251. Роман Шухевич («Білий», «Дзвін», «Роман Лозовський», «Степан», «Чернець», «Чух», «Тур», «Тарас Чупринка») – генерал-хорунжий, головнокомандувач Української повстанської армії (1943–1950 рр.)

Джерело: https://www.google.com.ua/search

Яскравим прикладом утіленням такої тактики стало створення на Волині т. зв. «Колківської республіки» навесні 1943 р. *«Є різні дати утворення – або травень, або червень. Мабуть, найбільш вірогідною є дата 15 травня 1943 року. Це день, коли курінь під командуванням Степана Коваля, псевдо «Юрій Рубашенко», захопив це містечко»*, – вважає Ігор Бігун. Містечко стало центром території, до якої входили села колишніх Маневицького, Цуманського, Рожищенського, Ківерцівського районів Волинської та Степанського району Рівненської областей, площею майже 2,5 тисяч км^2. У Колках містився штаб групи УПА «Турів», командиром якої був «Олег» (Микола Ковтунюк), а згодом – «Рудий» (Юрій Стельмащук).

На території м. Колки було організовано систему цивільної влади: території поділялися на села і міста, райони, повіти (округи), області. Органами адміністративної влади стали ради й управи різних рівнів (сільські, міські, повітові, обласні). Існував тут і революційний суд. Його головою був уродженець села Старосілля Тихон Регещук. На контрольованих УПА територіях розпочалося відродження господарського життя. Відновлено виробництво товарів першої потреби: мила, паперу, воску, медичного спирту. Саме тоді у Колках функціонували пункт із переробки м'яса, молочарня, млин, діяли дві їдальні та шпиталь. У місті створено поліційну станицю, командиром якої став «Чорноморець», жандармерію очолив сотник «Моряк» (рис. 252).

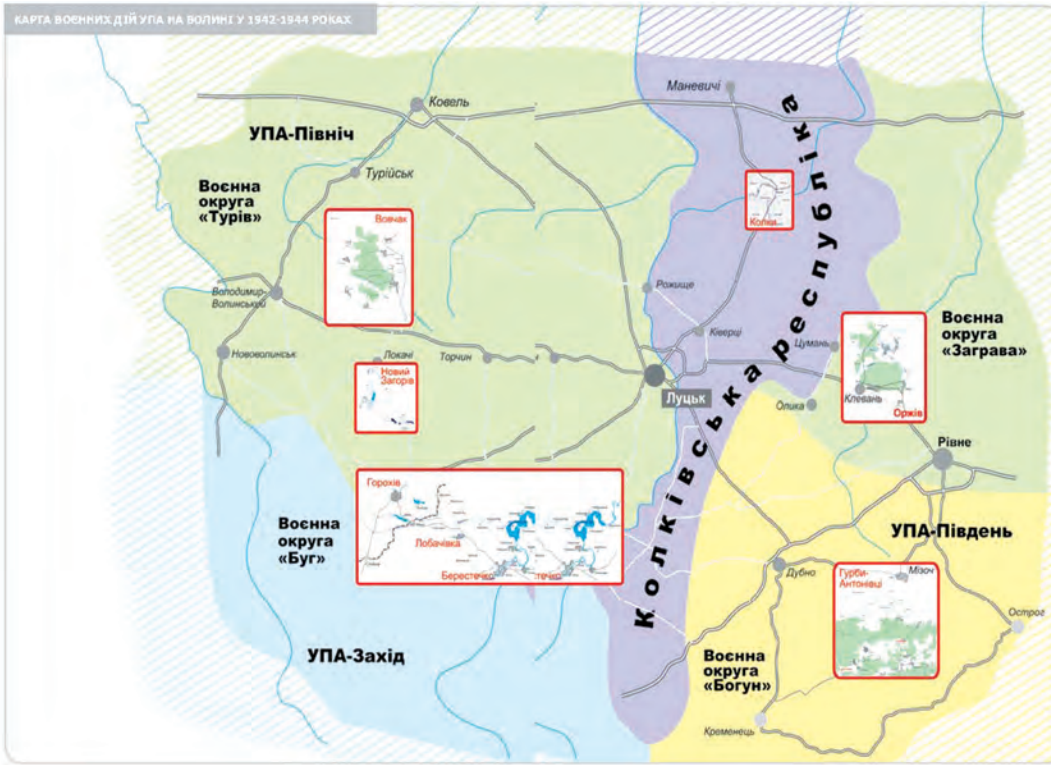

Рис. 252. Мапа воєнних дій УПА на Волині у 1942–1944 рр.

Джерело: https://cdvr.org.ua/sites/default/files/attached/putivnuk_marshuty_pokolin.pdf

Відсутність грошової маси змусила запровадити своєрідні облігації – бофони (бойовий фонд), що видавалися населенню для підтвердження грошових внесків у бойовий фонд УПА. У Колках працювала середня школа, контрольована шкільним інспектором, який був підзвітним суспільно-політичній референтурі. Велику увагу приділяли культурно-освітній і пропагандистській роботі. У селі Старосілля діяв видавничий осередок. Із липня 1943 р. в Колках раз на місяць виходив часопис для партизанів, поширювали журнал «До зброї» та гумористичний упівський часопис «Український перець». У райцентрі працював клуб, діяли аматорський драматичний гурток, хор й оркестр.

У червні усе чоловіче населення від 15 до 45 років Колківської республіки УПА мобілізували на два місяці для навчання військової справи. Це було потрібно для організації самооборони населення та поповнення лав повстанців.

Німецька окупаційна влада не могла миритися з такою ситуацією, тому влітку 1943 р. значно активізувалися дії, спрямовані проти українського підпільного та партизанського руху. *«7 червня 1943 р. командуючий СС і поліцією генерального комісаріату «Волинь – Поділля» бригаденфюрер СС Гінцлер видав наказ про придушення національних заворушень в районах Волинської і Рівненської областей: Любомль, Горохів, Володимир-Волинський: Дубно та ін.»*[117]. В операції брало участь 10 тис. жандармів, 10 моторизованих батальйонів із артилерією, 50 танків, 27 літаків під командуванням генерала Еріха Юліус Ебергард фон дем Бах-Зелевського (рис. 253), якого пізніше замінив генерал Ганс-Адольф Прюцманн (рис. 254). Втрати УПА за весь період боїв становили 1237 вояків та 5 тис. цивільного населення, але досягнути бажаної мети німецькому командуванню не вдалося.

Рис. 253. Нацистський генерал Еріх Юліус Ебергард фон дем Бах-Зелевський
Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki

[117] Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: історичні нариси / відп. ред. С.В. Кульчицький; НАН України; Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2005. С. 184.

Рис. 254. Ганс-Адольф Прюцманн – військовий і поліцейський діяч Німеччини, обергруппенфюрер СС, генерал поліції і військ СС

Джерело: https://uk.wikipedia.org

Наприкінці жовтня – на початку листопада 1943 р. німецьке командування розпочало генеральний штурм. У наступ на Колки було кинуто дивізію за підтримки літаків й артилерії.

На сьогодні потребують уточнення втрати з боку німецьких військ, упівців і цивільного населення. Так, О. Ленартович, з'ясовуючи втрати сторін, услід за Л. Шанковським визначає понад 3 тис. вбитих німецьких солдатів, 1237 – повстанців, постраждалого цивільного населення – понад 5 тис.[118] О. Никончук твердить про близько 800 загиблих цивільних осіб, спалення низки сіл, зокрема Мар'янівка, Тараш, Старосілля й ін.[119] Г. Квітно зазначає, що знищуючи Колківську республіку, фашисти вбили понад 500 людей[120].

Так «Колківська республіка» була знищена. Як згадував курінний УПА «Остап» (Олекса Брись): «*Жертовно загинула і Колківська повстанська республіка восени 1943 року, коли німці кинули проти неї літаки, бронетехніку, великі армійські сили*»[121]. Доля її оборонців склалася по-різному. Частина загинула в боях проти німецької окупаційної влади, а решта продовжувала боротьбу після визволення цих територій проти радянської влади і була розстріляна в грудні 1944 р. чи засуджена до тривалих строків ув'язнення (рис. 255).

[118] Ленартович О.Ю. Збройна боротьба УПА: волинсько-поліський період (березень–грудень 1943 р.). *Історичні студії Волинського національного університету ім. Лесі Українки*. Луцьк, 2010. Вип. 3. С. 98–106.

[119] Никончук О. Колківська республіка. *Реабілітовані історією* : зб. наук. ст. і матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. Луцьк : Надстир'я, 2003. С. 95–107.

[120] Квінто Г. Розгром Колківської республіки. URL: http://urb-a.livejournal.com/4414022.html

[121] Колківська республіка. *Мої Колки* : перший спеціальний випуск Колківської молодіжної громадської спортивно-патріотичної організації «Сокіл». 1998. Жовт. С. 1.

Рис. 255. Пам'ятний знак «Колківська республіка»

Джерело: https://uk.m.wikipedia.org/wiki/

Зміна політичної ситуації в Україні, пов'язана з наступом Червоної армії, змушувала керівництво національного підпілля переглянути власну військову та політичну концепції, узгодити їх із тодішніми реаліями, а вони вимагали насамперед демократизації самої ОУН-Б. Цей процес започатковано 1943 р., що знайшло відображення в ухваленій III з'їздом ОУН-Б програмі розбудови майбутньої Української самостійної соборної держави.

Наступим кроком у цьому процесі стало створення в липні 1944 р. з ініціативи ОУН-Б Української головної визвольної ради (УГВР) – понадпартійного революційного парламенту для керівництва національно-визвольною боротьбою. В його засіданнях взяло участь 20 делегатів. Унаслідок голосування обрано: головою президії УГВР – Р. Волошина (рис. 256); головою Генерального секретаріату УГВР і генеральним секретарем військових справ – Р. Шухевича («Р. Лозовський»)[122].

Основною метою боротьби визначено побудову Української самостійної соборної держави, знищення імперії, колоніального гніту одних народів іншими. Державний і соціальний устрій України мав будуватися на домінуванні права, громадянських свобод, містити найпривабливіші для населення елементи соціалістичного устрою – безкоштовну освіту й медицину, охорону материнства, рівність чоловіка і жінки й ін.[123]

[122] Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. С. 68.

[123] ЦДАГО України. Ф. Р. 1. Оп. 23. Спр. 926. Арк. 13.

Рис. 256. Ростислав Волошин – голова президії УГВР

Джерело: https://www.google.com.ua/search

Сформувалася чітка структура УПА. На Волині діяла група «Північ», якою командував І. Литвинчук («Дубовий»). У Галичині дислокувалася група УПА-Захід, у південних областях – УПА-Південь. Швидке наближення Червоної армії у 1944 р. змусило УПА повернутися до типово партизанських форм боротьби. Основним завданням, що постало перед командуванням повстанців, було здійснити перехід німецько-радянського фронту й опинитися в тилу наступаючої армії.

Характеризуючи рух опору на Волині, не можна оминути Український легіон самооборони, який також відомий як 31-й батальйон СД і Волинський легіон[124]. Предтечею підрозділу був повстанський курінь мельниківця Миколи Медведського (у полонізованому варіанті – Нєдзведського, «Хрона»), який діяв на півдні Волині (Крем'янеччина і Шумщина, нині – Тернопільська обл.) проти німців та партизанського з'єднання С. Ковпака (рис. 257).

[124] Див.: Гірняк Н. Український леґіон самооборони. Причинки до історії. Проєкт зі збереження історичної спадщини української еміграції. Торонто, Онтаріо, 1977. 54 с.; Каркоць-Вовк М. Від Вороніжа до Українського леґіону самооборони. Рівне : Союз Ветеранів визвольних змагань УНР; Союз Ветеранів українського резистансу, 2002. 248 с.; Каліберда Ю., Федько А., Федько Ю. Збройні формування ОУН – Мельника у 1943–1944 рр. на Волині. *Воєнна історія*. 2010. № 1. С. 70–78; Д'яченко А.В. Український Легіон Самооборони в боротьбі за українську справу в роки німецько-радянської війни (1941–1945 рр.). *Гілея*. 2017. Вип. 125. С. 74–78.

Рис. 257. Керівник повстанського куреня мельниківець Микола Медведський
Джерело: фото з архіву В. Олійника

У своїх спогадах полковник Євген Побігущий-Рен влучно підмітив: «*Доля цього волинського Леґіону була доволі химерна. Спочатку Леґіон воював проти німців, потім з ними спілкував, потім знову хотів вернутися в Україну з поміччю югославських четників*»[125]. Історію легіону варто починати від затримання підрозділом польської допоміжної поліції зв'язкового на псевдо «Окунь», якого передали до Луцького гестапо. Про цей випадок оперативно стало відомо одному з чільних мельниківців Михайлові Солтису, який відразу ж підкинув у гестапо листа з погрозою всебічного та всеохопного терору проти представників німецької влади та військових вермахту. Німці в особі Луцького СД запропонували перемовини, на які керівництво сотні погодилося. У вересні 1943 р. на одному з кладовищ Луцька відбулася зустріч «мельниківців» і німців. Українська сторона погодилася на співпрацю локального характеру, висунувши свої умови. Німці пристали на них і в листопаді 1943 р. майбутнє ядро відділу на чолі з «Черкасом» вирушило в рейд у район Луцька. Після важких боїв із німцями та ковпаківцями збройний підрозділ був оточений і 6 липня 1943 р. курінь роззброєний бандерівцями біля Вишнівця.

Польська течія. Наявність чималої частки етнічних поляків у Східній Галичині та Західній Волині була передумовою для розгортання у цих регіонах польських сил опору. Польський антифашистський рух на Волині представляла Армія Крайова (АК), яка виступала на боці польського еміграційного уряду, що перебував у Лондоні. Метою боротьби було відродження «Великої Польщі». Очолював армію генерал С. Ровецький («Грот»). У планах польського визвольного руху етнічні українські землі не мали жодного права навіть на автономію. До того ж місцеве населення вважали несвідомою етнічною масою, яку потрібно навернути до католицизму, підпорядкувати собі, виховати почуття належності до польської нації. Тому поряд

[125] Побігущий-Рен Є. Мозаїка моїх споминів. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2002.

із антирадянською та антинімецькою спрямованістю УПА дедалі частішими ставали факти терору щодо польського населення регіону. Створення на Волині конспіративної мережі АК розпочалося у січні–лютому 1943 р., після прибуття до Ковеля групи полковника Казімєжа Бомбінського («Любонь»), призначеного комендантом Волинського округу АК (рис. 258).

Рис. 258. Казімєж Бомбінський («Любонь»)

Джерело: https://biogramy.ipn.gov.pl/bio/wszystkie-biogramy/

Почався швидкий ріст конспіративної мережі та підготовка до операції «Буря», що мала на меті відродження польської державності, помсту українському мирному населенню й УПА за вбивства поляків. У деяких польських селах формувалися загони самооборони. Такими своєрідними укріпрайонами стали населені пункти Пшебраже, Гута Степанська, Панська Долина, Стара Гута й ін.

Упродовж 1943 р. організаційно-територіальна структура АК Волинського округу була сформована остаточно (рис. 259). Відповідно до поставлених перед округом завдань на період антинімецького повстання його територію поділили на чотири районні інспекторати: Ковельський, Луцький, Рівненський, Дубнівський, самостійний Сарненський.

Наприкінці 1943 р. в лавах АК Волинського округу налічувалося близько 8 тис. заприсяжених осіб.

Реалізовуючи план «Буря», 15 січня 1944 р. АК розпочала мобілізацію конспіративних сил і їхню концентрацію в західній частині Волині. Сформовано 27 Волинську дивізію піхоти АК (ВДП АК), на південь від м. Ковель – полкове об'єднання «Громада», що складалося з п'яти батальйонів піхоти й ескадрону кавалерії, а на південь

від Володимира-Волинського – полкове угрупування «Основа». Організація дивізії тривала до березня 1944 р. Після мобілізації вона налічувала 6,5 тис. солдатів. На базах самооборони лишилося майже 600 осіб. Близько 3 тис. підпільників не прибули до районів збору.

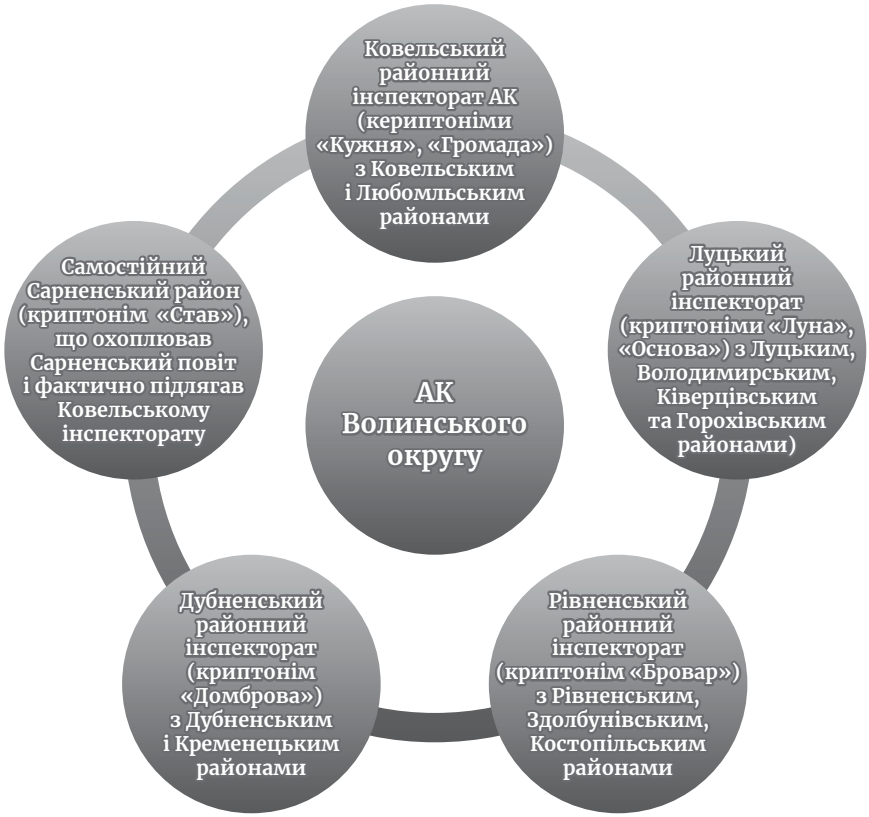

Рис. 259. Структура Волинського округу АК

Джерело: склала О. Каліщук

На початку березня 1944 р. командування 27 ВДП АК налагодило зв'язок із командуванням регулярних частин Червоної армії. Були визначені принципи тактичної співпраці у боротьбі проти німців. Погоджено нанесення спільного удару на м. Турійськ для блокування залізничної лінії Володимир-Волинський – Ковель, а також участь підрозділів АК у Ковельській операції. Після передислокації в район на південь від м. Любомль дивізія проводила важкі бої з регулярними німецькими частинами у межах Ковельської операції. Вони тривали три тижні і мали характер фронтових дій. У ніч із 9 на 10 червня 1944 р. загони дивізії переправилися через р. Буг і після форсованого маршу досягли району Парчевських лісів на Люблінщині[126].

[126] Філяр В. Хронологія подій на Волині 1939–1944 рр. *Україна–Польща: важкі питання* : матеріали V міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», 27–29 квітня 1999 р. Луцьк, 2001. Т. 5. С. 39–40.

9.5. Волинська трагедія

Сукупність суспільно-політичних і соціально-економічних причин призвела до загострення взаємин між українцями й поляками у роки Другої світової війни, яке у Польщі отримало назву «волинська різня», а в Україні – «волинська трагедія». Серед причин називають драматичну історію українського й польського народів у XVI–XVIII ст., що залишили у свідомості багатьох поколінь притлумлені, але не забуті взаємні кривди, почуття соціальної несправедливості; соціально-економічні конфлікти на Волині, Наддніпрянщині та Східній Галичині у XIX ст.; досвід і висновки з програної українцями війни з поляками у 1918–1919 рр., які вказували на останню як на одну з головних перешкод у побудові незалежної України; національну політику Другої Речі Посполитої на східних територіях, що ґрунтувалася на засадах націоналізму й усунення інших національностей від участі в державному й громадському житті (справа автономії та самоврядування, проблема земельної реформи, освітня політика, порушення громадянських прав і свобод, репресії проти українців); терористичну й саботажну діяльність Української військової організації (УВО), а потім Організації українських націоналістів (ОУН) на території Польщі тощо.

Цим скористали і гітлерівці й націоналісти (українські та польські), і совєти й численні кримінальні елементи. Коментуючи використання антипольської акції ОУН нацистами для розпалювання ворожнечі поляків до українців, у звіті за липень 1943 р. у Лондон делегат уряду справедливо зауважив: *«Однак німецька пропаганда в типовий для себе спосіб підхопила цю справу для приглушення антинімецьких настроїв на кресах і відвернення від себе ненависті поляків й скерування її проти українців»*. 17 вересня 1943 р. в рапорті інформаційного департаменту делегатури уряду «Східні землі. Територіальний огляд за період 15. VI – 15. IX» щодо подій на Волині підсумовано: *«До сьогодні німці ятрять українців проти поляків, демонстративно використовуючи поляків-поліціянтів та конфідентів – до арештів та репресій, аби потім демонстративно перекинути на них відповідальність»*.

У грудні 1943 р. К. Банах переслав еміграційному уряду в Лондоні звіт, констатуючи трагізм подій на Волині. Сформована з поляків допоміжна поліція, за його словами, була *«рекрутована з найгіршого елементу місцевого населення, яка проходить у німецьких «культуртреґерів» вишкіл у найбільш варварських методах поводження з людиною, неповаги людської гідності, не тільки одиниці, а й цілих соціальних груп»*. Коментуючи події, він визнав, що на Волині німці активно *«приймали поляків до поліції та жандарм, перевели сюди відділи, сформовані з поляків – правдоподібно польських військовополонених з кампанії 1939 р. – і, обдумано чи необдумано застосовуючи засаду колективної відповідальності, спричинилися тільки до погіршення ситуації, оскільки тільки польські відділи, з німецького боку, почали вирізувати українські села, а німці підкреслювали, що це кара за вбивства поляків»*[127].

[127] Боляновський А. Німецька окупаційна політика і проблема українсько-польських взаємин. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 13: Україна у Другій світовій війні і українсько-польські стосунки. Львів, 2005. С. 101.

Українсько-польське протистояння охопило терени т. зв. Західної Волині, яка 1921 р., згідно з Ризьким мирним договором між Другою Річчю Посполитою і СРСР, опинилася у складі Польщі (нині – Волинська, Рівненська області, Шумський і Кременецький райони Тернопільської області). Ще у журналі польського підпілля *"Nasze Ziemie Wschodnie"* за серпень–жовтень 1943 р. вказано: «*Жахлива хвиля вбивств почалася в Сарненському та Костопільському повітах, в травні захопила Рівненський, Здолбунівський та Кременецький повіти, в червні – Дубенський і Луцький, в липні – Горохівський, Володимирський і Ковельський, в кінці серпня і на початку вересня останній повіт Волині – Любомльський*». Попри те, що вбивство мирного населення викликало осуд із боку частини високопоставлених членів ОУН, антипольська акція впродовж липня–серпня 1943 р. поширилася на інші повіти Волині, а восени – перекинулася й на деякі райони Галичини.

Символом цієї трагедії стало містечко Порицьк (нині – Павлівка) на Іваничівщині (рис. 260), де під час служби Божої у костелі було вбито близько 200 поляків. Провадячи розмову про події у цій місцевості, потрібно згадати Василя Левочка (він же Довбуш, Макаренко, Соколенко, Юрченко), під керівництвом якого відбувався напад. Вражає, що наступного року Левочко з'явився на цих теренах у мундирі капітана НКВС, а ще рік по тому в околицях Грубешова упівці виконали йому вирок смерті як людині, котра перейшла на бік ворога й очолила міжобласну агентурно-бойову групу НКВС.

Рис. 260. Президенти України Леонід Кучма (праворуч) і Польщі Олександр Квасневський на відкритті пам'ятника українсько-польського примирення «Пам'ять – скорбота – єднання» в селі Павлівка Волинської області. 12 липня 2003 р.

Джерело: https://www.google.com/search?tbs

Для захисту польських сіл у квітні–травні 1943 р. поляки почали створювати бази «самооборони», або «пляцувки». Підпільні структури Армії Крайової на початку 1943 р. організували на Волині їх близько 100 (Пшебраже, Малинське, Верба, Купичів). Керівництво ОУН вважало це прямою загрозою українському самостійницькому руху. Ситуацію загострювало те, що при організації баз самооборони саме німці давали зброю деяким польським загонам, які займалися не самообороною, а нападами на довколишні українські села. Крім того, частина поляків і їхніх організацій співпрацювала з радянськими партизанами, проти яких УПА вела боротьбу.

Апогей українсько-польського конфлікту припав на 1943 р. У цьому протистоянні загинули десятки тисяч невинних мирних жителів із обох боків. Кількість жертв стала однією з найскладніших проблем, яку, з огляду на пізнє зацікавлення істориків, просто неможливо нині достеменно встановити (рис. 261).

Рис. 261. Пам'ятний знак загиблим полякам у селі Базальтове, Рівненська область
Джерело: https://localhistory.org.ua/

Лише 2000 р. вийшло дослідження Владислава та Еви Сємашків, де вони оприлюднили цифру 50–60 тис. загиблих поляків на теренах Волинського воєводства. Перевірка цих даних на прикладі Володимир-Волинського району засвідчила, що кількість жертв із польського боку завищена вчетверо, а українських – навпаки занижена у 25 разів. Нині вітчизняні історики оцінюють українських загиблих у близько 20 тис. осіб. Тобто жертви були обопільними. Тому важко говорити про запланований геноцид. На Волині 1943 р. обидва народи стали жертвами вже сформованих історичних обставин і стереотипів, незваженої політики керівників окупаційних режимів, анархії та хаосу, жертвами небачених досі підступних провокацій нацистів і більшовиків[128] (рис. 262, 263). Детальну картину Волинської трагедії відобразив український історик Богдан Гудь у книзі «З історії етносоціальних конфліктів.

[128] Яблонський В. Волинська трагедія 1943 року. *Світогляд*. 2013. № 4(42). С. 19.

Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст.» (Харків, 2018).

Рис. 262. Під час панахиди на місці поховання мешканців села Красний Сад, убитих нацистами та польськими воєнізованими формуваннями. Літо 2018 р.
Джерело: фото з особистого архіву М. Кучерепи

Рис. 263. Вхід на польське кладовище в селі Гайове (колишнє Пшебраже)
Джерело: https://kivertsi.rayon.in.ua/news/550386

Спроби припинити братовбивчу війну були і з боку польського керівництва, і з боку проводу ОУН. Неодноразово проводили перемовини, але розбіжності позицій залишалися великими: українці відстоювали належність краю до України, а поляки – кордон 1939 р. (рис. 264). Митрополит Греко-католицької церкви А. Шептицький надіслав пастирський лист-звернення до населення регіону із закликом примирення, однак це не дало позитивного результату.

Із початком 1944 р. українсько-польський конфлікт поширився спершу в прикордонні з Волинню райони Галичини, а згодом і далі на південь. Із наближенням німецько-радянського фронту підпілля АК активно готувалося до повстання з метою відновлення контролю над територіями, які входили до складу Другої Речі Посполитої (акція «Буря»). Це суперечило планам командування УПА, тому взаємне поборювання продовжилося з новою силою. Припинив українсько-польське протистояння лише прихід радянських військ.

9.6. Вигнання окупантів і повернення радянської влади

Звільнення краю. Своєрідність природних умов й особливості ландшафту Волині позначилися на характері воєнних операцій Червоної армії у цьому регіоні. Враховуючи сильну заболоченість, нерозвинену мережу доріг, значну кількість річок, дії великих військових підрозділів у цьому районі здавалися малоймовірними для німецького командування. Прорахунки в обороні та недооцінка ворога мали фатальні наслідки для окупантів.

27 січня 1944 р. розпочалася Рівненсько-Луцька наступальна операція, яка здійснювалася силами 13-ї армії 1-го Українського фронту. Після короткої артпідготовки перейшли в наступ на рівненському напрямі 76-й і 24-й стрілецькі корпуси. Цього ж дня перший гвардійський кавалерійський корпус генерал-лейтенанта В. Баранова і 6-й гвардійський кавалерійський корпус генерал-лейтенанта С. Соколова здійснили 30-кілометровий марш уздовж залізниці Сарни–Ковель, форсували р. Стир у районі Чорторийська і передислокували свої авангарди на ковельський напрямок.

28 січня німецьке командування підтягнуло резерви і кинуло у бій проти авангарду першого кавалерійського корпусу моторизовану групу СС під командуванням генерала Баха. Унаслідок бою всі контратаки ворога було відбито і плацдарм утриманий[129].

Однак на рівненському напрямку ворог чинив відчайдушний опір, тому темп радянського наступу уповільнився. У такій ситуації командувач армії, генерал М. Пухов наказав повернути кавалерійські корпуси із ковельського напрямку на рівненський, щоб завдати удару в тил і фланг луцько-рівненському угрупованню ворога. На світанку 29 січня перший і шостий гвардійські кавалерійські корпуси повернули на південь і розпочали здійснювати стрімкий марш-маневр по лісах у тил ворога: перший корпус у напрямку на Луцьк, шостий – на Цумань (рис. 264).

[129] Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів. С. 129.

Рис. 264. Вступ 1-го гвардійського кавалерійського Червонопрапорного корпусу в Луцьк, 2 лютого 1944 р.

Джерело: https://www.volynpost.com/articles/100-vijna-i-luck-

Одночасно вранці 29 січня 181-ша дивізія 76 стрілецького корпусу відновила наступ і до кінця дня завершила прорив ворожої оборони. У наступні три дні дивізія здійснила марш у район Колок і перейшла до оборони на рубежі Осниця–Колки.

30 січня частини 6-го кавалерійського корпусу наблизилися до Цумані. Передовий ескадрон капітана Д. Васильєва 13-ї гвардійської кавалерійської дивізії увірвався в містечко й утримував його, чекаючи підходу головних сил. Проте на світанку 31 січня гітлерівці одержали підкріплення і розпочали контрнаступ. Упродовж дня бійці ескадрону відбили десять атак. Командир ескадрону, капітан Д. Васильєв загинув. Повністю Цумань було звільнено 3 лютого.

На луцькому напрямку перший гвардійський кавалерійський корпус розгромив у районі Ківерців 35-й піхотний полк 19-ї угорської дивізії і, просуваючись з боями по правому березі р. Стир, наблизився до обласного центру. Друга гвардійська кавалерійська дивізія генерал-майора Х. Мамсурова просувалася в напрямку сіл Теремне, Підгайці, Лище. Сьома гвардійська кавалерійська дивізія полковника В. Васильєва наступала на Луцьк із півночі, а з району села Звірів вела атаки перша гвардійська кавалерійська дивізія полковника І. Барщова.

На ділянку від м. Ківерці до с. Теремне підтягнула свої частини 121-ша гвардійська стрілецька дивізія під командуванням генерал-майора Л. Червонія, яка також взяла участь у боротьбі за Луцьк.

Загальний наступ розпочався 1 лютого о 20 годині з трьох напрямків: із сіл Жидичин, Звірів, Теремно[130]. 2 лютого німецькі війська були вибиті з Луцька і відійшли за ріку Стир. Цього ж дня війська 13-ї армії звільнили міста Рівне і Здолбунів, а також

[130] Михайлюк О., Кічий І. Історія Луцька. Львів : Каменяр, 1991. С. 130.

багато інших населених пунктів, зокрема Олику, Тростянець, Прилісне. Районний центр Маневичі був визволений 2 лютого військами 13-ї армії у взаємодії з 38-ю стрілецькою дивізією 70-ї армії Білоруського фронту. Але надалі наступ на цій ділянці припинився і селище понад два місяці було поблизу лінії радянсько-німецького фронту[131].

На ковельському напрямку 143-тя стрілецька дивізія 5 лютого перейшла в наступ і у взаємодії з партизанськими з'єднаннями О. Сабурова й О. Федорова закріпилася на рубежі Маневич, Оконська, Колок.

Перший гвардійський кавалерійський корпус, виконавши поставлене перед ним завдання з оволодіння містом Луцьк і рубежем р. Стир, за наказом командувача армії перейшов до оборони на ділянці Рожище–Підгайці, маючи сьому гвардійську кавалерійську дивізію західніше Луцька фронтом на захід, другу гвардійську кавалерійську дивізію – на рубежі Підгаєць–Новосілок фронтом на південь і першу гвардійську кавалерійську дивізію – на рубежі Ківерців–Новосілок фронтом на схід[132].

Одночасно передові загони кавалерійських дивізій, які з ходу форсували Стир на широкому фронті, просунулися на захід від річки до 29 км й оволоділи вузлами доріг у районі сіл Переспа, Усичі, Чаруків. Розбиті частини 19-ї піхотної дивізії противника з боями відходили на захід[133].

Після визволення Луцька 76-й стрілецький корпус (121-ша гвардійська та 181-ша стрілецька дивізії) і частини першого гвардійського кавалерійського корпусу до 11 лютого закріпилися на рубежі Колок–Кульчина–Рожища–Луцька–Підгайців. Цю дату вважають завершенням Рівненсько-Луцької наступальної операції.

Однак ворог не бажав примиритися з втратою Луцька. Німецьке командування створило сильну ударну групу в складі трьох дивізій і кількох окремих частин. 24 лютого це угрупування розпочало з району Торчина наступ на Луцьк. Противникові вдалося просунутися до міста. Запеклі бої точилися біля сіл Милуші, Княгининок, Шепель. У двох місцях, південніше і північніше Луцька, німецькі підрозділи переправилися на східний берег р. Стир, але більшого досягти не змогли. Бої під Луцьком тривали до 14 березня. Надалі боротьба перемістилася на ковельський напрямок.

Унаслідок Рівненсько-Луцької наступальної операції радянські війська звільнили від ворога значну територію і понад 200 населених пунктів, зокрема сім районних центрів (Луцьк, Ківерці, Колки, Маневичі, Теремно, Олику, Цумань). Проте значна частина Волині залишилася окупованою. На початку березня 1944 р. лінія фронту проходила на півночі в районі Любешова (місто було визволено 5 березня), далі – західніше Маневичів, на південь – східніше Переспи та Рожища і далі від Луцька на Дубно. Наступним етапом у визволенні північної частини Волинської області стала Поліська наступальна операція 2-го Білоруського фронту, утвореного рішенням Ставки Верховного Головнокомандування 17 лютого 1944 р. в складі 47-ї, 70-ї, 61-ї загальновійськових і шостої повітряної армій під загальним командуванням генерал-полковника П. Курочкіна (рис. 265).

---

[131] Історія міст і сіл УРСР. Волинська область / гол. ред. колегія: П. Тронько, М. Бажан, М. Білогуров та ін. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1970. С. 522.

[132] Белкин И. 13 армия в Луцко-Ровенской операции 1944 года. Москва : Политиздат, 1960. С. 118.

[133] Там само. С. 119.

Рис. 265. Командувач радянської шостої повітряної армії генерал-полковник Павло Курочкін

Джерело: https://www.google.com.ua/search

Головна мета операції полягала у визволенні м. Ковель – важливого залізничного вузла й опорного пункту оборони ворога. Німецьке командування надавало цьому району великого значення, тому що Ковель був на з'єднанні двох найбільших угруповань німецьких військ – «Центр» і «Південь» й прикривав важливий оперативний напрямок. Згідно із задумом командування, передбачалося нанесення силами 47-ї армії головного удару в обхід Ковеля з півночі й півдня. 70-та армія повинна була наступати з рубежа Любешів–Седлище на Камінь-Каширський. 61-ша армія повинна була очистити від ворога південний берег Прип'яті на ділянці Давид–Городок–Пінськ[134].

15 березня війська 2-го Білоруського фронту силами 47-ї армії генерал-лейтенанта В. Поленова та 70-ї армії генерал-лейтенанта І. Ніколаєва при підтримці шостої повітряної армії перейшли у наступ. Одночасно повинні були активізувати наступальні дії: на півночі Волині – 70-та армія, на півдні – 13-та армія 1-го Українського фронту.

Уже в перші години наступу оборона ворога була подолана. У важких умовах лісисто-болотистої місцевості частини і з'єднання 47-ї армії до кінця дня просунулися на 15–20 км. 18 березня німецький гарнізон у Ковелі був оточений. Підрозділи 635-го полку вийшли до села Старі Кошари і замкнули кільце навколо ковельського угруповання. Решта військ ворога була відкинута на 10–20 км на захід – утворився зовнішній фронт[135].

Тобто в перший тиждень активних бойових дій план Поліської наступальної операції успішно здійснювався. Частини 47-ї армії вийшли на залізницю і шосе Луцьк–Ковель й 16 березня звільнили районний центр Голоби. 17 березня підрозділи 1026-го стрілецького і 738-го артилерійського полків 260-ї дивізії звільнили Уховецьк, Любитів і Колодяжне.

[134] Советская военная энциклопедия. Москва : Политиздат, 1976. Т. 1. С. 251.

[135] Чуйков В. Від Сталінграда до Берліна. Київ : Наук. думка, 1982. С. 457–458.

Наступ 2-го Білоруського фронту був підтриманий активними діями 13-ї армії в південній частині Волинської області. Частини цієї армії ще 2 лютого вибили гітлерівців із Рожища й утримували його до 23 лютого, але потім змушені були відступити. Тепер вдруге, 20 березня, воїни 288-го стрілецького полку 181-ї Волгоградської дивізії остаточно звільнили селище від окупантів. Цього ж дня було визволено Переспу, 25 березня – Доросини, 29 березня – Щурин.

Оточені в м. Ковель німецькі війська продовжували чинити запеклий опір. Незважаючи на протидію радянської авіації, німецькі літаки скидали оточеному гарнізону боєприпаси і продовольство. Бої на зовнішньому фронті, особливо на рубежі Стара Вижва–Торговище, ставали все напруженішими. У другій половині березня і на початку квітня гітлерівці перекинули на ковельський напрямок чотири піхотні й три танкові дивізії, два дивізіони штурмової артилерії і ще один окремий танковий батальйон[136]. Зосередивши на зовнішньому фронті потужний бронетанковий кулак, на початку квітня німецькі війська прорвалися з району Маціїв–Тупали вздовж залізниці до Ковеля і деблокували його.

З'єднання 47-ї армії закріпилися на рубежі на схід від Ковеля. Правофлангова 70-та армія, яка звільнила територію Камінь-Каширського району, перейшла до оборони на схід біля Ратного. 5 квітня 1944 р. Ставка Верховного Головнокомандування розформувала 2-й Білоруський фронт, а його частини були передані 1-му Білоруському фронту. Від другої половини квітня і до липня на фронті тривала оперативна пауза. На початку липня 1944 р. внаслідок широкого наступу радянських військ у Білорусі й загрози флангового удару німецьке командування почало відводити війська з-під Ковеля у західному напрямку. Скориставшись цим, частини 47-ї армії розпочали наступ і 6 липня з боєм оволоділи містом. Дальшого розвитку наступ не одержав, оскільки готувалася спільна операція кількох армій.

18 липня розпочався завершальний етап визволення Волині від німецько-фашистських загарбників. На північній ділянці, в зоні 1-го Білоруського фронту, діяли чотири армії. У центрі, на ділянці Паридуби–Торговище, наступала восьма гвардійська армія генерала В. Чуйкова. На північ від неї на вузькій ділянці в п'ять кілометрів – 47-ма армія, а південніше на ділянці чотири кілометри – 69-та армія. На кордоні з Білоруссю діяла 70-та армія.

У перший день війська прорвали німецьку оборону і швидко просунулися вперед. Було звільнено низку населених пунктів, зокрема Маціїв, Кортеліси, Смітин, Ратне, Стару Вижву, в наступні три дні – Головне, Шацьк, Заболоття, Піщу.

Усього під час наступу війська фронту зайняли більше як 400 населених пунктів, зокрема Молориту, Любомль, Опалин і вийшли до річки Західний Буг. 21 липня 1944 р. завершилося звільнення Волині від німецько-фашистської окупації, але бойові дії тривали, адже в регіоні продовжували діяти загони УПА та підпілля ОУН, із яким радянська влада розпочала жорстоку боротьбу.

Відновлення радянської влади. Відразу за наступальними частинами Червоної армії в західноукраїнські області прибували партійні й радянські працівники, члени

[136] Волинь Радянська 1939–1945 рр. : зб. док. і матеріалів / за ред. Н. Алексєєва. Львів : Каменяр, 1971. С. 110–111.

затверджених ЦК КП(б)У оперативних груп, метою яких було відновлення роботи партійних, радянських і комсомольських органів на щойно звільнених територіях. Одна з таких груп прибула на Волинь уже 8 лютого 1944 р. під керівництвом М. Споня.

Разом із Червоною армією повернулася радянська система управління, що спиралася на репресивно-каральні органи. Обласні комітети партії налагоджували роботу міських і районних комітетів. Проводилася детальна перевірка діяльності тих членів партії, які перебували на окупованих територіях без спецзавдань. Цим займалися здебільшого органи НКВС. У тих районах, які були в безпосередній близькості від лінії фронту, відбувалося примусове переселення сільського населення на відстань 25 км углиб звільнених територій. Водночас розпочався процес реєстрації всіх громадян для їхньої ідентифікації та виявлення нелегалів[137].

Радянське керівництво розуміло, що відновлення повного контролю над західноукраїнським регіоном можливе лише за умови придушення опору ОУН й УПА. Для досягнення цієї мети використовували будь-які засоби – від улещення до відвертого терору. Для знищення соціальної бази визвольного руху партійним керівництвом було розроблено комплекс заходів. Це, зокрема, тотальна мобілізація чоловічого населення у Червону армію та на відбудову промисловості СРСР, депортаційно-переселенські акції тощо. Зрив мобілізації в діючу армію став для націоналістичного підпілля й УПА першочерговим завданням на період весни–літа 1944 р. Метою цих заходів було збереження кадрової бази для націоналістичного підпілля та повстанських загонів у регіоні. Для його реалізації використовували різноманітні засоби, починаючи від проведення примусової мобілізації до УПА, масштабної пропагандистської кампанії, бойових операцій зі звільнення призовників і закінчуючи індивідуальним терором[138].

Також було розпочато відправку населення на різноманітні новобудови. Така своєрідна мобілізація в промисловість ще більше загострювала соціально-політичну ситуацію в регіоні. Фіксувалося багато випадків, коли, отримавши повістку, люди переходили на нелегальне становище, приєднувалися до загонів УПА.

Радянська влада й український націоналістичний рух. Поступове звільнення території України Червоною армією у 1944 р. змусило керівництво УПА переглянути тактику і змінити форми боротьби на типово партизанські. Найважливішим завданням стало збереження сил і перехід німецько-радянського фронту з мінімальними втратами. 24 грудня 1943 р. Головною командою та Головним визвольним штабом УПА була затверджена «Тактична інструкція» та поширена «Інструктивна директива ОУН» (ухвалена 8 березня 1944 р.). Згідно з цими документами бойові дії повстанських підрозділів у фронтовий період (час від моменту евакуації німецької адміністрації і до встановлення радянської влади) повинні носити лише характер самооборони. Категорично заборонялося вступати у відкриті сутички з підрозділами Червоної армії, навіть заради отримання зброї та боєприпасів. Пропонувалося налагодити підпільну систему зв'язку між націоналістичним підпіллям і підрозділами УПА (залучити до цієї роботи жінок та дітей), змінити дислокацію керівних органів ОУН й УПА,

[137] Держархів Тернопільської обл. Ф. 1833. Оп. 1. Спр. 58. Арк. 1.

[138] ГДА СБ України. Ф. 13. Спр. 372. Т. 5. Арк. 5.

використовувати фронтовий хаос для проведення ґрунтовних чисток територій від ворожих до українських націоналістів елементів, доброзичливо ставитися до рядових бійців Червоної армії, допомагати дезертирам і заарештованим солдатам тощо.

На початку 1944 р. підрозділи УПА-Північ першими розпочали бойові дії проти частин Червоної армії, незважаючи на заборону Головної команди і Головного штабу УПА. Однією з перших сутичок, яка відбулася на початку січня 1944 р., став бій на околицях Луцька між розвідвідділом Червоної армії та підрозділом УПА. У лютому 1944 р. документи НКВС фіксують 134 напади українських повстанців на військовослужбовців, а також шість акцій у п'яти райцентрах Рівненської й одного райцентру Волинської областей[139].

Важливим складником у боротьбі УПА на Волині стала диверсійна робота на залізничному транспорті та лініях зв'язку. За інформацією начальника НКДБ Ковельської залізниці, полковника держбезпеки О. Кочеткова, диверсії повстанців розпочалися в серпні 1944 р. Вони втілювалися у виході до лісу одинаків і дрібних груп військових й працівників залізничного транспорту, підриві залізничних рейок і штучних споруд, підпалах дерев'яних мостів, знищенні ліній зв'язку, нападах на гарнізони військ НКДБ, вбивствах працівників залізничного транспорту тощо[140].

Загалом упродовж серпня–грудня 1944 р. на Ковельській залізниці було зафіксовано 47 диверсійних актів, зокрема 11 підривів потягів, сім випадків знищення залізничних мостів, три напади на залізничні вузли з метою паралізувати рух військових ешелонів. Найнебезпечнішими ділянками Ковельської залізниці вважалися такі відтинки: Олевськ–Сарни, Здолбунів–Красне, Ковель–Рафалівка, Луцьк–Стоянів, Костопіль–Рівне. Тут оперували підрозділи УПА чисельністю від 30 до 500 осіб[141].

Охорона комунікацій стала важливим стратегічним завданням транспортного відділу НКДБ і залізничних військ. Незважаючи на певні успіхи (за січень–травень 1945 р. в Ковельському районі знищено 40 таборів УПА, 176 криївок, вбито 375 і захоплено в полон 623 повстанці), забезпечити повну безпеку перевезень територією Волині не вдалося. Упродовж січня–травня 1945 р. було зафіксовано 14 нападів УПА на Ковельській залізниці[142].

Загострення ситуації спонукало радянське керівництво до створення в середині березня 1944 р. оперативного штабу НКВС по боротьбі з ОУН та УПА в м. Рівному. На території західноукраїнських областей визначено сім оперативних секторів і за ними закріплено оперативно-чекістські групи (війська НКВС, прикордонні війська, підрозділи Червоної армії, а також партизанські з'єднання). У Західній Україні розгорілася жорстока війна між УПА та частинами військ НКВС. Із радянського боку цю боротьбу очолив перший секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов. Ним було визначено кінцевий термін знищення УПА – 15 березня 1945 р.[143]

[139] Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВ України). Ф. 3833. Оп. 1. Спр. 125. Арк. 13.

[140] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 929. Арк. 99.

[141] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 923. Арк. 7.

[142] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1700. Арк. 151, 163–164.

[143] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 29. Арк. 154.

Такі терміни були зумовлені тиском московського керівництва і нерозумінням усієї глибини і складності процесів, що відбувалися на західноукраїнських землях. Зустрівшись з організованим опором і масовою підтримкою визвольного руху з боку місцевого населення, радянські й партійні керівники зрозуміли складність поставлених завдань і нереальність установлених строків.

Унаслідок безперервних боїв навесні та влітку 1944 р. дошкульних втрат зазнавав командний склад УПА-Північ. 12 лютого загинув командир УПА і провідник ОУН на ПЗУЗ Д. Клячківський, 30 серпня – колишній начальник штабу УПА на Волині-Поліссі Л. Ступницький, близько 30 сотенних і шість курінних командирів, 45 старшин потрапили до полону.

Велика кількість полонених і заарештованих на території західноукраїнських областей спонукала наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берію «оптимізувати» процес розгляду кримінальних справ на членів ОУН й УПА. Для цього до регіону направили дві виїзні сесії Військової колегії Верховного суду СРСР. Перша розглядала справи УНКВС–УНКДБ Львівської, Станіславської, Дрогобицької та Чернівецької областей, а друга – Рівненської, Волинської і Тернопільської[144]. Діяльність цих структур дала змогу прискорити процес винесення вироків, роблячи видимість законності масовим репресіям. За офіційними радянськими даними, упродовж 1944–1951 рр. структурами НКВС–МВС та НКДБ–МДБ на території Західної України було репресовано близько 500 тис. осіб (загальна чисельність населення Західної України тоді становила близько 6 млн осіб), із яких вбито 153 тис. осіб, депортовано 203 тис.

Загалом самостійницький рух виявив свою спроможність протидіяти заходам радянської влади. Застосовуючи різноманітні тактичні прийоми і форми боротьби, ОУН і УПА змогли закріпитися в регіоні й активно діяли до 1950-х рр., не дивлячись на величезні втрати.

Переможне закінчення Другої світової війни сприяло зміцненню авторитету СРСР на міжнародній арені. Розрахунки керівників ОУН й УПА на допомогу західних демократичних країн не справдилися. УПА залишилася сам на сам у конфлікті з тоталітарним режимом і змушена була припинити боротьбу після загибелі (5 березня 1950 р.) командира Р. Шухевича. Його наступник Василь Кук 1952 р. розпустив повстанські підрозділи. На довгі десятиліття на Волині, як і всій Україні, запанувала радянська комуністична влада.

[144] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 926. Арк. 92.

РОЗДІЛ 10
ВОЛИНЬ РАДЯНСЬКА (1944–1991 рр.)

10.1. Повоєнне десятиліття. Війна після війни

Звільнення території Волинської області від нацистських загарбників тривало з лютого до липня 1944 р. Проте процес повернення населення до мирного життя відбувався у складній обстановці. Сталінський режим у західних областях УРСР прагнув якнайшвидше здійснити соціалістичні перетворення, провести індустріалізацію, колективізацію, створити умови для остаточної інтеграції регіону до складу СРСР. Волинь, із притаманними їй традиційним укладом, організацією господарства, сфери соціальних, культурно-духовних відносин і практик, стала одним із осередків повоєнної національно-визвольної боротьби, де її населення намагалося протистояти насильницькому насадженню комуністичної ідеології й організації суспільного життя (рис. 266).

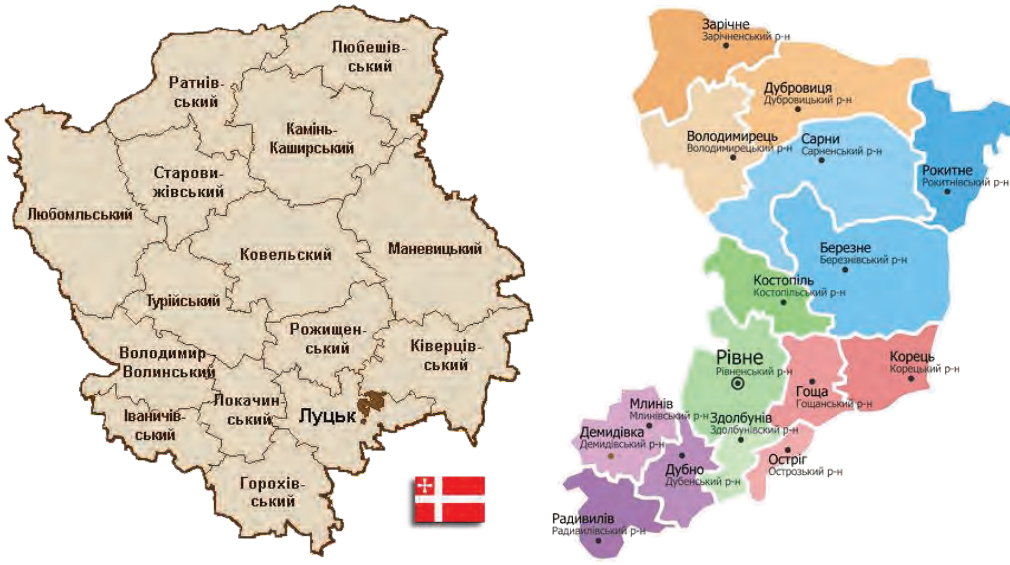

Рис. 266. Волинська та Рівненська області

Процес «радянізації» розпочався з відновлення й організації роботи партійних, радянських, комсомольських і профспілкових органів. У квітні 1944 р. поновлено діяльність Волинського обкому КП(б)У й обласної ради депутатів трудящих.

Докорінний злам усталеного суспільно-політичного та соціально-економічного життя, що здійснювався у повоєнні роки під гаслами «соціалістичних перетворень», супроводжувало широке застосування щодо місцевого населення репресивно-каральних методів. Волиняни неоднозначно сприймали соціалістичні перетворення. Значна частина чинила пасивний й активний опір нововведенням.

Зміст політики мобілізації. Із перших днів повернення на Волинь комуністична влада взялася за ліквідацію національного підпілля, проведення мобілізації, харчове та фінансове забезпечення армії тощо. Особливу увагу приділено призову до лав Радянської армії. Мобілізація забезпечувала радянському керівництву двояку мету: з одного боку, поповнення велетенських втрат армії у живій силі, а з іншого – обезлюднення теренів краю і знищення соціальної бази національно-визвольного руху під проводом ОУН й УПА (рис. 267).

Рис. 267. Прапори фашистської Німеччини та комуністичної Росії на землі у ногах вояка УПА. Дереворит УПА

Джерело: Укрінформ

Працездатні чоловіки від 18-ти до 60-ти років мали «добровільно» йти до лав Радянської армії, щоб *«...змити безчестя перебування під фашистською окупацією...»*[1]. Але оскільки таких «добровольців» виявилося зовсім мало, то більшість призовників брали у процесі періодичних облав. Під час мобілізації представники радянської влади, НКВС наражалися на супротив населення. Це виявилось у масовому дезертирстві, втечах селян до лісу і вступі до загонів УПА, чисельний склад яких у цей період невпинно зростав. Так, жителя с. Копче (нині – с. Новокотів) колишнього Теремнівського району Михайла Карплюка заарештовано у грудні 1944 р. і згодом засуджено на десять років виправно-трудових робіт із позбавленням прав на п'ять років за те, що під час мобілізації в армію він «встановив злочинний зв'язок» із членом ОУН, за допомогою якого намагався піти в УПА[2]. Загалом у Волинській області станом на 20 жовтня 1945 р. затримано 12 731 дезертира й ухильника[3].

Було багато випадків, коли, отримавши повістку, люди переходили на нелегальне становище, приєднувалися до загонів повстанців. Зокрема, Микола Супрунюк із с. Нуйно Камінь-Каширського району, отримавши у березні 1944 р. повістку про мобілізацію до армії, дорогою на фронт утік і приєднався до загонів УПА. За це 1950 р. його заарештовано і засуджено на десять років т. зв. виправно-трудових робіт (ВТТ)[4].

Також влада розпочала відправку населення із Волинської області на лісозаготівлю, будівництво доріг, новобудови у східні області України та Росії. За ухилення від мобілізації накладався штраф або наступала кримінальна відповідальність[5]. Показова у цьому контексті доля Степаниди Міщук із с. Холопичі колишнього Затурцівського району. Її влітку 1944 р. мобілізували на промислові роботи в м. Алчевськ. Працюючи прибиральницею на заводі «Сталь-Конструкція», 16-річна дівчина не витримала нелюдських побутових умов і під час чергової мобілізаційної пересилки зуміла втекти і повернутись на Волинь. Незважаючи на те, що Степанида змінила місце проживання і впродовж двох років переховувалася від каральних органів, її все ж репресували. За рішенням Особливої наради МДБ СРСР дівчину було засуджено на десять років виправно-трудових робіт. Термін покарання вона відбувала в одному з найжорстокіших закладів ГУЛАГу – Особлазі № 6. Лише 1955 р., в період десталінізації, їй вдалося звільнитися[6]. Такі антигуманні методи мобілізації на відбудову господарства ще більше загострювали суспільно-політичну атмосферу на селі.

Особливості проведення колективізації сільського господарства. Відразу після закінчення бойових дій на території Волині радянська влада розпочала колективізацію сільського господарства. Усі, хто заважав реалізації цієї політики, не хотів віддавати землю і вступати до колгоспів, підлягали репресіям. Наприклад, 1945 р. в с. Секунь тодішнього Седлищанського району селянина-одноосібника Олександра Веремчука

[1] Косик В.М. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / пер. з фр. Р. Осадчука. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 422.

[2] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 4432. Арк. 5.

[3] Держархів Волинської обл. Ф. Р. 1. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 94.

[4] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 6103.

[5] Там само. Ф.П. Спр. 7617. Арк. 116.

[6] Там само. Ф.П. Спр. 7534. Арк. 15.

звинувачено в антирадянській агітації та засуджено на 15 років каторжних робіт із конфіскацією майна[7]. Така ж доля спіткала і жительку с. Жалобово (нині – с. Дмитрівка) Рожищенського району Галину Стельмах, яку за висловлювання, спрямовані проти організації колгоспів, засуджено на десять років виправно-трудових таборів[8].

Групи партійного, радянського активу й органів НКВС, МВС, що роз'їжджали по селах і займалися організацією колгоспів, не гребували жодними засобами і часто творили безчинства. Одна з груп, яка займалася такою діяльністю у селах Комарове і Боровичі тодішнього Колківського району, влітку 1948 р. за час своєї роботи посадила в підвал біля сільради с. Комарове 17 селян. Їх періодично, особливо в нічний час, приводили до сільради і били. Ф. Гоголовському і Д. Аршуліку одягали на голову відро і били по ньому. Селянина П. Будя побили до втрати свідомості, після чого член цієї групи Синяков сунув йому в руку олівець і, взявши його руку в свою, підписав заяву про вступ у колгосп[9].

Завдання партії щодо здійснення стовідсоткової колективізації частково перекладали на каральні підрозділи НКВС–МВС. Це змусило найзавзятіших противників колгоспного ладу втікати в ліси, інші села, щоб не підписувати заяв. Така ситуація унеможливлювала створення колгоспів у деяких селах, однак цю проблему каральні органи розв'язували надзвичайно просто. Не заставши жителів у селі вперше, така група приїздила через кілька днів із уже готовими списками колгоспників, після чого жителям просто зачитували ці списки.

Колективізація викликала масовий супротив. Селянству в цій боротьбі всебічну допомогу надавали підрозділи й активні члени ОУН і УПА. У зверненнях, листівках, підпільних часописах повстанці повсякчас закликали до руйнування створених колгоспів, відмови вступати до нових об'єднань. Ці звернення досить швидко знаходили підтримку серед населення. Наприклад, листівка «Геть сталінські колгоспи!» була вилучена 1948 р. в жителя с. Мишів Іваничівського району В. Рядова. У ній невідомий автор, використавши факт поширення голоду в Східній Україні як підтвердження неефективності колгоспної системи, закликав до боротьби з нею[10].

До насильницьких дій, здійснених військами НКВС, а пізніше – МВС, МДБ щодо західноукраїнського селянства, можна зарахувати і примусове переселення з хуторських господарств. Адже особливістю волинського села була наявність великої кількості хуторів. Їхні мешканці здебільшого належали до категорії заможних, а тому й «куркульських». Крім того, хутори були осередками підтримки національно-визвольного руху. Саме тому сталінська система доклала всіх зусиль для їх знищення. Органи радянської влади розв'язували одночасно два завдання – ліквідація «куркульського» землеволодіння й об'єднання одноосібників у колективні господарства та знищення ще одного оплоту повстанців.

У першому випадку селяни-одноосібники втрачали землю, реманент, худобу, господарські та житлові будови. Їх насильно записували в колгосп. У другому – хутірські

[7] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 7946.

[8] Там само. Ф.П. Спр. 8010.

[9] Держархів Волинської обл. Ф. Р. 1. Оп. 2. Спр. 127. Арк. 71.

[10] Слово українських повстанців : зб. док. / за ред. П. Кралюка. Луцьк, 1996. С. 19–20.

господарства переселяли у навколишні села, а їхні власники опинялись у Сибіру, майно конфісковувала держава, після чого частково розкрадали радянські керівники, а частково йшло на розбудову слабких колгоспів. Варто зазначити, що велика кількість заможного селянства була заарештована на основі сфальсифікованих звинувачень.

1946 р. в десяти районах Волинської області зселенню підлягали 326 хуторів із загальною кількістю населення 2175 осіб[11]. Цей процес тривав аж до 1952 р. Лише упродовж 1951–1952 рр. на Волині було зселено понад 3,3 тис. господарств[12].

Отже, насильницька колективізація одноосібного волинського села набула характеру гострої соціальної боротьби. Найвищою формою протесту селянства стала збройна боротьба в лавах УПА, участь у діяльності підпілля ОУН.

Форми та методи боротьби ОУН й УПА проти сталінського режиму. У повоєнний період у регіоні розгорнулася справжня партизанська війна під проводом ОУН й УПА. Майже на всій території Волині діяли структури ОУН – станиці, кущі, районні, надрайонні, окружні та крайові проводи (рис. 268–271).

Рис. 268. Члени Берестечківського проводу ОУН (третій ліворуч – І.С. Литвинчук (Дубовий)). Без дати

Джерело: фото з фондів архіву УСБУ у Волинській області

Документи зберігають численні відомості про діяльність українських повстанців. Наприклад, на території колишнього Затурцівського району впродовж 1944–1948 рр. діяла група УПА Палого під керівництвом Макара Левчука, яка, зокрема, у травні 1946 р. вчинила напад і роззброєння групи НКВС біля с. Павловичі; у червні 1947 р. в с. Холопичі спалила членові ВКП(б) Терентієві Шишку господарські споруди. 31 грудня 1948 р. в с. Павловичі вбито радянського активіста, члена ВКП(б), сільського голову Василя Паламарчука[13].

[11] Держархів Волинської обл. Ф.П. 6. Оп. 6. Спр. 112а. Арк. 1–78.

[12] Нариси історії Волинської обласної партійної організації / І.С. Гайдай, В.О. Замлинський, Я.Є. Ілляшенко та ін. Київ : Вид-во політ. літ-ри України, 1968. С. 102.

[13] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 7483.

Рис. 269. Загін УПА у Свинаринському лісі поблизу села Радовичі Турійського р-ну (крайній праворуч – М. Гиба («Гриць», «Німець»), районний провідник ОУН в Турійському р-ні. 1949 р.

Джерело: фото з фондів архіву УСБУ у Волинській області

Рис. 270. Загін УПА на занятті зі стрільби у Свинаринському лісі поблизу села Радовичі Турійського р-ну (стоїть М. Гиба («Гриць»), районний провідник ОУН Турійського району). 1948 р.

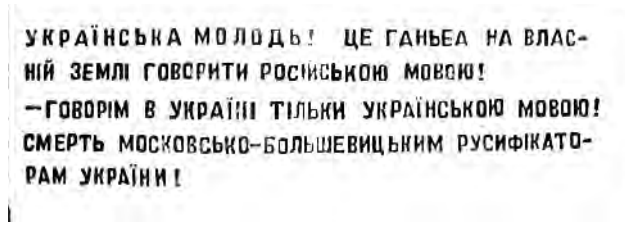
Джерело: фото з фондів архіву УСБУ у Волинській області

Рис. 271. Гравюра Ніла Хасевича «Геть з України»

Джерело: Укрінформ

Радянська влада використовувала великий арсенал засобів і методів у боротьбі з повстанцями. Від 1944 р. в кожному селі чи місті розпочалися масові арешти, допити населення, встановлено комендантську годину. У селах забороняли закривати шторами вікна у вечірній час. Усім без винятку громадянам заборонено пересуватись у межах районів із одного населеного пункту в інший без спеціального дозволу відповідних військових начальників. Тих, хто порушував ці вказівки, негайно заарештовували і відправляли до в'язниці[14] (рис. 272–274). Усіх громадян, у кого ховалися нелегали ОУН, бійці УПА і ті, хто ухилявся від мобілізації до лав Радянської армії, теж арештовували і вивозили із сім'ями до Сибіру на рівні із сім'ями повстанців чи підпільників. Так, у грудні 1944 р. заарештовано, а 14 липня 1945 р. засуджено на десять років виправно-трудових робіт Якова Мамота із с. Затишне колишнього Цуманського району (нині – с. Знамирівка). Його звинуватили у зв'язках із ОУН лише за те, що увечері нагодував озброєних вояків, серед яких був його небіж[15].

УКРАЇНСЬКА МОЛОДЬ! ЦЕ ГАНЬБА НА ВЛАСНІЙ ЗЕМЛІ ГОВОРИТИ РОСІЙСЬКОЮ МОВОЮ!
—ГОВОРІМ В УКРАЇНІ ТІЛЬКИ УКРАЇНСЬКОЮ МОВОЮ!
СМЕРТЬ МОСКОВСЬКО-БОЛЬШЕВИЦЬКИМ РУСИФІКАТОРАМ УКРАЇНИ!

Рис. 272. Листівка із закликом до української молоді розмовляти в Україні лише українською мовою, вилучена 2 жовтня 1950 р. під час обшуку в заарештованого М.М. Зінгеля, звинуваченого за зв'язок із ОУН

Джерело: фонд архіву УСБУ у Волинській області

[14] Архів УСБУ у Волинській обл. Спр. 8250. Арк. 54.

[15] Там само. Ф.П. Спр.8657

Протокол допроса

1 2 3

Вопрос: Вам предъявлены 3 фотокарточки за №№ 1,2 и 3 на опознание, кого вы опознаете из предъявленных Вам 3-х фотокарточек за №№ 1,2 и 3

Ответ: Из предъявленных мне 3-х фотокарточек за №№ 1,2 и 3, я опознала личность на фотокарточке № 3 бандита „Сивого" - Клинового Федора, уроженца и в прошлом жителя села Облапы Ковельского района Волынской области, который являлся участником банды ОУН

Протокол опознания с моих слов записан верно мне прочитан в чем и расписываюсь. Клинова

Протокол опознания провел
оперуполномоченный Ковельского
Капитан (Харитов)

Рис. 273. Протокол допиту впізнання особи Федора Клинового (Сивого), члена ОУН, мешканця села Облапи Ковельського р-ну. 1950 р. Фото № 3

Джерело: фонд архіву УСБУ у Волинській області

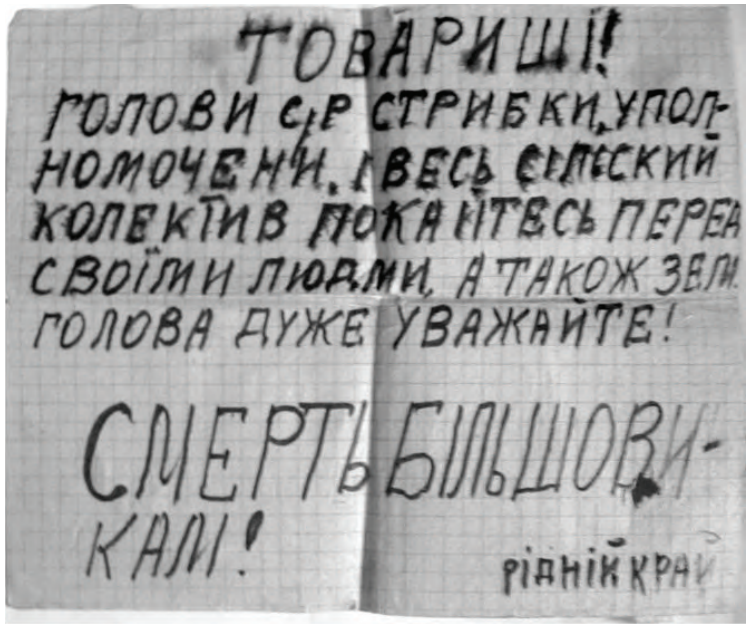

Рис. 274. Листівка із закликом до голів сільських рад, членів винищувальних загонів покаятися перед своїм народом, вилучена у заарештованого Г.А. Паламарчука, звинувачуваного за зв'язок із УПА. 1947 р.

Джерело: фонд архіву УСБУ у Волинській області

Відповідно до Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р. радянські карально-репресивні органи широко застосовували публічні страти як метод залякування місцевого населення. Зокрема, привселюдно у Луцьку 18 січня 1945 р. червоні кати повісили вояків УПА В'ячеслава Новосада й Антона Мельничука[16]. Про цю жахливу подію нагадує нащадкам барельєф на стіні Волинського медичного інституту в Луцьку.

Проти повстанців були кинуті війська НКВС і НКДБ, які постійно проводили масштабні операції. Загалом за 1946–1953 рр. внутрішні війська (пізніше – війська МДБ СРСР) провели у західних областях України близько 55 тис. оперативно-військових заходів, унаслідок яких загальні втрати підпілля становили близько 230 тис. осіб, зокрема понад 50 тис. убитих. Радянські ж війська втратили у зіткненні з націоналістами 6057 солдатів й офіцерів убитими та пораненими. Органи держбезпеки за цей період заарештували близько 80 тис. учасників націоналістичного підпілля і його озброєних формувань[17] (рис. 275).

[16] Історія однієї страти в Луцьку 18 січня 1945 року. *ALEX_VASH*. URL: https://alex-vash.livejournal.com/75405.html (дата звернення: 12.08.2021).

[17] Сущук О.П. Використання радянськими репресивними органами оперативних спецгруп у боротьбі з українським національно-визвольним рухом на Волині (1944–1953 рр.). *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету.* Луцьк : РВВ «Вежа» ВДУ ім. Лесі Українки, 2007. Вип. 13. С. 129.

СССР

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ ОБОРОНЫ

Отдел Контрразведки „Смерш"

3 Гвардейской Армии

1 Украинского Фронта

№ 00350 – 1944

ВЧ 3я Гв Армия 2 – X 1944

ДЕЛО № 175

Военный трибунал

Вх. № 10 2540

3 Украинского Ф.

УЧТ 32 год

ПО ОБВИНЕНИЮ Хомюк Василя

Павловича по ст. 54-1„а" и 54-11 УК УССР

Начато „16" сентября 1944 г.

Окончено „28" сентября 1944 г.

В одном томах

Том № 1

После судебного рассмотрения и вступления приговора в силу, настоящее дело подлежит немедленному возвращению в

указать название органа НКВД

К делу должна быть приобщена копия приговора.

Основание: Приказ НКВД, Прокуратуры НКЮ Союза ССР № 00359 от 10 апреля 1939 года.

Передача находящихся в производстве следственных дел, а также взятых из архива дел в другие отделы или органы НКВД, хотя бы и временно, производятся исключительно через

УЧТЕНО в 1962 году

название учетного аппарата

Передача следственного дела оформляется постановлением, утверждаемым начальником соответствующего управления НКВД или его заместителем.

Арх. № 21534

Сдано в архив „ " 194 г.

94 30

т. Иванов 37399-44

21534 Волынь

Рис. 275. Титульна сторінка архівно-кримінальної справи ВКР «Смерш» 3-ї Армії 1-го Українського фронту на засудженого В.П. Хомюка («Корінь»), звинуваченого у належності до УПА. 1944 р.

Джерело: фонд архіву УСБУ у Волинській області

Під час війни та перші післявоєнні роки радянська карально-репресивна система розширювала свою агентурну мережу, формувала винищувальні батальйони, групи охорони громадського порядку. Аби виявляти симпатиків й учасників повстанського руху активно застосовували такий прийом як створення спецгруп МДБ – лжебоївок УПА. Станом на 20 червня 1945 р. у Волинській області було 33 спецгрупи МДБ із 397 учасниками[18]. Для дискредитації повстанців члени цих груп діяли під виглядом Служби безпеки ОУН чи УПА. Так, 26 серпня 1945 р. в селі Підберезся Горохівського району спеціальна агентурна група з наказу НКДБ вбила колишнього червоноармійця тільки за те, що він не хотів здати одяг. Метою цього вбивства було намагання викликати ненависть червоноармійців до ОУН і взагалі до українського визвольного руху[19]. У грудні 1945 р. під виглядом українських націоналістів у колонії Майдан Голобського району вбито дружину червоноармійця. Тоді ж спецбоївка НКВС у Турійському районі розстріляла 60-річного селянина[20]. Із аналогічного приводу жителька села Усичі Волинської області Ольга Ксенжук згадувала: *«У 1946 р. в наш дім з'явилося багато озброєних людей, з розмови я догадалася, що це – військові, а не стрільці УПА. На другий чи третій день я пішла в Торчинський РВ МВС до начальника Северина і розповіла йому, що в хаті були незнайомі озброєні люди. Він мені на це сказав, що нашу квартиру відвідали не бандити, а його хлопці, працівники МВС–МДБ»*[21].

До компетенції спецгруп входив т. зв. «легендований допит», який полягав у тому, щоб під виглядом українських повстанців забирати людей із домівок, вести їх у ліс, допитувати про зв'язки з УПА та через них виявляти місця знаходження повстанців і ліквідовувати їх. Зокрема, цей метод застосовано до жителя с. Берестяни тодішнього Цуманського району Івана Папіжука. У ніч на 27 грудня 1946 р., за завданням начальника Цуманського РВ МВС Воєнкова, спецгрупа у складі чотирьох осіб, видаючи себе за повстанців, увірвалася у дім селянина. Далі оперативники вивели його з будинку, повели в ліс, де хотіли нібито повісити. Під страхом смерті Іван Леонтійович змушений був дати підписку про співпрацю з УПА. Надалі цей документ став найважливішим доказом у його звинуваченні. 28 червня 1946 р. військовий трибунал військ МВС Волинської області засудив І. Папіжука за ст. 54–1а, 54–11 КК УРСР на десять років виправно-трудових таборів із позбавленням прав на п'ять років і конфіскацією особистого майна[22]. Лише в таборах, після спілкування з іншими в'язнями, він зрозумів, що з ним відбувалося, і вирішив написати скаргу. Унаслідок перегляду справи ухвалою військового трибуналу ПрикВО від 6 квітня 1956 р. його було реабілітовано. Одночасно з цією ухвалою ВТ ПрикВО виніс особливе рішення про притягнення до відповідальності винних у фальсифікації справи Папіжука – Воєнкова і Мельника. Варто зазначити, що це один із небагатьох випадків, коли винних були покарано.

[18] Ільницький В.І. Використання радянськими карально-репресивними органами спецзасобів у боротьбі проти підпілля в Дрогобицькій окрузі (середина 40-х – перша половина 50-х рр. XX ст.). *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Історичні науки.* 2010. № 1. С. 100.

[19] Сергійчук В. Український здвиг: Волинь. 1939–1955. Київ : Укр. видав. спілка, 2005. С. 337.

[20] Там само.

[21] Там само. С. 338.

[22] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 881. Арк. 71.

Про злочинну діяльність таких спецгруп прокурор військ МВС Українського округу Г. Кошарський доповідав у 1949 р. секретареві ЦК КП(б)У Микиті Хрущову. У його доповідній записці йшлося про спецгрупи МДБ УРСР у західних областях України, які діяли під виглядом «бандитів УПА». Зокрема, було зазначено, що оперативну роботу цих груп супроводжували побиття, убивства, ґвалтування, пограбування населення.

На основі зібраного фактичного матеріалу прокурор дійшов висновку, що *«брутально-провокаційна і нерозумна робота низки спецгруп [...] свавілля і насильства над місцевим населенням ускладнюють боротьбу з ОУН, дії т. зв. спецгруп мають яскраво виражений бандитський антирадянський характер і, зрозуміло, не можуть бути виправдані ніякими оперативними міркуваннями»*[23].

Окрім безпосередньої боротьби з ОУН й УПА велася боротьба із сім'ями повстанців і підпільників. Було запроваджено родинну відповідальність за дії одного з членів сім'ї. Сім'ям загрожувала конфіскація майна та виселення у Сибір. Усього, за даними Галузевого державного архіву СБУ, упродовж 1944–1946 рр. із теренів Західної України у віддалені місцевості СРСР було депортовано 14 728 родин учасників національно-визвольного руху в кількості 36 608 осіб[24]. Однак партійне керівництво УРСР вимагало від силових структур не зупинятися на досягнутому.

21 жовтня 1947 р. відбулася наймасовіша депортація населення Західної України під кодовою назвою «Захід». Одним із головних її завдань була нейтралізація українського визвольного руху, зокрема діяльності УПА й тих, хто їй співчував і допомагав. У Волинській області цю операцію розпочато о 6-й годині ранку і завершено до кінця того ж дня.

Підбиваючи підсумки операції «Захід», міністр внутрішніх справ СРСР Сергій Круглов у листі на ім'я заступника голови Ради Міністрів СРСР Лаврентія Берії наприкінці жовтня 1947 р. вказував про депортацію із західних областей України 26 682 сімей спецпереселенців, або 76 192 особи, зокрема чоловіків – 18 866, жінок – 35 152, дітей – 22 174[25]. Із Волинської області органи держбезпеки СРСР вислали 2711 сімей (9050 осіб) учасників націоналістичного підпілля[26]. Усього ж до початку 1950 р. з України до Сибіру було депортовано понад 143 тис. членів сімей оунівців і бойовиків УПА[27]. Терор, який розгорнув тоталітарний режим щодо населення Західної України, призвів до того, що станом на 1 січня 1953 р. число українців-в'язнів у таборах ГУЛАГу збільшилося у 2,4 рази, а кількість т. зв. оунівців досягла 175 тис. осіб[28] (рис. 276–281).

---

[23] Сергійчук В.І. Десять буремних літ: західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1998. С. 669–670.

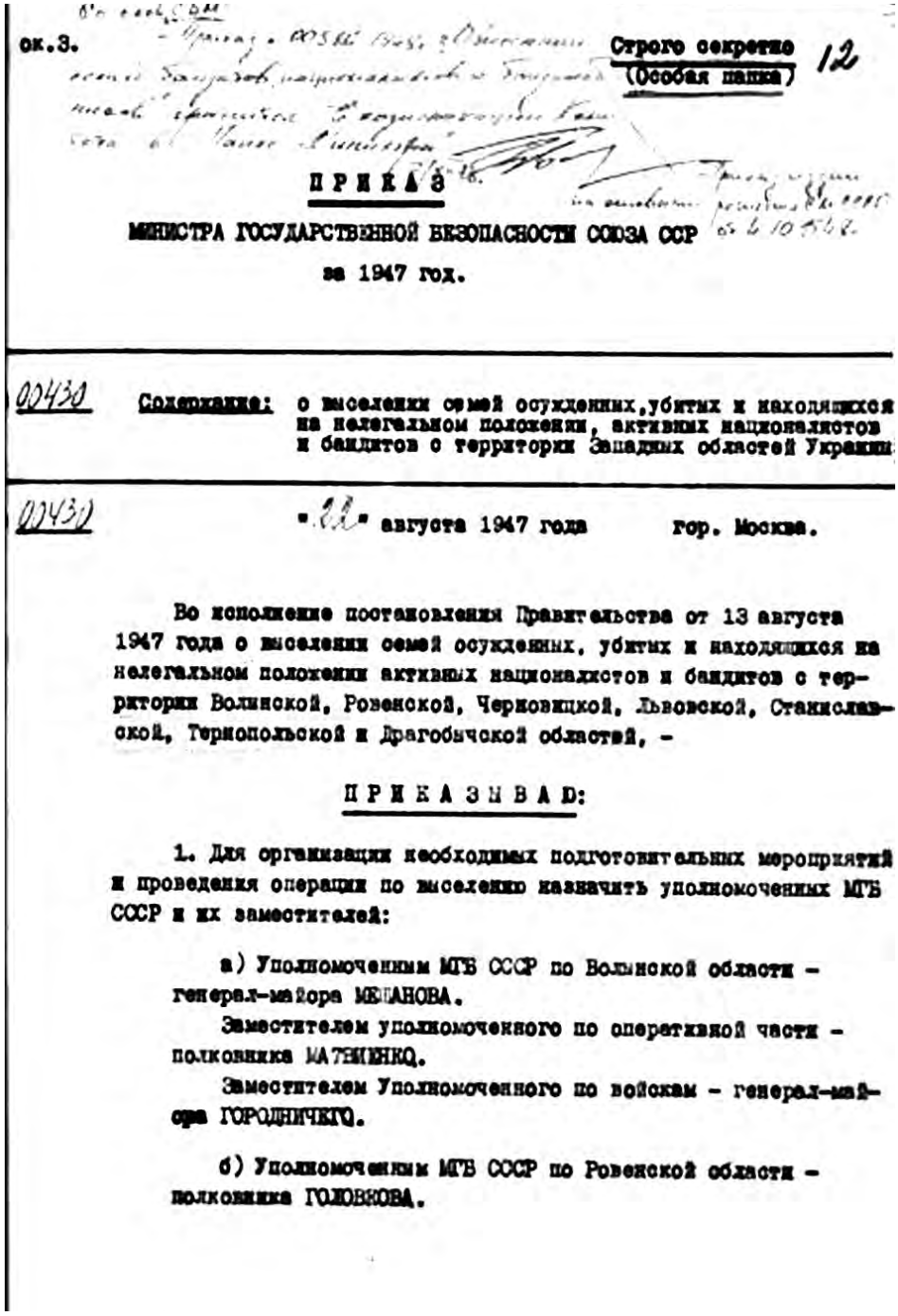
[24] ГДА СБ України. Ф. 2. Оп. 103 (1954). Спр. 2. Арк. 1.

[25] Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У 3-х т. Львів, 1998. Т. 2: 1946–1947 рр. С. 287–288.

[26] Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ, 2009. С. 373.

[27] Савчин Г.Я. Система виконання покарань у західних областях України в період 1944–1953 рр. : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2016. С. 131–132.

[28] Україна в повоєнне десятиріччя (1945–1955 рр.). *Україна в системі міжнародних відносин у повоєнний час.* URL: http://readbookz.com/book/170/5280.html (дата звернення: 10.07.2021).

ек.3. Строго секретно (Особая папка) 12

ПРИКАЗ

МИНИСТРА ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ СОЮЗА ССР

за 1947 год.

00430 Содержание: о выселении семей осужденных, убитых и находящихся на нелегальном положении, активных националистов и бандитов с территории Западных областей Украины

00430 «22» августа 1947 года гор. Москва.

Во исполнение постановления Правительства от 13 августа 1947 года о выселении семей осужденных, убитых и находящихся на нелегальном положении активных националистов и бандитов с территории Волынской, Ровенской, Черновицкой, Львовской, Станиславской, Тернопольской и Дрогобычской областей, -

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Для организации необходимых подготовительных мероприятий и проведения операции по выселению назначить уполномоченных МГБ СССР и их заместителей:

а) Уполномоченным МГБ СССР по Волынской области - генерал-майора МЕЛАНОВА.

Заместителем уполномоченного по оперативной части - полковника МАТЯШЕНКО.

Заместителем Уполномоченного по войскам - генерал-майора ГОРОДНИЧЕГО.

б) Уполномоченным МГБ СССР по Ровенской области - полковника ГОЛОВКОВА.

Рис. 276. Наказ № 00430 міністра держбезпеки СРСР Віктора Абакумова про проведення депортації

Джерело: фонди Галузевого державного архіву СБУ

31 ОСВ СЕКРЕТНО.

РАСЧЕТ

Обеспечения спец-перевозок вагонами.

I. Общий контингент для перевозки включая детей определяется в 100.000 человек.

II. В каждый товарный вагон / в двухосном исчислении/ предусмотрено грузить по 40 человек,- что составляет общую потребность 100,000 : 40 = 2,500 вагонов.

III. Каждый эшелон по схеме, преподанной Управлением конвойных войск МВД СССР, должен состоять из 62-х вагонов, при чем, каждый эшелон должен иметь в своем составе 2 вагона прикрытия (один вагон для топлива и один вагон для сельхозинвентаря), а также один вагон для конвоя и один вагон - изолятор.

IV. Общая населенность каждого эшелона таким образом будет составлять 58 х 40 = 2320 человек.

Всего предусматривается сформировать 45 эшелонов, на что требуется 2,790 вагонов (вместо предусмотренных планом 2,700 вагонов).

V. Исходя из населенности каждого эшелона 2,320 человек запланированным поршнями, обеспечивается перевозка 104,400 человек.

НАЧ I ОТДЕЛА I УПР ГИ УПР СКР МГБ
НА ТРАНСПОРТЕ
П О Л К О В Н И К /[illegible]/

"30." сентября 1947 года.

гор. Львов.

Рис. 277. Розрахунок забезпечення спецперевезень вагонами. Передбачалося виселити 100 тисяч осіб

Джерело: фонди Галузевого державного архіву СБУ

Рис. 278. Останній погляд на рідний край. Операція «Захід»

Джерело: https://photo-lviv.in.ua/operacziya-zapad

Рис. 279. Один із вагонів-«теплушок», у яких проводили депортації

Джерело: https://www.istpravda.com.ua/articles/2019/10/21/156402/

Рис. 280. Конвоювання виселенців під час операції «Захід»

Джерело: https://chas.cv.ua/history/

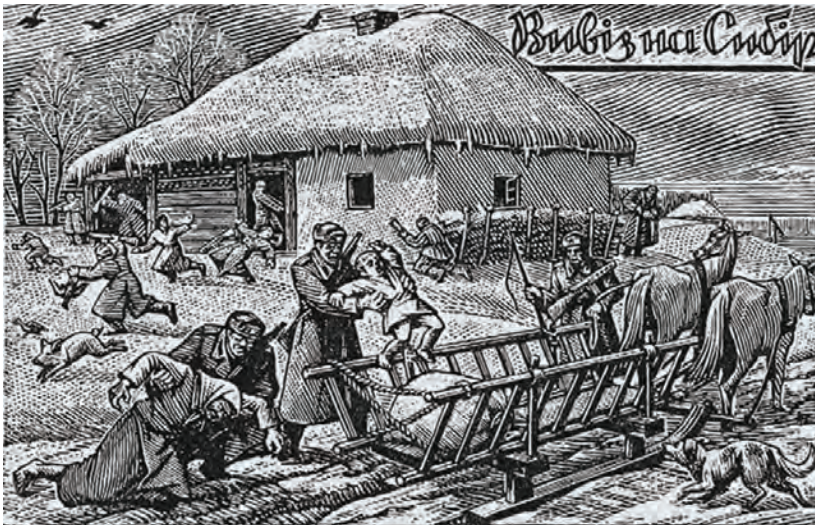

Рис. 281. Дереворит Ніла Хасевича «Вивіз на Сибір», 1949 р.
Джерело: https://uahistory.com/topics/famous_people/4171

Протест населення викликала передплата на четверту державну позику, яка відбулася 1945 р. і мала примусовий характер. Прихильники національно-визвольної боротьби намагалися навіть використати її проведення одночасно зі збором коштів у фонд УПА. Зокрема, такий випадок зафіксовано у Горохівському районі. Голова сільради с. Княже А.С. Корній провів, водночас із державною, передплату на позику для допомоги повстанцям і сам підписався на 500 руб.[29] У с. Вишнів Теремнівського району селяни продали колгоспну худобу, а гроші передали УПА[30]. Надалі державні позики проводили майже щорічно, що знову викликало масове незадоволення в селян. Так, у с. Липини Теремнівського району (нині – Луцького) 31 серпня 1949 р. заарештовано, а потім засуджено до 25 років виправно-трудових таборів із позбавленням прав на п'ять років і конфіскацією майна Йосипа Панасюка, який *«демонстративно відмовився від передплати на позику для відновлення та розвитку народного господарства СРСР»*[31].

Звуження радянською системою до критичної межі соціальної бази ОУН й УПА шляхом репресій та депортацій «антирадянського елемента» вирішило долю повстансько-підпільного руху. Складне становище, в якому опинилося націоналістичне підпілля на західноукраїнських землях наприкінці 1940-х рр., змусило президію Української головної визвольної ради ухвалити рішення про остаточне згортання діяльності УПА як збройної формації[32].

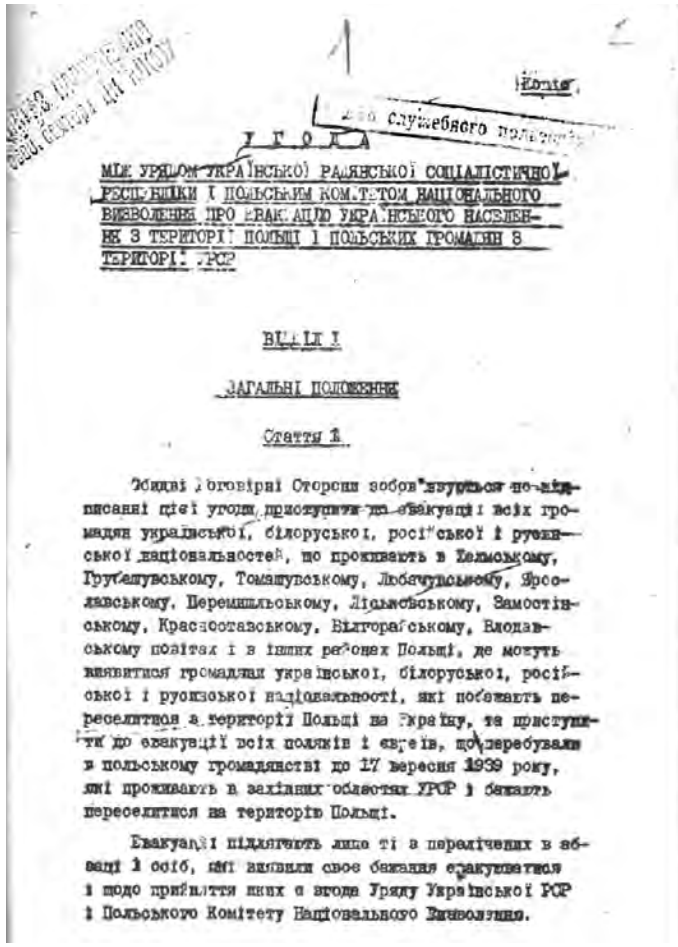
[29] ЦДАГО України. Ф. Р. 1. Оп. 75. Спр. 5. Арк. 13.

[30] Масловский В.И. В борьбе с врагами социализма. Львов, 1984. С. 150.

[31] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 7745. Арк. 4.

[32] Бажан О. Операція «Захід»: до 75-річчя депортації населення Західної України у віддалені райони СРСР. *Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика* : зб. статей. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. Вип. 18. С. 346.

Депортація українського і польського населення. Іншими драматичними, а подекуди й трагічними наслідками Другої світової війни стали переселенсько-депортаційні процеси за етнічною ознакою упродовж 1944–1951 рр. Міждержавне переміщення українців і поляків прикордоння започаткувала Угода між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення «Про евакуацію українського населення з території Польщі й польських громадян із території УРСР», укладена 9 вересня 1944 р. в м. Любліні[33] (рис. 282).

УГОДА

МІЖ УРЯДОМ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ І ПОЛЬСЬКИМ КОМІТЕТОМ НАЦІОНАЛЬНОГО ВИЗВОЛЕННЯ ПРО ЕВАКУАЦІЮ УКРАЇНСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ І ПОЛЬСЬКИХ ГРОМАДЯН З ТЕРИТОРІЇ УРСР

ВСТУП

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1.

Обидві Договірні Сторони зобов'язуються по-завершенні цієї угоди приступити до евакуації всіх громадян української, білоруської, російської і руської національностей, що проживають в Холмському, Грубешівському, Томашівському, Любачівському, Ярославському, Перемишльському, Ліськовському, Замостінському, Красностав'ському, Білгорайському, Влодавському повітах і в інших районах Польщі, де можуть виявитися громадяни української, білоруської, російської і руської національності, які побажають переселитися з території Польщі на Україну, та приступити до евакуації всіх поляків і євреїв, що перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 року, які проживають в західних областях УРСР і бажають переселитися на територію Польщі.

Евакуації підлягають лише ті з перелічених в абзаці 1 осіб, які виявили своє бажання евакуюватися і подо прийняття яких є згода Уряду Української РСР і Польського Комітету Національного Визволення.

Рис. 282. Витяг із Угоди між Урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. 9 вересня 1944 р.

Джерело: фото з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України

[33] Угода між Урядом Української Радянської Соціалістичної Республіки і Польським комітетом національного визволення про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР. Люблін, 09.09.1944. ЦДАВОВ України. Ф. 4959. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–6; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Т. 2. С. 165.

Угода передбачала переселення на територію УРСР усіх українців, які проживали в Польщі, а також евакуацію до Польщі всіх поляків і євреїв, які перебували в польському громадянстві до 1 вересня 1939 р., проживали в УРСР і виявили бажання переселитися на територію Польщі.

Процес виселення українців із етнічних українських земель відбувався із застосуванням примусових методів, супроводжувався репресіями, широким масовим терором проти корінного населення. Майже повсюдно переселенців, доставлених до залізниці, тижнями і місяцями тримали під відкритим небом в очікуванні поїздів. Про факт такого «недогляду» в січні 1945 р. вказував у своїй телефонограмі до секретаря Волинського обкому КП(б)У уповноважений з переселення українців із Грубешівського повіту. Йшлося про те, що на ст. Володимир-Волинський уже кілька тижнів під відкритим небом перебувають 330 українських переселенців, які б мали прямувати в Одеську область[34].

Офіційно переселенська акція тривала з 15 жовтня 1944 р. до 20 листопада 1946 р. За цей період із українських етнічних територій, що опинилися в межах Польщі, виселено 482 880 українців (122 622 сім'ї)[35]. Із цієї кількості у східні області УРСР було переселено 159 011 осіб, у західні – 323 641 особу[36]. Станом на 15 серпня 1946 р. у Волинській області розселено 10 341 сім'ю із 37 819 українців із Польщі[37] (рис. 283, 284).

Рис. 283. Переселенцям давали на збір дві години. Дозволяли забирати особисті речі, продукти, худобу, збіжжя та картоплю, будматеріали з розібраної хати
Джерело: https://lysty.net.ua/transmigr/

[34] Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 776. Арк. 2.

[35] Підсумковий звіт Головного уповноваженого уряду УРСР про виселення українців із Польщі. 14 лютого 1947 р. *Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр.* Т. 2. С. 162–199.

[36] Кучерепа М.М. Українсько-польські депортаційні процеси 1944–1951. *Енциклопедія історії України: Україна–Українці* / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України ; Інститут історії України. Київ : Наук. думка, 2019. Кн. 2. С. 814.

[37] Харкевич Н.В. Переселенські процеси в Україні у 1944–1953 рр.: на матеріалах Волинської та Рівненської областей : автореф. дис. ... канд. іст. наук. Львів, 2018. С. 12–13.

Рис. 284. Депортація українців із с. Новосільців Сяноцького повіту в Українську РСР. Березень 1946 р. Фото: Український інститут національної пам'яті

Джерело: https://suspilne.media/280781-deportacia-ukrainciv-z-polsi

Люблінська угода від 9 вересня 1944 р. не отримала схвалення ні з боку українського, ні з боку польського населення. Польське населення західних областей УРСР під час переселення чинило помітний опір. У ході самої переселенської кампанії відбувалися різні акти репресій проти поляків. Численні арешти поляків на початку 1945 р. стали інструментом залякування й тиску, а головною метою їх застосування, окрім винищення польського підпілля, було примушення до переселення. Загалом, за офіційними даними, упродовж 10 жовтня 1944 р. – 15 вересня 1946 р. із УРСР у Польщу було переселено 301 755 сімей (859 905 осіб), зокрема з Волині – 20 867 сімей (64 798 осіб)[38].

Фактично примусово переміщено з місць їхнього постійного проживання півтора мільйона українців, поляків, євреїв. Депортації організовано та проведено радянською і комуністичною польською владою, яка утвердилася після звільнення Польщі, із притаманними їм брутальністю й ігноруванням елементарних прав і свобод людини й громадянина. Для переселенців, яких примусово виселили з рідного краю, це був час нелюдських випробувань, принижень і знущань, розлучення цілих громад і родин, величезних матеріальних та духовних втрат, брутального ставлення до них польської і радянської влади, арештів за найменший опір і національне самовиявлення. Переселення поляків й українців упродовж 1944–1951 рр. залишилося глибокою психологічною травмою в національній свідомості обох народів (рис. 285, 286).

На території Волині було утворено низку колоній переселенців-українців із Польщі. Ці сім'ї потрапили під означення «потенційних бандитів» і ворогів радянського ладу. Вони відчули на собі свавілля радянської карально-репресивної системи. Так, зокрема, у новоутвореній колонії Діброва Маньківської сільради колишнього Затурцівського району до 1948 р. заарештовано і засуджено 2/3 усіх жителів за звинуваченням у зв'язках із УПА[39]. У колонії Маринків Береської сільради колишнього Рожищенського району систематично впродовж 1945–1949 рр. тривали чистки переселенців[40].

[38] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 2610. Арк. 191–196.

[39] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 7814.

[40] Там само. Ф.П. Спр. 7840.

Рис. 285. Пам'ятний знак депортованим етнічним українцям Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини та Західної Бойківщини в Луцьку
Джерело: https://www.lutskrada.gov.ua/

Рис. 286. Пам'ятний знак, присвячений 60-річчю депортації українців Холмщини, Підляшшя, Надсяння, Лемківщини зі своїх етнічних земель у м. Рівне
Джерело: https://commons.wikimedia.org/w/index.php?curid=21624137

Аналогічні методи роботи застосовувано і до т. зв. «фольксдойчів» (осіб, які в період окупації прийняли німецьке підданство) та сімей тих, хто співпрацював із окупаційною владою чи просто перебував на службі в німецьких установах[41]. Часто під категорію

[41] Бугай М. Депортації населення з України (30–50-ті роки). *Український історичний журнал.* 1990. № 11. С. 20.

посібників потрапляли вчителі, медики, священники, перекладачі, тобто люди, які, щоб вижити у складних умовах окупації, йшли добровільно чи примусово на роботу в німецькі адміністративні установи (рис. 287–293). Зокрема, у квітні 1944 р. заарештовано, а у травні 1944 р. засуджено на вісім років виправно-трудових робіт із позбавленням прав на три роки жителя с. Бузаки колишнього Ратнівського району Василя Деркача, який під час німецької окупації працював головою сільської управи[42]. Військовим трибуналом військ НКВС за звинуваченням у відправлянні богослужіння з націоналістичними, антирадянськими проповідями 6 жовтня 1944 р. засуджено на 15 років каторжних робіт із позбавленням прав на п'ять років і конфіскацією майна священника села Любитів Ковельського району Михайла Новоселецького[43].

Рис. 287. Директор Луцької української гімназії (1929–1939 рр.) Б.М. Білецький, засуджений 1945 р. за посібництво німцям. 1944 р.

Джерело: фото з фондів архіву УСБУ у Волинській області

Рис. 288. Священнослужитель Д.Ф. Самойлик, засуджений 1945 р. за зв'язок із ОУН й УПА. Без дати

Джерело: фото з фондів архіву УСБУ у Волинській області

[42] Архів УСБУ у Волинській обл. Ф.П. Спр. 8950.

[43] Там само. Ф.П. Спр. 7894.

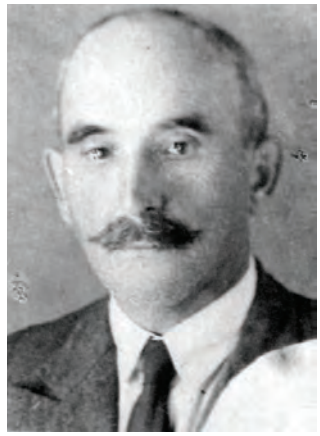

Рис. 289. Учитель Пустомитівської середньої школи Ф.А. Конкевич, засуджений 1945 р. за антирадянську агітацію. 1944 р.

Джерело: фото з фондів архіву УСБУ у Волинській області

Рис. 290. Засуджена 1948 р. за зв'язок із ОУН учителька початкової середньої школи села Звиняче Горохівського району К.Т. Іщук із керівником Луцького окружного проводу ОУН М.В. Бондарчуком («Стемид»). Без дати

Джерело: фото з фондів архіву УСБУ у Волинській області

Рис. 291. Засуджений 1950 р. Ф.Й. Ковальчук («Криниця»), член ОУН, станичний УПА. 1949 р.

Джерело: фото з фондів архіву УСБУ у Волинській області

Рис. 292. Засуджена 1952 р. за зв'язок із ОУН О.Г. Рохміль

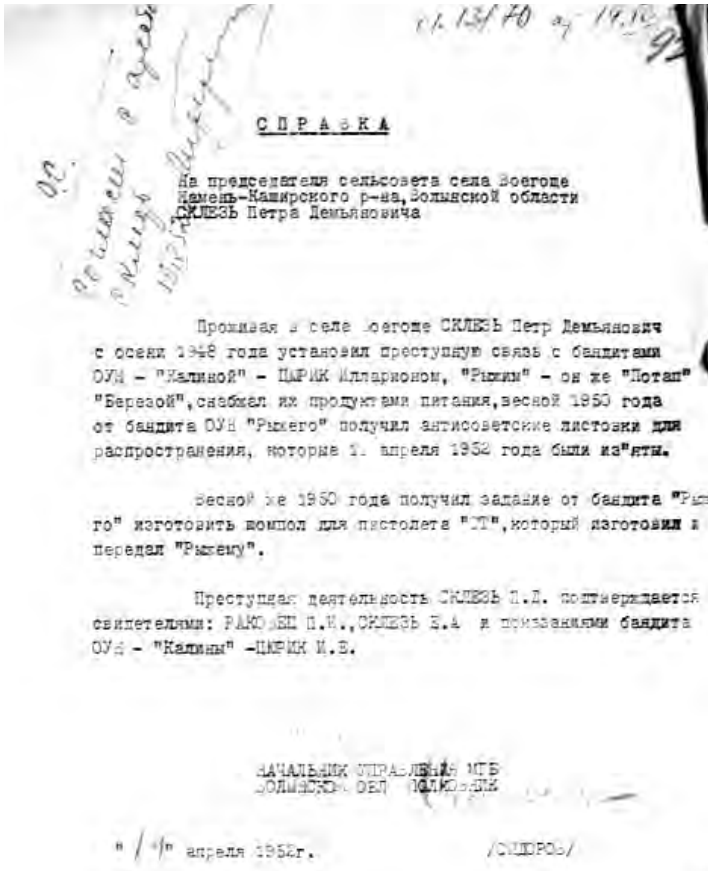
Джерело: фото з фондів архіву УСБУ у Волинській області

Рис. 293. Член ОУН Й.Ф. Тюбай (Дубовий), мешканець села Облапи Ковельського р-ну.

Джерело: фото з фондів архіву УСБУ у Волинській області

Подібна доля чекала й на репатріантів, колишніх полонених, в'язнів німецьких концтаборів і людей, яких насильно вивезено на роботу до Німеччини (остарбайтерів). Вони вважалися політично неблагонадійними і проходили перевірку в спеціальних фільтраційних пунктах, створених у прикордонних областях. Такі ж фільтраційні пункти існували і на Волині, зокрема у м. Володимир-Волинський. Перевірки здійснювали органи НКВС–МВС, НКДБ–МБД, а також військова контррозвідка «СМЕРШ»[44]. Навіть у тих випадках, коли репатріанти щасливо поверталися до мирного життя, вони не позбувалися тавра «неблагонадійних», оскільки в їхніх анкетах й особових листках обліку кадрів у спеціальній графі було зазначено про перебування в полоні чи на окупованій території[45] (рис. 294).

СПРАВКА

На председателя сельсовета села Воегоще
Камень-Каширского р-на, Волынской области
СКЛЕЗЬ Петра Демьяновича

Проживая в селе Воегоще СКЛЕЗЬ Петр Демьянович с осени 1948 года установил преступную связь с бандитами ОУН – "Калиной" – ЦЫРИК Илларионом, "Рыжим" – он же "Потап" "Березой", снабжал их продуктами питания, весной 1950 года от бандита ОУН "Рыжего" получил антисоветские листовки для распространения, которые 1. апреля 1952 года были из"яты.

Весной же 1950 года получил задание от бандита "Рыжего" изготовить компол для пистолета "ТТ", который изготовил и передал "Рыжему".

Преступная деятельность СКЛЕЗЬ П.Д. подтверждается свидетелями: РАКОВЕЦ П.И., СКЛЕЗЬ Е.А. и признаниями бандита ОУН – "Калины" –ЦЫРИК И.В.

НАЧАЛЬНИК УПРАВЛЕНИЯ МГБ
ВОЛЫНСКОЙ ОБЛ. ПОЛКОВНИК

" 1 " апреля 1952г. /СИДОРОВ/

Рис. 294. Довідка про зв'язок із ОУН голови сільської ради села Воєгоща Камінь-Каширського району П.Д. Склезь, видана Камінь-Каширським РВ МДБ 19 квітня 1952 р.

Джерело: фонд архіву УСБУ у Волинській області

[44] Божко О. Особливі відділи в системі органів державної безпеки (1918–1946 рр.). *З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ*. 2001. № 2(17). С. 300.

[45] Баран В.К. Історія України 1945–1953 рр. Львів, 2005. С. 19.

Тоталітарний режим дедалі міцнішав і протистояти потужній радянській репресивній системі підпільники надто довго не могли. Зокрема, навесні 1951 р. Волинський обком КП(б)У констатував, що *«в більшості районів ще продовжують діяти залишки розгромлених, але недобитих бандитських груп. Більше того, до цих пір існує майже в повному складі Ковельський окружний «провід ОУН» і керівні ланки оунівського підпілля в Цуманському, Ківерцівському, Камінь-Каширському, Берестечківському, Старовижівському, Головнянському, Любомльському, Овадніському і Турійському районах».*

У першій половині 1950-х рр. збройний супротив членів національно-визвольного руху припинився. Хоча залишки повстанських боївок, груп ще продовжували діяти в окремих районах Волині, однак великого впливу на населення надалі не мали.

10.2. Соціально-економічний розвиток

Специфіка повоєнного відновлення господарського життя Волині полягала у тому, що вона належала до тих регіонів, які пізніше стали на шлях індустріального розвитку. Це не могло не позначитися на її соціально-економічному рівні, характері господарських і соціальних зв'язків, суспільній свідомості волинян тощо. На регіональне самоусвідомлення населення також впливали кліматичні та культурні чинники, тривале панування радянської ідеології, спрямованої на викорінення свідомості власника. Помітний слід залишили масштабні репресії проти учасників національно-визвольного руху, колишніх землевласників, представників української інтелігенції, священнослужителів.

Розбудова промисловості. Спрямування зусиль влади на розвиток промисловості області відбувалося відповідно до засад планової економіки й існування єдиного народногосподарського комплексу.

Одним із складників такого курсу в перше повоєнне десятиліття стали заходи щодо відновлення зруйнованого господарства та розвитку паливно-енергетичної галузі. Так, упродовж 1947–1948 рр. проведено геологорозвідувальні роботи щодо пошуку покладів кам'яного вугілля. Його запаси на території області виявилися дуже значними – 1,75 млрд т. На підставі відповідних рішень загальносоюзних і республіканських органів влади створений у грудні 1949 р. трест «Західшахтобуд» розпочав будівництво шахт і допоміжних підприємств, під'їзних шляхів, житла й інших соціальних об'єктів. Першою у 1954 р. ввели в експлуатацію шахту № 1 «Нововолинська»; до 1958 р. працювало уже сім шахт[46]. 1950 р. увійшов в історію Волині і як рік заснування міста шахтарів – Нововолинська, заселеного на початках головно скерованими сюди з Донбасу й інших вугільних регіонів СРСР шахтарями та іншими фахівцями гірничої справи.

Помітне місце у паливному балансі області відводилося торфу. Його видобуток зосереджено головно на Ковельському, Маневицькому, Гавчицькому родовищах. Можливості використання цього виду палива розширилися після введення

[46] Бортніков В.І., Пархом'юк А.І. Нариси історії органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині (1944–2009) : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. С. 22.

в дію у 1960–1970-х рр. Журавичівського, а у 1982 р. – Маневицького заводів торф'яних брикетів[47].

Щодо електроенергії, то потребу області в ній упродовж перших повоєнних десятиліть задовольняли невеликі електростанції. Згодом сюди почали подавати струм потужні енергетичні об'єкти з м. Добротвір (Львівщина) та м. Бурштин (Івано-Франківщина). Наприкінці 1960-х рр. у «верхах» виношували задум спорудити на Волині (поблизу озера Світязь) атомну електростанцію, який ігнорував геологічну будову регіону, густоту розміщення тут населення, його екологічну безпеку тощо. Щоправда, тодішньому керівництву області вдалося переконати Москву та Київ у недоцільності реалізації на її території такої пропозиції. Влада зупинила свій вибір на Рівненщині, де з початку 1970-х рр. розпочалося будівництво АЕС, яка функціонує до сьогодні у м. Вараш (колишній Кузнецовськ).

На межі 1940–1950-х рр. промисловість Волині змогла не лише забезпечити довоєнний валовий обсяг продукції, а й на третину перевищити його. Щоправда, промислові підприємства області являли собою головно об'єднання дрібних ремісників у вигляді промислових артілей, а частка лісозаготівель і деревообробної промисловості у загальному обсязі виробленої промислової продукції становила 46,5 %, харчової – 28,6 %[48].

Для розв'язання завдань індустріалізації області у 1950-ті рр. і наступні десятиліття реалізовано курс на створення нових галузей промисловості, розвиток тих, що відповідали місцевим сировинним ресурсам, і, відповідно, на спорудження великих виробничих об'єктів. Зокрема, провідну роль у розвитку промисловості відведено машинобудівній і металообробній галузям, приладобудуванню, введенню в дію окремих підприємств хімічної промисловості, потужних виробничих об'єктів із випуску будівельних матеріалів тощо. Визначальним місцем їх територіального розташування стало м. Луцьк, початок розвитку якого як потужного індустріального центру припав на кінець 1950-х рр. Так, упродовж 1962–1963 рр. запрацювали приладобудівний та електроапаратний заводи. Із лютого 1967 р. Луцький автомобільний завод, створений на базі машинобудівного, розпочав серійний випуск автомобілів підвищеної прохідності «Волинь», а згодом – ЛуАЗ-969М. Зокрема, найбільших обсягів виробництва завод досягнув 1990 р., коли з головного конвеєра зійшло майже 17 тис. всюдиходів[49] (рис. 295).

Споруджували й інші потужні підприємства – картонно-руберойдовий завод, заводи синтетичних шкір і виробів із пластмас, шовковий комбінат. Останній почав видавати продукцію 1980 р. (рис. 296).

У лютому 1974 р. на околиці міста за участі підприємств й організацій СРСР розпочато спорудження одного з найбільших у країні 28-го Державного підшипникового заводу. Будівництво, розширення та реконструкція промислових підприємств міста тривало й упродовж 1980-х рр. Зокрема, введено у дію нові потужності заводу виробів

[47] Західне Полісся: історія та культура ... С. 519.

[48] Бортніков В.І., Пархом'юк А.І. Нариси історії органів державної влади... С. 21, 23.

[49] Бортніков В.І., Надольський Й.Е., Денисюк В.Т. та ін. Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.). Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. С. 133.

із пластмас, 1987 р. розпочато розширення і технічне переоснащення приладобудівного заводу, який був єдиним у Радянському Союзі, що випускав термопари, зокрема для атомних електростанцій.

Рис. 295. Луцькі автомобілі – «Волинянки»

Джерело: фото М. Зінчука

Рис. 296. Банер на місці будівництва меланжевого комбінату в Луцьку

Джерело: фото М. Зінчука

Інтенсивно розвивалася промисловість іншого виробничого центру області – м. Ковель. 1960 р. тут розпочав роботу деревообробний комбінат, який виробляв продукції на 665 тис. руб. на рік. 1963 р. першу партію виробів випустив завод збірного залізобетону[50]. 1966 р. розпочато будівництво, а 1970 р. – випуск продукції заводу загальносоюзного значення «Ковельсільмаш». Машинобудівні підприємства Волині поповнилися зведеними упродовж 1960–1970-х рр. Ківерцівським механічним заводом з виробництва контейнерів для потреб залізничного транспорту, Рожищенським заводом машинобудування для тваринницьких комплексів і ферм (1969 р.), Ківерцівським заводом спеціального лісового машинобудування та низкою інших. Для потреб машинобудівної та електротехнічної промисловості 1979 р. випуск продукції розпочав Нововолинський завод спеціального технологічного обладнання (об'єднання «Оснастка»), що належав до стратегічних об'єктів союзного значення.

Великі підприємства, обладнані на той час передовою (за мірками СРСР) технікою, що замінили невеликі напівкустарні виробничі об'єкти, з'явилися і в традиційних для області галузях. Зокрема, у деревообробній промисловості ними стали Ківерцівський і Цуманський комбінати, комбінат у м. Камінь-Каширський, меблеві фабрики тощо. Так, продукцією Ківерцівського деревообробного комбінату стали меблі, паркет, деревостружкові плити, деталі для новобудов й інші вироби, що мали великий попит не лише у Радянському Союзі, а і за його межами.

Розвивалася й харчова промисловість. На початку січня 1957 р. первісток нової галузі Волині – Іваничівський цукровий завод – видав першу продукцію. Наприкінці 1958 р. до ладу став Гнідавський цукровий завод, наступного року – Горохівський, 1960 р. – Володимир-Волинський. Гнідавський завод був тоді найбільшим в Україні. Харчова галузь поповнилася й такими підприємствами, як спорудженими у Ковелі хлібокомбінатом, м'ясокомбінатом і крохмальним заводом, уведеними в дію плодоконсервними заводами у Володимирі-Волинському, Голобах, Рожищі, овочесушильними виробництвами у Головному, Заболотті, Колках, низкою інших об'єктів.

Легка промисловість була представлена насамперед льонопереробним і швейним виробництвами, а також новими галузями – текстильною та бавовнянопрядильною. На початку 1959 р. в Ковелі введено в дію перший у західних областях України завод первинної переробки льону. Збільшенню виробництва льонопродукції сприяв пуск в експлуатацію 1983 р. аналогічного, однак потужнішого льонозаводу в с. Мокре Старовижівського району. На початку 1960-х рр. у с. Рожище почала працювати прядильно-ткацька фабрика; наприкінці цього ж десятиріччя – бавовнянопрядильна фабрика у Нововолинську. З'явилися швейні фабрики у Володимирі-Волинському, Ковелі, цехи з випуску швейних виробів у багатьох інших населених пунктах області.

У другій половині 1940-х – 1980-х рр. значного розвитку набула транспортна галузь й інфраструктура області. Насамперед суттєвим зростанням характеризувалася сітка доріг, призначена для автомобільного сполучення. До середини 1980-х рр. асфальтове покриття з'єднало між собою практично усі районні центри Волині; значно збільшилася протяжність доріг із іншими видами твердого покриття. Однак хоча мережа

[50] Історія міст і сіл Української РСР. Волинська область. С. 328.

таких шляхів у 1985 р. порівняно з початком 1960-х рр. зросла у декілька разів, проте часто-густо вона була низької якості і вимагала щорічного ремонту. Тому підтримання сухопутних доріг у належному стані та їх якісне будівництво залишалося головною проблемою волинського регіону як складника тодішньої радянської дійсності.

Щодо залізничної мережі області з його ключовим вузлом – м. Ковель, то у цій галузі механізацію й автоматизацію виробничих процесів вдалося довести майже до 70 %, до середини 1970-х рр. перевести рухомий склад на тепловозну тягу. За чотири з половиною повоєнні десятиліття на Волині створено й структури громадського повітряного транспорту. Так, на початку 1981 р. майже в кожному районі області функціонував власний аеропорт, обладнаний ґрунтовою злітно-посадковою смугою. Щодо Луцька, то тут 1984 р. введено у дію аеропорт із бетонною смугою для прийому / відправки середніх і великих пасажирських літаків (рис. 297).

Рис. 297. На аеродромі в Луцьку

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Отже, індустріальний розвиток Волинської області другої половини 1940–1980-х рр. зумовив значне піднесення її економічного потенціалу. Шляхом появи таких нових галузей, як вугільна, автомобілебудівна, виробництво машин для сільського господарства, підшипників, шовкових тканин, льоновиробництво тощо, складалися передумови переходу економіки області від суцільно аграрної до аграрно-індустріальної.

Водночас, коли йдеться про здобутки індустрії волинського краю, потрібно пам'ятати, що вона була невід'ємним складником економіки промислово й технологічно неефективної держави, яка невпинно просувалася до свого краху. Застаріла економіка вугілля та сталі, паразитуючий оборонний комплекс, інші системні прорахунки й провали робили цей крах неминучим. Починаючи з 1970-х рр. на Волині простежувалося падіння темпів промислового розвитку, погіршення якісних показників, уповільнення, а то й припинення запровадження нової техніки і прогресивних технологій. Дедалі більших масштабів набирали низька виробнича й технологічна дисципліна, несвоєчасне забезпечення виробництва матеріалами і комплектуючими деталями; траплялося чимало випадків безгосподарності, зокрема недбалого ставлення до обладнання, інших недоліків. Не допомогли розв'язанню цих та інших господарських проблем численні економічні реформи й адміністративні заходи, зокрема половинчасті акції періоду перебудови. Хоча спроби змін другої половини 1980-х рр. і почали сприяти поступовому впровадженню ринкових відносин (їх першими паростками стала індивідуальна трудова діяльність і кооперативи), однак вони виявилися неспроможними врятувати індустрію радянської держави, зокрема й Волинської області, від розвалу.

Колгоспно-радгоспний лад. Непростий, нерідко трагічний характер носили повоєнні перетворення у сільському господарстві Волині. Об'єднання селянських господарств у колгоспи уписувалось у марксистсько-ленінську доктрину організації колективної праці. На практиці відбувався процес викачування ресурсів із села з одночасним закріпаченням селянства. Ідеться про те, що колгоспні селяни не мали паспортів і, відповідно, можливості змінити місце роботи й проживання. Колгоспникам дозволили видавати паспорти лише 28 серпня 1974 р. До цього вони понад пів століття з моменту утворення СРСР були фактично кріпаками при колгоспах. Туди їх автоматично записували в 16 років. Вони не могли нікуди виїхати без довідки від колгоспного начальства. Поряд із колгоспами утворювалися радгоспи – своєрідні державні сільськогосподарські підприємства із найманими працівниками та фіксованою заробітною платою.

У перші роки для привернення на свій бік селянства області радянські органи вдалися до тактичних поступок – повернення землі, забраної нацистами, з визначеною граничною нормою землекористування на один селянський двір (від 10 до 15 га залежно від якості землі), надання кредитів, насіннєвих позик, організації земельних громад і споживчої кооперації тощо. Водночас розпочався брутальний визиск волинського села за допомогою хлібопоставок, примусових хлібозакупівель і лісозаготівель, часто непосильних податків (навіть на фруктові дерева та кущі), державних позик, що їх нерідко стягували насильницькими методами[51].

[51] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 62. Арк. 62; Спр. 126. Арк. 112–116.

Найтрагічнішою сторінкою волинського села першого повоєнного десятиліття виявилася масова колективізація, що розпочалася з другої половини 1947 р. Її здійсненню потужний опір чинив український національно-визвольний рух. *«Проти колгоспів*, – підкреслював відомий ідеолог ОУН Петро Федун-Полтава, – *ми виступаємо тому, що вони з'являються знаряддям нещадної експлуатації селянства большевицькою правлячою клікою. Тому, що вони є основною причиною нужди і смерти українського села»*[52]. Опір селян Волинської області запровадженню колгоспів зумовлено й досвідом жертв голодомору 1946–1947 рр. Із Наддніпрянської України, Російської Федерації та Молдови масово втікали люди, яким місцеві жителі надавали продовольчу допомогу. Голодуючі не тільки слугували яскравим свідченням «переваг» колгоспного ладу, а й самі нерідко агітували проти нього[53].

Для придушення цього опору влада вдалася до насильства і терору: залякування, фізичних розправ, депортацій насамперед заможного селянства, ліквідації хутірської системи господарства тощо. Так, наприкінці 1951 р. силовими методами в 664 колгоспах області об'єднано 99,5 % селянських господарств[54]. Іншим негативним чинником тут стало переселення частини селян Волині у південні райони Української РСР, інші радянські республіки. Упродовж 1950–1953 рр. унаслідок «добровільно-примусового» скерування лише з поліської зони області на південь УРСР переселено майже 8 тис. селянських господарств[55] (рис. 298).

Починаючи з другої половини 1950-х рр. ситуація в аграрному секторі краю дещо покращилася. Однак уже впродовж 1960–1980-х рр. знову окреслилося, незважаючи на відповідні аграрні реформи того періоду, дедалі зростаюче відставання сільського господарства регіону в забезпеченні продовольчих потреб населення. Щоправда, згідно з офіційними показниками, відбувався ріст обсягів валових зборів зерна та виробництва продукції тваринництва. В останньому випадку суттєвий вплив на загальні показники мала продукція, одержана у підсобних господарствах селян[56]. В окремих колгоспах вирощували високі (за радянськими мірками) урожаї, працівники ферм отримували непогані надої молока тощо.

Для збільшення виробництва сільськогосподарської продукції через розширення площ оброблювальних земель упродовж 1960-х – початку 1980-х рр. у поліських районах області проведено широкомасштабні меліоративні роботи. Однак ці заходи мали суперечливі наслідки: частину осушених ґрунтів не використовували, врожаї на таких землях часто були нижчими від запланованих. Ба більше, вони породили низку екологічних проблем (рис. 299).

Отже, ставши панівним у господарському житті волинського села, колгоспний лад почав демонструвати власну слабкість. До цього призвела система відносин, на яких він ґрунтувався: відсутність прямого зв'язку між результатами й рівнем оплати

[52] Мірчук П. Українська Повстанська Армія 1942–1952. С. 129.

[53] ЦДАГО України. Ф. 1. Оп. 75. Спр. 75. Арк. 154.

[54] Шабала Я.М. Аграрні реформи на Волині у XX–XXI ст.: передумови, перебіг та наслідки : монографія. Луцьк : Волин. мистецька агенція «Терен», 2012. С. 217.

[55] Західне Полісся: історія та культура. С. 536.

[56] Шабала Я.М. Аграрні реформи на Волині... С. 232–233, 249–250.

праці, яка була вкрай мізерною, непрофесійне втручання партійних органів, вилучення продукції за низькими закупівельними цінами, слабка матеріально-технічна база колгоспів тощо. Занепад сільського господарства ще більше загострив кризове становище у Волинській області як складника загальнодержавного економічного комплексу і великою мірою визначив труднощі її господарського становлення в умовах незалежної України (рис. 300).

ТОВАРИЩИ
КОЛХОЗНИКИ И КОЛХОЗНИЦЫ!

ПЕРЕСЕЛЯЙТЕСЬ В БОГАТУЮ И ПЛОДОРОДНУЮ

КРЫМСКУЮ ОБЛАСТЬ

В 1951 году проводится переселение колхозников в колхозы Крымской области

ПЕРЕСЕЛЕНИЕ ПРОВОДИТСЯ НА ДОБРОВОЛЬНЫХ НАЧАЛАХ ИЗ ЧИСЛА ТРУДОЛЮБИВЫХ И ДОБРОСОВЕСТНЫХ КОЛХОЗНИКОВ, ИМЕЮЩИХ В СОСТАВЕ НЕ МЕНЕЕ 2-х ТРУДОСПОСОБНЫХ.

КОЛХОЗНИКАМ, ПЕРЕСЕЛЯЮЩИМСЯ В КРЫМСКУЮ ОБЛАСТЬ, ПРАВИТЕЛЬСТВО СОЮЗА ССР ПРЕДОСТАВЛЯЕТ СЛЕДУЮЩИЕ ЛЬГОТЫ И ПРЕИМУЩЕСТВА:

1. Колхозникам-переселенцам предоставляется за счет государства бесплатный провоз грузов и имущества в количестве до двух тонн на каждую семью.

2. Каждой переселяющейся семье выдается единовременное безвозвратное денежное пособие в размере 800 рублей за главу семьи и по 300 рублей на каждого члена семьи.

3. С колхозников-переселенцев сдатчиков с момента выхода все числящиеся за ними недоимки по обязательным поставкам государству сельскохозяйственных продуктов, налогам и страховым платежам.

Колхозникам-переселенцам разрешается перевезти с собой в места вселения имеющийся у них скот, птицу и пчелосемьи.

4. Члены семей переселенцев-колхозников освобождаются от работы в учреждениях, организациях и на предприятиях, если они переезжают в составе своей семьи.

5. Колхозникам-переселенцам разрешается сдавать в местах выхода заготовительным органам под обменные квитанции зерно и картофель, а также сено, запасенный к выходу по карантинным условиям, с правом получения в местах вселения того же количества продуктов и скота по предъявлении обменных квитанций.

6. Хозяйства колхозников-переселенцев и организуемые из них колхозы, а также колхозы, принявшие в свой состав переселенцев (по числу вошедших семей), освобождаются в местах вселения от уплаты сельскохозяйственного и подоходного налогов, страховых платежей и обязательных поставок государству сельскохозяйственных продуктов сроком на 2 года с момента вселения.

7. Семьям переселенцев передаются имеющиеся в колхозах и у сельских советов свободные жилые помещения или

в капитальные постройки по страховой оценке, с возмещением переселенцами стоимости дома и произведенного ремонта за счет кредита, полученного на эти цели.

8. Нуждающимся колхозникам-переселенцам предоставляется кредит на восстановление и строительство жилых домов и надворных построек в размере до 12 тысяч рублей, на ремонт домов и надворных построек в размере до 5 тысяч рублей на одно хозяйство с возмещением 50 процентов затрат колхозами государства и с погашением остальной части в течение 10 лет, начиная с третьего года после получения кредита. В Ялтинском, Алуштинском, Судакском районах, в колхозах Симферопольского района им. Буденного, „20 лет ВЛКСМ", „Память Ленина", „Новая жизнь", „Первая Крымская коммуна", имени Молотова, „Первомайский", имени Калинина и в колхозе имени Кагановича Белогорского района установить вышеуказанную часть ссуды переселенцам в размере до 10 тысяч рублей, в других колхозах Симферопольского и Бахчисарайского районов, а также в колхозах Старо-Крымского района - до 5 тысяч рублей на одно хозяйство, не изменяя размера безвозвратной части ссуды, выдаваемой за счет государства.

9. Бескоровным семьям переселенцев, по предъявлении справок о бескоровности, выдается кредит на приобретение коров в размере до 2 тысяч рублей с погашением в течение 5 лет, начиная со второго года после получения кредита.

10. Колхозникам-переселенцам, в зависимости от нуждаемости, предоставляется продовольственная ссуда в размере 1,5 центнера на главу семьи и по 0,5 центнера на каждого члена семьи, с погашением этой ссуды натурой в течение двух лет со дня выдачи.

11. Каждой переселенческой семье выделяется приусадебный участок в соответствии с Уставом сельскохозяйственной артели.

Справки и разъяснения об условиях и сроках отправки переселенцев можно получить в сельском совете и в райисполкоме.

Желающие переселиться в колхозы Крымской области подают об этом заявления в сельский совет или райисполком по месту жительства.

Переселенческий отдел

Рис. 298. Агітаційний плакат 1951 р.

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Рис. 299. Збирання урожаю коноплі на Волині

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Рис. 300. Під час засідання правління колгоспу ім. С.М. Кірова у селі Бобли Турійського району. У центрі: голова колгоспу Герой Соціалістичної Праці О.С. Панасюк, 1967 р.

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Розвиток соціальної сфери. Соціальна політика влади. Повоєнний період ознаменувався суперечливими процесами та змінами у соціальній сфері волинян,

органічним складником якої виступало їхнє повсякденне буття. Перші мирні роки мало чим відрізнялися від важких буднів воєнного часу. Це визначалося, насамперед, тією руйнацією, що зазнала Волинь під час німецько-радянської війни. За період нацистської окупації загинуло понад 165 тис. жителів області, більше ніж 14 тис. вивезено на каторжні роботи до Німеччини. Було спалено 422 населені пункти, пограбовано майно підприємств, господарств, осель громадян[57]. В обласному центрі із 1240 приватних помешкань 989 виявилися зруйнованими[58].

Тривалий час населенню довелося жити в умовах суворих обмежень, що постійно маскувалися під «тимчасові труднощі», з постійним прагненням вижити. Через нестачу житла волиняни здебільшого мешкали в землянках, бараках, приміщеннях, почасти перенаселених і непристосованих для нормального життя. Навіть у 1951 р. частина селян області проживали в 946 землянках[59]. Такі ж труднощі випали на долю українців-переселенців, які потрапили на територію області унаслідок сумнозвісного обміну населенням між Польщею й УРСР упродовж 1944–1946 рр. На Волинь прибували переселенці й з інших куточків світу.

До кінця 1947 р. в області існувала карткова система розподілу товарів і продуктів харчування. Вона передбачала соціальну диференціацію населення через його чіткий поділ на чотири групи, відповідно до яких встановлювалися норми споживання продуктів: робітники, службовці, утриманці та діти до 12 років. По-особливому і на суттєво вищому рівні було організоване забезпечення нормованими продуктами відповідальних працівників і високопосадовців. Додаткові труднощі спричинили скасування карткової системи й конфіскаційна грошова реформа 1947 р. Значна частина громадян утратила заощадження. Хоча ціни на різні види промислових і продовольчих товарів стали меншими від довоєнних, рівень життя і купівельна спроможність населення Волині залишалися вкрай низькими.

Проте мирний час сприяв поступовому налагодженню функціонування соціальної сфери, певному покращенню умов життя волинян. Одним із важливих заходів влади стала організація у перше повоєнне десятиліття діяльності з ліквідації дитячої безпритульності. На кінець 1953 р. в області було взято під патронат майже 4 тис. дітей-сиріт і напівсиріт, на опіку – близько 1300, на всиновлення – 107. На утримання патронованих дітей лише за 11 місяців 1953 р. органи освіти й охорони здоров'я виділили майже 2 млн руб. державної допомоги[60].

Чи не найголовнішу увагу влада звертала на житлове будівництво. Відновлювався житловий фонд й споруджувалися нові будинки і на основі авторських проєктів державного та приватного будівництва, і на основі типових проєктів дво-, три-, чотириповерхових будинків. Із другої половини 1950-х рр. обласний центр й інші міста Волині забудовуються малогабаритними квартирами – «хрущовками». З одного боку, це частково зняло гостроту житлової проблеми, з іншого – призвело до схематизації планувальних рішень, уніфікації забудови. Динаміку зростання житлового фонду

[57] Бортніков В.І., Пархом'юк А.І. Нариси історії органів державної влади... С. 12, 13.

[58] Волинська область за роки Радянської влади : зб. статей. Львів, 1969. С. 154.

[59] Бортніков В.І., Пархом'юк А.І. Нариси історії органів державної влади... С. 26.

[60] *Радянська Волинь*. 1953. 29 груд.

обласного центру демонструють такі дані: якщо у 1945 р. він становив 158 тис. м^2, то у 1965 р. – 720 тис., у 1989 р. – уже 3065,4 тис. м^2[61].

Широкомасштабне житлове будівництво у Луцьку, Володимирі-Волинському, Ковелі, Нововолинську, інших містах, селищах міського типу, зумовлене розширенням масштабів індустріалізації області та зростанням чисельності міських жителів, розпочалося у 1970-х рр. В архітектурі цього періоду започаткували використання білої силікатної цегли. Вона мала високу якість оздоблення, тому будівлі з неї вже не тинькували. Першим «білим» районом обласного центру став 33-й мікрорайон. Новаторським кроком вважали проєктування його частини у вигляді сот уздовж нинішніх проспектів Молоді та Соборності. Автори проєкту – архітектори Василь Маловиця і Ростислав Метельницький[62]. Саме в 33 мікрорайоні розташований найдовший будинок у Європі. Прямою лінією він розтягнувся на 1750 метрів[63].

Однак, не зважаючи на вжиті заходи, у Волинській області, як і в Українській РСР та Радянському Союзі загалом, розв'язати житлове питання не вдавалося. Болісною проблемою залишалася черга на житло, яка постійно збільшувалася. До проблем у житловій сфері Волині належала регламентація владою міської індивідуальної забудови. Так, із 1970-х рр. запроваджено обмеження розмірів її житлової площі. До порушників застосовували заходи адміністративного впливу, а в низці випадків – конфіскацію новобудов. Стосовно сільської місцевості Волині, то тут практично повністю велося індивідуальне житлове будівництво. Щоправда, згідно з рішеннями обласної влади, визначалися окремі села, де споруджували державне облаштоване житло. Вони мали відігравати роль своєрідних агромістечок – центрів «соціалістичної культури і побуту». Такими селами стали Доросині Рожищенського району, Любитів Ковельського, Велика Глуша Любешівського, Тростянець Ківерцівського та деякі інші.

Великі кошти виділяли й на розвиток інших складників соціальної сфери, як-от: відкриття в області будинків побуту, закладів громадського харчування, спортивних залів і майданчиків, утримання у належному санітарному стані населених пунктів тощо[64]. Увагу звертали також на розвиток державної та кооперативної торгівлі. Упродовж 1960–1980-х рр. у кожному місті, селищі, низці сіл області відкрито універсальні, спеціалізовані, книжкові, продовольчі крамниці. До наявних недоліків потрібно зарахувати постійну нестачу в закладах торгівлі якісних промислових виробів – одягу, взуття, тканин, посуду й ін.; труднощі у забезпеченні потреб населення області окремими видами харчових продуктів, що у 1980-ті рр. набуло характеру кризових ознак; низький рівень постачання товарами сільських жителів тощо. Таке становище стало наслідком невідповідності обсягів виділених «зверху» товарних фондів доходам населення Волині, що помітно зростали. Наприклад, якщо впродовж 1952–1956 рр. грошові доходи сільських і міських жителів області зросли на 690 млн руб., або на 58 %, то фонди основних споживчих промислових товарів,

[61] Радянська Волинь. 1989. 1 берез.

[62] Тимощук Я. Про «китайську стіну» у Луцьку складають легенди. *Волинь.* 2014. 30 січ.

[63] Коротинська Е. Луцьк архітектурний: ТОП-5 унікальних споруд міста. *Перший.* URL: https://pershyj.com/p-shevchuk-nazvav-top5-naiunikalnishih-arhitekturnih-sporud-mista-lutska-28051 (дата звернення: 12.10.2021).

[64] Бортніков В.І., Пархом'юк А.І. Нариси історії органів державної влади... С. 92, 101–102, 127, 128.

таких як швейні вироби, тканини і взуття всіх видів, – лише на 16 %[65]. Зростання купівельної спроможності населення при одночасній хронічній нестачі товарів першої потреби, не говорячи вже про товари тривалого користування (легкові машини, телевізори, холодильники тощо), породжувало явище дефіциту з одночасним знеціненням грошей, сприяло зростанню спекуляції, корупції, інших негативних економічних явищ.

Чимало питань влада розв'язувала в сфері медичного обслуговування. Було запроваджене безкоштовне медичне обслуговування, будувалася й розширювалася мережа закладів охорони здоров'я, що загалом належним чином забезпечувалася лікарями та середнім медичним персоналом. Так, уже наприкінці 1948 р. лише в Луцьку працювало 20 медичних установ, які складалися з трьох лікарень на 330 ліжок, кількох поліклінік, пологового будинку тощо[66]. На межі 1970–1980-х рр. в обласному центрі збудовано міську лікарню на 800 ліжок із потужним поліклінічним відділенням, госпіталь для ветеранів війни, геріатричний пансіонат, корпуси обласної лікарні тощо[67].

Позитивними змінами у соціальній політиці виявилися підвищення оплати праці робітників і службовців, запровадження для волинян-колгоспників із середини 1960-х рр. повної грошової оплати їхньої праці, а також пенсійних виплат (однак рівень цих виплат був набагато нижчим від пенсій робітників і службовців). Відчутним полегшенням для селян стала відміна у середині – другій половині 1950-х рр. низки обтяжливих податків, зменшення розмірів податкового навантаження у наступні десятиліття.

Здобутками у соціальній сфері Волинської області потрібно вважати також здійснення з початку 1960-х рр. газифікації, завершення в другій половині 1960-х рр. радіофікації, а на початку 1970-х рр. – електрифікації помешкань. У побут входили сучасні корпусові меблі – «стінки», з'являлася нова побутова електротехніка, телевізори і магнітофони тощо. Щоправда, ця сторона добробуту жителів сільської місцевості суттєво програвала порівняно з містом. Це відігравало не останню роль у процесі відтоку населення, особливо молоді, з сіл у міста, спричиняло плинність кадрів фахівців, ускладнювало соціально-економічне становище села, що сповна означилося упродовж другої половини 1980-х – початку 1990-х рр.

Розпад СРСР і перехід від планової до ринкової економіки, що розпочався у період перебудови, зумовив руйнування економіки, зростання безробіття, скорочення рівня особистих доходів, майнове розшарування, розширення масштабів злочинності, пияцтва й інших негативних соціальних явищ. Ішлося про зубожіння населення Волині як реальний факт повсякдення. Унаслідок місцева влада змушена була організувати розподіл промислової та продовольчої продукції для населення по талонах, які були в торговельному обігу до квітня 1993 р. У роки перебудови перед жителями області у соціальній сфері постали складні виклики, породжені новою реальністю економічних реформаційних процесів.

[65] Там само. С. 60.

[66] Держархів Волинської обл. Ф. Р. 4. Оп. 2. Спр. 16. Арк. 58.

[67] Бортніков В.І., Пархом'юк А.І. Нариси історії органів державної влади... С. 102.

10.3. Суспільно-політичні процеси

Після звільнення від нацистів у краї розпочалося утвердження сталінського тоталітарного режиму. Перед владою постала низка завдань, які визначали зміст політичних процесів: налагодження ефективної системи управління; відновлення зруйнованого війною господарства; створення колгоспів; реалізація заходів щодо мобілізації, депортації та переселення людей; ліквідація національно-визвольного руху; посилення ідеологічної, пропагандистської роботи тощо. Водночас для упокорення населення місцеві органи НКВС та НКДБ розгорнули масовий терор. *«За стандартними звинуваченнями у націоналізмі, пособництві та співробітництві з окупантами волинян вивозили у віддалені райони СРСР. Репресіям і арештам піддавалися усі, хто мав щонайменше відношення до ОУН або УПА, працював в установах німецької адміністрації, не підтримував радянський лад»*[68].

Керівництво обкому й обласної ради прибуло в Луцьк 8 лютого 1944 р., коли на Волині ще йшли бойові дії. Характер проблем, які постали перед керівництвом області, засвідчує зміст доповідної секретаря обкому КП(б)У Івана Профатілова секретареві ЦК КП(б)У Микиті Хрущову: *«у звільнених районах мобілізовано 24 000 осіб. ...Дуже погано йде мобілізація у Колківському районі, де не з'явилося у військкомат 3 тис. ...В області відчувається гостра нестача кадрів партійних, радянських, оперативного складу НКДБ й НКВС... В області велика епідемія висипного тифу..., прошу ... надіслати нам лікарів і медикаменти»*[69]. Підлягала розмінуванню площа у 9951 км^2. Державний термін закінчення цих робіт визначено початком грудня 1945 р.[70]

Одним із перших кроків влади стало забезпечення пропагандистського супроводу її діяльності. Так, бюро обкому партії та виконком обласної ради на початку вересня 1944 р. ухвалили рішення «Про створення поліграфічної бази для міських і районних газет Волинської області», відновлено вихід органу обкому та виконкому Волинської обласної ради – газети «Радянська Волинь».

Один із важливих напрямів роботи того часу – формування й організація роботи правоохоронних органів, оскільки у 1946 р. у більшості районів області були відсутні дільничні уповноважені міліції. На виконання рішень бюро обкому й облвиконкому районні органи влади мали створити відповідні умови для роботи і побуту нових працівників. Окрім службових приміщень і квартири з присадибною ділянкою вони мали змогу придбати по заготовчих цінах коня, корову або теля *«за рахунок поголів'я, вилученого у сімей бандитів»*[71]. Під «бандитами» розуміли репресованих учасників національно-визвольних змагань, а то й пересічних громадян, які через певні обставини попали в лещата каральних органів.

---

[68] Реабілітовані історією... Волинська область. Кн. 1. С. 115.

[69] Доповідна секретаря Волинського обкому КП(б)У І. Профатілова секретареві ЦК КП(б)У М. Хрущову про становище на визволеній від німецьких окупантів території області. 7 квітня 1944 р. *Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр. Нові документи і матеріали.* Київ : Дніпро, 1998. С. 57–58.

[70] Держархів Волинської обл. Ф. Р. 6. Оп. 11. Спр. 16. Арк. 1.

[71] Там само. Спр. 28. Арк. 234.

Попри суспільні очікування, початок 1950-х рр. ознаменовано низкою викривальних кампаній проти представників української творчої інтелігенції з відповідним ідеологічним обґрунтуванням. Так, виступаючи на пленумі обкому КП(б)У в грудні 1951 р. з питань покращення ідеологічної роботи у парторганізаціях, його перший секретар Іван Грушецький наголосив, що репертуар драматичного театру добирали *«не за принципом ідейного виховання глядачів..., прищеплення трудящим почуття дружби до братніх народів і зокрема до великого російського народу...»*. У провину колективу театру та його керівництву ставили відсутність у репертуарі п'єс *«великих класиків російської драматургії Горького, Гоголя, Островського»*. А у репертуарі Волинського народного хору *«немає пісенних музикальних творів композиторів братніх республік, майже немає пісень, частушок про волинські колгоспи, про кращих людей нашої області...»*[72]. Жорсткій критиці піддано й заклади освіти, зокрема колектив кафедри основ марксизму-ленінізму Луцького педагогічного інституту.

Специфічним напрямом роботи влади у цей період була організація примусового переселення людей із міст західних областей України, достатньо щільно заселених, до інших районів України. Із центру на місця надходили плани виконання, які мали неухильно виконуватися. Так, 1952 р. план переселення по області виконано на 139,6 %, у фактичному вимірі це означало, що із районів області у південну частину УРСР переселено 3986 сімей замість запланованих 2850[73]. Певний час подібна практика мала місце й у наступні роки.

Після смерті «вождя народів» у березні 1953 р. розпочалася політика десталінізації, яка припадає на період правління М. Хрущова (рис. 301). Поряд із реорганізацією карально-репресивної системи знаковою подією цього часу стало створення комісій з перегляду справ засуджених «за контрреволюційні злочини». На Волині така комісія, що розпочала свою роботу в червні 1954 р., повинна була переглянути кримінальні справи на 12 тис. засуджених[74].

На тлі масових репресій, інспірованого голоду, боротьби з учасниками національно-визвольного руху українського народу важливе політичне значення мало відзначення 300-ліття Переяславської ради, яке відбулося у травні 1954 р.: в столиці України пройшла ювілейна сесія Верховної Ради Української РСР, парад і демонстрація трудящих, інші урочистості. Напередодні ювілею опубліковано «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654–1954 роки)», в якій дано історіософську оцінку цій події. У Луцьку на ознаменування історичної дати вулицю, яка носила ім'я польського письменника Генріка Сенкевича, перейменовано на вул. Богдана Хмельницького.

11 вересня 1957 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про впорядкування справи присвоєння імен державних і громадських діячів краям, областям, районам, а також містам та іншим населеним пунктам, підприємствам, колгоспам, установам», де визнано недоцільним за життя видатних людей називати їхніми іменами згадані об'єкти. Відповідно, виконком Луцької міської ради у жовтні 1957 р. перейменував деякі вулиці. Так, вул. Молотова отримала назву Миру, Ворошилова – Крилова,

[72] Пленум Волинського обкому КП(б)У. *Радянська Волинь*. 1951. 11 груд.

[73] Держархів Волинської обл. Р. 6. Оп. 11. Спр. 160. Арк. 75–88.

[74] Реабілітовані історією... Волинська область. Кн. 1. С. 95.

Ковпака – Партизанська, Кожедуба – Кутузова, Кривоноса – Лермонтова, Маресьєва – Київська, Покришкіна – Московська.

Рис. 301. Під час похорону Сталіна.
У першому ряду зліва направо: Л. Берія, К. Ворошилов, М. Хрущов
Джерело: фото з архіву В. Марчука

У грудні 1962 р. відбулися загальні збори колективу колгоспу с. Княгининок Луцького району, на яких було вирішено змінити назву місцевого колгоспу, який носив ім'я М. Хрущова. Усі ці зміни засвідчували кризу радянського тоталітаризму, але зовсім не його ліквідацію. Тут правомірним видається твердження волинського дослідника Володимира Барана про те, що саме *«внутрішні фактори, перш за все потреби партії-держави, спричинили розпочаті перетворення»*[75].

В умовах існування тоталітарного режиму говорити про існування повноцінного політичного життя можна лише умовно, оскільки єдиним суб'єктом політики виступала правляча партія, яка мала монополію не лише на прийняття владних рішень, визначення стратегії суспільного розвитку, а й на засоби масової інформації. Зміст тогочасних публікацій мав однозначно пропагандистський характер, що передбачав доведення переваг радянського способу життя над, т. зв., «буржуазним». Відповідно свідомість громадян формувалася у межах дихотомії: «ми» – «вони», «друг» – «ворог», що вписувалося у контекст тогочасної боротьби двох світових систем – соціалістичної та капіталістичної.

Загалом усю офіційну суспільно-політичну активність населення було спрямовано у «прокрустове ложе» марксистсько-ленінської доктрини, рішень та директив з'їздів КПРС/КПУ. Наприклад, напередодні партійних форумів – під гаслом: «На зустріч ... з'їзду!», а опісля – «На виконання рішень ... з'їзду!». Поширеною була

[75] Баран В. Україна 1950–1960 рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. С. 67–68.

і практика взяття на себе підвищених соціалістичних зобов'язань («П'ятирічку – за три роки», «П'ятирічне завдання бригади – меншим складом!» й ін.).

Проте неофіційною формою суспільно-політичної активності громадян було існування, «неформальних» груп та об'єднань культурно-мистецького, дисидентського й правозахисного спрямування, які поширювали свою діяльність у молодіжних колах, серед прогресивної та опозиційно налаштованої громадськості краю тощо.

Важливим напрямом ідеологічної роботи партії – прагнення до забезпечення умов для ефективної діяльності усіх суб'єктів народного господарства. Відповідно влада приділяла велику увагу стимулюванню праці шляхом преміювання працівників, їх нагородження орденами і медалями, присвоєння почесних звань, вручення колективам перехідних прапорів тощо. Найвищою нагородою у мирний час стало присвоєння звання Героя соціалістичної праці із врученням Зірки та ордена Леніна. Зокрема, упродовж 1951–1989 рр. звання Героїв соціалістичної праці отримали 45 наших земляків[76].

Відбулася активізація громадсько-політичного життя напередодні ідеологічно значимих пам'ятних дат: ювілеїв Жовтневої революції, утворення СРСР, 100-ліття від дня народження Леніна тощо. Зокрема, 6 листопада 1967 р. до 50-ї річниці Жовтневої революції в обласному центрі напроти обкому партії встановлено пам'ятник Леніну. Загалом площа напроти обкому, де також було встановлено банери із портретами членів Політбюро ЦК КПРС, стало місцем проведення масових заходів, зокрема мітингів і демонстрацій трудящих (рис. 302, 303).

Рис. 302. Площа біля Волинського обкому КПУ в радянський час

Джерело: фото з архіву В. Бортнікова

[76] Гулько Г. Маловідомі герої-шахтарі з Полісся. *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Старовижівщина та її населені пункти історії України та Волині* : наук. зб. Вип. 70. Луцьк; Стара Вижівка, 2021. С. 156–162.

Рис. 303. Колектив Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки під час святкової демонстрації на площі біля Волинського обкому КПУ

Джерело: фото з архіву В. Бортнікова

Одним із напрямів роботи, якому партійні органи приділяли важливе значення, була боротьба з релігією та релігійними культами. Влада всіляко порушувала права вірян, а також самочинно розпоряджалася долею церковних споруд. Наприклад, у зв'язку з організацією в Луцьку стаціонарного планетарію в січні 1961 р. за рішенням виконкому міськради дозволено розмістити його в приміщенні Хрестовоздвиженського храму по вул. Пугачова (нині – вул. Данила Галицького).

Наприклад, улітку 1983 р. виконком Луцької міської ради розглянув питання «Про роботу міського штабу добровільних народних дружин та міського відділу внутрішніх справ по боротьбі з порушенням законодавства про релігійні культи». Виконком зобов'язав відповідні структури *«...виявляти маршрути транспортування груп сектантів, попереджувати з їх боку нелегальну пропаганду та порушення правопорядку»*[77]. Цю діяльність супроводжувало запровадження нових громадянських свят й обрядів, які у силу їх штучної природи поширення не отримали.

Восени 1964 р. у вищих ешелонах влади країни відбулися кардинальні зміни. 14 жовтня Пленум ЦК КПРС задовольнив «прохання» Микити Хрущова про увільнення його від обов'язків Першого секретаря ЦК КПРС і Голови Ради Міністрів СРСР *«у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я»*. Першим секретарем ЦК КПРС обрано Леоніда Брежнєва. Із ім'ям останнього асоціюється завершення періоду «відлиги», входження радянського суспільства в період «застою», початок нової хвилі репресій проти дисидентського руху – «шістдесятників» і «сімдесятників».

Зокрема, в Луцьку відбувся один із перших в Україні судових процесів над «шістдесятниками» Валентином Морозом і Дмитром Іващенком, яких заарештовано на початку вересня 1965 р. В. Мороз – викладач історії Івано-Франківського державного

[77] Держархів Волинської обл. Ф. Р. 4. Оп. 6. Спр. 1489. Арк. 347.

педінституту, волинянин. Д. Іващенко – асистент кафедри української мови та літератури Луцького державного педінституту. Їх звинувачено в організації зібрань викладацького й студентського активу, на яких відбувалися розмови антирадянського змісту, переховуванні та поширенні націоналістичної літератури, яка містила *«наклепницькі вигадки про радянський суспільний лад»*[78].

Наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. XX ст. існуючий комуністичний режим почав проявляти ознаки неперехідної системної кризи. Курс на «перебудову», проголошений навесні 1985 р. новим Генеральним секретарем ЦК КПРС Михайлом Горбачовим, попри сподівання влади не зміг оновити суспільство на демократичних засадах і призвів до розпаду Радянського Союзу. Із її початком пропагандистський арсенал КПРС поповнився такими поняттями і гаслами, як-от: «гласність», «прискорення», «нове мислення», «людський фактор» та ін. Перебудова, попри її непослідовність, сприяла лібералізації політичного режиму, заклала підґрунтя для розбудови масових демократичних рухів і громадянського суспільства загалом.

Новим явищем у суспільно-політичному житті Волині, свідченням пробудження громадянського суспільства стало проведення масових мітингів і страйків. Ініціаторами таких виступів у країні влітку 1989 р. стали шахтарі. Першими 15 липня застрайкували гірники шахти «Ясинуватська-Глибока» в Макіївці. Згодом центр страйкового руху перемістився у Донецьк. На Волині гірники почали страйкувати в ніч із 23 на 24 липня на Нововолинській шахті № 1, а потім страйк перекинувся й на інші копальні.

23 червня 1989 р. на Замковій площі в Луцьку відбувся перший багатолюдний несанкціонований мітинг, присвячений річниці розстрілу органами НКВС 23 червня 1941 р. в'язнів Луцької тюрми (рис. 304, 305). Цю масову акцію можна вважати «пробним каменем» народжуваної волинської опозиції. За влучним визначенням волинського журналіста й письменника Володимира Лиса, *«той перший несанкціонований мітинг був своєрідним луцьким чи й волинським «взяттям Бастилії», в'язниці нашого страху перед тоталітаризмом, за вікнами якої вже було видно майбутню незалежність України»*[79].

Улітку 1989 р. на Волині відбулася знакова, з погляду розбудови інституцій громадянського суспільства і політичного плюралізму, подія. 19 серпня у приміщенні обласного театру ляльок відбулася установча конференція Волинської обласної організації Народного руху України. Масовий характер цього форуму, а також велика чисельність (42 особи) її керівного органу – Координаційної ради, засвідчили те, що на Волині виникла потужна легітимна, альтернативна компартії суспільно-політична організація.

1 січня 1990 р. в житті українського народу можна вважати по-справжньому історичним. Цього дня набув чинності Закон «Про мови в Українській РСР», який надавав українській мові статус державної, якого вона не мала упродовж існування Радянського Союзу. 25 грудня 1989 р. виконком Волинської обласної ради ухвалив рішення про першочергові заходи щодо організації виконання в області цього закону. Обком партії, зі свого боку, видав постанову «План розширення сфери функціонування української мови, подальшого розвитку національно-руської двомовності». Партійним, радянським, профспілковим, комсомольським організаціям під час проведення

[78] Реабілітовані історією... Волинська область. Кн. 1. С. 108.

[79] Лис В. 20-літнє відлуння луцького «взяття Бастилії». *Волинь-нова.* 2009. 28 лип.

суспільно-політичних заходів, офіційного спілкування, у діловодстві рекомендовано *«керуватися принципом національно-російської двомовності. Дотримуватися цього принципу в інформаціях, оголошеннях, рекламі на транспорті, в торгівлі, побутовому обслуговуванні, підприємствах зв'язку, громадському харчуванні»*[80]. Характерно, що цей документ у партійній канцелярії надруковано російською мовою, що загалом суперечило природі й духу ухваленого закону.

Рис. 304. Панахида на Замковій площі в Луцьку 23 червня 1989 р.

Джерело: фото В. Кузьміна

21 січня 1990 р. волиняни взяли участь в організованій активістами НРУ масовій акції «Ланцюг злуки» – «Українська хвиля» (Київ–Житомир–Рівне–Тернопіль–Львів–Івано-Франківськ), яка символізувала пам'ять про об'єднання між Українською Народною Республікою і Західноукраїнською Народною Республікою в єдину Українську державу, що відбулося 22 січня 1919 р. Волинські рухівці забезпечували неперервність «ланцюга» на ділянці від м. Рівне до с. Гоща і далі до Житомирської області[81].

[80] Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 17. Спр. 971. Арк. 31–34.

[81] Тискій М.Г. Історія виникнення Народного Руху України на Волині. Луцьк : Ініціал, 2001. С. 99.

Рис. 305. Меморіал в'язням Луцької тюрми, розстріляних органами НКВС у червні 1941 р.

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Значний вплив на суспільну свідомість мали процеси, які відбувалися в сусідніх республіках, зокрема в Литві. 10–12 березня 1990 р. Верховна Рада Литовської РСР оголосила про відновлення незалежності, скасування дії Конституції Литовської РСР і Конституції СРСР на території республіки. Показово, що українська влада заборонила проведення мітингів на підтримку цієї події. Проте 31 березня на Театральному майдані Луцька масовий мітинг солідарності з народом Литви все ж відбувся (рис. 306).

Рис. 306. Мітинг на підтримку народу Литви в Луцьку 31.03.1990 р.

Джерело: фото А. Юхтовського

Важливу роль у справі встановлення історичної справедливості відігравали заходи влади й громадськості щодо реабілітації жертв політичних репресій, які відбувалися в 30–40, 50-ті рр. XX ст. У березні 1989 р. при обласній раді створено комісію зі сприяння й забезпечення прав й інтересів реабілітованих та створення пам'ятників жертвам репресій. У травні 1990 р. – комісію з опрацювання пропозиції про увічнення пам'яті жертв фашизму і сталінізму та відкриття меморіального комплексу у приміщенні колишньої в'язниці № 1 на території Луцького замку. У червні того ж року в урочищі Пречищизна відкрито пам'ятник жертвам геноциду – розстрілу нацистами луцького єврейського гето у серпні 1942 р.

Лідером у боротьбі з усталеними політичними структурами тоді була Луцька міська рада, а спрямованість її дій головно визначала група депутатів національно-демократичного спрямування. Її рішення вирізнялися сміливістю, новизною й були такими, що навіть виходили за межі її повноважень. Наприклад, своїм рішенням про надання статусу державних свят Різдву та Великодню в квітні 1990 р. міськрада перебрала на себе повноваження Верховної Ради України. У квітні 1990 р. новообраний склад ради на своєму першому засідання ухвалив рішення: 1. Відповідно до чинного законодавства взяти на себе всю повноту державної влади на території міста Луцька. 2. Вважати неприпустимим будь-яке втручання громадсько-політичних організацій у її діяльність, а також у діяльність організацій і установ, що перебувають у її підпорядкуванні. 3. Звернутися у Верховну Раду УРСР із вимогою про визнання національної символіки державною. 4. На вежі Луцького замку вивісити синьо-жовтий прапор[82].

Щоправда, національний прапор було піднято не над замком, а над будинком міської ради 15 липня 1990 р. (рис. 307). Це відбулося в урочистій обстановці й набуло символічного змісту, оскільки наступного дня, 16 липня 1990 р., Верховна Рада УРСР ухвалила Декларацію про державний суверенітет. 7 жовтня 1990 р. синьо-жовтий прапор замайорів над приміщенням Нововолинської міської ради.

У вересні 1990 р. на Волині склалася досить напружена суспільно-політична обстановка, де ареною політичної боротьби став обласний комітет партії. Майже щодня на площі біля обкому відбувалися мітинги (рис. 308). Ускладнювало ситуацію те, що напроти обкому стояв тоді пам'ятник Леніну, який став місцем паломництва комуністів. Атмосфера поступово загострювалася. У такій ситуації президія обласної ради 14 вересня ухвалює рішення «Про загострення громадсько-політичної ситуації в Луцьку». У ньому, зокрема, йшлося про те, що силові прийоми при пікетуванні обкому *«створюють небезпеку перерости в протистояння політичних сил»*, а обстановка в місті *«може обернутися непередбаченими наслідками для людей»*[83].

Голова Волинської обласної ради В. Блаженчук у 1990–1992 рр. згадував: *«Складний був час. Але ми не допустили внутрішніх катаклізмів, протистоянь, які могли закінчитись жертвами. В Луцьку знаходився великий військовий гарнізон, 20 тисяч людей стояло під зброєю. До речі, армійські підрозділи були в прямому підпорядкуванні Москви. Дивізійні генерали Александров, Радецький, більшість командирів військових частин займали*

[82] Волинь: 90-ті роки XX століття. Ілюстрований літопис політичних подій / керівник авт. кол. В.І. Бортніков. Луцьк : Ред.-вид. від. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. С. 9.

[83] Бортніков В.І., Надольський Й.Е., Денисюк В.Т. та ін. Волинь на зламі століть... С. 29.

виважену позицію. Із розумінням сприйняли ідею державності керівники правоохоронних органів. Пригадую, як генерал міліції Володимир Павлов відмовився виконувати наказ Павленка (перший секретар обкому КПУ, – авт.) *позривати синьо-жовті прапори. Не допустили ніяких спроб протистояння і управління СБУ, яке очолював Анатолій Деменков»*[84].

Рис. 307. Під час підняття національного прапору над приміщенням Луцької міської ради 15.07.1990 р.

Джерело: фото М. Зінчука

Рис. 308. Пікетування обкому КПУ

Джерело: фото М. Зінчука

[84] Волинські уроки демократії. Десять років тому почала працювати обласна рада демократичного скликання. *Волинь*. 2000. 27 квіт.

21 грудня 1990 р. четверта сесія Волинської обласної ради ухвалила важливу у політичному сенсі постанову. Йдеться про офіційне відзначення в області 72-ї річниці злуки УНР і ЗУНР, події, яку за радянських часів на державному рівні не відзначили. На тій же сесії депутати від опозиції Іван Кічий, Євген Шимонович і Геннадій Кожевників здійснили спробу затвердити українську національну символіку й організувати трансляцію на Волинь Львівського телебачення. Але марно[85]. Усе це засвідчило кардинальні зрушення, що відбувалися в суспільній свідомості у напрямі її демократизації, повернення до витоків української державності тощо.

1990 р. позначено змінами у медіапросторі: відбувся перехід від монополії КПРС-КПУ до створення медіаринку із притаманним для нього існуванням незалежних (приватних) видань. Так, 30 серпня 1990 р. вийшов перший номер газети «Народна трибуна», засновником якої стала Луцька міська рада, головним редактором призначено Івана Корсака. 13 жовтня того ж року орган обласного комітету КПУ та Волинської обласної ради «Радянська Волинь» отримала статус громадсько-політичної газети, редактором якої призначено Полікарпа Шафету. 3 листопада газета Волинської обласної організації ЛКСМУ «Молодий ленінець», засновником якої стало Управління у справах молоді та спорту обласної державної адміністрації, почала виходити під назвою «Молода Волинь», а її головним редактором став Василь Простопчук[86].

У грудні 1990 р. відбувся IV з'їзд народних депутатів СРСР. Він здійснив поворот від політики лібералізації до політики «міцної руки». Згідно з рішеннями з'їзду 17 березня 1991 р. відбувся референдум щодо майбутнього Радянського Союзу. В Україні до бюлетенів було поставлене два питання, які стосувалися долі СРСР й Української РСР: 1. «Чи вважаєте Ви необхідним збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних республік, у якій повною мірою гарантуватимуть права і свободи людини будь-якої національності?» 2. «Чи згідні Ви з тим, що Україна має бути в складі радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?» На перше питання дали позитивну відповідь 53,7% волинян, на друге – 78,0%[87]. Ставало цілком зрозумілим, що вектор суспільних настроїв в Україні повертається у бік незалежності.

19–20 серпня 1991 р. в Москві відбувся державний заколот, організований консервативними силами (ДКНС-ГКЧП), який завершився їхнього поразкою. За цих умов ухвалення 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність України було цілком закономірною дією. Неоднозначне ставлення до цієї події волинських комуністів засвідчує той факт, що, на відміну від інших партійних органів області, лише пленум Нововолинського міськкому КПУ (перший секретар М. Савчук) відкрито засудив заколот, про що заявлено 22 серпня на зустрічі з депутатами обласної та міської рад[88]. 23 серпня на позачерговій сесії Ковельської міської ради прийнято рішення про підняття над приміщенням ради поряд з державним національного синьо-жовтого прапору.

---

[85] Малиновський В.Я. Становлення та розвиток місцевого самоврядування у Волинській області (1990–2010 рр.) : монографія. Луцьк: Ініціал, 2013. С. 27–28.

[86] Бортніков В.І., Надольський Й.Е., Денисюк В.Т. та ін. Волинь на зламі століть... С. 300.

[87] Результати голосування на референдумі СРСР та опитування населення Української РСР по Волинському округу № 4. *Радянська Волинь.* 1991. 20 берез.

[88] Малиновський В.Я. Становлення та розвиток місцевого самоврядування... С. 27–28.

Серед найактивніших тодішніх діячів національно-демократичного табору потрібно назвати Віталія Войцехівського, Олександра Гудиму, Геннадія Кожевникова, Миколу Коця, Андрія Криштальського, Івана Лисака, Олександра Мазепу, Миколу Морозова, Володимира Осіюка, Миколу Панасюка, Богдана Самохваленка, Дмитра Себія, Ігоря Семенюка, Мелентія Семенюка, Романа Стрілку, Михайла Тиского, Олександра Харченка, Катерину Шаварову, Євгена Шимоновича, Олександра Юрченка й ін. Саме на їхні плечі ліг тягар «першопрохідців», які не злякалися відкрито кинути виклик радянській системі. Вони також доклали багато зусиль до руйнування сталих стереотипів й упереджень щодо існуючої системи цінностей і, навпаки, поважного ставлення до духовних надбань українського народу.

Патріотично й демократично налаштована громадськість отримала історичний шанс, яким вона, однак, не змогла сповна скористатися. Якщо на початку відкритого протистояння проти влади волинська опозиція виступала консолідовано, а тому являла собою потужну політичну силу, яка користувалася симпатіями значної частини населення, то згодом, коли активісти національно-патріотичних сил розійшлися по своїх партійних «квартирах» і серед них розпочалася боротьба за лідерство, їх революційний потенціал почав згасати, а ініціативу перехопили представники постноменклатурної еліти, великого бізнесу, які почали вибудовувати власний варіант демократії для України.

10.4. Органи державної влади й управління

Характер діяльності, функції й порядок формування органів державної влади та управління на теренах Волині відзначали природа і зміст політичного режиму, де єдина правляча комуністична партія фактично утворила симбіоз у вигляді «партії-держави». Вона створювала в межах свого апарату органи, які дублювали майже усі державні інститути влади й управління, і контролювала їх діяльність, а ради фактично перетворювалися на механізми виконання партійних директив. Ефективним засобом партійного контролю на підприємствах, в організаціях й установах, колгоспах і радгоспах, військових і силових структурах, дипломатичних установах тощо були парткоми.

Волинський обком КПУ. Волинський обком КП(б)У відновив свою діяльність у січні 1944 р., коли почалося звільнення області від нацистських окупантів. Його очолював Михайло Слонь, а невдовзі після звільнення – Іван Профатілов (рис. 309). Зокрема, для зміцнення управлінської структури у Волинську область надіслано 500 осіб керівного складу, яких делегували головно із центральних і східних областей України.

Зусилля керівництва області, крім специфічних завдань щодо допомоги фронту й боротьби з національно-визвольним рухом, були спрямовані на відновлення зруйнованого господарства, житлового фонду, медичних установ, закладів освіти й культури і загалом інфраструктури області. Так, один із партійних функціонерів у доповідній від 1 квітня 1944 р. зауважує, що у Колківському районі після звільнення *«не залишилось майже ні жодного цілого приміщення для того, щоб розмістити партійні*

та радянські органи та держустанови... Отже вважаю вимоги Колківського Райкому КП(б)У та Райвиконкому про перенесення районного центру з міста Колок до села Старий Чарторийск цілком вірним»[89].

Рис. 309. Перший секретар Волинського обкому КП(б)У І. Профатілов у робочому кабінеті

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Усього до номенклатури Волинського обкому партії у березні 1945 р. входили 1997 працівників різних галузей і сфер діяльності, зокрема: партійні органи – 588; комсомол – 74; органи друку – 41; радянські, планові, фінансові та торговельні органи – 371; органи НКВС, НКДБ, суду та прокуратури – 422; промисловість, транспорт, зв'язок – 183; сільське господарство та заготівлі – 196; органи науки, культури й охорони здоров'я – 122[90]. Якщо у перші десятиліття існування радянської влади номенклатурна еліта мала відкритий характер, то з часом вона перетворилася на закриту, оскільки відтворювалася на власній основі. Зокрема, у другій половині 1980-х рр. у Волинській області існувало 577 номенклатурних посад[91].

Зменшення кількості номенклатурних посад засвідчив процес відмови партії від дрібної регламентації і контролю з боку партійних органів над діяльністю господарських, соціальних і культурних структур, установ та організацій, які не мали вирішального впливу на суспільство. Натомість номенклатурний підхід залишався під час призначення керівництва партійних органів, силових структур, ЗМІ, великих підприємств та організацій (рис. 310).

[89] Держархів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 3. Спр. 139. Арк. 1–3.

[90] Довідка про добір та затвердження робітників, що входять до номенклатури Волинського обкому КП(б)У станом на 23 березня 1945 р. *Держархів Волинської обл.* Ф. П. 1. Оп. 3. Спр. 605. Арк. 15.

[91] Перелік посад, що входять до номенклатури Волинського обкому Компартії України. *Держархів Волинської обл.* Ф. 1. Оп. 17. Арк. 44–130.

Рис. 310. Партійне і радянське керівництво області та Луцька під час демонстрації 1 травня 1962 р.

Джерело: фото з архіву М. Бездушного

Щодо обласного комітету партії, то зазвичай його керівниками ставали чиновники з інших областей України. Так, на четвертій обласній партконференції у лютому 1951 р. Волинський обком КП(б)У очолив Іван Грушецький, який до того обіймав посаду першого секретаря Львівського обкому КП(б)У. 25 лютого 1961 р. на пленумі обкому КПУ відбулася зміна партійного лідера краю. Замість І. Грушецького, якого обрано першим секретарем Львівського обкому, партійну організацію Волині очолив Федір Калита. Наступними керівниками обкому КПУ стали: Семен Заіченко (1969 р.), Микола Корж (1973 р.), Леонід Палажченко (1979 р.). У січні 1984 р. відбулася наступна зміна партійного лідера волинських комуністів. Так першим секретарем Волинського обкому став Зіновій Ковальчук. Це був перший випадок, коли обласну партійну організацію очолив корінний волинянин. Улітку 1987 р. відбулася чергова зміна партійного керівника Волинської області. Посаду першого секретаря обкому КПУ обійняв Леонід Павленко, який уже не мав того авторитету й харизми, що його попередники.

1990 р. першим секретарем обкому обрано Володимира Блаженчука, поміркованого політика, якого підтримала налаштована на демократичні зміни частина комуністів. Наприкінці того ж року обком очолив останній перший секретар радянських часів – Іван Лазорко, оскільки Володимира Блаженчука обрано головою Волинської обласної ради. Але зміни керівника вже не могли зупинити процес падіння авторитету компартії. За рік і десять місяців із обласної парторганізації добровільно вийшло 2297 осіб[92].

[92] Бортніков В., Пархом'юк А. Нариси історії органів державної влади... С. 283.

Луцький міськком КПУ. З огляду на те, що Луцьк був адміністративним, промисловим і культурним центром, велику роль у житті краю відігравав Луцький міський комітет КПУ, який разом із виконкомом Луцької міської ради здійснювали керівництво розвитком усіх сфер суспільного життя. Підтвердження тому – суміщення посад першого секретаря обкому КПУ й першого секретаря Луцького міському, які до 1950 р. обіймав І. Профатілов. Наступного року ці посади було розведено, а партійну організацію Луцька очолювали: Федір Садошенко, Павло Корнеєв, Валентин Делеур, Петро Яковенко, Микола Попов, Микола (Васильович) Романюк, Віктор Рибак, Борис Свенцицький, Іван Фурів, Володимир Жібров, Микола Косенко, Богдан Заброварний, Петро Маховіков, Іван Ліповський.

Органи радянської влади. Організація місцевих рад на місцях здійснювалася на засадах т. зв. «сталінської Конституції», ухваленої Надзвичайним VIII з'їздом Рад Союзу РСР 5 грудня 1936 р. За Конституцією, Ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів перейменовано на Ради депутатів трудящих, які становили політичну основу СРСР і визнавалися органами державної влади на місцях (ст. 2, 94). Конституція УРСР, затверджена 14-м Надзвичайним українським з'їздом рад 30 січня 1937 р. загалом, за незначними змінами, відтворювала норми союзної Конституції.

За Конституцією СРСР 1977 р., Ради депутатів трудящих залишалися державними органами, натомість їх було перейменовано на Ради народних депутатів, що мало засвідчувати перехід радянського суспільства на вищий рівень суспільного розвитку, а термін їхніх повноважень збільшено до двох з половиною років (ст. 90). Із ухваленням Конституції Української РСР 1978 р. фактично завершився процес їх одержавлення. Структура радянських органів влади від її нижчих до найвищих ланок мала такий вигляд: сільські та селищні ради, районні, міські, районні в містах, обласні ради, Верховна Рада УРСР, Верховна Рада СРСР, які формувалися шляхом виборів.

10 лютого 1946 р. відбулися перші післявоєнні вибори до вищого законодавчого органу влади Радянського Союзу – Верховної Ради СРСР. Оскільки в західноукраїнських землях вони проходили в умовах збройної боротьби ОУН і УПА, незадоволення значної частини населення, особливо селянства, існуючими порядками, було здійснено масштабні заходи для їх гарантованого проведення на «належному» рівні. Радянське керівництво боялося бойкоту виборів. А підстави для цього були: почастішали випадки, коли жителі висловлювали відверте незадоволення існуючими порядками. Так, у с. Ковбань Горохівського району на приміщенні сільської ради вночі було зірвано вивіску і на стіні написано кольоровим олівцем «Смерть Сталіну»[93]. В усіх селах Волині та Полісся було розміщено війська НКВС, які мали на меті «підготувати» населення до виборів, проводячи відповідну пропагандистську роботу. Водночас ці загони проводили каральні операції проти повстанців і мали захистити виборчі дільниці від знищення.

2 січня 1946 р. почалося висунення кандидатів у депутати Верховної Ради СРСР (рис. 311). Це не були вибори у звичайному розумінні, а голосування, оскільки у бюлетенях фігурувало лише одне прізвище. Кандидатів у депутати на місцевому рівні ретельно відбирали у партійних структурах за політичною, соціальною,

[93] Держархів Волинської обл. Ф. Р. 6. Оп. 1. Спр. 68. Арк. 22.

національною, віковою й іншими ознаками з дотриманням відповідних пропорцій між комуністами і безпартійними, чоловіками та жінками, робітниками й селянами тощо. За тогочасною традицією, серед перших кандидатів по всіх округах Радянського Союзу висувалися Йосип Сталін, соратники «вождя народів» В'ячеслав Молотов, Лазар Каганович, Михайло Калінін, Климент Ворошилов, Лаврентій Берія, Георгій Маленков й ін.[94] Кандидати в депутати рад брали безпосередню участь в агітаційно-пропагандистській роботі, проводили зустрічі з виборцями. Так, заступник голови Ради Міністрів УРСР Леонід Корнієць приїхав на зустріч із виборцями у м. Камінь-Каширський із вісьмома автомашинами охорони[95].

Рис. 311. Зразок пропагандистської продукції під час виборів до Верховної Ради СРСР 1946 р.

Джерело: з архіву В. Марчука

ОУН й УПА також готувалися до виборів. Вони проводили пропагандистську роботу серед населення, розповсюджували листівки, знищували списки виборців, вчиняли диверсії на лініях зв'язку, себто дезорганізовували роботу виборчих дільниць. Від населення вимагали викреслювати всіх радянських кандидатів і натомість

[94] Радянська Волинь. 1946. 3 січ.

[95] Радянська Волинь. 1946. 2 лют.

вписувати ім'я Степана Бандери[96]. Виборці не хотіли йти голосувати за партію «Леніна–Сталіна». Багато з них відсиджувалися в лісах, а коли під загрозою зброї їх змушували прийти на виборчі дільниці, то вони перекреслювали свої бюлетені. За непокірних голосували солдати, тому часто кількість бюлетенів, укинутих в урни, перевищувала кількість виборців. Наприклад, у Горохівському районі на виборчій дільниці № 134 с. Мар'янівка на 9.30 год. ранку проголосувало 137 осіб при тому, що в селі було лише 129 виборців; по Ковбанській виборчій дільниці, де було 378 виборців, проголосувала 391 особа[97]. Отже, радянські документи підтверджують фальсифікацію результатів голосування.

9 лютого 1947 р. відбулися вибори до Верховної Ради Української РСР, а в грудні 1947 р. – вибори до місцевих рад на Волині. Порядок їх організації та проведення був регламентований не законом, а «Положенням про вибори до обласних, окружних, районних, міських, сільських і селищних Рад депутатів трудящих Української РСР». Воно визначало порядок організації виборів до 1979 р. – часу ухвалення першого Закону УРСР «Про вибори до місцевих Рад народних депутатів Української РСР».

Особливу увагу партійних органів було зосереджено на ідеологічному забезпеченні виборів. Так, у доповідній записці Маневицького райкому КП(б)У зазначалося: *«Усі ... села розбиті на десятихатки. Усього нараховується 185 десятихаток. До кожної із них прикріплений агітатор. Охоплено виборців вивченням положення по виборах у Верховну Раду СРСР 6195 осіб. Крім десятихаток в районе створено 32 гуртка по вивченню виборчого закону. В райцентре 16-ть гуртків з охопленням 125 осіб, а інші в селах, клубах, хатах-читальнях»*[98].

21 грудня 1947 р. в 70 виборчих округах Волині відбулися вибори до місцевих рад. На сесіях новообраних рад сформовано керівні органи: виконавчі комітети ради, завідувачі відділів і начальники управлінь, утворено постійно діючі комісії тощо. Головою виконавчого комітету Волинської обласної ради обрано голову виконкому обласної ради Пилипа Решетняка[99].

Рівень виборчої активності громадян демонстрував невідані у світі показники явки на виборчі дільниці й такі самі «захмарні» показники голосування за «непорушний блок комуністів і безпартійних». Голосування «проти» або неявку на виборчі дільниці вважали нетиповим для радянської людини й розглядали в ідеологічній площині як «зраду» ідеалам соціалізму, а тому перебувало під пильним контролем партійних органів. Так, за повідомленням обласної виборчої комісії, на виборах 1950 р. до Волинської обласної ради у голосуванні взяло участь 99,99 % зареєстрованих виборців, із яких 99,95 % проголосувало «за»[100]. Зокрема, посада голови виконкому обласної ради залишилася за Андрієм Мізюком, який обійняв її ще в лютому 1949 р. Це був перший випадок у післявоєнній історії, коли корінний житель Волині заступив на таку високу посаду.

---

[96] Лещенко Л.О. Україна на міжнародній арені (1945–1949). Київ, 1996. С. 196.

[97] Держархів Волинської обл. Ф. Р. 6. Оп. 1. Спр. 82. Арк. 22, 50, 132.

[98] Там само. Ф. П. 1. Оп. 3. Спр. 647. Арк. 100.

[99] Радянська Волинь. 1948. 13 січ.

[100] Повідомлення обласної виборчої комісії по виборах до Волинської обласної Ради депутатів трудящих про підсумки виборів до Волинської обласної Ради депутатів трудящих 17 грудня 1950 року. *Радянська Волинь.* 1950. 21 груд.

Улітку 1954 р. вийшов Указ Президії Верховної Ради України «Про укрупнення сільських Рад депутатів трудящих по Волинській області», за яким скорочено їх кількість. Раніше, коли не було колгоспів, центром усього господарського і культурного життя на селі була сільська рада. Створювалася парадоксальна ситуація, коли на території одного колгоспу існувало декілька сільських рад. Наприклад, на території колгоспу імені Сталіна Луківського району функціонувало чотири сільські ради, у Берестечківському районі –30 сільрад, після укрупнення їх залишилося 13[101].

У січні 1956 р. відбулася чергова зміна керівництва виконавчого комітету Волинської обласної ради. На її четвертій сесії замість Марка Ткачука було обрано Юхима Ярощука, корінного волинянина, який із відпущених йому долею 49 років життя, пропрацював на цій посаді понад 15 років – до квітня 1972 р.[102] (рис. 312).

Рис. 312. Голова виконкому Волинської обласної ради Ю. Ярощук

Джерело: фото з архіву В. Марчука

У червні 1972 р. на п'ятій сесії Волинської обласної ради обрано нового голову її виконавчого комітету. Ним став Іван Церковний, який залишався на цій посаді недовго – до 1975 р. Головою ж облвиконкому упродовж наступних десяти років був Борис Свенцицький. 1985 р. новим головою виконкому став маловідомий на Волині Володимир Федоров. 1988-го посаду голови обійняв Михайло Парасунько, однак у грудні 1990 р. його змінив Володимир Блаженчук.

Особливість формування тогочасного складу депутатів місцевих рад – їх велика кількість, що було даниною радянській традиції. Водночас простежувалася тенденція до збільшення кількісного складу депутатського корпусу. Так, за результатами виборів, які відбулися 14 березня 1965 р., склад вищого представницького органу налічував 137 депутатів, а згодом – 150. Однак вражаючим було зростання кількості депутатів Луцької міської ради. Так, якщо 1959 р. до неї обрано 191 депутата, 1961-го – 229, 1963-го – 250, то склад міської ради обласного центру впродовж 1979–1984 рр. налічував 330 обранців[103].

[101] Радянська Волинь. 1954. 15 серп.

[102] Бондарчук А.І. Юхим Ярощук: людина, громадянин, державний діяч. Луцьк : Надстир'я, 2014. С. 7.

[103] Бортнікова А.В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. С. 253.

Партійне керівництво радами здійснювалося через обрання працівників обкомів і міськкомів партії до складу міських рад, їх виконавчих комітетів, а голів міських рад і їхніх виконкомів «обирали» до відповідних партійних органів – бюро обкомів, райкомів і міськкомів КПУ. Виконкоми міських рад періодично звітували перед міськими комітетами КПУ про свою діяльність. До того ж практикувались об'єднані засідання обкому, міських партійних і радянських органів, а із найважливіших питань ухвалювалися спільні рішення (постанови) виконкомів рад і міськкомів КПУ. Ухвалення спільних постанов Луцького міськкому КПУ і виконкому Луцької міської ради припиняється з квітня 1979 р., що мало демонструвати більш незалежний характер діяльності органів місцевого самоврядування.

Дослідницький інтерес викликає досвід ухвалення т. зв. «обов'язкових постанов» виконкому Луцької міської ради, що існувало від часу його створення до 1970 р. Серед багатьох рішень зазначені постанови відрізнялися тим, що вони не мали адресного характеру, а стосувалися всього населення міста. Так, у квітні 1948 р. в умовах браку бюджетних коштів Луцький міськвиконком ухвалив обов'язкову постанову «Про проведення збору з власників транспортних засобів і збору з власників худоби». Зокрема, практику прийняття «обов'язкових постанов» започатковано ще в добу входження Волині до складу Російської імперії у діяльності Луцької міської думи. Через ухвалення обов'язкових постанов міська дума встановлювала в місті розмір податків і зборів, фіксовані ціни на хліб, хлібобулочні вироби й м'ясо різної категорії тощо[104].

У другій половині 1980-х рр. у суспільній думці вже сформувалося тверде переконання щодо недемократичності чинної системи виборів. Тому на вимоги часу, які ставила перед суспільством і владою політика перебудови, 1987 р. вибори до районної, міської, двох селищних і 26 сільських рад у Любомльському районі відбулися як експеримент, по багатомандатних округах. Найбільше округів було з трьома–чотирма депутатськими мандатами. До зазначених рад обрано 1207 депутатів і 291-го резервного депутата, що також було новацією, 30 кандидатів у депутати сільських рад не отримали більшості голосів виборців і їх не було обрано[105].

Наприкінці 1980-х рр. політична система Радянського Союзу зазнала реформування у напрямі її лібералізації та підвищення ролі рад усіх рівнів. У структурі представницьких органів державної влади, що отримало закріплення в Конституціях СРСР і УРСР в редакції 1989 р., з'являються нові інститути: з'їзди народних депутатів СРСР, з'їзди народних депутатів союзних і автономних республік, на місцевому рівні – президії рад, які організовували роботу обласних, районних, міських, районних у містах рад народних депутатів, очолювані головами рад, а міських (міст районного підпорядкування), селищних і сільських рад – голови цих рад (ст. 80, 128). Проте реформа, вочевидь, мала пропагандистський характер, оскільки не зачіпала головного – монополії КПРС на політичну владу (ст. 6).

Підготовка та проведення виборів депутатів на перший з'їзд рад СРСР у березні 1989 р. відбувалися в умовах підвищеної суспільної активності, ознакою якого стало

[104] Бортніков В.І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія. Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2015. С. 335, 341.

[105] Радянська Волинь. 1987. 24 черв.

виникнення т. зв. неформальних об'єднань, народних фронтів, спілок, поширення продукції «самвидаву». Їх особливістю було те, що частина депутатів обиралася від компартії та суспільних організацій (на відповідних форумах), друга частина – безпосереднім волевиявленням народу.

Депутатами від Волині, обраними на зібраннях громадських організацій, стали лікар Іван Сидор (м. Луцьк) від профспілок і вчителька Ганна Демчук (Турійський р-н) від споживчих спілок. 26 березня відбулися загальнонародні вибори, за результатами яких депутатами з'їзду рад СРСР також стали зоотехнік Ольга Лук'яненко (Маневицький р-н), перший секретар Волинського обкому КПУ Леонід Павленко, слюсар-ремонтник Сергій Матвійчук (Володимир-Волинський), командувач повітряних сил Прикарпатського воєнного округу, генерал-полковник Віктор Скоков.

Вибори 4 березня 1990 р. до Верховної Ради УРСР та місцевих рад проходили на новій законодавчій базі. Радянський принцип резервування місць для офіційно визнаних політичних об'єднань було вилучено із закону про вибори. Однак легалізація опозиційних КПУ політичних сил зустрічала протидію з боку компартійної номенклатури. Виборчі комісії на місцях досить часто відмовлялися реєструвати кандидатами в народні депутати членів НРУ, які висувалися через громадські організації – Товариство української мови імені Т.Г. Шевченка й асоціацію «Зелений світ». Однак після серії пікетувань Волинського обкому КПУ на початку січня 1990 р. влада погодилася реєструвати кандидатів у народні депутати від новостворених громадських організацій.

У першому турі виборів до Верховної Ради народними депутатами від нашої області обрано: голову облвиконкому Михайла Парасунька, завідувача обласного відділу охорони здоров'я Павла Віцяка (м. Луцьк). 18 березня 1990 р. відбулися повторні вибори (рис. 313). За їх результатами народними депутатами стали: працівник ДПЗ Ярослав Дмитришин, викладач педучилища Олександр Гудима, кореспондент газети «Правда України» Андрій Бондарчук (м. Луцьк), геолог Андрій Мостиський (м. Ковель), працівник об'єднання «Оснастка» Федір Свідерський (м. Нововолинськ), один із керівників «Украгробуду» Валентин Леміш (м. Київ) і начальник політвідділу військ Західного округу, Герой Радянського Союзу Юрій Бабанський.

На виборах до обласної ради 1990 р. точилася гостра боротьби між владою й опозицією, яка провела до обласної ради 36 своїх представників. Практично обком партії на виборах 1990 р. втратив свою монополію на владу. На сесії депутати обрали президію ради, яку відповідно до посади очолив Володимир Блаженчук. Головою виконкому та членом президії ради на альтернативній основі став Михайло Парасунько.

Характерною ознакою того часу було те, що головами районних рад зазвичай обирали перших секретарів райкомів партії. Після сесій новообраних районних рад народних депутатів головами цих представницьких органів районів стали: Володимир Літвінчук (Рожищенський), Микола Гарасюк (Камінь-Каширський), Василь Зіміч (Старовижівський), Віктор Павлюк (Любешівський), Аркадій Верещак (Горохівський), Ніна Слащук (Іваничівський), Олександр Гетьман (Локачинський), Сергій Усик (Ківерцівський), Іван Луцик (Луцький), Адам Цаль-Цалко (Любомльський), Володимир Новосад (Турійський), Андрій Хомич (Ковельський). Головою Володимир-Волинської міської ради обрано Сергія Лесика, Ковельської – Миколу Вельму.

Рис. 313. Проводи новообраних народних депутатів на сесію Верховної Ради УРСР, м. Луцьк, 14 травня 1990 р.

Джерело: фото М. Зінчука

Аналіз виборів засвідчив, що навіть у надзвичайно несприятливих умовах, коли преса, радіо і телебачення були фактично під повним контролем КПРС, опозиція змогла добитися значних успіхів. Так, до Луцької міської ради обрано майже половину депутатського корпусу. 4–12 квітня 1990 р. відбувалися засідання першої сесії новообраної Луцької міської ради XXI скликання. Головою міської ради та міськвиконкому було обрано Антона Кривицького, котрий як голова ради очолив її президію. Першим заступником голови виконкому було обрано Анатолія Поху, заступниками – Анатолія Сохацького, Анатолія Гніздюка, Анатолія Володіна.

На початку лютого 1991 р. в області проходила кампанія щодо реорганізації органів місцевої влади відповідно до оновленого Закону Української РСР «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування». Закон скасував підпорядкування рад і їх виконавчих комітетів по вертикалі, що підтвердило відмову від принципу «демократичного централізму». Однією з новацій закону стало рішення про об'єднання посад голів рад і голів їх виконавчих комітетів (ст. 42). Ради звільнено від опіки парткомів, визначено виняткові повноваження рад кожного рівня, а місцеві бюджети виведено з державного (ст. 12). Водночас ради народних депутатів залишались органами державної влади (ст. 2).

Із урахуванням цієї обставини відбулися вибори нових голів місцевих рад. 8 лютого 1991 р. п'ята сесія обласної ради народних депутатів обрала виконавчий комітет у складі 17 осіб. Головою обласної ради та її виконавчого комітету став Володимир Блаженчук. Його першим заступником – Антон Кривицький. Заступниками голови облвиконкому обрано Миколу Бездушного, Анатолія Давидовського, Івана Карпомиза, Юрія Ленартовича, Бориса Сороку, Івана Фуріва. Членами облвиконкому стали

й представники Демократичного блоку облради Євген Шимонович і Геннадій Нікітін[106]. 14 лютого 1991 р. відповідно до нового законодавства на сесії Луцької міської ради обрано її голову; ним став Анатолій Поха, який водночас очолив виконавчий комітет (рис. 314).

Рис. 314. На знімку зліва-направо: голова Волинської обласної ради В. Блаженчук, народний депутат України В. Чорновіл, голова Луцької міської ради А. Поха
Джерело: фото М. Зінчука

Голови Луцької міської ради. У структурі місцевих рад велику роль відігравали голови міських рад. Від їхніх організаційних здібностей, наполегливості та вміння відстоювати свою позицію залежало благополуччя та розвиток міст. Часто за рівнем своєї популярності й авторитету міські голови переважали керівників партійних органів. Тоді головами міських рад і їх виконкомів обирали досвідчених господарників або партійних керівників, які довели свою здатність керувати містом.

Особливе місце у розбудові краю Луцьк відігравав не лише тому, що це адміністративний і культурний центр області. На його території функціонували найбільші промислові об'єкти і місцевого, і загальносоюзного значення: автомобільний завод, шовковий комбінат, картонно-руберойдовий, приладобудівний, підшипниковий та інші підприємства. Відповідно, таким господарством могли керувати лише люди зі значним управлінським досвідом. Так, голова Луцької міської ради Федір Прокопенко (1944–1945 рр.) обійняв цю посаду після роботи заступником голови одного із райвиконкомів Кустанайської області Казахської РСР, Микола Мельниченко (1946–1948 рр.) був першим секретарем Голобського РК КП(б)У, Федір Уткін (1948–1949 рр.) до того працював на посаді заступника голови виконкому Волинської обласної ради, Марія Руденко (1953–1954 рр.) – завідувачем відділу по роботі серед жінок Волинського обкому КПУ.

[106] Волинь: 90-ті роки XX століття. Ілюстрований літопис політичних подій. С. 130.

Зокрема, М. Руденко досі залишається єдиною жінкою, яка очолювала не лише виконком Луцької міської ради, а й виконком Ковельської міськради (1956–1963 рр.)[107].

Андрій Мізюк (1954–1957 рр.) з лютого 1949 по вересень 1952 р. обіймав посаду голови Волинського облвиконкому, Євген Романюк (1957–1961 рр.) свого часу був першим секретарем Ковельського міськкому партії, Микола Бездушний (1961–1965 рр.) – другим секретарем Луцького міськкому КПУ, Іван Фурів (1965–1975 рр.) – начальником обласного житлового управління облкомунгоспу, Юрій Сулівін (1975–1979 рр.) – директором Волинської філії проектного інституту «Укрколгосппроект», Костянтин Литвиненко (1979–1984 рр.) – заступником голови виконкому Луцької міської ради, Петро Афанасьєв (1984–1987 рр.) – директором КРЗ. Антон Кривицький, який найдовше очолював міськвиконком (1987–1991; 1994–2006 рр.), свого часу обіймав посаду голови міськвиконкому м. Нововолинськ, був заступником голови Волинської ОДА, головою комітету інвестицій, будівництва, архітектури і містобудування обласної державної адміністрації тощо, Анатолій Поха (1991–1994 рр.) – першим заступником голови виконкому Луцької міської ради. Помітний внесок у розбудову області зробили також міські голови Ковеля, Нововолинська, Володимира-Волинського й ін. (рис. 315).

Рис. 315. Голови Луцької міської ради. Сидять, зліва направо: М. Бездушний, А. Кривицький, І. Фурів. Стоять, зліва направо: А. Поха, Ю. Сулівін, К. Литвиненко, П. Афанасьєв

Джерело: фото з архіву М. Бездушного

Попри перетворення рад на інструмент виконання настанов КПРС та фактичне позбавлення їх політичної суб'єктності, система рад і їх виконавчих структур

[107] Семенюк А.В. Ковель: шлях через віки : історико-краєзнавчі нариси. Луцьк : Надстир'я, 2010. С. 112.

показала себе як ефективний інститут, здатний до виконання соціально-економічних і культурно-освітніх завдань місцевого й загальнодержавного значення. Це засвідчує його збереження після отримання Україною незалежності.

10.5. Від «радянізації» та русифікації до відродження української національної культури і духовності

Розвиток освітньої галузі. Політика радянської влади у другій половині 1940-х – 1980-х рр. ґрунтувалася на засадах марксистсько-ленінської ідеології не лише у сфері соціально-економічних відносин, а й у культурно-духовному житті населення. Важлива роль у цій справі, що мала слугувати формуванню «радянської людини як творця комунізму», відводилася освітнім закладам, насамперед школам. Для відновлення та розширення їх мережі органи влади у перші повоєнні роки всіляко заохочували ініціативи та почини, спрямовані на масове народне будівництво, ремонт й обладнання шкільних приміщень. Завдяки поєднанню цих заходів і державного фінансування на початок 1950-х рр. кількість неповних середніх шкіл в області зросла у два з половиною рази, середніх – більше ніж у п'ять разів[108]. Період найактивнішого спорудження в області нових шкіл припав на другу половину 1970-х – першу половину 1980-х рр. Результатом стало функціонування на середину 1980-х рр. 801 загальноосвітньої школи.

Мережу закладів освіти передбачалося розширювати й надалі. Так, лише 1987 р. в області планувалося здати в експлуатацію 15 нових шкіл на 6050 учнівських місць, зокрема у Ковелі – на 1176 учнів, у Луцьку – на 689, 24 дитячі садочки, а також новий навчально-лабораторний корпус Луцького загальнонаукового факультету (філії) Львівського політехнічного інституту[109].

У перші два повоєнні десятиліття проводилася робота з ліквідації неписьменності й малописьменності. Її недоліками були неналежне використання коштів, спрямованих на розв'язання проблеми, нерідко формальний підхід, неповне територіальне охоплення неписьменної й малописьменної частки населення заходами з оволодіння грамотою.

Проблемою розвитку шкільної освіти в перші повоєнні роки була нестача педагогічних кадрів. Так, для повного забезпечення шкіл області вчителями у 1945/1946 навчальному році не вистачало 1536 педагогів[110]. Тому сюди скеровували учителів зі східних областей України. Зокрема, 1948 р. їх прибуло понад тисячу осіб[111]. Для швидшого забезпечення шкільної мережі Волині потрібною кількістю фахівців у Луцьку, Володимирі-Волинському та Камені-Каширському відкрилися педагогічні училища. 1946 р. в обласному центрі поновив роботу учительський інститут, який

[108] Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів ... С. 202.

[109] Історія Волині. З найдавніших часів до наших днів... С. 206; Бортніков В.І., Пархом'юк А.І. Нариси історії органів державної влади... С. 127.

[110] Держархів Волинської обл. Ф. Р. 59. Оп. 3. Спр. 5. Арк. 13, 19.

[111] Бортніков В.І., Пархом'юк А.І. Нариси історії органів державної влади... С. 40.

1951 р. реорганізовано у педагогічний. 1952 р. Луцькому державному педагогічному інституту (ЛДПІ) присвоєно ім'я Лесі Українки. Заклад став справжнім центром розвитку педагогічної освіти і науки не лише у Волинській області, а й за її межами. Праці його викладачів у галузі філології, педагогіки і методики початкового навчання, математики, фізики, екології тощо набули поширення й авторитету в середовищі наукової спільноти УРСР, Радянського Союзу, а в окремих випадках – і за кордоном (рис. 316).

Рис. 316. Викладачі Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки під час травневої демонстрації 1973 р. на фоні будівництва обласного музично-драматичного театру. У центрі зліва направо: О. Михайлюк, В. Кудь

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Якщо говорити про дослідження викладачів історії, то їх тематика через диктат комуністичної ідеології стосувалася головно революційної і радянської воєнної героїки, соціалістичного будівництва. Лише незначну частку становили праці про археологічні пошуки, сторінки давньої та середньовічної історії області. Вихід із такого становища науковці шукали у розширенні наукових пошуків, пов'язаних із краєзнавчою тематикою. Однак і тут через партійно-політичну цензуру неможливо було правдиво розповісти про відомих діячів українського національно-визвольного руху, події визвольних змагань 1917–1921 рр., Другої світової війни, злочини сталінського тоталітарного режиму на теренах Волині у перше повоєнне десятиліття тощо[112].

Окрім ЛДПІ до системи вищої освіти області входили також Луцький загальнонауковий факультет Львівського політехнічного інституту, Нововолинський загальнотехнічний факультет Київського політехнічного інституту та Луцьке відділення

[112] Бондаренко Г.В. Історичне краєзнавство Волинської області (1939–2019 роки). Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021. С. 117.

загальнотехнічного факультету Київського автомобільно-дорожнього інституту. У квітні 1991 р. на базі загальнонаукового факультету створено Луцький індустріальний інститут. Упродовж повоєнних десятиліть в області почала функціонувати також мережа закладів середньої спеціальної освіти – технікуми, сільські професійно-технічні, медичні училища тощо.

Так, завдяки значному зростанню кількості шкіл різних типів, середніх спеціальних навчальних закладів, розгортанню роботи низки закладів вищої освіти населення Волині отримало змогу здобути освіту, збільшувати чисельність власної інтелігенції. Не можна заперечити успіхів у розвитку освітньої галузі, що знайшло вияв у запровадженні прогресивних методик навчання, спорудженні нових шкільних приміщень, зміцненні навчально-матеріальної бази закладів освіти, поповненні педагогічних колективів майстрами педагогічної справи тощо. Значний внесок у розвиток освітньої галузі зробили начальник обласного управління освіти Станіслав Яблончук, ректор ЛДПІ (1980–1989 рр.) (рис. 317), заслужений працівник вищої освіти УРСР Нестор Бурчак (рис. 318), ректор Луцького індустріального інституту, заслужений працівник народної освіти України Віктор Божидарнік (рис. 319), заступник директора Торчинської середньої школи, відмінник освіти УРСР Галина Кравчук, викладач Колківського СПТУ, заслужений працівник професійно-технічної освіти УРСР Роман Рудь і багато інших педагогів.

Рис. 317. Начальник обласного управління освіти С. Яблончук (ліворуч) і ректор Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки Н. Бурчак

Джерело: фото М. Зінчука

Рис. 318. Ректор Луцького державного педагогічного інституту імені Лесі Українки Нестор Бурчак завжди був для студентів своїм

Джерело: фото М. Зінчука

Рис. 319. Ректор Луцького індустріального інституту В. Божидарнік

Джерело: фото з архіву В. Бортнікова

Однак у функціонуванні освітньої галузі області переважала політика влади, спрямована на обмеження автономії навчальних закладів, панування централізму і денаціоналізацію освіти загалом. Одним із виявів опору цій політиці стала діяльність у Луцькому педагогічному училищі впродовж кінця 1944 – кількох перших місяців 1945 рр. підпільної організації українських патріотів, викритої радянськими органами[113].

[113] Галан О. Освітянське середовище Луцького педучилища в повоєнні роки. *Літопис Волині*. 2016. Ч. 16. С. 30.

Свідченням опору радянській тоталітарній системі стала дисидентська діяльність у середині 1960-х рр. у Луцькому державному педагогічному інституті літературної студії, яку очолювали викладачі Валентин Мороз і Дмитро Іващенко. Вона великою мірою спиралася на самвидавничу літературу, одним із творців якої був Євген Сверстюк – уродженець Волині, визначний український публіцист і літературознавець, активний учасник національно-демократичного руху 1960–1980-х рр., один із творців незалежної України.

Українські дисиденти наголошували на небезпеці політики влади щодо посилення русифікації населення республіки, зокрема через освітню галузь. Означена тенденція, що набула особливого розмаху в 1970-х – першій половині 1980-х рр., не оминула й освітню галузь Волинської області. Так, у 1974/1975 навчальному році тут функціонувало дев'ять шкіл із російською мовою навчання, в яких налічувалося 6797 учнів[114]. Через десять років в області діяло вже 14 таких шкіл, де навчалося 9153 учні[115]. Лише розпад Радянського Союзу і здобуття Україною незалежності змогли зупинити цей небезпечний процес.

Культурно-мистецьке життя. Упродовж другої половини 1940-х – 1980-х рр. суперечливі процеси розвитку простежувалися й в інших галузях культурно-духовної сфери краю. Попри ідеологічний тиск і контроль з боку партійних органів, у літературно-мистецькому житті плідно працювали різні творчі об'єднання. Це насамперед Волинська організація Спілки письменників УРСР (заснована 1980 р., до неї входили й літератори Ровенської області), а також Волинська обласна організація Спілки журналістів (постала 1957 р.). Діяли організація самодіяльних композиторів Волині (заснована 1956 р., згодом іменувалася об'єднанням композиторів Волині) та Волинська організація Спілки художників УРСР (створена 1951 р. як Волинське обласне товариство художників). У 1989 р. установчими зборами Волинської творчої секції Львівського відділення СХ України створена Волинська організація НСХУ.

Неповторним національним колоритом і забарвленням відрізнялися творчі здобутки таких волинських письменників і поетів, як-от: Віктор Лазарук, Йосип Струцюк, Василь Гей, Петро Мах, Іван Чернецький, Ніна Горик, художників Олександра Байдукова, Карела Якубека, Олександра Валенти, Миколи Шамрила, Тетяни Галькун, згодом – Олександра Вольського, Миколи й Наталії Кумановських, композиторів Мирослава Стефанишина, Віктора Герасимчука, Степана Кривенького, Олександра Каліщука, Ярослава Найди. Водночас високу громадянську позицію займали журналісти Богдан Берекета, Полікарп Шафета, Степан Сачук, Володимир Лис, Олександр Нагорний та ін.

Розвитку театрального життя Волині сприяла діяльність колективу Волинського обласного музично-драматичного театру імені Т.Г. Шевченка, який згодом отримав звання академічного. 1976 р. в будівлі, що її раніше займав музично-драматичний театр, розпочав роботу Волинський обласний театр ляльок.

Вагоме значення для розвитку музичного мистецтва області мала діяльність Волинської обласної філармонії, заснованої ще 1939 р. У її складі впродовж 1945–1958 рр. працювала хорова капела (художній керівник Олександр Самохваленко). Традиції

[114] Держархів Волинської обл. Ф. Р. 59. Оп. 11. Спр. 1583. Арк. 45 зв.

[115] Там само. Спр. 2663. Арк. 22 зв. 23.

цього колективу продовжив створений 1978 р. державний Волинський народний хор; його першим художнім керівником став відомий український композитор Анатолій Пашкевич. Із пісенним мистецтвом Волині слухачів і в Україні, і за її межами знайомили вокально-інструментальний ансамбль «Світязь» на чолі з солістом, народним артистом УРСР Василем Зінкевичем, вокальне тріо заслужених артистів республіки Мареничів, співак Василь Чепелюк, який згодом отримав звання народного артиста України, й ін. Чималий внесок у мистецьке життя області, розширення міждержавних культурних контактів зробили самодіяльні художні колективи, насамперед заслужений ансамбль пісні і танцю «Колос» (керівник Анатолій Шапов, згодом – Олександр Огородник) із селища Торчин Луцького району, що радує глядачів із 1951 р.

Культурну палітру Волині чотирьох із половиною повоєнних десятиліть доповнили культурно-освітні установи – палаци, будинки культури, клуби, бібліотеки, державні музейні заклади та музеї на громадських засадах, спортивні об'єкти. Так, якщо 1965 р. в області діяв 961 заклад культури клубного типу, то 1985 р. – вже 1024[116].

Музейні заклади та пам'яткоохоронна діяльність. Серед музейних закладів провідне місце посідав Волинський краєзнавчий музей, який поновив роботу 1944 р., а 1983 р. переїхав у приміщення, де працює нині. 1949 р. в с. Колодяжне Ковельського району відкрито літературно-меморіальний музей Лесі Українки, який став осередком дослідження творчості поетеси.

У березні 1957 р. засновано Торчинський історико-краєзнавчий музей, офіційне відкриття якого відбулося у вересні 1960 р. 2003 р. для Торчинського народного історичного музею було виділено нове приміщення, в якому у 2007 р. після реконструкції та ремонту була відкрита нова експозиція. У липні 2013 р. музею присвоєно звання імені Григорія Гуртового – засновника і незмінного директора музею (рис. 320).

Рис. 320. Г. Гуртовий під час відкриття нової експозиції музею

Джерело: фото з архіву В. Марчука

[116] Бортніков В.І., Пархом'юк А.І. Нариси історії органів державної влади... С. 109.

У сфері культурного життя увага зверталася також на спорудження пам'ятників, встановлення пам'ятних знаків на честь визначних діячів української культури, а також історичних подій, пов'язаних винятково з радянським минулим. Так, 1977 р. в Луцьку було урочисто відкрито пам'ятник Лесі Українці (рис. 321), згодом – Меморіал вічної слави. 1980 р. напередодні свята Перемоги в с. Кортеліси Ратнівського району відбулося відкриття монументального комплексу, що увічнює пам'ять жертв фашизму.

Рис. 321. Пам'ятник Лесі Українці в Луцьку

Джерело: фото з архіву В. Марчука

У руслі партійно-радянських канонів проводилася робота і з охорони пам'яток історії та культури. Помітний вплив на її активізацію мало створення у жовтні 1966 р. Волинської обласної організації Українського товариства охорони пам'ятників (із 1978 р. – пам'яток) історії та культури[117]. Збереженню архітектурної спадщини Луцька сприяло утворення у березні 1985 р. в межах Луцького замку та його околиць історико-культурного заповідника республіканського значення. Наголос у пам'яткоохоронній роботі робився насамперед на об'єктах, що уособлювали революційні, бойові й трудові традиції комуністичної доби. Водночас не заохочувалися, а то й прямо заборонялися зусилля щодо пошуку пам'яток, вивчення чи увічнення історичних подій, які залишалися свідченнями боротьби українського народу за незалежність.

[117] Держархів Волинської обл. Ф. Р. 3146. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–2.

Особливо вороже ставлення влада демонструвала до пам'яток сакрального мистецтва. Чимало з них постраждало унаслідок антицерковної кампанії кінця 1950-х – першої половини 1960-х рр. Тоді й у наступні десятиліття сплюндрованими та знищеними виявилися сотні культових споруд – об'єкти української православної спадщини, римо-католицькі храми, будівлі протестантських громад тощо. Так, під час антицерковної кампанії на Волині закрито храми в селах Боровне Камінь-Каширського району, Берестяни Ківерцівського району, Велика Яблунька і Кукли Маневицького району й ін., значна частка яких згодом виявилася зруйнованою.

За офіційними даними, на початок лютого 1963 р. у Волинській області налічувалося 168 недіючих церков і молитовних будинків православної конфесії. 117 із них не використовували загалом, сім було переобладнано під соціальні потреби, 44 – під склади[118]. Тому в 1960-х – на початку 1980-х рр. для порятунку рухомого церковного начиння, насамперед ікон, інших цінних творів сакрального мистецтва, Волинський краєзнавчий музей провів пошукові експедиції. Завдяки цьому тільки упродовж 1981–1982 рр. музей взяв на облік 685 церковних пам'яток; близько 1100 пам'яток поповнило його фонди[119].

Культурні процеси у Волинській області впродовж другої половини 1940-х – 1980-х рр. здійснювалися в умовах жорсткої партійно-ідеологічної регламентації. Об'єктами контролю з боку влади, а нерідко й цілеспрямованих нападок, обвинувачень в ідеологічних упущеннях, відступах від політичної лінії партії ставали волинські письменники, художники, композитори, інші представники творчої інтеліґенції. Важливу роль у нагляді за дотриманням комуністичних канонів у їхній творчості, ідеологічному вихованні населення відводили засобам масової інформації. Великі зусилля було спрямовано на боротьбу з релігійними культами й традиційними національними обрядами. Вона супроводжувалася не лише утисками конфесійних спільнот, а й запровадженням нових громадянських свят й обрядів – «зорин», «народин», «ушанування ветеранів» тощо.

Спрямованість процесів національно-культурного відродження. Наприкінці 1970-х – на початку 1980-х рр. в Українській РСР означилася небезпечна тенденція посиленої русифікації, яка не обминула й Волинську область. Зокрема, одним із її виявів у культурному житті Волині стало те, що 1982 р. з нагоди 60-річчя утворення СРСР готель «Лучеськ» отримав назву «Росія», кінотеатр «Промінь» – «Москва» (попередні назви цим об'єктам повернуто 1990 р.).

Відхід від жорстких рамок комуністичних ідеологічних схем і стереотипів, припинення русифікації, початок поступу до відродження національної культури й духовності у Волинській області припав на останню третину 1980-х – початок 1990-х рр. Важливим кроком тут стала поява з ініціативи політично активної частини інтелігенції неформальних груп, у середовищі яких обговорювалися актуальні питання минулого України, її культурного життя. Так, 9–11 червня 1989 р. неформальна група шанувальників української пісні, яку очолив журналіст Василь Ворон, у тісній

[118] Антонюк Я.М. Трагедія руйнації храмів. Волинська область. XX століття : історико-краєзнавчий довідник. Луцьк : Надстир'я, 2014. С. 14.

[119] Західне Полісся: історія та культура. С. 548–549.

співпраці з Волинським товариством Лева провела у Луцьку перший Всеукраїнський фестиваль української співаної поезії «Оберіг-89». Головна його особливість полягала в тому, що учасники виконували власні твори без цензури та втручання партійних комітетів. Фестиваль сприяв подальшому відродженню усієї культурно-мистецької сфери області, відіграв вагому роль у пробудженні національної свідомості волинян[120].

Упродовж означеного періоду освітяни, творча інтелігенція, студентська й учнівська молодь області взяли участь у вшануванні річниць низки подій, про які раніше літераторам, журналістам, науковцям забороняли писати або вимагали висвітлювати їх спотворено. Так, у січні 1990 р. в Луцьку відбулися вечори пам'яті поета Василя Стуса, загиблих під Крутами у січні 1918 р. вояків студентського куреня; у жовтні того ж року – літературно-мистецький вечір, присвячений 300-річчю від дня народження останнього кошового отамана Запорізької Січі Петра Калнишевського[121]. Культурна спільнота Волині схвально поставилася до розпочатої 1990 р. колективами музично-драматичного театру імені Т.Г. Шевченка та театру ляльок роботи щодо повернення на сцену заборонених імен і подій історичного минулого, традицій українського народу. Зокрема, колектив музично-драматичного театру вперше запропонував глядачам заборонені в радянський час п'єси «Бояриня» Лесі Українки та «Чорна рада» Пантелеймона Куліша[122].

1991 р. волинська інтелігенція взяла активну участь у широкомасштабному святкуванні славетних дат, якими стали 120-та річниця від дня народження Лесі Українки та 340-ва річниця битви під Берестечком. Із нагоди ювілею безсмертній доньці українського народу в м. Ковель урочисто відкрито пам'ятник, а на полі Берестецької битви – меморіал загиблим у ній українським козакам і селянам[123] (рис. 322).

У контексті цих й інших суспільно-культурних подій вагомого значення набули ініційовані творчою інтелігенцією області заходи щодо пошанування імен відомих українських діячів культури та науки, зокрема тих, життя й діяльність яких виявилися пов'язаними з Волинню. Ще на початку 1988 р. з'явилася ініціатива щодо спорудження в обласному центрі пам'ятника Великому Кобзареві[124]. Потрібні кошти були швидко зібрані, однак партійно-радянське керівництво Волині намагалося не допустити встановлення пам'ятника. У відповідь волиняни з ініціативи Волинської регіональної організації Народного руху України 9 березня 1990 р. встановили й освятили в одному зі скверів Луцька пам'ятний знак на місці, де передбачалося спорудити пам'ятник. Задум щодо зведення пам'ятника Тарасові Шевченку в Луцьку був утілений лише після здобуття Україною незалежності.

Іншим проявом ініціативи щодо пошанування визначних постатей національної історії та культури стало рішення виконавчого комітету Луцької міської ради від 25 січня 1990 р. про встановлення меморіальних дощок Олені Пчілці, Пантелеймонові Кулішу, Іванові Вишенському, Йовові Кондзелевичу, Павлові Тутковському,

[120] Бортніков В.І., Надольський Й.Е., Денисюк В.Т. та ін. Волинь на зламі століть... С. 379, 386.

[121] Там само. С. 32.

[122] Західне Полісся: історія та культура. С. 571.

[123] Бортніков В.І., Надольський Й.Е., Денисюк В.Т. та ін. Волинь на зламі століть... С. 34–35, 37.

[124] Онуфрійчук М. У фонд пам'ятника Шевченку. *Радянська Волинь*. 1989. 21 січ.

Модестові Левицькому[125]. Однак утілення у життя цього рішення перейшло головно до спадку незалежної України.

Рис. 322. Бронзовий монумент на полі Берестецької битви загиблим українським козакам і селянам

Джерело: фото з архіву В. Бортнікова

Національне і духовне відродження Волині ознаменовано також перейменуванням вулиць і майданів населених пунктів області. Замість імен і символів радянської епохи почали повертатися історично сформовані назви, вулиці отримували імена діячів української науки та культури, які стали жертвами комуністичної тоталітарної системи. Зокрема, з карти Луцька зникли такі назви, як-от: майдан імені Ленінського комсомолу, 50 років СРСР, 50 років Жовтня, вулиці Енгельса, Димитрова, Радянська, Пугачова, Лібкнехта, Крупської, Зорге, Герцена й ін. Натомість з'явилися вулиці Лесі Українки, Драгоманова, Василя Стуса, Дубенська, Потебні, Рівненська, Теремнівська, Караїмська, Братковського, Йова Кондзелевича тощо.

[125] Бортніков В.І., Пархом'юк А.І. Нариси історії органів державної влади... С. 153.

Складником культурних процесів на Волині впродовж останньої третини 1980-х – початку 1990-х рр. стало також релігійно-церковне відродження. 1988 р. в області після багатолітніх заборон була зареєстрована релігійна громада с. Рудники Маневицького району, яка належала до Російської православної церкви (згодом – Української православної церкви Московської патріархії). Наприкінці 1991 р. в області налічувалося вже 415 таких громад. Суттєво повільнішими темпами проходило відродження Української автокефальної православної церкви, яка наприкінці 1991 р. об'єднувала лише 14 громад. На початку квітня 1991 р. – після передачі римо-католикам луцького костелу св. Петра і Павла – розпочалися богослужіння вірних цієї конфесії. Відбулося й стрімке відродження протестантських громад, чисельність яких в області наприкінці 1991 р. зросла до 134[126].

Отже, культурні процеси у Волинській області другої половини 1940-х – початку 1990-х рр. характеризувалися кількісними та якісними змінами. Перехід від «радянізації» та русифікації до відродження української національної культури і духовності, об'єктивного змалювання минулого України відбувся наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. Стрімке пробудження національної свідомості волинян у цей період стало можливим унаслідок патріотичної позиції й діяльності політично активної частини волинської інтелігенції.

[126] Бортніков В.І., Надольський Й.Е., Денисюк В.Т. та ін. Волинь на зламі століть... С. 440.

РОЗДІЛ 11
В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ (1991–2022 рр.)

11.1. Суспільно-політичні процеси

Демонтаж радянської системи. Перші кроки на шляху українського державотворення (1991–1994 рр.). Проголошення незалежності України, з одного боку, знаменувало завершення тривалого періоду боротьби українського народу за власне самовизначення і свободу, з іншого – відкрило широкі можливості для розбудови національної держави з урахуванням історичної та культурної самобутності її регіонів.

Волинь ступила на шлях складних системних перетворень, які характеризувалися реформуванням форм власності, становленням ринку, утвердженням принципово нових суспільно-політичних відносин. Для волинян уже наступний день після проголошення незалежності – 25 серпня 1991 р. – був багатим на політичні події, які набували символічного змісту. Це, зокрема, руйнування в Луцьку пам'ятника Леніну, а також підняття над приміщенням Волинської обласної ради національного синьо-жовтого прапора (рис. 323, 324).

Рис. 323. Під час руйнування пам'ятника Леніну в Луцьку 25.08.1991 р.
Джерело: фото В. Чухрая

Рис. 324. Залишки пам'ятника вождеві в Луцьку

Джерело: фото А. Юхтовського

На виконання Постанови Верховної Ради України від 24.08.1991 р. «Про департизацію органів прокуратури, МВС, КДБ, органів державного управління Республіки Україна» виконавчим комітетом обласної ради ухвалено рішення про припинення у державних установах, управлінні внутрішніх справ, управлінні КДБ по Волинській області тощо діяльності політичних партій і громадсько-політичних організацій. Члени виконкомів місцевих рад писали заяви про припинення членства в КПРС. Зокрема, Луцька міська рада своїм рішенням зобов'язала дирекції та ректорати закладів освіти до 1 вересня 1991 р. забезпечити винесення з усіх кабінетів шкіл й установ бюстів і портретів Леніна. Наприкінці серпня 1991 р. на сесіях обласної, міських і районних рад ухвалено історичні рішення про зняття з приміщень рад символів радянської епохи – Герба та прапора УРСР. 1 вересня демонтовано пам'ятник Леніну в м. Горохові.

11 вересня Волинська обласна рада ухвалила рішення про передання приміщення колишнього обкому КПУ під головний корпус майбутнього Волинського університету, що знайшло підтримку громадськості. Утім, група місцевих депутатів, які не погоджувалися з таким рішенням, прагнули забрати це приміщення під адміністративний корпус Луцької міської ради. Однак завдяки протестам громади міста

й пікетуванню приміщення обкому партії студентами і викладачами 12 вересня 1991 р. вдалося добитися справедливого розв'язання цього питання, і приміщення обкому партії перейшло до пединституту[1] (рис. 325).

Рис. 325. Під час пікетування обкому КПУ.
Четвертий ліворуч – один із лідерів опозиції Геннадій Кожевніков

Джерело: фото М. Мельничука

Нова історична доба, яка розпочалася з отриманням незалежності, потребувала об'єктивного вивчення історії, з'ясування її «білих плям», викриття злочинів тоталітарного режиму, встановлення історичної справедливості тощо. Було продовжено процес реабілітації жертв політичних репресій, який розпочався ще наприкінці 1980-х рр., у часи «перебудови». У вересні 1991 р. відповідно до Закону України від 17.04.1991 р. «Про реабілітацію жертв політичних репресій в Україні» рішенням Волинської обласної ради утворено комісію з питань поновлення прав реабілітованих. Уже у грудні відбулося перше вручення посвідчень реабілітованим волинянам. А у грудні 1992 р. за розпорядженням представника Президента України «Про підготовку та випуск серій книг "Реабілітовані історією"» створено обласну редакційну колегію у такому складі: Василь Ворон (голова), Анатолій Деменков (заступник), Микола Кучерепа (секретар і керівник редакційно-видавничої групи).

Проголошення незалежності України потребувало юридичного закріплення, що й відбулося під час Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р. Волиняни

[1] Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець XX – початок XXI століття) : колективна монографія / В.І. Бортніков, Н.Н. Коцан, Н.В. Павліха та ін. ; за заг. ред. В.І. Бортнікова. Луцьк : Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. С. 125.

підтвердили Акт проголошення незалежності, віддавши на його підтримку 96,32 % голосів[2]. Одночасно з референдумом відбулися перші в історії країни вибори глави держави. Президентом України вже у першому турі обрано Леоніда Кравчука, який по країні загалом набрав 61,6 % голосів (рис. 326). На Волині більшість виборців проголосували за Леоніда Кравчука (51,7 %), за його головного опонента – В'ячеслава Чорновола віддали свої голоси 31,4 % громадян[3].

Рис. 326. Леонід Кравчук на Волині напередодні виборів Президента України, листопад 1991 р.

Джерело: фото М. Зінчука

Логічним кроком на шляху утвердження незалежності стало ухвалення на початку грудня 1991 р. Закону України «Про Збройні сили України». Відповідно, для легітимації вітчизняного війська в регіонах проведено процедуру приведення військових до присяги на вірність українському народу. Командири військових частин приймали від представників влади синьо-жовті прапори. На Волині ці заходи відбулися наприкінці грудня 1991-го – на початку січня 1992 рр.

Розбудова суверенної держави передбачала реалізацію принципів територіальної цілісності та забезпечення охорони державних кордонів. 20 жовтня 1992 р. згідно з наказом голови Державного комітету у справах охорони державного кордону України сформовано Луцький загін прикордонного контролю (перший командир – полковник Аркадій Яворський). Під свою охорону загін прийняв дільницю протяжністю 901,7 км: із Республікою Польща – 228,7 км, із Республікою Білорусь – 673 км.[4]

[2] Результати голосування на Всеукраїнському референдумі. *Радянська Волинь*. 1991. 5 груд.

[3] Результати голосування на виборах Президента України. *Радянська Волинь*. 1991. 6 груд.

[4] Бортніков В.І., Надольський Й.Е., Денисюк В.Т. та ін. Волинь на зламі століть ... С. 558.

Вагома умова розбудови держави – створення ефективної моделі управління, оптимальне співвідношення повноважень центру і регіонів, демократичний поділ влад, наявність механізмів стримувань і противаг тощо. Навесні 1992 р. запроваджено інститут представників Президента України. Зазначені посадовці очолили місцеві державні адміністрації, які стали правонаступниками виконавчих комітетів рад. У Волинській області представником Президента України 20 березня 1992 р. призначено Володимира Блаженчука, який до того часу очолював обласну раду. Відповідно, призначено й представників президента в районах області. У квітні 1994 р. новим представником Президента України на Волині став Юрій Ленартович. На нього було покладено виконання обов'язків голови Волинської ОДА.

На початку 1990-х рр. у містах і районах області розпочався процес демонтажу пам'ятників та споруд-символів радянської епохи. Так, пам'ятники і бюсти Леніну демонтовано у селах Щурин, Доросині, Переспа, Рудка-Козинська, Рожище. У с. Сокіл демонтовано бюст Я. Свердлову, а в с. Уляники – К. Марксу. 7 січня 1992 р. в обласному центрі напроти ЦУМу демонтовано дошку Героїв Соціалістичної Праці (рис. 327).

Рис. 327. Демонтаж дошки Героїв Соціалістичної Праці в Луцьку
Джерело: фото М. Зінчука

У грудні 1992 р. Луцька міська рада ухвалила рішення «Про демонтаж пам'ятників, які втратили історичну цінність». Відповідно до цього рішення до 1 квітня 1993 р. підлягали демонтажу такі пам'ятники: «На честь радянських льотчиків» (літак), «На честь радянських артилеристів» (гармата), «На честь радянських танкістів» (танк). Танк, який демонтовано на проспекті Соборності, здано на металобрухт в обмін на матеріали для спорудження пам'ятника Тарасові Шевченку.

Водночас 1992 р. ознаменувався підготовкою та проведенням святкування 50-ї річниці від дня утворення УПА. Основні заходи відбулися у жовтні в обласному

центрі, а також в урочищі Вовчак Турійського району, Новому Загорові Локачинського району. До Луцька з'їхалися гості з інших міст і сіл України, а також представники діаспори. Показово, що вперше активну участь у підготовці ювілею взяла обласна влада, виділивши для цього значні кошти. Водночас Волинська обласна рада у квітні 1992 р. ухвалила рішення про звернення до Верховної Ради України щодо національно-визвольного руху в Україні упродовж 1930–1950 рр. Ішлося про його визнання законною та справедливою боротьбою за незалежність України, а УПА – воюючою стороною в Другій світовій війні. Рада просила також Кабмін України розглянути питання про зарахування до категорії інвалідів й учасників Великої Вітчизняної війни колишніх військових УПА (із наданням відповідних пільг).

Принципові зміни спостерігалися й у церковно-релігійному середовищі. Саме тоді переважно «пусткою» стояло близько 200 колишніх культових будівель, знятих із реєстрації упродовж 1950–1960-х рр., що викликало значну напруженість у стосунках органів влади з православним і католицьким середовищами[5]. Логічним кроком на шляху утвердження української національної державності стало церковне відродження, яке супроводжувалося переданням релігійним громадам культових споруд. Наприклад, у жовтні 1991 р. в Луцьку в районі Красне у користування громаді Греко-католицької церкви передано культову споруду, розташовану на території військової частини, у лютому 1992 р. – Благовіщенську церкву УАПЦ в Ковелі.

Водночас у Луцьку влітку 1992 р. діями недалекоглядних політиків спровоковано протистояння прихильників УПЦ й УПЦ Київського патріархату навколо питань власності культовими спорудами. За таких умов представник Президента України В. Блаженчук на сторінках газети «Волинь» 1 серпня 1992 р. розмістив красномовне звернення: «Будемо стриманими і мудрими», у якому лунала засторога прибічникам занадто рішучих дій.

Перебіг політичного процесу впродовж 1994–2021 рр. Кінець 1993-го – початок 1994 рр. вирізнялись активізацією політичного життя в контексті підготовки та проведення виборів до Верховної Ради України, місцевих рад, голів міських і районних рад, народних депутатів і позачергових виборів Президента України, які відбулися, відповідно, 27 березня і 26 червня 1994 р. Вибори проходили в дуже напруженій боротьбі, яка точилася між представниками прокомуністичного й національно-демократичного політичних таборів.

27 березня 1994 р. відбулися вибори до Верховної Ради України, вперше – на багатопартійній основі. У першому турі лише генерал Олександр Скипальський відразу переміг своїх опонентів; в інших округах призначено повторні вибори. 10 квітня 1994 р. на час другого туру виборів народними депутатами від Волині стали Микола Жулинський, Андрій Мостиський, Антон Бутейко, Катерина Ващук, Василь Корнелюк (рис. 328). Дещо пізніше до українського парламенту від Волині увійшли Ростислав Чап'юк, Левко Лук'яненко і Петро Германчук.

Вибори Президента України 1994 р. відбувалися у два тури. Головна боротьба точилася між Леонідом Кравчуком і Леонідом Кучмою. У другому турі перемогу здобув

[5] Бортніков В.І., Надольський Й.Е., Денисюк В.Т. та ін. Волинь на зламі століть... С. 423.

Л. Кучма, за кандидатуру якого проголосувало понад 52 % виборців, за Л. Кравчука – 45 %. Волиняни віддали свої голоси переважно за Л. Кравчука, що було типовим для західних областей України.

Рис. 328. На знімку зліва направо: А. Мостиський, В. Корнелюк, К. Ващук, О. Скипальський, М. Жулинський, А. Бутейко

Джерело: фото з архіву М. Жулинського

1995 р. зроблено черговий крок у напрямі реформування системи державного управління на місцях. На виконання Указу Президента України від 24.07.1995 р. «Про обласні, Київську та Севастопольську міські, районні у містах Києві та Севастополі державні адміністрації» ліквідовано виконавчий комітет Волинської обласної ради, а його голову Бориса Клімчука призначено головою Волинської ОДА (рис. 329). Його заступниками стали Віталій Заремба, Микола Косенко, Петро Онищук, Андрій Чумаченко, Сергій Шевчук, Станіслав Ющик.

Рис. 329. Голова Волинської ОДА Борис Клімчук

Джерело: фото із книги «Борис Клімчук: "Я син Волинської землі"». Луцьк : Надстиря, 2015. 256 с.

Улітку 1995 р. в краї відбулися події, які не мали широкого громадського резонансу, але у контексті процесів вітчизняного державотворення набували вагомого змісту: у липні перший паспорт громадянина України на Волині отримав голова обласної ради Б. Клімчук. У листопаді 1995 р. волиняни також отримали перші паспорти громадян України для виїзду за кордон. Зокрема, ще в жовтні 1991 р. ухвалено Закон «Про громадянство України». Для визначення належності до громадянства держави законом установлено т. зв. «нульовий варіант»: громадянами визнано усіх осіб, які на момент набрання чинності закону (13.11.1991 р.) проживали на її території і не заперечували набуття громадянства України. Але технічний бік справи (визначення кількості громадян України, розробка й друк паспортів нового зразка тощо) потребував багато часу.

Характер політичного процесу на Волині в другій половині 1990-х рр. визначали підготовка та проведення парламентських і президентських виборів, а також виборів депутатів до обласної, міських і районних рад й міських голів у 1998 р. За результатами парламентських виборів, народними депутатами від Волинської області в одномандатних виборчих округах стали Валерій Діброва, Катерина Ващук, Микола Мартиненко, Олександр Свирида, Сергій Шевчук. За партійними списками до Верховної Ради пройшли Станіслав Пхиденко – від КПУ та Євген Кирильчук – від виборчого блоку «За правду, за народ, за Україну!».

Після виборів Президента України 1999 р., на яких повторно обрано Л. Кучму, головою Волинської ОДА удруге призначено Б. Клімчука.

У березні 2002 р. відбулися наступні вибори до Верховної Ради України, де представництво Волині стало найбільшим за усі попередні роки – 11 депутатів. Більшість волинян зробили свій вибір на користь опозиції. Від блоку «Наша Україна» до парламенту пройшли Володимир Бондар, Андрій Бондарчук, Борис Загрева, Сергій Слабенко. Від провладного блоку «За єдину Україну» – Катерина Ващук, Ігор Єремєєв, Сергій Шевчук. Від КПУ – Адам Мартинюк і Станіслав Пхиденко. Від Блоку Юлії Тимошенко – Євген Кирильчук. Народним депутатом волиняни також обрали позапартійного Миколу Мартиненка.

Улітку 2002 р. в керівництві області відбулися зміни, які згодом суттєво вплинули на перебіг політичних подій у краї. 12 червня звільнено голову Волинської ОДА Бориса Клімчука, який користувався у населення заслуженим авторитетом. Новим головою облдержадміністрації призначено генерал-майора, начальника УМВС Рівненської області Анатолія Француза. Його заступниками стали Володимир Панчишин, Степан Родич, Галина Якимчук, Юрій Казмирук, Станіслав Ющик, Віталій Максим'як, Андрій Чумаченко. Громадськість до нового керівництва поставилася з прохолодою. Кадрова політика голови ОДА, стиль роботи, а також погіршення низки показників соціально-економічного розвитку краю викликали справедливу критику не лише з боку опозиційних партій, а й населення.

2003 р. позначено важливою політичною подією в сфері міжнародних відносин. Після отримання незалежності потреба взаєморозуміння й об'єднання зусиль для подолання тоталітарного минулого між Україною та РП набула особливого звучання. Знаковим у цьому контексті стало оприлюднення 2003 р. Спільної заяви президентів України і Польщі «Про примирення – в 60-ту річницю трагічних подій на Волині».

Глави держав від імені українського та польського народів засудили дії та злочини проти обох народів, що призвели до кривавих подій 1943–1944 рр. на Волині. На тлі російської агресії проти України особливої актуальності набуває така теза: болісний досвід має бути для нас джерелом роздумів про те, що ненависть і конфлікти між українцями та поляками використовували наші супротивники, а ми завжди на цьому втрачали.

Із нагоди 60-ї річниці українсько-польського протистояння часів Другої світової війни президенти України та РП Леонід Кучма й Александр Кваснєвський у с. Павлівка Волинської області 11 липня 2003 р. відкрили пам'ятник українсько-польського примирення з промовистою епітафією «Пам'ять. Скорбота. Єднання» (рис. 330). Напередодні цієї події оприлюднене Послання Папи Римського Іоанна Павла II до учасників урочистостей із нагоди вшанування пам'яті жертв українсько-польського конфлікту на Волині та в Галичині у 1943–1944 рр. Зокрема, у ньому запропоновано формулу «Вибачаємо та просимо вибачення», яке стало лейтмотивом наступних кроків щодо примирення двох народів[6].

Рис. 330. Пам'ятник українсько-польського примирення «Пам'ять. Скорбота. Єднання» у селі Павлівка Волинської обл.

Джерело: фото В. Лук'янчука

[6] Послання Папи Римського Іоанна Павла II до учасників урочистостей з нагоди вшанування пам'яті жертв українсько-польського конфлікту на Волині та в Галичині у 1943–1944 роках. *Воєнна історія. Документи з відзначення 60-ї річниці трагічних подій.* 2003. № 3–4. URL: http://warhistory.ukrlife.org/3_4_03_2.htm (дата звернення: 12.06.2020).

Початок 2000-х рр. знаменувався загостренням політичної боротьби у вищих ешелонах влади й активізацією опозиційних Л. Кучмі сил. Критична маса суперечностей між владою та суспільством на початку 2000-х рр. вилилася у події, які увійшли в історію як Помаранчева революція. Її підґрунтям стали зсуви в площині перерозподілу сфер впливу та власності, відповідно, й виникнення нових бізнес-угруповань, які прагнули дістатися влади. На такому тлі проходили вибори глави держави.

Тотальне використання на президентських виборах 2004 р. адміністративного ресурсу і пов'язані з ним масові фальсифікації з боку кандидата в Президенти України В. Януковича спровокували початок акцій протесту. Вже о 14 годині 22 листопада понад три тисячі волинян вийшли на Театральний майдан Луцька, аби висловити свою незгоду з результатами виборів, оголошених ЦВК, а у наметовому містечку розпочався запис волонтерів для участі в мітингах протесту в Києві[7] (рис. 331). Масові акції проходили не лише в обласному центрі, а й у більшості районів області.

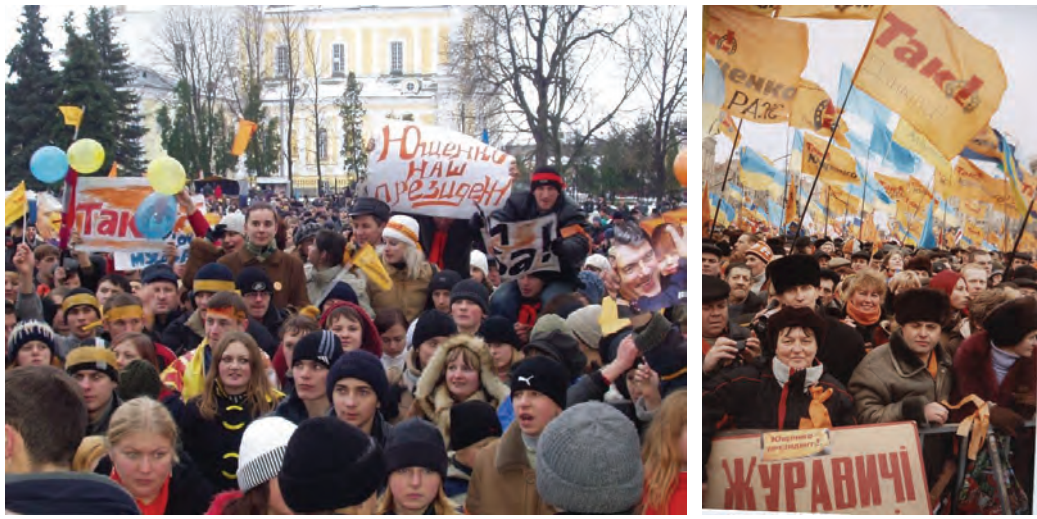

Рис. 331. Волиняни під час Помаранчевої революції

Джерело: фото С. Дубінки

23 листопада розпочалося засідання сесії Луцької міської ради. Тисячі людей вирушили під стіни міської ради, вимагаючи від депутатів ухвалення адекватного рішення щодо ситуації, що склалася. Сесія міської ради дала виважену оцінку політичній ситуації: рада констатувала, що перемогу на виборах Президента України у Луцьку здобув Віктор Ющенко, висловила недовіру ЦВК і поставила перед Верховною Радою України вимогу захистити конституційні права громадян України. Рішення ухвалили 38 із 45 депутатів міської ради. Перед народом виступив міський голова Антон Кривицький, який попросив лучан підтримати рішення депутатів.

[7] Бортніков В. Помаранчева революція на Волині: історія, факти, документи. Луцьк : Волин. обл. друк, 2005. С. 103.

Того ж дня скликано позачергову 14-ту сесію Волинської обласної ради, де висловлено недовіру ЦВК, зазначено невизнання попередніх результатів підрахунків голосів, а також запропоновано визнати Віктора Ющенка всенародно обраним Президентом України. Рішення підписав заступник голови ради Василь Струк. 25 листопада розпочала свою роботу 15-та позачергова сесія обласної ради. «Мабуть, ще ніколи в історії нашої обласної ради не було випадків, аби її сесія розпочиналася опівночі, на межі двох діб, а завершилася о пів на другу ночі», – йшлося на сторінках обласної газети[8]. Ухвалені на ній рішення були унікальними. Так, депутати 52-ма голосами із 59 висловили недовіру голові Волинської ОДА Анатолієві Французу. Також ухвалено рішення щодо втрати чинності рішення облради від 22.05.1998 р. «Про делегування окремих повноважень обласної ради обласній державній адміністрації» та прийняття облрадою повноважень органів виконавчої влади. Усю повноту виконання повноважень покладено на голову обласної ради Василя Дмитрука.

В умовах певного вакууму влади у центрі й на місцях опозицією утворено страйкові комітети та комітети національного порятунку (КНП). До обласного страйкового комітету увійшли десять активістів, до КНП (голова Володимир Бондар) – 17. Зокрема, одним із перших рішень комітету стала заборона продажу алкоголю в місцях проведення масових акцій. Для координації дій усіх політичних сил, які брали участь у масових заходах, і недопущення можливих провокацій обласним відділенням комітету також ухвалено такі важливі рішення: «1. Установити практику проведення лише тих масових акцій, стосовно яких ухвалено узгоджене рішення Комітету національного порятунку або його обласного відділення. 2. Проведення неузгоджених акцій, що можуть нанести шкоду авторитету і меті народного протесту, вважати провокацією з відповідною оцінкою їх ініціаторів»[9]. Головою КНП у Ковелі стає міський голова Ярослав Шевчук.

Під тиском масових виступів громадян і втручання світової громадськості вдалося добитися проведення повторного другого туру виборів, де переконливу перемогу отримав Віктор Ющенко. Після бурхливих подій революції відбулася ротація політичних еліт і кадрові зміни на всіх щаблях владної піраміди. 4 лютого 2005 р. Президент України підписав укази про призначення нових голів держадміністрацій. Головою Волинської ОДА призначено керівника Волинського регіонального штабу кандидата у Президенти України Віктора Ющенка, народного депутата Володимира Бондаря (рис. 332), його заступниками – Богдана Шибу, Василя Байцима, Віталія Заремби, Володимира Карпука. Керівником апарату ОДА став Віталій Максим'як.

2006 р. відбулися чергові вибори до Верховної Ради України та місцевих органів влади, які характеризувалися катастрофічним падінням рейтингів В. Ющенка та його команди. За результатами виборів, область в українському парламенті V скликання представляли шість народних депутатів від чотирьох політичних сил: від БЮТ – Петро Кравчук, Євген Кирильчук (рис. 333), Сергій Шевчук, від Блоку «Наша Україна» – Володимир Карпук, від КПУ – Адам Мартинюк, від Партії регіонів – Анатолій Горбатюк. За результатами позачергових виборів до Верховної Ради України

[8] Лис В. Обласна рада бере владу в області. *Волинь*. 2004. 27 листоп.

[9] Бортніков В. Помаранчева революція на Волині... С. 120–122.

VI скликання, 2007 р. до українського парламенту, крім Катерини Ващук, Володимира Карпука, Євгена Кирильчука, Адама Мартинюка, Сергія Шевчука, пройшли Володимир Олійник, Ігор Палиця, Микола Потапчук.

Рис. 332. Голова Волинської ОДА Володимир Бондар

Джерело: фото В. Лук'янчука

Рис. 333. Фракція «Батьківщина» під час засідання Верховної Ради України. На передньому плані перший праворуч у першому ряді – народний депутат України від Волині Євген Кирильчук

Джерело: фото з архіву Є. Кирильчука

У листопаді 2007 р. змінено керівника Волинської ОДА. Її новим головою призначено Миколу Романюка (рис. 334).

Рис. 334. Голова Волинської ОДА Микола Романюк на зустрічі з шахтарями
Джерело: фото з архіву В. Бортнікова

Чергові вибори Президента України 2010 р. проходили у сприятливих для Партії регіонів та її лідера соціально-економічних і суспільно-політичних умовах, що й визначило їхню перемогу на загальнонаціональному рівні. Головним опонентом Віктора Януковича була Юлія Тимошенко. На Волині вона перемогла у другому турі виборів, набравши 81,8 % голосів. За В. Януковича віддали свої голоси лише 14 % виборців[10].

Вибори глави держави спричинили нову розстановку політичних сил із відповідною ротацією кадрів на місцях. 26 березня 2010 р. Президент України В. Янукович призначив головою Волинської ОДА Б. Клімчука, який після дипломатичної роботи в Литві й Азербайджані утретє очолив цю державну установу. Першим заступником голови ОДА став Олександр Башкаленко (керівник регіонального штабу Партії регіонів), заступниками – Віталій Карп'юк, Олександр Курилюк, Едуард Стоєв, керівником апарату облдержадміністрації – Станіслав Ющик.

Резонансними подіями в суспільно-політичному житті країни упродовж 2010–2011 рр. стало підписання т. зв. «харківських угод», призначення на посаду міністра освіти Дмитра Табачника, проти якого виступала патріотично налаштована громадськість, епопея з ухваленням Податкового кодексу України, що супроводжувалася масовими страйками, засудження лідерів опозиції – Юлії Тимошенко та Юрія Луценка. Саме ці дії влади викликали бурхливу реакцію населення й спричинили виступи політичних сил із використанням різноманітних форм протесту.

У контексті сьогодення особливої політичної ваги набуває рішення Волинської обласної ради, спрямоване проти угод між урядами України та РФ, відповідно до яких термін перебування Чорноморського флоту на території України продовжувався до 2042 р. На засіданні ради у квітні 2010 р. на знак протесту 42 депутати із 80 через

[10] Вибори Президента України 2010 року : інформаційно-аналітичне видання / редкол.: В.М. Шаповал. Київ : Фенікс, 2010. С. 458, 566.

поіменне голосування ухвалили відповідне звернення до Президента України, Кабміну, Верховної Ради України, де, зокрема, наголошено, що «національна безпека, територіальна цілісність нашої держави не є предметом комерційного торгу»[11].

Чергові вибори до українського парламенту відбулися у жовтні 2012 р. Їх переможцями в одномандатних округах на Волині стали: Євген Мельник, Сергій Мартиняк, Степан Івахів, Ігор Палиця, Ігор Єремеєв. За партійними списками до Верховної Ради України пройшли: Анатолій Вітів і Валерій Черняков – від ВО «Свобода», Катерина Ващук і Григорій Смітюх – від Партії регіонів, Юрій Савчук – від УДАРу, Адам Мартинюк – від КПУ.

Новий сплеск політичної активності суспільства відбувся наприкінці 2013-го – на початку 2014 рр. у часи Революції гідності. У Луцьку Євромайдан виник 22 листопада разом із відзначенням дев'ятої річниці Помаранчевої революції. Однак масовий рух спротиву фактично розпочався після побиття студентів на майдані Незалежності у Києві співробітниками підрозділів «Беркут» у ніч на 30 листопада 2013 р. 2 грудня організатори луцького Євромайдану оголосили про загальноміський страйк під гаслом «Повстань, Луцьк! Захистимо європейський вибір». 14 січня 2014 р. утворено обласний осередок Всеукраїнського об'єднання «Майдан». Майже одночасно виник Автомайдан, свого роду мобільний підрозділ Євромайдану.

Помітною акцією автомайданівців стало недопущення виїзду батальйону внутрішніх військ із Луцька до Києва на допомогу силовикам 22 січня 2014 р. із наступним тривалим блокуванням їх казарм. Водночас у соціальних мережах розпочалася кампанія, спрямована на бойкот торгових марок, що належали депутатам Партії регіонів. Так жителі області висловили свій протест проти депутатів-регіоналів, які підтримували дії зрадницької влади.

Після загибелі перших учасників Євромайдану в Києві у січні 2014 р. відбулося загострення політичного напруження на Волині. 24-го січня масові мітинги пройшли на Театральному та Київському майданах; відбулося перекриття руху на центральній автомагістралі Луцька – проспекті Волі й блокування Волинської ОДА. Учасники мітингів засуджували дії влади та вимагали відставки обласного керівництва. Протестувальники вигукували гасла: «Луцьк, вставай!», «Банду геть!». Аби не допустити силового протистояння голова Волинської обласної державної адміністрації Борис Клімчук і голова Волинської обласної ради Володимир Войтович написали заяви про відставку[12].

Кроком у напрямі делегітимації режиму Януковича стало утворення у вищому законодавчому органі країни та представницьких органах влади на місцях народних рад. 22 січня у Києві на установчих зборах опозиції затверджено Декларацію про проголошення Народної ради України. До складу Волинської обласної народної ради, яку створено 25 січня 2014 р., увійшли 35 опозиційних депутатів Волинської обласної ради. Головою виконкому новоствореної народної ради обрано Євгена Мельника (ВО «Свобода»). Причому народна рада створювалася не замість Волинської обласної ради, а водночас із нею. Одним із знакових заходів Волинської обласної народної ради

[11] Наумук С. Обласна рада засудила харківські угоди. *Волинь-нова.* 2010. 29 квіт.

[12] Гарбарчук К. Борис Клімчук погодився піти… *Волинь-нова*. 2014. 25 січ.

стала ухвала від 9 лютого 2014 р. щодо ініціювання заборони символіки та діяльності Партії регіонів і КПУ на території області[13].

Умовою забезпечення порядку, реалізації прав і свобод громадян, захисту від провокацій із боку правлячого режиму й, у ширшому сенсі, надбань Революції гідності, стала організація загонів самооборони Майдану.

Апофеозом протистояння влади й опозиції на Волині стало 19 лютого – день масової загибелі євромайданівців у Києві. Колона демонстрантів рушила до приміщення Волинської ОДА, а згодом – до обласного управління МВС, яке було закидано бруківкою і захоплено. Окремі учасники акції протесту брутально поводилися з новопризначеним 5 лютого головою Волинської ОДА О. Башкаленком, вимагаючи від нього заяви про відставку, але марно. Уночі в Луцьку протестувальники розгромили офіси Партії регіонів і КПУ та пікетували міський відділ міліції, де обійшлося без зіткнень і силових дій із обох боків (рис. 335).

Відлунням протестних настроїв у цей період стало нищення пам'ятників Леніну. Поштовхом до цього стало руйнування 8 лютого 2014 р. пам'ятника вождеві в Києві. На Волині останні пам'ятники Леніну зруйновано 21 лютого у райцентрі Маневичі та Нововолинську (на території шахти № 9), а 21 лютого – у с. Велика Глуша Любешівського району.

На завершальному етапі революції точилася прихована боротьба за владу між різними політичними силами й угрупуваннями. Особливою активністю вирізнялися окремі члени «Правого сектора», які самочинно втручались у процес формування органів місцевого самоврядування. Актом демонстрації сили став їхній «візит» у масках 20 лютого 2014 р. на засідання обласної ради, де планувалося обрання нового керівництва. Ця акція з погляду боротьби зі старою владою практичного сенсу не мала, оскільки на її засіданні були присутні переважно опозиційні депутати[14]. Аналогічну акцію здійснено і на засіданні Ковельської районної ради 25 лютого. Зазначені дії місцеві депутати розцінили як «грубе втручання у процес місцевого самоврядування»[15]. За таких умов 2 березня 2014 р. головою Волинської ОДА призначено поміркованого політика, секретаря Луцької міської ради Григорія Пустовіта (ВО «Батьківщина»).

Українці загалом і волиняни зокрема заплатили високу ціну за своє прагнення бути європейською нацією. До пантеону героїв Небесної сотні увійшли волиняни Олександр Бадера, Сергій Байдовський, Едуард Гриневич, Василь Мойсей, Юрій Сидорчук, Іван Тарасюк, Віктор Хом'як, пам'ять про яких унаочнюється у поминальних заходах, пам'ятниках, меморіальних табличках, спогадах тощо.

25 травня 2014 р. на тлі наслідків Революції гідності та російської військової агресії відбулися позачергові вибори Президента України, які пройшли в один тур. На Волині за Петра Порошенка проголосувало 52,51% виборців. 24 липня 2014 р. новим главою Волинської ОДА призначено Володимира Гунчика, заступника президента корпорації «Богдан», в. о. директора ДП «Автоскладальний завод № 1» ПАТ «Автомобільна компанія «Богдан Моторс» (рис. 336).

[13] Народна рада вимагає заборони ПР та КПУ. *Волинь-нова.* 2014. 11 лют.

[14] На Волині обласну раду очолили опозиціонери. *Волинь-нова.* 2014. 22 лют.

[15] Гаврилюк Я. Люстрація дійшла до Ковельщини. *Волинь-нова.* 2014. 27 лют.

Рис. 335. Під час Революції гідності в Луцьку

Джерело: фото В. Лук'янчука

Рис. 336. Голова Волинської ОДА Володимир Гунчик

Джерело: з приватної колекції

Позачергові парламентські вибори відбулися 26 жовтня 2014 р. За результатами виборів, мандат народного депутата у мажоритарних округах отримали Ігор Гузь, Сергій Мартиняк, Степан Івахів, Ігор Лапін й Ігор Єремеєв. Від «Народного фронту» до парламенту пройшов Юрій Савчук.

Військова агресія РФ на Сході України й анексія Криму позначилися на спрямованості суспільно-політичного життя на Волині. Тема війни стала однією із провідних у політичному дискурсі різних політичних сил: почали виникати нові громадські організації й ініціативи, набув поширення масовий волонтерський рух. 18 липня 2014 р. обласна рада ухвалила Звернення до Президента України, Верховної Ради та Кабміну щодо військово-політичної ситуації з вимогою негайного прийняття рішення про введення воєнного стану; 13 березня 2015 р. – чергове звернення, адресоване вже світовим міжнародним організаціям і парламентам світу, про визнання Російської Федерації державою-агресором.

23 березня 2018 р. під час візиту на Волинь П. Порошенка представлено нового голову ОДА – генерал-полковника МВС Олександра Савченка. Однією з причин такого призначення стала потреба наведення ладу в галузі нелегального видобутку бурштину, що супроводжувалося погіршенням криміногенної ситуації в регіоні. «В області має бути порядок із бурштином. Хто захоче бавитись – дістане по руках. Доходи від бурштину мають йти, в тому числі, у місцеві бюджети», – зазначив глава держави на представленні нового очільника ОДА[16].

У вересні 2018 р. в суспільно-політичному житті лучан сталася інша важлива подія: 204-та Севастопольська бригада тактичної авіації імені Олександра Покришкіна, яка після анексії Криму базувалася в Миколаївській області, прибула на місце постійної дислокації в Луцьк (рис. 337).

Наступні президентські вибори 2019 р. проходили в умовах складної політичної, економічної та безпекової ситуації, гібридної війни з РФ. Перший тур виборів, що відбувся 31 березня, переможця на виявив. 21 квітня 2019 р. в другому турі переконливу

[16] Олександр Савченко – новий голова Волинської ОДА. *Луцький замок.* 2018. 29 берез.

перемогу над Петром Порошенком отримав Володимир Зеленський, якого підтримали 63,42 % волинян[17].

Рис. 337. Літак Севастопольської бригади тактичної авіації

Джерело: фото прес-служби Укроборонпрому

За результатами позачергових виборів до Верховної Ради України IX скликання, що відбулися 21 липня 2019 р., народними депутатами від Волині у мажоритарних округах стали Ігор Гузь, В'ячеслав Рубльов, Степан Івахів, Ігор Палиця, Ірина Констанкевич. За партійними списками «Слуги народів» до складу Ради увійшов Валерій Стернійчук, що родом із Луцька й офіційно тут проживає.

28 жовтня 2019 р. Кабмін України погодив на посаду голови Волинської ОДА Юрія Погуляйка, посадовця з Луганська, який певний час працював заступником голови Луганської обласної державної адміністрації (рис. 338). Указом Президента України від 2 грудня 2019 р. цього держслужбовця призначено головою Волинської ОДА.

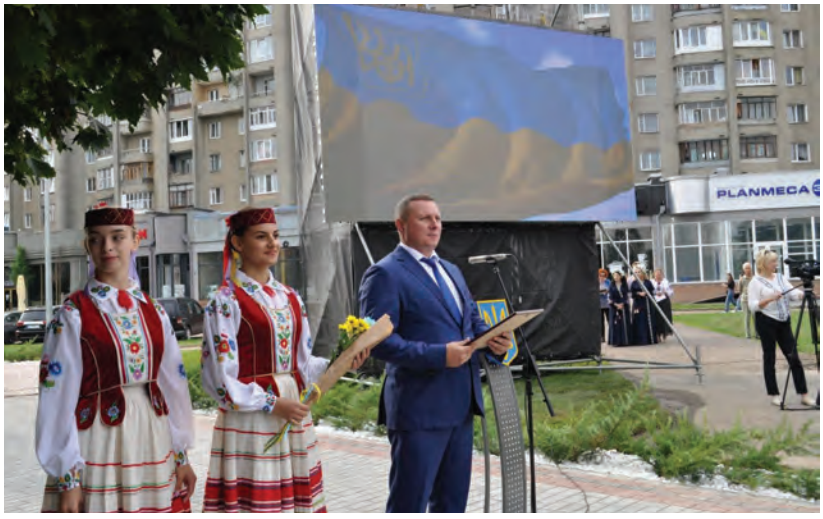

Рис. 338. Голова Волинської ОДА Юрій Погуляйко під час святкування Дня Державного прапора України в Луцьку

Джерело: фото В. Лук'янчука

[17] Вибори Президента України 2019 р. *Центральна виборча комісія.* URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vp2019/wp300pt001f01=720.html (дата звернення: 08.08.2021).

Важливою політичною подією, що мала далекосяжні позитивні наслідки, стало схвалення урядом 1 квітня 2014 р. Концепції реформування місцевого самоврядування та організації територіальної влади в Україні. 25 жовтня 2015 р. в новостворених об'єднаних територіальних громадах відбулися перші вибори депутатів сільських, селищних, міських рад і відповідних сільських, селищних, міських голів.

Упродовж 2020–2021 рр. тривала реформа адміністративно-територіального устрою. У Волинській області замість 16 районів утворено чотири: Володимир-Волинський, Камінь-Каширський, Ковельський і Луцький. Колишні 16 районних державних адміністрацій приєднали до новостворених чотирьох райдержадміністрацій, розташованих в адміністративних центрах новоутворених районів.

Отже, перебіг політичного процесу на Волині засвідчив активну участь громадян у процесах національного державотворення, формуванні управлінських структур, інститутів громадянського суспільства, здійсненні демократичних реформ, які відбуваються в умовах суперечливої дійсності та зовнішньої агресії РФ.

11.2. Політичні партії та вибори

Із проголошенням незалежності розпочався активний процес формування нових політичних інститутів, утвердження принципів демократії та політичного плюралізму, формування системи представницьких органів влади, створення дієвих об'єднань громадянського суспільства. Поряд із утворенням політичних партій ішов процес їх інтеграції у владні структури, де ключову роль відігравали вибори до вищого законодавчого органу України й місцевих представницьких органів влади.

Початок партійно-політичної структуризації українського суспільства пов'язаний із появою одного з масових демократичних суспільно-політичних об'єднань, яке створено наприкінці 1980-х рр. на хвилі перебудови – Народного руху України за перебудову. Саме з лав Руху вийшли майбутні керівники партій національно-демократичного спрямування. Установчі збори обласного осередку першої у Волинській області альтернативній КПРС партії – Української республіканської партії (УРП) відбулися в травні 1990 р. Її членами стали активісти Української Гельсінської спілки та НРУ. У другій половині серпня 1990 р. відбулася установча конференція Волинської крайової організації Української народно-демократичної партії (УНДП). На початку жовтня того ж року створено Волинську обласну організацію Демократичної партії України (ДемПУ)[18]. Характерно, що усі три організації, які виникли 1990 р., належали до ідеологічного спектру правих партій національно-демократичного спрямування.

Партії лівого спрямування почали виникати лише після невдалої спроби державного заколоту в серпні 1991 р. і заборони діяльності КПУ. У грудні 1991 р. створено обласну організацію Селянської партії України (СелПУ). У жовтні 1992 р. – обласну організацію Соціалістичної партії України (СПУ)[19]. Зокрема, особливістю тогочасного партійного будівництва в Україні стала відсутність упродовж 1990-х рр. закону

[18] Волинь: 90-і роки XX століття. Ілюстрований літопис політичних подій / керівник авт. кол. В.І. Бортніков. Луцьк : РВВ ВДУ ім. Лесі Українки, 1998. С. 10, 12, 13.

[19] Там само. С. 37, 47.

про політичні партії. Їх створення та правові засади діяльності визначав Закон України «Про об'єднання громадян» від 16 червня 1992 р.

Хід політичної структуризації на місцях відображав процеси, генеровані у Києві, де почалося кардинальне перегрупування сил. У січні 1992 р. на сесії Верховної Ради Президент України Леонід Кравчук проголосив курс на консолідацію всіх політичних сил республіки з метою прискорення процесів державотворення, що фактично призвело до розколу опозиції. Для сприяння розбудові держави частина партій, що входили до НРУ (насамперед республіканці та демократи), утворили Конгрес національно-демократичних сил (КНДС) на підтримку президента. Проте більша частина Народного руху на чолі з В. Чорноволом перейшли у конструктивну опозицію з власним баченням перспектив розвитку Української держави. Логічним наслідком протиріч, які виникли в лавах опозиції, став розкол НРУ і виникнення паралельного громадсько-політичного об'єднання – Всенародного руху України (ВРУ). На Волині обласний осередок ВРУ виник у серпні 1993 р.[20] Цей розкол фактично призвів до втрати політичної ваги НРУ, колись потужної сили національно-демократичного спрямування. Зокрема, Народний Рух України як політичну партію зареєстровано 1993 р.

На початок 1994 р. структура партійних організацій на Волині мала яскраво виражений поляризований вигляд, де на лівому боці зосереджено партійні осередки КПУ, Селянської партії України (СелПУ), СПУ, на правому – НРУ, УРП, ДемПУ, КНДС, КУН (Конгрес українських націоналістів).

Партійна структуризація на Волині, як і в Україні загалом, напряму пов'язана з їх активною участю в політичному житті й, відповідно, виборами до центральних і місцевих органів влади. На місцевих виборах 1994 р. прямим волевиявленням громадян головою обласної ради вдруге (після 1990 р.) обрано Бориса Клімчука. Головами міських рад міст обласного підпорядкування (Луцька, Ковеля, Нововолинська і Володимира-Волинського) обрано, відповідно, Антона Кривицького (рис. 339), Анатолія Семенюка (рис. 340), Павла Присяжного (НРУ), Павла Мамедова (УРП) (рис. 341).

Рис. 339. Голова Луцької міської ради Антон Кривицький

Джерело: https://www.google.com.ua/search

[20] Там само. С. 55.

Рис. 340. Голова Ковельської міської ради Анатолій Семенюк

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Рис. 341. Голова Володимир-Волинської міської ради Павло Мамедов

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Місцеві вибори 1994 р. засвідчили слабкість молодих політичних партій. Через це електоральну підтримку тут переважно отримали позапартійні кандидати. Під час місцевих виборів до Волинської обласної ради II скликання (1994–1998 рр.) лише п'ять політичних партій (ДемПУ, УРП, НРУ, КПУ, СелПУ) мали своїх представників в обласній раді, а 2/3 обранців (43 депутати) були позапартійними. Симпатії електорату за ідеологічним спрямуванням між представниками правих і лівих сил поділилися майже порівну.

Якщо початок 1990-х рр. позначено процесом виникнення правих і лівих партій, що уособлювало боротьбу національно-демократичних і прокомуністичних сил, то на початку другої половини 1990-х рр. на Волині розпочався процес утворення партій центристського спрямування, які сповідували принцип прагматизму. Першою такою партією в області стала Ліберальна партія України (ЛПУ). Її регіональний осередок створено навесні 1995 р. У червні 1996 р. утворено Волинську обласну організацію

Народно-демократичної партії (НДП). У жовтні 1996 р. зареєстровано обласну організацію Християнсько-демократичної партії України (ХДПУ).

Загалом ідеологічний спектр партійного представництва в Україні другої половини 1990-х рр. визначався зсуненням центру його ваги у бік центру. Знаковим у цьому контексті на Волині став 1997 р., коли започаткували свою діяльність обласні осередки Аграрної партії України (АПУ), Всеукраїнського об'єднання «Громада», Партії національно-економічного розвитку України (ПНЕРУ), Республіканської християнської партії (РХП), Української партії справедливості (УПС), Народної партії, Соціал-демократичної партії України об'єднаної (СДПУ(о)), партії «Реформи і порядок», Партії зелених України (ПЗУ). Отже, із новостворених обласних організацій лише РХП можна зарахувати до правого крила ідеологічного спектру українського політикуму.

Характер політичного процесу в другій половині 1990-х рр. визначали парламентські та президентські вибори 1998 і 1999 рр. Суттєвий імпульс партійному будівництву надало ухвалення виборчого законодавства, яке передбачало змішані вибори до українського парламенту: і в мажоритарних округах, і за партійними списками. 1997 р. в Україні починається процес стрімкого зростання чисельності політичних партій, що більш ніж удвічі перевищував показники попередніх років. Останнє засвідчувало загальноукраїнську тенденцію – виникнення численних політичних партій і їх технологічних проєктів напередодні чергових виборів. 1997 р. на Волині діяло вже 73 місцеві осередки політичних партій[21].

1998 р. одночасно із парламентськими відбувалися вибори депутатів до обласної, міських і районних рад, а також міських голів, які проводилися за новою системою виборів депутатів районної й обласної рад – мажоритарною відносної більшості по багатомандатних виборчих округах, межі яких збігалися, відповідно, з межами районів і міст обласного значення.

1998 р. на виборах до Волинської обласної ради III скликання (1998–2002 рр.), яка складалася вже не з 60-ти, а з 80 депутатів, обрано представників таких партій: АПУ (12), НДП (3), СелПУ (3), УПС (2), НРУ (2), КПУ (2), УРП (1), ДемПУ, ВО «Громада» (1) (усього 26 депутатів). Інші – позапартійні. Голосування в різних регіонах підтвердило, що процес формування загальнонаціональних партій, які б мали достатню підтримку в усіх регіонах України, ще не завершився, оскільки більшість депутатів тоді залишалися позапартійними[22].

Головою Волинської обласної ради депутати обрали члена Аграрної партії України Василя Дмитрука (рис. 342), який змінив на цій посаді Бориса Клімчука. Міськими головами Луцька, Ковеля, Володимира-Волинського та Нововолинська обрано, відповідно, Антона Кривицького, Володимира Бойка (рис. 343), Петра Саганюка (рис. 344) й Віктора Сапожнікова. Серед них лише А. Кривицький балотувався від СДПУ(о), інші йшли на вибори як позапартійні.

Після парламентських і президентських виборів в Україні тривав процес політичної структуризації, де ідеологічний чинник уже не відігравав вирішальної ролі. Характерно, що продовжували зростати не лише кількість політичний партій, а й темпи

[21] Дані Головного управління статистики у Волинській області. Запит від 06.08.2021. № 08/01/2021.

[22] Волинь в умовах демократичної трансформації... С. 142.

такого зростання. Зазначений процес партійного структурування відбувався і на Волині. Так, якщо 1998 р. в Головному територіальному управлінні юстиції у Волинській області зареєстровано два обласні осередки партій, то у 1999-му і 2000 рр. – по сім, у 2001 р. – 17.

Рис. 342. Голова Волинської обласної ради Василь Дмитрук

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Рис. 343. Міський голова Ковеля Володимир Бойко

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Рис. 344. Міський голова Володимира-Волинського Петро Саганюк
Джерело: фото з архіву В. Марчука

Новим поштовхом для розбудови партійної системи стало ухвалення у квітні 2001 р. Верховною Радою України Закону «Про політичні партії в Україні», який надав широкі можливості громадянам України для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних й інших інтересів. Ознакою політичної системи на початку 2000-х рр. стала її надлишкова фрагментація з великою кількістю суб'єктів політичних відносин. Основну їх кількість становили партії, які не мали не лише будь-якої популярності та сталого регіонального електорату, а й більш-менш відомих лідерів. Насправді загальнонаціональний вплив і вагу мали не більше як десять політичних об'єднань, а тому під час виборів 31 березня 2002 р. процес блокування набув значно більшої сили, ніж на попередніх парламентських перегонах.

Стан легітимності партійних осередків на Волині засвідчують результати виборів до Волинської обласної ради IV скликання (2002–2006 рр.). Так, до вищого представницького органу краю, чисельність якого становила 80 депутатів, 2002 р. обрано представників від 14 партій загальною кількістю 38 осіб; 42 депутати були позапартійними. За партійним представництвом: АПУ (14), НДП (10), Партія промисловців і підприємців й УНР (Український народний рух) (по два), ВО «Батьківщина», КПУ, КУН, НРУ, партії «Демократичний союз», «Жінки за майбутнє», «Реформи і порядок», «Трудова Україна», СДПУ(о), УРП (змогли делегувати до ради лише по одному депутату)[23].

Міськими головами обрано: м. Луцьк – Антона Кривицького від СДПУ(о) (рис. 339.), м. Володимир-Волинський – Петра Саганюка (рис. 344), м. Ковель – Ярослава Шевчука (від УНП) (рис. 345), м. Нововолинськ – Віктора Сапожнікова (рис. 345), які йшли на вибори як позапартійні. 10 квітня 2002 р. депутати нового складу Волинської обласної ради таємним голосуванням обрали голову та заступника вищого представницького

[23] Малиновський В.Я. Становлення і розвиток місцевого самоврядування у Волинській області (1990–2010 рр.) : монографія. Луцьк : Ініціал, 2013. С. 174–175.

органу краю. Головою Волинської обласної ради вдруге став Василь Дмитрук, його заступником – Василь Струк.

Рис. 345. Міські голови Нововолинська Віктор Сапожніков (ліворуч) та Ковеля Ярослав Шевчук

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Напередодні парламентських виборів 2006 р. відбулося по-справжньому «вибухове» зростання чисельності політичних партій і штучних партійних утворень, які лише формально можна вважати партіями. Їх помітне збільшення зумовлене ухваленням у квітні 2004 р. закону України про вибори народних депутатів, який передбачав запровадження пропорційної виборчої системи. Водночас із виборами 2006 р. до Верховної Ради відбувалися вибори до місцевих органів влади, які унаочнювали симпатії електорату до певних політичних сил.

На Волині, на відміну від південно-східних областей, симпатії виборців здебільшого віддано Блоку Юлії Тимошенко, яка засвідчила своє домінування на виборах до вищого представницького органу краю. На виборах до Волинської обласної ради V скликання (2006–2010 рр.) із 80-ти депутатських мандатів Блок Юлії Тимошенко завоював половину – 40. Уперше за історію проведення демократичних виборів одна партія (виборчий блок) спромоглася набрати в обласній раді таку велику кількість мандатів. До ради також обрано 18 депутатів від блоку партій «Наша Україна», шість – від УНБ Костенка і Плюща, п'ять – від блоку Бориса Клімчука «Рідна Волинь», по чотири – від Народного блоку Литвина та Партії регіонів, три – від СПУ[24]. Головою Волинської обласної ради депутати обрали Анатолія Грицюка (ВО «Батьківщина») (рис. 346).

Унаслідок місцевих виборів 2006 р. відбулися зміни керівників міст обласного підпорядкування. Так, міським головою лучани обрали члена ВО «Батьківщина» Богдана Шибу (рис. 347), в Ковелі переміг Сергій Кошарук (рис. 348). Натомість у Володимирі-Волинському та Нововолинську міськими головами залишилися Петро Саганюк і Віктор Сапожніков.

[24] Малиновський В.Я. Становлення і розвиток місцевого самоврядування у Волинській області (1990–2010 рр.) : монографія. Луцьк : Ініціал, 2013. С. 253.

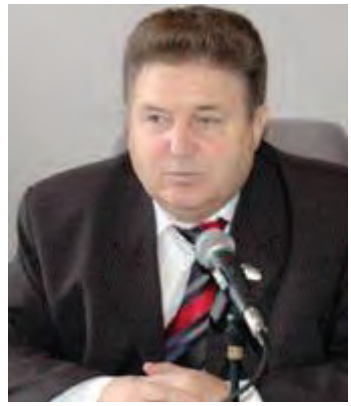

Рис. 346. Голова Волинської обласної ради Анатолій Грицюк

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Рис. 347. Міський голова Луцька Богдан Шиба

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Рис. 348. Міський голова Ковеля Сергій Кошарук

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Вибори до органів місцевого самоврядування 31 жовтня 2010 р. в Україні уперше відбувалися окремо від парламентських. Було застосовано мажоритарно-пропорційну виборчу систему щодо виборів до міських, районних й обласних рад. Половину від кількості загального складу депутатів цих рад обирали за виборчими списками від місцевих організацій політичних партій у багатомандатному виборчому окрузі, межі якого збігалися з межами області, району, міста, а іншу половину – за мажоритарною системою відносної більшості в одномандатних виборчих округах, на які поділяється територія області, району, міста. Процес обрання депутатів сільських, селищних рад і сільських, селищних, міських голів істотних змін не зазнав.

До Волинської обласної ради VI скликання (2010–2015 рр.) своїх депутатів провели: ВО «Батьківщина» (26); Партія регіонів (22); Народна партія (7); ВО «Свобода» (6); Єдиний Центр (4); «Наша Україна» (4); Фронт Змін (3); УРП «Собор» (2); АПУ; СелПУ; КПУ; «Солідарність жінок України»; «За Україну!»; «Сильна Україна» (по одному)[25]. Загалом на 80 депутатських місць до обласної ради пройшли представники 14 партій. На першій сесії Волинської обласної ради її головою було обрано Володимира Войтовича, представника Народної партії (рис. 349).

Рис. 349. Голова Волинської обласної ради Володимир Войтович

Джерело: фото В. Лук'янчука

Революційні події взимку 2014 р. призвели до зміни керівництва обласної ради. Після вимушеної відставки В. Войтовича головою Волинської обласної ради 20 лютого 2014 р. обрано Валентина Вітера (ВО «Батьківщина») (рис. 350).

Що ж до виборів міських голів, то в містах обласного значення, як і на попередніх місцевих виборах, зміни відбулися в Луцьку та Ковелі: в Луцьку міським головою обрано Миколу Романюка («Сильна Україна»), в Ковелі – Олега Кіндера (ВО «Батьківщина») (рис. 351). У Володимирі-Волинському й Нововолинську все залишилося без змін.

[25] Наход М. Місцеві вибори-2010: Волинська область. *Місцеві вибори-2010. Пульс країни* / відп. ред.: А. Когут, К. Сідаш. Київ : Лаб. законодавчих ініціатив, 2011. С. 57–65.

Рис. 350. На знімку зліва направо: заступник голови Волинської обласної ради Олександр Пирожик, голова Волинської обласної ради Валентин Вітер, народний депутат України Ігор Гузь

Джерело: фото В. Лук'янчука

Рис. 351. Міський голова Ковеля Олег Кіндер

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Активізації політичного структурування в області сприяли місцеві вибори 2015 р. Якщо 2014 р. на Волині зареєстровано 11 нових обласних партійних осередків, то 2015-го – вже 50. На кінець 2015 р. в Головному управлінні юстиції Волинської області зареєстровано понад 200 діючих партійних організацій. Пояснення тому – зміни виборчого законодавства: на виборах у 2015 р. до обласних рад кандидатів могли висувати лише місцеві осередки політичних партій. Позапартійні кандидати або самовисуванці балотуватися до обласної ради вже не могли.

Результати місцевих виборів 2015 р. засвідчили кардинальну зміну в розстановці політичних сил і вихід на політичну арену молодих політичних партій. На місцевих виборах 2015 р. голосно заявила про себе партія «Українське об'єднання патріотів – «УКРОП»», яка сенсаційно перемогла на виборах до Волинської обласної та Луцької міської рад. Особливість електорального протистояння під час місцевих виборів 2015 р. на Волині полягала у боротьбі між двома фінансово-промисловими групами: «Континіум» і «Приват». Перші, заручившись підтримкою патріотичних сил, виступали у ролі захисників чинної влади, підтримуючи міських голів у містах Луцьк і Ковель – найбільших центрах Волині. Натомість фінансово-промислова група «Приват» фактично з 2012 р. будувала передвиборчу кампанію як опозиція, чітко виокремлюючи свого лідера – Ігоря Палицю та його фонд «Новий Луцьк», який користувався масовою підтримкою лучан. Цей фонд перед виборами поширив свою діяльність на територію області й змінив назву на «Тільки разом», відкривши свої представництва у кожному районі Волинської області.

Характер симпатій волинських виборців до партій і виборчих блоків яскраво засвідчують результати виборів до Волинської обласної ради VII скликання (2015–2020 рр.): «УКРОП» (17), БПП «Солідарність» (13), ВО «Батьківщина» (12), ВО «Свобода» (7), «Радикальна партія Олега Ляшка» (6), Об'єднання «Самопоміч» (5), «Наш край» (4)[26]. Головою Волинської обласної ради став Ігор Палиця (рис. 352). На місцевих виборах 2015 р. міським головою Луцька обрано Миколу Романюка. У Ковелі, Володимирі-Волинському та Нововолинську – попередніх міських голів. Після передчасної смерті 2017 р. Миколи Романюка обов'язки Луцького міського голови до наступних місцевих виборів виконували Ігор Поліщук, а згодом Григорій Пустовіт.

Рис. 352. Голова Волинської обласної ради Ігор Палиця

Джерело: фото В. Лук'янчука

[26] Місцеві вибори в Україні-2015. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%96%D1%81%D1%86%... (дата звернення: 12.07.2021).

Палітра політичних сил на початку наступного електорального циклу 2020-х рр. на Волині, з урахуванням того, що політичну партію «УКРОП» трансформовано у політичну партію «За майбутнє», суттєво не змінилася. За результатами місцевих виборів 2020 р. до Волинської обласної ради VIII скликання, яка налічувала 64 обранці, увійшли представники семи партій: «За майбутнє» (22 депутати), «Батьківщина» (9), «Європейська Солідарність» (9), «Слуга народу» (8), ВО «Свобода» (7), «Аграрна партія України» (5), «Сила і честь» (4)[27].

Міським головою Луцька обрано Ігоря Поліщука («За майбутнє») (рис. 353), Ковеля – Ігоря Чайку («За майбутнє») (рис. 354), Володимира-Волинського – Ігоря Пальонку (рис. 355), Нововолинська – Бориса Карпуся (рис. 356).

Рис. 353. Міський голова Луцька Ігор Поліщук

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Рис. 354. Міський голова Ковеля Ігор Чайка

Джерело: фото з архіву В. Марчука

[27] Волинська обласна рада. Місцеві вибори 25.10.2020. URL: https://www.cvk.gov.ua/pls/vm2020/pvm057pid112=12pid102=455pf7691=455pt001f01=695rej=0pt00_t001f01=695.html (дата звернення: 15.08.2021).

Рис. 355. Міський голова Володимира Ігор Пальонка

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Рис. 356. Міський голова Нововолинська Борис Карпусь

Джерело: фото з архіву В. Марчука

2019 р. І. Палиця залишив посаду голови Волинської обласної ради у зв'язку з обранням народним депутатом. Її новим головою у липні 2019 р. стала Ірина Вахович. Вона працювала на цій посаді до її обрання ректором Луцького національного технічного університету. У листопаді 2020 р. головою Волинської обласної ради став Григорій Недопад («За майбутнє») (рис. 357).

Як засвідчує перебіг політичного процесу в Україні, роль політичних партій у політичному процесі та їх кількість невпинно зростають. Зокрема, на початок 2023 р. на Волині зареєстровано 243 обласні організації політичних партій. Збільшення їх кількості корелює з початком чергової електоральної кампанії. Партійно-політична структуризація в області віддзеркалює складні процеси, які відбуваються у суспільно-політичному житті країни: на Волині цей процес пройшов еволюцію, притаманну

партійній системі країни загалом. За відсутності сталої соціальної бази мінливість процесу політичної структуризації зумовлена тим, що місцеві організації політичних партій переважно є не виразниками інтересів класів і соціальних верств, а технологічними проєктами фінансово промислових груп або окремих політиків.

Рис. 357. У Волинській обласній раді. Зліва направо: народний депутат України Ігор Гузь, голови обласної ради Ірина Вахович і Григорій Недопад, народні депутати України Ірина Костанкевич і В'ячеслав Рубльов

Джерело: фото В. Лук'янчука

11.3. Особливості розвитку економіки

Характер економічних відносин, сформований у часи панування в СРСР планово-розподільчої системи, став одним із чинників, який заважав становленню економіки України. Не існувало власної інфраструктури – свого Центрального банку, грошової, фінансової, податкової, митної систем, ринку товарів і послуг, капіталу тощо. Важкі наслідки мав розрив кооперативних зв'язків із суб'єктами колишнього єдиного союзного господарського комплексу. Успадкована структура республіканської економіки ґрунтувалася на принципі незавершеності: близько 80 % усього виробництва не мало закінченого технологічного циклу, отож, залежало від імпорту комплектувального устаткування та сировини. У першій половині 1990-х рр. в Україні простежувалася низка негативних явищ: високі темпи інфляції, спад виробництва, ріст безробіття. Наслідком цього стала рекордна гіперінфляція, яка перевищувала 10 250 %. До критичного рівня впала купівельна спроможність населення. Так, у січні 1993 р. порівняно з 1990-м ціни зросли у 167 разів, а мінімальна зарплата – лише у 57[28].

Початок 1990-х рр. знаменувався розквітом т. зв. «човникового» бізнесу, що став і економічним, і соціальним явищем, однією з форм адаптації населення до періоду

[28] Бортніков В.І., Надольський Й.Е., Денисюк В.Т. та ін. Волинь на зламі століть... С. 123.

соціально-економічної трансформації суспільства й стану економічної кризи. Це було способом виживання для багатьох сімей, але водночас і втратою професійних навичок, життєвих перспектив, зниження соціального статусу тощо. Найпопулярнішими для волинян торговими маршрутами були Польща, Туреччина, Словаччина, Угорщина і Китай.

Щоб вийти з фінансової системи Радянського Союзу в січні 1992 р. запроваджено українські купоно-карбованці (купони багаторазового використання) (рис. 358). Україна першою серед республік колишнього СРСР вступила на шлях поетапного виходу з російської рубльової зони. Однак із запровадженням (1996 р.) власної національної валюти – гривні, вона значно відстала від усіх незалежних країн СНД, що негативно позначилося на фінансовій стабілізації.

Рис. 358. Купоно-карбованці

Логічним кроком у напрямі формування ринкової економіки став процес роздержавлення. За відсутності чітких правил переходу від однієї форми власності до іншої, належного контролю з боку держави і, відповідно, масштабних зловживань у цій сфері процеси роздержавлення та приватизації відбувалися з великими труднощами й втратами для господарства України. Поширеним явищем стало доведення до банкрутства і продаж за безцінь об'єктів комунальної та державної власності, проведення непрозорих аукціонів і конкурсів. Із економічної карти країни зникали не лише окремі підприємства, а цілі галузі виробництва (прикрий приклад – знищення льонарства на Волині). Цей процес, за влучним визначенням, отримав назву «прихватизації».

Волинська область стала першою в Україні, де розпочато приватизацію. Виступаючи на засіданні Верховної Ради 27 квітня 1993 р., Президент України Л. Кучма наголосив: «Приватизація в Україні почалась 10 днів тому в Луцьку, де приватизовано два об'єкти державної власності»[29]. Під час комерційного конкурсу магазини «Елегант»

[29] Колосок М. Перші в Україні – на Волині. *Вісе.* 2000. 18 трав.

і «Турист» було продано, відповідно, у 20,2 та 120 разів дорожче за початкову ціну. Волинь першою в Україні того ж 1993 р. розпочала, а 1996-го завершила роздержавлення всіх стандартних автозаправних станцій, що сприяло ліквідації дефіциту нафтопродуктів. Загалом, за інформацією Головного управління статистики, з 1992-го до 2000 р. форму власності в області змінили 2019 об'єктів[30]. Трансформація власності на основі акціонування та приватизації привела до формування в області ринку цінних паперів, оскільки право власності здебільшого зафіксовано у формі акцій.

У середині 1990-х рр. в області тривав процес падіння промислового і сільськогосподарського виробництва. Відбулися негативні зміни в галузевій структурі промисловості: збільшилася частка харчової, деревообробної та промисловості будівельних матеріалів, а зменшилася – машинобудування й легкої промисловості. Майже на 100 тис. осіб зменшилася зайнятість населення в усіх галузях економіки. У лютому 1995 р. газета «Волинь» надрукувала звіт про результати розвитку економіки у 1994 р. із красномовною назвою «Криза поглиблюється», де наводилися такі дані: *«Надходження в торгівлю основних груп продовольчих товарів проти попереднього року скоротилося на 25–81, а непродовольчих – на 40–93 %. ... ціни... на продовольчі товари ... за рік відносно грудня минулого року зросли в 4 рази, на непродовольчі товари в п'ять разів. Значно подорожчало вершкове масло (у 20 разів), борошно, безалкогольні напої, сіль та хліб (у 10–13 разів). ... Найбільше зросла вартість послуг охорони здоров'я – у 53 рази, дошкільних закладів – у 18 разів, закладів культури – у 14 разів»*[31].

У зв'язку з цим виконком обласної ради видав розпорядження «Про запровадження державного регулювання цін на продукцію підприємців, що займають монопольне становище на регіональних ринках області», яке набрало чинності 25 червня 1995 р. Підприємцями-монополістами, на продукцію яких запроваджувалося державне регулювання цін, визначено дев'ять об'єднань, асоціацій, акціонерних товариств тощо. 26 березня 1996 р. розпорядженням голови ОДА затверджено «Заходи демонополізації економіки Волинської області на 1996 рік», які передбачали сукупність дій влади та господарчих суб'єктів, спрямованих на зниження рівня монополізації та розвиток конкуренції на регіональних і загальнодержавних ринках товарів і послуг тощо.

Після запровадження 1996 р. національної валюти упродовж 1997 р. тривала кампанія з обміну купонів на гривні. Курс валют на 20 травня 1997 р. був таким: 100 американських доларів – 184,9 грн; 100 німецьких марок – 109,2 грн; 10 000 російських рублів – 3,02 грн[32].

1996–1998 рр. були досить складними в соціально-економічному плані. Середня номінальна зарплата волинян дещо зросла, проте рівень реальних доходів унаслідок інфляційних процесів майже не змінювався. Затримка й невиплата зарплат деяким категоріям набули хронічної форми та небезпечних масштабів. За офіційними даними, кожна четверта гривня у 1997-му і третя у 1998 р. в області залишалися

[30] Волинь в умовах демократичної трансформації... С. 369, 371, 377.

[31] Криза поглиблюється. Економіка Волині в 1994 році. *Волинь*. 1995. 3 лют.

[32] Грошова реформа: 17 мільйонів зі старого костюма бабусі. *Волинь*. 1997. 20 трав.

невиплаченими[33]. За таких умов друга сесія обласної ради у травні 1998 р. звернулася до гаранта Конституції України та Кабінету Міністрів із заявою, де наголошувалося на загостренні соціально-політичної й економічної ситуації в краї у зв'язку з неможливістю погашення заборгованості з виплати заробітної плати, пенсій та інших обов'язкових виплат. Для узгодження дій між органами влади та профспілками у справі соціального захисту влітку 1997 р. обласна державна адміністрація та профспілки області утворили раду соціального партнерства, співголовами якої затверджено заступника голови Волинської ОДА Андрія Чумаченка і голову Федерації профспілок області Галину Головенець. Спільними зусиллями в наступні роки дещо покращено ситуацію з виплатою зарплат і пенсій.

1999 р. волиняни вперше за роки незалежності зустріли в умовах економічної стабілізації. Виступаючи на одинадцятій сесії обласної ради, голова Волинської ОДА Б. Клімчук підкреслив, що настав довгоочікуваний переломний момент у затяжному процесі спаду економіки. Уперше за новітню історію Волині отримано приріст сукупної валової продукції. Упродовж 2000 р. створено 5748 нових робочих місць, працевлаштовано 12,9 тис. безробітних, намітилася тенденція до стабілізації ситуації на ринку праці в області[34].

Наприкінці 1990-х рр. певні зрушення розпочалися у видобувній галузі області. Завдяки реалізації завдань регіональної програми перспективного розвитку вугільної промисловості до 2010 р. вдалося стабілізувати обсяг видобутку вугілля. Водночас у цій галузі залишалося багато проблем, які потребували уваги з боку центральної та місцевої влад. Зокрема, добудова шахти № 10, працевлаштування гірників, вивільнених у процесі закриття шести шахт із десяти, що призвело до скорочення більше як 6 тис. робочих місць. У регіоні з 1 січня 2000 р. запроваджено спеціальний режим інвестиційної діяльності на території пріоритетного розвитку області (м. Нововолинськ і смт Благодатне).

Відповідно до Указу Президента від 22 червня 1999 р. на Волині створено спеціальну економічну зону «Інтерпорт Ковель», яка включала частину території Ковельського району та м. Ковель загальною площею 56,77 га. У зв'язку зі створенням автотранспортного коридору Балтія – Чорне море було ухвалене рішення про модернізацію залізниці. Тому постало питання щодо електрифікації дільниці, яка з'єднує Україну з Республікою Польща. У грудні 2000 р., як і заплановано, пущено електропоїзди на дільниці Здолбунів–Рівне–Ківерці. У вересні 1999 р. введено в експлуатацію Локачинське газове родовище. За 2000 р. із чотирьох свердловин було видобуто 36 млн м^3 газу.

На початку квітня 2006 р. на Луцькому автомобільному заводі, який увійшов до складу корпорації «Богдан», відбулася презентація автобусної програми. Вона знаменувала завершення першого етапу реконструкції підприємства, що передбачав перехід на виробництво в Луцьку автобусів і тролейбусів.

Початок 2000-х рр. став періодом здійснення земельної реформи, яку супроводжувало т. зв. розпаювання, коли колгоспні землі поділяли на земельні ділянки (паї)

[33] Яким був для нас 1997-й? *Волинь*. 1998. 3 лют.; Звіт про роботу обласної ради за 1998 рік. Протокол VI сесії обласної ради від 8 квітня 1998 р.

[34] Клімчук Б. Шляхом поглиблення реформ. *Волинь*. 2001. 1 берез.

і передавали у приватну власність селянам. Проте реформа не була підготовлена ні в правовому аспекті, ні фінансово, ні матеріально, ні організаційно. Як у радянський час партійні функціонери та місцеві активісти зухвало руйнували одноосібний селянський лад, так і на початку 2000-х рр. можновладці заради цифри поспішали чим скоріше розпаювати колгоспні землі, не підкріплюючи цю діяльність відповідними ресурсами.

Наприклад, 2009 р. в Любомльському районі залишився один колгосп у с. Куснища, оскільки його голова Михайло Дем'янчук, очоливши цей колгосп ще 1982 р., не дав його розвалити, а зумів перетворити на сучасне ефективне діюче сільськогосподарське підприємство. Як зауважив Андрій Турак – директор успішного сільгосппідприємства імені Тараса Шевченка (с. Угринів Горохівського району), бездарною аграрною політикою при абсолютній безвідповідальності виконавчої влади «держава довела їх до повного банкрутства і кинула»[35].

Матеріальні цінності та блага стали поступово концентруватися в руках великих підприємців і фінансових магнатів. Низка промислових підприємств, зокрема «Ковельмолоко», Луцький картонно-руберойдовий комбінат, «Західна нафтова група» *(WOG)* й інші, 2002 р. об'єднала фінансово-промислова група під організаційною егідою «Континіум». За рейтингом «Найдорожчі фінансово-промислові групи України», підготовленим Українським рейтинговим агентством, «Континіум» (1,491 млрд дол. США), із ключовими бізнес-інтересами «нафтовий бізнес, кондитерська й молочна промисловість» зайняв 12 місце серед 20-ти[36]. Пізніше частину активів «Континіум» було продано[37]. 2003 р. на Волині 32 бізнесмени задекларували свої доходи, що перевищували 1 млн грн.

Період економічного піднесення (2000–2007 рр.) характеризувався залученням в економіку області значних інвестиційних ресурсів, насамперед іноземних, активізацією розвитку малого підприємництва. 2008 р. сесія обласної ради затвердила бюджет області: уперше його доходи і видатки перевищили 1 млрд грн. Проте 2009 р. внаслідок світової фінансово-економічної кризи в області відбувся економічний спад. Основна причина – зниження попиту на зовнішньому ринку на продукцію експортно-орієнованих підприємств області (експорт товарів і послуг зменшився на 32,3 %, імпорт – на 67 %, індекс продукції промисловості становив 51,7 %)[38].

Починаючи з 2010 р. на Волині спостерігалося економічне піднесення. Провідними підприємствами області стали: ВАТ «Луцький автомобільний завод» (автобуси та тролейбуси Е-231); ДП «Луцький ремонтний завод "Мотор"» – підприємство України і країн колишнього СССР з ремонту авіаційних турбореактивних двигунів третього та четвертого покоління; ОАО «Ковельсільмаш»; ТОВ «Кроноспан УА» – одне з найбільших підприємств-виробників ламінованих та шліфованих ДСП, плит і постформінгу (меблеві фасади) в Україні; ТОВ СП «Модерн Експо» – один із найбільших виробників

[35] Турак А. «Реформи на селі ведуть в тупик». *Волинь.* 2003. 21 черв.

[36] Всеукраїнська рейтингова програма «Гвардія». Луцьк : ТОВ «Редакція "Галицькі контракти"», 2005. Листоп. С. 74–75.

[37] Світовий досвід для України: взаємовідносини великого капіталу з владою і суспільством. *Центр економічного розвитку.* Київ, 2007. С. 14.

[38] Стратегія розвитку Волинської області на період до 2020 року. Луцьк : Волинська ОДА, 2015. С. 75.

і постачальників торговельного обладнання в Східній Європі; ТОВ «ГЕРБОР-холдінг» – виробник наборів меблів; ПАТ «Нововолинський ливарний завод» – один із найбільших ливарних заводів західного регіону України. Серед виробників продуктів харчування провідні позиції посіли «Ковельмолоко», ВАТ «Луцьк-Фудз» (соуси, томати, маргарин) тощо.

2007 р. в області розпочав роботу завод «Кромберг енд Шуберт», який спеціалізується на виготовленні електрообладнання для двигунів і транспортних засобів. Наприкінці того ж року відбулося закладення першого каменю в будівництві нової фабрики харчових продуктів ВАТ «Волиньхолдінг», власник якого – всесвітньо відома компанія "*Nestle*".

Прикладом успішного акціонування стало придбання 1998 р. шведською корпорацією *"SKF"* Луцького підшипникового заводу. У зв'язку з прискореною реструктуризацією ВАТ «ЛПЗ» було скорочено 1150 працівників (40 % від загального складу) з виплатою допомоги у розмірі 11 середньомісячних зарплат. Як зазначав Генеральний директор «СКФ Україна» Володимир Цибульський, *«SKF дуже чесно поставилася до акціонерів, викупивши у них акції за ціною, що була в рази вищою за ринкову»*. Найбільші споживачі луцьких підшипників – підприємства групи *"Volkswagen"*, а також *"MAN"*, *"Iveco"* й ін. Зокрема, за 20 років корпорація вклала в модернізацію та розвиток підприємства інвестицій більше ніж 20 млн євро[39].

Упродовж 2019–2020 рр. простежувалася позитивна динаміка загальної кількості підприємств малого та середнього бізнесу. Однак незмінною залишалася галузева структура економічної активності суб'єктів малого підприємництва області: основні види економічної діяльності, в яких вона сконцентрована – це торгівля, сільське, лісове та рибне господарство. У галузі залишається велика кількість невпорядкованих місць торгівлі та значний відсоток «тіньового» бізнесу. Рівень розвитку економіки області наочно характеризує валовий регіональний продукт, показники якого засвідчують позитивну динаміку. Так, за останніх 15 років його приріст у фактичних цінах становив майже 70 млрд від 6 млрд 553 млн у 2005-му до 75 млрд 620 млн у 2020-му[40]. Також зростав наявний дохід населення: від 14 312 грн у 2010 р. до 56 603 грн у 2020-му. Щоправда, середньомісячна номінальна заробітна плата працівників Волинської області залишалася найнижчою в Україні і становила 9256 грн у 2020 р.[41]

Успішним можна вважати і розвиток сільського господарства. Так, від початку 2014 р. вперше за всі роки незалежності врожай зернових в області склав понад 1 млн т. 2018 р. досягнуто найвищої врожайності зернових і зернобобових культур – у середньому 42,2 ц/га. Станом на 1 січня 2019 р. основою агропромислового комплексу Волині були близько тисячі сільськогосподарських підприємств, зокрема, понад 600 фермерських господарств й 147,9 тис. особистих селянських господарств. У сільському господарстві створюється понад 20 % валової доданої вартості області[42].

---

[39] *Луцький замок*. 2018. 21 черв.

[40] Волинь 2020 : статистичний щорічник / за ред. В. Науменка. Луцьк : ГУС у Волин. обл., 2021. С. 201.

[41] Там само. С. 394, 395.

[42] Стратегія розвитку Волинської області на 2027 рік. Луцьк, 2020. С. 69, 74. URL: https://voladm.gov.ua/article/strategiya-rozvitku-volinskoyi-oblasti-na-period-do-2027-roku (дата звернення 29.08.2021).

На Волині реалізуються заходи, спрямовані на створення сприятливого інвестиційного клімату та розвиток інфраструктури інвестиційної діяльності для забезпечення модернізації господарського комплексу регіону й комплексного використання та збереження природних сировинних ресурсів. Упродовж 2012–2018 рр. сума вкладених в економіку області капітальних інвестицій збільшилась у 2,4 рази й у 2018 р. становила 7866,4 млн грн. Причому основний і стрімкий ріст відбувся у 2015 р.[43]

Стратегія розвитку Волинської області на 2027 р., затверджена обласною радою у березні 2020 р., включає інерційний, оптимістичний і реалістичний сценарії розвитку краю у 2021–2027 рр. Найпривабливішим видається «реалістичний сценарій», за якого упровадження реформ створює підґрунтя для поступової технологічної модернізації промислових підприємств й покращення інвестиційного клімату і в країні, і в регіоні. Унаслідок виваженої інвестиційної політики поступово відбувається технологічна модернізація промислових і сільськогосподарських підприємств та, відповідно, зростання їх продуктивності.

Транскордонне співробітництво. Європейський досвід інтеграції доводить, що найбільшим потенціалом до ефективної співпраці володіють прикордонні території, які часто мають специфічний статус і відіграють стимулюючу роль у процесі міжнародного співробітництва. Відповідно, важливе значення в транскордонному і регіональному розвитку належить прикордонній співпраці, яка передбачає співробітництво між територіями, розташованими вздовж кордонів сусідніх держав. Транскордонна співпраця передбачає міжнародне співробітництво, створення єврорегіонів, укладення угод і реалізацію спільних проєктів і програм тощо. Обсяг й ефективність такої співпраці значною мірою залежить від рівня державної підтримки.

Для Волині особливу роль відіграють відносини з Республікою Польща, обсяги й ефективність співробітництва з якою перебувають у динамічному розвитку. Так, важливу роль щодо інтенсифікації українсько-польських зав'язків у регулюванні пасажирського і вантажного залізничного потоку відіграло введення в експлуатацію 1995 р. пункту перестановки колісних пар на станції Ягодин. Такі зміни дали змогу пропускати потяги, які прямували за кордон в обхід станції Брест Республіки Білорусь. Розвитку співробітництва між Україною та РП сприяло також відкриття 12 жовтня 1995 р. автопереходу «Устилуг–Зосин» (рис. 359).

Сьогодні сформувалась уніфікована система управління транскордонним простором – єврорегіони, які охоплюють усі прикордонні області по периметру державного кордону. Із початку 1990-х рр. на кордонах України та нових держав-членів Євросоюзу створено чотири єврорегіони, до участі в яких залучено шість областей України: «Карпатський» (Україна, Польща, Словаччина, Угорщина та Румунія), створений 1993 р.; «Буг» (Україна, Польща і Білорусь) – 1995 р.; «Нижній Дунай» (Україна, Молдова, Румунія) – 1998 р.; «Верхній Прут» (Україна, Молдова, Румунія) – 2000 р.

Установчі документи єврорегіону «Буг» підписано 29 вересня 1995 р. в Луцьку (рис. 360). Його засновниками стали Волинська область України, Холмське, Люблінське, Тарнобжезьке й Замостське воєводства РП. У травні 1998 р. до нього приєдналися

[43] Там само. С. 79.

польське Білопідляське воєводство та Брестська область Республіки Білорусь. Унаслідок адміністративно-територіальної реформи з 1 січня 1999 р. польську сторону в єврорегіоні представляє Люблінське воєводство. Як асоційовані члени в складі української сторони 12 травня 2000 р. до єврорегіону «Буг» прийнято Жовківський і Сокальський райони Львівської області України[44].

Рис. 359. Відкриття автопереходу «Устилуг–Зосин». У центрі – голова Волинської ОДА Борис Клімчук

Джерело: фото М. Зінчука

Рис. 360. Під час підписання угоди про єврорегіон «Буг». Луцьк, вересень 1995 р.

[44] Волинь в умовах демократичної трансформації... С. 561.

Розвиток міжнародних відносин, суб'єктом яких є Волинська область, характеризує виконання низки масштабних проєктів. У цьому контексті потрібно відзначити існування такої форми міжнародної співпраці, як Програма транскордонного співробітництва «Польща–Білорусь–Україна» на 2007–2013 рр. та 2014–2020 рр. Вона стала ефективним інструментом для використання коштів ЄС органами місцевої влади та самоврядування, а також неурядовими організаціями обох держав для реалізації проєктів у сфері міжрегіональної та транскордонної співпраці. Так, 2018 р. в межах програми транскордонного співробітництва «Польща–Білорусь–Україна» розпочалася і 2020 р. закінчилася реалізація проєкту «Покращення екологічної ситуації у Шацькому національному природному парку шляхом каналізування населених пунктів навколо озера Світязь», а це 150 кілометрів каналізаційних мереж і будівництво очисних споруд для трьох населених пунктів Шацького району. Його загальний бюджет становив 6,5 млн євро.

У межах цієї програми також реалізовано проєкт «Нове життя старого міста: ревіталізація пам'яток історико-культурної спадщини Любліна і Луцька». Його підготовлено виконавчим комітетом Луцької міської ради спільно з адміністрацією м. Люблін РП. У межах проєкту відбулися ремонтно-реставраційні роботи пам'яток архітектури національного значення – монастиря єзуїтів й оборонної башти з муром у Луцьку та низка заходів щодо ревіталізації цих пам'яток, розвитку транскордонного співробітництва, промоції туристичного потенціалу Луцька. За ці кошти реставровано вежу Чарторийських – єдину, що залишилася від Окольного замку, та підземелля монастиря єзуїтів (рис. 361). У польському місті Люблін за кошти Євросоюзу реставрують готичну вежу.

Рис. 361. Відреставрована вежа князів Чорторийських Луцького Окольного замку
Джерело: фото В. Чухрая

Волинська область має унікальну можливість перетворитися в транспортно-логістичний *HUB* і стати західними воротами України в Європу. Проєкт Ковельського індустріального парку ґрунтується на ідеї створення митно-логістичного терміналу в поєднанні з вузькою європейською колією залізничної дороги, що заходить із Польщі до Ковеля, та вітчизняною колією, яка заходить із України на територію Польщі. На користь цієї ідеї працює той факт, що через Ковель одночасно проходять автомобільні транспортні коридори з Чорного моря до Балтики та з Європи через Одесу до країн Азії. Як зазначено у звіті голови Волинської ОДА О. Савченка за 2018 р., завдяки запуску індустріального парку буде створено близько 3500 нових робочих місць, залучено понад 600 млн євро інвестицій. На реалізацію проєкту потрібно п'ять–вісім років. Ідейним натхненником створення індустріального парку «Ковель» став Ельмар Брок, голова комітету закордонних справ Європейського парламенту.

Із отриманням Україною безвізового режиму з ЄС в Україні набули великих масштабів міграційні процеси. Їх позитивні аспекти – свобода особистості у виборі власних стратегій переміщень, руйнування всіляких заборон на в'їзд і виїзд із країн перебування, можливість пошуку заробітку і кращого облаштування свого життя загалом. Водночас для Волині це певний виклик, оскільки збільшення потоків людей і товарів через пункти пропуску потребують відповідної модернізації інфраструктури прикордоння.

11.4. Соціальна сфера і соціальна політика

Демографічні процеси. Ключові проблеми економічного розвитку, соціального захисту населення, його здоров'я, освіти, місцевого й регіонального планування безпосередньо позначаються на демографічних процесах. Населення Волині, досягнувши на момент проведення останнього перепису в СРСР (1989 р.) 1061,2 тис. осіб, на початку 1990-х рр. продовжувало зростати. На 1 січня 1994 р. воно становило 1080,7 тис. осіб. Дезінтеграційні процеси в СРСР підштовхнули українців до переїзду на Батьківщину. Цим пояснюється зростання кількості іммігрантів упродовж 1991–1992 рр. На Волинь тоді з колишніх радянських республік прибуло 11 363 осіб, із них українців – 6930[45].

Якщо загальне зростання населення у 1990-ті рр. відбувалося завдяки міграційному припливу в область нових жителів, то під впливом заглиблення депопуляції та зростаючої еміграції чисельність жителів області починає скорочуватися. Особливо помітний цей процес із 2015 р. (близько 2,0 тис. в середньому за рік; упродовж 2015–2018 рр. чисельність міського населення зменшилася на 4,9 тис. осіб, сільського – на 2,5 тис). Отже, в останні роки на Волині простежується негативна тенденція – зменшення чисельності населення, насамперед за рахунок природного скорочення. Однак кількість померлих за рік не збільшувалася. Упродовж 2012–2018 рр. цей показник змінювався не суттєво й у 2018 р. склав таку ж кількість, як і у 2012-му. А от кількість народжених дітей суттєво знизилася – з 15,3 тис. осіб у 2012 р. до 11,3 тис.

[45] Інформація Міністерству України у справах національностей, міграції та культів про діяльність громадських об'єднань національних меншин й ін. за 1995 рік. *Поточний архів Волинської ОДА.*

у 2018-му[46]. За даними Головного управління статистики, на 1 червня 2021 р. населення Волинської області становило 1025 056 осіб.

В останні роки працездатне населення Волині активно увійшло в міжнародний трудовий міграційний процес. Поряд із виїздом на постійне проживання широкого розмаху набула тимчасова міграція з метою заробітку. Так, із 2014 р. простежується тенденція до збільшення кількості громадян України, які перебувають у Польщі. Якщо до 2014 р. йшлося про приблизно 320 тис., то у 2020-му за різними оцінками – понад 1 млн осіб. Станом на кінець 2020 р. внески до Фонду соціального страхування РП *(ZUS)* сплачувало близько 725 тис. іноземців, із них близько 532,5 тис. осіб (73,5 %) – громадяни України (для порівняння: громадяни Білорусі – 50,6 тис. осіб, Грузії – 12,9 тис.)[47].

За результатами «інерційного сценарію» Волинської ОДА упродовж 2021–2027 рр. кількість населення в краї буде повільно скорочуватися й у 2027 р. може становити 1 млн 30 тис. осіб. Також передбачається зменшення економічно активного населення як результат посилення міграційних потоків за кордон, скорочення робочих місць[48].

Проблеми соціального захисту населення. Розпад СРСР супроводжувало руйнування єдиного народногосподарського комплексу, яке негативно впливало на загальний соціально-економічний стан країни та її населення. Різко падав життєвий рівень людей, особливо страждали найуразливіші соціальні групи: особи з інвалідністю, пенсіонери, сироти, одинокі громадяни похилого віку. Лише упродовж 1991–1993 рр. рівень життя населення республіки знизився у 5–6 разів; споживання основних продуктів харчування впало до рівня 1952–1955 рр.[49] Так, за даними Головного управління статистики Волинської області, на величину середньомісячного грошового доходу на одного члена сім'ї у 1991 р. можна було придбати 39,1 кг яловичини (у 2000-му – лише 9,9); 56,1 кг свинини (у 2000-му – 9,5 кг); 550,9 л молока (у 2000-му – 65,8 л); 134,6 кг цукру (у 2000-му – 31,5 кг)[50]. Унаслідок скорочення виробництва, зростання цін, зменшення обсягів соціальної допомоги тощо велика кількість людей опинилися у стані бідності.

У перші роки незалежності однією з ключових у державі постала проблема зайнятості, яка виникла унаслідок закриття багатьох підприємств, організацій та установ. Для впорядкування потоку безробітних, який щороку поповнювався, у грудні 1990 р. утворено Державний центр зайнятості з відповідними обласними відділеннями. Станом на 1 січня 1993 р. в області зареєстровано 2090 безробітних, 1995 р. – 5609 (рівень зареєстрованого безробіття – відповідно, 1 %). 1999 р. ці показники зросли до 37 801 та 7,0 %[51]. Зростання рівня безробіття супроводжувалося затримками з виплати заробітної плати, що призвело до масових страйків.

---

[46] Стратегія розвитку Волинської області на 2027 рік. Луцьк, 2020. С. 11, 18.

[47] Довідка Посольства України в РП за червень 2021 р.

[48] Сценарії розвитку Волинської області на 2021–2027 роки. URL: https://voladm.gov.ua/article/scenariyi-rozvitku-volinskoyi-oblasti-na-2021–2027-roki/ (дата звернення: 23.08.2021).

[49] Бойко О.Д. Україна 1991–1995 рр.: Тіні минулого чи контури майбутнього? (Нариси з новітньої історії). Київ : Магістр–S, 1996. С. 125.

[50] Волинь за роки незалежності: ст., табл., схеми, діагр. : стат. зб. / Волин. обл. упр. статистики ; упоряд. М.І. Мотиль. Луцьк : Надстир'я, 2001. С. 41.

[51] Бортніков В.І., Надольський Й.Е., Денисюк В.Т. та ін. Волинь на зламі століть... С. 230.

1998 р. в області невчасно отримувало заробітну плату 264 тис. осіб, або 86 % зайнятих у господарстві краю. Невиплаченою залишалася кожна третя зароблена гривня. Близько 15 % зарплати в усіх галузях господарства видавали продукцією, а працівники колективних сільськогосподарських підприємств у такий спосіб отримували половину зароблених коштів. На початок 2000 р. загальна сума боргу становила 112,2 млн грн, із яких майже 2/3 припало на недержавний сектор економіки, кожна п'ята недодана гривня – за рахунок недоотримання бюджетних коштів[52].

Ці реалії висунули як пріоритетний напрям соціальної політики забезпечення підтримки найменш захищених верств суспільства, протидії чинникам маргіналізації. 1 січня 1993 р. набув чинності Закон України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», яким було упорядковано систему різних видів допомоги. Зазнали докорінних змін форми організації соціального обслуговування, що знайшло свій вияв у розширенні функцій місцевих органів управління в реалізації соціальної політики, переході від універсальних соціальних програм до адресної допомоги. Таку допомогу надавали тим, хто найбільше її потребував. Це, зокрема, люди з інвалідністю, яких на обліку в органах соціального захисту Волині в 2000 р. було понад 66,5 тис.

Серед категорій населення, які потребували першочергової державної допомоги – особи з інвалідністю з числа учасників ліквідації наслідків аварії на Чорнобильській АЕС та потерпілих від Чорнобильської катастрофи, яких у 2000 р. в області проживало 2914, зокрема 544 – ліквідатори. Відповідно до Закону України «Про статус і соціальний захист громадян, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи», вони отримували компенсацію та допомогу. На Волині була розроблена й виконувалася регіональна програма ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС і соціального захисту постраждалого населення на період 1995–2000 рр. На території області, яка увійшла до зони радіоактивного забруднення (65 населених пунктів Камінь-Каширського, 47 – Любешівського та 55 – Маневицького районів), у 2000 р. проживало 144 442 особи. Це, зокрема, й переселенці з інших регіонів України. Упродовж 1992–2000 рр. за рахунок коштів Фонду з Чорнобильської будівельної програми в області споруджено й уведено в експлуатацію в смт Дубище Рожищенського району 366 індивідуальних житлових будинків (загальною площею 10 128 м^2), школу на 486 учнівських місць і комплекс об'єктів соціально-культурного призначення для переселених із зони обов'язкового відселення Житомирської області[53]. 2018 р. на Волині обліковано 133,8 тис. громадян, постраждалих від Чорнобильської катастрофи.

У покращенні соціальної допомоги малозабезпеченим верствам населення в останнє десятиріччя у Волинській області намітилися позитивні зрушення, що виявляється у зменшенні кількісних показників бідності, пом'якшенні проблеми з виплатою заборгованості із заробітної плати, зменшенні кількості безробітних. Проте проблема соціальної нерівності та бідності продовжує залишатися актуальною.

Особливу увагу влада приділяє соціальному захисту дітей і молоді. Так, 2016 р. рішенням обласної ради затверджено обласну цільову соціальну програму «Молодь Волині» на 2016–2020 рр. Із державного бюджету виділяється субвенція на проєктні,

[52] Волинь'99 : статистичний збірник. Луцьк, 2000. С. 172.

[53] Бортніков В.І., Надольський Й.Е., Денисюк В.Т. та ін. Волинь на зламі століть... С. 217–218.

будівельно-ремонтні роботи, придбання житла та приміщень для розвитку сімейних й інших форм виховання, наближених до сімейних, і забезпечення житлом дітей-сиріт, осіб із їх числа. 2017 р. ця субвенція використана у сумі 3,3 млн грн, а 2018 р. – 6,6 млн. За ці кошти розпочато роботи з будівництва житла для дитячого будинку сімейного типу в м. Рожище та придбано 16 квартир для 21 дітей-сиріт й осіб із їх числа. Діє цільова Програма забезпечення житлом дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та осіб з їх числа на 2017–2021 рр.

Із 2017 р. реалізується державна програма виплати соціальної стипендії соціально вразливим категоріям студентів. Для майже тисячі студентів закладів вищої освіти області з державного бюджету впродовж двох років надійшло 24,2 млн грн, зокрема 2018 р. – 12,5 млн грн. Із вересня 2018 р. уперше запроваджено надання одноразової натуральної допомоги «пакунок малюка» родинам, у яких народилися діти. Відповідно до підписаних угод в область надійшло 3950 «пакунків малюка» на суму 26,6 млн грн[54].

Війна на Сході України висунула проблему організації соціального захисту учасників бойових дій. За даними Єдиного державного автоматизованого реєстру осіб, які мають право на пільги, станом на кінець 2020 р. на обліку в органах соціального захисту Волинської області було 12 049 осіб, яким установлено статус учасників бойових дій, та осіб із інвалідністю внаслідок війни. Кількість волинян, які загинули (померли) за час проведення антитерористичної операції становила 236 осіб[55].

2014 р. на базі обласного госпіталю для інвалідів війни створено центр медичної та психологічної реабілітації учасників АТО, 2015-го – спеціалізований центр допомоги учасникам АТО. У жовтні 2019 р. в Луцьку відбулося урочисте відкриття реабілітаційного центру для учасників АТО-ООС, який функціонує при КП «Луцький центр первинної медицини». Загалом на спорудження закладу витрачено близько 17 млн грн, із яких 5 млн – кошти міського бюджету[56].

Наприкінці серпня 2018 р. голова Волинської ОДА О. Савченко виступив із ініціативою щодо створення групи швидкого реагування для психологічної допомоги учасникам АТО. Це було пов'язано зі збільшенням кількості спроб суїциду військовослужбовців, які повернулися додому з території боїв. Відповідно до Регіональної програми підтримки учасників антитерористичної операції та членів їх сімей на 2018–2019 рр. з 1 січня 2019 р. граничну чисельність працівників Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Волинської ОДА збільшено на три штатні одиниці (начальник відділу, практичний психолог, водій автотранспортних засобів) і створено групу швидкого реагування. У разі виникнення складних ситуацій члени сімей учасників ООС мають змогу звертатися за номером «гарячої лінії» для оперативного надання допомоги.

Упродовж останніх років у бюджеті області передбачалися кошти субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на виплату грошової компенсації

[54] Звіт голови Волинської ОДА О. Савченка за 2018 р. *Поточний архів Волинської обласної ради.*

[55] Про підсумки роботи органів соціального захисту населення області за 2020 рік. *Департамент соціального захисту населення Волинської ОДА.* URL: https://voladm.gov.ua/article/pro-pidsumki-roboti-organiv-socialnogo-zahistu-naselennya-oblasti-za-2020-rik1/ (дата звернення: 25.08.2021).

[56] Романюк Т. У Луцьку відкрили центр реабілітації учасників бойових дій. *Луцький замок.* 2019. 17 жовт.

для придбання житла сім'ям загиблих учасників АТО, особам із інвалідністю внаслідок війни 1–2 груп із числа учасників АТО та бойових дій на території інших держав, членам сімей загиблих учасників Революції гідності й особам із інвалідністю внаслідок війни 1–2 груп з числа учасників Революції гідності, а також дітям-сиротам і дітям, позбавленим батьківського піклування. Це дало змогу розв'язати житлові питання для 26 сімей – у 2017 р. та 32 сімей – у 2018 р. Середній розмір грошової компенсації за належні для отримання житлового приміщення на одну сім'ю у 2018 р. становив 927,8 тис. грн (на 170,6 тис. більше ніж у 2017-му). 2018 р. вперше обласному бюджету передано субвенцію з державного бюджету на виплату грошової компенсації за отримання житлових приміщень для сімей загиблих учасників бойових дій на території інших держав. Також уперше виділено субвенцію на виплату грошової компенсації за належні для отримання житлових приміщень для внутрішньо переміщених осіб у сумі 964 тис. грн.

Тенденцію щодо зменшення кількості отримувачів соціальної допомоги і водночас поступове пожвавлення економіки засвідчують дані Волинського обласного центру зайнятості щодо зменшення в області осіб, які офіційно мають статус безробітного (9627 осіб): у серпні 2021 р. – на 36 % менше, порівняно з аналогічною датою 2020 р. (15 113 осіб).

Із початком широкомасштабної агресії з боку РФ в області надано прихисток для десятків тисяч людей, що постраждали від наслідків війни. Станом на 11 вересня 2022 р. Волинь прийняла понад 73 тис. внутрішньо переміщених осіб (ВПО). При Департаменті соціального захисту населення обласної державної адміністрації цілодобово працює «гаряча лінія» для поселення людей, постраждалих від збройної агресії РФ. В області їм надають оперативну допомогу в поселенні (приватний сектор, готелі, комунальні заклади тощо), оформленні статусу ВПО (майже 60 тис.) та виплат матеріальної допомоги (загальна сума виплати допомоги з державного бюджету на проживання внутрішньо переміщеним особам у Волинській області – 550,9 млн грн), безкоштовній правовій допомозі в очному режимі й онлайн. Також ЦНАПи шести громад завдяки співпраці з швейцарсько-українською Програмою *EGAP* та Фондом Східної Європи отримали мобільні цифрові валізи – пересувні робочі місця адміністраторів. Відповідно, маломобільному населенню області та внутрішньо переміщеним особам стало зручніше отримати ті чи ті адмінпослуги.

Для допомоги із працевлаштуванням внутрішнім переселенцям в області запущено телеграм-бот «Робота на Волині», що розроблено *IT*-фахівцями *Master of Code Global* спільно з обласним центром зайнятості. За співробітництва з *IT*-компанією *SoftServe* у *Viber* й *Telegram* запрацював інформаційний чат-бот «Гаряча лінія Волинь», де передбачено оперативне надання актуальної інформації в умовах воєнного стану і мешканцям області, і внутрішньо переміщеним особам.

Охорона здоров'я. У галузі охорони здоров'я області простежувалися суперечливі явища: поряд із зміцненням матеріально-технічної бази лікарень, їх осучасненням, починаючи з 2000 р. набув стійкої тенденції процес скорочення лікувальних закладів і кількості медичного персоналу, що стало, зокрема, наслідком надзвичайно низького рівня заробітної плати медичних працівників. Якщо упродовж 1991–2000 рр.

на Волині продовжував функціонувати 61 лікарняний заклад, кількість лікарських амбулаторій зросла зі 134 до 150, а лікарів усіх спеціальностей – із 3846 до 4168 осіб[57], то в наступні два десятиріччя кількість лікарень зменшилася майже наполовину (до 39), кількість лікарів – із 4168 до 3852 осіб, середнього медичного персоналу – із 11 828 до 8707 осіб[58].

У перше десятиліття після проголошення незалежності реформи в системі охорони здоров'я практично не проводили. Зусилля органів влади спрямовувано на запобігання розвалу сформованої системи охорони здоров'я та збереження мінімального рівня соціальних гарантій забезпечення населення медичною допомогою. Після визначення основних напрямів і механізмів реформування системи охорони здоров'я у 2000–2010 рр. розгорнулися практичні перетворення, які стосувалися реорганізації структури, фінансування та надання медичних послуг.

Реформа в галузі охорони здоров'я, що триває зараз, передбачає запровадження сімейної медицини, створення госпітальних округів, суттєві зміни у механізмі фінансування, за якого медичні заклади отримуватимуть оплату за результатами своєї діяльності, тобто за фактично надані ними послуги пацієнтам. Зокрема, усі 24 комунальні заклади первинної медичної допомоги області перетворено в комунальні некомерційні підприємства. Так само й усі заклади охорони здоров'я області вторинного і третинного рівнів надання медичної допомоги.

Обласна рада як засновник профільних закладів охорони здоров'я вбачає одним із першочергових завдань осучаснення і зміцнення їхньої матеріально-технічної бази, насамперед ключових спеціалізованих підприємств. Так, на базі лікувального корпусу Волинської обласної клінічної лікарні в Боголюбах створено хороші умови для переселення туди Волинської обласної лікарні «Хоспіс» м. Луцьк. Для потреб цього закладу в лікарні виділили частину другого поверху. Це, зі свого боку, сприятиме розширенню матеріальної бази КП «Волинський обласний медичний центр онкології», зокрема відділення хіміотерапії, адже закладу вкрай необхідні нові приміщення для забезпечення належної діяльності.

2019 р. при обласній клінічній лікарні відкрито найсучасніший у Західній Україні реабілітаційний центр для пацієнтів, які перенесли складні операції. Відновлюватися після хірургічного втручання тут можуть учасники АТО/ООС, ветерани війни та волиняни, які потребують реабілітації. Загальна вартість проєкту становить майже 10 млн грн.

18 липня 2019 р. відбулося урочисте відкриття обласного перинатального центру, будівництво якого розпочалося ще 2001 р. Для зведення й уведення в експлуатацію цього об'єкта освоєно понад 228 млн грн капітальних видатків, із яких 117 млн – кошти обласного бюджету[59].

2019 р. ознаменовано надзвичайно важливою для усієї системи охорони здоров'я Волинської області подією – уперше на Волині відбулася операція з пересадки серця (рис. 362). У Ковельській центральній районній лікарні було успішно проведено

[57] Волинь – 25 років незалежності (1991–2016). Луцьк, 2016. С. 9.

[58] Волинь 2020 : статистичний щорічник. С. 145.

[59] Звіт голови Волинської обласної ради І. Вахович за 2019 р. *Поточний архів Волинської обласної ради.*

трансплантацію серця та нирки. Операцію з пересадки серця провела бригада кардіологів із Київського інституту серця на чолі з Борисом Тодуровим, а трансплантацію нирки – місцеві фахівці[60]. 2020 р. продовжилася практика трансплантації органів. Її проводять місцеві лікарі у Ковельській районній лікарні.

Рис. 362. Уперше за 15 років в Україні й уперше у Ковелі зробили пересадку серця
Джерело: фото з архіву В. Бортнікова

Ринкові відносини в Україні зумовили формування недержавного (приватного) сектора в системі охорони здоров'я. Останній розвивається в області як альтернатива відповідним закладам державної та комунальної форм власності.

Із початку російського вторгнення усі заклади охорони здоров'я області працювали у штатному режимі, провадили та розвивали свою діяльність, облаштовували укриття для безпеки персоналу та пацієнтів. Окрім щоденної поточної роботи, медичні працівники надавали всебічну підтримку Збройним силам України. Зокрема, при Волинській ОВА діяв медичний хаб, роботу якого забезпечували персонал обласних медичних закладів. Медики-волонтери приймали усю медичну гуманітарну допомогу, що надходила в область, сортували, формували у вантажі та відправляли за потребами. Також вагома частина роботи медичних установ області – лікування поранених військовослужбовців.

Сфера обслуговування населення. Істотно змінилася й сфера побутового обслуговування населення, яка свого часу також зазнала занепаду: 1998 р. вона становила лише 7% від рівня 1990 р. Відповідно, постала проблема відновлення цієї сфери життєдіяльності на новій правовій і матеріально-технічній базі. На початку

[60] Вперше за 15 років в Україні і вперше у Ковелі зробили пересадку серця. *RESTAUT*. URL: https://kowel.rayon.in.ua/news/205436-vpershe-za-15-rokiv-v-ukrayini-i-vpershe-u-koveli-zrobili-peresadku-sertsia (дата звернення: 12.11.2021).

2000-х рр. набув поширення процес відмови жителів від послуг ЖЕК і перехід на створення об'єднань співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ). 2010 р. в Луцьку вже діяло 74 об'єднання, 47 із яких утворено упродовж двох попередніх років. У грудні 2014 р. міська рада ухвалила «Програму сприяння діяльності об'єднань співвласників багатоквартирних будинків на території міста Луцька на 2015–2019 роки». У грудні 2017 р. погоджено «Програму відшкодування частини суми кредитів ОСББ та ЖБК міста Луцька, залучених на впровадження в будинках енергоефективних заходів на 2018–2020 роки». Для її реалізації потрібно було 40 млн грн[61].

Одна із новітніх структур, що має на меті максимально полегшити споживачеві доступ до отримання послуг – Центри надання адміністративних послуг (ЦНАП). Так, ефективність і зручність роботи Луцького ЦНАПу, відкриття якого відбулося 2013 р., серед жителів міста загальновизнана (рис. 363). Обсяг і якість послуг цього департаменту щороку мають тенденцію до збільшення й покращення. Якщо 2013 р. центр надавав 267 послуг, 2019-го – 448, то наприкінці 2020-го – 481[62]. Аналогічні центри відкрито в усіх районах області. На початку 2019 р. в області діяло 29 ЦНАПів, зокрема в об'єднаних територіальних громадах. У межах програми для України «*U-LEAD* з Європою» в області впродовж 2020 р. створено або модернізовано вісім центрів, які відповідають сучасним вимогам і європейським стандартам (Вишнів, Прилісне, Павлівка, Дубове, Колодяжне, Заболоття, Забороди, Зимне). У листопаді в Устилузькій міській територіальній громаді розпочав роботу мобільний ЦНАП, що надаватиме 80 послуг і ще 49 через стаціонарний ЦНАП.

Рис. 363. Луцький ЦНАП

Джерело: фото В. Лук'янчука

[61] Харів О. Міський бюджет і надалі кредитуватиме ОСББ. *Луцький замок.* 2017. 14 груд.

[62] Про роботу департаменту «Центр надання адміністративних послуг у місті Луцьку» у 2020 р. URL: https://www.lutskrada.gov.ua/documents/16119288242400818-pro-robotu... (дата звернення: 12.08.2021).

Послуги мобільного зв'язку в області мають стійку тенденцію до поширення та якісного обслуговування. Ці послуги надають: ПрАТ «Київстар», ПрАТ «ВФ Україна» *(Vodafone)*, ТОВ «Лайфсел», ТОВ «Інтертелеком», ТОВ «ТриМоб», які забезпечують практично повне покриття території області. За інформацією Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку й інформатизації, станом на 1 січня 2019 р. забезпеченість населення Волинської області мобільним зв'язком становила 120 одиниць у розрахунку на 100 жителів (більше ніж одна *SIM*-карта на особу).

У червні 2018 р. Луцька міська рада розглянула питання про запровадження в місті багатофункціональної електронної системи «Картка лучанина». У листопаді 2018 р. в Луцьку запроваджено електронні квитки для проїзду в громадському транспорті, а 2021 р. розпочалася реалізація проєкту «Використання екологічних і розумних технологій у системі громадського транспорту міста Луцька». Установлення т. зв. «розумних зупинок» передбачає не лише інформування на них про рух транспорту, а й можливість зв'язку по системі Інтернет, підзарядка гаджетів, наявність на зупинці контейнерів для роздільного сміття тощо.

Отже, розвиток соціальної сфери і, відповідно, соціальна політика, яку проводять місцева влада й уряд, відзначаються динамізмом із тенденцією до оперативного реагування на виклики сучасності. Так, на вимогу сьогодення ухвалено обласну програму боротьби з онкологічними захворюваннями на 2020–2022 рр., регіональну програму «Дітям Волині – безпечне харчування» на 2019–2022 рр., соціально-економічну програму забезпечення молоді житлом у Волинській області на 2019–2023 рр. тощо. Багато проблемних питань в останні роки постало внаслідок російської агресії, бойових дій на Сході України, збільшення кількості людей, які потребують соціального захисту й допомоги.

11.5. Освіта, культура і духовність краю

Нові історичні умови, в яких опинилася наша держава після проголошення незалежності, вимагали докорінних змін у сфері культури та духовності. Це насамперед звернення до традицій національної культури, відновлення історичної пам'яті народу, ліквідація багатьох «білих плям», повернення незаслужено забутих або заборонених імен і подій історичного минулого, знайомство з культурою діаспори, відродження духовно-церковної культури. Особливу роль у цьому процесі відводили ствердженню та поширенню української мови як державної, формуванню шанобливого ставлення до національної символіки тощо.

1993 р. державні клуби та будинки культури в області реорганізовано у народні доми «Просвіта». 1997-й став роком створення волинської геральдики. Волинська обласна рада затвердила положення про зміст, опис і порядок використання символіки області, яке стало логічним завершенням тривалої роботи комісії, до складу якої входили фахівці – історики, художники та краєзнавці.

На початку 1998 р. Луцькою міською радою затверджено герб, міський прапор і печатку міста (рис. 364).

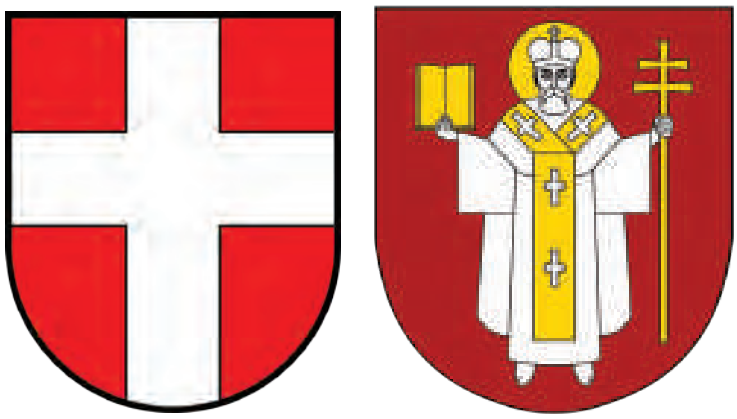

Рис. 364. Волинський герб і герб Луцька

Процеси і тенденції розвитку в галузі освіти. Національно-культурне відродження в Україні супроводжував процес докорінного реформування освіти всіх рівнів: змінювалися їх економічні й організаційні форми, відпрацьовувалися методи креативної педагогіки, набувала поширення інформатизація навчального процесу. Першим кроком на цьому шляху стала державна національна програма «Освіта (Україна XXI століття)», ухвалена першим з'їздом педагогічних працівників України і затверджена Президентом України 3 листопада 1993 р. Головною метою програми стало визначення стратегії розвитку освіти в країні на найближчі роки та перспективу. Система освіти передбачає реалізацію принципу безперервної світи – від дитячого садочка через систему загальної, середньої спеціальної та вищої освіти до різних форм післядипломної освіти й створення університетів «третього віку». В її основу покладено принцип українознавчого спрямування змісту освіти.

Розвиток галузі в 1990-ті рр. проходив у складних і суперечливих реаліях тогочасної дійсності. Наприклад, відбувався процес скорочення дитячих садків. Якщо у 1992 р. було 497 таких закладів, то у 1995-му – 423, 1999-му – 304, 2000 р. – 259. Оскільки ця тенденція набула небезпечних масштабів, у січні 1995 р. виконком Волинської обласної ради ухвалив рішення про заборону перепрофілювання або передачу іншим відомствам навчально-виховних закладів. Щоправда, з часом цей процес припинився й почалося будівництво нових дитсадків. У 2018/2019 н. р. в області функціонувало вже 498 закладів дошкільної освіти[63].

На шляху утвердження української держави оновлено зміст навчально-виховного процесу в середній школі, здійснено реальні кроки щодо реалізації політики, спрямованої на розширення сфери використання української мови як державної. Так, Волинською ОДА разом із обласною радою в квітні 1991 р. ухвалено спільну постанову «Про реалізацію в області Державної програми розвитку української мови та інших національних мов в Українській РСР на період до 2000 року». Відповідно до етнічного складу населення додатково відкрито школи з українською мовою навчання,

[63] Стратегія розвитку Волинської області на період до 2027 року. С. 48, 49. URL: https://voladm.gov.ua/category/strategiya-rozvitku-volinskoyi-oblasti-na-period-do-2027-roku1/1/

а російськомовні реорганізовано в україномовні (в Луцьку перепрофільовано російськомовні школи № 18 (1997 р.), № 8 (1998 р.), № 9 (1999 р.). У 2000 р. з російською мовою навчання в обласному центрі залишалася лише одна загальноосвітня школа № 5. Російськомовні класи також залишалися в м. Ковель (ЗОШ № 5), м. Володимир-Волинський (ЗОШ № 3), м. Нововолинськ (ЗОШ № 3).

Багатоплановість навчально-виховного процесу засвідчує існування в області різних типів освітніх закладів: гімназії, ліцеї, спеціальні заклади для оздоровлення дітей, школи-класи з поглибленим вивченням окремих предметів, навчально-виховні комплекси, загальноосвітні школи-інтернати, відкриття при школах окремих класів для обдарованих дітей тощо. Зокрема, науково-дослідну учнівську роботу організовує Волинське відділення МАН України, яке розпочало свою діяльність 1992 р.

Наприклад, у березні 1993 р. в Ковельському районі відкрито Люблинецьку школу-інтернат з метою створення оптимальних умов для широкої загальноосвітньої підготовки і всебічного розвитку здібних й обдарованих дітей із сільської місцевості. А на початок 2000/2001 н. р. в області відкрито два заклади нового типу. Один із них – економічний ліцей, створений при Луцькому комерційному технікумі. Інший – обласний ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою (рис. 365). Його створено відповідно до розпорядження Президента України від 11 травня 1999 р. на базі 6-го прикордонного Волинського загону.

Рис. 365. Волинський обласний ліцей з посиленою військово-фізичною підготовкою

Джерело: https://konkurent.ua/publication/49731/

Структуру закладів середньої освіти за роки незалежності характеризувала тенденція до зменшення в області кількості шкіл загалом за рахунок закриття

малокомплектних шкіл. Так, якщо у 1990/1991 н. р. в області налічувалося 845 шкіл, то у 2019/2020 н. р. – 614. Також зменшилася кількість коледжів, технікумів й училищ (із 15 до 10)[64].

У 1990-х рр. в області функціонувала розвинута система професійної (професійно-технічної) освіти, до складу якої входили 22 державні професійно-технічні заклади освіти й широка мережа навчально-курсових комбінатів. Соціально-економічні умови, що складалися в державі упродовж 90-х рр., диктували потребу здійснення структурного реформування цієї ланки освіти. Так, лише за період із 1995-го по 1998 рр. на 25–27% скорочено підготовку спеціалістів із 24 професій для галузей машинобудування, легкої та вугільної промисловості, меліорації, будівництва. Водночас розпочато підготовку спеціалістів із 32 робітничих професій для сфери побуту, індивідуальних підсобних промислів, художнього ремесла, підприємницької діяльності, програмістів тощо. 2016 р. фінансування закладів професійної освіти передано з державного на місцеві бюджети. 2017 р. реформовано чотири заклади освіти, на базі яких створено два заклади нового типу – центри професійно-технічної освіти.

Новації відбувалися також і в системі вищої освіти. Сутність перетворень полягала у вивільненні закладів вищої освіти (ЗВО) з-під централізованого контролю, надання їм академічної свободи та можливостей самостійно визначати напрями діяльності. 1991 р. на Волині існувало два ЗВО: Луцький державний педагогічний інститут імені Лесі Українки і Луцький індустріальний інститут, а згодом – технічний університет. 27 серпня 1993 р. в області відбулися урочистості з нагоди утворення на базі Луцького педінституту Волинського державного університету імені Лесі Українки, який у вересні 2007 р. отримав статус національного (рис. 366).

11 квітня 2008 р. статус національного також отримав Луцький державний технічний університет (рис. 367).

Рис. 366. Волинський національний університет імені Лесі Українки

Джерело: фото Д. Байди

[64] Волинь 2020 : статистичний щорічник. С. 135.

Рис. 367. Луцький національний технічний університет

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Водночас у 1990-ті рр. в області тривав процес створення приватних ЗВО та відкриття філій вже існуючих (ВІЕМ, Луцький гуманітарний університет, Луцький біотехнічний інститут, МАУП й ін.). Щоправда, унаслідок зменшення контингенту студентів на Волині деякі з них не витримали конкуренції з провідними університетами краю і постало питання про їх закриття.

Вшанування видатних діячів краю. За роки незалежності помітно активізувалося пошанування видатних постатей краю, популяризація їхнього життя і діяльності. Ознаки цього – спорудження пам'ятників, меморіальних дошок, проведення наукових конференцій, видання творів, запровадження літературно-мистецьких премій тощо. Зокрема, на початку 1990-х рр. запроваджено обласні премії імені Агатангела Кримського, Йова Кондзелевича, Миколи Куделі, Ігоря Стравінського, Степана Кривенького, Олександра Цинкаловського, В'ячеслава Хурсенка, Миколи Царенка тощо.

Утвердження національної свідомості українського народу освячене іменем Великого Кобзаря, а тому логічний вигляд мають дії місцевої влади та громадськості області щодо увічнення його пам'яті. 9 березня 1995 р. тисячі його шанувальників стали свідками урочистого відкриття й освячення на місці закладки каменю (1993 р.) пам'ятника Т.Г. Шевченкові в Луцьку (автори – заслужений діяч мистецтва України Едгар Кунцевич, заслужений архітектор України Олег Стукалов і член спілки архітекторів Андрош Бідзіля) (рис. 368). На початку 1990-х – у 2000-ні рр. пам'ятники Кобзареві також відкрито в райцентрі Іваничі, у містах Володимир-Волинський, Горохів, Ківерці, Ковель й інших населених пунктах Волинської області.

Рис. 368. Відкриття пам'ятника Т.Г. Шевченкові в Луцьку 09.03.1995 р.
Джерело: фото з архіву В. Марчука

Неодмінний атрибут культурної спадщини Волині, її візитова картка – ім'я Лесі Українки. 1991 р., в 120-ту річницю від дня народження письменниці, за підтримки ЮНЕСКО відбувся міжнародний симпозіум «Леся Українка і світова культура» за участі письменників і відомих україністів із багатьох країн. Велику увагу наукової спільноти та громадськості краю засвідчило відкриття у вересні 2006 р. у Волинському державному університеті Науково-дослідного інституту Лесі Українки.

2011 р. з нагоди 140-ліття від дня народження поетеси проголошено роком Лесі Українки. А до 150-літнього ювілею нашої видатної землячки дослідники ВНУ імені Лесі Українки разом із колегами з інших наукових установ підготували повне академічне видання її творів у 14-ти томах, що містить усі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Зокрема, колектив учених, котрий працював над зібранням, відновив фрагменти і матеріали, які вилучили через цензуру в попередніх виданнях (рис. 369).

Звичним для краю стало відзначення пам'ятних дат, пов'язаних із життям і діяльністю нашого земляка – видатного українського ученого і громадського діяча В'ячеслава Липинського, започатковане 1992 р., коли в обласному центрі відбулася міжнародна конференція «В'ячеслав Липинський: історико-культурна спадщина і сучасна Україна». У ній взяли участь відомі науковці, а також племінник ученого – доктор Ян Липинський, дочка очільника Української Держави Гетьмана Павла Скоропадського Олена Отт-Скоропадська. 2011 р. після тривалих реставраційних робіт на Волині відкрито музей-садибу В. Липинського у Затурцях, який є єдиним в Україні та світі (рис. 370).

Рис. 369. Під час презентації 14-томного видання Лесі Українки авторським колективом і керівництвом ВНУ імені Лесі Українки

Джерело: фото Д. Байди

Рис. 370. Під час відкриття Музею В. Липинського в Затурцях 2011 р. Біля мікрофона – директор Волинського краєзнавчого музею Анатолій Силюк

Джерело: фото В. Лук'янчука

Доброю традицією стало пошанування академіка Михайла Кравчука – математика зі світовим ім'ям, репресованого 1938 р. У вересні 1992 р. з нагоди 100-літнього ювілею вченого в Луцьку на приміщенні колишньої гімназії відкрито меморіальну дошку. Музей академіка створено у Човницькій ЗОШ I–II ступенів Ківерцівського району. Біля школи встановлено погруддя М. Кравчука, а на місці хати, де народився вчений, – пам'ятний знак (рис. 371). Кімната-музей ученого відкрита й у Луцькій гімназії № 21, яка носить його ім'я.

2011 р. в Луцьку відкрито бронзове погруддя члена-кореспондента Всеукраїнської академії наук, письменниці, етнографа, фольклориста, матері Лесі Українки і сестри видатного вченого Михайла Драгоманова Олени Пчілки (рис. 372). Урочистості відбулися у червні, у день 162-ї річниці від дня її народження. Монумент постав на майданчику біля Волинської обласної наукової бібліотеки, яка носить її ім'я. Його автор – відомий скульптор, заслужений художник України Микола Обезюк, який

є також автором пам'ятників Лесі Українці в містах Луцьк і Новоград-Волинський (нині – Звягель).

Рис. 371. Погруддя академіка Михайла Кравчука в селі Човниця Луцького району Волинської області

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Рис. 372. Пам'ятник Олені Пчілці в Луцьку

Джерело: фото з архіву В. Марчука

Перейменування вулиць й адресних об'єктів. Прикметною ознакою сьогодення стало перейменування населених пунктів, назв вулиць. Здебільшого їм повертають історичні назви. Так, село Маяки Луцького району нині – Княгининок. Саме під такою назвою воно згадується у XII ст. і носило її до 1939 р., а селище міського типу Жовтневе, підпорядковане Нововолинській міській раді, названо Благодатним. Перейменування вулиць у населених пунктах краю, що розпочалося 1990 р., фактично не припиняється досі. В одних випадках їм повертають історичні назви, в інших – називають на честь відомих національних і світових постатей, героїв-земляків, знакових подій минувшини й сьогодення тощо.

Бібліотеки та музеї. Осередком просвітництва, популяризації книги як джерела знань були і залишаються бібліотеки. Попри труднощі, пов'язані з кризовими процесами у національній книговидавничій справі, недостатнє фінансування, порівняно слабке забезпечення книгозбірнями жителів сільської місцевості, вдалося зберегти кадри і книжковий фонд бібліотек. Нині бібліотечна Волинь представлена 550 закладами різних типів, із них 471 функціонує в сільській місцевості[65]. Останніми роками в бібліотечній системі краю відбулися відчутні позитивні зміни. Сучасна книгозбірня функціонує як багатопрофільна установа, що зберігає, пропагує знання, нагромаджені людством. Книга у бібліотечній системі й надалі служить утвердженню рідної мови, друкованого слова. Зросла мережа бібліотек, які надають безкоштовний доступ до інтернет-ресурсів. Такими є пункти вільного доступу до Інтернету, що діють у 85 бібліотеках – учасницях проєкту «Бібліоміст». Інтернет-центри, створені за проєктом Посольства США в Україні «Інтернет для читачів публічних бібліотек», функціонують у Волинській обласній універсальній науковій бібліотеці імені Олени Пчілки, Ковельській і Горохівській центральних бібліотеках, центральній бібліотеці для дітей Луцької центральної бібліотечної системи.

Проголошення незалежності спричинило звільнення музеїв від радянської заідеологізованості й орієнтацію на загальнолюдські цінності. Невід'ємним компонентом розвитку вітчизняної музейної справи стали інформаційні технології[66]. Якісно змінилася й удосконалилася мережа музейних закладів області. Низка відділів обласного краєзнавчого музею стали самостійними установами. Це, зокрема, Володимир-Волинський історичний музей (1991 р.), Маневицький краєзнавчий і Ковельський історичний музеї (1992 р.).

1993 р. ліквідовано музей атеїзму і створено Музей Волинської ікони – єдиний в Україні, який представляє самобутню регіональну школу волинського іконопису. Збірка музею нараховує 1,5 тис. пам'яток сакрального мистецтва: понад 600 ікон XVI–XIX ст., предмети металопластики (шати ікон, церковне начиння, іконки), декоративну різьбу (царські врата, кіоти ікон) і скульптуру. Створення колекції пов'язане з іменем відомого українського мистецтвознавця Павла Жолтовського (1904–1986 рр.), який очолював наукові експедиції волинського краєзнавчого музею 1980-х рр. із вивчення та збору культурних пам'яток у храмах Волині. Безцінна

[65] Стратегія розвитку Волинської області до 2027 року. С. 55.

[66] Кальченко Ю., Надольська В. Розбудова музейництва на Волині за роки незалежності. *Волинський музейний вісник.* 2012. С. 34–38.

перлина збірки – Холмська чудотворна ікона Божої Матері, пам'ятка візантійського мистецтва XI–XII ст., одна з найвидатніших християнських святинь[67]. Її реставровано завдяки майстерності та зусиллям заслуженого працівника культури України Анатолія Квасюка (рис. 373).

Рис. 373. Музей Волинської ікони. Анатолій Квасюк під час реставрації Холмської Чудотворної ікони Божої Матері

Джерело: фото В. Лук'янчука

Широко відомий щорічний Міжнародний пленер іконопису на Волині в с. Замлиння, котрий проводиться від 2011 р. Організатори: Генеральне консульство Республіки Польща в Луцьку, Волинська організація Національної спілки художників України і Центр інтеграції в Замлинні (Карітас Луцької дієцезії).

[67] Музей Волинської ікони – відділ волинського краєзнавчого музею. URL: http://volyn-museum.com.ua (дата звернення: 12.08.2021).

Враховуючи нові тенденції суспільного розвитку та музейного будівництва, утворено нові музеї: Устилузький музей Ігоря Стравінського (1990 р.) (рис. 374), Старовижівський народний краєзнавчий музей (1992 р.), меморіальний музей-садиба В'ячеслава Липинського в селі Затурці Локачинського району (1995 р.), Нововолинський історичний музей (1998 р.). Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки (1999 р.), музей старовинної книги (2005 р.), Ківерцівський районний краєзнавчий музей (2009 р.). Музейний простір Волині станом на 2021 р. – це 17 комунальних музеїв області[68].

Рис. 374. Музей Ігоря Стравінського в місті Устилуг Волинської області

Джерело: фото С. Політило

Мистецько-культурне життя. Головними здобутками мистецького життя краю за роки незалежності стали процеси оновлення із розкриттям його національної самобутності. Демократичні перетворення в українському суспільстві, що розпочалися в 1990-х рр., зняли ідеологічні обмеження та відкрили простір для письменницької творчості різних жанрів. Тематично література волинського краю, яку презентує творчість поетів Олександра Богачука, Костя Шишка, Василя Гея, Віктора Лазарука, Йосипа Струцюка, Івана Чернецького, Володимира Місюри, Івана Корсака, поеток Надії Гуменюк, Юлії Хвас, Олени Криштальської, Ольги Ляснюк, прозаїка Володимира Лиса, публіциста і прозаїка Андрія Бондарчука, поета, прозаїка, літературного критика Василя Слапчука – це письменство сучасного життя, індивідуальних філософських шукань, інтелектуальної заглибленості.

Центр театрального життя – Волинський академічний обласний український музично-драматичний театр імені Т.Г. Шевченка, із тематично та жанрово різноманітним репертуаром – світовою, вітчизняною класикою й історичною

[68] Що таке музейний простір Волині? URL: http://volyn-museum.com.ua (дата звернення 12.08.2021).

проблематикою (рис. 375). Основу акторського складу театру становлять досвідчені майстри: народні артисти України Людмила Приходько, Олександр Якимчук, Анатолій Романюк, Ольга Осіїк, заслужені артисти України Людмила Дяченко, Лариса Зеленова, Олександр Пуць, Надія Федченко (рис. 376). Театр постійно дбає про якісне поповнення: значна частина трупи – творча молодь (рис. 377).

Рис. 375. Волинський академічний обласний український музично- драматичний театр імені Т.Г. Шевченка

Джерело: фото із книги **Волинь.** *Фотопутівник. Луцьк: Надстир'я, 2020. 72 с.*

Рис. 376. Вистава О. Якимчук «Хай живе любов» за п'єсою О. Фредро, музика П. Свіста. На світлинах – артисти драми (зліва направо): І. Зінчук, Н. Мельничук, М. Семенюк, Ю. Герел, М. Герел, І. Романюк (артистка балету)

Джерело: фото В. Відзинського

Рис. 377. Рівненський обласний академічний музично-драматичний театр
Джерело: фото з архіву В. Бортнікова

Популярністю серед жителів краю та його гостей користуються вистави Волинського академічного обласного театру ляльок. 1993 р. започатковано міжнародний фестиваль «Різдвяна містерія». Переглянуто найрізноманітніші версії лялькового Різдва – традиційні, експериментальні, канонічні й модерні з країн Західної та Східної Європи, Південної Африки, Північної Америки. Із ініціативи директора – художнього керівника театру Данила Поштарука Луцьк став місцем проведення заключного етапу щорічного Всеукраїнського конкурсу професійних читців імені Лесі Українки, який до анексії Криму Росією 2014 р. відбувався у Криму.

Жанрова різноманітність утвердилася й у музичному мистецтві. У регіоні значного розвитку набули потужні мистецькі акції, під час яких виступали творчі колективи не лише з Волині, але й із інших областей України та зарубіжних країн. Це, зокрема, Міжнародний фестиваль українського фольклору «Берегиня», започаткований 1991 р.; Фестиваль професійних та аматорських колективів народного мистецтва «Поліське літо з фольклором», започаткований 1994 р., який відбувається в Луцьку під егідою Міжнародної ради організацій фестивалів фольклору і традиційних мистецтв *(CIOFF)*, що діє при ЮНЕСКО.

Із другої половини 1990-х рр. під час проведення фольклорного свята Івана Купала на живописних берегах оз. Світязь відбувався фестиваль української естрадної пісні «На хвилях Світязя». Багатьом молодим талантам він відкрив дорогу в світ естради. Візитівкою області стали також фестивалі «Ніч у Луцькому замку», «Бандерштат», «Волинська княжна», «Князівський бенкет».

1994 р. започатковано музичний фестиваль «Стравінський і Україна», який із 2005 р. проводиться щорічно в день народження видатного композитора XX ст. Ігоря Стравінського. Концерти за участі симфонічних і камерних оркестрів, ансамблів України й інших країн, солістів-вокалістів, солістів-інструменталістів, музикознавців відбуваються у містах і районах області.

Також на Волині набувають популярності конкурс народно-інструментальної творчості «Калинова сопілка», огляд-конкурс виконавців розмовного жанру в м. Ковель і с. Колодяжне, фольклорне свято-конкурс «Волинські візерунки» й ін. З метою розвитку масової народної творчості в регіоні створено базову мережу культурних закладів, яка налічує 675 клубних установ[69].

Музичне життя краю презентують Волинський народний хор, академічний камерний оркестр «Кантабіле», народні артисти України Василь Зінкевич, Василь Чепелюк, Зоя Комарук, заслужена артистка України Алла Опейда й ін. На Волині народилися і розвинулися музичні виконавці сучасної естрадної музики: вокальне тріо заслужених артистів УРСР Мареничів, В'ячеслав Хурсенко, Аркадій Войтюк, гурти «Тартак», «Був'є», «В.О.Д.А», Фіолет, Флайза, *MONATIK, Riplay, The Substanse*.

Значного розвитку в регіоні набуло образотворче мистецтво. Нині добре відомі не лише волинянам творчість народних художників України Олександра Байдукова, Тетяни Галькун, заслужених художників України Миколи Гевелюка, Карела Якубека, Анатолія Клімова, Леоніда Литвина, Тетяни Ядчук-Богомазової. Їхнім полотнам властива жанрова різноманітність. Одні митці послідовно розвивають національні традиції, інші тяжіють до авангардистських пошуків початку XX ст., видозмінених у руслі власного бачення.

Відреставровано й оновлено експозицію Луцького художнього музею. Добра традиція – регулярне проведення художніх виставок, організацією яких опікується багаторічний голова Волинської організації Національної спілки художників України, заслужений діяч мистецтв України Володимир Марчук.

2018 р. в Луцьку відкрито Музей сучасного українського мистецтва Корсаків, найбільший в Україні. У ньому зібрані картини, графіка, скульптури, відеоматеріали, інсталяції із середини XX ст. до сучасності. Зокрема, у липні 2018 р. там відкрито Художньо-меморіальний музей талановитого волинського художника Миколи Кумановського.

Історичні події різних епох своєрідно позначилися на архітектурі регіону. До пам'яток культурно-історичної спадщини державного значення у Волинській області входить понад 200 об'єктів[70]. Збереглися споруди культової архітектури: комплекси чернечих орденів єзуїтів, бернардинців, кармелітів, тринітаріїв, василіан, бригідок; Братська, Покровська церкви, Свято-Троїцький собор у Луцьку. З-поміж інших сакральних пам'яток виділяється собор Успіння Пресвятої Богородиці у Володимирі, збудований у XII ст., Троїцький костел у селі Берестечко Горохівського району, костел Святої Трійці у селі Затурці Локачинського району, костел домініканців у селі Старий Чорторийськ Маневицького району, Покровська церква в селі Піддубці Луцького району. Пам'яткою військово-оборонної архітектури є луцький замок Любарта XIV ст.

Фізична культура і спорт. Волинська область завжди мала добрі спортивні традиції, адже фізична культура – важливий чинник зміцнення здоров'я жителів краю. Традиційними стали масові спортивні заходи та популяризація здорового способу

[69] Стратегія розвитку Волинської області на період до 2027 року. С. 55.

[70] Пам'ятки архітектури національного значення Волинської області. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Пам'ятки_архітектури_національного_значення_Волинської_області (дата звернення 19.08.2021).

життя. Так, відбуваються обласні, міські, районні змагання, зокрема й обласні спартакіади серед юнаків і юніорів «Волинь спортивна». Здійснюється підготовка й участь спортсменів у змаганнях усеукраїнського рівня з олімпійських видів спорту. Зокрема, вісім спортсменів із Волині взяли участь в Олімпіаді-2020 в Токіо. Україну представляли наші земляки в чотирьох видах спорту: веслувальники Марія Повх і Юрій Вандюк, дзюдоїстка Анастасія Турчин, велосипедистка Яна Беломоіна, легкоатлети Ірина Климець, Марія Сахарук, Іван Банзерук, Данило Даниленко.

Важливий складник фізичної культури і спорту – розбудова відповідної інфраструктури області. Щоб утілювати численні спортивні проєкти в області з різних джерел фінансування споруджують мультифункціональні майданчики для занять ігровими видами спорту, спортивні комплекси при загальноосвітніх навчальних закладах усіх ступенів, будують/реконструюють басейни, стадіони тощо. 2015 р. за кошти фонду «Новий Луцьк» розпочато реконструкцію центральної спортивної арени області – стадіону «Авангард». Після реконструкції стадіон отримав сертифікат *IAAF* (Міжнародної асоціації легкоатлетичних федерацій) другої категорії, що дає змогу арені приймати змагання на рівні чемпіонатів Європи.

На виконання «Національної стратегії розвитку фізкультури і спорту до 2028 року» в області сформовано 16 центрів фізичного здоров'я: обласний, 11 центрів у міських ОТГ (Луцьк, Ковель, Нововолинськ, Володимир, Камінь-Каширський, Устилуг, Ківерці, Горохів, Берестечко, Любомль, Рожище) і чотири – в сільських ОТГ (Хобултова, Овадне, Зимне, Рівне). Мета їхньої діяльності – популяризація рухової активності, здорового способу життя, просування спортивного іміджу регіону. 2021 р. відновлено обласний фестиваль фізичної культури і спорту (не проводився з 2014 р.), в якому взяло участь 37 територіальних громад області[71].

Чільне місце займає розвиток спорту серед людей із інвалідністю. Головне завдання Волинського регіонального центру з фізичної культури і спорту «Інваспорт», що розпочав свою діяльність 1993 р., – формування спортивного руху людей із інвалідністю, розвиток паралімпійського спорту як важливого складника реабілітації людей. Волинські спортсмени з вадами зору, слуху чи опорно-рухового апарату мають чимало спортивних досягнень: перемоги на Паралімпійських, Дефлімпійських іграх, чемпіонатах світу, Європи й України. Так, на Паралімпіаді-2020 в Токіо з Волині у змаганнях брали участь п'ять спортсменів, які представляли Україну в легкій атлетиці, пауерліфтингу, параканое й академічному веслуванні. Марина Мажула виграла срібло у веслуванні на байдарках у заїзді на 200 метрів (клас *KL*1), а Сергій Ємельянов – золоту нагороду у веслуванні на байдарці-одиночці на дистанції 200 метрів.

Українсько-польський міжкультурний діалог. Тривалі та гострі дискусії навколо історичної минувшини українсько-польських міжнаціональних відносин поставили Волинь в епіцентр сучасних відносин України та Республіки Польща. Будучи стратегічними партнерами із середини 90-х рр. XX ст., дві держави, втім, упродовж трьох десятиліть незалежності з постійною регулярністю поверталися до дискусій щодо Волинських подій Другої світової війни.

[71] На Волині відновлено проведення обласного спортивного фестивалю. URL: https://voladm.gov.ua/new/na-volini-vidnovleno-provedennya-oblasnogo-sportivnogo-festivalyu (дата звернення: 10.08.2021).

Політична воля до порозуміння та примирення на найвищому міждержавному рівні ознаменувала собою позитивний поступ у процесі узгодження та трактування спільної історії і мала своє продовження у 2018 р., коли Президент Польщі Анджей Дуда приїхав до Луцька 8 липня, щоб взяти участь у заходах, приурочених до 75 річниці Волинської трагедії, відвідав святу месу в соборі святих апостолів Петра і Павла[72]. А український Президент Петро Порошенко саме тоді перебував у с. Сагринь (РП), де відкрив Меморіал пам'яті українців, які загинули від рук т. зв. польських «селянських батальйонів» і підрозділів Армії Крайової у березні 1944 р.

У день вшанування жертв 75-х роковин міжнаціонального конфлікту у власних зверненнях президенти вкотре проілюстрували позиції своїх держав і народів. Зокрема, А. Дуда закликав будувати відносини з Україною на історичній правді та не думати про помсту. П. Порошенко, зі свого боку, підкреслив, що події Волинської трагедії – «найболючіша травма» та «братовбивчий конфлікт», що потребує ретельного історичного дослідження, до якого має приступити спільна група з польських й українських учених.

Оскільки з часів радянського періоду залишалися нерозв'язаними питання щодо трактування спільної історії в українсько-польських відносинах, волинські науковці разом із провідними фахівцями України та РП взяли на себе складну роль: дати відповіді на усі непрості запитання минувшини у міжнаціональних відносинах й узгодити трактування суперечливих історичних сторінок. Важливу роль у цьому процесі відіграв діалог польських й українських істориків, який відбувався в межах наукових семінарів, присвячених польсько-українським відносинам у 1918–1947 рр.[73]

Чимало зусиль, аби напрацювання істориків стали відомими для широкого загалу, доклав професор Волинського університету М. Кучерепа, зокрема як керівник групи науковців і редакторів видання «Україна – Польща: важкі питання», які видано за результатами 13 міжнародних семінарів, що впродовж 1996–2008 рр. почергово відбувалися у Луцьку та Варшаві[74]. Попри суттєві відмінні підходи істориків України та РП до багатьох питань польсько-українських відносин означеного періоду, семінари продемонстрували, що такі зустрічі мають право на існування і спрямовані на узгодження суперечок.

Сучасна культурно-мистецька співпраця Волинської області з РП здійснюється за такими основними напрямами: гастрольна діяльність творчих самодіяльних і професійних колективів й окремих діячів культури (артистів, музикантів, композиторів, художників, письменників та ін.); проведення фестивалів, днів культури, виставок, кінопоказів, театральних гастролей. Так, у вересні 1993 р. Дні Волині відбувались у Варшаві. У межах свята у приміщенні етнографічного музею експонували виставку «Волинський народний одяг», яку представив Волинський краєзнавчий

[72] 75-а річниця Волинської трагедії: Президент Польщі Дуда приїхав до Луцька. *Цензор.нет.* URL: https://censor.net.ua/ua/photo_news (дата звернення: 16.08.2021).

[73] Гаврилюк О. Українсько-польський діалог 1990-х років стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості. *Stereotypy narodowościowe na pograniczu* / pod red.W. Bonusiaka. Rzeszów, 2002. S. 63–71.

[74] Стрільчук Л., Пасічник Ю. Президентський вимір сучасних польсько-українських відносин : монографія. Луцьк : Терези, 2020. С. 170.

музей, відбувалися виступи відомих артистів й ансамблів області, показ фільмів. У жовтні 1996 р. проходили Дні польської культури в Луцьку, які стали традиційними. Відповідно, Дні української культури відбуваються у Любліні. Волинська область має тісні культурні контакти з Лодзьким воєводством РП. Так, наприклад, у вересні 2011, 2012, 2014, 2018 рр. творчі колективи Волині брали участь у воєводських ярмарках, де виступили з концертними програмами, популяризуючи волинський фольклор.

Частина фестивалів відбувається під патронатом керівництва єврорегіону «Буг». Як заходи світового рівня трактують міжнародні фестивалі «Музичні діалоги над Бугом», «Різдвяна містерія», «Поліське літо з фольклором». За географією учасників і своїм значенням вони від початку виходили за межі єврорегіону, підкреслюючи у такий спосіб його інтеграційну спрямованість.

Оскільки Волинська область прикордонна із РП, тут за підтримки Консульства Республіки Польща у Луцьку відбувається чимало українсько-польських фестивалів, як-от: щорічний «Джаз безт», "*Art Jazz Cooperation*-2011". Із вересня 2009 р. розпочалася співпраця між організаторами фестивалів, зокрема традиційного для Волині музичного фестивалю «Стравінський та Україна» і польського музичного фестивалю ім. О. Тасмана. Традиційно це мистецьке дійство відбувається у червні в Устилузі та Луцьку.

Церковно-релігійне життя. Важливий вплив на формування суспільної свідомості, поведінку і стиль життя населення краю здійснює релігія. Зі здобуттям Україною незалежності позитивно розв'язано проблеми реєстрації православних, римо-католицьких та греко-католицьких громад, легалізовано діяльність заборонених у минулому протестантських общин. Водночас у регіоні з'явилася низка новітніх конфесійних формувань неохристиянського, неоязичницького, орієнталістських та інших напрямів.

На Волині розпочався рух за незалежність українського православ'я. Вже у 1990 р. відкрилися дві перші парафії Української автокефальної православної церкви (УАПЦ): Хрестовоздвиженська церква у Луцьку та храм Різдва Христового у Володимирі-Волинському. В перші роки незалежності чисельність громад УАПЦ на Волині зростала досить повільно: на червень 1992 року в області діяло лише 17 парафій. Ситуація суттєво покращилась після об'єднавчого собору, на якому в червні 1992 року проголошено створення УПЦ-КП. 12 серпня 1992 року до нової церкви перейшов Свято-Троїцький кафедральний собор у Луцьку з духовною семінарією та єпархіальним управлінням.

У кількісному та якісному зростанні громад УПЦ-КП на Волині велику роль відіграли правлячі архієреї: митрополити Іоанн (Боднарчук) – 1993–1994 рр., Яків (Панчук) – 1995–2004 рр. та Михаїл (Зінкевич) – з 2004 р. При них збільшилася кількість парафій, більш динамічний розвиток отримала Волинська духовна семінарія УПЦ-КП, реорганізована у 2011 р. у Волинську православну богословську академію.

Активно на Волині діють громади УПЦ. Луцько-Волинську єпархію УПЦ очолювали: архієпископ Варфоломій (Ващук) – 1990–1992 рр., митрополит Ніфонт (Солодуха) – 1992–2016 рр., та архієпископ Нафанаїл (Крикота) – з 2016 р. В умовах піднесення в області релігійної свідомості та зростання мережі духовних кадрів, починається поступове відродження монастирів, як важливих церковно-просвітницьких та єпархіальних інституцій.

В умовах піднесення в області релігійної свідомості та зростання мережі духовних кадрів, починається поступове відродження монастирів, як важливих церковно-просвітницьких та єпархіальних інституцій.

Зокрема, в юрисдикції УПЦ-КП відроджено один з найдавніших у краї Жидичинський Миколаївський чоловічий монастир та приписний до нього скит Святого Духа, Луцький Василівський жіночий монастир на місці однойменної чоловічої середньовічної обителі, Володимир-Волинський жіночий монастир Різдва Христового в будівлі довоєнного чоловічого монастиря, Луцький Замковий Свято-Архангельський чоловічий монастир неподалік від місця колишнього Замкового Іоанно-Богословського чоловічого кафедрального монастиря, Луцький Братський Хрестовоздвиженський чоловічий монастир, а також з'являються щойно утворені обителі на нових теренах, де раніше не було чернечого життя (у селах Сокіл, Тростянець, Липляни).

У юрисдикції УПЦ відроджено історичні монастирі: чоловічі Милецький Миколаївський, Низкиничівський Успенський, Вербський Троїцький, жіночі Зимненський Успенський, Михнівський Стрітенський. Римо-католицькій церкві вдалось відкрити 4 монастирі: отців кармелітів у Володимирі та отців францисканців у Ковелі, а також два жіночі монастирі у Луцьку – Терезіянок і Бенедиктинок-місіонерок. Греко-католики відкрили 3 чоловічі монастирі: отців василіян у Луцьку та Володимирі та отців редемптористів у Ковелі та 1 жіночий монастир у Луцьку.

Важливою віхою у галузі релігійної свободи стало створення Всеукраїнської ради церков та релігійних організацій, яка об'єднала найбільші релігійні спільноти в консультативний орган. Зокрема на Волині ефективно працює Волинська рада церков при Волинській державній адміністрації, яка об'єднує православні, католицьку та протестантські церкви.

Під час Помаранчевої революції і революції Гідності УПЦ-КП активно допомагала протестувальникам у їхній боротьбі за свободу та демократію. Утворення помісної Православної Церкви України та проголошення Томосу Вселенського Патріарха Варфоломія в області відбувається зростання чисельності громад української церкви, яке триває і досі.

Після широкомасштабної збройної агресії РФ в Україну в лютому 2022 р. релігійні організації надають людям психологічну підтримку, гуманітарну допомогу, безкоштовні обіди. Проводиться активна робота із місцевим населенням, внутрішньо переміщеними людьми, родинами військовослужбовців, дітьми, які стали жертвами війни. Також постійна і дуже велика допомога надається Збройним силам України, активно працюють військові капелани єпархії ПЦУ, серед яких з 2022 року відомі перші загиблі та поранені.

Відзначимо, що всі церкви, які діють в Україні, тією чи іншою мірою засудили агресивну політику російського диктатора В. Путіна. Проте негативний суспільний резонанс викликав факт канонічної єдності УПЦ та Російської православної церкви, яка в особі патріарха РПЦ Кирила не засудила збройну агресію Росії в Україні та проявила лояльність до політики Кремля. Така позиція викликала перехід значної кількості релігійних громад із УПЦ до ПЦУ.

Станом на 1 січня 2024 року релігійна мережа в області нараховує 1695 релігійних організацій. Найчисельніші з них: ПЦУ – 625 громад та інших організацій, УПЦ – 517, християни віри євангельської – 231, євангельські християни баптисти – 133, адвентисти сьомого дня – 46, Римо-католицька церква – 32, Українська греко-католицька церква – 28.

Волинь стала місцем розвитку міжконфесійного діалогу та співпраці різних церковних інституцій. У Волинській області проводяться спільні заходи пам'яті за жертвами Волинської трагедії, здійснюються спільні молебні з різних нагод.

Православної церкви України (ПЦУ) як 15-ї автокефальної церкви повноти православ'я з боку Вселенського патріархату. Православну церкву України утворено у грудні 2018 р. на об'єднавчому соборі українських православних церков. 2019 р. Вселенський патріарх Варфоломій надав ПЦУ томос про автокефалію.

Після широкомасштабної збройної агресії РФ в Україну в лютому 2022 р. роль релігійних інституцій із огляду на їх мобілізуючу, стабілізуючу, культурну та комунікативну функції в системі національної безпеки України помітно зросла. В умовах війни церква, без сумніву, має право висловлювати свою позицію щодо важливих для суспільства подій, питань і проблем. Але ця позиція не повинна сіяти ворожнечу чи роз'єднувати українців, містити елементи пропаганди або нав'язування. Вона мусить бути максимально виваженою, обережною, а головне – повністю відповідати заповідям і духовним цінностям Творця й залишати демократичне право вибору за самою людиною.

Відзначимо, що всі церкви, які діють в Україні, тією чи іншою мірою засудили агресивну політику російського диктатора В. Путіна. Проте негативний суспільний резонанс викликав факт канонічної єдності УПЦ та Російської православної церкви, яка в особі патріарха РПЦ Кирила не засудила збройну агресію Росії в Україні та проявила лояльність до політики Кремля. Така позиція викликала дистанціювання УПЦ від РПЦ та перехід значної кількості релігійних громад із УПЦ до ПЦУ.

Отже, означений період був суперечливим і неоднозначним в історії Волині. Суспільно-політичні, економічні, соціокультурні трансформації, що переживала Україна, знайшли своє відображення у процесах національного відродження й демократичної трансформації. Водночас потрібно не одне десятиліття, щоб зрозуміти глибину і масштабність перетворень, які ми сьогодні здійснюємо, і дати їм об'єктивну оцінку.

11.6. Участь волинян у захисті незалежності та державного суверенітету України в умовах російської агресії

Навесні 2014 р., скориставшись тимчасовим послабленням влади в Україні, РФ руками найманців і за участі підрозділів силових структур й армії, представників т. зв. «п'ятої колони» в Україні тощо фактично розпочала гібридну війну проти України. У Криму і на Донбасі Росія системно застосовувала не лише військові, а й інформаційно-пропагандистські, психологічні, економічні та політичні методи, що і сьогодні продовжують загрожувати існуванню України як незалежної держави. Пропагандистським гаслом неприхованої агресії стала теза про «захист російськомовного населення» від «українського фашизму». На момент окупації Криму Україна не мала боєздатних збройних сил, а чисельність особового складу постійно скорочувалася. Проте саме агресія Росії сприяла консолідації українського суспільства й поставила на порядок денний завдання створення сучасної армії.

В умовах реальної загрози втрати незалежності України волинські військовослужбовці й пересічні жителі краю у перших рядах йшли у лави добровольчих і регулярних

військових формувань, виконували місію добровільної волонтерської допомоги у різних формах. На осінь 2021 р. понад 12 500 волинян стали учасниками бойових дій, а Волинська область гостинно прийняла понад 3000 вимушених переселенців із Донбасу[75].

Реалізація на Півдні та Сході України кремлівської спецоперації «Російська весна» викликала неочікуваний для Москви спротив українського ще не зміцнілого громадянського суспільства. Весною 2014 р. перед українцями стояв жорсткий вибір: або повна капітуляція, або спротив власними силами в період тимчасового «безвладдя». Тому на початку війни рушієм спротиву російській агресії стали добровольчі батальйони, які формувались за територіальним принципом і забезпечувались громадами самих регіонів України. Згодом більшість добровольчих формувань увійшли до регулярних частин Збройних сил України (ЗСУ). Волиняни мужньо проявили себе в усіх найгарячіших бойових діях на Донбасі: в боях за Іловайськ, Слов'янськ, Краматорськ, Дебальцеве, обороні Донецького та Луганського аеропортів, Маріуполя, Широкинській операції, під Савур-Могилою й ін. (рис. 378).

Рис. 378. Бої на Донбасі. 2014 р.

Джерело: фото з архіву Т. Літковця

На сьогодні майже немає підрозділу, де б не проходили дійсну військову службу волиняни, які перед загрозою втрати цілісності та суверенітету держави одними з перших стали на її захист. Ідеться про окремий загін Національної гвардії України спеціального призначення (раніше – полк) «Азов»[76], батальйон оперативного призначення резервістів імені Сергія Кульчицького, 2-й батальйон спеціального призначення «Донбас», спецпідрозділи МВС України та СБУ, батальйони територіальної оборони ЗСУ (1-й батальйон територіальної оборони «Волинь», 24-й батальйон

[75] Скільки в Україні вимушених переселенців і в яких областях вони проживають. *Слово і Діло.* URL: https://www.slovoidilo.ua/2020/04/14/infografika/bezpeka/shosta-richnycya-po (дата звернення: 08.10.2021).

[76] Полк «Азов». Широкинська операція. Київ : Домінант, 2016. 72 с.

територіальної оборони «Айдар»), Луцький прикордонний загін, добровольчі воєнізовані формування Добровольчий український корпус «Правий сектор» і добровольчий батальйон «Торнадо»[77] тощо.

Захист донецького аеропорту імені Сергія Прокоф'єва нечисленними підрозділами ЗСУ, сформованими здебільшого з добровольців, серед яких було багато волинян, увійшов в історію як зразок мужності та героїзму. Тривала оборона аеропорту (з травня 2014 р. по січень 2015-го), як стверджують військові експерти, змінила плани Москви щодо швидкої окупації України, оскільки ворог зрозумів, що країна здатна ефективно захищатись. Складність ситуації підсилювало те, що проросійські сепаратисти обстрілювали термінали аеропорту з житлових кварталів Донецька, прикриваючись мирними жителями, а українські військові у відповідь по місту вогонь не вели[78]. Стійкість і мужність захисників аеропорту настільки вражала, що в народі їх назвали «кіборгами» (рис. 379).

Рис. 379. Донецький аеропорт під час його оборони

Джерело: фото Радіостанція «Армія-FM»

Найбільше волинян було в 51 окремій механізованій бригаді, оскільки місце її постійної дислокації – м. Володимир-Волинський. Уже у травні 2014 р. бригаду мобілізовано і відправлено в зону проведення антитерористичної операції. Розвідники волинської бригади одними з перших взяли контроль над Савур-Могилою; протитанковий артилерійський підрозділ цієї бригади знищив чимало бронетехніки

[77] Тинченко Я. Книга пам'яті військовослужбовців ЗСУ, які загинули, захищаючи суверенітет, територіальну цілісність та недоторканість України. Кн. перша: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська області. Київ : ЛАТsК, 2016. С. 52–53.

[78] Лазарович М. Російсько-українська війна (2014–2017 роки): короткий нарис. Івано-Франківськ : Лілея–НВ, 2017. 240 с.

ворога, а танкова рота, атакуючи супротивника, забезпечила виведення частини українських військ із-під Іловайська[79].

У боях під населеним пунктом Дзеркальне Донецької області бійці саме волинської бригади взяли в полон 12 російських десантників, яких згодом представили світу як остаточний доказ прямої агресії РФ проти України[80].

Одні з перших значних бойових втрат у неоголошеній російсько-українській війні були саме серед волинян. 22 травня 2014 р. біля містечка Волноваха, що на Донеччині, військовослужбовці з 3-го батальйону волинської 51-ї окремої механізованої бригади зазнали нападу проросійських бойовиків т. зв. ДНР і втратили при цьому 17 солдатів й офіцерів, зокрема командира батальйону, майора Леоніда Полінкевича; ще 19 бійців тяжко поранено (рис. 380). Це були перші волинські втрати у війні з Росією.

Рис. 380. Бій під Волновахою

Джерело: фото із сайту «Вчасно»

Згодом волиняни з 51-ї бригади помстилися ворогові, беручи участь у звільненні Станиці Луганської, Сєвєродонецька, Лисичанська, Мар'їнки, боях за Донецьк і під Оленівкою[81]. Із добровольців 51-ї механізованої бригади було створено батальйон «Колос», що мужньо проявив себе в боях біля Станиці Луганської. Саме тут 17 червня 2014 р. двоє бійців волинської бригади Володимир Крохмаль й Іван Ващеня в підбитому й оточеному ворогами танку підірвали себе, здійснивши один із численних подвигів у російсько-українській війні[82].

[79] 51/14 Історія нескорених / упоряд. Ж. Білоцька. Нововолинськ : Формат, 2019. 480 с.

[80] Положій Є. Іловайськ. Київ : ФОЛІО, 2015. 378 с.

[81] Зінченко Р. Війна, якої не було. Хроніка Іловайської трагедії. Харків : Фоліо, 2019. 58 с.

[82] Тинченко Я. Книга пам'яті військовослужбовців ЗСУ, які загинули, захищаючи суверенітет... С. 66.

Під час наступальної операції воїни 51-ї волинської бригади разом із іншими підрозділами ЗСУ в липні 2014 р. звільнили від окупантів міста Лисичанськ, Сіверськодонецьк і Попасну, виконували бойові завдання на Артемівському та Дебальцевському напрямках (танковий батальйон прикривав відхід 128-ї гірсько-піхотної бригади з Дебальцево), тримали оборону в районі населеного пункту Миронівський, а в серпні брали участь у боях за селище Мар'їнка. В одному з боїв бійці волинської бригади навіть змогли прорватись у Петровський район передмістя Донецька, але несподіваний наказ вищого командування змусив їх повернутися на початкові бойові позиції. 24 серпня 2014 р. на територію України вторглись уже не проросійські бойовики-найманці, а регулярні війська Російської Федерації, зокрема псковської та костромських повітряно-десантних дивізій, представників яких згодом українські військові взяли в полон і показали всьому світу хто в дійсності воює на Донбасі проти України[83] (рис. 381).

Рис. 381. Бойове зіткнення на Донбасі. Червень 2015 р.

Джерело: фото з архіву Т. Літковця

Під час боїв під Іловайськом волиняни 51-ї механізованої бригади разом із бійцями добровольчих батальйонів кілька днів утримували вогневі опорні пункти. Проте перебували в чисельній меншості і потрапили в оточення. Російські військові пообіцяли нашим бійцям «зелений коридор» для уникнення людських втрат із обох сторін. Але під час виходу з оточення ворог, порушивши попередні домовленості, масовано обстріляв колону ЗСУ, а ті, хто вижив, були взяті в полон. У цих боях героїчно загинув командир 51-ї бригади, полковник Павло Пивоваренко[84] (рис. 382).

[83] Зінченко Р. Війна, якої не було. Хроніка Іловайської трагедії. С. 54.

[84] 51/14 Історія нескорених... С. 14.

Рис. 382. Іловайський «котел»

Джерело: фото з сайту «Репортер»

Причини Іловайської трагедії згодом вивчала у Верховній Раді спеціальна Тимчасова слідча комісія, яка назвала винними у трагедії тодішніх міністра оборони України та начальника Генерального штабу ЗСУ. Проте 8 жовтня 2014 р. Президент України Петро Порошенко повідомив, що 51-шу бригаду розформовано, а на базі її підрозділів, які зарекомендували себе як професійні та героїчні, буде створена нова 14-та механізована мотопіхотна бригада. У тих непростих подіях залишається більше запитань, ніж відповідей[85].

Враховуючи гостру потребу в додаткових силах у війні з ворогом, паралельно з Міністерством оборони України створено нові воєнізовані підрозділи в органах МВС. Так, у червні 2014 р. в структурі УМВС у Волинській області сформовано роту патрульної служби міліції особливого призначення «Світязь» (рис. 383). Цей підрозділ укомплектовано виняткова з добровольців. Відповідно, у підрозділ потрапило багато колишніх військових, активістів громадської організації «Самооборона Майдану» й учасників Революції гідності, а також представників суто цивільних професій, що навіть не мали жодної військової підготовки. Спецпідрозділ «Світязь» брав участь у боях на Дебальцівському напрямку, за м. Іловайськ, де також потрапив до пастки сепаратистів «зеленого коридору» відходу наших військ, а під час боїв у м. Вуглегірськ рота потрапила в оточення, проте втримала оборону і, завдавши значних втрат противникові, змогла вийти з оточення. Загалом упродовж бойових дій на Сході підрозділ «Світязь» втратив сім волинських бійців убитими, а половину особового складу було поранено[86].

[85] Положій Є. Іловайськ... С. 125.

[86] Зек Б. Спецпідрозділ «Світязь» в АТО на Донбасі (2014–2018). Луцьк : ПП Іванюк В., 2019. С. 12–16.

Рис. 383. Роту патрульної служби поліції особливого призначення «Світязь» вітають із шостою річницею з часу створення

Джерело: фото з сайту Волиньonline

За роки війни ЗСУ суттєво зміцнились, модернізувались, отримали сучасну зброю, техніку та поповнились висококваліфікованим особовим складом. Це підтверджують результати вогневих зіткнень у зоні проведення АТО/ООС, у яких українські військовослужбовці продемонстрували високі фахові вміння. Водночас залишається проблемою визнання ветеранами представників волинських громадських організацій, добровольців і волонтерів, які перебували у фактичній зоні бойових дій АТО/ООС, реально допомагаючи бойовим військовим підрозділам, хоча самі добровольці формально і не були на той час військовослужбовцями ЗСУ. Зокрема, йдеться про Волинську сотню 24-го батальйону територіальної оборони «Айдар», яку організаційно сформовано ще під час подій на Майдані у січні–лютому 2014 р. Підрозділ, дислокуючись у Центральному будинку офіцерів ЗСУ в Києві, у червні того ж року вже брав активну участь у боях на Луганщині.

Паралельно з військовими, добровольцями та волонтерами активну громадянську позицію засвідчило волинське духовенство різних конфесій через волонтерське служіння, яке розпочалося ще у Києві під час Революції гідності. Це була спочатку гуманітарна допомога військовослужбовцям, а після втрат і затяжного характеру війни волинські священники все активніше виконували саме капеланську функцію з душпастирської опіки військовослужбовців. Хоча інститут капеланів у ЗСУ запроваджено ще до військової агресії Росії, проте масового характеру він набув саме після 2014 р., під час найзапеклішої фази російсько-української війни (рис. 384).

Рис. 384. Волинські капелани

Джерело: фото з сайту Українського інституту національної пам'яті

Понад 80 % складу військових капеланів становили представники ПЦУ, за ними йшли капелани УГКЦ та служителі протестантських церков. Хоча офіційно від ПЦУ на осінь 2021 р. капеланами були 28 волинських священників, фактично їх неофіційна волонтерська кількість значно більша[87].

Згідно з останніми даними управління Верховного комісара з прав людини ООН від початку російсько-української війни жертвами стали до 45 тис. громадян України, з яких 15 тис. загинуло, а 30 тис. поранено[88]. Волинський край має свій рахунок у цій війні. З 2014-го до осені 2021 р. волинська земля втратила більше ніж 200 своїх синів. Сиротами залишилося понад 400 їхніх дітей[89]. Волинь у співвідношенні загиблих до загальної кількості населення регіону серед областей України займає сумну першість[90] (рис. 385).

Із 2014 р. триває процес ідентифікації та перепоховання волинян на рідній землі. На осінь 2021 р. мартиролог загиблих волинян відрізняється від офіційної статистики, оскільки є кілька десятків волинян, які рахуються такими, що пропали безвісті, і їхня доля невідома[91]. Загиблих і зниклих безвісті волинян та тих, хто тривалий час проживали на Волині, на початок 2015 р. нараховувалося понад 280[92].

[87] Капелани. На службі Богу і Україні / уклад.: Т. Ковтунович, Т. Привалко; Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : ФОП Гончарук А., 2019. С. 9.

[88] Скільки в Україні вимушених переселенців і в яких областях вони проживають. *Слово і Діло.* URL: https://www.slovoidilo.ua/2020/04/14/infografika/bezpeka/shosta-richnycya-po (дата звернення: 08.10.2021).

[89] Дем'янюк В., Гулько Г. Волинський пантеон. Схід 2018–2019. Луцьк : ПП Іванюк В., 2020. 56 с.

[90] Там само.

[91] Дем'янюк В., Гулько Г. Волинський пантеон. Схід 2014. 2-ге вид., переробл. і допов. Луцьк : Айс Принт, 2015. С. 6, 112, 221.

[92] Там само.

Рис. 385. Шість років від страшної події:
у Луцьку вшанували воїнів, які загинули в АТО/ООС

Джерело: фото з сайту «Волинські новини»

Світовий досвід засвідчує, що на точний підрахунок жертв воєн ідуть десятиліття. Війна триває і кожен місяць приносить нові трагічні статистичні відомості про вбитих та поранених (уже понад 900 волинян із інвалідністю). На жаль, є і поствійськові втрати: це не лише смерть від ран та хвороб. Є ветерани, які після демобілізації не змогли адаптуватись у мирному житті й після жахіть війни, втративши на ній здоров'я і зруйнувавши психіку, закінчують життя невмотивованими випадками суїциду.

Волонтерський рух на Волині у 2014–2021 рр. Під час російської агресії на підтримку військових і захист Батьківщини від ворога піднялася потужна хвиля волонтерського руху, небаченого до цих подій в Україні. У перші місяці війни на Сході України волонтери разом із добровольцями зіграли вирішальну роль у захисті вітчизни від ворога. Вони забезпечували військових усім потрібним – від обмундирування та харчування до небойової техніки і технічного обслуговування. Фактично волонтерство перетворилося на широкий народний рух. Така масова підтримка народу неабияк мотивувала і мобілізовувала військовослужбовців на фронті.

Волинь одна з перших відгукнулася на потреби військових у зоні проведення АТО. Жителі віддавали на фінансування армії власні заощадження; організовували збір і доставку продуктів харчування, ліків, одягу, амуніції, автотранспорту; купляли і відсилали на передову бронежилети та прибори нічного бачення, прилади для обігріву; надавали послуги ремонту й удосконалення техніки; організовували медичну допомогу постраждалим від бойових дій, допомагали в оснащенні госпіталів і лікарень; залучались до пошуку зниклих безвісти, загиблих та визволення полонених.

Зокрема, гуманітарні вантажі доставляють в АТО/ООС мікроавтобуси волонтерського центру «Серце патріота», яким керує Сергій Балицький.

На початку 2014 р. на зібранні представників волонтерських організацій створено Координаційний центр волонтерських організацій у Волинській області. Він об'єднав десятки волонтерських організацій, а загальна вартість наданої ними допомоги оцінюється в кількасот мільйонів гривень.

За сприяння Волинського обласного координаційного центру допомоги бійцям АТО та Самооборони Майдану Волині у січні 2015 р. Неоніла Головатська та Руслан Теліпський започаткували проєкт «Меценати для солдата» (МдС), ініціатором якого став протоієрей Михайло Бучак, настоятель Покровського храму (УПЦ КП) в с. Княгининок Луцького району. Отець Михайло був активістом «Самооборони Волині», а з перших днів АТО став духівником, ділив разом із бійцями хліб, молитву, причастя і волю до перемоги. Згодом до них приєдналися Ольга Бузулук, Любов Фрадинська, Ірина Гордійчук, Наталя Чуль й ін. Лише за п'ять місяців вони змогли долучити до проєкту близько 100 волинських меценатів, яких об'єднало гасло «Підстав плече герою, що йде за нас до бою!».

Координатори проєкту МдС розвивають свою діяльність за різними напрямами: шукають шляхи оздоровлення, профілактики, діагностики, стоматології, урізноманітнення дозвілля для учасників війни; запрошують у спортивні секції, фітнес-клуби; організовують командні змагання серед бійців; сприяють у наданні послуг адвокатів, нотаріусів, пошуку роботи й оволодінні новим фахом. За час діяльності «Меценатів для солдата» реалізовано численні акції на підтримку демобілізованих бійців АТО і членів їхніх родин, а також членів родин тих бійців АТО, які загинули, зникли безвісти й потрапили в полон.

У числі перших, хто на початку бойових дій перерахував на потреби Міноборони фінансову допомогу (16 млн грн), був народний депутат України І. Єрємєєв. Разом зі С. Івахівим вони закупили понад 500 бронежилетів, біноклі, прилади нічного бачення і тепловізори для потреб військовослужбовців Волинської 51-ї механізованої бригади.

Опікується долями бійців і їхніх сімей засновник Фонду «Тільки разом» І. Палиця. Від перших днів війни фонд виділяв кошти на лікування поранених, допомогу сім'ям загиблих, реабілітацію демобілізованих. Майже 1400 військовослужбовців, які повернулися з АТО у перші воєнні роки, отримали фінансову допомогу. Значні кошти спрямовано на підтримку військових частин, добровольчих батальйонів, формувань охорони громадського порядку, закладів охорони здоров'я, волонтерських організацій тощо. Зокрема, це закупівля транспорту, військової амуніції, дизельних генераторів, автомобілів-рефрижераторів для перевезення тіл загиблих тощо.

Для здійснення повноцінних професійних дій розвідувальної роти військової частини В0259 (м. Володимир-Волинський) було придбано безпілотний літальний апарат (БПЛА) та прилади спостереження: біноклі, прилади нічного бачення, квадрокоптер, оптичний приціл, лазерні ручні дальноміри й іншу техніку. Для 72 бригади батальйону матеріально-технічного забезпечення фонд закупив 20 радіостанцій *BAOFENG V5+*.

Тоді ж волинський скульптор Віктор Семенюк виставив на аукціон ковані скульптури, щоб допомогти 14-й окремій механізованій бригаді. З ініціативи Ігоря Палиці

фонд викупив колекцію ексклюзивних експонатів. За виручені кошти придбано три позашляховики, які відправлено у зону АТО. Так вдалося допомогти військовослужбовцям і зберегти унікальну колекцію кованих виробів, яка експонується у вежі Луцького замку.

Фонд тісно співпрацює з Волинським обласним госпіталем ветеранів війни і Луцьким гарнізонним військовим госпіталем. 2015 р. під його егідою і під керівництвом Анни Лисакової започатковано проєкт «Зігрій душу». Він включає в себе психологічну реабілітацію та допомогу, соціальну адаптацію, рефлексотерапію, відпочинок і лікування у санаторіях «Пролісок», Буковелі й екокурорті «Ізкі». До цього проєкту доєдналися і Ковельський центр допомоги бійцям, і психологи ВНУ імені Лесі Українки, оскільки надзвичайно важливе розуміння обставин, які призводять до складного психологічного стану людини після повернення з війни, яка бачила та пережила смерть побратимів. Саме тому вкрай потрібне спілкування з кваліфікованими та досвідченими психологами-практиками, консультантами, майстрами релаксації, арттерапії.

Органічний складник роботи над поверненням бійців до реального життя – арттерапія. Її за спеціальними методиками проводить художниця Тетяна Мялковська. Результатом її копіткої роботи стала виставка творів мистецтв волинських бійців у Бельгії. Їхні унікальні полотна потрапили до виставкового центру в Брюсселі. Першого ж дня під час тихого аукціону було продано сім картин. Покупців насамперед цікавила особистість і доля авторів, контакти для подальшого спілкування. Волонтери із задоволенням розповідали про кожного. На виставку завітали Посол України в Бельгії Ігор Долгов, представники Європарламенту та Єврокомісії, Об'єднання українок Бельгії тощо. У межах триденної виставки картин також відбулися вечір поезії бійців АТО та майстер-класи Т. Мялковської.

У складних і нелегких умовах довелося працювати волинським представникам місії «Чорний тюльпан» Всеукраїнського громадського об'єднання «Союз "Народна пам'ять"» у межах гуманітарного проекту Управління цивільно-військового співробітництва Збройних сил України «Евакуація 200». Микола Собуцький, Андрій Трофімук, Юрій Сковорода, Олексій Златогорський займалися пошуком і поверненням тіл українських військових. Їм доводилося домовлятися з ватажками самопроголошених ДНР та ЛНР про доступ на контрольовану ними територію, відшукувати тіла загиблих воїнів і доправляли їх рідним. За два роки експедицій їм вдалося вивезти більше як 800 тіл. Члени місії «Чорний тюльпан» проводили не лише ексгумацію і забирали загиблих, а й допомагали українським полоненим. Ополченці дозволяли привозити їм продукти, передачі, ліки, теплий одяг тощо.

Чимало витрат на допомогу бійцям на Сході взяв на себе керівник групи компаній «Модерн-Експо» Петро Пилипюк. Разом із однодумцями він створив благодійний фонд «Волинь 2014», який згуртував чимало відомих і заможних волинян. Фундатором і засновником фонду є і Євген Дудка – керівник низки аграрних компаній краю «Волинь-Зерно-Продукт». Так само завжди відгукувався на потреби армії та прохання волонтерів посприяти у придбанні найнеобхіднішого Володимир Цибульський – директор ПрАТ «СКФ Україна».

Постійно надає свої послуги бійцям у зоні АТО група професійних стоматологів. Роман Чорненький, Антон Василюк, Микола Лук'янчук, Олександр Солдан, Олег Караїм, Володимир Мицак, Андрій Мякушко й інші неодноразово побували на передовій, де зуміли організувати роботу і надання безкоштовної стоматологічної допомоги. Завдяки коштам небайдужих стоматологів обладнано кабінет із установками, томографами, операційними, лабораторіями, 3*D*-сканерами, принтерами. Із ініціативи волонтерів-стоматологів «ТриЗуб Дентал» для наших захисників у с. Карлівці на Донеччині збудовано церкву святої Анни, а також засновано бібліотеку для військових, яка поповнюється кожної наступної поїздки лікарів.

Бійці потребують і моральної підтримки. На допомогу приходять артисти, актори, митці. Свою творчість їм дарували Державний академічний Волинський народний хор, камерний оркестр «Кантабіле» та вокальний квартет «Автограф» Волинської обласної філармонії, квартет «Акорд», дует «Душа Волині» у складі Алли Опейди і В'ячеслава Судими, Володимир-Волинський молодіжний театр «Відродження» й актори Волинського академічного обласного українського музично-драматичного театру імені Тараса Шевченка. У понад 100 концертних виступах для військових і дітей Донбасу взяла участь солістка Творчого волонтерського об'єднання «Арт-Десант» Влада Чайка та багато інших.

Серед жінок, які своєю волонтерською діяльністю полегшують долю поранених, опікуються родинами загиблих – «госпітальєрки» Наталія Ариванюк, Наталка Шепель, Ната Толмачова, Наталія Соколова й ін. Яскрава представниця ГО «Жіночий ветеранський рух» – учасниця Революції гідності й російсько-української війни Майя Москвич. Коли за станом здоров'я вона була змушена покинути військову службу, то захопилася стрільбою з лука. Майя стала єдиною та першою жінкою у складі збірної команди України, яка взяла участь у змаганнях «Ігри нескорених», де виборола одразу дві золоті нагороди. 2019 р. вона організувала стрілецький клуб і федерацію зі стрільби з лука в Луцьку, де тренує десятки хлопчаків і дівчат, які теж прагнуть стати героями.

Для надання правової допомоги бійцям і їхнім родинам відомий волинський правозахисник Василь Нагорний заснував громадську організацію «Княжий мир». Роками захищав у судах бійців 51-ї бригади, яким інкримінували непокору, повертав людям чесні імена, витягував із хвороб і життєвих негараздів. Згодом із окремих воєнних історій народилася художньо-документальна розповідь «Крізь пекло війни та судів. Шлях нескорених», прототипами героїв якої стали мобілізовані у 2014–2015 рр. бійці ЗСУ та добровольці. Армія благодійників на Волині – велика сила. Олександр Андріанов, Ігор Антощак, Олег Бровін, Валерій Бутко, Мирослав Ватащук, Віктор Герасимчук, Денис Гурський, Наталія Деречинська, Олег Дмитрук, Юрій Єпіфанович, Тетяна Єремеєва, Костянтин Зінкевич, Володимир Квятковський, Валерій Курстак, Віктор Корсак, Роман Мартинюк, Майя Москвич, Олексій Панасюк, Андрій Разумовський, В'ячеслав Рубльов, Петро Сопронюк, Олег Чикида, Віктор Чорнуха, Олександр Шараєв – це далеко не повний перелік безкорисливих людей, які беруть участь у допомозі нашим військовим на фронті й під час їхнього повернення з війни. Цей невеличкий список наших земляків не дає повного уявлення про дійсні масштаби

волонтерського руху на Волині. Треба не один рік і багато зусиль спільноти дослідників, щоб вивчити й оцінити внесок пересічних волинян у захист власної Вітчизни.

Отже, волонтерський рух на Волині, який фактично став усенародним, збагатив форми громадської самоорганізації людей, засвідчив свою ефективність у наданні конкретної допомоги не лише воїнам на фронті, а й після їхнього повернення з війни. Величезне значення така допомога має для сімей загиблих воїнів. Особливістю волонтерського руху на Волині стало й те, що він об'єднав не лише заможних меценатів, а й пересічних громадян, які не шкодували ні свого часу, ні грошей для підтримки воїнів.

Активна фаза повномасштабної російсько-української війни. Повномасштабний військовий напад Росії на Україну о 4-й ранку 24 лютого 2022 р. закінчив восьмирічний період перебігу російсько-української війни і перейшов в активну фазу із залученням усіх видів і родів російських військ, Росгвардії, МВС, кількох приватних військових компаній, мілітарних громадських організацій, підпорядкованих ФСБ і МО РФ, сотень тисяч військовослужбовців, тисяч одиниць броньованої техніки, сотень літаків і гелікоптерів, Чорноморського флоту РФ, РСЗВ та ін. Масованому ракетно-бомбовому удару були піддані практично всі області України, 14 млн мешканців України (третина населення держави) стали біженцями, покинувши свої домівки. Зокрема, понад 6,7 млн осіб виїхали за кордон[93]. Такого чисельного раптового міграційного потоку Європа не зазнавала з часів Другої світової війни.

Війна призвела до численних жертв серед військових і цивільного населення. Якщо за період 2014–2021 рр. на Сході загинуло приблизно 15 тис. військовослужбовців ЗСУ і 9 тис. цивільних осіб, то як зазначив Президент України В. Зеленський, на піку боїв у травні–червні щодня на фронті гинуло від 100 до 200 українських військових[94]. Кількість загиблих цивільних наразі орієнтовна через неможливість доступу до тимчасово окупованих територій, але можна впевнено стверджувати, що йдеться про десятки тисяч жертв. РФ регулярно здійснює масовані обстріли мирних українських міст, сіл і цивільної інфраструктури. Станом на травень 2022 р. російські окупанти займали 20 % території України, а вогневі бойові зіткнення ЗСУ та Росії відбувалися на території дев'яти українських областей. На початок 2023 р. ЗСУ частково витіснили окупантів і бойові дії на суходолі тривали вже на території чотирьох областей, жодна з яких не була повністю зайнята окупаційними військами.

Волиняни прокинулися вранці 24 лютого від ракетних обстрілів військового аеродрому, що розташований у передмісті Луцька. Згодом обласне управління СБУ затримало місцевого зрадника, який корегував обстріл цього військового об'єкта. Через три тижні військовий аеродром знову був обстріляний крилатими ракетами з акваторії Чорного моря, внаслідок чого загинуло четверо волинян і шестеро зазнали поранень. За кілька тижнів росіяни обстріляли цивільну нафтобазу в Луцьку.

Цей обстріл був здійснений із літака фронтової авіації РФ, що піднявся з аеродрому м. Барановичі Республіки Білорусь. І знову миролюбна Волинь опинилась у черговому

[93] Через війну майже 14 млн українців покинули свої домівки – ООН. *УКРІНФОРМ.* URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3499503-cerez-vijnu-majze-14-miljoniv-ukrainciv-pokinuli-domivki-oon.html

[94] Наконечна Є. В Україні щодня гинуть 30 солдатів – Зеленський. URL: *DW.* https://www.dw.com/uk/zelenskyi-shchodenni-vtraty-ukrainy-na-viini-zmenshylys-do-30-viiskovykh/a-62572408

вирі активної фази російсько-української війни, яка фактично стала для всіх громадян України всенародною. Впродовж першого року війни для волинян стали звичними регулярні повітряні тривоги, відключення електроенергії, перебої з водопостачанням і зв'язком. На початок січня 2023 р. по Волинській обл. оголошено 332 тривоги середньою тривалістю 57 хв, що в сумі становить 13 днів 7 годин і 31 хвилину. Проте жодні руйнування не порівняти з тим, що в область щодня прибували тіла загиблих на фронті військовослужбовців-волинян (рис. 386–389).

Рис. 386. Ковельщина після збиття засобами ППО двох безпілотників, випущених із території Білорусі

Джерело: фото з сайту «Район. Ковель»

Рис. 387. Наслідки ракетного обстрілу Луцька

Джерело: фото з сайту «Волинські новини»

Рис. 388. Прощання із загиблим Героєм України Сергієм Радіозою в селі Гряди Володимирського р-ну Волинської обл.

Джерело: фото з сайту Волиньonline

Рис. 389. Під час повітряної тривоги в бомбосховищі Волинського перинатального центру

Джерело: фото з сайту «Волинські новини»

28 лютого для забезпечення чіткої взаємодії, ухвалення оперативних рішень і розв'язання питань усебічного забезпечення заходів правового режиму воєнного стану при обласній державній адміністрації створено Координаційний центр області

на період дії воєнного стану. Введений воєнний стан позначився на всіх сферах суспільного життя. Насамперед з'явилася потреба у забезпеченні безпеки освітнього процесу в навчальних закладах, який було відновлено через три тижні після початку війни з використанням усіх доступних форм. Із 24 лютого 2022 р. і до кінця року 24,5 тис. учнів середніх навчальних закладів області виїхали за кордон[95].

Майже з перших днів війни укріплювався фортифікаційними спорудами та спеціальними військовими засобами українсько-білоруський кордон (рис. 390, 391). І хоча на Волинському стратегічному військовому напрямку ситуація впродовж 2022 р. залишалася без суттєвих змін, проте сусідня Республіка Білорусь від початку нападу офіційно підтримує військову агресію Росії, надаючи їй свою інфраструктуру, територію, медичні заклади, полігони для підготовки підрозділів ЗС РФ, повітряний простір і створює загрозу нанесення ракетних й авіаційних ударів, зокрема із застосуванням БПЛА. Захист волинських рубежів України від можливої агресії з боку Білорусі сковує на території області значні сили ЗСУ, котрі могли б бути задіяні в «гарячих» ділянках фронту сходу й півдня країни.

Рис. 390. Волинсько-білоруський перехідний пункт після укріплення

Джерело: фото з сайту «Волинські новини»

Волинські міста, які мали міста-побратими у Білорусі, розірвали з ними відносини. Так, Ковель припинив договір про співпрацю з містами Пінськ і Щучин, Нововолинськ – із м. Барановичі, а Луцьк – із м. Брест.

Вагомих результатів й успіхів на фронті досягла 14-та окрема механізована бригада ЗСУ імені князя Романа Великого, котра сформована майже повністю з волинян і є однією з найчисельніших у складі сухопутних військ України, героїчно вела бойові

[95] 200 днів протистояння росії: життєдіяльність Волинської області за цей час. *Волинська обласна державна адміністрація* : вебсайт. URL: https://voladm.gov.ua/new/200-dniv-protistoyannya-rosiyi-zhittyediyalnist-volinskoyi-oblasti-za-cey-chas/

дії з російськими окупантами на Донбасі. Наприкінці лютого 2022 р. в обласному центрі Волині створено добровольче формування територіальної громади міста – батальйон оперативного реагування «Луцьк» чисельністю понад 8 тис. осіб, що входить до складу сил територіальної оборони ЗСУ у Волинській області й підпорядковано 100-й окремій бригаді територіальної оборони.

Рис. 391. Посилення волинської ділянки кордону з Білоруссю

Джерело: фото з сайту «Суспільне. новини»

Із початку повномасштабного наступу ворожих сил і на початок січня 2023 р. Волинська область надала прихисток і прийняла 76 тис. вимушено евакуйованих осіб зі східних і південних регіонів країни (рис. 392). Із цієї кількості офіційно зареєстрованих біженців станом на січень 2023 р. було: 17 307 дітей, 2275 людей із інвалідністю, 7658 пенсіонерів, 41 149 сімей (зокрема, 63 багатодітні й вісім батьків-одинаків)[96]. Їм надавали безкоштовну правову допомогу, працювали телефонні «гарячі лінії» для консультації тимчасово переміщених осіб в умовах воєнного стану.

Не обійшла війна стороною і міжконфесійні відносини у Волинській області. Після повномасштабного вторгнення Росії Православна церква України завдяки активізації релігійних громад і виходу з Української православної церкви (Московський патріархат) уперше стала найбільшою в часи незалежності за кількістю парафій у Волинській області. Так, із початку війни 56 релігійних громад перейшли з УПЦ (МП) до ПЦУ і на початок 2023 р. на Волині діяло 597 громад ПЦУ і 493 – УПЦ (МП)[97]. Депутати Волинської обласної ради ухвалили навіть спеціальне звернення до Верховної Ради України, Ради національної безпеки і оборони України та начальника обласної військової адміністрації про заборону УПЦ Московського патріархату на території України, котра, на їхнє переконанням, є *«форпостом підтримки держави-агресора, який цинічно*

[96] Поточний архів Волинської обласної державної адміністрації.

[97] Там само.

використовує її священнослужителів і вірян (які часто самі цього не усвідомлюють) як майданчик для пропагування ідей та наративів «“русского міра”»[98]. Аналогічні звернення прийняли міські та територіальні громади Волинської області.

Рис. 392. Тимчасовий центр допомоги біженцям у приміщенні луцького культурно-розважального центру «Адреналін Сіті»

Джерело: фото з сайту «Волинська Служба Новин»

Обласне Управління СБУ спільно з Національною поліцією та Національною гвардією в межах протидії підривній діяльності російських спецслужб у нашій державі восени 2022 р. провели контррозвідувальні (безпекові) заходи в приміщеннях УПЦ (МП) на території Волинської області у Хрестовоздвиженському Чарторийському чоловічому монастирі Волинської єпархії УПЦ (МП) і Миколаївському Милецькому

[98] Поточний архів Волинської обласної ради.

чоловічому монастирі Володимир-Волинської єпархії УПЦ (МП)[99]. Мета таких заходів – унеможливлення використання релігійних громад в антидержавних провокаціях і терористичних актах (рис. 393).

Рис. 393. СБУ проводить безпекові заходи на території Святогірського Успенського Зимненського монастиря УПЦ МП, що у Володимирському районі

Джерело: фото з сайту «ВолиньPost»

[99] СБУ проводять обшуки в монастирях УПЦ (МП) на Волині. *Регіон. Ковель.* URL: https://rayon.in.ua/news/558269-sbu-provodit-bezpekovi-zakhodi-na-obektakh-upts-mp-volini?fbclid=IwAR3qeouKSrb3LLbDinfP5NXX4t4pc5W1o8i84ntTqPCfsVsy8299J7GrQeI

Сотні волонтерських організацій волинян допомагали матеріально-технічному забезпеченню частин ЗСУ, НГУ, ДПСУ, 100-й окремій бригаді територіальної оборони Волині. Регулярно відбувалися заходи з мобілізаційної підготовки та цивільної оборони. Волинська область, як регіон лісів, відправила на Схід і Південь понад 3 тис. м. куб. деревини на потреби ЗСУ. Багато волинських підприємств перекваліфікували свою діяльність згідно з нагальними вимогами воєнного стану. Так, наприклад, ПрАТ «Едельвіка» з вишиванок перейшла на виготовлення військової форми, виробник взуття «Ікос» переформатувався на виготовлення тактичного взуття, компанія *«WolWest Grup»* почала виготовляти сухпайки для ЗСУ. На січень 2023 р. із 28 підприємств, які були в процесі переїзду у Волинську область із прифронтових районів Сходу та Півдня України, 11 вже працювали[100].

Отже, російсько-українська війна принесла не лише біль і страждання у сотні тисяч українських сімей, а й сприяла структурним змінам в економіці, зміцненню обороноздатності, розвитку громадянського суспільства, поширенню волонтерського руху, стала потужним чинником інтеграції суспільства й української нації.

[100] 200 днів протистояння росії: життєдіяльність Волинської області за цей час. *Волинська обласна державна адміністрація* : вебсайт. URL: https://voladm.gov.ua/new/200-dniv-protistoyannya-rosiyi-zhittyediyalnist-volinskoyi-oblasti-za-cey-chas/

ВИСНОВКИ

Волинь як споконвічна і невід'ємна частина суверенної України – активний суб'єкт розбудови держави й нації, і тому вивчення її історії від найдавніших часів до сьогодення стало вагомим чинником поповнення загальнонаціонального досвіду державотворення.

Історико-культурна спадщина, геополітичне становище Волині зумовили своєрідність процесу національного відродження в краї. Порівняння шляхів розвитку різних регіонів України та окремих територій Волино-Поліського краю наводять на думку, що цей край відігравав і продовжує відігравати величезне значення у збереженні споконвічних традицій та звичаїв матеріальної і духовної культури українського народу, залишаючись одним із центрів формування слов'янської цивілізації. Вивчення історичних традицій говорить про те, що волиняни упродовж століть зуміли зберегти свою самобутність. Підтвердженням чого стали багаті матеріали пропонованого видання, які збагатили історичну науку введенням до наукового обігу величезного масиву документів і матеріалів, які дають змогу по-новому поглянути на історію Волині. Своєрідність історичного розвитку Волині полягає не лише в тому, що її землі стали ареною гострих етносоціальних та політичних конфліктів. Належність до різних політико-адміністративних, правових і культурних систем збагатило історію краю унікальним досвідом організації державного та суспільного життя.

Видання охоплює питання історико-документального, історико-політичного, історико-мистецького характеру тощо. У ньому на основі археологічних, літописних та інших джерел представлено давні часи, середньовічну історію краю. Багато уваги приділено традиціям, звичаям і побуту різних етнокультурних та соціальних верств і груп, які у різні часи жили поряд. Разом із зазначеними проблемами, важливими стало дослідження окремих територій Волині та Волинського Полісся, що торкаються долі населених пунктів і населення, участі відомих історичних постатей у подіях, що становлять історичне тло краю.

Часи воєн і революцій розглядаються з позицій їх наслідків для сучасної історії незалежної Української держави. Особливу увагу приділено XX і XXI ст., коли доля краю і людей залежала від наслідків воєн і воєнних конфліктів.

Вивчення історії та культури Волині в досліджуваний період дали змогу виявити загальні закономірності та регіональні відмінності розвитку краю, критично переглянути набутий досвід у цій царині суспільного життя з метою його адаптації до сучасних умов національного та державного будівництва.

Волиняни разом із всією українською громадою завоювали право на гідне життя. В умовах російсько-української військової агресії вони продемонстрували здатність до консолідації, високу політичну культуру та солідарність. Своєю активною громадянською позицією волиняни вкотре продемонстрували світові нестримну волю до свободи, загострене почуття справедливості, біль за майбутнє Батьківщини.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонюк Я.М. Трагедія руйнації храмів. Волинська область. XX століття : історико-краєзнавчий довідник. Луцьк : Надстир'я, 2014. 280 с.
2. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). Киев : Наук. думка, 1990. 192 с.
3. Архів Української Народної Республіки. Міністерство внутрішніх справ. Справоздання губерніяльних старост і комісарів (1918–1920) / упоряд. В. Кавунник. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2017. 336 с.
4. Архів Української Церкви. Серія 2. Джерела. Вип. 1 : Історія Луцького братства і братського монастиря 1617–1833 років / упоряд. М. Довбищенко. Луцьк : Терези, 2014. 688 с.
5. Атлас історії культури Волинської області / відп. ред. Ф.В. Зузук. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2008. 113 с.
6. Ауліх В.В. До питання про господарство, соціальні відносини і племінну належність давньоруського населення верхів'їв Західного Буга другої половини I тис. н. е. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Київ, 1959. Вип. 2. С. 146–156.
7. Баран В.К. Історія України 1945–1953 рр. Львів, 2005. 184 с.
8. Баран В.К. Україна після Сталіна: Нариси історії 1953–1985 рр. Львів : Свобода, 1992. 124 с.
9. Баран В.К. Україна: новітня історія (1945–1991 рр.). Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. 670 с.
10. Баран В.К., Кучерепа М.М. Радянізація. *Політична енциклопедія* / редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ : Парламент. вид-во, 2011. С. 618–620.
11. Баран В.К., Токарський В.В. Україна. Західні землі. 1939–1941. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2009. 448 с.
12. Баран В.К., Токарський В.В. «Зачистка»: політичні репресії в західних областях України у 1939–1941 рр. Львів : Ін-т українозн. ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2014. 456 с.
13. Баран В. Україна 1950–1960 рр.: еволюція тоталітарної системи. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. 448 с.
14. Баран В., Даниленко В. Україна в умовах системної кризи (1946–1980-ті рр.). Україна крізь віки : в 15 т. Київ : Альтернативи, 1999. Т. 13. 302 с.
15. Бармак М.В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр.): розселення, господарське життя, міграції. Тернопіль, 1999. 206 с.
16. Бачинський В.М., Гром В.М., Цибульський В.І. Волинь у XVI–XVIII століттях : навч. посіб. Київ; Рівне : Україна-синтез, 1997. 111 с.
17. Берестечко 1651 в історії Польщі і України / наук. ред. Т. Кшонстек. Луцьк, Прушкув : Vipart, 2013. 293 с.

18. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953) : суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. Кн. 1. Київ : Либідь, Військо України, 1994. 432 с.; Кн. 2. Київ : Либідь, Військо України, 1994. 686 с.
19. Білик В., Карліна О. Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII – першої третини XIX століть. Львів : Вид-во УКУ, 2018. 304 с.
20. Білоус Н. За крок до Вічності. Мешканці міст Волині у світлі тестаментів кінця XVI–XVII століть. Київ : Ін-т історії України НАН України, Простір, 2021. 536 с.
21. Блануца А. Земельні володіння волинської шляхти в другій половині XVI ст. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2007. 248 с.
22. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / пер. з фр. Київ : Критика, 1998. 256 с.
23. Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. / пер. з фр. Львів : Кальварія, 2007. 296 с.
24. Бовуа Д. Трикутник Правобережжя: царат, шляхта і народ. 1793–1914 рр. / пер. з фр. З. Борисюк ; наук. ред. Н. Яковенко ; картогр. Д. Вортман. Київ : Кліо, 2020. 872 с.
25. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / пер. з фр. Київ : ІНТЕЛ, 1996. 415 с.
26. Боляновський А. Боротьба УПА проти нацистського окупаційного режиму. 1943 рік. *Українська Повстанська Армія в боротьбі проти тоталітарних режимів*. Львів, 2004. С. 164–183.
27. Бондаренко Г.В. Історичне краєзнавство Волинської області (1939–2019 роки). Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2021. 534 с.
28. Бондарук Л., Зек Б., Яцечко-Блаженко Т. Волинь 1939–1946 років. Окупована, але нескорена. Харків : Фоліо, 2020. 576 с.
29. Бортніков В.І. Органи державної влади та місцевого самоврядування на Волині (кінець XVIII – початок XX ст.). Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки, 2015. 480 с.
30. Бортніков В.І., Надольський Й.Е., Денисюк В.Т. та ін. Волинь на зламі століть: історія краю (1989–2000 рр.). Луцьк : Ред.-вид. відділ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2001. 694 с.
31. Бортніков В.І., Пархом'юк А.І. Нариси історії органів державної влади та місцевого самоврядування на Волині (1944–2009) : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. 384 с.
32. Бортніков В. Помаранчева революція на Волині: історія, факти, документи. Луцьк : Волин. обл. друк, 2005. 224 с.
33. Бортніков В. Форми політичного протесту та самоорганізації громадян на Волині в умовах Революції Гідності. *Studia Politologica Ucraino-Polona*. Житомир, Київ, Краків : ФОП Євенок О.О., 2017. Вип. 7. С. 156–164.
34. Бортнікова А. В. Місцеве самоврядування на Волині: суспільно-політичні традиції і сучасний процес децентралізації : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 372 с.

35. Братковський Д. Świat po części przeyzrzany / Світ, по частинах розглянутий: Переклад. Джерела. Студії / пер. із пол., передм., прим. В.О. Шевчук; авт.-упоряд. О.А. Бірюліна та ін.; Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського, Ін-т літератури ім. Т. Шевченка НАН України, Волин. краєзн. музей та ін. [фототип. вид.]. Луцьк : Волин. обл. друк., 2004. 463 с.
36. Брехуненко В. Програна битва виграної війни. Битва під Берестечком 1651 року : наук.-попул. вид. Київ : Темпора, 2013. 116 с. : іл.
37. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Житомир : Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.
38. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна 1942–1947. Київ : Видав. дім «Києво-Могилянська академія»; Центр досліджень визвольного руху, 2012. 288 с.
39. Ващук Д. «Абыхмо дѣръжали ихъ пѡдлѣ права ихъ зѣмъли» (Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в XV–XVI ст.) : монографія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2009. 320 с.
40. Вересень 1939 у долі держав та народів. *Війна, репресії, пам'ять* : наук. зб. / упоряд. і наук. ред. М.М. Кучерепа. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 212 с.
41. Війна і міф. Невідома Друга світова, 1939–1945 / І. Бігун, С. Бутко, В. В'ятрович та ін.; Укр. ін-т нац. пам'яті. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 272 с.
42. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви. У 4-х т. Київ : Либідь, 1998. Т. 4 : XX ст. Ч. 2. 415 с. (Репринт. вид. 1966 р.).
43. Власюк О.В., Цятко В.М. Волинь в добу Центральної Ради (1917–1918). Рівне : Волинські обереги, 2009. 96 с.
44. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль: Історико-генеалогічне дослідження : монографія. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2000. 649 с.
45. Волинські Афіни. 1805–1833 : зб. наук. праць / за ред. С. Маковського і В. Собчука. Тернопіль : Богдан, 2006. 302 с.
46. «Волинь–43»: міфи і реальність : зб. наук. праць / упоряд. М.М. Кучерепа, А.Г. Шваб. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 320 с.
47. Волинь 2020 : статистичний щорічник / за ред. В. Науменка. Луцьк : ГУС у Волин. обл., 2021. 419 с.
48. Волинь в умовах демократичної трансформації (кінець XX – початок XXI століття) : колективна монографія / В.І. Бортніков, Н.Н. Коцан, Н.В. Павліха та ін.; за заг. ред. В.І. Бортнікова. Луцьк : СНУ ім. Лесі Українки. 656 с.
49. Волинь і волиняни у Другій світовій війні : зб. наук. пр. / упоряд. М.М. Кучерепа. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 768 с.
50. Волинь пам'ятає. Відлуння на Волині Голодомору 1932–1933 років у радянській Україні / автори-упоряд. М.М. Кучерепа, В.В. Ткачук; за заг. ред. М.М. Кучерепи. Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.»; РВГ «Наук. центр іст. студій Волині», 2008. 264 с.
51. Волинь у роки Української революції 1917–1921 рр. : зб. наук. праць / упоряд. А. Шваб. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 300 с.

52. Волинь: 90-ті роки XX століття. Ілюстрований літопис політичних подій / В.І. Бортніков (керівник авт. кол), А.В. Бортнікова, В.В. Бусленко, В.В. Надольська та ін. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. 162 с.
53. Володимирський ґродський суд. Подокументні описи актових книг. Вип. 1 : Справи 1–5: 1566–1570 / склад. описів Г. Сергійчук; наук. ред. Г. Боряк, Л. Демченко. Київ : ЦДІАК України, 2002. 226 с.
54. Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Ґрушевського НАН України, 2012. 712 с.
55. Ворончук І. Родоводи волинської шляхти XVI – першої половини XVII ст.: (реконструкція родинних структур: методологія, методика, джерела) : наук.-метод. вид. Київ : Вища школа, 2009. 511 с. : іл.
56. Высоцкий С.А. Киевские граффити XI–XVII вв. Київ : Наук. думка, 1985. 206 с.
57. Гаврилюк О. Українсько-польський діалог 1990-х років стосовно подолання взаємних національних стереотипів: здобутки і нереалізовані можливості. *Stereotypy narodowościowe na pograniczu* / pod red. W. Bonusiaka. Rzeszów, 2002. С. 63–71.
58. Гаврилюк С.В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок XX ст.). 2-ге вид., доп. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008. 536 с.
59. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских: (с половины VII в. до конца X в. по Р. Х.) / собр., пер. и объясн. А. Я. Гаркави. Санкт-Петербург, 1870. Т. IX. 308 с.
60. Гіль А., Скочиляс І. Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть : історичні нариси. Львів : Вид-во Львів. політехніки, 2013. 288 с.
61. Глибокий мул. Хроніка Натана Ганновера / наук. ред. перекладу й автор коментарів Н. Яковенко. Київ : Дух і літера, 2010. 180 с.
62. Горін С. Монастирі Західної Волині (друга половина XV – перша половина XVII століть). Львів : Вид-во Отців Василіян «Місіонер», 2007. 332 с.
63. Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 560 с.
64. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. Київ, Дніпропетровськ : Ліра, 2012. 508 с.
65. Грушевський М.С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава Мудрого до кінця XIV сторіччя. Репр. вид. / авт. післямови П.П. Толочко. Київ : Наук. думка, 1991. 641 с.
66. Гудь Б. З історії етносоціальних конфліктів. Українці й поляки на Наддніпрянщині, Волині й у Східній Галичині в XIX – першій половині XX ст. Харків : Акта, 2018. 482 с.
67. Гуртовий Г. Волинь – край козацький : історико-краєзнавчі нариси. 2-ге вид., доп., уточн. Луцьк : Надстир'я, 2009. 388 с. : іл.
68. Давидюк Р. Українська політична еміграція в Польщі: склад, структура, громадсько-політичні практики на території Волинського воєводства : монографія. Львів, Рівне : Дятлик М., 2016. 704 с.

69. Дем'янюк В., Гулько Г. Волинський пантеон. Схід 2014. 2-ге вид., перероб. і доп. Луцьк : Айс Принт, 2015. 132 с.
70. Дем'янюк О.Й. Військово-політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914–1921 роках : монографія. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2011. 320 с.
71. Дем'янюк О.Й. Волинь в добу Української Центральної Ради: військово-політичні аспекти. *Військово-науковий вісник.* 2018. Вип. 29. С. 111–120.
72. Дем'янюк О.Й. Західна Волинь: театр бойових дій Першої світової війни. *Військово-науковий вісник*. 2007. Вип. 9. С. 49–62.
73. Дем'янюк О. Розгортання бойових дій на території Волинської губернії у 1915 р. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 20. С. 40–51.
74. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. У 2-х т. Рівне : ППДМ, 2008. Т. 1 : Волинь і Полісся. 448 с.
75. Дмитрук В. Вони боролися за волю України. Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», 2007. 1072 с.
76. Дмитрук В.Г. Вони боролися за волю України: нарис історії Сірожупанної дивізії. Луцьк : Волин. обл. друк., 2004. 281 с.
77. Доброчинська В. Інтелігенція у культурному житті Волині (1921–1939 рр.). *Велика Волинь* : наук. зб. / Житомир. наук.-краєзн. т-во дослідників Волині. Житомир, 2004. Вип. 31. С. 306–311.
78. Довбищенко М. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI – перша половина XVII ст.). Київ : ПП Сергійчук М.І., 2008. 882 с.
79. Друга світова війна в історичній пам'яті України: за матеріалами Укр. ін-ту нац. пам'яті / Укр. ін-т нац. пам'яті ; упоряд.: Л. Герасименко, Р. Пилявець ; редкол.: І. Юхновський (відп. ред.) та ін. Київ, Ніжин : Лисенко М.М., 2010. 247 с.
80. Забровarний Б.Й., Михайлюк О.Г. Українське село в роки Першої світової війни. Луцьк : Надстир'я, 2002. 148 с.
81. Залізняк Л. Стародавня історія України. 2-е вид., доповн. Київ : Темпора, 2019. 640 с. : іл.
82. Залізняк Л. Фінальний палеоліт та мезоліт Київського Полісся. *Археологія і давня історія України*. 2016. Вип. 3. С. 9–23.
83. Західне Полісся: історія та культура : монографія / Г.В. Бондаренко, О.Н. Гаврилюк, А.А. Дмитренко, О.М. Карліна та ін. ; наук. ред. В.К. Баран. Луцьк : ПрАТ «Волин. обл. друк.», 2012. 784 с.
84. Заяць А. Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст. : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2019. 582 с. + вкл.
85. Заяць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст. Львів : Добра справа, 2003. 206 с.
86. Зек Б. Луцьк в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 421 с.
87. Зек Б. Спецпідрозділ «Світязь» в АТО на Донбасі (2014–2018). Луцьк : ПП Іванюк В., 2019. 64 с.
88. Златогорський О.Є., Самолюк В.О. Дослідження поховання енеолітичного часу на Волині. *Археологічні дослідження в Україні*. 2010. Київ, Полтава : Інститут археології НАН України, 2011. С. 142.

89. Іващенко О.В., Поліщук Ю.М. Євреї Волині: кінець XVII – початок XX століття. Житомир : Волинь, 1998. 192 с.
90. Інвентарі Олицького замку XVII – XVIII століть / зібр. і підгот. В. Александрович. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2007. 276 с.
91. Ісаєвич Я. Українське книговидання: витоки, розвиток, проблеми. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. 520 с.
92. Історія Волині : навч. посіб. / наук. ред. І. Ворончук. Київ, Харків : Видавець Олександр Савчук, 2021. Т. 1. 384 с.
93. Історія нескорених / упоряд. Ж. Білоцька, Нововолинськ : Формат, 2019. 480 с.
94. Історія органів державної безпеки на Волині : документально-публіцистичне вид. / наук. ред. М.М. Кучерепа ; за заг. ред. В.А. Мельниковича. Луцьк : Ініціал, 2012. 240 с. : іл.
95. Каліщук О. Волинь'43: історіографічне пізнання і криве дзеркало пам'яті / Львівське відділення Ін-ту археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, Волин. нац. ун-т імені Лесі Українки. Львів, 2020. 528 с.
96. Каліщук О. Історична травма і проблема її (не) пам'ятання: досвід трагедії Луцької в'язниці 1941 р. *Проблеми гуманітарних наук* : зб. наук. пр. Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія: Історія. Дрогобич, 2020. Вип. 4. С. 317–333.
97. Каліщук О.М. Українські січові стрільці про Волинь часів Першої світової війни. *Літопис Волині*. 2016. № 16. С. 89–94.
98. Каліщук О. У тіні Волині? Історія vs пам'ять / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2016. 162 с.
99. Каліщук О. Українсько-польське протистояння на Волині та в Галичині у роки Другої світової війни: науковий і суспільний дискурси / Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів, 2013. 510 с.
100. Кальченко Ю., Надольська В. Розбудова музейництва на Волині за роки незалежності. *Волинський музейний вісник* : наук. зб. Луцьк, 2012. С. 34–38.
101. Кемпа Т. Костянтин Василь Острозький (бл. 1524/1525-1608), воєвода Київський і маршалок землі Волинської / пер. з пол. І. Ярмошик ; наук. ред. В. Молчанов. Хмельницький : ПП Мельник А.А., 2009. 342 с.
102. Книга Скорботи України. Волинська область / голова редкол. О.І. Курилюк. Луцьк : Надстир'я, 2010. Т. 2. 592 с.; Луцьк : Надстир'я, 2010. Т. 3. 420 с.
103. Князі Чорторийські: документи і матеріали XVI–XVII ст. (із зібрання «Західно-Руських актів» Російської національної бібліотеки) / підгот. до друку: А. Блануци, Д. Ващука ; відп. ред. В. Смолій. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 228 с.
104. Козак Д. Етюди давньої історії України. Київ : Ін-т археології НАН України, 2010. 181 с.
105. Козак Д.Н. Етнокультурна історія Волині (I ст. до н. е. – IV ст. н. е.). Київ : Наук. думка, 1992. 176 с.
106. Козак Д.Н. Капище готів на Волині. *Археологія*. 2010. № 3. С. 34–47.
107. Козак Д.Н. Хрінники (Шанків Яр) – пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010–2014 рр. Київ, 2016. 118 с.

108. Козак Д.Н., Оприск В.Г., Шкоропад В.В. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок. Київ, 1999. 128 с.
109. Козьма Пражский. Чешская хроника. Москва : Изд-во АН СССР, 1962. 296 с.
110. Колосок Б. Ecclessia cathedralis Luceoriensis / Кафедральні споруди Луцька : історико-архітектурне дослідження. Білий Дунаєць, Острог : Волання з Волині, 2002. 224 с.
111. Колосок Б.В., Метельницький Р.Г. Луцьк : архіт.-іст. нарис. Київ : Будівельник, 1990. 191 с.
112. Комарніцький О.Б. Містечка Волині та Київщини у добу Української революції 1917–1920 рр. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. 311 с.
113. Кондратюк К. Галичина і Волинь у роки Другої світової війни (1939–1945) : навч. посіб. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2011. 159 с. : іл.
114. Конопля В.М. Лендельская культура. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо)*. Київ : Наук. думка, 1990. С. 4–17.
115. Конопля В., Івановський В. Нові пам'ятки археології Надстир'я (Луцький район). Львів, 1997. 142 с.
116. Косик В. Україна і Німеччина в Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. 657 с.
117. Кострица М.Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. Житомир : М.А.К., 2001. 360 с.
118. Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) : монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2003. 384 с.
119. Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. Киев : Наук. думка, 1985. 184 с.
120. Кралюк П.М., Якубович М.М. Ян Лятос: ренесансна філософія та наука на українських землях : монографія. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. 144 с.
121. Крамар Ю.В. Західна Волинь 1921–1939 рр.: національно-культурне та релігійне життя : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2015. 404 с.
122. Крамар Ю. Суспільно-політичні процеси на території Західної Волині в період Української революції 1917–1921 рр. *Волинські історичні записки* : зб. наук. праць. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2010. Т. 5. С. 71–77.
123. Крамар Ю. Українсько-польські взаємовідносини на Волині у міжвоєнний період (за документами Державного архіву Волинської області). *Архіви України*. 2013. Вип. 3 : травень–червень. С. 115–126.
124. Крип'якевич І.П. Галицько-Волинське князівство. 2-ге вид., зі змінами і доп. Львів, 1999. 220 с.
125. Кучерепа М. «Волинський експеримент» воєводи Г. Юзевського. Проект «Україна». *Галичина та Волинь у складі міжвоєнної Польщі* : кол. моногр. Х. : Фоліо, 2017. С. 111–131.
126. Кучерепа М. Договір Петлюра – Пілсудський 1920 року. *Літопис Волині* : всеукр. наук. часопис. Луцьк, 2019. Число 21. С. 103–108.
127. Кучерепа М. Етнодемографічні зміни у Волинському воєводстві 1921–1939 рр. *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1921–1939 рр.)* / упоряд. Василь Футала. Дрогобич : Коло, 2005. С. 19–33.

128. Кучерепа М.М., Щеблюк С.Г. Захисники працюючого люду: профспілки у Волинському воєводстві в 1921–1939 рр. : монографія. У 2-х ч. 2-ге вид., перероб. і доп. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 588 с. : іл.
129. Кучерепа М.М. Історія Волині: 1939–1941 рр. : навч. посіб. Луцьк : Волин. обл. друкарня, 2006. 456 с. : іл.
130. Кучерепа М.М. Україна – Польща: важкі питання. Міжнародні наукові семінари українських і польських істориків. *Енциклопедія історії України*. Т. Україна – Українці. Кн. 2 : НАН України / Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 2019. С. 508–510.
131. Кучерепа М., Цецик Я. Українські національні партії на Волині (1921–1939 роки). У 2-х ч. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. Ч. 1 : монографія. 304 с.; Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. Ч. 2 : документи і матеріали. 292 с.
132. Кучерепа М.М., Вісин В.В. Волинь 1939–1941 рр. : навч. посіб. Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. 486 с. : іл. 112 с.
133. Кучерепа М.М., Давидюк Р.П. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). Луцьк : Надстир'я, 2001. 420 с. : іл.
134. Кучерепа М. Правовий і майновий статус православної церкви у Польщі у міжвоєнний період (1918–1939 рр.). *Слов'янський світ і Україна* : зб. наук. праць на пошану ректора Рівненського держ. гуманітарного ун-ту, проф. Руслана Постоловського. Рівне : О. Зень, 2021. С. 184–198.
135. Кучерепа М. Просвіти і Просвітянські хати – українські національні осередки Волині у міжвоєнний період. *Літопис Волині*. 2018. Ч. 19. С. 96–104.
136. Кучерепа М. Український національний політичний табір Волині у 1921–1939 рр. Волинь у європейському геополітичному та культурному просторі: вибрані питання : колективна монографія. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 97–139.
137. Кучерепа М., Степанюк С. Волинь у 1939–1941 рр.: радянізація, репресії і опір радянському тоталітаризму. Радянські репресії в Західній Україні у 1939–1953 рр. : колективна монографія. Одеса : Вид. дім «Гельветика», 2021. С. 51–104.
138. Кучерепа С.М. Польський театр на Волині. Луцьк : ВМА «Терен», 2005. 116 с.
139. Кучинко М.М. Археологія Волині. Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. 202 с.
140. Кучинко М.М. Історико-культурний розвиток Західного Побужжя в IX–XIV ст. Луцьк : Надстир'я, 1993. 159 с.
141. Кучинко М., Златогорський О. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області : навч. посіб. Луцьк : Волинські старожитності, 2010. 316 с.
142. Кучинко М., Кучинко З. Давні та середньовічні скарби Волині. Луцьк : Волинська книга, 2007. 172 с.
143. Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часів : навч. посіб. Луцьк : Волинські старожитності, 2012. 225 с.
144. Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. 328 с.
145. Кушпа М. Луцьк в X – першій половині XVI століття: короткий нарис історії просторового розвитку міста. Луцьк : КП ІАЦ «Волиньенергософт», 2019. 120 с.
146. Лазарович М. Російсько-українська війна (2014–2017 роки): короткий нарис. Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 2017. 240 с.

147. Ленартович О. Збройна боротьба на Волині (1944–1945 рр.). Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. *Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету* : зб. наук. праць. 2010. Вип. 20. С. 238–241.
148. Ленартович О. Луцько-Ровенська наступальна операція (27 січня – 11 лютого 1944 р.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія: Історичні науки*. 2015. Вип. 24. С. 91–96.
149. Ленартович О. Оборонні бої на Волині (червень 1941 р.). *Історичні студії Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки*. 2014. Вип. 11–12. С. 71–75.
150. Ленартович О. Постать Валентина Мороза в дисидентському русі України. *Гілея*. Київ, 2020. Вип. 158(10). С. 47–51.
151. Ленартович О. Селянство Західної України в національно-визвольній боротьбі 1944–1950 рр. Луцьк : ТзОВ Ковельська міська друкарня, 1998. 154 с.
152. Ленартович О. Український національно-визвольний рух на Волині в роки Другої світової війни. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2011. 412 с.
153. Леп'явко С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. Вид. 2-е. Львів : Апріорі, 2022. 272 с. : іл., карти.
154. Лисенко О. Звитяга і жертовність. Українці на фронтах Другої світової війни. Київ : ПВА «Книга пам'яті України», 1996. 568 с.
155. Литвин М., Науменко К. Сталін і Західна Україна 1939–1941 рр. Київ, 2010. 80 с.
156. Литовська метрика. Кн. 561. Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. Кравченко. Київ : Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2005. 597 с.
157. Литовська Метрика. Кн. № 235 (1547–1549): 20-та Книга судових справ (Копія кінця XVI ст.) / підгот. Д. Ващук. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2019. Т. I–XX; 75 с.
158. Лось В.Е. Уніатська церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII – перш. пол. XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. Київ, 2013. 300 с.
159. Луцька замкова книга 1560–1561 рр. / підгот. до видання В.М. Мойсієнко, В.В. Поліщук ; відп. ред. В.В. Німчук. Луцьк : СПД ФО Купровський В.М., 2013. 733 с.
160. Луцьке Хрестовоздвиженське братство – інституційний розвиток та місце в суспільному русі України та Білорусі : матеріали Міжнар. наук. конф., присвяч. 400-літтю Луцького Хрестовоздвиженського братства, м. Луцьк, 28–29 вересня 2017 р. / упоряд. О. Бірюліна, О. Карліна. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 478 с. : іл.
161. Лямент по отцю Іоану Василевичу, написаний в Луцьку року 1628-го: фототипія, переклади, дослідження / упоряд. О. Бірюліна, перекл. В. Александрович, В. Шевчук. Луцьк : Зоря, 2008. 112 с.
162. Макарчук С. Західна Волинь у 20–30-х рр. XX ст. (етносоціальні та політичні відносини в краї). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 17 : Українсько-польсько-білоруське сусідство: XX століття / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; голов. ред. Я. Ісаєвич ; упоряд. М. Литвин, В. Футала. Львів, 2008. С. 226-239.
163. Малиновський В.Я. Становлення та розвиток місцевого самоврядування у Волинській області (1990–2010 рр.) : монографія. Луцьк : Ініціал, 2013. 352 с.

164. Мартирологія Українських Церков : у 4-х т. Торонто, Балтимор, 1987. Т. І : Українська Православна Церква. 1207 с.
165. Марчук В. Ремесло у Волинському воєводстві в 1921-1939 рр. *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія: Історичні науки*. Острог, 2015. Вип. 24. С. 54–60.
166. Метельницький Р. Деякі сторінки єврейської забудови Луцька. Київ : Дух і літера, 2001. 178 с.
167. Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перша світова війна на Волині та Волинському Поліссі : наук. зб. / упоряд.: Г. Бондаренко, А. Силюк, П. Хомич. Луцьк, 2016. Вип. 58. 261 с.
168. Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576–1636). Київ : Наук. думка, 1990. 192 с.
169. Модернізаційні процеси на Волині в XIX – на початку XX століття : зб. наук. праць. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 540 с.
170. Моця А.П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–III вв. Киев : Наук. думка, 1990. 156 с.
171. Музей волинської ікони : книга-альбом / В.С. Александрович, С.І. Василевська, А.П. Вигодник, Т.М. Єлісєєва та ін. Київ : АДЕФ-Україна, 2016. 400 с.
172. Нариси культури давньої Волині / за заг. ред. Г.В. Охріменка. Луцьк : Волин. обл. друк., 2006. 600 с.
173. Національний пантеон «Козацькі могили» : іст.-краєзнавчий нарис / В. Рожко, В. Пришляк, П. Лотоцький, О. Сидор та ін. Луцьк : Медіа, 2003. 544 с.
174. Наш край: історія Волині від найдавніших часів до другої половини XX століття : навч. посіб. / за ред. В. Марчука. Острог : Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2021. 342 с.
175. Норкус З. Непроголошена імперія. Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій / пер. з лит. П. Білинський. Київ : Критика, 2016. 440 с.; мапи, іл.
176. Однороженко О. Князівська геральдика Волині середини XIV–XVIII ст. Харків : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2008. 180 с.
177. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. Київ : Наук. думка, 2005. 495 с.
178. Острозька академія XVI–XVII ст. : енциклопедія / гол. ред. І. Пасічник ; відп. ред. П. Кралюк. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2011. 512 с. : іл.
179. Охріменко Г.В. Кам'яна доба на території Північно-Західної України (XII–III тис. до н. е.). Луцьк : Волин. обл. друк., 2009. 520 с.
180. Охріменко Г. Волинська неолітична культура. Луцьк : Волин. обл. друк., 2001. 154 с.
181. Охріменко Г. Населення Волині та Волинського Полісся в праісторичні часи: розвиток господарства, матеріальної та духовної культури. Луцьк : Волин. обл. друк., 2003. 224 с.
182. Охріменко Г., Кубіцька Н. Археологічні пам'ятки біля сіл Боратин, Рованці, Новостав, Голишів. У межиріччі Чорногузки та Стиру. Сторінки історії сіл Боратин, Голишів, Новостав та Рованці Луцького району / упоряд. В.Д. Гнатюк. Луцьк : Волин. обл. друк., 2006. Кн. І. С. 3–27.

183. Охріменко Г., Кучинко М., Кубицька Н. Розвиток керамічного виробництва на Волині (археологічний, етнографічний, мистецький аспекти). Луцьк : Волин. обл. друк., 2003. 245 с.
184. Павлюк В. Магнетерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. Острог : Нац. ун-т «Острозька академія», 2000. 184 с.
185. Панишко С.Д. Про локалізацію дитинця давньоруського Володимира. *Археологія і давня історія України*. 2013. Вип. 11. С. 114–125.
186. Пасюк І.М. Торгово-грошовий обіг на Волині (XI–XIX ст.). Луцьк : ПП Іванюк В.П., 2016. 212 с.
187. Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.) : монографія / Центр досліджень визвольного руху. Львів : Часопис, 2012. 592 с.
188. Патриляк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. Київ, Ніжин : Лисенко М.М., 2010. 590 с.
189. Петегирич В.М. Белз. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Киев : Наук. думка, 1990. С. 127–129.
190. Полное собрание русских летописей, издаваемое постоянною Историко-Археографической комиссиею Академии наук СССР. Т. 1 : Лаврентьевская Летопись. Вып. 1 : Повесть временных лет. Ленинград, 1926–1928. 379 с.
191. Полное собрание русских летописей. Т. 2 : Ипатьевская летопись / предисл. Б.М. Клосса. Москва : ЯРК, 1998. 648 с.
192. Пом'яник. Волинське крайове Братство святого Апостола Андрія Первозваного (Луцьке Хрестовоздвиженське). Від року Божого 1618-го і далі / ред. кол.: О. Бірюліна, А. Бондарчук, М. Хілько. Луцьк : Волин. обл. друк., 2000. 72 с.
193. Понєдєльник Л. Видавнича справа політичних партій та громадських організацій міжвоєнної Волині. *Історичні студії Волинського національного університету імені Лесі Українки*. 2012. Вип 8. С. 44–49.
194. Понєдєльник Л. Волинський ренесанс. *British Journal of Science Education and Culture*. London : University Press, 2014. No. 1(5) (January–June). P. 124–129.
195. Понєдєльник Л. Дослідження літературного процесу на Волині в 1920–1930-ті рр.: суспільно-політичні умови, угруповання, персоналії. *Краєзнавство*. 2019. Вип. 4. С. 50–58.
196. Прищепа Б.А. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. Рівне : ПП ДМ, 2011. 250 с.
197. Прищепа Б.А. Погоринські міста X–XIII ст. Рівне : ПП Дятлик М., 2016. 297 с.
198. Прищепа О.П. «Місця зустрічі»: культурне довкілля міст Правобережної України (кінець XVIII – початок XX ст.). Рівне : М. Дятлик, 2019. 688 с.
199. Прищепа О.П. Міста Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Рівне : ПП ДМ, 2010. 287 с.
200. Пясецький В. Луцьк. Історико-краєзнавчі нариси. Кн. 1 : Старе місто. Луцьк : Волин. старожитності, 2013. 334 с.
201. Разиграєв О. По обидва боки фронту. Громадські організації на Волині в роки Великої війни: 1914–1918 рр. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 242 с.

202. Реабілітовані історією. У двадцяти семи томах. Волинська область / редколегія тому : голова О.І. Курилюк, відп. секретар М.М. Кучерепа. Кн. 1. Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друкарня», 2010. 978 с. : іл. ; Кн. 2 / редколегія тому: голова О.І. Курилюк, відповідальний секретар М.М. Кучерепа. Луцьк : Надстир'я, 2013. 612 с.; Кн. 3 / редколегія тому : голова С.Є. Мишковець, відп. секретар М.М. Кучерепа. Луцьк : Надстир'я, 2017. 688 с.; Кн. 4 / редколегія тому : голова С.Є. Мишковець, відп. секретар М.М. Кучерепа. Луцьк : Вежа-друк, 2019. 568 с.; Кн. 5 / редколегія тому : голова С.Є. Мишковець, відп. секретар М.М. Кучерепа. Луцьк : Вежа-друк, 2019. 584 с.
203. Релігія і церква в історії Волині : зб. наук. праць / за ред. В. Собчука. Кременець : Кременецько-Почаївський держ. іст.-архітектурний заповідник, 2007. 272 с. : іл.
204. Ричков П. Товариство Ісуса в Україні. Архітектурно-історична спадщина : монографія. Рівне : ПП «Формат-А», 2021. 353 с. : іл.
205. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / передм. Патриції Кеннеді Ґрімстед ; упоряд.: Г. Боряк, Г. Вайс, К. Вислобоков, Л. Демченко та ін. Київ : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2002. 984 с.
206. Свєшніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тис. до н. е. Київ : Наук. думка, 1974. 207 с.
207. Свєшніков І. Нові поховання початку бронзової доби на Західній Волині. *Studia archeologica*. Львів, 1993. № 1. С. 30–31.
208. Селянський рух на Україні 1569–1647 рр. : зб. док. і матеріалів / упоряд.: Г.В. Боряк, К.А. Вислобоков, Т.Ю. Гирич, Є.М. Гуменюк та ін. Київ : Наук. думка, 1993. 535 с.
209. Семенюк А.В. Ковель: шлях через віки : іст.-краєзнавчі нариси. Луцьк : Надстир'я, 2010. 552 с.
210. Сергійчук В. Трагедія Волині: причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни / Укр. ін-т нац. пам'яті. Київ : Сергійчук М.І., 2009. 200 с.
211. Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині : зб. наук. праць / за ред. В. Собчука. Кременець : Кременецько-Почаївський держ. іст.-архітектурний заповідник, Тернопіль : Астон, 2006. 152 с. : іл.
212. Скакальська І. Політико-соціальні виміри та етнокультурні трансформації української еліти Західної Волині 1921–1939 рр. : монографія. Тернопіль : Астон, 2013. 406 с.
213. Скальський В. Селянські з'їзди Волинської губернії як складник Української революції: 1917 р. *Літопис Волині* : всеукр. наук. часопис. 2008. № 4. С. 78–82.
214. Скочиляс І. Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. / наук. ред. Я. Дашкевич. Львів : Манускрипт, 2008. 80 с.
215. Смішко М.Ю., Свєшніков І.К. Могильник III–IV ст. н. е. у с. Дитиничі Ровенської обл. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 1961. Вип. 3. С. 89–114.
216. Собчук В. Історична Волинь. Північний захід України в регіональному та локальному вимірах минулого. Кременець : Кременецько-Почаївський держ. іст.-архітектурний заповідник, 2017. 316 с. : іл.

217. Собчук В. Від коріння до крони. Дослідження з історії князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст. Кременець : Кременецько-Почаївський держ. іст.-архітектурний заповідник, 2014. 508 с.
218. Старченко Н. Українські світи Речі Посполитої. Історії про історію. Київ : Laurus, 2021. 616 с. : іл.
219. Старченко Н. Честь, кров і риторика. Конфлікт у шляхетському середовищі Волині (друга половина XVI – XVII століття). Київ : Laurus, 2014. 510 с.
220. Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. Черновцы : Зелена Буковина, 2006. 463 с.
221. Стоколос Н. Політика урядів міжвоєнної Польщі (1918–1939 рр.) щодо православної церкви й українців. *Український історичний журнал*. 2005. № 5. С. 59–81.
222. Стратегії та ритуали конфлікту: шляхетський соціум Волині зламу XVI і XVII ст. Джерела та інтерпретації / упоряд. Н.П. Старченко ; відп. ред. Г.В. Боряк ; НАН України. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2020. 615 с.
223. Сушик І.В. Волинь повоєнна: соціально-економічні та культурні процеси 40–50 рр. XX ст. : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2019. 276 с.
224. Терський С.В. Лучеськ X–XV ст. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2006. 252 с. : іл.
225. Тинченко Я. Книга пам'яті військовослужбовців ЗСУ, які загинули, захищаючи суверенітет, територіальну цілісність та недоторканість України (Кн. перша: Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська Закарпатська області). Київ : ЛАТsК, 2016. 392 с.
226. Тиский М.Г. Історія виникнення Народного Руху України на Волині. Луцьк : Ініціал, 2001. 256 с.
227. Торгівля на Україні, XIV – середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / упоряд.: В.М. Кравченко, Н.М. Яковенко ; за ред. М.Ф. Котляра та ін. Київ : Наук. думка, 1990. 408 с.
228. Троневич П. Волинь в сутінках української історії XIV–XVI ст. Луцьк : Християнське життя, 2003. 112 с.
229. Троневич П.О. Луцький замок. Луцьк : Діксон, 2003. 198 с.
230. У пошуках правди : зб. матеріалів Міжнар. наук. конф. *«Українсько-польський конфлікт на Волині в роки Другої світової війни: генезис, характер, перебіг і наслідки»*, Луцьк, 20–23 травня 2003 р. / упоряд. В.К. Баран, М.М. Кучерепа, М.В. Моклиця, В.І. Гребенюк. Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2003. 536 с. : іл.
231. Україна – Польща: важкі питання : матеріали II Міжнар. семінару істориків *«Українсько-польські відносини в 1918–1947 роках»*, м. Варшава, 22–24 травня 1997 р. / відп. ред. М. Кучерепа. Т. 1–2. Варшава : Тирса, 1998. 245 с.; Матеріали III Міжнар. наук. семінару «Українсько-польські відносини в роки Другої світової війни», м. Луцьк, 20–22 травня 1998 р. / відп. ред. М. Кучерепа. Т. 3. Варшава : TYRSA, 1998. 267 с.; Матеріали IV Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», м. Варшава, 8–10 жовтня 1998 р. / відп. ред. М. Кучерепа ; Світовий союз воїнів Армії Крайової, Об'єднання українців у Польщі. Варшава, 1999. 350 с.; Матеріали V Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини

під час Другої світової війни», м. Луцьк, 27–29 квітня 1999 р. Т. 5. Варшава : Тирса, 2001. 359 с.; Матеріали VII Міжнар. семінару «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», м. Луцьк, 24–26 травня 2000 р. Т. 7 / наук. і заг. ред. М.М. Кучерепи. Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. 300 с.; Матеріали VIII Міжнар. семінару «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», м. Варшава, 6–8 листопада 2000 р. Т. 8 / наук. і заг. ред. М.М. Кучерепи. Луцьк : Волин. обл. друк., 2008. 342 с.; Матеріали IX і X Міжнар. наук. семінарів «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», м. Варшава, 6–10 листопада 2001 р. / наук. ред. М.М. Кучерепа. Т. 9. Луцьк : ВМА «Терен», 2004. 496 с.; Матеріали XI Міжнар. семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни», м. Варшава, 26–28 квітня 2005 р. Т. 10. Варшава : Тирса, 2006. 370 с.

232. Україна в Другій світовій війні у документах : зб. німецьких архівних матеріалів. У 4-х т. Т. 1. / упоряд. і передм. В. Косика. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1997. 383 с.; Т. 3. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ; ЛДУ ім. І. Франка; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАНУ, 1999. 384 с.
233. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст. : історичні нариси. У 2-х кн. Кн. 1. Київ : Наук. думка, 2010. 733 с.; Кн. 2: 941, [1] с.; іл., табл.
234. Україна і Литва в XIV–XVI століттях. Політико-правові та соціально-економічні аспекти / В.Г. Берковський, А.В. Блануца, Д.П. Ващук, А.О. Гурбик та ін. Луцьк : ПрАТ «Волин. обл. друк.», 2011. 256 с. : іл.
235. Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / відп. ред. В. В'ятрович. Львів : Центр досліджень визвольного руху, 2007. 352 с.
236. Українське повсякдення ранньомодерної доби : зб. документів. Вип. 1 : Волинь XVI ст. / упоряд.: В.В. Безпалько, М.Б. Висотін, І.О. Ворончук, М.М. Кучерук та ін. ; наук. ред. І.О. Ворончук ; Наук.-дослідний ін-т українознавства МОНУ, ЦДІА України, м. Київ, ГО «Центр досліджень та відродження Волині». Київ : Фенікс, 2014. 776 с. : іл.
237. Українці Холмщини і Підляшшя: історична доля, духовна і матеріальна культура впродовж віків : зб. наук. праць / упоряд. М.М. Кучерепа, Н.Г. Сташенко ; за заг. ред. М.М. Кучерепи. Луцьк : ВАТ «Волин. обл. друк.», РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2008–2010. Т. 1. 568 с.; Т. 2. 428 с.
238. Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. Острог : Вид-во Нац. ун-ту «Острозька академія», 2009. 168 с.
239. Ульяновський В. Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. Київ : ВД «Простір», 2012. 1370 с. : 40 іл.
240. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на поч. XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. 728 с.
241. Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / упоряд. Т. Гошко. Львів : Вид-во УКУ, 2011. 688 с.
242. Царук Я. Володимирщина у боротьбі за незалежність. Луцьк : Волин. обл. друк., 2012. 1023 с.
243. Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–44 рр.: українські і польські жертви збройного протистояння. Львів : Ін-т джерелознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2003. 189 с.

244. Чеська загальноосвітня школа. Česká matice školská / упоряд.: Л.Й. Младанович, С.Г. Кратофіл, С.А. Шульга ; переклад М.А. Юхтовського-Шпака. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. 112 с.
245. Шабала Я.М. Аграрні реформи на Волині у ХХ – на початку ХХІ ст.: передумови, перебіг та наслідки : монографія. Луцьк : Волин. мистецька агенція «Терен», 2012. 360 с.
246. Шабаровський В. Караїми на Волині: штрихи до портрета загадкового народу. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2013. 252 с.
247. Шандра В. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок ХХ ст.). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 344 с.
248. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок ХХ століття. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. 427 с.
249. Шваб А. Еміграційна політика Польщі (1918–1939) : монографія. Луцьк : Волин. мистецька агенція «Терен», 2014. 492 с.
250. Шульга С. Чеська та німецька імміграція на Волинь (др. пол. XIX – поч. ХХ ст.): компаративний аналіз. *KELM. Knowledge. Education. Law. Management* / Fundacja Instytut Spraw Administracji Publicznej w Lublinie. 2018. № 1(21) (marzec). S. 197–206.
251. Шульга С. Чеська організація «Бланік» і УПА-Південь: дерманська зустріч. *Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині* / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. Львівське відділення ; НСКУ. Рівненська обласна організація ; НТШ. Рівненський осередок ; редкол.: А. Жив'юк (голова), А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. Рівне, 2019. Вип. 1. С. 194–210.
252. Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до реемігрaції. Češi v Západní Volyni od osídlení k reemigraci : монографія. Луцьк : Вежа-Друк, 2018. 472 с.
253. Юзевський Генрик. Замість щоденника / пер. Юлії Васейко ; вступ. ст. Миколи Кучерепи ; післяслово Марека Запура ; за заг. і наук. ред. Миколи Кучерепи. Луцьк : Вежа-друк, 2017. 168 с.
254. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна. 2-ге вид., перегл. і випр. Київ : Критика, 2008. 472 с.
255. Ярошинський О.Б. Волинь у роки Української національної революції середини XVII ст. Київ : Видав. дім «Стилос», 2005. 460 с.; 3 карти.
256. Kempa T. Konstanty Wasyl Ostrogski (ok. 1524/1525-1608), wojewoda kijowski i marszałek ziemi wołyńskiej. Toruń : Uniwersytet Mikołaja Kopernika, 1997. 290 s.
257. Shulha S. Optacia Čechov, Slovakov a Ukrajincov (Rusinov) v rokoch 1946–1947. *Studium carpato-Ruthenorum. Študie z karpatorusinistiky 6*. Prešov : Prešovska univerzita v Prešove – Ústav Rusinskeho jazyka a kultúry, 2014. S. 30–61.
258. Sysyn F. Between Poland and the Ukraine: The Dilemma of Adam Kysil, 1600–1653. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1986. 321 p.
259. Testamenty mieszkańców miast Wołynia od końca XVI – do początku XVIII wieku. Katalog / oprac. N. Biłous. Warszawa : Wydawnictwo SEMPER, 2017. 134 s.
260. Urzędnicy wołyńscy XIV–XVIII wieku: spisy / oprac. M. Wolski. Kórnik: Biblioteka Kórnicka, 2007. 189 s. (Urzędnicy dawnej Rzeczypospolitej XII–XVIII wieku. Spisy / pod red. A. Gąsiorowskiego, t. III: Ziemie Ruskie, z. 5).

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абель Рудольф 236
Авраменко Василь 385, 386
Адвентович Кароль 394
Алексєєв К. 441
Алпатов С. 408
Аль Масуді 50, 64
Алябушев П. 424
Андріанов Олександр 616
Андрієвич Давид 185
Андрій Володимирович 56
Андрій Юрійович 72, 73
Андро Дмитро 301, 302
Анжуйська Ядвіга 113, 124
Антонович Павло 169
Антощак Ігор 616
Ариванюк Наталія 616
Арндт І. 302
Артюхов О. 443
Аршулік Д. 473
Астров Михайло 263
Афанасьєв Петро 528

Б

Бабанський Юрій 525
Бабенко А. 423
Бабич Марія 436
Бабій Карпо 368
Багній Т. 405
Бадера Олександр 554
Базильський І. 344
Байдовський Сергій 554
Байдуков Олександр 533, 601
Байцим Василь 550
Балабан Гедеон 154
Балицький Сергій 614
Банах К. 458
Бандера Степан 416
Банзерук Іван 602
Баранов В. 462
Барановський Валеріан 294
Барановський Леонід 415
Баркар Л.С. 414
Барщов І. 463
Баторій Стефан 145, 171
Бах-Зелевський Еріх Юліус
Ебергард фон дем 451
Башкаленко Олександр 552, 554
Бегма В. 406, 443, 444
Бездушний Микола 526, 528
Безпалко Осип 276
Безручко Марко 314
Беклєшов Олександр 193
Беломоіна Яна 602
Беневський Станіслав-Казимир 177
Беневський Веспасіан 173
Бергман Б. 414
Березовський Григорій 394
Берекета Богдан 533
Берія Лаврентій 409, 469, 521
Бібіков Дмитро 207
Бігун Анна 276
Бідзіля Андрош 592
Білогуб-Вернигір Ганна 382
Білогуб Ганна 385
Блаженчук Володимир 514, 519, 523, 525, 526, 544, 545
Блонський Олександр 306
Богачук Олександр 598
Боговитин Лев 128
Богун Іван 176
Богушевський Іван 164
Божидарнік Віктор 531
Бойко Володимир 561
Бокій Гаврило 133, 151
Бокщанин Йосип 254

Болбочан Петро 296
Болгарин Стефан 66
Болеслав 53, 74
Бомбінський Казімєж 456
Бона Сфорца д'Арагона 128, 129
Бондар Володимир 547, 550
Бондарчук Андрій 525, 547, 598
Бонч-Уздовський Владислав 309
Борзобагатий-Красенський Іван 133
Борис Володимирович 53
Бориськович Ісакій 186
Борковський Петро 297
Боровик Степан 348
Босґрейв Якуб 142
Бохонюк Стефан 368
Братковський Данило 186–188
Брежнєв Леонід 510
Бринський Антон 441, 443
Брись Олекса 452
Бровін Олег 616
Бродель Фернан 161
Бродський Л. 302
Брок Ельмар 580
Брусилов Олексій 279, 280, 284
Бугайов-Полтавченко Родіон 394
Будь П. 473
Бузулук Ольга 614
Букатевич Микола 386, 388
Бульба-Боровець Тарас 440, 444, 445
Бульба Полікарп 428
Бунда Юхим 344
Бурундай 78, 97
Бурчак Нестор 531
Буряк Юхим 348
Бутейко Антон 545
Бутко Валерій 616
Бучак Михайло 614

В

Вакій 65
Валента Олександр 533
Ванджарук І. 385
Вандюк Юрій 602
Варжицький К. 263
Варковицький Абрам 289
Василевич Михайло 139
Василенко С. 296
Васильєв В. 463
Васильєв Д. 463
Василькович Гаврило 65
Василько Романович 68, 69, 71, 72, 83, 89, 90, 99, 124
Василько Ростиславич 55
Василюк Антон 616
Ватащук Мирослав 616
Вахнянин Остап 276
Вахович Ірина 570
Вачевський Хома 358
Ващеня Іван 608
Ващук Катерина 545, 547, 551, 553
Вележинський Ігнатій 179
Величко Самійло 188
Вельма Микола 525
Венжик Мєчислав 338
Веніамін ха-Надіб (Щедрий) 89
Вербермахер Хана-Рахель 250
Вербицький Вікторин 151
Веремчук Олександр 472
Верещак Аркадій 525
Верещинський Йосиф 142
Вершигора П. 443
Веспасіан 43
Виговський Іван 8, 176, 177, 186
Вирозуб Гаврило 169
Висоцька Станіслава 393
Виспянський С. 393
Вишневецький Дмитро 170, 185
Вишневецький Костянтин 151, 152, 185
Вітер Валентин 566
Вітик Семен 314
Вітів Анатолій 553
Вітовський Дмитро 269, 270
Вітовт Кейстутович 104–110, 112, 114, 115
Віцяк Павло 525
Владислав II Ягайло 105, 107, 108, 110, 113–116, 124, 128

Власовський Іван 304, 315
Влодзимерська Ірина 393
Вовк Костянтин 186
Войдатович Юшко 117
Войтович Володимир 553, 566
Войтюк Аркадій 601
Войцехівський Віталій 517
Войшелк 77, 78
Володар Ростиславич 55
Володимир 52, 71, 83
Володимир Андрійович 57, 65
Володимир Василькович 71, 74, 82, 83, 93–97
Володимир Великий 62
Володимир Мономах 55
Володимир Святославич 52, 53
Володимир Ярославич 68
Володін Анатолій 526
Волошин Іван 348
Волошин Марія 348, 349
Волошин Михайло 269
Волошин Ростислав 428, 453
Вольський Олександр 533
Ворон Василь 536, 542
Воронцов-Дашков Іларіон 303
Ворошилов Климент 521
Ворцель Станіслав-Гжегож 206
Всеволод 13
Всеволод Володимирович 53
Всеволод Мстиславич 68, 70, 71, 73
Всеволод Ярославич 53
В'язлов Андрій 289, 296

Г

Гаврилко Михайло 275
Гаврилович І. 344
Гавронський С. 408
Гайдучок Ангелина 275
Гайдюк Іван 416
Галл Галина 393
Галлер Юзеф 311
Гальдер Франц 399
Галькун Тетяна 533, 601
Ганновер Натан бен Мойсей 173
Ганський Вацлав 206
Гарасюк Микола 525
Гарловський Владислав 395
Гауке-Новак Алєксандер 320, 339
Гевелюк Микола 601
Гедимін 73, 146
Гей Василь 533, 598
Герасимчук Віктор 533, 616
Геретич Юліан 415
Германчук Петро 545
Герш Гардт 394
Гетьман Олександр 525
Гжимал-Седлецький А. 393
Гніздюк Анатолій 526
Гоголовський Ф. 473
Годлевський М. 294
Гойська Анна 159
Головатська Неоніла 614
Головацький І. 290
Головенець Галина 574
Головчун Іван 411
Голубович Павло 290, 304
Голувко Тадеуш 333
Гольшанська Юліанія 112
Гонта Дмитро 382
Гораінович Іоан 186
Горбатюк Анатолій 550
Горбачов Михайло 511
Горбачук П. 344
Гордійчук Ірина 614
Горик Ніна 533
Городничий-Огородников Іван 394
Горст Генріх 137
Гостинський Алоїз 206
Гофман Макс 300
Гоффман Якуб 395
Грабик К. 340
Греков Олександр 308
Григорій VII 362
Гриневич Едуард 554
Гринкович Андрій 164
Грицай Д. 446

Грицюк Анатолій 564
Грушецький Іван 507, 519
Гудима Олександр 517, 525
Гудь Богдан 460
Гузарський Ю. 298
Гузь Ігор 556, 557
Гулевич-Воютинський Михайло 186
Гулевич Іван Михайлович 133
Гулевичівна Гальшка 186
Гуляницький Григорій 178
Гуляницький Данило 178
Гуляницький Іван 178
Гуменюк Надія 598
Гумницький Б. 410
Гунчик Володимир 554
Гурський Денис 616
Гуртовий Григорій 534

Ґ

Ґваніньї Олександр 141
Ґроїцький Бартоломій 165, 166

Д

Давид Ігоревич 53–55, 65, 66
Давидовський Анатолій 526
Далевич О. 302
Даниленко Данило 602
Данило Василькович 124
Данилович Андрій 186
Данило Романович 68–72, 79, 81, 89, 90, 92, 93, 97, 99, 123
Двораковський Тадеуш 278, 320
Делеур Валентин 520
Дембський Александер 320
де Мезер Міхаель 222
Деменков Анатолій 542
Демчук Ганна 525
Дем'янчук Михайло 575
Денисенко Г. 291
Деречинська Наталія 616
Деркач Василь 490
Деркач Теодор 346
Діброва Валерій 547
Длугош Ян 110, 127
Дмитришин Ярослав 525
Дмитрієв Олексій 298
Дмитрук Василь 550, 561, 564
Дмитрук Олег 616
Дмитрук Олександр 346
Довнарович Станіслав 319
Долгов Ігор 615
Долгоруков Юрій 190
Домажирич Юрій 69
Домашевська Єва 159
Домашевський Федір 159
Домбровська Марія 338
Домбський Ян 312
Древинський Лаврентій 186
Дроєвський Станіслав 171
Дубина Микола 422
Дубовий М.Д. 409
Дубровін С. 385
Дуда Анджей 603
Дудка Євген 615
Дунін-Борковський О. 302
Дяченко Людмила 599
Дячук М. 405

Е

Евальд В. 385

Є

Єгор'єв В. 298
Єленковська Ю. 385
Єловицький Криштоф 186
Єловицький Филон 173
Єло-Малинський Данило 159
Ємельянов Сергій 602
Єпіфанович 616
Єремеєва Тетяна 616
Єремеєв Ігор 547, 553, 556
Єрємєєв Ігор 614

Ж

Жеромський С. 393
Жирослав Васильович 65

Жібров Володимир 520
Жолтовський Павло 596
Жоравницький Олександр 133, 151
Жулинський Микола 545

З

Заброварний Богдан 520
Загоровський Василь 151
Загоровський Петро 150, 151
Загрева Борис 547
Заіченко Семен 519
Закоштуй Ананій 346
Залеський Олександр 394
Залізо Йов 159
Замецький Міхал 414
Запольська Г. 393
Заремба Віталій 546, 550
Заславська Анастасія 139
Збаразький Петро 151
Збаразький Януш 129
Збежинський Чеслав 393
Збируйський Діонісій 154, 185
Зботанів П. 392
Зеленова Лариса 599
Зеленський Володимир 557, 617
Зіміч Василь 525
Зінкевич Василь 534, 601
Зінкевич Костянтин 616
Зінченко П. 394
Златогорський Олексій 615
Зонер Мечислав 393
Зубчевський Володимир 186
Зубчевський Олександр 186

І

Ібсен Г. 394
Іваненко Григорій (Бараба) 341
Іванов Л. 443
Івахів Степан 553, 556, 557, 614
Іващенко Дмитро 510, 533
Ігор 52
Ігор Ярославич 53
Ізяслав 13
Ізяслав Мстиславич 56, 70, 78
Ілінський Август 193
Ілінський Генріх 206
Ільчук Павло 358
Іоанн Павло II 548
Іслам Ґерай III 176

Й

Йовіан Клавдій 43
Йордан 46

К

Каганович Лазар 521
Казимир IV Ягеллончик 131
Казимир Великий 73
Казимир III 103
Казмирук Юрій 547
Каленикович Сенко 117
Калиновський Мартин 176
Калита Іван 73
Калита Федір 519
Калінін Михайло 521
Каліщук Олександр 533
Калюжний К. 414
Каміньська Іда 394
Кандиба Василь 296
Караваєв Володимир 389
Караїм Олег 616
Карасьов В. 443, 444
Карасюкевич Григорій 348, 349
Карніцький Олександр 311
Карплюк Михайло 472
Карпомиз Іван 526
Карпук Володимир 550, 551
Карпусь Борис 569
Карп'юк Віталій 552
Картухін Г. 442
Катерина II 189, 239, 246
Качинський Сергій 447
Кваснєвський Александр 548
Квасюк Анатолій 597
Квятковський Володимир 616
Кеджинський С. 393

Кейстут 100, 102, 105, 127
Кжаковський Ян 319
Кирдей Олізар 150
Кирилович Самуель 169
Кирильчук Євген 547, 550, 551
Кисіль Адам 173
Кіндер Олег 566
Кічий Іван 516
Климент VIII 154
Климець Ірина 602
Климів І. 416
Клімов Анатолій 601
Клімчук Борис 546, 547, 552, 553, 559, 561, 574
Клячківський Д. 447, 469
Коваленко М.Т. 414
Ковальчук Зіновій 519
Ковальчук Микола 417
Ковальчук Павло 417
Ковпак С. 443, 454
Ковтунюк Микола 450
Кожевніков Геннадій 516, 517, 542
Коженьовський Маріуш 285
Козак І. 385
Козир-Зірка Олексій 306
Козицький Сергій 379, 380
Козловський Федір 117
Козубський Борис 297
Козьма Олександр 297
Колиса Р. 408
Комарук Зоя 601
Конашевич-Сагайдачний Петро ... 8, 184
Коніщук М. 441, 443
Конопльов Ф. 441
Конрад Юзеф 390
Констанкевич Ірина 557
Корецький Богуш 131, 132, 151, 152, 154
Корж Микола 519
Корнеєв Павло 520
Корнелюк Василь 545
Корнієць Леонід 521
Корній А.С. 485
Коротченко П. 444
Корсак Віктор 616
Корсак Іван 598
Косач Петро 215
Косач Юрій 344
Косенко Микола 520, 546
Косміаді Георгій 388
Костюшко Тадеуш 191
Котляревський І. 394
Котович Ян 308
Коць Микола 517
Кочетков О. 468
Кошарський Г. 481
Кошарук Сергій 564
Кравченко Петро 341, 342
Кравчук Галина 531
Кравчук Зосим 303
Кравчук Леонід 543, 545, 559
Кравчук Михайло 594
Кравчук Петро 550
Крайц Віктор 341, 342
Кречетніков Михайло 178, 189, 190
Кривенький Степан 533
Кривицький Антон 526, 528, 549, 559, 561, 563
Крип'якевич І. ... 50, 184, 187, 271, 273, 275, 276, 322–324, 414, 508, 631, 634, 639
Крих Г. 392
Криштальська Олена 598
Криштальський Андрій 517
Кромф П. 405
Кронштейн Марк 266
Кропивницький М. 394
Крохмаль Володимир 608
Круглов Сергій 481
Ксенжопольський Ф. 395
Ксенжук Ольга 480
Куделя Микола 420
Кук Василь 469
Кукуруза П. 414
Кулжинський Іван 254
Куліш П. 392
Кумановська Наталія 533
Кумановський Микола 533, 601

Кунцевич Едгар 592
Курзенков К. 302
Куриленко Семен 296
Курилюк Олександр 552
Курманович Й. 302
Курочкін П. 464
Курстак Валерій 616
Кусинський Іван 432
Кутневич Федір 291
Кутовий С. 408, 414
Куц Олександр 336
Кучерепа Микола 542, 603
Кучма Леонід 545, 547–549, 572
Кшижановський Тадеуш 278, 279, 309

Л

Лаба Тадеуш 319
Лавриненко В. 349
Лазарук Віктор 533, 598
Лазарчук Петро 303
Лазорко Іван 519
Лапін Ігор 556
Ласький Л. 283
Ласький Ян 163
Лебедзієвський Едуард 283
Лев Данилович 71, 74, 77, 83
Левинський Станіслав 415
Левинський Стефан 241
Левицький Модест 385
Левочко Василь 459
Левчанівська Олена 411
Левчанівський Олександр 306
Левчук Макар 474
Лев Юрійович 72, 73, 102
Лелевель Йоахим 179
Лелявський Микола 303
Леміш Валентин 525
Ленартович Юрій 526, 544
Лесик Сергій 525
Леся Українка 215, 593
Лещинський Кароль 393
Линьков Г. 442
Липинський В'ячеслав 593
Липинський Ян 593
Липниський Миколай 415
Лисак Іван 517
Лисакова Анна 615
Лис Володимир 533, 598
Лис Сергій 288
Литвиненко Костянтин 528
Литвин Леонід 601
Лівицький Андрій 312
Лінґвен Семен Ольґердович 108, 114
Ліповський Іван 520
Лісовик М. 392
Лісовський Ираклій 240
Літвінчук Володимир 525
Лопатін О. 423
Лук'яненко Левко 545
Лук'яненко Ольга 525
Лук'янчук Микола 616
Луценко Юрій 552
Луцик Іван 525
Лучинський Василь 276
Любарт Гедимінович 80, 100, 102–104, 119, 124, 127, 135
Люткович-Телиця Павло-Домжив ... 185
Ляснюк Ольга 598
Лясоцький Юзеф-Кароль 385

М

Маврикій Стратег 48
Магомет IV 176
Маєвський Стефан 308
Маєвський Ян 415
Мажара П. 417
Мажула Марина 602
Мазепа Іван 139, 181
Мазепа Олександр 517
Макаренко Андрій 311
Маковський Томаш 142
Максимович Й. 302
Максим'як Віталій 547, 550
Маласпіні 156
Маленков Георгій 521
Маликов С. 443

Малишевич Павло 164
Маловиця Василь 504
Малявчик Василь 265, 289
Мамедов Павло 559
Мамот Яків 476
Мамсуров Х. 463
Манцевич Томило 164
Марк Аврелій 45
Маркевич Степан 159
Марков П. 443
Мартин V 106
Мартиненко Микола 547
Мартинець Гнат 271, 272
Мартинюк Адам 547, 550, 551, 553
Мартинюк Роман 616
Мартиняк Сергій 553, 556
Мартос Борис 311
Марчук Василь 417
Марчук Володимир 601
Масальський Василь 173
Матвійчук Сергій 525
Маховіков Петро 520
Мах Петро 533
Мацейовський Бернард 156
Мегик П. 386
Медведєв Д. 443, 444
Медведський Микола 454
Мельник Євген 553
Мельник Ксенія 432
Мельниченко Микола 527
Мельничук Антон 478
Мельничук Степан 346
Мендель Марек 342
Метельницький Ростислав 504
Мех Владислав 320
Микитюк Мефодій 416
Микола I 246
Микола II 287–289
Микулич Герасим 185
Мирон Дмитро 416
Михайлівська В. 385
Михайлович Йона 169
Мицак Володимир 616
Мишуга Лука 276, 280, 305
Мізюк Андрій 522, 528
Мілінчук Настя 349
Місевич Костянтин 382
Місюра Володимир 598
Міцкевич Мечислав 301, 320
Міщук П. 417
Міщук Степанида 472
Могила Петро 8, 186
Могильницький І. 408
Могильницький Казимир 294
Модрицька Михайлина 276
Мойсей Василь 554
Мойсей Іван 276
Мокієвська Марина 186
Мокрий Михайло 276
Молотов В'ячеслав 521
Моргенштерн С. 434
Мороз Валентин 510, 533
Морозов Микола 517
Москаленко К. 425
Москвич Майя 616
Мостиський Андрій 525, 545
Мостицький Паїсій 186
Мосціцький Ігнацій 396
Мохнюк Василь 411
Мстислав 14
Мстислав Данилович 71, 72, 74, 80, 83, 84, 97–99
Мстислав Ізяславич 56, 57, 65, 70, 76
Мстислав Німий 70
Мурашко Іван 368
Муха Федір 417
Мякушко Андрій 616
Мялковська Тетяна 615

Н

Нагорний Василь 616
Нагорний Олександр 533
Найда Ярослав 533
Наливайко Дем'ян (Даміан) 172
Наливайко Северин 157, 171, 172
Насєкін І. 442

Наумов М. 443
Неведюк Денис 410
Негребецький Микола 344
Неделко О. 392
Недзвідський Себастіан 171
Недопад Григорій 570
Неметовський Карл 415
Нізе К. 414
Нікітін Геннадій 527
Нікітін О. 302
Ніколаєв І. 465
Ніколаєнко М. 443
Новосад Володимир 525
Новосад В'ячеслав 478
Новоселецький Михайло 490
Ногай 94, 97

О

Обезюк Микола 594
Ововінський Т. 360
Огородник Олександр 534
Оконська Ядвіга 393
Олег 52
Олександр Всеволодович 70, 71
Олександр I 241
Олександр II 237, 288
Олександр III 246
Олексич Ян 164
Олесницький Збіґнєв 110
Олійник Володимир 551
Оліч Владімір 237, 239
Ольга 52
Ольгерд 100, 102
Ольшевський Каєтан 320
Омелянович-Павленко Михайло 312
Онищук Петро 546
Онофрій 65
Опейда Алла 601, 616
Ордон Гелена 390
Орішок Олекса 69
Орловський Генрик 309
Орловський Пйотр 393
Осіїк Ольга 599
Осіпова Ірина 436
Осіюк Володимир 517
Оскілко Володимир 307, 310, 332
Остапенко Гаврило 389
Островський Омелян 164
Острозький В.-К. 125, 137, 142, 147, 148, 151, 152, 154, 157, 172, 181, 184
Острозький Дашко 114
Острозький Костянтин 124, 125, 131, 135, 137, 138, 148, 181, 639
Острозький Олександр 158
Острозький Федір 124
Острозький Януш Васильович 125
Отт-Скоропадська Олена 593

П

Павленко Леонід 519, 525
Павлов А. 385
Павло I 193, 241, 246
Павлюк Віктор 525
Павлюченко Микола 291
Палажченко Леонід 519
Паламарчук Василь 474
Паламарчук Сазон 410
Палиця Ігор 551, 553, 557, 568, 570, 614
Палієнко Олександр 307
Паліїв Дмитро 344
Палій Семен 187, 188
Пальонка Ігор 569
Панасюк Йосип 485
Панасюк Микола 517
Панасюк Олексій 616
Панчишин Володимир 547
Папіжук Іван 480
Парасунько Михайло 523, 525
Пастернак Леон 342
Пашкевич Анатолій 534
Пашкевич Ян 134
Певна Антоніна (Ніна) 392
Певний Микола 390, 392
Пежинський В. 393
Пелчицький Леонтій 154
Перегіняк Григорій 447

Перетяткович Криштоф 177, 178
Пернерівський Юрій 276
Петлюк Василь 410
Петлюра Симон 300, 307, 310, 311, 312, 314, 335
Петрів Всеволод 298, 299
Петро I 181
Петрушевич Євген 314
Пивоваренко Павло 609
Пилипюк Петро 615
Пирогов Микола 255
Півоцький Антон 296
Підгірський С. ...291, 292, 306, 329, 330, 411
Пілсудський Юзеф 261, 309, 312, 315, 333, 337, 352, 365, 374
Плетенецький Єлисей 184
Пліній Старший 34
Пліскун Василь 410
Побігущий-Рен Євген 455
Повх Марія 602
Погуляйко Юрій 557
Позвізд Володимирович 53
Поленов В. 465
Полінкевич Леонід 608
Поліщук Ігор 568, 569
Поляновська Юзефа 253
Попов Микола 520
Порошенко П. 554, 556, 557, 603, 610
Порфирій Ситник 348
Поспішіл Ян 382
Потапов М. 422, 428
Потапчук Микола 551
Потій Іпатій 154–157, 159, 185
Потоцька Марія-Климентина 225
Потоцький Миколай 176
Потоцький Юзеф 263
Поха Анатолій 526–528
Поштарук Данило 600
Пржибіл Йозеф 237
Прибильський Д. 302
Призент Т.В. 414
Присяжний Павло 559
Притика О. 277
Приходько Людмила 599
Прісовський Костянтин 300
Прокопенко Федір 527
Прокопій Кесарійський 47
Прокопюк М. 443, 444
Простопчук Василь 516
Профатілов Іван 506, 517, 520
Прусевич О. 397
Прюцманн Ганс-Адольф 451
Птоломей 34
Пужицький Станіслав 393
Пустовіт Григорій 554, 568
Пухов М. 462
Пуць Олександр 599
Пущин В. 301, 302
Пхиденко Станіслав 547
Пчілка Олена 594
Пшибилко-Потоцька Марія 393
Пшиставський Тадеуш 390
П'ясочинський С. 177

Р

Рагоза (Рогоза) Михайло 154, 156, 158
Радзивіл-Чорний Миколай 135
Радзивіл Миколай Криштоф 142
Радзивіл-Рудий Миколай 147
Радзивіл Фердинанд 263
Разумовський Андрій 616
Ракуцький Миколай 415
Ратиборович Фома 65
Рау Рудольф 236
Рачко-Совинський Владислав 390
Регещук Тихон 450
Речицький Юрій 173
Ржевський Р. 302
Рибак Віктор 520
Ридз-Сміглий Едвард 308
Ріттнер Т. 393
Річинський Арсен 379, 380, 411
Ровецький С. 455
Родзевич Олександр 393
Родич Степан 547
Рожанський О. 341

Роман Мстиславич 56, 67, 68, 70, 71, 73, 78, 84, 90, 92, 98, 99
Романюк Анатолій 599
Романюк Євген 528
Романюк Микола 520, 566, 568
Ростворовський К. 393
Рубльов В'ячеслав 557, 616
Руденко Марія 527
Рудич М. 443, 444
Рудовський Михайло 164
Рудь Роман 531
Рюрик Ростиславич 68
Рябошапка Іван 248
Рядов В. 473
Рязанович Немиря 116, 117

С

Сабуров О. 443, 464
Савицький І. 444
Савченко Олександр 556, 580, 583
Савчук М. 516
Савчук Теодор 337
Савчук Юрій 553, 556
Саганюк Петро 561, 563, 564
Садковський Віктор 239
Садовський Микола 392, 394
Садошенко Федір 520
Саєвич Микола 271
Сальський Володимир 311
Самійленко Петро 303
Самійленко Прокіп 303
Самохваленко Богдан 517
Самохваленко Олександр 533
Самчук Улас 428
Сангушко Адам-Олександр 160
Сангушко Василь Михайлович 128
Сангушко Григорій Львович 165
Сангушко Євстафій 223
Сангушко-Коширський Андрій 131
Сангушко Лев 129
Сангушко Роман 129, 217, 225
Сангушко Федір Андрійович 131
Сапєга Олександр 159
Сапожніков Віктор 561, 563, 564
Сарнецька Клара 393
Сахарук Марія 602
Сачук Степан 533
Свенцицький Борис 520, 523
Сверстюк Євген 533
Свидригайло 73, 113–117, 127
Свирида Олександр 547
Свідерський Федір 525
Святополк Окаянний 53
Святополк Федір 186
Святополк-Четвертинський В. 174
Святополк-Четвертинський С. ...174, 176
Святослав 52
Себій Дмитро 517
Сезенович Андрій 169
Семашкова Ванда 393
Сембай Іван 276
Семенюк Анатолій 559
Семенюк Ігор 517
Семенюк Мелентій 517
Септимій Север 43
Сербин Михайло 133
Серковська Антоніна 294
Сигізмунд I Старий 125, 129
Сигізмунд II Август 133, 147, 149
Сигізмунд III 157, 186
Сигізмунд I Люксембурзький 109, 110, 112, 115, 131
Сигізмунд Кейстутович 116, 117
Сидор Іван 525
Сидорович Савина 276
Сидорчук Юрій 554
Скарга Петро 157
Скипальський Олександр 545
Скиргайло Ольгердович 105
Сковорода Юрій 615
Скоков Віктор 525
Скоп'юк Іван 346, 415, 416
Скоропадський Павло 4, 8, 289, 295, 301, 302, 304, 305
Скороход Семен 186
Скрипник Степан 428

Скуйбіда Олехно Петрович 164
Слабенко Сергій 547
Славинська Софія 393
Слапчук Василь 598
Слащук Ніна 525
Слєшинський Юзеф 320
Слєшинський Юліуш 395
Словацький Юліуш 393
Слонічевський Венцеслав 164
Слонь Михайло 517
Смітюх Григорій 553
Смотрицький Герасим 184
Смотрицький Мелетій 184
Собесяк Ю. 443
Собуцький Микола 615
Соколениця Максим 169
Соколениця Ян 169
Соколова Наталія 616
Соколов С. 462
Сокольський Василь 129
Сокольський Марко 129
Солдан Олександр 616
Соловицький Мойсей 186
Солтан Самуель Василевич 169
Солтис Михайло 455
Сольський Людвік 394
Сопронюк Петро 616
Сорока Борис 526
Сорочук Іван 421
Сохацький Анатолій 526
Спектарьов Самуїл 298
Спонь М. 467
Сроковський Станіслав 320
Стадник Йосип 394
Сталін Йосип 521
Станішевський Войцех 173
Старицький М. 394
Старнігель Миколай 164
Старовойтов П. 423
Старух Ярослав 346
Стельмах Галина 473
Стельмащук Юрій 450
Стемпковський Юзеф-Габрієль 180
Степура Григорій 411
Стернійчук Валерій 557
Стефанишин Мирослав 533
Стефанович Л. 283
Стецько Я. 446
Стоєв Едуард 552
Столипін Петро 217
Страхоцький Януш 393
Стрийковський М. 83
Стрілка Роман 517
Строкач Т. 442
Струбич Матвій (Мацей) 142
Струк Василь 550, 564
Струцюк Йосип 533, 598
Стукалов Олег 592
Ступ Енцель 342
Ступницький Леонід 315, 469
Судима В'ячеслав 616
Сулівін Юрій 528
Сумневич Ф. 305
Сумневич Федір 291
Супрунюк Микола 472
Суша Яків 159
Сущий Ф. 425

Т

Табачник Дмитро 552
Тананаєв А. 282
Таранько Михайло 276
Тарасюк Іван 554
Тарновський Ян 110, 148
Тацит 34
Тележинський Михайло 335, 379, 380
Теліпський Руслан 614
Терлецький К. 154–157, 159, 172, 185
Терлецький Ярош 172
Тетеря Павло 176, 177, 178
Тимошенко С. 400
Тимошенко Юлія 552
Тиский Михайло 517
Тишкевичівна Євгенія 159
Тігак 97, 98
Ткач Ілько 276

Ткачук Марко 523
Тодуров Борис 586
Толмачова Ната 616
Траян 44
Тройден 73
Трофімук Андрій 615
Турак Андрій 575
Тураневич Р. 408
Турчин Анастасія 602
Тутолмін Тимофій 190, 193
Тютюнник Юрій 315, 317

У

Усик Сергій 525
Уткін Федір 527

Ф

Федір Любартович 104, 113
Федоренко В. 304
Федоров Володимир 523
Федоров Іван 172, 183
Федоров Олексій 442, 443, 464
Федун-Полтава Петро 500
Федуско 139
Федченко Надія 599
Фертнер Едвард 393
Філев М. 414
Філоненко І. 414
Філюк Ф. 441
Фрадинська Любов 614
Француз Анатолій 547, 550
Фредр О. 393
Фурів Іван 520, 526, 528

Х

Харченко Олександр 517
Харченко Юрій 416
Хасевич Ніл 386, 388
Хвас Юлія 598
Хмельницька Мотрона (Гелена) 176
Хмельницький Богдан 173, 176
Хмельницький Тиміш 176
Хоболтовський Богдан 133
Ходкевич Ян-Ієронім 147, 153
Хомин Нестор 342
Хомич Андрій 525
Хом'як Віктор 554
Хребтович Владислав 173
Хребтович Олександр 173
Хрущов М. 444, 468, 481, 506, 507, 510
Хурсенко В'ячеслав 601

Ц

Цаль-Цалко Адам 525
Церковний Іван 523
Цецішевський Каспер-Казимир 245
Цибульський Володимир 576, 615
Чайка Влада 616
Чайка Ігор 569
Чайковська Марія 390
Чаплич Григорій 150
Чап'юк Ростислав 545
Чарторийський Юзеф-Клемент 222
Чацький Тадеуш 252
Челяднін Іван 124
Чепелюк Василь 534, 601
Чарановський Євген 273, 274
Чарановський Маркіян 291
Червоній Л. 463
Череховець Ф. 408
Черкавський М. 304
Чернецький Іван 533, 598
Черняков Валерій 553
Четвертинський Яків Андрійович 129
Чикеда Г. 276
Чикида Олег 616
Чорненький Роман 616
Чорновол В'ячеслав 543, 559
Чорнуха Віктор 616
Чорторийський Іван 117, 139
Чорторийський Михайло 116
Чорторийський Олександр 151, 152
Чорторийський Федір Михайлович 131
Чудновський Г. 298
Чуйков В. 466
Чуль Наталя 614

Чумаченко Андрій 546, 547, 574
Чумовицький А. 424
Чуприна Степан 389

Ш

Шабельський М. 302
Шаварова Катерина 517
Шамрило Микола 533
Шамуель Шило 438
Шанявський Й. 393
Шаповал Микита 314
Шапов Анатолій 534
Шараєв Олександр 616
Шаула Матвій 157
Шафарчук Ю. 392
Шафета Полікарп 516, 533
Швець Федір 311
Шевчук Сергій 546, 547, 550, 551
Шевчук Ярослав 550, 563
Шепель Наталка 616
Шептицький Андрій 314, 462
Шереметьєв Василій 190
Шиба Богдан 550, 564
Шилов А. 414
Шимонович Євген 516, 517, 527
Шишацький Варлаам 240, 241
Шишко Кость 598
Шишко Терентій 474
Шкляр Р. 304
Школьний М. 408
Шлеммер Ф. 302
Шмідт М. 302
Шпермін Йосип 236
Штейнгель Федір 264
Штеменко С. 428
Шубінов Володимир 394
Шумський Олександр 342
Шухевич Роман 446, 447, 453, 469

Щ

Щенсна Марія 390
Щепан Стефан 417
Щербина Данило 382

Ю

Юзевський Генрик 320, 333–340, 346, 352, 360, 363, 364, 374, 395, 397
Юнґінґен Ульріх фон 108
Юрій Довгорукий 56
Юрій II Болеслав 73, 99, 100, 124
Юрій I Львович 15
Юрій Львович 71, 72
Юрченко Олександр 517
Юрша Станко (Юрша Іванович) 115
Юстиніан 47
Ющенко Віктор 549, 550
Ющик Станіслав 546, 547, 552

Я

Яблончук Станіслав 531
Яворський Аркадій 543
Ягеллончик Олександр 128, 131, 163
Ядчук-Богомазова Тетяна 601
Якимчук Галина 547
Якимчук Олександр 599
Яковенко Петро 520
Якубек Карел 533, 601
Якубчук Наталія 285
Ян II Казимир 174, 176, 177
Янішек Анджей 414
Янукович Віктор 549, 552
Янченко Володимир 315, 317
Ярмолюк Михайло 346
Яровицький Іоан 186
Ярополк 71
Ярополк Ізяславич 65
Ярослав Володимирович 53
Ярослав Ізяславич 56, 65, 70
Ярослав Мудрий 53, 54, 629
Ярослав Святополчич 55
Ярошук Марія 432
Ярощук Юхим 523
Яскер М. 166
Ясножевська-Павліковська М. 393

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

Список скорочень у географічному покажчику: див. – дивись; кол. – колись; кол-я – колонія; м. – місто; м-ко – містечко; о-в – острів; р. – ріка; с. – село; смт – селище міського типу; с-ще – селище; теп. – тепер; ур-ще – урочище; х – хутір

А

Авратин, с. 303
Австрійська імперія 189
Австрія 157, 235, 388
Австро-Угорщина 259, 260, 265, 276, 300, 305, 370
Адамчуки, с. 424
Азербайджан 552
Алчевськ 472
Амстердам 142
Андріїв, літописне місто 71
Андрушівка, с. 246
Антонівка, с. 23
Антоніни, с. 263, 304, 430
Анаполь, теп. с. 285
Антопіль, с. 64
Арматнів, сю 48, 49, 64

Б

Баден-Баден 122
Базалія, с. 125, 193, 430
Базар, с. 318
Баїв, с. 20, 22, 23, 25, 38, 42, 45, 46
Балтика 90, 135, 141, 580
Балтійське море 99, 109
Балтія 574
Баранівка 222, 303, 431
Барановичі, м. 617, 620
Бармаки, с. 18
Бахів, с. 434, 436
Бегені, с. 62
Белз, м. 60, 62, 69, 74, 81, 89
Бельгія 388, 615
Бердичів, м. 193, 229, 231, 251, 288, 295, 300, 306
Бережці, с. 424
Березділ, с. 125, 431
Березно, м. 322
Березовичі, с. 93, 115
Березолупи с. 432
Берестечко, м. 174, 175, 344, 345, 438, 440, 537, 601, 602
Берестя (Брест, Брест-Литовський), м. ... 74, 83, 84, 98, 106, 127, 157, 158
Берестяни, с. 443, 480, 536
Берлін, м. 113, 386–388
Біла Криниця (Білокриниця), с. 181
Білорусь 15, 22, 116, 126, 157, 172, 189, 418, 439, 441, 442, 466, 543, 577–579, 581, 617, 620, 621
Білосток, с. 38, 241, 256, 399
Більськ, с. 74
Благодатне, с-ще 574
Богемія 124, 237
Боголюби, с. 585
Богушівка, с. 38
Божок, р. 144
Боратин, див. Боратин Чеський
Боратин Чеський (Боратин), с. 29, 30, 33, 35, 36, 39, 42, 45, 46, 47, 238, 239, 265
Боровичі, с. 129, 473
Боровне (Боровно), с. 536
Боровно, с. 173
Борочиче, с. 42, 44
Борщівка, с. 62
Брани, с. 42
Брацлав, м. 131
Брест, м. 96, 190, 354, 399, 402, 577, 620
Брест-Литовський, м. 231
Броди, м. 229, 427

Брюссель, м. 615
Брянськ, м. 106
Буг, р. 52, 115, 132, 142, 143, 174, 191, 192, 424, 457
Бугаїв (тепер – Новоукраїнка) с. 359
Будераж, с. 58, 172
Буди, м. 110
Будятичі, с. 47
Бужанка, с. 18
Бужковичі, с. 27, 74
Бужськ, м. 53, 56
Бузаки, с. 490
Буковель, гірськолижний курорт 615
Бурштин, м. 495
Бусовно, м. 71
Буяни, с. 344, 381

В

Валентинів, с. 33
Вараш, м. 495
Варковичі, с. 189
Варшава 177, 178, 180, 187, 189, 236, 312, 338, 354, 386, 388, 389, 398, 414, 603
Ватикан 157, 244
Ватин, с. 411
Велика Британія 398
Велика Глуша, с. 504, 554
Велика Моравія 62, 66, 93
Велика Яблунька, с 410, 536
Велике князівство Литовське 100, 102–108, 112, 113, 116, 117, 119, 120–135, 140–142, 145–147, 149–152, 167, 190, 193
Великий Мідськ, с. 22
Великі Дедеркали, с. 234
Вельбарк, с. 38
Верба, с. 460
Вербаїв, с. 19
Верещин, с. 70
Верхи, с. 173, 417
Веселе, с. 47
Ветли, с. 19, 74, 83, 121
Вибуча, літописне місто 53
Вигошев, м. 53, 57
Видерта, с. 438
Вижва, м. 128, 129
Виногради, чеська колонія 238
Висоцьк, м. 172, 177
Витичев, м. 89
Вишеньки, с. 161, 174
Вишневець, м-ко 120, 135, 170, 181
Вишнів 485, 587
Вишнівець, до 1939 р. Вишневець 455
Відень, м. 113
Візантія 44, 52
Війниця, с. 425
Вількомир, м. (теп. м. Укмерге в Литві) 116
Вільно, м. 110, 112, 116, 117, 131, 147
Вільськ, с. 246
Вільшанка, с. 239
Вінниця, м. 116, 131
Вісла, р. 30, 36, 90, 140
Вітебськ, м. 106
Влодава, м. 424
Влучим, м. 74
Вовчак, ур-ще 545
Вовчий Перевіз, с. (теп. с. Старовойтове) 424
Волинська земля 6, 11, 14, 50, 52–54, 56, 57, 62, 63, 66, 67, 71, 72, 75, 76, 78, 79, 81, 83–88, 97–100, 103–105, 107, 115, 117, 118, 122–124, 126, 130–134, 141, 145, 263
Волинь 6–20, 22, 23, 25–38, 40–42, 44–54, 56, 58–77, 79, 81, 83, 84, 86–90, 92–95, 97–100, 102–104, 106, 108, 109, 112, 113, 116–124, 126–130, 132, 135, 137, 140, 141, 145, 146, 149, 151, 152, 154, 157, 159, 169–173, 176, 178–181, 184, 185, 187, 189, 195, 206–209, 211–222, 224–229, 231–239, 246–248, 250, 253, 255, 258, 261, 262, 264, 266, 267, 269, 271, 277, 278, 280–282, 285–287, 289, 292–294, 296, 298, 299, 301, 303–306, 308–315, 319, 323–336, 339–346, 348–356, 358, 361–363, 365–374, 376,

378, 379, 382, 385, 386, 388, 390, 392, 393, 395–399, 403, 405, 407, 408, 411, 414, 415, 419, 422, 428, 429, 432–434, 436, 438–444, 447, 450, 454–456, 458–460, 462, 464–472, 474, 488, 493–495, 497–500, 503–507, 511, 514, 516, 517, 519, 520, 522–525, 529–531, 533, 534, 536–540, 543–545, 547, 548, 552–554, 556–564, 567–570, 572–577, 580–582, 584, 585, 591–593, 596–598, 600–605, 612–614, 616, 617, 621, 624, 625
Волковийськ, (Волковиськ), м. 74, 89
Волноваха, м-ко 608
Володава, м. 71, 422
Володимир, м. 14, 15, 24, 33, 49, 52, 53, 55, 56, 58–60, 62, 65, 67, 68, 70, 71, 74, 76–80, 87, 89, 93–97, 100, 103, 106, 110, 115, 127, 135, 162, 163, 165, 168, 179, 191–193, 205, 244, 251, 256, 263, 266, 271–273, 275, 278, 304, 309, 314, 323–325, 328, 329, 332, 356, 360, 372, 410, 411, 417, 423, 434, 439, 440, 497, 504, 529, 564, 566, 568, 601, 602
Володимир-Волинський, м. 202, 247, 250, 261, 268, 271–273, 278, 281, 305, 308, 309, 314, 399, 400, 414, 424, 425, 428, 434, 443, 457, 487, 493, 525, 528, 559, 561, 563, 569, 590, 592, 607, 614
Володимирівка, с. 425
Волочиськ, м. 293
Воля, с. 358
Воротнів, с. 381, 417
Воютин, с. 381
Вроцлав, с. 389
Всеволож, с. 53, 65, 74, 93, 142
Вуглегірськ, м. 610

Г

Галицька земля 52
Галич, м. 67, 68, 74
Галичина 12, 53, 67, 69, 71, 72, 99, 179, 185, 235, 260, 269, 276, 314, 319, 328, 334, 340, 348, 370, 415, 454, 455, 458, 459, 460, 462, 548
Гірка Полонка, с. 20, 22, 27, 29, 33, 35, 36, 38, 45, 48, 381
Гірники, с. 432
Глинськ, с. 382
Глушець, р. 59, 79
Гнідава, с. (теп. район м. Луцьк) 167
Гніздов, с. 63
Гнізна, р. 104
Гнійниця, м. 53, 57
Годомичі, с. 359
Голишів, с. 20, 22, 23, 25, 26
Голоби, с. 161, 465, 497
Головне (Головно), смт 33, 34, 48, 49, 50, 276, 436, 466, 497
Голюнки, с. 303
Горайміівка, с. 19, 86
Горинь, р. 26, 35, 49, 52, 64, 74, 104, 144, 172, 426
Городел, м. 74
Городенка, с. 246
Городець, с. 172
Городище, с. 31, 47, 63, 85, 92, 121
Городло, с. 93
Городло, м. 108, 115
Городне, с. 425
Городниця, с. 89
Городок, с. 18, 29, 33, 36, 38, 39, 45, 264
Горохів, м. 164, 165, 261, 324, 356, 440, 541, 592, 602
Горошки 248
Гоща, смт 178, 512
Грабове, с. 18, 424
Градиськ, с. 444
Грива, с. 173, 441
Григоровичі, с. 45
Гриньки, с. 338, 365
Гродно, м. 105, 110, 402
Грудек Надбужний, с. 64
Грузія 581
Грюнвальд, с. в Польщі 107, 175
Губків, м. 181
Гулевичі, с. 234
Гуляльники (теп. Уляники), с. 178

Гута Степанська, с. 456
Гучва, р. 81
Гуща, с. 33, 34, 38

Ґ

Ґданськ, м. 132, 140, 231

Д

Давид-Городок, м. 465
Данилів, м. 58, 74, 96, 97
Дашенка, с. 248
Двірець, с. 137
Дебальцеве, м. 606, 609
Дедеркали, с. 372
Дережня, м. 125, 264, 322
Дерманець, с. 353
Дермань, с. 135, 256, 372
Десна, р. 15
Дитиничі, с. 38
Діброва, с. 488
Дідичі, с. 422
Дідова Гора, кол-я 238
Дмитрівка (раніше с. Жалобово), с. 473
Дніпро, р. 13, 30, 47, 48, 170, 231
Дніпропетровськ (теп. Дніпро), м. 429
Дністер, р. 143, 189
Добротвір, м. 495
Домашів, с. 359
Домбровиця, див. Дубровиця
Донецьк, м. 608, 609
Дорогичин, м. 127
Дорогобуж, с. 14, 53, 58, 60, 62, 80, 83, 85–92, 96, 125
Дороговськ, м. 71
Дорогочин, м. 99
Доросини (Дорогосині), с. 466, 504, 544
Доротище, с. 358
Дрогичин, м. 74
Дубен, м. 74
Дубище, с. 582
Дубно, м. 121, 124, 125, 131, 135, 163, 179, 181, 193, 195, 202, 206, 220, 227–229, 238, 248, 250, 256, 263, 264, 293, 311, 359, 385, 399, 405, 410, 427, 437, 440, 464
Дубове, с. 587
Дубровиця (Домбровиця), м. 142, 161, 172, 189, 192, 193, 251, 252, 306, 325, 437
Дуліби, с. 47
Дунай, р. 47
Дюксин, с. 58

Е

Ельба, р. 47

Ж

Жалобово (теп. Дмитрівка), с. 473
Жванець, с. 179
Жидичин, с. 110, 135, 241, 345, 381, 463
Житані, с. 77
Житомир 15, 110, 190, 192, 193, 195, 201, 202, 205, 206, 211, 221, 228, 231, 236, 238, 243–245, 251, 253, 257, 259–261, 263, 264, 266, 281, 284, 285, 289, 292–295, 299, 300, 303–308, 310, 315, 428, 429, 512
Жовті Води, м. 172, 176
Жолудськ, с. 173
Жорнів, с. 18, 58
Жорновно, с. 125
Журавичі, с. 441

З

Заболоття, с. 466, 497, 587
Забороль, с. 110, 115, 359, 416
Забороди, с. 587
Загаї, с. 35, 36, 38, 39, 45
Заглушецьке, кол-я, передмістя м. Луцька 167
Загорів, с. 241
Закамінь, м. 74
Залізниця, с. 62
Залужжя, городище 58, 167
Замлиння, с. 424, 597
Замличі, с. 404
Зап'ятницьке, передмістя м. Володимир 167

Запілля, с. 276, 349
Заріччя, с. 358
Заслав 124, 125, 163, 181, 190, 192, 193, 195, 202, 205, 206, 228
Затишне (теп. с. Знамирівка) 476
Затурці, с. 48, 49, 64, 425, 593, 598, 601
Західний Буг, р. ... 15, 35, 47–49, 51, 58, 63, 64, 71, 78, 90, 104, 133, 140, 231, 423, 466
Західно-Українська Народна Республіка (ЗУНР) 308, 516
Збараж, м. 131, 160, 179, 181, 189
Збруч, р. 104, 143, 314
Звенигород, м. 89
Звірів, с. 463
Звягель, м. 125, 192, 293, 595
Згорани, с. 27, 276
Здолбунів, м. 195, 196, 227, 238, 248, 264, 281, 285, 294, 298, 304, 311, 322, 354, 367, 385, 404, 414, 463, 468, 574
Зимне (Зимно), с. 23, 25, 26, 27, 33, 47, 48, 49, 115, 372, 587, 602
Зимнівське, городище 57
Зимно, див. Зимне
Знамирівка, див. Затишне, с. 476
Золота Орда 115
Зосин 577
ЗУНР, див. Західно-Українська Народна Республіка

І

Іваничі, м-ко 592
Івання, с. 27, 28
Івано-Франківськ, м. 512
Ізраїль 436
Ізяслав, м. 12, 14, 56, 96, 124, 190, 263, 285, 293, 294
Іква, р. 26, 356
Іловайськ, м. 606, 608–610
Іскра, с. 60
Італія 157, 398

К

Кавказ, г. 388
Каліш, м. 315
Каменець на Лосні, м., див. Кам'янець на Лосні, Кам'янець 83, 84, 85, 87
Каменець на Случі 69, 90
Камінь-Коширський, див. Камінь-Каширський Камінь 74, 82, 83, 121, 142
Камінь-Каширський (Камінь-Коширський), м. 83, 261, 438, 444, 465, 497, 521, 529, 602
Кам'янець, м., див. Каменець на Лосні, м. 74, 116
Кам'янець на Лосні, м., див. Каменець на Лосні
Кам'янець-Подільський, м. 301
Канада 386, 388
Карасин, с. 22
Карпівці, с. 303
Катербург, с. 189, 234
Качин, с. 42, 44, 121
Квасилів, с. 238
Кельн, м. 89
Київ, м. ... 51–56, 59, 60, 62, 64–66, 70, 75, 76, 89, 90, 94, 106, 116, 127, 136, 184, 236, 253, 255, 267, 278, 293, 294, 297–299, 307, 308, 310, 416, 428, 429, 495, 512, 525, 546, 549, 553, 554, 559, 611
Кикова, с. 62
Кисилин, с. 436
Китай 572
Ківерці, м. 42, 346, 367, 463, 464, 574, 592, 602
Ківерці, с. 110, 356
Кісоричі, с. 315
Клевань, смт 16, 120, 129, 161, 172, 244, 252, 254, 256
Клембівка, с. 225
Клинець, с. 256
Клубочин, с. 441
Кнерути Чеські, с., теп. Заболотинці ... 238
Княгинин, с. 125
Княгининок, с. 417, 464, 508, 596, 614

Княже, с. 485
Коблин, с. 121
Кобрин, м. 74, 93, 172
Ковбань, с. 520
Ковель, м. ... 119, 120, 128, 129, 164, 168, 171, 173, 174, 176, 192, 193, 195, 196, 202, 205, 206, 231, 236, 244, 248, 256, 261, 263, 266, 271, 275, 281, 300, 308, 309, 311, 323–325, 328, 344, 354, 356, 360, 377, 378, 382, 395, 400, 404, 410, 415, 417, 420, 424, 425, 433, 434, 438, 439, 443, 456, 457, 462, 465, 466, 468, 497, 498, 504, 525, 528, 529, 537, 545, 550, 559, 561, 563, 564, 566, 568, 569, 574, 580, 590, 592, 601, 602, 620
Кодня, с. 180
Козлин, с. 62, 125
Козличичі, с. 173
Козлів, смт 404
Коколи, с., теп. Кукли 173
Колки, смт 129, 173, 177, 303, 359, 400, 447, 450–452, 463, 464, 497
Колодно, с. 125
Колодяжне, с. 6, 215, 465, 534, 587, 601
Комарове, с. 473
Комов, м. 70
Коник, с. 19
Конотоп, м. 178
Конотопи, с. 248
Константинополь, м. 43
Конюхи, с. 438
Копче, с. 472
Корець, м. 16, 62, 129, 161, 163, 164, 195, 222, 250, 304, 315, 324, 433, 440, 444
Коритниці, с. 133
Королівство Польське 107, 108, 112, 113, 127, 134, 145–147, 149–153, 164, 189
Коростень, м. 291, 299, 304, 310, 316
Корсунь, м., теп. Корсунь-Шевченківський 172, 176
Кортеліси, с. 466, 535
Корчак, с. 47
Корчеськ, с. 53
Коршів, с. 31, 33, 48, 121
Коршовець, с. 19, 20, 47
Костопіль, м. 322, 346, 354, 440, 447, 468
Костюхнівка, с. 261, 280
Костянтинів, м. 125
Коцюри, с. 424
Кошари, с. 424
Кошер, м. 74, 83, 120, 129
Краків, м. 110, 113, 115, 141, 187, 386, 388, 389
Краматорськ, м. 606
Красилів, м. 125, 430
Красів, с. 42
Красне, смт 135, 468, 545
Крати, с. 142
Кревно, м. 146
Кременець, м. 12, 18, 74, 96, 165, 191, 193, 202, 205, 221, 241, 242, 244, 250–253, 256, 258, 262, 264, 265, 266, 281, 293, 295, 297, 311, 315, 324, 366, 375, 382, 385, 389, 394, 395, 437
Кремечуки, с. 225
Крем'янець, м. 74, 106, 130, 162, 179, 181, 447
Крецевичі, с. 173
Кречів, с. 33
Крим 44, 297, 429, 556, 600, 605
Криничне, с. 359
Кристинопіль, с., теп. м. Червоноград 422
Крошна Чеська, с. 238
Крупа, с. 48, 125
Крупець, с. 234
Кузнецовськ, м., теп. м. Вараш 495
Кузьмин, с. 125
Кукли, с. 173, 261, 536
Куличів, с. 247
Кульчин, с. 464
Кунев, с. 315
Кунин, с. 64
Кунів, с. 281
Купичів, с. 460
Курилівка, с. 305
Куснища (Куснище), с. 276, 575

Куснище, с., див Куснища
Кути, с. 424

Л

Лабунь, м.,
теп. с. Новолабунь 125, 172, 190, 192, 193
Ласків, с. 42, 44
Лахвичі, с. 22
Лежниця, с. 25, 33, 47
Линів, с. 33, 35, 36, 38
Липа, с. 18, 74
Липини, с. 29, 485
Липне, с. 17, 346
Лисичанськ, м. 608, 609
Литва 12, 97, 99, 103, 104, 106, 108, 112–114, 116, 119, 127, 135, 141, 147, 149, 513, 552
Литовеж, с. 25, 27, 28, 48, 142
Литовиж, див Литовеж
Лище 18, 23, 29, 30, 31, 32, 48, 359, 463
Лодзь, м. 339
Лозятин, с. 438
Локачі, смт 120, 404, 435, 440
Лондон, м. 455, 458
Лопушне, с. 135
Лос-Анджелес, м. 388
Лосна (Лісна), р., притока Зах. Бугу 98
Луга, р. 15, 47, 78, 434
Луганськ, м. 557
Лугини, с. 285
Лудин, с. 25, 42
Луків, смт 159
Луцьк, м. 14, 15, 18, 20, 23, 29–31, 33, 36, 42, 47–49, 53, 58–60, 62, 65, 71, 74, 78–80, 85, 92, 93, 95, 97, 100, 102–106, 108–110, 112, 113, 115–117, 125, 127, 128, 134–136, 149, 162, 163, 165, 167, 169, 172, 177, 179, 181, 185, 191–193, 195, 202, 205, 206, 231, 234, 236, 238, 241, 244, 245, 248, 251, 253, 254, 256, 262, 266, 268, 269, 271, 274, 278–284, 288–290, 293, 294, 297, 298, 300, 304, 305, 308, 311, 312, 315, 319, 323–325, 328, 329, 342, 343, 345, 348, 349, 354, 356–360, 366, 371, 375, 377–379, 385, 388, 389, 392–395, 399, 404, 409, 414, 416, 417, 425–428, 432, 434, 437–439, 455, 462–465, 468, 478, 495, 498, 504–507, 510, 511, 513, 514, 520, 525, 527, 529, 535, 537, 538, 540, 545, 549, 553, 554, 556, 557, 559, 561, 563, 566, 568, 569, 572, 574, 577, 579, 583, 585, 587, 588, 590, 592, 594, 595, 597, 600–604, 616, 617, 620
Лучеськ, м.,
давня назава м. Луцька 110, 127
Лучиці, с. 45, 47
Льбяж, м. 74, 83
Львів, м. 42, 74, 89, 271, 275, 276, 308, 342, 344, 354, 387, 388, 399, 405, 407, 414, 415, 443, 446, 512
Любар, м. 144, 181, 195, 241, 242, 251, 252, 266, 285, 304, 312
Любартів, м. 125
Любешів, смт 193, 464, 465
Любитів, с. 404, 465, 490, 504
Люблін, м. 126, 145–151, 309, 389, 486, 579, 604
Любомль, м. 38, 45, 74, 82, 83, 108, 121, 161, 276, 277, 324, 325, 360, 388, 424, 425, 433, 435, 437, 457, 466, 602
Любче, с. 337
Люб'язь, с. 19, 22, 33, 34
Людвиполь, м-ко, теп. смт Соснове ... 322

М

Магдебург, м. 126, 162
Мазовія 38, 98
Майдан, кол-я 480
Майдан Голишевський, с. 315
Майдан Липненський, с. 49
Макіївка, м. 511
Маковичі, с. 438
Мала Осниця, с. 19
Мала Хортиця, о-в 170
Малинське, с. 460
Малий Стидин, див. Стидинь, с.
Малі Пузирки, с. 285
Малопольща 98, 99
Маневичі, смт 309, 367, 437, 464, 554

Маринків, кол-я 488
Мар'їнка, м. 608, 609
Маріуполь, м. 606
Мар'янівка, смт 359, 438, 452, 522
Махнівка, с. 193
Мацейов (Мацеїв, Маційов, Маціїв),
с-ще, теп. смт Луків 159, 161,
234, 275, 277, 466
Мацеїв, див. Мацейов
Маційов, див. Мацейов
Маціїв, див. Мацейов
Машів, с. 38, 42, 44, 45, 425
Маяки, с., теп. с. Княгининок ...23, 47, 596
Медведівка, р., притока Збруча ... 143, 144
Межибоже, м. 74
Межирічі Корецькі, с.,
теп. с. Великі Межирічі 251
Межиріч-Острозький, с.,
теп. с. Межиріч 125
Межиріччі, с., див. Межиріч-Острозький
Мекленбург, княз-во 122
Мельник, м. 74, 127
Мельники, с. 424
Мельники-Річицькі, с. 438
Мельниця, с. 74, 234
Мерва, с. 29
Микуличі, с. 425
Милуші, с. 35, 45, 345, 464
Мильці, с. 244
Миляновичі, с. 48, 50, 128, 129, 164, 171
Мировичі, с. 47
Миронівський, смт 609
Миропіль, смт 285
Михайлівське,
кол. передмістя Володимира 167
Михлин, с. 381
Михнівка, с. 604
Мишів, с. 473
Мізоч, смт 438
Мільці, с. 256, 604
Млинище, с. 33, 34
Млинів, смт 120
Мовчанів, с., див. Олександрівка 425
Мозир, м. 306
Мокре, с. 64, 497
Молдова 500, 577
Молдовське господарство 115, 116
Молорита (Малорита), м. 466
Моравія 106, 237
Мосир (Мосор), с. 129, 443
Москва, м. 155, 171, 333, 398, 403,
416, 495, 516, 606, 607
Московія 120, 141, 146
Мосор, див Мосир
Мстишин, с. 45
Мусін, х. 42
Мюнхен, м. 348
Мясківка, див. Мясковці
Мясковці (Мясківка), с. 246

Н

Наддніпрянщина 340, 458, 460
Невір, с. 19, 25
Невірків, с. 179
Нейдорф, кол-я 247
Неретва, р., теп. Нережа 360
Несвіж, м. 120, 142
Несвіч, с. 38, 358
Несухоїжі, с. 129, 358, 438
Нетішин, м. 58
Нижня Лужиця, іст.-геогр. обл. 33
Низкиничі, с. 173
Нідерланди 94, 388
Німан, р. 105
Німецьке, с. 417
Німеччина 27, 33, 237, 265, 300,
304, 348, 370, 398, 399, 402, 403, 418,
419, 422, 432, 433, 446, 447, 493, 503
Нова Мощаниця, с. 303
Нова Четвертня, с. 129
Новгород, м. 94
Новгород-Сіверський, м. 106
Новий Завод, с. 285
Новий Загорів, с. 545
Новий Острів, с. 174
Новий Рачин, с., теп. Рачин 238

Новини, с. 400
Нововолинськ, м. 33, 173, 494, 497, 504, 525, 528, 554, 559, 561, 563, 564, 566, 568–570, 574, 590, 602, 620
Новоград-Волинський, м., теп. Звягель 192, 193, 202, 205, 228, 231, 245, 256, 257, 286, 300, 305, 405, 595
Новогрудок, м. 89
Новокотів, с. 472
Новокраєв, кол-я 238
Новосілки, с. 19, 22, 464
Новостав, с. 18, 20, 38, 48
Новоукраїнка, с. 359
Новочорторийськ, зал. станція, розташована у с. Цміни Камінь-Каширського р-ну 358
Нудиже, с. 276
Нуйно, с. 472

О

Обжир, с. 173
Овадне, с. 602
Овруч, м. 192, 193, 202, 205, 206, 228, 241, 251, 286, 293, 310
Одер, р. укр. – р. Одра 30, 36
Одеради, с. 29, 431
Одеса, м. 229
Оздів, с. 27, 28
Озерце, с. 346
Озеряни, с. 129
Околек, кол-я, теп. с. Окілок 238
Оконськ, с. 464
Окописька (Окопище), кол. передмістя Луцька 167
Окопище, див. Окописька
Олевськ, м. 298, 424, 444, 468
Олександрівка, с., теп. с. Мовчанів 425
Олександрів-Куявський, м. 315
Олександрія, м. 125
Олексинець Старий, с. 234
Оленівка, с. 608
Оленіно, с., теп. с. Оленине 280
Олесько, смт 83, 131
Олика, смт 120, 131, 142, 161, 163–165, 172, 176, 251, 263, 358, 382, 435, 464
Ольганівка, с. 438
Ольшани, с. 417
Омельне, с. 359
Опалин, с. 234, 436, 466
Оржів, смт 16, 354
Орша, м. 124, 135
Осниця, с. 303, 463
Острів, с. 359
Острог, м. 12, 14, 38, 53, 58, 74, 120, 124, 125, 131, 163, 164, 183, 184, 192, 193, 195, 202, 205, 206, 241, 244, 251, 256, 266, 281, 291, 293, 294, 304, 311, 315, 322, 325, 410, 440
Острожець, с. 164, 436
Остропіль, м. 125, 163, 431
Охлопів, с. 345, 349
Охожа, м. 71

П

Павлівка, с., до 1951 р. м. Порицьк 400, 459, 548, 587
Павловичі, с. 474
Панська Долина, с. 456
Паридуби, с. 466
Париж, м. 388
Пекарщина, с. 248
Перевали, с. 48, 50
Перемиль, с. 53, 65, 69, 74
Перемишль, м. 55, 74, 402
Пересопниця, с. 14, 29, 58, 60, 62, 64, 65, 80, 83, 88, 138
Переспа, с. 464, 466, 544
Переяслав, с. 75
Петербург, м. 189, 288, 297, 392
Печанівка, с. 231
Пилипи, с. 246
Пинськ, м., див. Пінськ
Південний Буг, р. 62, 70, 104, 144
Підберезzя, с. 480
Підгайці, с. 30, 425, 463, 464
Підгородне, с. 276

Піддубці, с. 345, 358, 601
Підляшшя 13, 38, 149, 232, 319, 329, 348, 489
Підріжжя, с. 35, 47
Пінськ, м. 106, 172, 402, 465, 620
Піски, с. 438
Піща, с. 424, 466
Пліснеськ, Пліснесько, давньослов'янське та давньоруське городище біля с. Підгірці Золочівського району 52, 64
Пляшівка, с. 176
Побужжя 25, 49, 60
Повіслення 38, 40
Погорина, давньорус. волость у басейні р. Горинь 52, 53, 56, 60, 70, 76, 80, 177
Погориння, об'єднуюча назва городищ, які знаходилися у басейні річки Горинь та маркували у давнину кордон між Київським та Волинським князівствами 14, 58, 59, 60
Поділля 12, 13, 70, 75, 85, 108, 116–118, 172, 180, 293, 429, 430, 434
Подніпров'я 40, 94
Подністров'я 38, 40, 45
Подунав'я 20, 40, 42
Полісся 11–16, 19, 32, 36, 51, 54, 61, 71, 81–84, 88, 92, 120, 157, 172, 174, 319, 329, 348, 352, 385, 393, 442, 444, 469, 520, 625
Полоний, м. у Луцькому князівстві 74
Полонка, с. 29
Полонне, м. 12, 125, 163, 195, 231, 250
Полоцьк, м. 106
Польща 12, 15, 23, 27, 33, 35, 38, 52, 53, 71, 77, 97–100, 103, 106, 108, 112, 113, 115–117, 124, 126, 127, 135, 140, 141, 145, 156, 178, 180, 245, 291, 297, 305, 309, 312, 314, 315, 317, 319, 324, 325, 328, 330, 331, 333–335, 337, 339–341, 343, 346, 348, 350, 352, 353, 355, 356, 362, 364–370, 374, 378, 386, 393, 397–399, 403, 410, 415, 417, 418, 428, 438, 441, 455, 458, 459, 486–488, 503, 543, 547, 572, 574, 577, 579–581, 597, 602–604
Помостичі, кол. передмістя Луцька 167
Попасна, м. 609
Попів Млин, с. 159
Порицьк, див. Павлівка
Почаїв, м. 142, 180, 241, 252, 362
Прага, м. 47, 386–388
Пречищизна, ур-ще 514
Прибалтика 40, 91, 99
Привороття, с. 305
Прилісне, с. 464, 587
Прип'ять, р. 15, 40, 47, 48, 51, 63, 71, 75, 104, 141, 172, 231, 465
Причорномор'я 44
Промінь, с., колишня назва Пулганів, Пілганів 33, 45
Прохід, с. 436
Пруссія 73, 99, 106, 107, 189, 190, 235
Прусська Ганза, край у Пруссії 99
Птиче, с-ще 125
Пульмо, с. 424, 436
Пустомити, с. 447
Пшебраже, с., теп. Гайове 456, 460
Пшеворськ, м. 35
П'янь (П'ян), с., теп. с. Пяннє (до 2016 р. – Радянське) 125
П'ятидні, с. 33, 60, 77, 121, 309, 434
П'ятикори, с. 438

Р

Радехів, м. 425
Радзивилів, див. Радивилів
Радивилів, м., до 1940 р. Радзивилів, у 1940–1993 рр. – Червоноармійськ 120, 142, 173, 195, 229, 266, 311, 382
Радомишль, с. 192
Радянський Союз 399, 410, 447
Рай, м. 74
Ратен, м. 74, 83
Ратне (Ратно), смт 106, 116, 121, 174, 438, 466
Ратнів, с. 20, 38, 60
Ратно, див. Ратне
Регенсбург, м. 89

Решнівка, с. 160
Рига, м. 99, 315, 319
Рим, м. 38, 42, 112, 154–157, 159, 244
Римачі, с. 367
Римська імперія 40
Рівне, м. 16, 18, 20, 125, 181, 189, 192, 193, 195, 196, 202, 205, 206, 231, 236, 238, 248, 254, 257–259, 263, 264, 266, 267, 283–285, 290, 291, 293, 294, 297, 298, 300, 304, 310, 311, 315, 323–325, 328, 332, 346, 354, 356, 367, 371, 375, 377, 378, 388, 394, 395, 399, 404, 405, 408, 410, 414, 428, 436, 440, 443, 463, 468, 512, 574, 602
Річ Посполита 8, 13, 126, 140, 142, 145, 152–154, 167, 173, 175, 177, 178, 185, 189–192, 195, 208, 209, 239, 240, 244, 250, 251, 253, 261, 277, 319, 333, 334, 345, 352, 372, 396, 458, 462
Рованці, с. 20, 22, 23, 25, 29, 33, 38, 47–49, 381
Рожище 129, 161, 261, 295, 297, 356, 367, 382, 385, 425, 464, 466, 497, 544, 583, 602
Розваж, с. 58
Розничі, с. 19, 22
Розточчя, природний заповідник у Яворівському районі 81
Рокині, смт 23
Рокитне, смт 353
Романів, с. 129, 285
Росія 8, 12, 15, 178, 189, 190, 192, 193, 195, 199, 206–209, 212, 214, 217–219, 228, 229, 232, 237, 244, 246, 248, 250, 251, 253, 259, 263, 266, 268, 287–289, 292, 300, 315, 321, 326, 327, 366, 472, 507, 524, 600, 605, 608, 609, 611, 617, 620, 621
Ростань, с. 17
Рудка-Козинська, с. 544
Рудка-Червищенська, с. 280
Рудники, с. 539
Рудня, с. 359
Ружин, с. 171
Румунія 398, 577
Русь 52–54, 56, 58–60, 62, 63, 65–68, 81, 88–90, 93–95, 97, 99, 100, 102, 104, 117, 118, 125, 154, 157, 294
РФ, Російська Федерація 552, 556, 558, 584, 605, 608, 617

С

Савур-Могила, курган у сх. частині Донецької обл. 606, 607
Сагринь, с. 603
Садів, с. 42, 381
Садове, с. 93
Саксен-Кобург-Гота, герцогство Германської імперії 122
Самари, с. 19
Самбір, м. 139
Санкт-Петербург, м. 178, 189
Сарни, м. 263, 283, 297, 299, 300, 304, 311, 315, 367, 462, 468
Сатиїв, с. 125, 263
Сверже, (Свірже, Свіржі, Свіржа, пол. Świerże), с. в Польщі, до 1945 р.– укр. село 424
Світязь, о. 65, 495, 579, 600
Світязь, с. 604
Священна Римська імперія 109, 110, 122, 142
Севастополь, м. 546
Седлище, с. 465
Секунь, с. 472
Серет, р. 104, 143
Сереховичі, с. 25, 42
Сєвєродонецьк, м. 608
Сибір 218, 474, 476, 481
Силезія 106
Сильне (Сильно), с. 358, 441
Сильно, див. Сильне
Синів, с. 248
Сирники, с. 417
Ситниця, с. 359
Сіверськодонецьк, м. 609
Скала (Скала-Подільська), смт 116
Скиби, с. 425

Скірче, с. 32, 358
Славута, м. ... 12, 119, 223, 225, 250, 266, 283
Сліпчиці, с. 303
Словатичі, с. 432
Словаччина 572, 577
Слов'янськ, м. 606
Слонівка, р. 143, 145
Слонім, м. 74, 83
Случ, р. 54, 69, 70, 85, 90, 104, 144
Смідин (Смітин), с. 128, 129, 466
Смітин, див. Смідин
Смолдирево, с. 248
Смолдирів, с. 125
Смоленськ, м. 76, 106
Смолигів, с. 47
Смотрич, смт 116
Сновидовичі, с. 315
Сокаль, м. 140
Сокіл, с. 129, 164, 544
Сомино, с. 93
Сорочин, с. 247
СРСР 8, 328, 342, 398, 402, 403, 405, 407, 409–411, 419, 422, 439, 446, 447, 459, 467, 469, 470, 481, 494, 495, 497, 499, 505, 509, 516, 520, 524, 525, 536, 571, 572, 580, 581
Ставрополь, м. 261
Станиця Луганська, смт 608
Стара Вижва, див. Стара Вижівка
Стара Вижівка, смт, до 1946 р. Стара Вижва 22, 466
Стара Гута, с. 425, 456
Стара Четвертня, с. 129
Старий Чорторийськ, с. 601, 604
Старі Кошари, с. 465
Стародуб, м. 106
Старокостянтинів, м. 12, 131, 163, 193, 195, 202, 205, 206, 229, 234, 256, 264, 293, 294, 298, 303
Старосілля, с. 450, 451, 452, 604
Степань, смт 125, 129, 131, 172, 181, 322, 389, 405
Стидинь, с., теп. Малий Стидин 322
Стир, р. 26, 35, 40, 49, 52, 59, 64, 79, 104, 115, 127, 143, 145, 231, 261, 419, 425, 462, 463, 464
Стобихва, с. 173
Стожок, м. у Луцькому князівстві, теп. с. Стіжок в Шумському районі Тернопільської області 74, 97
Столп'є, с. у Польщі 70, 87
Стохід, р. 35, 104, 261, 280, 281, 286, 287, 425, 426
Стоянів, с. 142, 354, 468
Стубла, р. 80
Суємець, с., теп. с. Суємці 248
Сураж, с. 125
Сутійськ (Сутіска, Сутеска, Сутейськ), літописне місто у Волинській землі, на руcько-польському порубіжжі ... 53, 88
США 386, 388, 596
Сьомаки, с. 25, 48
Сянік, м. 139

Т

Тайкури, с. 285
Танненберґ, с. 107
Тараш, м. 452
Тарнів (Тарнув), м. 148
Твер, м. 94
Тевтонський орден 106, 115, 116, 146
Теофіполь, смт 252, 256
Теребовль, м., літописна назва, теп. Теребовля 55
Теремне (Теремно), с., теп. район Луцька 276, 463, 464
Теремно, див. Теремне
Тернопіль, м. 180, 512
Тетерів, р. 104
Тилявці, с., теп. с. Тилявка 159
Тимерів, торгово-ремісничий центр в часи Київської Русі 63
Тихомль, с. 53, 57, 69
Тихотин, с. 432
Тойкут, с. 358
Токіо, м. 602

Торговище, с. 466
Торунь, м. 127
Торчин, смт 18, 19, 27, 29, 30, 33, 169, 179, 359, 385, 425, 464, 534
Тригір'я, с. 241, 242
Тростянець, с. 303, 359, 464, 504
Троянів, с. 307
Тудорів, с. 248
Тупали, с. 466
Туреччина 572
Туричани, с. 47, 278
Турів, м. 137
Турійськ, смт 53, 74, 121, 129, 171, 174, 382, 457
Турія, р. 104, 425
Тучин, с. 16, 438

У

Угорщина 108, 124, 388, 398, 572, 577
Угринів, с. 358, 575
Угровськ , давнє м. у Волинській землі 68, 70, 71, 81, 87, 93
Уж, р. 104
Ужгород, м. 392
Укмерге, м. 116
Україна 6–9, 12, 14–16, 20, 22, 28, 29, 33, 38, 40, 47, 51, 120, 125, 126, 137, 170, 172, 177, 178, 181, 184, 233, 248, 260, 271, 273, 292, 296, 300, 304, 308, 314, 330, 331, 343, 346, 349, 352, 358, 362, 385, 386, 388, 398, 404–407, 409, 410, 416–419, 421, 425, 431, 436, 438, 443, 446, 447, 453, 458, 462, 467, 469, 472, 478, 481, 497, 500, 501, 507, 511, 514, 516, 517, 519, 523, 529, 533, 536, 538–540, 542, 543, 545–550, 552, 553, 556, 558, 561, 571, 572, 574–583, 587–589, 600, 602, 603, 605–610, 612, 613, 616–618, 620, 621, 624, 625
Українська Народна Республіка, див. УНР
Українська Радянська Соціалістична Республіка, див. УРСР
Ульвівок, с. 33
Уляники, с. 178, 544
УНР (Українська Народна Республіка) ...8, 288, 296, 297, 299, 301, 307, 308, 310–312, 314, 315, 332, 348, 444, 516, 563
УРСР (Українська Радянська Соціалістична Республіка) 12, 345, 407, 414, 415, 470, 481, 486–488, 500, 503, 507, 530, 541
Усичі, с. 29, 30, 33, 425, 464, 480
Устилуг, м. ...16, 78, 115, 133, 142, 274, 309, 399, 423–425, 577, 602, 604
Устьє, с. 315
Ухані, с. 70
Уховецьк, с. 465

Ф

Фалемичі, с. 121, 434
Фасівська Рудня, с., теп. Рудня-Фасова 248
Фінляндія 388
Франція 398

Х

Харалуг, с. 62
Харків, м. 342
Хвалимичі, с., теп. с. Фалемичі 77
Хмільник, м. 79, 167
Хобултова, с. 425, 602
Холм, м. 58, 62, 68, 70, 71, 81, 93, 424, 443
Холмська земля 107, 116, 124, 141
Холмщина 13, 319, 329, 348
Холопичі, с. 472, 474
Хомора, р. 85
Хопнів, с. 359
Хортиця, о-в 185
Хотячів, с. 27, 28, 278
Хрінники, с. 24, 27, 28, 33, 38, 40–42
Хряськ, с. 173

Ц

Циганка, х., теп. с. Ольганівка 438
Цумань, смт 367, 444, 462–464

Ч

Чаруків, с. 38, 344, 358, 464
Чемерин, с. 53
Ченстохів, м. 315
Червен, давньорус. місто 52, 53, 57, 58, 65, 81, 88
Червоногород (Червоногруд) – зниклий населений пункт (спочатку місто, потім село Червоногруд) 116
Червоноград, м. 422
Череваха, с. 438
Чернехів, давньорус. місто 125
Чернечгородок, місто у Володимирському князівстві 74, 83
Чернихів, с. 142
Чернівці, м. 279
Чернігів, м. 62, 75, 76, 91
Черняхів, с. 45
Черськ, с. 32
Четвертня, с. 83, 129, 135, 174, 359
Чехія 27, 33, 47, 106
Чехословаччина 386
Чигирин, м. 176
Чикаго, м. 388
Чмикос, с. 425
Човниця, с. 48, 64
Чолівка, с. 246
Чорне море 574, 580, 617
Чорниж, с. 173, 438
Чорномор'я 135
Чорторийськ, с. ... 14, 70, 74, 83, 84, 86, 87, 116, 119, 125, 142, 161, 462
Чортория, м. 125, 129
Чуднів, м. 192, 193

Ш

Шайно, с. 345
Шалівці, с. 144
Шанків Яр, ур-ще 40, 41
Шаргород, м. 178
Шацьк, смт 38, 436, 437, 466
Шельвів, с. 65
Шепель, с. 29, 32, 337, 464
Шепетівка, м. ... 12, 85, 92, 96, 196, 225, 266
Шеполь, літописне місто, теп. с. Шепель 53, 65
Шиловода, с. 438
Шистів, с. 25
Шпанів, с. 285
Шульжинці, м. 125
Шумськ, м. 53, 57, 74, 159, 283, 315

Щ

Щекарів, м., теп. Краснистав 70, 74
Щурин, с. 466, 544
Щучин, м. 620

Ю

Ютландія 38

Я

Ягодин, с. 424, 577
Якубчич, с. 358
Ямпіль, м. 12, 159, 193
Янова Долина, м-ко 354
Янушівка, с. 246
Янушпіль, с-ще до 1946 р., теп. Іванопіль 125
Яревище, с. 18
Яровиця, р. 167
Яромель, с. 359
Ясельда, р. 63
Ясси, м. 189

НАШІ АВТОРИ

1. **Білик Вікторія Андріївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії ВНУ імені Лесі Українки
2. **Бондаренко Геннадій Васильович** – заслужений працівник народної освіти України, кандидат історичних наук, професор кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності ВНУ імені Лесі Українки, член-кореспондент Української Академії історичних наук, Почесний краєзнавець України
3. **Бортніков Валерій Іванович** – доктор політичних наук, професор кафедри політології та публічного управління ВНУ імені Лесі Українки
4. **Бортнікова Алла Василівна** – доктор політичних наук, професор кафедри всесвітньої історії ВНУ імені Лесі Українки
5. **Гаврилюк Світлана Віталіївна** – завідувач кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності, доктор історичних наук, професор ВНУ імені Лесі Українки
6. **Гаврилюк Олександр Никифорович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології ВНУ імені Лесі Українки
7. **Гулюк Ігор Юрійович** – історик, аспірант ВНУ імені Лесі Українки
8. **Денисюк Василь Іванович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології ВНУ імені Лесі Українки
9. **Златогорський Олексій Євгенович** – історик, археолог, директор ТзОВ «Спеціалізована установа "Волинські старожитності"»
10. **Каліщук Оксана Миколаївна** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та археології ВНУ імені Лесі Українки
11. **Карліна Оксана Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії ВНУ імені Лесі Українки
12. **Карпюк Аліна Віталіївна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності ВНУ імені Лесі Українки
13. **Кінд-Войтюк Наталія Василівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології ВНУ імені Лесі Українки
14. **Крамар Юрій Вікторович** – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії ВНУ імені Лесі Українки
15. **Кучерепа Микола Михайлович** – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України та археології ВНУ імені Лесі Українки

16. **Ленартович Олег Юрійович** – доктор історичних наук, професор кафедри історії України та археології ВНУ імені Лесі Українки
17. **Літковець Тарас Миколайович** – історик, політолог, старший викладач кафедри державної безпеки ВНУ імені Лесі Українки
18. **Надольська Валентина Василівна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності ВНУ імені Лесі Українки
19. **Панишко Сергій Дмитрович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології ВНУ імені Лесі Українки
20. **Понєдєльник Лариса Анатоліївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології ВНУ імені Лесі Українки
21. **Приймак Валентина Олексіївна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та археології ВНУ імені Лесі Українки
22. **Пришляк Володимир Васильович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології ВНУ імені Лесі Українки
23. **Разиграєв Олег Володимирович** – доктор історичних наук, доктор гуманістичних наук в галузі історії (PhD in History), доцент кафедри всесвітньої історії ВНУ імені Лесі Українки
24. **Скальський Віталій Валерійович** – кандидат історичних наук, директор Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства
25. **Сорока Юрій Михайлович** – доктор історичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка, заступник головного редактора журналу «Волинь моя»
26. **Степанюк Софія Миколаївна** – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України та археології ВНУ імені Лесі Українки
27. **Стрільчук Людмила Василівна** – завідувач кафедри всесвітньої історії, доктор історичних наук, професор ВНУ імені Лесі Українки
28. **Хлібовська Ганна Миколаївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії ВНУ імені Лесі Українки
29. **Штанько Оксана Федорівна** – кандидат історичних наук, завідувачка науково-експозиційного відділу Музейного простору «Окольний замок» у Луцьку
30. **Шульга Світлана Анатоліївна** – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії ВНУ імені Лесі Українки
31. **Щеблюк Станіслав Германович** – кандидат історичних наук, директор Відокремленого структурного підрозділу «Фаховий коледж технологій, бізнесу та права ВНУ імені Лесі Українки»
32. **Ярош Ярослав Богданович** – декан факультету історії, політології та національної безпеки, доктор політичних наук, професор ВНУ імені Лесі Українки

Науково-популярне видання

ІСТОРІЯ ВОЛИНІ

Видання друге,
змінене і доповнене

Літературнийредактор – ***ІннаМогілевська***
Дизайн обкладинки – ***Валерія Савельєва***
Технічнере дагування – ***Юлії Назарової***
Верстання – ***Ігоря Стратійя***

Формат 70x100 $^{1}/_{16}$. Гарнітура Merriweather.
Ум.-друк. арк. 54,6. Наклад 500. Зам. 6.

Волинське обласне редакційно-видавниче підприємство «Надстир'я»
43016, м. Луцьк, вул. Лесі Українки, 7.
Тел.: +38 067 33 41 306. E-mail: obldruk_vidav @ukr.net.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 7461 від 05.10.2021.

В 70 **Історія Волині** : *видання друге, змінене і доповнене / наук. редактор, керівник автор. колективу М. М. Кучерепа ; авт. кол.: В. А. Білик, Г.В.Бондаренко, В. І. Бортніков та ін.;* Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк: Надстир'я, 2024. 672 с.

ISBN 978-617-521-035-2 (2023)
ISBN 978-966-517-995-5

Книга – унікальне видання про важливий історико-географічний регіон України – Волинь. В одинадцяти розділах висвітлено історичний і культурний розвиток краю від найдавніших часів до сьогодення. На її сторінках у хронологічному порядку відображені щасливі й трагічні, побутові та доленосні, культурні й політичні явища у житті мешканців краю. Висвітлення поставлених проблем ґрунтується на оригінальній джерельній базі, основу якої становлять архівні свідчення та публікації документів і матеріалів, укладені українськими та зарубіжними вченими. Вони дали змогу по-новому подивитися на різні сторони багатогранного процесу історичного розвитку волинського суспільства. Краще пізнати історію Волині допоможе велика кількість ілюстративного матеріалу – репродукції гравюр, ікон, давніх портретів, картин, архівних і сучасних фотографій. Це перше видання такого типу за роки незалежності України.

Книга буде корисною для науковців, викладачів, учителів, аспірантів, студентів, учнів, усіх, хто цікавиться історією Волині.

УДК 378.22:340(079)(075.8)